

Ācārya Rāmcandra and Guṇcandra's
DRAVYĀLAṆKĀRA
With Auto Commentary

आचार्यश्री रामचन्द्र-गुणचन्द्राभ्यां विरचितः
द्रव्यालङ्कार

L. D. Series : 126

General Editor :
Jitendra B. Shah

Edited by :
Muni Shri Jambuvijayaji



L. D. INSTITUTE OF INDOLOGY
AHMEDABAD - 380 009

Ācārya Ramacandra and Gunacandra's

DRAVYĀLAṆKĀRA

With Auto-Commentary

L. D. Series : 126

General Editor
Jitendra B. Shah

Edited by :
Muni Shri Jambuvijayaji



L. D. INSTITUTE OF INDOLOGY
AHMEDABAD - 380 009

L. D. Series : 126

•
Dravyālaṅkāra

•
Editor

Muni Shri Jambuvijayji

•
Published by

Dr. Jitendra B. Shah

Director

L. D. Institute of Indology
Ahmedabad

•
First Edition : June, 2001

•
ISBN 81-85857-08-3

•
Price : Rs. 290

•
Typesetting

Swaminarayan Mudrana Mandir

3, Vijay House, Nava Vadaj, Ahmedabad-13.

Tel. 7432464, 7415750

•
Printer

Navprabhat Printing Press,

Gheekanta Road, Ahmedabad

Tel. 5508631, 5509083

परमार्हतकुमारपालभूपालप्रतिबोधक-कलिकालसर्वज्ञाचार्यप्रवरश्री हेमचन्द्रसूरीश्वरशिष्याभ्याम्
आचार्यश्रीरामचन्द्र-गुणचन्द्राभ्यां विरचितः

द्रव्यालङ्कारः

मूलमात्र-प्रकाशत्रयात्मकः

तथा

स्वोपज्ञटीकाविभूषितो द्वितीय-तृतीयप्रकाशात्मको

द्रव्यालङ्कारः

● संशोधकः-सम्पादकश्च ●

पूज्यपादाचार्यदेवश्रीमद्विजयसिद्धिसूरीश्वरपट्टालङ्कार-

पूज्यपादाचार्यदेवश्रीमद्विजयमेघसूरीश्वरशिष्य-

पूज्यपादसद्गुरुदेवमुनिराजश्री भुवनविजयान्तेवासी

मुनि जम्बूविजयः

● सहायकाः ●

मुनिराजश्री धर्मचन्द्रविजय-पुण्डरीकरत्नविजय-धर्मघोषविजयाः



लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृतिविद्यामन्दिर
अमदावाद (गुजरात राज्य)-३८०००९.

ला. द. ग्रंथश्रेणी : १२६

•
द्रव्यालंकार

•
संपादक

मुनिश्री जम्बूविजयजी

•
प्रकाशक

डॉ. जितेन्द्र बी. शाह

नियामक

लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर
अहमदाबाद

•
प्रथम आवृत्ति : जून २००१

•
ISBN 81-85857-08-3

•
मूल्य : रु. २९०

•
: टाईप सेटिंग :

श्री स्वामिनारायण मुद्रण मंदिर

३, विजय हाउस, नवावाडज, अहमदाबाद-१३.

फोन : ७४३२४६४, ७४१५७५०

•
: मुद्रक :

नवप्रभात प्रिन्टींग प्रेस

घोकांठ रोड, अहमदाबाद-१.

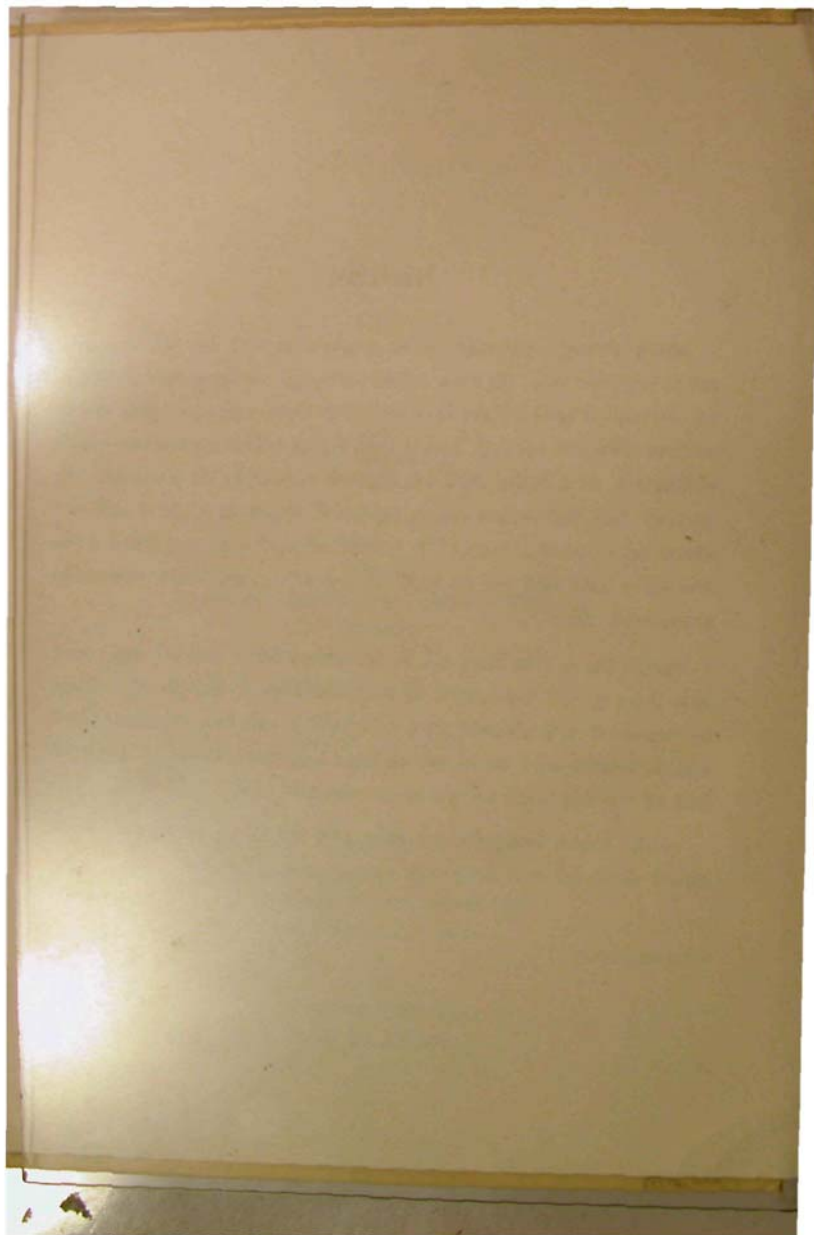
फोन : ५५०८६३१, ५५०९०८३

પ્રકાશકીય

આચાર્ય રામચંદ્રસૂરિ-ગુણચંદ્રસૂરિ વિરચિત દ્રવ્યાલંકાર ગ્રંથ પ્રગટ કરતાં અમે અપાર હર્ષની લાગણી અનુભવીએ છીએ. આ ગ્રંથના કર્તા આ. રામચંદ્રસૂરિ તથા ગુણચંદ્રસૂરિ કલિકાલસર્વજ્ઞ આ. હેમચંદ્રસૂરિના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ શિષ્યો હતા. તેમણે રચેલાં નાટકો અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે તેમજ સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ કોટિનાં છે. તેમણે જ રચેલો એકમાત્ર દાર્શનિક ગ્રંથ દ્રવ્યાલંકાર અઘાવધિ અપ્રસિદ્ધ હતો. છેલ્લાં કેટલાંય વર્ષોથી તેના પ્રકાશનની આતુરતાપૂર્વક રાહ જોવાતી હતી, પરંતુ આ ગ્રંથનો આદિ ભાગ અપ્રાપ્ય હતો. પૂ. મુનિરાજશ્રી જંબૂવિજયજી મ. સા.એ આદિ ભાગ મેળવવા માટે ભારતભરના જ્ઞાનભંડારોમાં શોધખોળ કરી કરાવી હતી. પરંતુ દુર્ભાગ્યે તે અંશ પ્રાપ્ત થઈ ન શક્યો એટલે મૂળ ગ્રંથ સંપૂર્ણ અને તેની સ્વોપજીવૃત્તિનો ઉપલબ્ધ ભાગ પ્રકાશિત કરવામાં આવી રહ્યો છે.

ભારતીય દર્શનના મર્મજ્ઞ વિદ્વાન્ અને જૈન આગમશાસ્ત્રના વિશિષ્ટ જ્ઞાતા અને સંપાદન-કાર્યના આરૂઢ વિદ્વાન્ પૂ. મુનિ જંબૂવિજયજીએ આ ગ્રંથનું સંપાદન ખૂબ જ ચીવટપૂર્વક કર્યું છે. વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના અને ઉપયોગી પરિશિષ્ટોથી ગ્રંથની મહત્તા વધારી છે. આવા ઉત્તમ કાર્ય માટે સંસ્થા તેમની ઋણી છે. અનેકાનેક કાર્યની વ્યસ્તતા વચ્ચે પણ પ્રસ્તુત ગ્રંથનું સંપાદન કાર્ય પૂર્ણ કરી પ્રકાશન માટે તૈયાર કરી આપ્યો છે તે માટે અમે પુનઃ આભાર વ્યક્ત કરીએ છીએ.

ભારતીય દર્શનના જિજ્ઞાસુઓને અને વિશેષ કરીને જૈન દર્શનના અભ્યાસુઓને આ ગ્રંથ ઉપયોગી નીવડશે તેવી આશા છે.



॥ श्री शंखेस्वरपार्श्वनाथाय नमः ॥

समर्पणम्

जनन-पालन-पोषण-संवर्धनादिभिः

सम्यग्ज्ञान-दर्शन-चारित्र-संस्कारदानादिभिः

अनन्तोपकारिणामनन्तवात्सल्य-कृपारसजलनिधीनां

पितृचरणानां श्री सद्गुरुचरणानां परमपूज्यानां मुनिराज-

श्रीभुवनविजयजीमहाराजानां तथा परमोपकारिण्याः मातृश्रियः

साध्वीजीश्री मनोहरश्रियः करारविन्दयोः ग्रन्थरूपमेतं

पुष्पं निधाय कृती भवामि

श्री आदिनाथ निर्वाण कल्याणक ट्रस्ट

देवदर्शनी गेट के पास,

पो. बदरीनाथ-२४६४२२

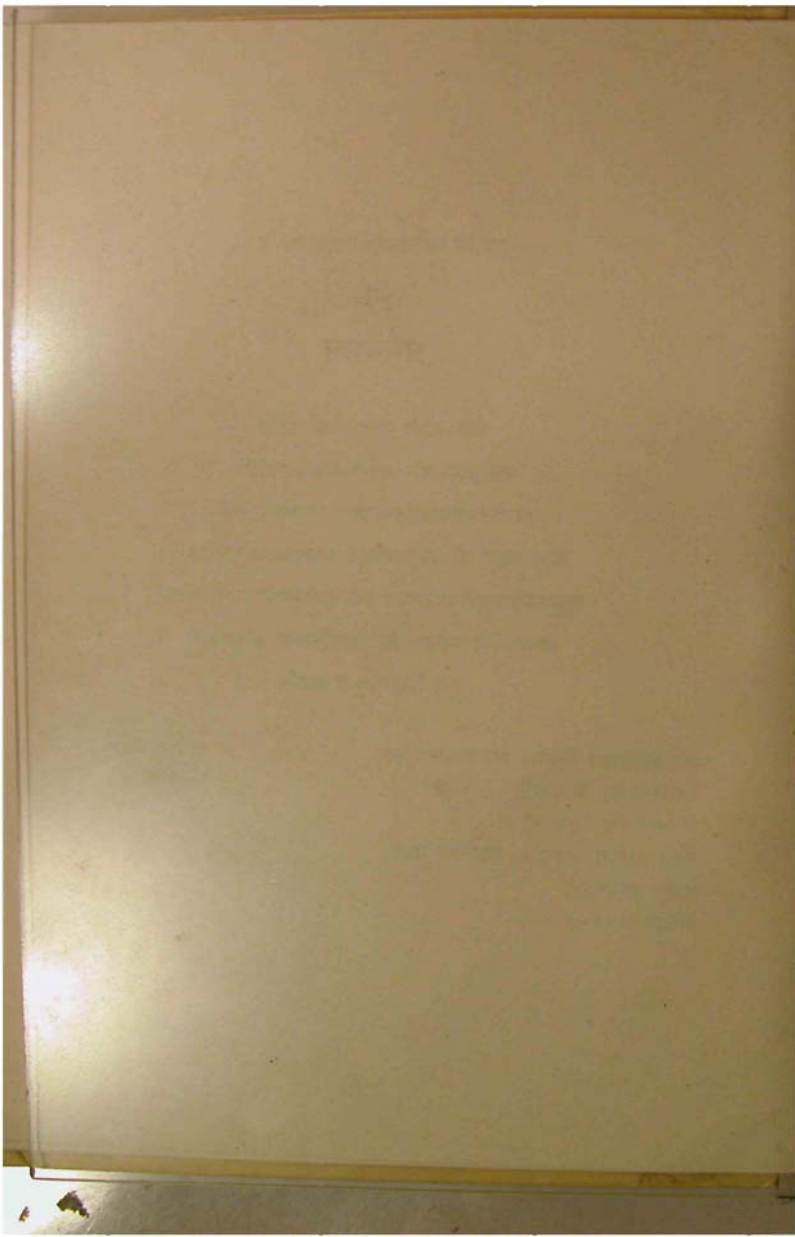
जिल्ला-चमोली, गढ़वाल, उत्तरांचल राज्य,

श्रावण कृष्णपञ्चमी

रविवार ता २१-७-२०००

- तत्रभवतां शिशुः

जम्बूविजयः



શ્રીસિદ્ધાચલમળ્લન શ્રી ઋષભદેવસ્વામિને નમઃ ।
 શ્રી શંખેશ્વરપાર્શ્વનાથાય નમઃ । શ્રી ચિન્તામણિપાર્શ્વનાથાય નમઃ ।
 શ્રી મહાવીરસ્વામિને નમઃ । શ્રી ગૌતમસ્વામિને નમઃ ।
 પૂજ્યપાદાચાર્યદેવશ્રીમદ્વિજયસિદ્ધિમૂરીશ્વરજીપાદપદોખ્યો નમઃ ।
 પૂજ્યપાદાચાર્યદેવશ્રીમદ્વિજયમેઘમૂરીશ્વરજીપાદપદોખ્યો નમઃ ।
 પૂજ્યપાદગુરુદેવમુનિરાજશ્રી ભુવનવિજયજીપાદપદોખ્યો નમઃ ।

પ્રસ્તાવના

પરમાર્હતકુમારપાલભૂપાલપ્રતિબોધક કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્યભગવાન શ્રીહેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના પદ્ધશિષ્ય આચાર્યશ્રી રામચંદ્ર તથા ગુણચંદ્રે મળીને રચેલા સ્વોપજીટીકાસંહિત દ્રવ્યાલંકાર ગ્રંથના બીજા તથા ત્રીજા પ્રકાશને વિશ્વમાં એકમાત્ર વિદ્યમાન તાડપત્ર ઉપર લખેલી દ્રવ્યાલંકારની ટીકાની પ્રતિને આધારે, તથા મૂળમાત્ર દ્રવ્યાલંકારના ત્રણેય પ્રકાશોને કાગળ ઉપર લખેલી ત્રણ પ્રતિઓને આધારે સંશોધિત-સંપાદિત કરીને પરમકૃપાળુ અરિહંત પરમાત્માની પરમકૃપાથી તથા મારા અનંત ઉપકારી સદ્ગુરુદેવ તથા (સંસારી) પિતાશ્રી પૂજ્યપાદ મુનિરાજશ્રી ભુવનવિજયજી મહારાજની પરમકૃપાથી દર્શનશાસ્ત્રપ્રેમી જગત સમક્ષ રજુ કરતાં આજે મને અપાર આનંદનો અનુભવ થાય છે.

રામચંદ્રસૂરિમહારાજના જીવન-કવનનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત —

ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલ આણંદજિલ્લાપુર (પાટણ) ના સોલંકીઓનો સોલંકીયુગ વિદ્યાક્ષેત્રે, સાહિત્યક્ષેત્રે, કલાક્ષેત્રે, રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે વિખ્યાત છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહના અને મહારાજ કુમારપાલના શાસન દરમ્યાન વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ સુવર્ણશિખરે પહોંચી હતી.

આ સુવર્ણયુગમાં અનેકવિદ્યાસંપન્ન કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય આદિ અનેક અનેક મહાપુરુષો સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાલની રાજસભાને શોભાવતા હતા. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના વિદ્વાન શિષ્યગણમાં રામચંદ્રસૂરિ એક તેજસ્વી શિષ્ય હતા અને શિષ્યગણમાં આગવું સ્થાન શોભાવતા હતા. તેઓ તેમના પદ્ધર શિષ્ય હતા. તેમણે અનેક નાટ્ય કૃતિઓ રચી છે. તેઓ શીઘ્રકવિ હતા. એમની કવિત્વ શક્તિ જોઈને મહારાજ સિદ્ધરાજે એમને કવિકટારમહા ભિરૂદ આપ્યું હતું. સમસ્યાપૂર્ણ ઉપર પણ તેમનું સારું એવું પ્રભુત્વ હતું. તેઓ સ્વાતંત્ર્યના ચાહક અને હિમાયતી હતા.

તેમના સહાધ્યાયીઓ અને સાથીઓમાં ગુણચંદ્રસૂરિ, મહેન્દ્રસૂરિ વગેરેનો ઉલ્લેખ કરી

શકાય. રામચંદ્રસુરિ અને ગુણચંદ્રસુરિ બંનેએ મળીને સ્વોપજ્ઞવૃત્તિસહિત દ્રવ્યાલંકાર અને 'નાટ્યદર્પણ' રચેલ છે.

'પ્રબંધશતકર્તા' તથા 'પ્રબંધશતવિધાનનિષ્ણાતબુદ્ધિ' એવાં વિશેષણો પરથી સ્પષ્ટ જાણાય છે કે તેમણે સૌ પ્રબંધ ગ્રંથો રચ્યા હશે. પરંતુ હાલ સર્વભક્ષી કાલને લીધે તે સર્વ ઉપલબ્ધ નથી.

બીજો પાણ એક મત છે કે 'પ્રબંધશત' એ શતસંખ્યાપરિમિત પ્રબંધોનો સૂચક નથી પણ તેમણે પ્રબંધશત નામનો કોઈ ગ્રંથ રચેલો છે. અત્યારે નીચે લખેલા ગ્રંથો જ મળે છે.

- | | |
|----------------------------|-----------------------------|
| ૧. સત્યહરિશ્ચંદ્ર નાટક | ૨. કોમુદીમિત્રાણંદ |
| ૩. નિર્ભયભીમ વ્યાયોગ | ૪. રાઘવાભ્યુદય |
| ૫. યાદવાભ્યુદય | ૬. યદુવિલાસ |
| ૭. રઘુવિલાસ | ૮. નલવિલાસ નાટક |
| ૯. મલ્લિકા મકરન્દ પ્રકરણ | ૧૦. રોહિણી મૃગાંક પ્રકરણ |
| ૧૧. વનમાલા નાટિકા | ૧૨. કુમારવિહાર શતક |
| ૧૩. યુગાદિદેવ દ્વાત્રિશિકા | ૧૪. વ્યતિરેક દ્વાત્રિશિકા |
| ૧૫. પ્રસાદ દ્વાત્રિશિકા | ૧૬. આદિદેવસ્તવ |
| ૧૭. મુનિમુવ્રતસ્તવ | ૧૮. નેમિસ્તવ |
| ૧૯. સોળ સાધારણ જિનસ્તવ | ૨૦. જિનસ્તોત્રો |
| ૨૧. હૈમજૃહદવૃત્તિ ન્યાસ | ૨૨. દ્રવ્યાલંકાર વૃત્તિસહિત |
| ૨૩. સુધાકલશ | ૨૪. નાટ્યદર્પણ |

આ ગ્રંથોમાં દ્રવ્યાલંકાર ગ્રંથની વિશિષ્ટતા :- સામાન્ય રીતે જૈનદર્શનના ગ્રંથોમાં પ્રમાણ-નય-સમભંગી-અનેકાન્તવાદ આદિનું વર્ણન જ વિસ્તારથી જોવા મળતું હોય છે. પરંતુ જૈનદર્શન સંમત છ દ્રવ્યોનું (૫૬દ્રવ્યનું) દાર્શનિક પદ્ધતિથી વર્ણન કરનાર કોઈ જ ગ્રંથ જૈન પરંપરામાં જોવામાં આવતો નથી. આ.મ.શ્રી રામચંદ્રે તથા ગુણચંદ્રે આ દિશામાં પહેલ કરીને આ મહાન ગ્રંથની જગતને ભેટ આપી છે. તે તે દ્રવ્યો, તેના ભેદ-પ્રભેદો, તેનાં લક્ષણો વર્ણવીને, તે પ્રસંગે જૈન સિવાયનાં બીજાં દર્શનોનાં મંતવ્યોને તે તે દર્શનના મૌલિક આકર ગ્રંથોમાંથી તે તે સંદર્ભને વિસ્તારથી ઉદ્ધૃત કરીને તેનું વિસ્તારથી ખંડન કરીને જૈનદર્શન સંમત સિદ્ધાંતોની સ્થાપના તેમણે આ સદીકે ગ્રંથમાં કરી છે.

તેમના સમયમાં પ્રચલિત અનેક અનેક ગ્રંથોમાંથી તેમણે એટલા બધા પાઠો ઉદ્ધૃત કર્યા છે કે તે તે દર્શનના અભ્યાસીઓને તેમાંથી તે તે દર્શનોની ઐતિહાસિક આદિ માહિતી વિપુલ પ્રમાણમાં આ ગ્રંથમાં મળશે. ખાસ કરીને વર્તમાન કાળમાં સંસ્કૃત ભાષામાં લુપ્ત થયેલા બૌદ્ધગ્રંથો અંગે પણ આમાં ઘણું જાણવા મળશે.

આ સંબંધમાં, ગ્રંથના અંતમાં (પૃ. ૨૧૫-૨૧૬) તેમણે લખેલા નીચેના બે શ્લોકોમાં તેમણે ધારું કહી દીધું છે.

પૂર્વૈર્યસ્ય સમુદ્ભૂતિર્ન વિહિતા ધર્મિઃ કુતોઽપ્યાશયા-
દાવાખ્યાં સ સમુદ્ભૂતઃ શ્રુતનિધેર્દ્રવ્યોત્કરો દુર્લભઃ ।
એનં યૂયમનન્તકાર્યનિપુણં ગૃહ્ણીત તત્કોવિદાઃ
સ્વાતાન્ન્યપ્રસવાં યદીચ્છથ ચિરં સર્વાર્થસિદ્ધિં હૃદિ ॥૨૧॥
મધ્યં બૌદ્ધામૃતજલનિધેર્ગાઢવાન્ ભ્રાન્તવાંશ્ચ
ન્યાયાટલ્યાં વચનશઠતાપ્રોત્સ્વ(ચ્છવ)સત્કણ્ટકાયામ્ ।
આમ્નાતી વા વિષમવિફલપ્રક્રિયે યો વિશેષે
શાસ્ત્રારમ્ભે યદિ પરમસૌ દક્ષતાં લક્ષયેત્રી ॥૨૨॥

ભાવાર્થ :- સ્વાતંત્ર્યને જન્મ આપનારી એ સર્વાર્થસિદ્ધિ(મુક્તિ)ને તમે કદ્યમાં ઈચ્છતા હો તો પૂર્વના ધીર પુરુષોએ કોઈ પણ આશયથી શ્રુત સમુદ્રમાંથી જે દ્રવ્યોનો દુર્લભ સમુદ્ભૂત ઉદ્ભૂત કર્યો ન હતો તે અનંતકાર્ય કરવામાં નિપુણ દ્રવ્યના સમુદ્ભવે તેમાં નિમગ્નતા તમે ગ્રહણ કરો. બીજા શાસ્ત્રો રૂપી અમૃત સમુદ્રના મધ્યભાગ રૂપી જે રૂપી ગયા છે, અને વચનોની શઠતા રૂપી કાંટાઓથી છવાયેલી ન્યાય દર્શનની અટવીમાં જે ખૂબ ફરી ચૂક્યા છે, તથા વિષમ અને વિફલ પ્રક્રિયાવાળી વૈશેષિક દર્શનની વાતોના જે ખૂબ જાણકાર છે તે જ માણસો આ શાસ્ત્રના આરંભમાં અમારી જે દક્ષતા છે તેને સમજી શકશે. (બીજા કોઈ અમારી આ વિષયમાં દક્ષતાને સમજી શકે તેમ નથી).

દ્રવ્યાલંકારના બીજા-ત્રીજા પ્રકાશની ટીકામાં જેનેતર દર્શનોની ઐતિહાસિક આદિ દષ્ટિએ ઉપયોગી અનેક અનેક વાતોનો ખજાનો ભરેલો છે. બીજા-ત્રીજા પ્રકાશની ટીકા જ વર્તમાનમાં મળે છે. જે પ્રથમ પ્રકાશની ટીકા મળતી હોત તો તેમાંથી એટલી બધી ઉપયોગી વાતો મળત કે આ વિષયમાં રસ ધરાવતા વિશ્વના વિદ્વાનો અત્યંત આશ્ચર્ય અને આનંદથી વ્યામ થઈ જાત. પ્રથમ પ્રકાશ ઘણો મોટો છે, અને તેમાં જીવ-આત્મા અંગે ઘણી ઘણી વિચારણા કરવામાં આવી છે.

ગ્રંથનો વિષય :- જેન દર્શનમાં બે દ્રવ્યો મુખ્યરૂપે સ્વીકારેલાં છે - જડ તથા ચેતન. ચેતનમાં જીવ દ્રવ્ય આવે છે. જડના પાંચ ભેદો છે- પુદ્ગલ, આસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, આસ્તિકાય તથા કાલ. આ રીતે જેન દર્શનમાં જીવ (આત્મા), પુદ્ગલ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ તથા કાલ એમ છ દ્રવ્યો (પદ્ધત્યો) મૌલિક પદાર્થ તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલા છે. તેમાં પ્રથમ પ્રકાશમાં જીવદ્રવ્યનું-આત્મતત્ત્વનું દાર્શનિક પદ્ધતિથી અત્યંત વિસ્તૃત વર્ણન છે. બીજા પ્રકાશમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યનું એ જ રીતે વર્ણન છે. ત્રીજા અકમ્પ પ્રકાશમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, તથા કાલનું વર્ણન છે.

અંશનું સ્વરૂપ :-

અનન્તવેદ્યપિ જ્યોતિર્વસ્ય સદૃશ્યાતવેદિતામ્ ।

ગમિતં પદ્મભિર્દ્રવ્યૈર્નમસ્તસ્મૈ પરાત્મને ॥૧॥

મૃગોઽપિ વન્ધતાં યાતિ મૃગલાઞ્છનમાશ્રિતઃ ।

સ્વગુરુત્રીતમૂઢસ્ય વ્યાહ્યામિતિ વિતન્વહે ॥૨॥

દ્રવ્યાલંકારના મૂળના પ્રારંભમાં જ આ રીતે આ.મ.શ્રી રામચંદ્ર તથા ગુણચંદ્રે જાણાવેલું છે કે 'અમારા ગુરુમહારાજે ઉદ્ધીત કરેલા (= સૂચવેલા કે સમજાવેલા) સૂત્રની વ્યાખ્યા અમે કરીએ છીએ.' અહીં બીજું કોઈ સૂત્ર તો મળતું નથી. એટલે સ્વગુરુત્રીતમૂઢસ્ય શબ્દથી 'પોતાના ગુરુમહારાજશ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી મહારાજે સૂચવેલા કે સમજાવેલા સૂત્રની' એવો અર્થ સમજાય છે. દ્રવ્યાલંકારટીકામાં પૃ.૧૬ પં. ૧૯, પૃ.૩૧ પં.૧૧, પૃ.૮૯ પં.૧૧ માં દ્રવ્યાલંકારના પાઠ માટે વાર્તિક શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એટલે સંપૂર્ણ દ્રવ્યાલંકાર ગ્રંથને તેઓ વાર્તિક રૂપે જ ગણે છે કે અમુક ભાગને વાર્તિક રૂપે અને અમુક ભાગને સૂત્ર રૂપે ગણે છે એ સ્પષ્ટ સમજાતું નથી. અમે મૂળનો દ્રવ્યાલંકારમૂળ તરીકે અને ટીકાનો દ્રવ્યાલંકારટીકા તરીકે ઉલ્લેખ સામાન્ય રૂપે કર્યો છે.

આ.મ.શ્રી રામચંદ્ર તથા ગુણચંદ્રે મૂળગ્રંથની રચના સૂત્રાત્મક શૈલીથી કરેલી છે. અને તેના ઉપર તેમણે સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ રચી છે. મૂળ એવી સંક્ષિપ્ત પદ્ધતિથી રચેલું છે કે ટીકા વિના એનો સ્પષ્ટ અર્થ ઘણીવાર સમજાતો જ નથી. કયા કયા શબ્દોની અનુવૃત્તિ લેવાની છે તથા ક્યાં સુધી લેવાની છે તે પણ ઘણીવાર સ્પષ્ટ સમજાતું નથી. એટલે મૂળને સમજાવવા માટે ટીકા અતિઆવશ્યક છે. સ્વોપજ્ઞ ટીકાની રચના વિક્રમસંવત્ ૧૨૦૨ માં પૂર્ણ થયેલી છે. કારણ કે ગ્રંથના છેલ્લા પૃષ્ઠમાં સંવત્ ૧૨૦૨ સહજિગેન લિખિ એવું સ્પષ્ટ લખેલું છે, તે પછી અક્ષરો તાડપત્રમાં તુટી ગયેલા છે.

ગ્રંથકર્તાનું સ્વર્ગગમન વિક્રમસંવત્ ૧૨૩૦ માં થયેલું છે. એટલે ગ્રંથની રચના પછી લગભગ ૨૭ વર્ષ સુધી ગ્રંથકાર જીવંત હતા. તેમના જીવનકાળ દરમ્યાન કે તેમના સ્વર્ગવાસ પછી આ ટીકાની કોઈ નકલ (કોપી) થઈ હતી કે કેમ તે જાણવા મળતું નથી. કારણ કે ઘણી ઘણી તપાસ કરવા છતાં, ભારત કે ભારત બહાર આની કોઈ પણ પ્રતિ જોવામાં કે સાંભળવામાં આવી નથી. આગમપ્રભાકર પૂ.મુ.શ્રી પુણ્યવિભળજી મહારાજે આ અંગે ઘણી ઘણી તપાસ કરી-કરાવી હતી. તેમના સ્વર્ગવાસ પછી મેં પણ ઘણી તપાસ કરી-કરાવી, પરંતુ જોસલમેરમાં વિદ્યમાન સં.૧૨૦૨ માં લખાયેલી દ્રવ્યાલંકારટીકાની તાડપત્રીય પ્રતિ સિવાય, બીજી કોઈ પણ પ્રતિ અમને ક્યાંયે પણ મળી નથી. જોસલમેરમાં જ પ્રતિ મળી છે તે પણ બીજા નીજ પ્રકાશની જ મળી છે. પહેલા પ્રકાશની પ્રતિ ક્યાં ગઈ ? કોઈ ગુપ્ત સ્થાનમાં છે કે પછી નષ્ટ થઈ ગઈ છે એની કંઈ પણ ખબર પડતી નથી. વળી કયા વર્ષ સુધી તે વિદ્યમાન

હતી એની પણ કોઈ માહિતી મળતી નથી. ૧લા પ્રકાશની ટીકા મળી હોત તો મોટો ખજાનો બેટલો કિંમતી માલ તેમાંથી મળી જત.

તેમાણે જે મૂળની રચના કરેલી તેની વિક્રમ સંવત્ ૧૪૮૨ માં લખેલી એક પ્રતિ અમદાવાદની હાજપટેલની પોળમાં રહેલા સંવેગી ઉપાશ્રયમાં (પગથીયાના ઉપાશ્રયમાં) છે. આ પ્ર.શ્રી પુણ્યવિભજ્યજી મહારાજે એ સોથી કાઢી હતી, અને પછી તેમાણે તરત મારા ઉપર તેની નકલ તથા ફોટો કોપી મોકલી આપી હતી. આની અમે P સંજ્ઞા રાખી છે. એટલે મૂળના તો ત્રણેય પ્રકાશ મળે છે. પરંતુ ટીકા વિના, પ્રથમ પ્રકાશનું મૂળ સમજવામાં બહુ જ પરિશ્રમ પડે છે. વળી તે પ્રતિ અશુદ્ધ હોવાને કારણે પણ સમજવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડે છે. આ વિષયને લગતી કેટલીક ચર્ચા દિગંબરાચાર્ય પ્રભાચંદ્રવિરચિત ન્યાયકુમુદચંદ્ર ભા.૧, ૨ માં, દિગંબરાચાર્ય વિદ્યાનંદવિરચિત તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિકમાં તથા ચેતાંબરાચાર્ય સિદ્ધસેનગણિવિરચિત તત્ત્વાર્થવૃત્તિમાં તથા બીજા પણ ગ્રંથોમાં જોવા મળે છે. આ દ્રવ્યાલંકારવૃત્તિને સમજવા માટે એવા એવા બીજા ગ્રંથો પણ ઘણા ઉપયોગી છે. સમયના અભાવે અમે એ ગ્રંથોનું ખાસ પરિશીલન કરી શક્યા નથી. પણ એમાંથી કેઈને કેઈ સહાય જરૂર મળશે, એવી અમને આશા છે.

અમદાવાદમાં મળેલી સંવેગીના (પગથીયાના) ઉપાશ્રયની પ્રતિ મળ્યા પછી, મારવાડમાં બેડામાં અમે વિક્રમ સં. ૨૦૨૮ ચોમાસું રહ્યા હતા ત્યારે સ્વ. વિભજ્યજીમાબ્રહ્મચરિત્ર મહારાજે સંગૃહીત કરેલો મોટો જ્ઞાનભંડાર ત્યાં હતો તેમાં તપાસ કરતાં દ્રવ્યાલંકારમૂળની એક કાગળ ઉપર લખેલી અવચીન પ્રતિ પણ અમને મળી હતી. આની અમે K સંજ્ઞા રાખી છે. આ બહુ શુદ્ધ નહિ અને બહુ જ અશુદ્ધ નહિ એવી પ્રતિ છે. પાઠનાર્ણવમાં આ પણ કેઈક ઉપયોગી થાય છે.

તે પછી, નમસ્કાર મહામંત્રના મહાન આરાધક પૂ.પં.શ્રી ભદ્રંકરવિભજ્યજી ગણિવર્ધના શિષ્ય ઉપાધ્યાય શ્રી મહાવજ્રવિભજ્યજી મહારાજના શિષ્ય મુનિરાજશ્રી પુરંધરવિભજ્યજી મહારાજે પણ એક દ્રવ્યાલંકાર મૂળની પ્રતિ ઘોડાં જ વર્ષો પૂર્વે મારા ઉપર મોકલી છે. અમદાવાદ-પગથીયાના ઉપાશ્રયની પ્રતિ કરતાં તો આ અવચીન પ્રતિ લાગે છે. છતાં ઘણી સારી છે. આની અમે D સંજ્ઞા રાખી છે. એમાં અનેક સ્થળે પ્રાચીન ટિપ્પણો છે. પ્રથમ પ્રકાશની ટીકા વિદ્યમાન હતી તે સમયમાં થયેલા કોઈ વિદ્વાને આ ટિપ્પણો લખ્યાં હશે એમ લાગે છે. જો કે, કેટલેક સ્થળે P, K, તથા D. માં એક સરખા અશુદ્ધ પાઠો લાગે છે, છતાં અમે આવા પાઠોને જોવા છે તેવા જ રાખ્યા છે-છાપ્યા છે.

પ્રાચીન કાળમાં મૂળના ગ્રંથોમાં માત્ર મૂળ, તથા ટીકાના ગ્રંથોમાં માત્ર ટીકા જ લખવામાં આવતી હતી. મધ્યમાં મૂળ તથા ઉપર નીચે ટીકા લખી હોય આવા ગ્રંથો ત્રિપાઠ કહેવાતા હતા. મધ્યમાં મૂળ તથા ઉપર-નીચે અને બંને આજુ-બાજુના હાંશિયામાં જતાં ટીકા લખી હોય તેવા ગ્રંથોને પંચપાઠ કહેવાય છે. આવા ત્રિપાઠ અને પંચપાઠ હસ્તલિખિત આદર્શો શિવાય બીજા હસ્તલિખિત આદર્શોમાં મૂળ જોમાં હોય તેમાં માત્ર મૂળ તથા ટીકા જોમાં હોય તેમાં માત્ર ટીકા આ રીતે જ લખવાની પ્રાયઃ પદ્ધતિ હતી. પણ આવા ત્રિપાઠ, પંચપાઠ આદર્શો

બહુ ઓછા જોવામાં આવે છે. જેમાં મૂળ પાણ હોય અને સાથે ટીકા પાણ હોય એવા હસ્તલિખિત ગ્રંથો ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે.

આપણને વિ.સં. ૧૨૦૨ માં લખેલી જે દ્રવ્યાલંકારટીકાની તાડપત્ર પ્રતિ મળી છે તેમાં માત્ર ટીકા જ છે. મૂળની જે P.K.D. ત્રણ પ્રતિ મળી છે તેમાં માત્ર મૂળ જ છે. ટીકા સમજવા માટે મૂળ તો સામે જોઈએ જ. એટલે વિ.સં. ૧૨૦૨ માં લખેલી પ્રતિમાં ટીકાના તે તે અંશોને સમજવા માટે ટિપ્પણમાં ઝીણા અક્ષરોથી મૂળ પાણ પ્રાયઃ સર્વત્ર લખેલું છે. પાણ આ ગ્રંથકારે સ્વયં છેવટે સંસ્કારિત કરેલું મૂળ છે.

ટીકા વિ.સં. ૧૨૦૨ માં લખેલી મળે છે. તે પૂર્વે મૂળની રચના ગ્રંથકારે કરી જ હશે. હવે બન્યું એવું કે ટીકા રચ્યા પછી ઘણાં વર્ષો સુધી (લગભગ ૨૦ વર્ષ સુધી) તેઓ જીવંત રહ્યા હતા. આ જીવનકાળ દરમ્યાન તેમને જે જે સુધારા-વધારા કરવા યોગ્ય લાગ્યા તે તેમણે વિ.સં. ૧૨૦૨ માં લખેલી તાડપત્રીય પ્રતિમાં કર્યા છે. ભાગ્યે જ એવું એક પાણ પાનું હશે કે જેમાં એમણે સુધારા-વધારા કર્યા નહિ હોય. આ માટે જેસલમેરમાં રહેલી આ હસ્તલિખિત પ્રતિ જોવાથી જ તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકે. આ દ્રવ્યાલંકારટીકાની પ્રતિના જ પ્રાયઃ સી.ડી. દલાલે લેવરાવેલા ફોટાઓ આ.પ્ર. પુણ્યવિજયજી મહારાજના સંગ્રહમાં અમદાવાદ લા.દ. ભારતીય સંસ્કૃતિવિદ્યામંદિરમાં, અમદાવાદ જેન સોસાયટીમાં રહેલા ત્રિપુટીશ્રી દર્શનવિજયજી મહારાજના સંગ્રહમાં પ્રાચ્ય વિદ્યાભવનમાં, પાલિતાણા ખરતરગચ્છીય શ્રીહરિસાગરસૂરિજી મહારાજના સંગ્રહમાં, તથા બિકાનેરમાં ભેરોદાનજી બાંઠિયાના પુસ્તકસંગ્રહમાં અમે નજરે જોયા છે. આ સિવાય બીજે પાણ દ્રવ્યાલંકારના નામે આ જ ફોટાઓ હોવાનો સંભવ છે. આ ફોટાઓમાં પાણ આવા પહેલાં લખીને છેકી નાખેલા-ભૂંસી નાખેલા તથા ઉમેરેલા પાઠો જોઈ શકાશે.

કેટલેય સ્થળે ગ્રંથકારે પાઠોના પાઠો તથા પૃષ્ઠોમાં આગળ-પાછળ () આવી નિશાની કરીને જુના પાઠો રદ કર્યા છે. કેટલેય સ્થળે તે તે પાઠો ઘસી નાખ્યા છે અથવા ભૂંસી નાખ્યા છે. આમાં કેટલાક અક્ષરો મહામુશીબતે વંચાય છે, કેટલાક અક્ષરો વંચાતા જ નથી. જે પાઠોની આગળ-પાછળ () આવી નિશાની જ છે. તે પાઠો સ્પષ્ટ વાંચી શકાય છે.

આ પ્રતિમાં આ.મ.શ્રી રામચંદ્ર તથા ગુણચંદ્રે પોતે જ સુધારા-વધારા પાછળથી કર્યા છે, એટલે આ પ્રતિ તેમની પાસે જ રહેતી હોવી જોઈએ. એટલે એમ કહી શકાય કે આ પ્રતિ કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી મહારાજની દૃષ્ટિથી પાવન થયેલી છે. સંભવ છે કે આ.મ.શ્રી રામચંદ્ર-ગુણચંદ્રે કેટલાયે સુધારા-વધારા તેમણે પોતાના ગુરૂમહારાજની સાથે વિચારવિનિમય કરીને જ કર્યા હોય.

જ્યારે ટીકામાં મોટું પરિવર્તન કરે ત્યારે મૂલ ઉપર પાણ એની કંઈક અસર પડે જ. અમને એમ લાગે છે કે એમણે રચેલું મૂલ ત્રણ અવસ્થામાંથી પસાર થયેલું છે. (૧) પહેલી અવસ્થામાં તેમણે જે મૂળ લખ્યું હશે તે. (૨) તે પછી સુધારેલું મૂલ P.K.D. માં છે. (૩) બીજા-ત્રીજા પ્રકાશની ટીકામાં, ટિપ્પણોમાં ઝીણા અક્ષરોએ લખેલું છેલ્લો સંસ્કાર આપીને તેમણે તૈયાર કરેલું મૂળ. માટે જ ટિપ્પણોને આધારે અમે આપેલા બીજા-ત્રીજા પ્રકાશની ટીકાના

મૂળપાઠોમાં તથા P.K.D. ના આધારે અમે આપેલા દ્રવ્યાલંકારના મૂળ પાઠમાં ક્યાંક ક્યાંક પાઠભેદ જોવા મળશે. પ્રારંભના 1-24 પૃષ્ઠોમાં P.K.D. ના આધારે તૈયાર કરેલું મૂળ અમે આપ્યું છે. તે પછી સદીક દ્રવ્યાલંકારનો બીજો-ત્રીજો પ્રકાશ ૧ થી ૨૧૬ પૃષ્ઠોમાં છે.

બીજા-ત્રીજા પ્રકાશની ટીકામાં જે ટિપ્પણો આપેલાં છે તે બધાં ગ્રંથમાં જ ગ્રંથકારે જ ઝીણા અક્ષરોથી ઉપર-નીચે યોગ્યસ્થાને લખેલાં છે. અમે જે ટિપ્પણ આપ્યાં છે તેના પૂર્વે ** અમે આવી નિશાની કરેલી છે.

આ ગ્રંથમાં ટીકા સાથે જે મૂળ છાપેલું છે તે ટિપ્પણોના આધારે જ મૂળ આપેલું છે. પૃ. ૨૭ પં. ૩ માં તથા પરિણમતે । સૂત્ર છે. તે પછી તદનૂનાં સત્ત્વોપચયાભાવેઽપિ સ્થૂલતોપપદ્યતે આટલું સૂત્ર પ્રથમ આદર્શમાં હતું જ. કારણ કે એની વિસ્તૃત ટીકા તેમજે કરેલી છે જ. તે પછી એ સૂત્ર તેમને અનાવશ્યક લાગ્યું હશે, એટલે એ ટીકાવાળું આખું ૪૬A પાનું એમાણે આગળ-પાછળ () આવી નિશાની કરીને કાઢી નાખ્યું છે. આવાં તો બીજાં પણ ઉદાહરણો શોધતાં મળી આવે તેમ છે. એટલે એ વાત નક્કી છે કે પ્રથમ આદર્શમાં આ સૂત્ર હતું જ. પરંતુ તે પછી લખેલા P.K.D. આદર્શમાં આ સૂત્ર નથી જ. એટલે P.K.D. નો આદર્શ બીજી અવસ્થાનો આદર્શ છે. ટીકા સાથેના મૂળમાં એવા કેટલાય ફેરફારો છે કે જે P.K.D. માં નથી. આ વાત અમે ઘણા સ્થળોએ જણાવી છે. P.K.D. પછીની અવસ્થાનું ટિપ્પણોમાં આપેલું સંસ્કારિત કરેલું મૂળ કે જે અમે ટીકા સાથે છાપ્યું છે તે ત્રીજી અવસ્થાનું મૂળ જણાય છે.

આ ગ્રંથની એક માત્ર તાડપત્ર ઉપર લખેલી પ્રતિ જેસલમેરમાં છે. બીજા પ્રકાશમાં ૧-૧૯૭ પાનાં છે. ત્રીજા પ્રકાશમાં ૧-૧૧૩ પાનાં છે. તે તે મુદ્રિત ભાગ હસ્તલિખિત ગ્રંથમાં કેટલામા પાને છે તે સરળતાથી શોધવા માટે હાંસિયામાં (માર્કિંગમાં) તે તે પાનાનો 1B, 2A, 2B વગેરે અંક (નંબર) આપેલો છે. હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં ઉપરનું પૃષ્ઠ હોય તેની A સંજ્ઞા રાખી છે. નીચેનું પૃષ્ઠ હોય તેની B સંજ્ઞા રાખી છે.

તે સમયના લેખન યુગમાં કેવી વિશિષ્ટ લેખન કળા પ્રવર્તતી હતી તે તો હસ્તલિખિત ગ્રંથ જોવાથી જ ખ્યાલ આવી શકે. આજના યુગમાં પણ આ કળાનો ઉપયોગ કરવો દુષ્કર છે. કેટલાયે શબ્દો એવા હોય છે કે તેની વિભક્તિ નક્કી કરવી મુશ્કેલ હોય છે. ત્યાં ગ્રંથકારે તે તે શબ્દો ઉપર ૧, ૨ વગેરે અંકો સૂક્ષ્મ રીતે લખી દીધા છે. જ્યાં ૧ હોય ત્યાં પ્રથમા વિભક્તિ, ૨ હોય ત્યાં દ્વિતીયા વિભક્તિ વગેરે સમજવાનું હોય છે. વળી કેટલાયે અક્ષરો ઉપર પ્રસ, ચસ વગેરે શબ્દો ઝીણા અક્ષરોમાં લખેલા છે. આ પ્રસ, ચસ વગેરે શું છે એ સમજવા માટે મહિનાઓ સુધી રાત-દિવસ ચિંતન અમે કરેલું છે. છેવટે ભગવાનની કૃપાથી જ આગ્રધાર્યો ભેદ ઉકલ્યો કે પ્રસ એટલે પ્રથમ સમાસ, ચસ એટલે ચતુર્થ સમાસ. અર્થાત્ સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનમાં સમાસ પ્રકરણમાં પહેલો બહુવ્રીહિ સમાસ વર્ણવ્યો છે. એટલે પ્રસ થી બહુવ્રીહિ સમજવાનો છે. તે જ પ્રમાણે ચસ થી કર્મધારય સમાસ સમજવાનો છે.

આવા આવા અનેક સાંકેતિક શબ્દો અહીં ઉપયોગમાં લીધેલા છે, જેથી અર્થ સમજવામાં તદ્દન સરળતા થાય તથા અર્થ બીલકુલ સ્પષ્ટ સમજાય.

આ ગ્રંથના પઠન-પાઠનનો પ્રચાર ખાસ થયો લાગતો જ નથી. એનાં ઘણાં કારણો હોઈ શકે. (૧) સુધારો કરતાં કરતાં છેવટનો સુધારો તેમણે નક્કી કર્યો હોય ત્યાં સુધી આની બીજી નકલ તેમણે કરાવી જ ન હોય, અને પછી તેમનો આગ્રહાર્થો સ્વર્ગવાસ થયો. તે સમયે રાજકીય ઉદ્ધવ-પાદવ એવી હતી કે આ ગ્રંથ અસ્ત-વ્યસ્ત દશામાં મૂકાઈ ગયો હોય. એટલે એની નકલ કરવા-કરાવવાનો અવસર જ કોઈને મળ્યો ન હોય. (૨) ગ્રંથ ઘણો જ કઠિન, તે તે વિષયના દર્શનશાસ્ત્રના નિષ્ણાતો કે જેમણે તે તે વિષયના ઘણા જ ગ્રંથો વાંચેલા હોય આવા વિદ્વાનો હોય તે જ આ ગ્રંથનું પઠન-પાઠન કરાવી શકે, આવા વિદ્વાનો વિરલા હોય એટલે આવા ગ્રંથોના પઠન-પાઠનનો પ્રચાર સ્વાભાવિક રીતે અલ્પ જ હોય. આ વગેરે કોઈપણ કારણથી ટીકાની બીજી નકલ મળતી જ નથી. મૂળની ત્રણ પ્રતિઓ અમને મળી છે. પણ ટીકા વિના મૂળ સમજવું અતિ અતિ કઠિન છે. એટલે પુરાતન બીજા કોઈ વિદ્વાનોએ પણ આ ગ્રંથનો કોઈ જગ્યાએ ઉલ્લેખ કર્યો દેખાતો નથી. એક માત્ર શકસંવત ૧૨૧૪ (વિક્રમ સંવત ૧૩૪૮માં આચાર્યશ્રી મહિપોળસુરિવિરચિત સ્વાદાદમંજરીમાં આનો ઉલ્લેખ અમારા જોવામાં આવ્યો છે. બૃહદ્વિષ્ણુનામની એક તે સમયના ગ્રંથોની પ્રાચીન સૂચિ મળે છે. તેમાં દ્રવ્યાલંકાર અંગે કોઈ ઉલ્લેખ છે કે કેમ તે અમારી જાણમાં નથી. કારણ કે બૃહદ્વિષ્ણુનામ અમારા પાસે અત્યારે નથી. કોઈ વાચકને તેમાં કે અન્યત્ર ઉલ્લેખ મળે તો અમને જરૂર જણાવે. અમે ઉપકૃત થઈશું.

પંચાવન વર્ષ પૂર્વે દ્વાદશારનયચક્રનું અમે સંશોધન શરૂ કર્યું તે સમયે આ.પ્ર.શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે આના ફોટા મારા ઉપર મોકલ્યા હતા કે દ્વાદશારનયચક્રના સંશોધનમાં કંઈક ઉપયોગી થાય. તે પછી તો ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં. પુણ્યવિજયજી મહારાજ જેસલમેરમાં ત્યાંના ભંડારને વ્યવસ્થિત કરવા માટે પધાર્યા. ત્યાં તેમણે એક-બે પાનાં વધારે શોધી કાઢ્યાં અને જેટલો ગ્રંથ મળતો હતો તેટલાની સ્વ. નગીનદાસ કેવળસીભાઈ પાસે નકલ કરાવી મારા ઉપર મોકલી પણ આપી હતી. તે પછી મેં કામ હાથમાં લીધું હતું. પાણિતાણીની ભરત પ્રિન્ટરીમાં એનાં બધાં પાનાં છપાઈ ગયાં. એ વાતને પણ વર્ષોનાં વર્ષો વીતી ગયાં. અમને આશા હતી કે પ્રથમ પ્રકાશની ટીકા કોઈ પણ સ્થાનમાંથી પ્રાયઃ મળશે. જ્યાં જ્યાં કંઈક આશાનું કિરાગ દેખાયું, ત્યાં ત્યાં પણ તપાસ કરાવી. પરંતુ કંઈ મળ્યું નહિ. છેવટે વિક્રમસંવત ૨૦૫૪ માં જેસલમેરના ભંડારને વ્યવસ્થિત કરવા માટે ત્યાંના જેન ટ્રસ્ટના અધ્યક્ષ શેઠ બુદ્ધસિંહજી બાદાણીની વિનંતિથી અમારું જેસલમેરમાં આવવાનું થયું. ત્યાં અમે બધા જ ભંડારોમાં તપાસ કરી. પ્રાચીન પાનાંઓના ટુકડાઓનો મોટો સંગ્રહ છે તેમાં પણ જીણવટથી નિરીક્ષણ કર્યું, પણ કંઈજ તેમાંથી મળ્યું નથી. એટલે હવે આ ગ્રંથને તરત પ્રકાશિત કરવાનો જ નિર્ણય કર્યો. સાથે સાથે પ્રથમ ત્રણ પ્રકાશના મૂલમાત્રને પણ P.K.B. અનુસારે છાપવાનો નિર્ણય કર્યો. એટલે મૂલમાત્રનાં ૧-૨૩ પુષ્ટ પણ આ સાથે પ્રારંભમાં જ જોડી દીધાં છે. કેટલાક પાઠો તથા ચર્ચાઓ અમને સમજતા નથી. છતાં જેવું મળ્યું તેવું મૂળ અમે આમાં છાપ્યું છે. અનુભવથી અમને લાગ્યું છે કે આને સમજવા માટે તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિક, તત્ત્વાર્થસ્વોક્તવાર્તિક, ન્યાયકુમુદચંદ્ર આદિ દિગ્બરગ્રંથો, તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપરની સિદ્ધસેન ગણિની ટીકા, તેમ જ બીજા દર્શનના ગ્રંથોનો જીણવટથી ધીરજ

રાખીને અભ્યાસ કરીને આ ગ્રંથ વાંચવામાં આવશે તો ઘણો ભાગ સમજાશે.

જુદા જુદા પરિશિષ્ટોમાં જુદી જુદી વાતો છે. ત્રીજા પરિશિષ્ટમાં સ્પષ્ટીકરણ તથા તુલના માટે મેં કેટલાંક લખીને સંઘરી રાખેલાં જુનાં જુનાં ટિપ્પણો આપેલાં છે.

પાંચમાં પરિશિષ્ટમાં જે બોદ્ધગ્રંથો સંસ્કૃત ભાષામાં અન્યારે મળતા નથી, પણ જૂના પાઠો દ્રવ્યાલંકારટીકામાં ઉદ્ધૃત કરેલા છે તે ગ્રંથોનાં ભોટ (Tibetan) ભાષામાં ઘણાં પ્રાચીન ભાષાંતરોમાંથી તે તે પાઠોને શોધીને ભોટ લિપિમાં જ આપ્યા છે. પહેલાં સંસ્કૃત અને નીચે તેનું ભોટ ભાષાંતર છે. એવા ઘણા પાઠો હજુ પણ મળશે કે કોઈ ભોટભાષા જાણનાર વિદ્વાન ભોટભાષાના ગ્રંથોમાં અવગણન કરીને તેનાં મૂલ સ્થાનો શોધી કાઢે.

વિષય અતિવ્યાપક તથા અતિગહન, કોટાના ખૂબ ઝીણા અને ઝાંખા અક્ષરો કે જૂને ઉકેલતાં ઉકેલતાં થાકી જવાય, બોદ્ધ આદિ ગ્રંથોમાંથી તે તે વિષયને શોધી કાઢવા, તેમાંથી ભોટ ભાષાના ગ્રંથોમાંથી તે તે પાઠોનાં ભાષાંતરો શોધી કાઢવાં, વગેરે વગેરે કારણે ઘણા પરિશ્રમને અંતે દેવ-ગુરૂકૃપાથી જ જે તેયાર થયું છે તે આજે વિદ્વાનો સમક્ષ રજુ કર્યું છે.

ધન્યવાદ તથા વંદના

આગમપ્રભાકર પૂ.મુ.શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજને આ કામ મને સોંપ્યું તેમજ તેના સંશોધન માટે જરૂરી કોપી કરીને મોકલી વગેરે વગેરે ઘણી રીતે તેઓશ્રી આમાં સહાયક, પ્રેરક તથા પ્રોત્સાહક રહ્યા છે એટલે સર્વપ્રથમ તેમને શ્રદ્ધાથી, કદવધી વંદન કહું છું.

આના પ્રકાશનની જવાબદારી અમદાવાદમાં રહેલા લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરે લીધી હતી. એટલે એના અથા છપાણેલા ફર્મા વર્ષોથી લા.દ. વિદ્યામંદિરમાં છે. આના શીઘ્ર પ્રકાશન માટે તેના નિદેશક જિતેન્દ્રભાઈ આનુલાલ શાહ, તથા સંયોજક ઉજ્જમસીભાઈ કાપડીયા વગેરે મહાનુભાવોએ મને ઘણીવાર પ્રેરણા પણ કરી છે. છતાં મારા તરફથી ઘણેલા વિલંબને ઘણી જ ધીરજથી તેમણે નભાવી લીધી છે. તે માટે તેઓ ખાસ ધન્યવાદના અધિકારી છે.

સામાન્ય રીતે મારી બધી પ્રવૃત્તિઓમાં, મારા અતિવિનીત અંતેવાસી મુનિરાજશ્રી ધર્મચંદ્રવિજયજી તથા તેમના શિષ્યો મુનિરાજશ્રી પુંડરીકસ્તવિજયજી તથા તપસ્વી મુનિરાજશ્રી ધર્મધોષવિજયજી ઘણી ઘણી રીતે સહાય કરતા જ હોય છે. બીજા પરિશિષ્ટના નિર્માણમાં મુનિરાજશ્રી ધર્મધોષવિજયજી ઘણા સહાયક થયા છે.

તથા, P.K.D. આપારે દ્રવ્યાલંકારનું મૂળ તૈયાર કરવામાં, તથા પરિશિષ્ટો તૈયાર કરવામાં, તથા તેનાં પુરો વાંચવામાં સાધ્વીજીશ્રી લાલમશ્રીજી મહારાજ (સરકારી ઉપાધ્યયવાળા)નાં શિષ્યા તથા બહેન સંઘમાતા શતવર્ષાપિકાણુ સાધ્વીજી શ્રી મનોહરશ્રીજી મહારાજ કે જે મારાં પરમ પરમ પરમ ઉપકારી માતૃશ્રી પણ છે, તેમનાં પરમ સેવાભાવી શિષ્યા સાધ્વીજીશ્રી સુવર્ણભાગીજી મહારાજનાં શિષ્યા સાધ્વીજીશ્રી જિતેન્દ્રપ્રભાગીજી તથા તેમના પરિવારે ઘણી ઘણી સહાય કરી છે. તે માટે તેમને ઘણા ઘણા ધન્યવાદ થતે છે.

સર્વ અરિહંત પરમાત્માની કૃપાથી, વિશેષે કરીને સિદ્ધાચલ તીર્થના આદીશ્વર દાદા તથા

શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ ભગવાનની કૃપાથી તેમજ મારા અનંત ઉપકારી પિતાશ્રી અને સદ્ગુરુદેવ પૂજ્યપાદ મુનિરાજશ્રી ભુવનવિજયજી મહારાજની પરમકૃપાથી મારાં સર્વ કાર્યો ચાલે છે. એમને અનંત અનંત વેદના.

શ્રીસિદ્ધશ્વેત્ર પાલીતાણા નગરમાં વિસાનીમાની ધર્મશાળામાં વિક્રમસંવત્ ૨૦૫૧, પોષ સુદ દસમ બુધવારે ૧૦૧ મા વર્ષે તારીખ ૧૧-૦૧-૧૯૯૫ ના રાત્રે ૮-૪૫ મીનીટે સ્વર્ગસ્થ થયેલાં મારાં પરમ ઉપકારી પરમપૂજ્ય માતૃશ્રી સંઘમાતા શતવર્ષાધિકાણુ સાધ્વીજીશ્રી મનોહરશ્રીજી મહારાજના સતત આશીર્વાદ એ મારું અંતરંગ બળ તથા મહાનમાં મહાન સદ્ભાગ્ય છે.

મારા વયોવૃદ્ધ અત્યંત વિનીત પ્રથમ શિષ્ય દેવતુલ્ય સ્વ. મુનિરાજશ્રીદિવભદ્રવિજયજી કે જ્ઞેમનો લોલાડા (શંખેશ્વરજી તીર્થ પાસે) ગામમાં વિક્રમ સંવત્ ૨૦૪૦ માં કાર્તિક સુદ બીજી, રવિવારે (તા. ૬-૧૧-૮૩) સાંજે છ વાગે સ્વર્ગવાસ થયો હતો તેમનું પણ આ પ્રસંગે ખૂબજ સદ્ભાવથી સ્મરણ કરું છું.

આ ગ્રંથના મુદ્રણ આદિમાં હમણાં અમદાવાદમાં રહેતા પણ મૂળ આદરિયાણાના વતની જીનેન્દ્રભાઈ મણિલાલ સંઘવી તથા માંડલના વતની અશોકભાઈ ભાઈચંદભાઈ સંઘવીએ ઘણો જ ઘણો જ સહકાર આપ્યો છે તે માટે તેઓને ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ ઘટે છે.

આ પુણ્યકાર્યમાં દેવ-ગુરૂકૃપાએ આમ વિવિધ રીતે સહાયક સર્વેને મારા હજારો હાર્દિક ધન્યવાદ અને અભિનંદન છે.

આ ગ્રંથનું કોમ્પ્યુટરથી ટાઈપ સેટીંગ આદિનું જટિલ કાર્ય શ્રીપાર્શ્વ કોમ્પ્યુટર્સના અધિપતિ અમદાવાદના સુશ્રાવક અજયભાઈ ચિનુભાઈના સંબંધી વિમલકુમાર બિપિનચંદ્ર પટેલે અત્યંત હર્ષપૂર્વક કર્યું છે તે માટે તેમને ઘણા જ ધન્યવાદ ઘટે છે.

પરમકૃપાળુ દેવાધિદેવ શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ ભગવાન તથા પરમોપકારી પિતાશ્રી અને સદ્ગુરુદેવ પૂજ્યપાદ મુનિરાજશ્રી ભુવનવિજયજી મહારાજના ચરણકમળમાં અનંતશઃ પ્રણિપાત કરીને, અહીં જિનમંદિરમાં વિરાજમાન શ્રી આદીશ્વર ભગવાન તથા શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાન તથા શાસનના અધિપતિ શ્રી મહાવીર સ્વામિ ભગવાનના કરકમળમાં આજે વૈશાખ સુદ દસમે ભગવાનશ્રી મહાવીર સ્વામીના કેવળજ્ઞાન કલ્યાણકના દિવસે દેવ-ગુરૂકૃપાથી જ પ્રકાશન યોગ્ય થયેલા આ ગ્રંથરૂપી પુષ્પને ભાવથી પ્રભુજીના કરકમળમાં અર્પણ કરીને આજે અપાર ધન્યતા અનુભવું છું.

શ્રીચિંતામણિપાર્શ્વનાથજ્ઞેનમંદિર
ઋષિકેશ રાજમાર્ગ, ભૂપતવાલા,
હરિદ્વાર, પીન-૨૪૯ ૪૧૦. (ઉત્તરપ્રદેશ)
વિક્રમ સં. ૨૦૫૬, વૈશાખસુદ દસમ,
શનિવાર, તા. ૧૩-૫-૨૦૦૦.

પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજ શ્રીમદ્વિજય સિદ્ધિસૂરીશ્વરપદ્મલંકાર-
પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજ શ્રીમદ્વિજય મેઘસૂરીશ્વરશિષ્ય-
પૂજ્યપાદ ગુરૂદેવ મુનિરાજ શ્રી ભુવનવિજયાન્તેવાસી
મુનિ જ્ઞાનવિજય

श्रीसिद्धाचलमण्डनश्री ऋषभदेवस्वामिने नमः ।
 श्री शंखेश्वरपार्श्वनाथाय नमः । श्री चिन्तामणिपार्श्वनाथाय नमः ।
 श्री महावीरस्वामिने नमः । श्री गौतमस्वामिने नमः ।
 पूज्यपादाचार्यदेवश्रीमद्विजयसिद्धिसूरीश्वरजीपादपद्मेभ्यो नमः ।
 पूज्यपादाचार्यदेवश्रीमद्विजयमेघसूरीश्वरजीपादपद्मेभ्यो नमः ।
 पूज्यपादसद्गुरुदेवमुनिराजश्री भुवनविजयजीपादपद्मेभ्यो नमः ।

आमुखम् ।

परमार्हतकुमारपालभूपालप्रतिबोधकानां कलिकालसर्वज्ञाचार्यप्रवरश्रीहेमचन्द्रसूरीश्वराणां शिष्याभ्याम् आचार्यश्रीरामचन्द्र-गुणचन्द्राभ्यां विरचितस्य द्रव्यालङ्कारस्य स्वोपज्ञवृत्तेः विक्रमसंवत् १२०२ वर्षे लिखितं जेसलमेरनगरस्थमेकमात्रं तालपत्रोपरि लिखितमार्दशमवलम्ब्य संशोधितस्य स्वोपज्ञवृत्तिसहितस्य द्रव्यालङ्कारस्य द्वितीय-तृतीय प्रकाशौ, P.K.D. आदर्शानुसारेण संशोधितस्य मूलमात्रस्य सम्पूर्णस्य द्रव्यालङ्कारस्य प्रथम-द्वितीय-तृतीयप्रकाशान् परमकृपालोः परमात्मनः मम अनन्तोपकारिणां पितृचरणानां गुरुचरणानां च पूज्यपादमुनिराजश्री-भुवनविजयजीमहाराजानां परमकृपया दर्शनशास्त्रसिकानां विदुषां पुरतः प्रकाशयन्तो वयमद्य अपूर्वमानन्दमनुभवामः ।

जैानां मते मौलिकं द्रव्यद्वयम्- जीवाश्च अजीवाश्च । तेषु जीवेषु जीवास्तिकायः, अजीवेषु पञ्च भेदाः- पुद्गलास्तिकायः, धर्मास्तिकायः, अधर्मास्तिकायः, आकाशास्तिकायः, कालश्च । एतानि षड् द्रव्याणि जगति वर्तन्ते । तेषां षण्णां द्रव्याणामेव विविधरूपेण जगति विस्तारो वर्तते ।

द्रव्यालङ्कारः त्रिषु प्रकाशेषु विभक्तः- प्रथमे जीवप्रकाशे जीववर्णनं विस्तरेण दार्शनिक-पद्धत्या वर्तते । जीवानां लक्षणम्, भेदाः, जैनेतरदर्शनानां चार्वाक-बौद्ध-वैशेषिकादीनां जीवविषये मतम्, इत्यादिकं पूर्वपक्षोत्तरपक्षरूपेण दार्शनिकशैल्या अद्भुतं वर्णनं प्रथमे प्रकाशे वर्तते । द्वितीये प्रकाशेऽनयैव पद्धत्या पुद्गलवर्णनं वर्तते । तृतीये प्रकाशे शेषाणां धर्मास्तिकायादीनां पदार्थानां विस्तरेण प्ररूपणमनयैव शैल्या वर्तते । जैनदर्शनविषये आकररूपोऽयं ग्रन्थः ।

दैववशात् प्रथमप्रकाशस्य स्वोपज्ञा वृत्तिः कुत्रापि भारतदेशेऽन्यत्र वा सम्प्रति नोपलभ्यते । स्वोपज्ञा वृत्तिः कियती उपलभ्यते, क्व उपलभ्यते, मूलमात्रं कागजपत्रोपरि लिखितमपि क्व उपलभ्यते, कीदृशमुपलभ्यते, इत्यादिविषये मूलमात्रस्य द्रव्यालङ्कारस्य टिप्पणे (पृ. 1 टि०*)

१. एतेषु P आदर्शः विक्रमे १४९२ वर्षे लिखितः । K.D. आदर्शयोर्लेखनसमयनिर्देशो नास्ति । १२१४ शकसंवत्सरे (विक्रमे १३४८ वर्षे), आचार्यश्रीमद्विजयसूरीविरचितायां स्याद्वादमञ्जर्यां द्रव्यालङ्कारस्य स्थानद्वये उल्लेखः प्राप्यते ।

सटीकस्य द्रव्यालङ्कारस्य च टिप्पणे (पृ. १ टि०*), गुर्जरभाषात्मिकायां प्रस्तावनायाम्, तृतीये परिशिष्टे च विस्तरेण वर्णितमस्माभिः, अतो जिज्ञासुभिः तत्रैव विलोकनीयम् ।

दार्शनिकदृष्ट्या जैनसम्मतानां षण्णां द्रव्याणां विस्तरेण प्ररूपको द्रव्यालङ्कारग्रन्थो जैनपरम्परायामद्वितीयो वर्तते । एतच्च द्रव्यालङ्कारटीकायां प्रान्ते ग्रन्थकाराभ्यां स्वयमेवाभ्यधायि-

“पूर्वैर्यस्य समुद्धतिर्न विहिता धीरैः कुतोऽप्याशया-

दावाभ्यां स समुद्धतो(तः) श्रुतनिधेर्द्रव्योत्करो दुर्लभः ।

एनं यूयमनन्तकार्यनिपुणं गृहणीत तत्कोविदाः

स्वातन्त्र्यप्रसवां यदीच्छथ चिरं सर्वार्थसिद्धिं हृदि ॥२॥

मध्यं बौद्धामृतजलनिधेर्गाढवान् भ्रान्तवांश्च

न्यायाटव्यां वचनशठताप्रोच्छ्वसत्कण्टकायाम् ।

आम्नाती वा विषमविफलप्रक्रिये यो विशेषे

शास्त्रारम्भे यदि परमसौ दक्षतां लक्षयेन्नी ॥३॥

नोत्प्रेक्षाबहुमानतो न च परस्पर्धासमुल्लासतो

नापीन्दुद्युतिनिर्मलाय यशसे नो वा कृते सम्पदः ।

आवाभ्यामयमादृतः किमु बुधा द्रव्यप्रपञ्चश्रमः

सन्दर्भान्तरनिर्मितावनवमप्रज्ञाप्रकर्षश्रिये ॥४॥”

जीवनवृत्तम् । एतेषां कदा क्व च जन्म, कदा क्व च दीक्षा, कदा क्व-च पदप्राप्तिः, इत्यादिविषये किमपि नोपलभ्यते । ते महान्तो विद्वांसो हेमचन्द्रसूरीश्वराणां शिष्या आसन्निति सुप्रसिद्धमेव, तथा व्याकरणे साहित्ये प्रमाणशास्त्रे च पारगामिण आसन् ।

“शब्दलक्ष्म-प्रमालक्ष्म-काव्यलक्ष्मकृतश्रमः । वाग्विलासस्त्रिमार्गो नौ प्रवाह इव जाहुजः ॥”

इति तैरेव नाट्यदर्पणे लिखितम् ।

तैर्विचिता ग्रन्थाः-

- | | |
|--------------------------|---------------------------|
| १. सत्यहरिश्चन्द्रनाटकम् | २. कौमुदीमित्राणन्दरूपकम् |
| ३. निर्भयभीमव्यायोगः | ४. राघवाभ्युदयः |
| ५. यादवाभ्युदयः | ६. यदुविलासः |

१. पूर्व श्रुतं स्थाने किमपि अन्यत् पदं लिखितमासीत्, तदनुसारेण समुद्धतो इति पाठो ग्रन्थकाराभ्यां लिखितः, ततः परं तत्स्थाने श्रुतं इति संशोधितं ताभ्यामेव । किन्तु समुद्धतो इति पदं तथैवावस्थितं तालपत्रे । श्रुतं स्थाने किं पदमासीत् तत् सम्यक् पठितुं न शक्यते, घृष्टत्वात् । “ऽमृत” इत्यादि किमपि पदं तत्रासीदिति भाति ॥
२. ताभ्यां विरचितमिमं ग्रन्थं विविधदर्शनशास्त्रनिष्णातः कश्चिन् महाविद्वानेव पठितुं शक्नोति इति स्पष्टं प्रतीयतेऽनेन श्लोकेन ॥

७. रघुविलासः	८. नलविलासनाटकम्
९. मल्लिकामकरन्दप्रकरणम्	१०. रोहिणीमुगाङ्गप्रकरणम्
११. वनमालानाटिका	१२. कुमारविहारशतकः
१३. युगादिदेवद्वात्रिंशिका	१४. व्यतिरेकद्वात्रिंशिका
१५. प्रसादद्वात्रिंशिका	१६. आदिदेवस्तवः
१७. मुनिसुव्रतस्तवः	१८. नेमिस्तवः
१९. षोडशसाधारणजिनस्तवः	२०. जिनस्तोत्रादि
२१. हैमवृहद्वृत्तिन्यासः	२२. द्रव्यालङ्कारो वृत्तिसहितः
२३. सुधाकलशः	२४. नाट्यदर्पणः

‘लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामन्दिर, अमदावाद’ इत्यतः ‘लालभाई दलपतभाई सीरीज No.9’ मध्ये १९६६ ख्रिस्ताब्दे प्रकाशिते The Nityadarpana of Ramacandra and Gunacandra - A critical study इत्यस्मिन् Dr. K.H. Trivedi महाशयेन लिखिते निबन्धे Chapter V, Life Date And Works of Ramacandra And Gunacandra इत्यस्मिन् प्रकरणे (पृ. २०९-२४४) विस्तरेण लिखितमस्ति आङ्ग्लभाषायां रामचन्द्र-गुणचन्द्रादिविषये । विस्तरेण जिज्ञासुभिस्तदेवावलोकनीयम् । विविधेषु परिशिष्टेषु यद् वर्तते तत् परिशिष्टानामादौ एव निवेदितम् ।

उपकारस्मरणम् - एतस्य ग्रन्थस्य संशोधनकार्यम् आगमप्रभाकरमुनिराजश्री पुण्यविजयजी महाभागैः बहुभ्यो वर्षेभ्यः प्राग् मह्यं समर्पितम्, तदुपयोगिनी सर्वा सामग्री अपि तैः प्रदत्ता । एतत्संशोधनाय एतत्सम्पादनाय च तेषां महानुत्साहः प्रेरणा चासीत् । एतस्य ग्रन्थस्य प्रकाशने एते एव बीजभूता इति ते विशेषतो वन्दनीयाः ।

धन्यवादः - ला.द. विद्यामन्दिरकार्यवाहकैः एतत् प्रकाशयते इति ते धन्यवादमर्हन्ति ।

अस्य ग्रन्थस्य संशोधने सम्पादने च यतो यतः किमपि साहायकं लब्धं तेभ्यः सर्वेभ्यो भूयो भूयो धन्यवादान् वितरामि ।

परमोपकारिणी परमपूज्या विक्रमसंवत् २०५१ तमे वर्षे श्री सिद्धक्षेत्रे पालिताणानगरे पौषशुक्लदशम्यां दिवंगता शताधिकवर्षायुः मम माता साध्वीजीश्री मनोहरश्रीरिहलोक-परलोककल्याणकारिभिराशीर्वचनैर्निरन्तरं मम परमं साहायकं सर्वप्रकारैर्विधत्ते ।

लोलाडाग्रामे विक्रमसंवत् २०४० कार्तिकशुक्लद्वितीयादिने दिवंगतो ममान्तेवासी वयोवृद्धो देवतुल्यो मुनिदेवभद्रविजयः सदा मे मानसिकं बलं पुष्पाति ।

ममातिविनीतोऽन्तेवासी मुनिधर्मचन्द्रविजयः तच्छिष्यः मुनिपुण्डरीकरत्नविजयः

मुनिधर्मघोषविजयश्च अनेकविधेषु कार्येषु महद् महद् महद् साहायकमनुष्ठितवन्तः ।

एवमेव मम मातुः साध्वीजीश्रीमनोहरश्रियः शिष्यायाः साध्वीश्रीसूर्यप्रभाश्रियः शिष्यायाः साध्वीश्रीजितेन्द्रप्रभाश्रियाऽपि एतद्ग्रन्थसंशोधनसम्बन्धिषु सर्वकार्येषु प्रभूतं प्रभूतं साहायकमनुष्ठितम् ।

आदरियाणाभिजनेन जितेन्द्रभाई मणिलाल संघवी महोदयेन मांडलाभिजनेन अशोकभाई भाईचंद संघवी महोदयेन एतन्मुद्रणादिव्यवस्था महता परिश्रमेण विहिता । अमदावादनवासिनां 'श्रीपार्श्व कोम्प्युटर्स' सञ्चालकानां अजयभाई चिनुभाई महोदयानां सम्बन्धिना विमलकुमार बिपिनचन्द्रेण अस्य कोम्प्युटर द्वारा मुद्रणं विहितम् ।

एतेभ्यः सर्वेभ्यो भूयो भूयो धन्यवादा वित्तीयन्ते ।

देव-गुरुप्रणिपातपूर्वकं प्रभुपूजनम्— परमकृपालूनां परमेश्वराणां देवाधिदेवश्री-शङ्खेश्वरपार्श्वनाथप्रभूणां परमोपकारिणां पूज्यपादानां पितृचरणानां सद्गुरुदेवानां मुनिराजश्री भुवनविजयजीमहाराजानां च कृपया साहाय्याच्चैव संपन्नं कार्यमिदमिति तेषां चरणेषु अनन्तशः प्रणिपातं विधाय इह जिनालये मूलनायकरूपेण विराजमानस्य भगवतः श्री आदिनाथस्वामिनः श्री चिन्तामणिपार्श्वनाथस्वामिनश्च तथा शासनाधिपतेः श्री महावीरस्वामिनः करकमलेऽद्य श्री गौतमस्वामिगणधरादिदीक्षादिने जिनशासनस्थापनादिने च भक्तिभरनिर्भरिण चेतसा भगवद्वचनात्मकमेतमेव पुष्परूपं ग्रन्थं निधाय मया प्रभुपूजनं विधीयते ।

श्री चिन्तामणिपार्श्वनाथजैनमंदिर
ऋषिकेश राजमार्ग, भूपतवाला,
हरिद्वार, पीन-२४९ ४१० (उ.प्र.)
विक्रम संवत् २०५६,
वैशाखशुक्ल एकादशी
गौतमगणधरादिदीक्षादिनम्
ता.१४-५-२००० रविवार

पूज्यपादाचार्यदेवश्रीमद्विजयसिद्धिसूरीश्वरपट्टालंकार-
पूज्यपादाचार्यदेवश्रीमद्विजयमेघसूरीश्वरशिष्य-
पूज्यपादगुरुदेवमुनिराजश्री भुवनविजयान्तेवासी
मुनि जम्बूविजयः

હેમચન્દ્રાચાર્યનું શિષ્યમંડળ*

‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યનો યુગ એ ગુજરાતના ઇતિહાસનો સુવર્ણયુગ છે. હરકોઈ દૃષ્ટિએ એ કાળમાં ગુર્જરોની પ્રગતિ અને ઉન્નતિ જોવામાં આવે છે. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના એ શાસનસમયમાં ગુજરાતના સામ્રાજ્યનો અભૂતપૂર્વ વિસ્તાર થયો; વિદ્યાકળા, વાણિજ્ય, મુસ્લીમીની એ સર્વ ક્ષેત્રોમાં ગુજરાતનો અને ગુજરાતીઓનો વિકાસ થયો. તે કાળના સ્થાપત્યના ઘણા ઓછા અવશેષો આજે આપણને જોવા મળે છે, પરંતુ જે જોવા મળે છે તે ઉપરથી તથા પ્રાચીન ગ્રંથોમાંનાં વર્ણનો ઉપરથી એ પ્રાસાદો, મહાલયો અને દેવમંદિરોની ઝાંખી આપણી મનઃચક્ષુને થઈ શકે છે. ગુજરાતની વાણિજ્યવિષયક જાહોજલાલીનાં પરદેશી મુસાફરોએ કરેલાં સંખ્યાબંધ વર્ણનો પ્રાપ્ત થાય છે, પણ આજે સમગ્ર હિન્દના વ્યાપારઉદ્યોગમાં ગુજરાતીઓનું સ્થાન એ જ માત્ર એ કાળનો જે વારસો આપણે ભોગવી રહ્યા છીએ તેની કલ્પના કરાવવાને બસ થશે. એ કાળની અહિંસામાં નવી પ્રાપ્ત થયેલી સાત્ત્વિક સિદ્ધિનું જોમ હતું. અનેક જૈન મન્ત્રીઓ, અમાત્યો અને સેનાપતિઓને, કુમારપાળ જેવા પરમાર્હત રાજાને અને હેમચન્દ્રાચાર્ય જેવા વિરક્ત સંન્યાસીને પણ જૈન સિદ્ધાન્તોએ પ્રવૃત્તિવિમુખ બનાવ્યા નહોતા.

ભૂતકાળમાં નજર ફેંકતાં સિદ્ધરાજ - કુમારપાળના રાજ્યકાળમાં અસામાન્ય દીપ્તિ જણાય છે. એ દીપ્તિ જાણે કે હેમચન્દ્રનાં શાન્ત પ્રતિભાવાન નયનોમાંથી બહાર પડી રહી છે. એમાં વિદ્યા, સંસ્કારિતા અને સર્વધર્મસમભાવનું અદ્ભુત ઓજસુ છે. હેમચન્દ્રે આખા એક દેશની પ્રજાના જીવનનું અને તેની વિચારભૂમિકાનું પાસું ફેરવી નાખ્યું એમ કહીએ તો ખોટું નથી. કુમારપાલપ્રતિબોધ અને તેના પરિણામરૂપ અમારિધોષજ્ઞા એની સજ્જડ છાપ આજના ગુજરાત પર નથી એમ કોણ કહી શકશે ?

એક સાહિત્યચિંતાર્થી તરીકે હેમચન્દ્રનું સ્થાન ભારતના ઇતિહાસમાં અજોડ છે. માળવા અને ગુજરાતની રાજકીય સ્પર્ધામાંથી સાંસ્કારિક સ્પર્ધા જન્મી અને એ સ્પર્ધાનું પરિણામ તે સિદ્ધરાજની વિનંતિ પરથી હેમચન્દ્રે લખેલું ‘સિદ્ધહેમવ્યાકરણ.’ પણ હેમચન્દ્રની સર્વોત્તમુખી પ્રતિભા માત્ર વ્યાકરણ લખીને અટકી નથી. ‘અભિધાનચિન્તામણી’, ‘અનેકાર્થસંગ્રહ’, ‘નિઘંટુકોશ’, ‘દેશીનામમાલા’ જેવા શબ્દકોશ, ‘સિદ્ધહેમ’, ‘લિંગાનુશાસન’, ‘પાતુપરાયણ’ જેવા વ્યાકરણગ્રંથ, ‘કાવ્યાનુશાસન’ જેવો અલંકારગ્રંથ, ‘છન્દોનુશાસન’ જેવું છંદઃશાસ્ત્ર, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ‘દ્વયાશ્રય’ તથા ‘સપ્તસંધાન’ જેવાં કાવ્યો, ‘પ્રમાણમીમાંસા’ અને ‘યોગશાસ્ત્ર’ જેવા ગહન શાસ્ત્રીય ગ્રંથો અને ‘ત્રિપદ્ધિશલાકાપુરૂષચરિત્ર’ જેવાં કવિત્વયુક્ત ચરિત્રો, ઈત્યાદિ

★. આચાર્ય ભગવાન શ્રી હેમચન્દ્રસુરિમહારાજનો વિદ્યાવિસ્તાર કેવો હતો તે જાણવા માટે, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (C/o. ભારતીય વિદ્યાભવન, અંધેરી, મુંબઈ) તરફથી ઈસવીષ સન ૧૯૪૧ના સપ્ટેમ્બરમાં પ્રકાશિત થયેલા શ્રી હેમચન્દ્રસ્વતંત્ર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ખાસ સંમેલન, પાટણ, અહેવાલ અને નિર્બંધસંગ્રહમાં છપાયેલો ભોગીલાલ સડિસરાનો લેખ અહીં અક્ષરશઃ આપવામાં આવે છે.

અનેક વિષય પરના તેમના ગ્રન્થો, ડૉ. પિટર્સને આશ્ચર્યની ઊભરાતી લાગણીઓ સાથે આપેલું “જ્ઞાનનો મહાસાગર” (Ocean of Knowledge) એ વિશેષણ સાર્થક કરાવે છે.

સોમપ્રભસુરિએ ‘શતાર્થકાવ્ય’ની ટીકામાં લખ્યું છે —

ક્લુપ્તં વ્યાકરણં નવં વિરચિતં છન્દો નવં દ્વયાશ્રયા-

હર્લંકારૌ પ્રથિતૌ નવૌ પ્રકટિતં શ્રીયોગશાસ્ત્રં નવમ્ ।

તર્કઃ સંજનિતો નવો જિનવરાદીનાં ચરિત્રં નવં

બ્રહ્મં યેન ન કેન કેન વિધિના મોહઃ કૃતો દૂરતઃ ॥

“જેણે નવું વ્યાકરણ, નવું છંદઃશાસ્ત્ર, નવું દ્વયાશ્રય, નવું અલંકારશાસ્ત્ર, નવું તર્કશાસ્ત્ર અને નવાં જિનચરિતો રચેલ છે તેણે (હેમચંદ્રે) આમ કરીને ક્યી ક્યી રીતે આપણો મોહ દૂર કર્યો નથી ?” - અર્થાત્ સર્વ રીતે કર્યો છે.

આવા પ્રભાવશાળી પુરુષની આસપાસ વિદ્યાપ્રેમી શિષ્યોનું મંડળ જામે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. આવા પુરુષો શિષ્યમંડળ વિશાળ બનાવવા પરત્વે ઉદાસીન હોય છે. વહેતી ગંગામાંથી જેમ જે કોઈને ગરજ હોય તે ખોબો ભરીને પી લે અથવા ઘડો ભરી લે તેમ જેને જ્ઞાનની પિપાસા હોય છે તેઓ જ અહીં એકત્રિત થાય છે. હેમચંદ્રે શિષ્યોની સંખ્યા વધારવાનો કદિ પણ પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ જણાતું નથી, અને તેમના જે શિષ્યો વિષે આજે આપણને કંઈ પણ જાણવા મળે છે તેઓ સારા વિદ્વાનો અને સાહિત્યકારો હતા તેથી ઉપરના કથનને પુષ્ટિ મળે છે. તેમના શિષ્યો પૈકી રામચંદ્રસૂરિની ખ્યાતિ હિન્દભરના વિદ્વાનોમાં પ્રસરેલી હતી અને તે કાળના વિદ્વાનોમાં તેમનું સ્થાન માત્ર હેમચંદ્રથી બીજું હતું. આ ઉપરાંત ગુણચંદ્ર, મહેન્દ્રસૂરિ, વર્ધમાનગણિ, દેવચંદ્ર, ઉદયચંદ્ર, યશશંદ્ર, બાલચંદ્ર, વગેરે બીજા શિષ્યો હતા. તે સર્વેએ સાહિત્યમાં ઓછોવત્તો ફાળો આપ્યો છે અને જ્યારે આપણે ભારતીય સાહિત્યમાં ગુજરાતે આપેલા ફાળાની વિચારણા કરવા બેસીએ ત્યારે તે સર્વની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ આપણે લક્ષમાં લેવી પડે તેમ છે. હેમચંદ્રની અગાધ વિદ્વત્તાનો વારસો એ સર્વ શિષ્યોમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એ સર્વ વિશે યથાશક્ય માહિતી અહીં આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

૧. મહાકવિ રામચંદ્ર

મહાકવિ રામચંદ્ર ક્યાંના વતની હતા, કઈ જ્ઞાતિના હતા, તેમનાં માતાપિતાનું નામ શું, વગેરે વિષે કંઈ પણ હકીકત મળતી નથી. તેમણે રચેલ ‘નલવિલાસ નાટક’ (પ્રસિદ્ધ : ગા.ઓ.સીરીઝ)ના સંપાદક પં. લાલચંદ્ર ગાંધીના અનુમાન પ્રમાણે, રામચંદ્રનો જન્મ સં. ૧૧૪૫માં થયો હતો, તેમણે દીક્ષા સં. ૧૧૫૦માં લીધી હતી, સં. ૧૧૬૬માં સૂરિપદ મેળવ્યું હતું, સં. ૧૨૨૮માં હેમચંદ્રાર્યાના પટ્ટધર થયા હતા અને સં. ૧૨૩૦માં તેમનું મરણ થયું હતું.

રામચંદ્ર એ હેમચંદ્રાર્યાના પટ્ટશિષ્ય હતા એવું સ્પષ્ટ અનુમાન ઐતિહાસિક સાધનો

૧. રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્રે સાથે રચેલ ‘નાટ્યદર્પણ’ (પ્રસિદ્ધ : ગા.ઓ.સી.)ના સંપાદક શ્રી શ્રીગોવિંદકરે રામચંદ્રનો જન્મ સં. ૧૧૫૬માં માન્યો છે.

પરથી ખેંચી શકાય છે. 'પ્રભાવકચરિત'ના હેમાચાર્યપ્રબંધમાં એક એવો પ્રસંગ વર્ણવેલો છે, જેમાં સિદ્ધરાજ હેમચન્દ્રને પૂછે છે કે, તમારી પછી તમારું સ્થાન શોભાવવાને યોગ્ય એવો કયો શિષ્ય તમારી નજરે પડે છે ? ત્યારે હેમચન્દ્ર સિદ્ધરાજ સાથે રામચન્દ્રનો પરિચય કરાવે છે અને હેમચન્દ્ર જેવા મહાન આચાર્યના શિષ્યને છાજે તેવી રીતે 'એકદષ્ટિ' બનવાની સુચના સિદ્ધરાજ રામચન્દ્રને આપે છે. 'જયસિંહસૂરિનું 'કુમારપાળચરિત' જણાવે છે કે હેમચન્દ્રના અવસાનથી કુમારપાળને થયેલો શોક રામચન્દ્રે શમાવ્યો હતો.

રામચન્દ્રની લેખનપ્રવૃત્તિ

રામચન્દ્રે 'રઘુવિલાસ', 'નલવિલાસ', 'યદુવિલાસ', 'સત્યહરિશ્ચન્દ્ર', 'નિર્ભયભીમ-વ્યાયોગ', 'મલ્લિકામકરન્દપ્રકરણ', 'રાઘવાભ્યુદય', 'રોહિણીમૃગાંકપ્રકરણ', 'વનમાલાનાટિકા', 'કૌમુદીમિત્રાણંદ' અને 'યાદવાભ્યુદય' એ પ્રમાણે અગિયાર નાટકો અને 'સુધાકલશ' નામે સુભાષિતકોશ લખ્યાં છે. આ ઉપરાંત, પોતાના ગુરુભાઈ ગુણચંદ્રની સાથે 'નાટ્યદર્પણ' એ નાટ્યશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ અને 'દ્રવ્યાલંકાર' એ ન્યાયશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ લખ્યો છે. એ બન્ને ઉપર વૃત્તિ પણ એમણે પોતે જ લખી છે. 'કુમારવિહારશતક' અને 'યુગાદિદેવદાગ્નિશિકા' એ કાવ્યો પણ રામચન્દ્રે લખ્યાં છે.

નાટ્યશાસ્ત્રી રામચન્દ્ર

આમાં 'નાટ્યદર્પણ' અત્યંત મહત્ત્વનું છે; કેમકે નાટ્યશાસ્ત્ર પરના સંસ્કૃત ગ્રન્થો માત્ર આંગળીના વેઢે ગણાય એટલા છે. નાટ્યશાસ્ત્ર ઉપરાંત બીજી રીતે પણ 'નાટ્યદર્પણ'ની અગત્ય છે. વિવિધ વિષયોનાં ઉદાહરણો આપવા માટે એમાં રામચન્દ્રે કુલ ચુંમાલિશ સંસ્કૃત નાટકોમાંથી અવતરણ કર્યાં છે અથવા એ નાટકોના પ્રસ્તુત ઉલ્લેખો કર્યાં છે. આ નાટકોમાંનાં કેટલાંક તો આજે અપ્રાપ્ય છે. વિશાખદત્તનું 'દેવીચન્દ્રગુપ્ત' નાટક જે અત્યારે મળતું નથી તેનાં સંખ્યાબંધ અવતરણો 'નાટ્યદર્પણ'માં જળવાઈ રહ્યાં છે અને તેથી મૌર્યકાળના ઇતિહાસ ઉપર કેટલોક પ્રકાશ પડે છે. રામચન્દ્રે 'નાટ્યદર્પણ'માં નાટ્યશાસ્ત્ર, રસશાસ્ત્ર અને અભિનયકલા પરત્વે કેટલાંક મહત્ત્વનાં અને તે કાળનાં લક્ષમાં લેતાં તો પ્રજાલિકાભંજક ગણી શકાય એવાં વિધાનો કર્યાં છે. પૂર્વકાળના સર્વ અલંકારશાસ્ત્રીઓનું - જેમાં રામચન્દ્રના ગુરુ હેમચન્દ્રનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે - એ વિધાન છે કે 'રસ' એ બ્રહ્માન્દ સમાન આનંદ આપનાર હોવો જોઈએ; પણ રામચન્દ્રે 'સુખદુઃખાત્મકો રસ' એમ લખીને રસને સુખાત્મક અને દુઃખાત્મક એમ બે પ્રકારે વિભક્ત કર્યો છે અને જણાવ્યું છે કે કવિ અથવા અભિનેતાનું ચાતુર્ય જોવા માટે લોકો દુઃખાત્મક નાટક જોવા જાય છે. નાટકોનો હેતુ માત્ર આનંદ આપવાનો નહિ, પરંતુ જીવનમાં રહેલી કરુણતાનું પણ દર્શન કરાવવાનો છે, એમ આ ઉપરથી ફલિત થાય છે. આથી યે વધુ તો, રામચન્દ્રે પૂર્વકાલીન નાટ્યાચાર્યોની બીજી એક માન્યતાનો સચોટ વિરોધ કર્યો છે તે જોવા જેવું છે. અભિનેતા જે સંવેદનો અને ભાવનાઓ પોતાના અભિનયદ્વારા વ્યક્ત કરે છે તે એ પોતે અનુભવતો નથી, એવી એ પ્રાચીન માન્યતા છે. રામચન્દ્ર લખે છે કે જે

૧. જુઓ 'પ્રભાવકચરિત', 'હેમાચાર્યપ્રબંધ' શ્લોક ૧૨૬-૩૭.

બાવના અભિનેતા પ્રેક્ષકો સમક્ષ મૂર્ત કરવા માંગતો હોય તે એ પોતે અનુભવ્યા સિવાય રહી શકે જ નહીં, “જેમ વેશ્યા બીજાને પ્રસન્ન કરવા જતાં પોતે પણ આનંદનો અનુભવ કરે છે તેમ.” રામચન્દ્રનો નાટ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કેટલો તલસ્પર્શી અને મૌલિક હતો તે આ ઉપરથી જોઈ શકાશે. લૌકિક વિષયોને લગતાં સંખ્યાબંધ નાટકોના પ્રણેતા તરીકે નાટ્ય અને અભિનયનાં વિવિધ અંગોને વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ અવલોકવાનો તેમને સારો અવકાશ મળ્યો હશે, પણ પૂર્વકાલીન પરંપરાઓથી જકડાયેલા યુગમાં વ્યવહારુ સત્યો પર ઘડાયેલાં વિધાનોને પાંડિત્યના ક્ષેત્રમાં છુટાં મૂકવાનું સાહસ કરવું એ કંઈ સામાન્ય વાત નહોતી.

‘પ્રબન્ધશતકર્તૃ’

રામચન્દ્રને ‘પ્રબન્ધશતકર્તૃ’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. તેમણે એ વિશેષણ પોતાને માટે પોતાની કૃતિઓમાં વાપર્યું છે.

૧. લાલચંદ્ર ગાંધી માને છે કે તેમણે કુલ સો પ્રબન્ધો લખેલા હોવા જોઈએ કે જેમાંના ઘણાખરા આજે પ્રાપ્ત થતા નથી. બીજો મત એવો છે કે ‘પ્રબન્ધશત’ એ શબ્દ રામચન્દ્રે રચેલા પ્રબન્ધોની સંખ્યાનો વાચક નથી, પરન્તુ એ નામનો ગ્રન્થ જ એમણે રચ્યો હોવો જોઈએ. શ્રી જિનવિજયજીએ અલંકાર, કાવ્ય, નાટક, વગેરે વિષયના ગ્રન્થોની એક પ્રાચીન યાદી પ્રસિદ્ધ કરેલી છે.^૧ અનુમાન થઈ શકે છે તેમ, એ યાદી કોઈના પુસ્તક સંગ્રહની હોવી જોઈએ. એમાં એક સ્થળે પં. રામચંદ્રકૃતં પ્રબન્ધશતં દ્વાદશસ્વકનાટકાદિવ્યસ્વરૂપકં (શ્લોકસંગ્રહ્યા) ૫૦૦૦ આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. શ્રી જિનવિજયજી માને છે કે હેમચન્દ્રે ‘કાવ્યાનુશાસન’માં જે બાર વસ્તુઓ રૂપક તરીકે જણાવી છે તે રૂપકના તથા નાટક આદિના સ્વરૂપ પર આમાં વિસ્તૃત રૂપમાં અને પ્રમાણરૂપમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું હશે. એમાં જણાવ્યા મુજબ, ગ્રન્થ ૫૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણનો છે. એકલા રૂપકની જ ચર્ચા કરતો આટલો મોટો ગ્રન્થ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બીજો કોઈ નથી. ધનંજયે પોતાના ‘દશરૂપક’ ગ્રન્થમાં દશ રૂપકો ગણાવ્યાં છે; બાર રૂપકોની ચર્ચા કરતો રામચન્દ્રનો પ્રસ્તુત ગ્રન્થ જો મળી આવે તો આ વિષયમાં ઘણું નવું જાણવાનું મળે એ ચોક્કસ છે. ‘પ્રબન્ધશત’ શબ્દ ગ્રન્થોની સંખ્યાનો વાચક નથી, પરન્તુ વિશિષ્ટ ગ્રન્થનું નામ હોવું જોઈએ, એમ આ પ્રમાણ ઉપરથી લગભગ ચોક્કસપણે કહી શકાય. ‘કૌમુદીમિત્રાણંદ’ અને ‘નિર્ભયભીમવ્યાયોગ’ કે જેની પ્રસ્તાવનામાં રામચન્દ્ર પોતે પ્રબન્ધશત લખ્યા હોવાનું જાહેર કરે છે તે લખાયાં તે વખતે રામચન્દ્રે સો પ્રબન્ધો પૂરા લખ્યા હશે એમ માનવું તે કરતાં એ નામનો ગ્રન્થ લખ્યો હશે એમ માનવું વધારે સંયુક્તિ છે.

૧. શ્રીમદાચાર્યહેમચન્દ્રશિષ્યસ્ય પ્રબન્ધશતકર્તૃમુદાકરે રામચન્દ્રસ્ય મૃગાંસ પ્રબન્ધા : ૧.

— ‘નિર્ભયભીમવ્યાયોગ’ : પ્રસ્તાવના.

શ્રીમદાચાર્યહેમચન્દ્રસ્ય શિષ્યેણ પ્રબન્ધશતવિધાનનિષ્ણાતવુદ્ધિના નાટ્યલક્ષણનિર્માણપાતાવમાહસાહિત્યોર્માધિના વિશેષીકાવ્યનિર્માણતન્ત્રેણ શ્રીમતા રામચન્દ્રેણ વિરચિતં... દ્વિતીયં સ્વકમ્ ૧.

— ‘કૌમુદીમિત્રાણંદ’ : પ્રસ્તાવના.

૨. ‘પુરાતત્ત્વ’ (ત્રૈમાસિક) પુ.૨, પુ. ૪૨૧)

રામચન્દ્ર વૈદભી રીતિને ચાહે છે. 'નલવિલાસ' માંની વૈદમ્ની યદિ ઘટ્ટવૌવનમ્ના પ્રીત્યા સરત્યાડપિ કિમ્ । એ શ્લોક ઉક્તિ વૈદભી રીતિ પ્રત્યેનો તેનો પ્રેમ સૂચવે છે. એ રીતિ તેનાં સર્વ નાટકોમાં જણાય છે.

શ્લેષા પ્રસાદા સમતા માધુર્યં સુકુમારતા ।

અર્થવ્યક્તિરુદારત્વમોજા ક્રાન્તિસમાધય ॥

એ વૈદભી રીતિના ગુણો રામચન્દ્રની કૃતિઓમાં ઠીકઠીક ખીલેલા માલુમ પડે છે. 'નલવિલાસ'માં નાટકના પ્રાણરૂપ વિવિધ રસો પરમ કોટીમાં રચવાનો દાવો રામચંદ્રે અર્વપૂર્વક કર્યો છે, તે કંઈ ખોટો નથી, શ્રી રામનારાયણ પાઠક કહે છે તેમ, શાદૃલવિકીરિત વગેરે લાંબાં વૃત્તોની રચનામાં અને અન્યત્ર પણ ભવભૂતિની અસર આ કવિ પર દેખાય છે, છતાં સરલતા, પ્રસાદ અને માધુર્ય તેના ખાસ ગુણો તો છે જ.'

રામચંદ્રે પાર્શ્વિક કરતાં લૌકિક સાહિત્ય વપારે સર્જ્યું છે. તેણે પોતાનાં કેટલાંક નાટકોનું વસ્તુ પણ લોકકથાઓમાંથી લીધું છે. એ કાળમાં રામચંદ્રનાં નાટકો ભજવાતાં હશે, અને વિષયની અને ભાષાની સરલતા, રચનાની પ્રવાહિતા અને પ્રશંસાયોગ્ય રસનિષ્પત્તિને કારણે ઠીકઠીક લોકપ્રિય થયાં હશે. મૂળ કથાનકમાંના ચમત્કારિક પ્રસંગો લેખકે 'નલવિલાસમાં' યુક્તિપુરસ્કર જતા કર્યા છે એ બતાવે છે કે એ નાટક ભજવવા માટે લખાયું હોવું જોઈએ.

રામચન્દ્ર સમગ્ર સાહિત્યશાસ્ત્રના જ્ઞાતા હતા. પોતે શબ્દશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર અને કાવ્યશાસ્ત્રના જાણકાર- 'ત્રૈવિધવેદી'- હોવા છતાં કવિત્વ માટે સ્પૃહા પરાવે છે એમ 'નાટ્યદર્પણ'ના આરંભમાંજ તેમણે જણાવ્યું છે -

પ્રાણાઃ કવિત્વં વિદ્યાનાં લાઘવ્યમિવ યોષિતામ્ ।

ત્રૈવિધવેદિનોઽવ્યસમે તતો નિત્યં કૃતસ્મૃહા ॥

'નાટ્યદર્પણ'માં પોતાનાં અગિયાર નાટકો સુદ્ધાં ચુંમાળીસ નાટકોમાંથી તેમણે ઉદાહરણો આપ્યાં છે એ તેમનું બહોળું વાંચન બતાવે છે. નાટ્યશાસ્ત્ર અને પ્રમાણશાસ્ત્ર એ બંનેના તેઓ સારા જ્ઞાતા હતા એ તો તેમના ગ્રન્થો જ બતાવી આપશે.

માત્ર હેમચન્દ્રના શિષ્યોમાં જ નહિ, પરન્તુ તેમના સમકાલીનોમાં રામચન્દ્રની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ સૌથી વિશાળ અને વિવિધ છે. ગુજરાતમાં લગભગ બાવીશ સંસ્કૃત નાટકો લખાયાં છે તે પૈકી અર્ધા એકલા રામચન્દ્રનાં જ છે. ગુજરાતના અને ભારતના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રામચન્દ્રે આપેલો ફાળો જેટલો વિવિધ છે તેટલો સંગીન પણ છે.

રામચન્દ્રના ગ્રન્થો પૈકી 'નાટ્યદર્પણ', 'સત્યહરિશ્ચન્દ્ર', 'નીર્ભયભીમવ્યાયોગ', 'કૌમુદીમિત્રાણન્દ', અને 'નલવિલાસ' પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. 'સત્યહરિશ્ચન્દ્ર'નું ૧૯૧૩ની સાલમાં ઈટાલિયન ભાષાન્તર થયેલું છે.

રામચન્દ્રની સમસ્યાપૂર્તિ

રામચન્દ્રની સમસ્યાપૂર્તિ કરવાની શક્તિ પણ તેમની વિદ્વતા જેટલી જ પ્રખર હતી.

૧. 'જૈન સાહિત્ય સંશોધક' ખંડ ૩, અંક ૨માં 'નલવિલાસ નાટક' વિશે શ્રી રામનારાયણ પાઠકનો લેખ.

પ્રાચીન કવિઓને અત્યંત પ્રિય એવા શીઘ્રકવિત્વમાં પણ તેઓ નિષ્ણાત હતા,

તેમના શીઘ્રકવિત્વથી પ્રસન્ન થઈ સિદ્ધરાજે તેમને 'કવિકટારમલ્લ'નું બિરુદ આપ્યું હતું. એ વિષે 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ'કાર જણાવે છે કે એક વાર ગ્રીષ્મઋતુમાં સિદ્ધરાજ પોતાના પટાવતો સાથે કીડોઘાનમાં જતો હતો, તે વખતે રામચન્દ્ર સામે મળ્યા, આથી સિદ્ધરાજે કવિને પૂછ્યું. કયં સ્ત્રીષ્ઠે દિવસા ગુરુતરાઃ (ગ્રીષ્મ ઋતુમાં દિવસ લાંબા કેમ છે ?) તે જ વખતે કવિએ જવાબ આપ્યો કે —

દેવ શ્રી ગિરિદુર્ગમલ્લ ભવતો વિગ્જૈત્રયાત્રોત્સવે
ઘાવદ્ગીરુરશ્વનિષ્પુરસ્તુરક્ષુણ્ણપામણ્ડલાત્ ।
યાતોદ્ધૃતરજોમિલત્સુરસરિત્સજ્જાતપટ્કસ્થલી-
દૂર્વાચુમ્બનચન્ચુરા રવિહયાસ્તેનૈવ વૃદ્ધં દિનમ્ ॥

'હે ગિરિદુર્ગને જીતનારા દેવ, આપની દિગ્વિજયયાત્રાના મહોત્સવમાં દોડતા ઘોડાઓની કઠોર ખરીઓ વડે જમીન ખોદાઈ જવાથી પવન સાથે જે રજ ઊંચે ચઢી તે તે આકાશગંગામાં મળી જવાને કારણે જે કાદવ પેદા થયો છે તેમાં ઊગેલી ધરો ચરતા સૂર્યના અશ્વો ધીમેથી ચાલે છે, તેને કારણે લાંબો થયો છે !'

આજ પ્રસંગ રત્નમન્દિરગણીકૃત 'ઉપદેશતરંગિણી'માં પણ મળે છે. કવિના આ ચાતુર્યથી પ્રસન્ન થઈ સિદ્ધરાજે તેમને 'કવિકટારમલ્લ'ની પદવી આપી હતી એવો ઉલ્લેખ તેમાં છે. બીજે એક સ્થળે 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ'કાર લખે છે કે એક વાર કાશીનિવાસી વિશ્વેશ્વર પંડિત કુમારપાલની સભામાં આવ્યા ત્યાં હેમચન્દ્રાર્યને બેઠેલા જોઈ તેમણે એક શ્લોકાર્થ કહ્યો :

પાતુ યો હેમગોપાલઃ કમ્બલં વણ્ડમુદ્ધન ।
"દંડ અને કંબલ ધારણ કરનાર હેમગોપાલ તમારું રક્ષણ કરો."
તુરત જ રામચંદ્રે શ્લોકનું બીજું ચરણ રચ્યું -

ઘટ્ઠદર્શનપશુગ્રામં ચાસ્યન્ જૈનગોચરે ।
"કે જે ઘટ્ઠદર્શન રૂપી પશુઓને જૈન ગોચરમાં ચરાવે છે."

આ ઉપરાંત પણ અન્ય કેટલાક ગ્રન્થોમાંથી રામચન્દ્રની સમસ્યાપૂર્તિઓ મળી આવે છે. તે સર્વ રામચન્દ્રની પોતાની ન હોય તો પણ એ વિદ્વાન અને કવિ તરીકેની રામચન્દ્રની પ્રતિષ્ઠાની ચાલતી આવેલી પરંપરાને પ્રકટ કરે છે એ ભૂલવું ન જોઈએ.

રામચન્દ્રનો સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ

રામચન્દ્રનો સ્વભાવ સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી અને માની હતો એમ તેમની કૃતિઓ પરથી અનુમાન થઈ શકે છે. 'નાટ્યદર્પણ'માં રસ અને અભિનય પરત્વેનાં નૂતન વિધાનો રામચન્દ્રની સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ અને પરંપરાને જ પ્રમાણ નહીં માનવાની બુદ્ધિજન્ય મનસ્વિતાને આભારી છે.

૧. 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ' (કા.ગુ.સભની આવૃત્તિ) પૃ.૧૦૨ ૨. એજન. પૃ. ૧૪૫.

એમનાં લખાણોમાં એક સ્થળે જે અહંભાવ જણાય છે તે સ્વતંત્ર અને માની સ્વભાવનું જ પરિણામ હોઈ શકે. પોતાને માટે તેમણે 'વિદ્યાત્રયીચણ', 'અચ્યુષ્મિતકાવ્યતંદ્ર',^૧ અને 'વિશીર્ષકાવ્યનિર્માણતંદ્ર' એવાં વિશેષપણો વાપરેલાં છે. ઉપરાંત, અનેક સ્થળે તેમણે આત્મપ્રશંસાની ઉક્તિઓ મૂકી છે :

કવિ કાવ્યે રામા સરસચસામેકવસતિ । - 'નલવિલાસ' : શ્લોક ૨.

ઋતે રામાન્નાન્ય કિમુત પરકોટી ઘટયિતું ।

રસાન્ નાટ્યપ્રાણાન્ પદુરિતિ વિકર્ષો મનસિ મે ॥ - 'નલવિલાસ' : શ્લોક ૩.

સાહિત્યોપનિષદ્વિદઃ સ તુ રસા રામસ્ય વાઘાં પર । - 'સત્યહરિશ્ચન્દ્ર' : શ્લોક ૩.

પ્રબન્ધા ઇક્ષુવત્ પ્રાયો હીયમાનરસા ક્રમાત્ ।

કૃતિસ્તુ રામચન્દ્રસ્ય સર્વા સ્વાદુઃ પુર પુર । - 'કૌમુદીમિત્રાણંદ' : શ્લોક ૪.

સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ એ કવિ રામચન્દ્રનું વિશિષ્ટ અને કદાચ અપ્રતિમ લક્ષણ છે. એમાંની ઉદામ ભાવનાઓ આજે પણ જાણે કે અત્યંત આધુનિક લાગે છે. પોતાની રચનામાં પણ બને તેટલી સ્વતંત્રતા અને મૌલિકતા આણવાનો તેણે ખૂબ પ્રયાસ કર્યો છે. સાહિત્યગૌરી કરનારાઓ અને પારકા વિચારો ઉછીના લેનારાઓ સામે તેણે વખતોવખત ઊભરો ઠાલવ્યો છે.^૨ જીવનમાં પણ કવિ સ્વતંત્ર અને સ્પષ્ટવક્તા હશે એમ શ્રીપાલની 'સહસ્રલિંગસરોવરપ્રશસ્તિ'વાળા પ્રસંગ (જે વિષે આગળ લખવામાં આવશે) પરથી જણાઈ આવે છે. સ્વાતંત્ર્યપ્રેમથી ઊભરાતી તેમની કેટલીક સૂક્તિઓના નમૂના જોઈએ-

સ્વાતન્ત્ર્યં યદિ જીયિતાવધિ મુઘા સ્વર્ગ્મુખો વૈભવમ્ । - 'નલવિલાસ' : શ્લોક ૨-૨.

ન સ્વતન્ત્રો વ્યથાં વૈતિ પરતન્ત્રસ્ય દેહિનઃ । - 'નલવિલાસ' : શ્લોક ૬-૭.

અજ્ઞાતગણના સમા પરમત સ્વતન્ત્રો મય । - 'નલવિલાસ' : અંતભાગ

પ્રાપ્ય સ્વાતન્ત્ર્યલક્ષ્મીમનુભવતુ મુદં શાશ્વતીં ભીમસેન । - 'નિર્ભયભીમવ્યાપોગ' : અંતભાગ.

'જિનસ્તવપોડશિકા'ના આરંભમાં અર્હતુને સ્વાતંત્ર્યસ્રીપવિત્રાય રામચન્દ્ર નમસ્કાર કરે છે અને 'જિનસ્તોત્ર'ના અંતમાં કહે છે કે -

સ્વતન્ત્રો દેવ મૂયાસે સારમેયોઽપિ વર્ત્મનિ ।

મા સ્મ મૂયં પરાવત્તા ત્રિલોકસ્યાપિ નાયકા ॥

'સત્યહરિશ્ચન્દ્ર'ની પ્રસ્તાવનામાં રામચન્દ્ર ગર્ભિત રીતે પોતાના આનંદના સાધનો એક શ્લોકમાં વર્ણવે છે, તે ઉપરથી તેમના મુક્ત માનસનો સારી રીતે ખ્યાલ આવી શકશે-

સૂત્યો રામચન્દ્રસ્ય ઘસન્તા કલમીતયા ।

સ્વાતન્ત્ર્યમિષ્ટયોગચ પઞ્ચૈતે હર્ષવૃષ્ટયા ॥

૧. પદ્યપ્રબન્ધમિષ્ટપદ્યમુદાનકેન વિદ્યન્મનઃપદસિ નૂત્યતિ વચ્ચ કીર્તિ । વિદ્યાત્રયીચળમચ્યુષ્મિતકાવ્યતંદ્ર કસં ન વેદ સુક્તી ફિલ રામચન્દ્રમ્ । - 'રમુવિલાસ' : પ્રસ્તાવના ૨. જુઓ પાદ નોંપ ૩. જુઓ 'નાટ્યદર્પણવિવૃત્તિ'ના અંતે, પતંગનીતરાઘ્યાયીં તથા અકર્ષિણં પરસ્તાવત્ત્વં એ શ્લોકો. 'કૌમુદીમિત્રાણંદ'ની પ્રસ્તાવનામાં એમાંના જ પહેલા શ્લોકની પુનરુક્તિ તથા 'જિનસ્તોત્ર'માં વિદાનપિ વયા હામ્ય પરકાવ્યો કવિર્મયન્ । ઈત્યાદિ.

રામચન્દ્રનો નેત્રનાશ

રામચન્દ્રની જમણી આંખ ગયેલી હતી એમ પ્રબન્ધો ઉપરથી જણાય છે. પ્રબન્ધકારો એનાં ચમત્કારિક કારણો આપે છે. 'પ્રભાવકચરિત' લખે છે કે, હેમચન્દ્રાચાર્ય જ્યારે સિદ્ધરાજ સાથે રામચન્દ્રનો પરિચય કરાવ્યો ત્યારે સિદ્ધરાજે તેમને જિનશાસનમાં 'એકદૃષ્ટિ' બનવાની સૂચના કરી હતી, આથી તેમની જમણી આંખ તત્કાળ નાશ પામી હતી. 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ' કાર જણાવે છે કે, શ્રીપાલ કવિએ રચેલી 'સહસ્રલિંગસરોવરપ્રશસ્તિ' પત્થર ઉપર કોતરવામાં આવી ત્યારે તેનું અવલોકન કરવા માટે સર્વે વિદ્વાનોને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. 'જો સર્વ વિદ્વાનો પ્રશસ્તિકાવ્યને સંમતિ આપે તો તમારે એ પર કંઈ ટીકા કરવી નહીં,' એવી સૂચના સાથે હેમચન્દ્રે રામચન્દ્રને તે જોવા મોકલ્યા. પ્રશસ્તિમાં રાજાની મમતા હોવાથી તથા શ્રીપાલ કવિના સૌ પ્રત્યેના સૌજન્યને કારણે સર્વ વિદ્વાનો કહેવા લાગ્યા કે સર્વ શ્લોકો ભરાબર છે અને તેમાંય કોશનાપિ યુત્તં દલૈરુપચિત્તં એ શ્લોક સુન્દર છે. સિદ્ધરાજે રામચન્દ્રને પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું કે, 'એ જરા વિચાર કરવા જેવું છે,' અને કોશનાપિ વાળા કાવ્યમાં વ્યાકરણ સંબંધી બે દોષો બતાવ્યા. આ વખતે સિદ્ધરાજની નજર લાગવાથી (સિદ્ધરાજસ્ય મજ્ઞાતદૃષ્ટિદોષેણ) પાછા વળતાં ઉપાશ્રયમાં પેસતાં રામચન્દ્રની એક આંખ ફૂટી ગઈ.

આ વાર્તાઓ સામાન્ય ઐતિહાસિક હકીકતોને ચમત્કારિક સ્વરૂપમાં મૂકવાના પ્રબન્ધકારોના શોખને આભારી હોય એમ જણાય છે. રામચન્દ્રની એક આંખ જન્મથી અથવા નાનપણમાં જ દૈવવશાત્ ગયેલી હશે એમ 'જ્યોતિરેકદ્વાત્રિશિકા'ના અંતમાં તેમના જ એક શ્લોક ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે -

જગતિ પૂર્વવિધેર્વિનિયોગજં વિધિનતાન્ય-ગલત્તનુતાડડિકમ્ ।

સકલમેવ ચિલુમ્પતિ યા ક્ષણાદમિનવા શિવસુષ્ટિકરઃ સતામ્ ॥

બીજા કેટલાક સ્તોત્રોમાં પણ રામચન્દ્રે દૃષ્ટિદાન માટે પ્રાર્થના કરી છે.^૩

રામચન્દ્રનું મરણ

રાજા કુમારપાળના મરણ પછી ગાદીએ આવનાર તેના ભત્રીજા અજયપાલે જૈનોનું દમન આરંભ્યું, અને પોતાના પુરોગામી રાજાઓએ બંધાવેલા અનેક જૈન પ્રસાદોને તોડી નખાવ્યા. અગાઉના દેષને કારણે રામચન્દ્રનું પણ તેણે મરણ નીપજાવ્યું.

આ વિષે જુદા જુદા ગ્રંથોમાં નજીવા ફેરફાર સાથે એકસરખી જ હકીકત મળે છે.

રાજશેખરસૂરિ 'પ્રબન્ધકોશ' માં આ દેષનું કારણ અને પરિણામ વર્ણવતાં લખે છે કે, રાજા કુમારપાળ અને હેમચન્દ્ર વૃદ્ધ થયા તે વખતે હેમચન્દ્રના શિષ્યમંડળમાં બે ભાગ પડી ગયા હતા. એક તરફ રામચન્દ્ર, ગુણચન્દ્ર વગેરે શિષ્યો અને બીજી તરફ બાલચન્દ્ર. બાલચન્દ્રને

૧. 'પ્રભાવકચરિત' : 'હેમાચાર્ય પ્રબન્ધ', શ્લોક ૧૩૦-૧૪૦. ૨. 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ' (કા.ગુ.સભાની આવૃત્તિ) પૃ. ૧૦૧-૨-૩. ૩. નેમે નિષેહિ નિશિતાસિલતામિરામ-ચંદ્રાવદાતમહસં મયિ દેહિ દૃષ્ટિમ્ ।

- 'નેમિસ્તવ' : અંતભાગ. શક્ત્યુતાદ્ધિપ્રસરસીરુહદુઃસ્વસાર્યે દેવ પ્રસીદ કરુણાં કુરુ દેહિ દૃષ્ટિમ્ ।

- 'પોદશિકા' : અંતભાગ

અજયપાલ સાથે મિત્રતા હતી. એક વાર રાત્રે મંત્રી આભડ અને હેમચન્દ્ર વચ્ચે, કુમારપાળ પછી ગાદી કોને મળવી જોઈએ એ વિષે મંત્રણા ચાલતી હતી. હેમચન્દ્રે કહ્યું : 'ગાદી તો પ્રતાપમલ્લને મળવી જોઈએ. અજયપાલ તમારા સ્થાપેલા ધર્મનો નાશ કરશે.' આભડે કહ્યું : 'ગમે તેવો તોપણ પોતાનો હોય તે જ સારો.' બાલચન્દ્રે આ સાંભળ્યું અને અજયપાળને કહ્યું. આથી અજયપાળને રામચન્દ્ર, વગેરે ઉપર દ્રેષ થયો. હેમચન્દ્રના અવસાન પછી બત્રીસ દિવસે અજયપાળના વિષપ્રયોગથી કુમારપાળનું અવસાન થયું. હેમચન્દ્ર પ્રત્યેના વૈરને કારણે અજયપાળે તપાવેલા લોઢાના આસન પર બેસાડી રામચન્દ્રનું મરણ નીપજવ્યું.^૧ આવી જ હકીકત મેરુતુંગના 'પ્રબન્ધ-ચિન્તામણિ'માં^૨ જયસિંહસુરિના 'કુમારપાલ ચરિત'માં અને જિનમંડનગણીના 'કુમારપાલપ્રબન્ધ' માં મળે છે.

'પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ' ના એક પ્રબન્ધમાં રામચન્દ્રના મરણ સંબંધી એવી હકીકત જણાવેલી છે કે, "હેમસુરિના શિષ્યો રામચન્દ્ર અને બાલચન્દ્ર હતા, ગુરુએ સુશિષ્ય જાણીને રામચન્દ્રને વિશેષ વિદ્યા આપી, માન આપ્યું. આથી રિસાઈને બાલચન્દ્ર ચાલી નીકળ્યો. અજયપાલની સાથે તેને મિત્રતા થઈ. પોતાને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયા બાદ અજયપાલે રામચન્દ્રને કહ્યું, 'હેમચન્દ્રસુરિની સર્વ વિદ્યા મારા મિત્ર બાલચન્દ્રને આપ.' રામચન્દ્રે કહ્યું 'ગુરુની વિદ્યા કુપાત્રને અપાતી નથી.' રાજાએ કહ્યું, 'તો અગ્નિ.....' જીભ કરડીને તેના ઉપર (તપાવેલાં પતરા ઉપર ?) બેસતાં તેમણે દોષકપંચશતી (એટલે પાંચસો દુહા ?) બનાવી."^૩

આ સર્વ ઉપરથી એટલું તો ચોક્કસપણે કહી શકાય છે કે, હેમચન્દ્રના શિષ્યમંડળમાંથી બાલચન્દ્ર જુદા પડ્યા હતા એ ઐતિહાસિક સત્ય છે અને રામચન્દ્રના મૃત્યુમાં પણ તે કારણભૂત હશે.

અજયપાલના જૈનમંત્રી યશપાલ ('મોહરાજપરાજય' ના કર્તા) તથા આભડ વગેરે શેઠિયાઓએ રામચન્દ્રસુરિનું આવી રીતે મૃત્યુ થતું અટકાવવાના ઘણા પ્રયાસો કર્યા હતા, પણ એમના એ સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ નિવડ્યા હતા.^૪

૧. 'પ્રબન્ધકોશ' (સિધી જૈન ગ્રન્થમાલાની આવૃત્તિ), પૃ.૯૮ ૨. 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ' (કા.ગુ.સભાની આવૃત્તિ, પૃ.૧૪૫) લખે છે કે ત્રાંબાના પતરા ઉપર બેસાડી રામચન્દ્રનું મરણ નીપજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો, પણ તેઓ નીચેનો દુહો બોલી જીભ કરડી મરણ પામ્યા હતા.

મહાવીરહ સચરાચરહ જિણ સિરિ દિન્હા પાય ।

તસુ અધુમણુ દિળેસરહ હોડત હોંદિ ધિરાય ॥

(આ સચરાચર પૃથ્વીના માથે જેમણે પગ મૂક્યો છે એવો દિનેશ્વર સુર્યનો અસ્ત થાય છે. યવાનુ હોય તે લાંબે કાળે પણ થયા કરે છે.) 'પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ' ના એક પ્રબન્ધમાં (પૃ.૪૭) હેમચન્દ્રના અવસાન પછી શ્રીસંધનો શોક રામાવતા રામચન્દ્રના મુખમાં આ દુહો મૂકવામાં આવ્યો છે.

૩. આ સ્થળે મૂળ પ્રતમાંનો કેટલોક ભાગ ગયેલો હોઈ વાક્ય તુટે છે. ૪. 'પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ' (સિધી જૈન ગ્રન્થમાલા), પૃ.૪૯. ૫. રામચન્દ્ર વિષેના આ લખાણમાં તેષના અપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થોમાંથી જે અવતરણો વગેરે લેવાયાં છે તે ૫. લાલચન્દ્ર ગોપીએ લખેલ 'નલવિલાસ' ના નાટકની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં ઉદ્ધૃત કરેલાં છે, એ હકીકતની અહીં સામાર નોંધ લઉં છું.

૨. ગુણચન્દ્ર

રામચન્દ્રના ગુરુભાઈ અને તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓમાં અનેક પ્રકારે સહાય કરનાર ગુણચન્દ્ર વિષે લગભગ કંઈ જ જાણવામાં આવતું નથી. પ્રાપ્ત સાધનો ઉપરથી માત્ર અનુમાનો ખેંચવાનાં જ રહે છે. ગુણચન્દ્રનો એકે સ્વતંત્ર ગ્રન્થ અત્યારસુધીમાં જાણવામાં આવેલો નથી. રામચન્દ્રને 'નાટ્યદર્પણ' એ નાટ્યશાસ્ત્રનો અને 'દ્રવ્યાલંકાર' એ પ્રમાણશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ લખવામાં ગુણચન્દ્રે સહાય કરી હતી એ સુપ્રસિદ્ધ છે. એ બન્ને ગ્રન્થો પરની વૃત્તિઓ પણ તેમણે સાથે જ લખેલી છે.

રામચંદ્ર અને ગુણચન્દ્રના સ્વભાવમાં અમુક તફાવત હતો, એમ આપણે સહજ અનુમાન કરી શકીએ છીએ. બન્ને પ્રખર વિદ્વાનો તો હતા જ, પરન્તુ રામચન્દ્રનાં અગિયાર નાટકો, તેમાંનું હળવું, લોકભોગ્ય વસ્તુ, વારંવાર તેમાં જણાતા રમૂજ ટોળટપ્પાં અને હાસ્યજનક પ્રસંગો, સામાજિક અને સાંસારિક ચિત્રો, મધુર વિશદ અને આનંદજનક સૂક્તિઓ, ઉદામ સ્વાતન્ત્ર્યપ્રેમ એ બધું બતાવે છે કે રામચન્દ્રની પ્રતિભા સર્વતોમુખી હતી, એમનું માનસિક ધડતર ગંભીરતાપરાયણ નહીં- બલ્કે ઉલ્લાસમય હતું. તદ્દન સામાન્ય વસ્તુઓમાં પણ ઊંડો રસ લઈ તેમાંનું સૌન્દર્ય પીછાણવાની ઉચ્ચ સાહિત્યકારોમાં સાધારણ એવી એ શક્તિ તે તેમના માનસમાં સભર ભરેલી હતી. બીજી બાજુ, ગુણચન્દ્ર વિષે એમ કહી શકાય કે તેઓ વિદ્વાન હતા, સર્જક અને સાહિત્યકાર નહોતા, રામચંદ્ર જ્યારે નાટકો, સુભાષિત કોશો કે એવું હળવું સાહિત્ય લખે છે ત્યારે તેઓ તેમની સાથે જોડાતા નથી, પરન્તુ 'નાટ્યદર્પણ' કે 'દ્રવ્યાલંકારવૃત્તિ' જેવા ગંભીર અને વિદ્વતાપૂર્ણ ગ્રન્થો તૈયાર કરવામાં બન્ને સાથે કાર્ય કરે છે, એ સૂચક છે.

જેસલમેર ભંડારમાંની 'દ્રવ્યાલંકારવૃત્તિ' ની તાડપત્ર પરની પ્રત સં. ૧૨૦૨ માં લખાયેલી, એથી એ ગ્રન્થ તે પહેલાં લખાયેલો હોવો જોઈએ એવું અનુમાન થાય છે.^૧

'શતાર્થકાવ્ય' ના કર્તા સોમપ્રભસૂરિએ સં. ૧૨૪૧ માં પાટણમાં, હેમચન્દ્રે કુમારપાળને કરેલા ઉપદેશના વિષય પર 'કુમારપાળપ્રતિબોધ' એ વિશાળ ગ્રન્થ પ્રાકૃત ભાષામાં રચ્યો હતો. હેમચન્દ્રના ત્રણ શિષ્યો ગુણચન્દ્ર, મહેન્દ્રમુનિ અને વર્ધમાનગણિએ તે ગ્રન્થ સાઘંત સાંભળ્યો હતો, એવો ઉલ્લેખ તેની પ્રશસ્તિમાંથી મળે છે.^૨

૩. મહેન્દ્રસૂરિ

હેમચન્દ્રે સંસ્કૃત ભાષાને ચાર કોશની ભેટ પરી છે- શબ્દોના પર્યાયો દર્શાવતો 'અભિધાનચિન્તામણિ', વનસ્પતિશાસ્ત્ર અને વૈદકના શબ્દોને લગતો 'નિર્ધટુકોશ', દેશ્ય શબ્દોનો કોશ 'દેશીનામમાલા' અને એક જ શબ્દોના નાનાવિષય અર્થો બતાવતો 'અનેકાર્થસંગ્રહ'. આ પૈકી પહેલા બે કોશ ઉપર અનુક્રમે દશ હજાર અને ત્રણ હજાર શ્લોકની વિસ્તૃત ટીકાઓ તેમણે લખેલી છે. એમ અનુમાન થાય છે કે 'અભિધાનચિન્તામણિ' પરની ટીકા એ હેમચન્દ્રની છેલ્લી કૃતિ હશે, કેમકે 'યોગશાસ્ત્ર' અને 'ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર' વિષેના ઉલ્લેખો આપણને

૧. જેસલમેર ભંડારની સુચિ (ગા.ઓ.સી.) પૃ. ૧૧ ૨. જઓ 'કુમારપાલપ્રતિબોધ' (ગા.ઓ.સી.) પૃ. ૪૭૮

તેમાંથી સાંપડે છે. 'અનેકાર્થસંગ્રહ' પર ટીકા લખવાની પણ હેમચન્દ્રની યોજના હોવી જોઈએ, પરંતુ એ વિચાર અમલમાં આવી શકે તે પૂર્વે જ તેમનું અવસાન થયું. આથી તેમના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિએ, ગુરુએ પોતાના જીવનકાળમાં જે કંઈ કહેલું તે ઉપરથી એ ગ્રન્થ ઉપર 'અનેકાર્થકરવાકરકોમુદી' એ ટીકા પોતાના ગુરુના નામથી જ લખી છે.^૧ હેમચન્દ્રચાર્યનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૨૨૮ માં થયો, તે પછી ટૂંક સમયમાં તે લખાઈ હશે એમ કલ્પના થાય છે. મહેન્દ્રસૂરિની આ સિવાય બીજી કોઈ કૃતિ જાણવામાં નથી.

૪. વર્ધમાનગણી

કુમારપાળે બંધાવેલા 'કુમારવિહાર' ની પ્રશસ્તિરૂપ 'કુમારવિહારપ્રશસ્તિ' કાવ્ય પર વ્યાખ્યા લખીને વર્ધમાનગણીએ એ કાવ્યના ૧૧૬ અર્થ કરી બતાવ્યા હતા. એ વ્યાખ્યાનને અંતે તેમણે લખ્યું છે કે અગાઉ આ કાવ્યના છ અર્થ કરવામાં આવેલા છે, પરંતુ મેં કુતુહલથી તેના ૧૧૬ અર્થ કર્યા છે.^૨ આ વસ્તુ વર્ધમાનગણીના અદ્ભુત પાંડિત્ય પર પ્રકાશ પાડે છે.

૫. દેવચન્દ્ર

હેમચન્દ્રના ગુરુનું નામ પણ દેવચન્દ્ર છે, તેથી 'જૈનગ્રન્થાવલિ' માં આ દેવચન્દ્રને હેમચન્દ્રનાં ગુરુ લેખવામાં આવ્યા છે તે બરાબર નથી. હેમચન્દ્રના એક શિષ્યનું નામ પણ દેવચન્દ્ર હતું. તેમણે 'ચન્દ્રલેખાવિજયપ્રકરણ' નામનું નાટક લખેલું છે અને તેની હસ્તલિખિત પ્રત જેસલમેરના ભંડારમાં છે.^૩ આ નાટકની રચનામાં એક શેખભટ્ટારકે સહાય કરી હતી, એમ તેના અંતમાં ઉલ્લેખ છે.

પરંતુ આ શેખભટ્ટારક કોણ તે જાણી શકાતું નથી. 'ચન્દ્રલેખાવિજયપ્રકરણ' ની નાયિકા તરીકે ચન્દ્રલેખા વિદ્યાધરીને કલ્પવામાં આવી છે, પરંતુ કુમારપાળે સપાદલણના રાજ અર્ણોરાજને હરાવ્યો તે પરત્વે કુમારપાળના વીરત્વને વર્ણવતું આ પ્રશંસાત્મક નાટક છે. વળી નાટક કુમારપાળની ખાસ આશાથી લખાયું હોય એ પણ સંભવિત છે. કેમકે કુમારવિહારમાં શ્રી અજિતનાથદેવના વસન્તોત્સવ પ્રસંગે કુમારપાળની સભાના પરિતોષ અર્થે ભજવવાને

૧. જુઓ સંસ્કૃત હાથપ્રતોની શોધનો ડૉ. પિટ્ટેનનો અહેવાલ નં.૧ સને ૧૮૮૨-૮૩, પૃ.૨૩૩ ઉપર ઉતારેલી પ્રસ્તુત ગ્રન્થની પ્રશસ્તિ. ૨. છએક વર્ષ પર પાટણમાં પૂ. મુનિશ્રી પુલ્કવિજયજીએ આ વ્યાખ્યાની અત્યંત સૂક્ષ્મ અક્ષરોએ લખાયેલી એક સુંદર પ્રત મને બતાવી હતી. શ્રી સારાભાઈ નવાભે 'જૈનઅનેકાર્થગ્રન્થસંગ્રહ' માં આ કૃતિ પ્રસિદ્ધ કરી છે. (પાટણમાં હેમસારસ્વત સત્ર પ્રસંગે યોજાયેલા પ્રદર્શનમાં ઉપરોક્ત સુધ્ધાશ્રી પ્રત મુકવામાં આવી હતી, તે પ્રદર્શન જોનાર સજ્જનોના ધ્યાનમાં હશે.) તેમાં કર્તા જણાવે છે. શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિશિષ્યેણ વર્ધમાનગણિના કુમારવિહારપ્રશસ્તી કાવ્યેકમુખિન પૂર્વ પદ્યે કૃતેકપિ કૌતુકાત્ પોદરોત્તરે વ્યાખ્યાને પદ્યે ।

૩. ચન્દ્રલેખાવિજયપ્રકરણને અંતે-

વિદ્યામ્બોતિધિમન્દમન્દરગિરિ ચૌદમચન્દ્રો મુઠઃ સાશિષ્યકર્તવિશેષવિષયે શ્રીશેખભટ્ટારક ।

યસ્ય સ્ત્રા કવિપુટ્નવસ્ય ત્વયિનઃ શ્રીદેવચન્દ્રસ્ય સા

કૌતિસસ્ય જગત્તયે વિજયતાત્ સાદ્ગુણભીભાગિને ॥

- 'જેસલમેર ભંડારની મુબિ' (ગા.ઓ.સી.) પૃ.૬૪

તે રચાયું છે, એમ સૂત્રધાર પ્રસ્તાવનામાં કહે છે.^૧ અર્ણોરાજ સાથેનો કુમારપાળનો વિગ્રહ અનેક વર્ષ સુધી ચાલ્યો હતો, પરંતુ કુમારપાળનો સંપૂર્ણ વિજય સં. ૧૨૦૭ માં અથવા તેથી થોડોક સમય અગાઉ એમ થઈ ગયો હોવો જોઈએ, કેમકે ચીતોડમાં કુમારપાળના સં. ૧૨૦૭ ના શિલાલેખમાં એમ જણાવેલું છે કે શાકંભરીના રાજાનો પરાજય કરીને તથા શાલીપુર નામના ગામમાં પોતાના લશ્કરને રાખીને ચીતોડની શોભા જોવા માટે રાજા ત્યાં આવ્યો હતો. આ ઉપરથી એ નક્કી થઈ જાય છે કે 'ચન્દ્રલેખાવિજયપ્રકરણ' સં. ૧૨૦૭ માં અગર તે પછી ટૂંક સમયમાં રચાયું હશે.

આ ઉપરાંત, દેવચન્દ્રની 'માનમુદ્રાભંજન' નામની બીજી એક રચના હતી એમ અન્ય સ્થળોએ મળતા ઉલ્લેખ પરથી સમજી શકાય છે, પરંતુ એ કૃતિનો હાલમાં પત્તો લાગતો નથી.^૨

૬. ઉદયચન્દ્ર

ઉદયચન્દ્રે લખેલો એક પણ ગ્રન્થ હજી સુધી બહાર આવેલો નથી. પરંતુ તેમના ઉપદેશથી એક કરતાં વધુ ગ્રન્થો લખાયાની હકીકત મળે છે. તેઓ એક સારા વિદ્વાન હતા. 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ'માં કુમારપાલપ્રબન્ધાન્તર્ગત ઉદયચન્દ્રપ્રબંધમાં જણાવેલું છે કે, એક વાર કુમારપાળ સમક્ષ પં. ઉદયચન્દ્ર ગુરુ હેમાચાર્યનું 'યોગશાસ્ત્ર' વાંચતા હતા. તેમાં પંદર કર્મોદાનની વ્યાખ્યામાં દન્તકેશનસ્થિત્વગુરોમ્ણાં ગ્રહણમાકરે શ્લોક આવ્યો, તેમાં હેમાચાર્યના મૂળ પાઠને સુધારીને રોમ્ણાં ને રોમ્ણો એ પ્રમાણે ઉદયચન્દ્રે વારંવાર વાંચ્યું, હેમચન્દ્રે એમ કરવાનું કારણ પૂછતાં ઉદયચન્દ્રે પ્રાણીઓનાં અંગો, વાજિંત્રો, વિગેરે માટે દ્વંદ્વસમાસમાં એકવચન સિદ્ધ છે એમ બતાવ્યું, એટલે હેમાચાર્યે, રાજાએ તેમજ બીજાઓએ તેમની પ્રશંસા કરી.^૩

ઉદયચન્દ્રના ઉપદેશથી દેવેન્દ્રે 'સિદ્ધહેમબૃહદ્વૃત્તિ' ઉપર 'કતિચિદ્ગુપ્તદ્વ્યાખ્યા' નામની ટીકા^૪ તથા 'ઉપમિતિપ્રપંચાકથાસારોદ્ધાર',^૫ એ ગ્રન્થો લખ્યા હતા, તથા ચંદ્રગચ્છના દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય કનકપ્રભે 'હેમન્યાસસાર'નો ઉદ્ધાર કર્યો હતો.^૬ 'હેમબૃહદ્વૃત્તિ' પર વ્યાખ્યા લખનાર

૧. કુમારવિહારે મુલનાયકપાર્શ્વજિનવામપારશ્વર્થસ્થિતશ્રીમદ્વિજિતનાયકદેવસ્ય વસન્તોત્સવે કુમારપાલપરિષ્ચયેત- પરિતોષાવાય્ય પ્રણયનમ્ । - એજન ૨. 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' પૃ. ૨૮૦. ૩. 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ' (કા.ગુ.સભાની આવૃત્તિ), પૃ. ૧૪૭ ૪. આ ટીકાની સં. ૧૨૭૧ માં લખાયેલી જેસલમેરના 'બૃહદ્જ્ઞાનકોશ'ની પ્રતિમાથી ડૉ. બુલ્હરે હેમચન્દ્રાચાર્ય વિષેના પોતાના નિબંધમાં ઉતારેલું મંગલાચરણ-

॥ઝર્હે ॥ પ્રણમ્ય કેવલાલોકાવલોકિતજગત્વયમ્ । જિનેશં શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસને ॥

શબ્દવિર્ણાવિદો વન્ધોદયચન્દ્રોપદેશતા । ન્યાસતા કતિચિદ્ગુપ્તદ્વ્યાખ્યામિખીયતે ॥ જુઓ, 'લાઈક ઓફ હેમચંદ્રાચાર્ય' (સીધી જૈન ગ્રન્થમાલા), પૃ. ૮૧.

૫. જુઓ, 'પાટણ બંદારનાં પુસ્તકોની વર્ણનાત્મક સૂચિ' (ગા.ઓ.સી.), ભાગ ૧, પૃ. ૫૧

૬. મુપાલમૌલિમાળિક્યમાલાલાલિતશાસના । ધર્શનપટ્કનિસ્તન્દ્રો હેમચન્દ્રમુનીશ્વર ॥

તેષામુદયચન્દ્રોક્ષિત શિષ્યા સંખ્યાવતાં વર । યાવજ્જીવમમૃદં યસ્ય વ્યાખ્યા જ્ઞાનામૃતપ્રપા ॥ તસ્યોપદેશાત્ દેવેન્દ્રસૂરિશિષ્યલયો વ્યધાત્ । ન્યાસસારસમુદ્ધારે મનીષી કનકપ્રભ ॥

- 'હેમશબ્દાનુશાસન બૃ.ન્યા.' પ્રાન્તે ('નલવિલાસ' : પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૪)

દેવેન્દ્રને ડૉ. બુલ્હેરે ઉદયચંદ્રના શિષ્ય માન્યા છે.^૧

૭. યશચન્દ્ર

યશચન્દ્રનો લખેલો કોઈ પણ ગ્રન્થ હજી સુધી મળેલો નથી.^૨ પણ પ્રબન્ધોમાં તેમના વિષેના ઉલ્લેખો અનેકવાર આવે છે તે ઉપરથી સમજાય છે કે તેઓ ઘણો વખત હેમચન્દ્રસુરિની સાથે રહેતા હતા. 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ' માં બે સ્થળે યશચન્દ્રગણી વિષેનો ઉલ્લેખ મળે છે. એક સ્થળે જણાવેલું છે કે, એકવાર દેવપૂજનના સમયે હેમચન્દ્ર કુમારપાલના મહેલમાં પહોંચ્યા ત્યારે યશચન્દ્ર તેમની સાથે હતા.^૩ બીજે સ્થળે એમ જણાવેલું છે કે આંબડ મહેતાએ ભરૂચમાં પોતાના પિતાના કલ્યાણાર્થે શકુનિકાવિહાર બંધાવ્યો હતો, તેની ઉપર યજ્ઞ ચડાવવાના ઉત્સવ પ્રસંગે નૃત્ય કરતાં મિથ્યાત્વીઓની દેવીના દોષમાં આવી જવાને કારણે મહેતા આખરે સ્થિતિએ પહોંચી ગયા હતા, તેનું નિવારણ કરવા માટે હેમચન્દ્ર તથા યશચન્દ્ર પાટણથી ભરૂચ આવ્યા હતા અને દોષનું નિવારણ કરી પાછા પાટણ ગયા હતા.^૪ આ ઉપરાંત પ્રભાચન્દ્રસુરિના 'પ્રભાવકચરિત'માં^૫ તથા જિનમંડનગણીકૃત 'કુમારપાલપ્રબંધ'માં^૬ પણ યશચન્દ્રનો નામોલ્લેખ મળે છે.

૮. બાલચન્દ્ર

બાલચન્દ્રના ગુરુદ્રોહ વિષે તથા તેના પરિણામરૂપે નીપજેલા રામચન્દ્રના અકાળ મૃત્યુ વિષે આગળ કહેવાઈ ગયું છે. આ વિષયમાં વધુ લખતાં 'પ્રબંધકોશ'કાર જણાવે છે કે, રામચન્દ્રના અવસાન પછી, 'આ તો પોતાના ગોત્રની જ હત્યા કરાવનાર છે' એમ કહીને બ્રાહ્મણોએ બાલચન્દ્રને રાજ્ય અજયપાલના મનથી ઉતારી નાખ્યા હતા. આથી લજ્જા પામી બાલચન્દ્ર માળવા તરફ ચાલ્યા ગયા હતા અને ત્યાંજ તેમનું અવસાન થયું હતું.^૭

'સ્નાતસ્થા' નામની પ્રસિદ્ધ સ્તુતિ બાલચન્દ્રે રચી હોવાનું કહેવાય છે.

૧. 'લાઈક ઓફ હેમચન્દ્ર' (સીધી જૈન ગ્રન્થમાલા) પૃ.૮૧ ૨. 'મુદિતકુમુદચન્દ્રપ્રકરણ' ના કર્તા શ્રાવક યશચન્દ્રને શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ (જુઓ 'ગુજરાત એન્ડ ઈસ્ટ લિટરેચર' પૃ.૪૭) તથા શ્રી રામલાલ મોદીએ (જુઓ 'બુદ્ધિપ્રકાશ', જાન્યુઆરી ૧૯૩૦ માં લેખ 'પાટણના ગ્રન્થકારો') હેમચન્દ્રનો શિષ્ય માન્યો છે તે વાસ્તવિક નથી. ૩. 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ' (કા.ગ.સભાની આવૃત્તિ), પૃ.૧૩૩ ૪. એજન, પૃ.૧૪૩-૧૪૪ ૫. 'પ્રભાવકચરિત' 'હેમાચાર્યપ્રબન્ધ', શ્લોક ૭૩૭ ૬. 'કુમારપાલપ્રબન્ધ', પૃ.૧૮૮ ૭. 'પ્રબન્ધકોશ' (સીધી જૈન ગ્રન્થમાલા), પૃ.૯૮

• विषयानुक्रमः •

पृ.

द्रव्यालङ्कारः (मूलमात्रप्रकाशत्रयात्मकः)

१-२४

प्रथमो जीवप्रकाशः

१-

द्वितीयः पुद्गलप्रकाशः

तृतीयोऽकम्पप्रकाशः

स्वोपतटीकासहिते द्रव्यालङ्कारे द्वितीयः पुद्गलप्रकाशः

१-१३२

पुद्गलस्वरूपवर्णनम्

२-८

परिणामस्वरूपवर्णनम्

८-१२

परिणामवैचित्र्यवर्णनम्

१२-१४

पुद्गललक्षणव्यापित्वसाधनम्

१४-१६

बौद्धमतखण्डनम्

१७-१८

पुद्गलभेदवर्णनम्

१८-१९

परमाणोः स्कन्धस्य च स्वरूपस्य वर्णनम्

१९-२३

संघातवर्णनम्

२३-२६

पुद्गलेषु जैनमतानुसारेण परिणामवादः

२६-२९

बौद्धमतखण्डनम्

२९-३३

विकल्पग्राह्यस्य अस्वलक्षणत्वपरिहारः

३३-३४

बौद्धमतखण्डनम्

३४-३७

एकान्तभिन्नावयविवादिनैयायिकमतनिरासः

३७-४३

पुद्गलभेदवर्णनम्

४३-४९

मनःस्वरूपम्

४९-५०

तमःस्वरूपम्

५०-५६

शब्दस्वरूपम्

५६-५९

शब्दोद्द्योतप्राणापानादिस्वरूपम्

५९-६२

पुद्गलस्वरूपम् अर्थग्रहणोपायवर्णनं च

६२-६५

अर्थाभावनिराकरणम्

६५-६७

बौद्धसम्मतज्ञानार्थैक्यनिराकरणम्

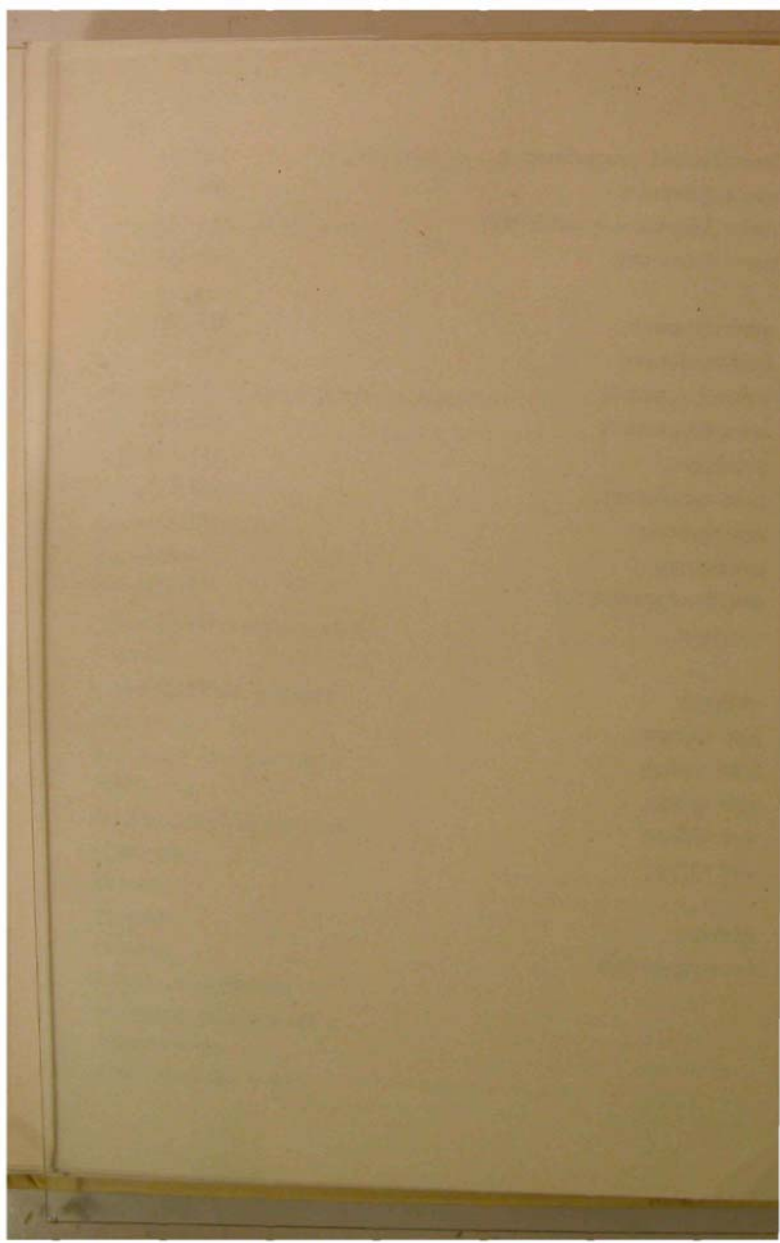
६७-८९

विकल्पप्रतिभासस्य अवस्तुत्वनिराकरणम्	८१-९७
सामान्य-विशेषसाधनम्	९७-११४
सामान्य-विशेषात्मकं वस्तु शब्दस्य विषयः	११४-१२४
सामान्य-विशेषसाधनम्	१२४-१३२

तृतीयोऽकम्पप्रकाशः	१३३-२१५
धर्मास्तिकायनिरूपणम्	१३३-१३६
धर्माधर्मास्तिकायसाधनम्	१३६-१४५
आकाशास्तिकायसाधनम्	१४५-१६१
आकाशप्रदेशः	१६१-१६२
उत्पाद-व्यय-धौव्यसाधनम्	१६२-१९९
सदसद्रूपत्वसाधनम्	१९९-२०८
सप्तभन्नीसाधनम्	२०८-२१२
सप्तभन्नीनिरूपणमुक्तार्थसङ्ग्रहश्च	२१२-२१३
कालसाधनम्	२१४-२१६

परिशिष्टानि	२१७-२४९
प्रथमं परिशिष्टम्	
द्वितीयं परिशिष्टम्	
तृतीयं परिशिष्टम्	
चतुर्थं परिशिष्टम्	
पञ्चमं परिशिष्टम्	

शुद्धिपत्रकम्
सम्पादनोपयुक्तग्रन्थसूचिः



श्री शंखेश्वरपार्श्वनाथाय नमः । श्री ऋषभदेवस्वामिने नमः । श्री महावीरस्वामिने नमः ।
 श्री सद्गुरुदेवेभ्यो नमः । श्री पुण्डरीकस्वामिने नमः । श्री गौतमस्वामिने नमः ।
 परमार्हतकुमारपालभूपालप्रतिबोधकाचार्यश्रीहेमचन्द्रसूरीश्वराणां शिष्यप्रवराभ्याम्
 आचार्यरामचन्द्र-गुणचन्द्रसूरिभ्यां प्रणीतो

द्रव्यालङ्कारः । *

5

॥ प्रथमो जीवप्रकाशः ॥

अनन्तवेद्यपि ज्योतिर्यस्य संख्यातवेदिताम् ।

गमितं पञ्चभिर्द्रव्यैर्नमस्तस्मै परात्मने ॥

मृगोऽपि वन्द्यतां याति मृगलाञ्छनमाश्रितः ।

स्वगुरुव्रतिसूत्रस्य व्याख्यामिति वितन्वहे ॥

10

*. अत्रेदमाद्यवधेयम् - आचार्यप्रवरश्रीहेमचन्द्रसूरीश्वराणां शिष्यप्रवराभ्यामाचार्यरामचन्द्र-गुणचन्द्राभ्यां संमिल्य
 स्वोपज्ञाटीकापुतः द्रव्यालङ्कारो नाम ग्रन्थो विरचितः । तत्र प्रकाशत्रयम् - जीवप्रकाशः, पुत्रलप्रकाशः, अकम्पप्रकाशश्च ।
 सम्प्रति स्वोपज्ञाटीकासहितौ द्वितीय-तृतीयप्रकाशावेवोपलभ्यते । जैसलमेरुदुर्गे आचार्यश्रीजिनभद्रसूरिसंस्थापिते ग्रन्थभाण्डागरे
 सं० १२०२ वर्षे तालपत्रोपरिलिखित एक एव आदर्शो द्रव्यालङ्कारटीकाया विद्यते । ३६६ ग्रन्थाङ्के (१) मध्ये द्वितीयः
 प्रकाशो वर्तते, पत्राणि १-१९७ । ९१, ९२, १२८ इति पत्रत्रयं नास्ति । (२) मध्ये तृतीयः प्रकाशो वर्तते, पत्राणि
 १-११३ । सटीकं प्रथमं प्रकाशमुपलब्धं बहूनि बहूनि वर्षाणि यावत् बहुषु बहुषु स्थलेषु प्रपतितमस्माभिः, किन्तु कुत्रापि
 स नोपलब्धः ।

एतत्तु अस्ति - मूलमात्रं त्रयाणामपि प्रकाशानामुपलभ्यते । किन्तु तद् बहुषु स्थलेषु शुद्धमिवास्ति । द्रव्यालङ्कारटीकाया
 द्वितीये प्रकाशे तृतीये प्रकाशे च टिप्पणेषु ग्रन्थकाराभ्यां प्रायः सर्वे मूलं लिखितं वर्तते । अतस्तत् सुगमम् । प्रथमप्रकाशमूलं
 तु टीकाया अभावेन अतीव दुर्लभम् ।

सटीकस्य प्रकाशद्वयस्य मुद्रणं विंशतेर्बर्षेभ्यः प्राग् यदाऽस्माभिरारब्धं तदा मूलमात्रस्य आदर्शद्वयमेवास्माभिरलम्ब्य-
 भमदाबादनगरे 'हाजापटेलनी पोल' मध्ये संवेगी-उपाश्रये सं. १४९२ वर्षे कागजपत्रोपरिलिखित एक आदर्शो विद्यते, पृ०
 आगमप्रभाकरमुनिराजश्रीपुष्पविजयजीमहाभागेः अस्य प्रतिकृतिः (Photo-Copy) प्रतिलिपिश्च महता उत्साहेन
 प्रेषिता, अत्र १-१२ पत्राणि, अस्य P इति संज्ञाऽस्माभिः कृता । अपर आदर्शो मरुदेशे बेडानगरे आचार्यश्री-
 विजयशमामभ्रसूरिविहिताद् ग्रन्थसंग्रहादस्माभिरलम्बः, अत्र पत्राणि १-१३ । अस्य K इति संज्ञाऽस्मत्कृता । एतच्च सटीकस्य
 ग्रन्थस्य मुद्रणवेलायां प्रथमे पृष्ठे एव निर्देयितम् । सम्प्रति पृ० पं० श्री भद्रहरविजयजीमणिशिवपंमहाभागानां शिष्याणामुपाध्यायश्री-
 महापद्मविजयानां शिष्यप्रवराणां मुनियुक्तरविजयानां सकाशादपि कागजपत्रोपरि लिखित एक आदर्शो उपलब्धः, अत्र पत्राणि
 १-१२ । अस्य D इति संज्ञाऽस्मत्कृता । अस्य लिपिः समीचीना । अत्र शार्चनं केनचिद्विहितानि टिप्पणान्यपि वर्तन्ते,
 तानि चात्र टि० इति संकेतेन मुद्रितान्यस्माभिः । यद्यपि विष्णुपि आदर्शेषु बहवोऽनुद्भूयः समानप्राया एव, तथापि किञ्चित्
 समीचीनतरोऽयम् D आदर्शः । एतदादर्शोपानुसारं मूलमात्रः संपूर्णो द्रव्यालङ्कारोऽत्र स्थलाश्रितः मुद्र्यते ।

इदं तु ध्येयम् - द्रव्यालङ्कारं सटीकमादौ विरचय्य ततः परं ग्रन्थकाराभ्यामेव बहुषु स्थलेषु पाठसंशोधनं विहितं
 मूलमपि च परिवर्तितम् । अत्र तु प्रारम्भिकमूलादर्शानुसारेण यादृशं मूलं तदेवोपन्यस्यते, यत्र कचित् टीकादर्शो मूलपरिवर्तनं
 ग्रन्थकाराभ्यां कृतं तत् टिप्पणेषु प० = [परिवर्तितं मूलम्] इति संकेतेन निर्दिष्टमस्माभिः । प्रथमप्रकाशस्य सम्पत्तवगमाय
 संशोधनाय च तत्त्वापेक्षोक्तवार्तिक-तत्त्वापेक्षसिद्धसेनीयवृत्ति-न्यायकुमुदचन्द्रादयो ग्रन्था अतीवोपयोगिनः । अस्माभिः
 समयभावादिकारणेन तेषां सम्पत्तवयोगः कर्तुं न पारित इति श्रुतव्यं सुधीभिः ।

सद्भूतार्थपूर्वकत्वानिःश्रेयसावासेस्तद्विषयानायोपक्रम्यते । स पञ्चधा । जीव-पुद्गल-धर्मा-अधर्मा-ऽऽकाशकाया द्रव्याणि । गुण-पर्यायवद् द्रव्यम् । द्रव्याश्रया धर्मा गुणाः । तदन्ये पर्यायाः । धर्म-धर्मिभावस्तु स्यादभेदात् ।

आश्रवादेराद्ययोरन्तर्भावः । शुभा-ऽशुभकर्मादानहेतुराश्रवः । कात्स्न्य-देशाभ्यां तन्निरोधः संवरः । कर्मात्मनोरन्योन्याश्लेषो बन्धः । पार्थक्यपापदनं निर्जरा । साता-ऽसातादिकर्महेतवः पुण्य-पापे । तदत्यन्तक्षयो मोक्षः ।

पृथिव्यादेरपि । दिशामाकाशे । कालादिपर्यायाणां सर्वेषु । नान्योन्य[म्,] स्वस्वरूपस्थितेः ।

तत्रोपयोगलक्षणा जीवाः । स साकारोऽनाकारश्च । न चायं भूतधर्मः, सत्त्व-कठिनत्वादिवत् मद्याङ्गेषु भ्रम्यादिमदशक्तिवद्वा प्रत्येकमनुपलम्भात् । अनभिव्यक्तावात्मसिद्धिः । कायाकारपरिणतेभ्यस्तेभ्यः स उत्पद्यत इति चेत्, कायपरिणामोऽपि तन्मात्रभावी न कादाचित्कः, अन्यस्त्वात्मैव स्यात् ।

अहेतुत्वे न देशादिनियमः, मृतादपि च स्यात् । शोणिताद्युपाधिः सुप्तादावप्यस्ति । न च सतस्तस्योत्पत्तिः, भूयो भूयः प्रसङ्गात् । अलब्धात्मनश्च प्रसिद्धमर्थक्रियाकारित्वं विरुध्यते । असतः शक्तिविकलस्य कथमुत्पत्तौ कर्तृत्वम् ? अन्यस्यापि प्रसङ्गात् । तत्र भूतकार्यमुपयोगः ।

कुतस्तर्हि सुप्तोत्थितस्य तदुदयः, असंवेदनेन चैतन्यस्थाभावात् ? न, जाग्रदवस्थानुभूतस्य स्मरणात् । असंवेदनं तु मिद्धोपघातात् ।

१. 'दृक्स्व वत्तणा जा स दृक् कालो तदेव वा दृक् । न हि वत्तणाद्विभ्र जग्धा दृक् जआ ऽभिहित ।' [] इत्यादिप्रतिपादनाद् द्रव्यस्य तथा तथा वर्तनालक्षणः कालो न द्रव्यात् पृथगिति नासावत्र गृहीतः - टि० ॥ २. पृथिव्यादेरपि आद्ययोरन्तर्भावः, दिशामाकाशेऽन्तर्भावः, कालादिपर्यायाणां सर्वेष्वन्तर्भावः । न तु एतेषां द्रव्याणामन्योन्यं परस्परान्तर्भावः, सर्वेषां स्वस्वरूपे स्थितत्वादिति तात्पर्यम् ॥ ३. (नान्योऽन्यः स्वस्वरूपः ?) ॥ ४. 'एवं नास्तिकाभिमतो भूतविद्वादोऽपि निराकार्यः । तथा च द्रव्यालङ्कारकारी उपयोगवर्णने - 'न चायं भूतधर्मः सत्त्व-कठिनत्वादिवत् मद्याङ्गेषु भ्रम्यादिमदशक्तिवद्वा प्रत्येकमनुपलम्भात् । अनभिव्यक्तावात्मसिद्धिः । कायाकारपरिणतेभ्यस्तेभ्यः स उत्पद्यत इति चेत्, कायपरिणामोऽपि तन्मात्रभावी न कादाचित्कः । अन्यस्त्वात्मैव स्यात् । अहेतुत्वे न देशादिनियमः । मृतादपि च स्यात् । शोणिताद्युपाधिः सुप्तादावाप्यस्ति । न च सतस्तस्योत्पत्तिः, भूयो भूयः प्रसङ्गात् । अलब्धात्मनश्च प्रसिद्धमर्थक्रियाकारित्वं विरुध्यते । असतः सकलशक्तिविकलस्य कथमुत्पत्तौ कर्तृत्वम्, अन्यस्यापि प्रसङ्गात् ? तत्र भूतकार्यमुपयोगः । कुतस्तर्हि सुप्तोत्थितस्य तदुदयः ? असंवेदनेन चैतन्यस्याभावात् । न, जाग्रदवस्थानुभूतस्य स्मरणात् । असंवेदनं तु मिद्धोपघातात् । कथं तर्हि कायविकृतौ चैतन्यविकृतिः ? नैकान्तः, विभ्रादिना कदमलवपुषोऽपि बुद्धिशुद्धः, अविकारं च भावनाविशेषतः ग्रीत्यादिभेददर्शनात् शोकादिना बुद्धिविकृतौ कायविकारादर्शनाच्च । परिणामिनो विना च न कार्यास्ति । न च भूतान्येव तथा परिणमन्ति विजातीयत्वात् । काठिन्यादेरनुपलम्भात् । अणव एवेन्द्रियग्राह्यत्वरूपां स्पृशतां प्रतिपद्यन्ते तज्जात्यादि चोपलभ्यन्ते । तत्र भूतानां धर्मः फलं वा उपयोगः । तथा भवा(वै)भयदाक्षिपति तदस्य लक्षणम् । स चात्मा स्वसंविदितः । भूतानां तथा भावे बहिर्मुखं स्यात् । गीरोऽहमित्यादि तु नान्तर्मुखं बाह्यकरणजन्यत्वात् । अनभ्युपगतानुमानाग्रामाप्यस्य चात्मनिष्ठाऽपि दुर्लभः । धर्मः फलं च भूतानामुपयोगो भवेद् यदि । प्रत्येकमुपलम्भः स्यादुत्पादो वा विलक्षणात् ॥' इति काव्यार्थः ॥२०॥' इति श्री महिषेणसूरिविरचितायां स्याद्वादमञ्जरीम् ॥

५. तु निद्रोप० D. ॥

कथं तर्हि कायविकृतौ चैतन्यविकृतिः ? नैकान्तः, शिवादिना कश्मलवपुषोऽपि बुद्धिशुद्धेः । अविकारे च भावनाविशेषतः प्रीत्यादिभेददर्शनात्, शोकादिना बुद्धिविकृतौ कायविकारादर्शनाच्च । परिणामिनो विना च न कार्योत्पत्तिः । न च भूतान्येव तथा परिणमन्ते, विजातीयत्वात् काठिन्यादेरनुपलम्भात् । अणव एवेन्द्रियग्राह्यत्वरूपां स्थूरां प्रतिपद्यन्ते तज्जात्यादि चोपलभ्यते । तत्र भूतानां धर्मः फलं वोपयोगः । तथा भवंश्च यदाक्षिपति त[द]स्य लक्षणम् ।

स चात्मा स्वसंविदितः, भूतानां तथाभावे बहिर्मुखं स्यात्, 'गौरोऽहम्' इत्यादि तु नान्तर्मुखम्, बाह्यकरणजत्वात्, प्रत्यक्षेष्वपि कारणभूतधर्मभेदेन कल्पनादर्शनम् । न च चेतना विजातीयपरिणामः, उत्पत्तिमत्त्वात्, सजातीयपरिणामो वा, असत् उत्पादायोगादिति ।

अनुमेयश्च । धूमधिया वाण्याद् भस्मनो वा प्रवृत्तस्य साध्यविप्रलम्भादनाश्वास इति चेत्, किं किल वयं प्रति मूढं प्रमाणं प्रपन्नाः ? विवेचितधूमरूपस्य च न विप्रलम्भोऽस्ति । देश-कालाद्यपेक्षया च गमकत्वे तदात्वा(न्या?)दिविप्रलम्भोऽपि न अगमकत्वावहः । अनभ्युपगतानुमानप्रमाणस्य चात्मनिषेधोऽपि दुर्लभः । अविगीतप्रामाण्ये कः सतामात्मीय-परविभागः ?

धर्मः फलं वा भूतानामुपयोगो भवेद्यदि ।

प्रत्येकमुपलम्भः स्यादुत्पादो वा विलक्षणात् ॥

इति संग्रहश्लोकः ।

प्राणादिमत्त्वादप्यात्मसिद्धिः । ज्ञानेनैव कार्यकारणभावनिश्रयः । स्वसंवेदनाध्यक्षस्य कथं परोक्षत्वम् ? कथं चादृष्टपितृव्यपदेशनिबन्धनः पितृकार्यतामधिगतोऽसि ?

अहंप्रत्यक्षाच्च । कायमात्रत्वादि च गोचरः । क्षणिकैकात्मनि तु ज्ञाने(ते?) स्मृत्यादि न स्यात्, सन्तानान्तरेऽपि प्रसङ्गात् । अद्विप्रतिनियमस्तु कथञ्चिदभेदात् । यो यदभावे न भवति स भवंस्तद्भावमुपस्थापयति । न तु शक्तिवैचित्र्यम् । कुशला-ऽकुशलप्रवृत्ति-निवृत्ति च न स्याताम् ।

स तु कायमात्र-स्वतश्चिद्रूप-स्वकृतकर्मभोक्त्रमूर्तौपशमिकादिभाववत्त्वादिमान् । तत्र स्वकायप्रमाणः, तत्रैव सुख-दुःखभोगात् । अन्यथा दिव्यपि स्यात् । कायसहकारित्वेऽपि संकरः, संयोगस्याविशेषात् । परादृष्टमप्यात्मीयम्, स्वत्वस्य समवायमात्रनिमित्तत्वात् । एकश्च सः । तत्कर्तृत्वमपि तद्धेतुक्रियासु प्रयत्नादिसमवाय एव । बह्व्यादेरूर्ध्वज्वलनादि तु अयुक्तात्मस्थादृष्टनिबन्धनम्,

चित्रशक्तित्वात् । अयुक्तोऽपि ह्युपलः कालायसमाकर्षति, तिलकादि वा दूरस्थमपि अङ्गनादिकमुपनयते । स्वादृष्टाद्वा तथाभावः । काय एव स्वसंवेदनाच्च ।

न वै स्ववेद्यत्वेनैव प्रत्यक्षता, मा भूदर्थपरोक्षतेति, किन्त्वन्यथापि । तत् प्रमेयत्वादर्थस्येव ज्ञानान्तरवेद्यताऽस्तु । किमीदानीं जडताऽप्यस्तु ? न ह्यनयोः साधकविशेषोऽस्ति । प्रकाशस्तु परवेद्यताया अपि रक्षतु ईश्वरज्ञानमिव । यथा प्रकाशोऽन्यत्रापि तथा स्ववेद्यतापि । यथा तदभावे ज्ञानत्वाभावोऽर्थस्य तथा तदभावेऽपि । अन्वयोऽप्येवमेवेश्वरसंविदि ।

न च स्वभावः प्रादेशिकः । ग्राहकत्वविशेषस्तु हेतुविशेषमपेक्षते । न च तत्र तथा, उत्तरोत्तरापेक्षया सर्वदा सर्वज्ञत्वहानेरर्थासिद्धेः । न हि प्रकाशावेदने प्रकाशो विदितः । परोक्षताज्ञानद्वयाभ्युपगमाभ्यां वरं स्वसंवित्तिरेव । न चाक्षबीज एव ज्ञानाङ्कुरोत्पत्तिः । अर्थप्रकाशस्तु ज्ञानमेवेत्य[र्था?]सिद्धौ तदसिद्धिरेव । स्वोपलम्भे चार्थो न सिद्धः तदभावे च सिद्ध इति महती प्रज्ञा ।

यदि च नियता परोत्पत्तिः, न जात्वर्थार्थप्रत्यक्षता, अपरापरप्रतीक्षातः । अनियमे यथैव तदन्यमज्ञातं स्वकार्यकृत् तथा अन्यदपि स्यात्, किमर्धजरतीयन्यायः ? स्वात्मनि क्रियाविरोधस्तु प्रदीपेश्वरसंविदा निरस्तः । विरुध्येताप्युत्पत्तिः, न चासाविष्टा । एतेन परोक्षतापि प्रतिव्यूहा, अनवगमात् । न ह्यर्थमात्रमव्यभिचारि सर्वसाधारणत्वाच्चात्मन्येवेति न स्यात् । व्यक्तिबुद्धिरेव तदुपाधिः, सोऽप्यसिद्धः । न बुद्धिरर्थधर्म इति चेत्, किमप्रतिबद्धोऽपि गमयति ? न च तत्त्वेनाज्ञातो गमकः, न खलु योग्यतया लिङ्गं गमकम्, स्वनिश्चयापेक्षस्य गमकत्वात् अतिप्रसङ्गाच्च । निश्चयो नान्तरिकताया न रूपमात्रस्य । न च तत् एव तत्त्वनिश्चयः, अन्योन्याश्रयात् । न चान्यतः, अनवस्थानात् । एतेन प्रकटार्थान्यथानुपपत्तिरपि प्रत्युक्ता, बुद्धि-प्रकाशयोर्मेदाभावात् । पावकस्येव च भस्मना तेनानुमाने अभूदिति स्यात्, न चैवम् । तत्प्रवृत्तिरपि प्रवर्तकमनुमापयेत्, निवृत्तिरप्येवम्, सर्वथोदासीनस्यानिश्चयः । इन्द्रिय-मनसी त्वर्थवदेवेति ।

अस्तु चैतन्यं तथा, न तु बुद्धिः, अचेतनत्वात् प्रधानपरिणामत्वात् तदभावे चैतन्यमिति । केयं बुद्धिः ? अध्यवसायः । किमिदं चैतन्यम् ? अनुभवः ।

१. वल्लभादिजीवानामेव कर्मणोर्ध्वज्वलनादि- टि० ॥ २. कायमात्रः - टि० ॥ ३. स्ववेद्यमेव यदि प्रत्यक्षं स्यात् तदा यदाद्यर्थस्य स्ववेद्यत्वाभावात् परोक्षत्वमेव स्यादित्यर्थः । - टि० ॥ ४. योगः-टि० ॥ ५. स्वपरवेद्यतयोः - टि० ॥ ६. दीपादेः - टि० ॥ ७. प्रकाशः - टि० ॥ ८. दृश्यतां न्यायकुमुदचन्द्रे पृ० १८४ पं० १ । ९. प्रयोजनासिद्धेः - टि० ॥ १०. भाट्टमते ज्ञानं परोक्षम्, योगानां च ज्ञानान्तरवेद्यम् - टि० ॥ ११. स्वोप-टि० ॥ १२. दृश्यतां न्यायकुमुदचन्द्रे पृ० १८६ पं० १ । १३. सांख्यः - टि० ॥ १४. बुद्धिर्न स्वसंविदिता, अचेतनत्वात्, पठवत् । बुद्धिरचेतना प्रधानपरिणामि(म)त्वात् पठवत् । - टि० ॥ १५. जैनः - टि० । इदं टिप्पणं 'केयं बुद्धिः' इत्यत्र शोभनं भाति ॥

कोऽनयोर्भेदः ? विषयाकारा बुद्धिः, नानारूपाकारत्यागोपादानाभ्यां मा भूत् परिणामितेति विपर्ययश्चैतन्यम् । सारूप्यं लक्षणं चेत्, स्फटिकादेरपि स्यात्, विशेषो वाच्यः । अन्तःकरणत्वादयोऽप्यसाधारणास्तन्निबन्धनाः । तथा नामन्यत्रापि सद्भावाच्च वा प्रतिपत्त्यङ्गमिति न वाच्याः । प्रकाशादेव व्यवहारः । अप्रकाशा कथं कुर्यात् ? अर्थाकारधारित्वं च स्फटिकादावप्यस्ति । न तु तथा स्थितम् । अपरिणामि चैतन्यं तु न प्रत्यर्थनियतव्यवहारनिबन्धनम् । तस्मात्तु चैतन्यादन्या बुद्धिः । तद्रूपव्यतिरेकेण बुद्धेरनुपलक्षणात् । एकमेवेदं संविद्रूपं पश्यामः, तत्र च यथेष्टं संज्ञाः क्रियन्ताम् ।

संसर्गादविभागश्चेदयोगोलक-वह्निवत्, उत्सन्ना तर्हि अभेदसंकथा सर्वत्र संसर्गशङ्कातः, एकान्ताभिन्नोपलम्भानपि संसर्गछद्मना भेदयन् केन वार्येत ? तद् बुद्धिः स्वसंविदिता । आत्मपरिणामश्च कथं जडः स्यात् ? प्रतिबिम्बनमपि तथात्वे घटादाविव न युक्तम् । तथा च नार्थोपभोगः । न चाचेतनत्वं परवेद्यत्वम्, असिद्धत्वात् । अर्थाकारधारित्वं तु व्योम्न इवामूर्तस्यायुक्तम् । विषयव्यवस्थान्यथानुपपत्त्या सारूप्यम् । उत्पत्त्या सारूप्यम्, ततो व्यवस्थेत्युत्पत्ति-सारूप्याभ्यां ग्राह्यता । शक्तिवैचित्र्यादुत्पत्तावपि नाक्षोपरागः, एवं तर्हि अनन्तरं तुल्यज्ञानं वा नीलं वा द्वयं वा विषय इति सन्दिह्यहे । हेतुत्व-सारूप्ययोरविशेषात् ज्ञानं तु युक्तमिव सजातीयत्वात् दृष्टत्वेन दृष्टसादृश्यत्वाच्च, नार्थः व्यत्ययात्, मा भूत् ग्राहकाकारेण ग्राह्याकारेणास्ति सादृश्यम् । न चार्थसारूप्यम्, ज्ञानप्रतिभासिनः स्थूलस्य प्रत्येकं परमाणुष्वभावात् । अविरुद्धधर्माध्यासश्च सारूप्य-सारूप्यविन्नोः सादृश्यनिबन्धनम् । अन्यथा न केनचित् तत्र(त्) स्यात्, अविशेषात् । न च बहुष्वेकत्वपरिणामस्यानभ्युपगमात् अनेकवृत्तैरेकस्य च । अतीन्द्रियत्वाच्चाणूनां न तदाकारा वृत्तिः । कथं नामास्यैकस्यानेकेषु वृत्तिरित्येकोऽपास्तः । तद्यदि मेचकमणिरपि ज्ञानमात्मना सारूप्येत् कस्तत्र समाधिः ? न चैते न सत्याः, तदनुसारेण बाह्यव्यवस्थानात् । तत एव नैकत्वमपि तदभेदात् तत्स्वरूपवच्चानेकत्वं स्यादपि साधारणो धर्मः सत्त्वमिव, नासाधारणो जडिमेव जडिमेव जडि(डे?) नीलिमाप्रतीतिरपि एकत्वात्, अन्यथा भेदः ।

ननु निजधर्माप्रहाणान्न पररूपानुकारिता प्रतिबिम्बात्मता, कुतो जडत्वादि ? तद् यदि बोधात्मता जडसादृश्यं परस्पराभावत्वेन तयोर्विरोधात् । न खलु व्योम

महत्स्वभावमजहत् परिमाणेनाणुसदृशम् । स्फटिकोऽपि तावत् शुक्लिमानमपहाय शोणिमानं धत्ते, उपलत्वमविरुद्धं तु नापैति । तद्वद्वस्तुत्वम(म?)स्तु सदृशभातरिव कदाचिद् धियामर्थधीरपि स्यात् । तत्फलार्थं च प्रवर्तेत च यदि बिम्बानेकत्वं सत्यमतो बाह्ये तथा स्थितिः । अन्यथा नैकान्तः, स्वातन्त्र्याभावात् ।

- 5 भवेत् किल सजातेरनेकस्याप्येकः सदृशः, न विजातेः । तत्रार्थस्वरूपं ज्ञानम् । अपौद्रलिकत्वात् । सादृश्यस्य रूपादिनान्तरीयकत्वात् । क्षयोपशमानुभावतः परिच्छेदवत् क्लृप्तिः, प्रतिकर्मपरिणामभेदात् । तत्र धीरर्थाकारा ।

आत्मा कायप्रमाणोऽयं स्वसंवेदनमास्थितः ।

मेयत्वात् परवेद्यत्वसिद्धौ जाड्यं न किं ततः ॥१॥

- 10 बुद्धिचैतन्ययोरैक्ये जाड्यं बुद्धेरधिस्थितः ।

आत्मानमजडं जल्पन् कथं न स्यादमूढधीः ॥२॥

नामूर्तं व्योमवन्मूर्तैर्बिम्ब्यते जडतान्यथा ।

सारूप्यं च न किं ज्ञाने चित्रे चानेकता कथम् ॥३॥

इति संग्रहश्लोकः(काः) ॥

- 15 तदत्यन्तसजातीयानेकरूपत्वान्नात्मा विभुः । अन्यथा तदभावः ।

अमूर्तद्रव्यत्वाद् धर्माधर्माकाशवद् विभुरिति चेत्, न, धर्मादीनामेकव्यक्तिकत्वात् ।

कथं तर्हि देशान्तरे सुखादिभोगः ? गतिमत्त्वात् । अन्यथा न स्थूलस्कन्धस्य देशान्तरप्राप्तिः स्यात् । असंख्यातप्रदेशोऽपि कर्मोपनीतकायानुरोधात् तथा तथा

- 20 परिणमते । अप्रदेशत्वे कर-चरणादिभेदो न स्यात् । एकत्रैव सर्वात्मना स्थितेः । न चाणुमात्रादिः, अशेषे वपुषि चेतनावेदनात् । न चेयं ततो भिद्यते एव । ततस्तदार्थापरिच्छित्तिप्रसङ्गादविशेषात् । गुणत्वमप्येकान्तभेदिनः समम् । समवायोऽप्येकस्मात् तावुपश्लिष्यन्नात्मव्यर्थतां पिशुनयति ।

तदयमात्मा स्वतश्चिद्रूपत्वेनापि कायमात्रः । कर्ता च कर्मणाम्,

- 25 तत्फलमुखदुःखभोगात् । अन्यथा न नियमः, सदा भावा-ऽभावौ वा ।

१. तद्वद्वस्तुत्वस्तु K ॥ २. सदृशं D ॥ ३. नात्मा विभुः, अत्यन्तसजातीयानेकरूपत्वात्, घटादिवदिति । - टि० ॥

४. विपर्यये 'हेतुस्तु, साध्यं न भावि' इतिरूपे तदभावोऽत्यन्तसत्त्वाभावः । - टि० ॥ ५. आत्मा विभुर्मूर्तद्रव्यत्वात् धर्माधर्माकाशवदिति चेत्, न, अस्याप्रयोजकत्वात् । न सत्तु धर्मादीनाममूर्तद्रव्यत्वाद् विभुत्वम्, अपि तु एकव्यक्तित्वादित्याह न० - टि० ॥

न भवेदप्येकरूपस्य भोक्तव्यम्, एकान्तमुखितत्वादिप्रसङ्गात् । जन्मिनां च चित्रा दशाः । उभयरूपत्वे समनुभूतिः स्यात् । अनुभूतिरप्यक्षतस्य कथम् ? अनु विरोधेन स्थितस्य चान्यस्य कुतः समुन्नतिः ? यदा तु स एव तत्तत्कर्मोपाधिसम्बन्धान्तर इव नानारूपाण्युपयच्छति तदा सर्वमप्यसंरम्भमुपपद्यते ।

अतिप्रसङ्गात्नाकृतं कर्म फलतीति कर्तृत्वमपीति ।

तदात्मा स्यान्नित्यः स्वकायमात्रः स्वतश्चिद्रूपः स्वकृतकर्मभोक्ता च सिद्धः । तत्र संसारिणः षोढा पृथिव्यम्बु-तेजो-वायु-वनस्पति-त्रसभेदात् । छेदे च समानधातूत्त्वानादप्रतिहता भूरशोऽङ्कुरवत् सात्मिका ।

भौममम्भोऽपि क्षतभूसजातीयस्वभावसंभवात् शालूरवत् । आन्तरिक्षमपि अन्नादिविकारे स्वतः सम्भूय पाताद मत्स्यादिवत् ।

तेजोऽपि आहारोपादानेन वृद्ध्यादिविकारोपलम्भात्, पुरुषाङ्गवत् ।

वायुरप्यपरप्रेरितत्वे तिर्यङ्गतिमत्त्वात्, गोवत् । वनस्पतिरपि छेदादिभिर्मलान्यादिदर्शनात्, पुरुषाङ्गवत् । केषाञ्चित् स्वापा-ऽङ्गनोपश्लेषादिविकाराच्च । अपकर्षवतश्चैतन्याद् वा आप्तवचनाच्च ।

ननु सोऽप्यसिद्धः, प्रत्यक्षादेरवर्तनात् । न वै पिशितचक्षुषामदृष्टिरित्यन्ताभावाय । विप्रकर्षिणामदृष्टावपि सत्त्वसंभवात् । क्वचिदभावेऽपि न क्षतिः । न चाशेषाविषयत्वे प्रमाणमस्ति । परेषां परोक्षत्वात् । अन्यथा तत्सिद्धिरेव । न च (चा?) व्यापकनिवृत्त्याऽन्यनिवृत्तिः, अतिप्रसङ्गात् ।

अनुमानाभावस्त्वसिद्धः, पुद्गलानां प्रत्यक्षकार्यपरिणामिकारणत्वेन कस्यचिदपि प्रत्यक्षत्वात् । न्यथा तत्त्वहानिः । कार्यधर्माणां कारणेषु सत्त्वेन व्याप्तत्वात् । क्वचिदसर्वज्ञे वा गौणः सर्वज्ञशब्दो मुख्यमाकर्षति । अन्यथा गौणत्वहानिः, सखलत्प्रत्ययजनकत्वस्य स्वरुद्धव्याप्तत्वात् ।

१. तुलना - "पृथिव्यादीनां पुनर्जीवत्वमित्यं सधनीयम्- यदा सात्मिका विदुषमिलनिरुपा पुर्विकी, छेदे समाधानुत्त्वानात्, अशोऽङ्कुरवत् । भौममम्भोऽपि सात्मकम्, क्षतभूसजातीयस्व स्वभावस्य संभवात्, शालूरवत् । आन्तरिक्षमपि सात्मकम्, अन्नादिविकारे स्वतः सम्भूय पातात्, मत्स्यादिवत् । तेजोऽपि सात्मकम्, आहारोपादानेन वृद्ध्यादिविकारोपलम्भात्, पुरुषाङ्गवत् । वायुरपि सात्मकः, अपाप्रेरितत्वे तिर्यङ्गतिमत्त्वात्, गोवत् । वनस्पतिरपि सात्मकः छेदादिभिर्मलान्यादिदर्शनात्, पुरुषाङ्गवत्, केषाञ्चित् स्वापाङ्गनोपश्लेषादिविकाराच्च । अपकर्षवतश्चैतन्याद् वा सर्वेषां सात्मकत्वसिद्धिः, आप्तवचनाच्च ।" इति मङ्गिषेणमूर्तिविरचित्यायां स्याद्वादमञ्जरीम् २९ तत्परोक्षटीकायाम् । २. चैतन्यं क्वचिदाम्नि पचमाकर्षवत्, अपकर्ष्यमाणविरोधत्वात्, परिमाणवत् । यत्र तदपकर्षवर्तनस्य एकेन्द्रियाः स्यादत इत्याह- अत्र- -टि० । ३. पुद्गलाः कस्यचित् प्रत्यक्षाः, प्रत्यक्षकार्यपरिणामिकारणत्वात् तन्प्रादिवत् इत्यनेनानुमानेनाऽप्य सिद्धे । हेतुस्तु साध्यं न भावीति विषये बाधकभावादनेकान्तिको हेतुर्नित्यासङ्ग्याह- अन्य- -टि० । ४. विषये-टि० । ५. आप्तसाधकमनुमानान्तरमाह- क्वचीति -टि० । ६. क्वचिदसर्वज्ञे सर्वज्ञशब्द उपसर्गभागे मुख्यसर्वज्ञापेक्ष, गौणत्वात्, मायवदेऽप्यिवत् ॥ अन्यविधायी मुख्योपि कस्योपाधारणोऽतरेण । विपरीतो गौणोऽर्थः सति मुख्ये यी- क्व गौणे ॥-टि०॥ ७. उक्तं च- नादृष्टपूर्वसंप्रत्ययत्वज्ञां सर्वमिति, क्वचित् । ततः पूर्वानुसारित्वाद् प्रान्तिप्रान्तिपूर्विका -टि०॥

आगमोऽप्यस्ति स्वर्ग-केवलार्थिना तपोध्यानादि कर्तव्यमिति । न चान्यत् केवलात् तद्व्यपदेशहेतुः । तत्सिद्धेर्नैतरेतराश्रयः ।

न च तत्प्रणीतत्वादेवाप्रामाण्यम्, विरुद्धत्वाद् रागादिक्षयात् । वचनं त्ववश्यवेद्यतीर्थकरनामकर्मोदयात् वेदनौपयिकत्वात् तस्य भवोपग्राहि-
 5 कर्मक्षयापेक्षणाच्च । तथापि वीतरागोऽभिष्वङ्गाभावात् । अकर्तृकगिरामसंभवाच्च । उपलभ्यानुपलभ्यो ह्यनित्य एव । यच्च यद्धेतुकमन्वय-व्यतिरेकावधृतं तादृशमदृष्टहेतुकमपि तादृशहेतुकम्, यथा धूमः । अन्यथा ततः सकृदपि उत्पादायोगः ।

न च वैदिक-लौकिकयोर्वर्णादिभेदोऽस्ति, सर्वप्रकाराणां पुरुषैः
 10 शक्यक्रियत्वात् । यथा च रागादिपरीतो मृषाभाषी दृष्टस्तथा वैराग्यादिगुणयुक्तस्तथ्यवाक् । अतः पुरुषाश्रये वचस्तथ्यातथ्यते । स निवर्तमानस्तेऽपि निवर्तयति इति आनर्थक्यं स्यात् ।

तद् वाक्यत्वादेः पौरुषेयो वेदः । अतः कारणसादगुण्यादेशदेशा-
 संवादाद्वा(?)ऽहंत्प्रणीतं प्रमाणमिति तेन सिद्धिः ।

15 कथं पुनर्वक्ता वीतरागो विवक्षाऽविनाभावित्वात् ? । का गतिः सुप्त-
 मत्तयोस्तत्सत्तायां वेदनापत्तिः । न हि निश्चयधियोऽप्रतिसंविदिता एवोदयन्ते व्ययन्ते च । येन सन्त्योऽप्यनुपलक्षिताः स्युः । अन्यतो अन्यदर्शनाच्च ।

विवक्षाभावेऽपि चानभिष्वङ्गरूपा रागादयः मध्यस्थगिरामभावात् । आत्मनि
 तत्सहचारिणामनुमायां वर्णादिभिः किमपराद्धम् ?

20 व्यभिचारोऽन्यत्राप्यनिवार्यसंशयः । कथं पुनरात्मस्वभावा अपि ते व्ययन्ते ?
 न चात्मभावो मा भूत् सर्वो वीतराग इति । यथा चामीकरादिषु । दृश्यन्ते हि क्षार-मृत्पुटपाकादिभिरपेतमलाश्रामीकरादयो विशुद्धिभाजः । उपरञ्जकत्वं तु तुल्यमेषामपि निसर्गशुद्धत्वाद्यपि तत् समम् ।

तत्प्रक्षये किमौपयिकं तत्कारणविरुद्धाभिगमः गुण-दोषैकान्तग्रहस्तत्प्रभवः

25 विरुद्धो नैकान्तग्रहः ? असावीदासीन्यं जनयति तत्प्रकर्षो वीतरागत्वमिति ।

अस्तु तर्हि वक्तृत्वादस्मदादिवदसर्वज्ञः, न, अन्यथानुपपन्नत्वस्याभावात् ।

वद्विगमकत्वं तु धूमस्य तज्जन्यत्वात् तमन्तरेण च भवन्नहेतुकः, अन्यादृशाद् भवतस्तादृशत्वमपि कुतः ? कथं तर्हि शृङ्गादेः शराद्युत्पत्तिः ? । न, हेतुभेदेन रूपभेदात् ।

घनश्यामाकरोहिकन्दोद्धवा रम्भा पाण्डुरच्छविरस्थूलस्तम्बा च बीजोद्धवा ।
साक्षाद् हेतुभेदो भेदक इत्यभेदेऽपि न दोषः । अशक्यनिश्चयो वा । अन्यतोऽपि
गौरवादेः कृत्रिमा-ऽकृत्रिमाणामिव मणि-मुक्तादीनाम्, नीलानीलसुमनसोः सपंयोः
पुष्पात्, वन्ध्यावन्ध्ययोः कर्कोट्योः फलात्, वन्यावन्ययोः त्रपुसयो रसात्,
स्पर्शोपयोगभ्रंसिन्योर्हरीतक्योः प्रभावात् । तस्मान्न सुविवेचिताकारभेदं कार्यं कारणं
व्यभिचरति । नैवं वक्तृत्वम् । ततो यथोदितप्रमाणवृत्तेः सिद्धः सर्ववित् ।

प्रमाणपञ्चकादस्मिन्नाप्ते सिद्धे प्रपञ्चतः ।

अजडात्मा निषेधाय प्रयत्नं विदधीत कः ॥१॥

प्ररूढमपि रागादि स्वहेतुपरिपन्थिनि ।

पुष्टिं प्रयाते प्राप्नोति क्षयं हेतुक्षयान्मुहुः ॥२॥

10

इति संग्रहश्लोको ।

न चैवमीश्वरोऽपि साधकाभावात्, कार्यत्वं परिणामि कारणं कर्तृत्वेनाकर्षति,
अन्यस्य तद्बुद्ध्यैव व्यभिचारात् । परिणामिकारणाद् भिन्नस्यैव बुद्धिमतो
घटादावुपलम्भः ।

न चैकरूपायां कदाचित्की सृष्टिः संहारो वा । तथापि कथं स्थितिः ? त्रितये
तूत्पाद-व्यय-ध्रौव्यं युगपदायातम् । भिन्नविषयत्वे त्वेकान्तः अनिवन्धनस्तथा
विवर्तो न क्वचित् कदाचित् कस्मिन्नेव स्यात् । तन्निबन्धनोऽपि तथैव
तस्यैकरूपत्वात् । कार्यं च स्यात् ।

न चासत्सु सहकारिष्वपेक्षा । तत्सत्तामात्रनिबन्धनाश्च कदाचिन्न स्युः ।
तत्राप्यपेक्षायामनवस्थितिः । कालादयोऽपि नित्यसन्निहिता एवेति कुतः
कदाचित्कत्वम् ? ।

तस्मात् सा बुद्धिमतः कर्तुर्विनाप्युत्पद्यमाना कार्यतां परिणामिन्येव हेतौ
नियमयति ।

स्वातन्त्र्यमात्रानुविधायी कर्तृव्यपदेशोऽपि ष(ख)ङ्गादिवाविरुद्धः ।

एवमचेतनत्वादयो दूष्याः । न चेतनाधिष्ठितेषु तदधिष्ठितत्वम् । न च

25

१. शित्वादि बुद्धिमत्कर्तृकं कार्यत्वात् षट्बत् इति तत्साधकमस्तीत्याशङ्क्याह- कार्यं । कार्यत्वं हि उत्पादनकारणसत्तया
व्याप्तम् । ततः कार्यतया स्वीकृतं शित्वादि पुद्गलस्कन्धादिरूपमुपादानकारणमाकर्षति । न च परिणामिवस्तुव्यतिरेकेण
स्वचिदुपादानभावः, तेनोपादानं परिणामिकारणम् - टि० ॥ १. अन्यस्य बुद्धिमत्कर्तृरीश्वरस्य - टि० । ३. पृथग्भूतस्य
- टि० ॥ ४. हेतवः आदिशब्दात् - टि० ।

चेतनावतः कर्तृत्वं काययोगं व्यभिचरति, कुलालादिषु तद्व्याप्तेः ।
नियतकर्तृत्वमुपाधिरिति चेत्, न, साधनस्यापि व्यापनात् । ईश्वरस्यापि यथाशक्ति
करणात् । अन्यथा विश्वानियतरूपस्य षष्ठभूतादेश जननप्रसङ्गः ।
अनित्यज्ञानादियोगोऽपि समः । नित्यं चेच्चोक्तप्रायम् ।

न च शुभाशुभविभागकारिणो न रागादिसंभवः । कार्याधिगम्या
अतीन्द्रियवृत्तयः । मध्यस्थे तदभावात् । दुःखस्वरूपत्वात्
तत्त्वादिस्वतन्त्रनिर्दोषप्रेक्षावदनुत्पाद्यमिति बाधकाद्वेति ।

तदेवं प्रसिद्धे सर्वविदि तद्वचनात् पृथिव्यादेश्चेतनत्वसिद्धिः ।

त्रसास्तु तथा साधिता एव । ततः षट् । एकस्यानेककायव्यापित्वे
विश्वसुखाद्यनुभवप्रसङ्गः । अन्यानुभवादावन्यस्य स्मृत्यादि स्यात्, वार्धक इव,
समं बन्धमोक्षौ च । न च कल्पना परमार्थहेतुः । व्योम्नोऽपि स्वतः सप्रदेशता ।

जीव-परमात्मभेदोऽप्यद्वैतमुपहन्ति । न च परमात्मता विश्वाभेदबुद्धिहेतुः ।
शुद्धस्य तदयोगात् । कथं च जीवात्मानोऽसिद्धस्तदाश्रयः ? । तदात्मानः
स्वतोऽनन्तभेदिनोऽपि सामान्योपाधिभेदात् षट् । स्वतो भेदिनस्त्वनन्ताः सिद्धा

इति ।

यदा प्राणादिमान् कायः सिद्ध एकेन लाञ्छितः ।

निर्विवादं तदा सिद्धाः सर्वाः स्मृत्यादिसम्पदः ॥१॥

इति संग्रहश्लोकः ।

इति द्रव्यालङ्कारे प्रथमो जीवप्रकाशः ।

अथ द्वितीयः पुद्गलप्रकाशः ।

मूर्तिमन्तः पुद्गलाः । स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णा मूर्तिः ।

संस्थानं तु व्यभिचारि, धर्मा-ऽधर्म-मुक्तात्मनां लोक-शरीरसंस्थानत्वात् ।

स्पर्शनेन ग्राह्यः परिणामः कठिनादिरष्टधा स्पर्शः । प्रायोऽनमनस्य हेतुः
कठिनः । सन्नतेर्मृदुः । अधोगतेर्गुरुः । तिर्यगूर्धगतैर्लघुः । काठिन्या-ऽपाकयोः
शीतः । मार्दव-पाकयोरुष्णः । चिक्कणत्वा-ऽचिक्कणत्वे स्निग्ध-रूक्षाविति ।

रसनेन तिक्तादिः पञ्चधा रसः । कफशान्तेस्तिक्तः । पाटवस्य च कटुः ।
रक्तदोषादिशान्तेः कषायः । आस्रवण-क्लेदनयोरम्लः । ह्लादन-बृंहणयोर्मधुरः ।
लवणो मधुरान्तर्गतः संसर्गजो वेति ।

घ्राणेन सुरभ्यादिद्वेधा गन्धः । औन्मुख्यस्य सुरभिः । वैमुख्यस्यासुरभिरिति ।

चक्षुषा कालादिः पञ्चधा वर्णः । उद्वेगस्य कालः । रौद्र-क्षोभयोलोहितः ।
प्रसादस्य शुक्लः । दृशोर्नीलः । विघातस्य पीतः । संयोगजः सारङ्गः । इति
मूलभेदाः ।

तद्भावः परिणामः । द्रव्यानुवृत्त्या न पूर्वोत्तरावस्थयोरैकान्तभेदः । अत
एव न सांकर्यम् । परिणाम-परिणामिनोः स्यादभेदः । अत एव स्यादेकत्वा-
ऽनेकत्व-नित्यत्वा-ऽनित्यत्वानि । एतौ चोपलब्धिलक्षणप्राप्तावुपलभ्येते ।

बीजानि धान्यत्वेन परिणम्य भौमं तप्तायस्पिण्डवदौदकं च रसं बालका
इव सवित्रीस्तन्यमाहरन्ति किसलादिभिः परिणाहीभवन्ति । दुग्ध-दधीनि च
तापाभितप्तानि स्फारीभवन्ति ।

स चायं परिणामः कश्चित् सदृशेतरः—वालादीनां कुमारदिभावः स्थूलादीनां
कृशादिभावो वा, अत्रोभार्पणा । कश्चिद् विसदृशः - नारकादीनां मानवादिजन्म
घटादीनां कपालादिभावो वा, अत्र सादृश्यानर्पणा । कश्चित् सदृशः—सर्वेषामस्तित्वम्

* अत्रेदमादाववधेयम्—द्रव्यालंकारमूलसूत्राणि ग्रन्थकाराभ्यामादौ रचितानि । तदनन्तरं तत्र किञ्चित् संशोधनं
ताभ्यामेव विहितम् । ततः परमपि यदा टीकाया अन्तिमं स्वरूपं ग्रन्थकाराभ्यां निर्णीतं तदापि टीकायां भूतिर संशोधनं
ताभ्यां विहितम्, मूलेऽपि किञ्चित् परिवर्तनं कृतम् । अतोऽत्र यत् प्राप्तं रूपमासीत् तदत्र P.K.D. अनुसारेण उपन्यस्यते ।
यत् ताभ्यामन्तिमं स्वरूपं निर्णीतं तत् सटीकस्य द्रव्यालंकारस्य द्वितीय-तृतीयप्रकाशयोः पृ० १ - २१६ मध्ये वर्तते ।
अतो मूले ये केचन पाठभेदास्तौ परस्परं तुलनां विधाय ज्ञातव्याः । यो योऽत्र निर्दिष्टः पाठो यस्मिन् यस्मिन् पृष्ठे सटीके
द्रव्यालङ्कारे वर्तते तदत्र टिप्पणेषु निर्दिष्टमस्ति । १. पृ० १ ॥ २. पृ० ३ ॥ ३. पृ० ५ ॥ ४. पृ० ६ ॥ ५. पृ०
७ ॥ ६. पृ० ८ ॥ ७. पृ० १२-१३ ॥

आत्मनां चैतन्यं वा, अत्र वैसदृश्यानर्पणेति ।

सममेकत्र चतुर्धा सत्त्वेऽप्युद्भूतस्य ग्रहः, स्पर्शाविनाभावित्वात् । अत एव सजातीयत्वे पृथिव्यादीनां परस्पररूपपरिणामः, न हि ज्ञानमर्थरूपतामुपयच्छते । लवणमभ्रः, दारुस्तेजः, तेजो भस्म तमो वेति ।

न च प्रत्येकं स्पर्शादयः पुद्गला एव, सप्रतिघत्वात् । अस्पृष्टस्याऽप्रतिघाताज्ज्ञानवत् । तदिमे स्पर्शादयोऽन्योन्याविनाभाविनोऽपुद्गलाः ।

औदारिकादिभेदेनाऽनेकविधाः पुद्गलाः । द्वेधाऽपि अणवः स्कन्धाश्च । आद्यः स्कन्धपरिणामिहेतुर्द्रव्यतोऽनंशः परमाणुः । स युगपदविरुद्धद्विस्पर्शः, अन्यतरैकरसादिः । तत्संघातभेदजो द्व्यणुकादिः सांशः स्कन्धः चतुरष्टस्पर्श-

पञ्चरस-वर्ण-द्विगन्ध उद्भूताध्यक्षत्वश्चैन्द्रियकः ।

एकत्वपरिणामौमुख्यप्रकर्षपर्यन्तः संघातः । स द्वाद्याद्यधिकगुणेन स्निग्धस्य रूक्षस्य वा । विजातीयेन तु साम्येऽपि मध्यमोत्कृष्टगुणस्य । अधिकगुणः परिणामकः, समगुणः परिणाम्योऽपि । भेदो विश्लेषपरिणामः ।

कथञ्चिदन्वयप्रकाराणां घनादिभावेनैकत्वपरिणतिः स्कन्धः । सत्त्वो-
पचयाभावेऽपि तथाभावो न विरुद्धः, तुल्यमानयोरपि हि वज्र-भेण्डयोरल्प-
महत्त्वादिदर्शनात् । तथाप्युत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणि पूर्वपर्यायक्षयात् तत्क्रियासिद्धेः ।
उत्तरपर्यायश्रोतृपद्यते । तदेव च द्रव्यं तथा परिणमते ।

न चैते तदाप्यनेकत्वपरिणतय एव, धरणा-ऽऽकर्षणभावात् । अविलक्षणेपु
च कुतोऽयं संस्थानवित्तिभेदः ? वासनातः, रूपादिभेदोऽपि तत एवास्तु । अर्थ
तु साधयिष्यामः ।

नाकल्पिकायां भेदकालुष्यम् । न तर्हि विकल्पिकायामपि, अगृहीते
कल्पनाऽभावात् । प्रमाणं हि स्यात् । अस्वलक्षणत्वेऽन्योन्याश्रयः ।
अधिकार्थक्रियाकारिणश्च कुतोऽस्वलक्षणत्वम् ?

कथं चातीन्द्रियाणामविकल्पसंविदि तदापि प्रतिभासः ? भेदोत्पत्तेः । कदा
पुनः क्षणिकेष्वियं नास्ति ? वैशिष्ट्यं तु स्थूलताया अन्यत्र विद्यः ।

तदग्रहे तदग्रहात् तयोरभेदः, न, रसेन व्यभिचारात् । तदस्ति तेषां
तदैकत्वपरिणतिः ।

सा स्यादवयवभावेदिनी द्रव्यम् । एकान्तभेदे का तेषु तद्वृत्तिः ? सम्बन्धः ।
सा कथं न नभसि ? अजनकत्वात् । तर्हि अग्रा धूमस्याऽस्तु । न,
असमवायिकारणत्वात् । असमवायिनिबन्धनस्तदभावः कथं न तस्य ?

तथापि नांशेन, अनंशत्वात् । सर्वात्मनापि, तच्छून्यतापादात् बहुत्वप्रसङ्गाच्च ।
अनंशस्य अंशानंशकल्पनावद वृत्तेरप्ययोगः, एकान्तभेदिवृत्तेस्तद्व्याप्तेः ।
अधिकोत्पत्तौ च तुलानतिविशेषः स्यात्, उपलक्षणं च, महत्त्वात् उपलभ्यत्वात् ।
गुरुत्वं च, पतनधर्मकत्वाद् गुणानां गुणान्तरारम्भाच्च । जलादयो मत्स्यादीनामेव
गुरुत्वं प्रतिबध्नन्ति, पतनस्खलनदर्शनात् । नैवमवयविनः । यदा त्वणव एव तथा
परिणमन्ते तदा न दोषः ।

तदवयवमवयवेभ्यः स्यादभिन्नः । अत एव एकत्वा-ऽनेकत्व-कम्पा-
ऽकम्पाद्युपपद्यते । तत् स्यादवयवभावेदी स्कन्धो द्रव्यम् ।

मनस्तमःशब्दोद्द्योतादयस्तदभेदाः । भावमनोहेतुः कारणविशेषात् स्कन्धो
मनः अचेतनासर्वगतापरमाणुद्रव्यत्वात् पौद्गलिकम्, अन्यथा स्पर्शवत्त्वाभावेन
तदभावः । मूर्तकरणत्वाच्च चक्षुरादिवत् । अतश्च स्पर्शवत् । न च शरीरान्यत्वे
सर्वविषयज्ञानहेतुरित्येवास्पर्शवत् । परमाण्वन्यत्वे सति अपौद्गलिकत्वादात्मा
अस्पर्शवान् । विभुत्वं च स्यात्, अचेतनास्पर्शद्रव्यत्वात्, निष्क्रियत्वं च । तद्
मनः पौद्गलिकम् ।

विकल्प उपादानप्रत्ययापेक्षः, प्रतिनियतविषयज्ञानत्वात्, चाक्षुषादिवत्,
प्रत्ययश्च मनः । अन्यथाऽतिप्रसङ्ग इति ।

तेजसैवाऽपवर्त्यः स्कन्धस्तमः । पौद्गलिकत्वं तु विधि-स्वातन्त्र्याभ्यां
चक्षुर्ग्राह्यत्वात् । स्पर्शवत्त्वेऽपि परिणामभेदात् प्रदीपप्रभावदप्रतिघातः । रजोवत्
स्पर्शानुपलम्भोऽपि खण्डादर्शनं च । न च भाऽभावः, अल्प-कृष्ण-
महत्त्वप्रतिभासायोगाद् विधिग्रहाच्च । अत एव नालोकादर्शनम् । न चानाश्रयो
गुणः । नाप्यारोपप्रत्ययोऽस्खलितः सर्वभावी वा । तत् पौद्गलिकं तम इति ।

वाग्योगिनिसृष्टः स्कन्धः शब्दः संघात-भेदजो वा । बाह्येन्द्रियविषयत्वाद्
गन्धादिवद् नाकाशगुणः, आकाशगुणत्वाभावेन व्याप्तत्वात् । गुणत्वे च
व्यापित्वम्, व्योम्नो निष्प्रदेशत्वात् । परोक्षत्वादानुपलम्भो वा । न चामूर्तं

मूर्तगुणम् । स च पौद्गलिकः, विधि-स्वातन्त्र्याभ्यां बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात् ।
तच्छब्दो द्रव्यं पौद्गलिकम् ।

तमोऽपवर्तकः स्कन्ध उद्द्योतः, बाह्येन्द्रियग्राह्यद्रव्यत्वात् पौद्गलिकः ।
प्राणा-ऽपानादयोऽप्येवमिति ।

- 5 स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णा अन्योन्यमविनाभुवः ।
मूर्तिस्तदङ्किता ये ते पुद्गला द्विविधाश्च ते ॥१॥
अणुः स्कन्धश्च तत्राणुराद्यं स्कन्धनिबन्धनम् ।
द्रव्यतो भागनिर्मुक्तो भावतो भागवानपि ॥२॥
तत्संघात-विभेदोत्थः स्कन्धो द्व्यण्वादिरंशवान् ।
10 विचित्रभावोऽध्यक्षश्चोद्भूताध्यक्षत्वयोगतः ॥३॥
मनस्तमःशब्दोद्द्योताः स्कन्धस्यैव प्रभित्तयः ।
पौद्गलिकत्वमेषां तु प्रसिद्धं स्वस्वलङ्कितः ॥४॥

इति संग्रहश्लोकाः ॥

स्कन्धग्रहणपरिणामेन च ज्ञानेन तद्ग्रहः । स च संवेदनात् । तदेवाग्र्यग्रहः ।

- 15 क्षयोपशमानुभावतः परिच्छेदावकल्पितः, प्रतिकर्म विक्रियाभेदात् ।
स्वप्नादौ तु प्रमाणाभासम् । शुद्धहेतुजं तु प्रमाणमर्थाविनाभाव्येव । कस्य-
चिद् भ्रान्तत्वोपलम्भः सजातीयस्य तथाभावं गमयति । न ह्यर्वाङ्दृशो वृत्तिः
सोपप्लवेति योगिनोऽपि । तद् व्यभिचारेऽपि नार्थाभावः ।

- सहोपलम्भनियमोऽपि उभयोः सहभावनियमायाऽस्तु, न भेदाभावाय,
20 विच्छिन्नग्रहणसंवेदनात् । तथाप्यभावे ज्ञानाभावोऽप्यस्तु, 'सह'-
ध्वनेरुभयनिष्ठत्वाच्च । प्रमाणान्तरसिद्धे परमार्थाभेदे कल्पितभेदे विषयत्वं स्यात् ।
एकोपलम्भेऽपि कोऽवश्यं भेदाभावः ? एकस्याप्यनेकग्रहणाविरोधात् ।
तावद् भेदेऽपि रूपादीनां सहनियमोऽस्ति, मा भूत् सर्वस्यापि, इति
स्वभावविशेषादसौ । तत् एवैकोपलम्भनियमोऽप्यस्तु । भेदो हि
25 सामग्रीभेदमञ्जसाऽनुरुणद्धि । उपलम्भनियमस्तु ज्ञानस्वसंविदितोत्पत्तिकृतः ।

अन्यथा भ्रान्तेतरास्थितिः, निबन्धनाभावात् । सक्लेशसन्ततेरपि
विभागोऽस्ति । वासनासन्ध्यसन्धी अपि सदा स्याताम्, विशेषकाभावात् ।

१. पु० ५९ ॥ २. पु० ६२ ॥ ३. पु० ६३ ॥ ४. पु० ६५ ॥ ५. पु० ६७ ॥ ६. पु० ६९ ॥ ७. पु० ७० ॥
८. पु० ७२ ॥ ९. पु० ७६ ॥

कादाचित्कौ तूपादानादपरमपेक्षेते । न चातत्त्वार्थविभागप्रणयनप्रयासः श्रेयान् ।
अपरमार्थभावना परमार्थावतारायेति महती श्रद्धा । न खलु ध्यानशतैरपि भाविताः
मरीचिकाः पयसीभवन्ति । तदर्थ एव सर्वं साधीयः ।

स द्रव्याद्याहितविश्वशक्तिः क्रमाक्रमाभ्यां सातासातोदयक्षयहेतुः । सदसद्रूपते
अपि यत्रैकत्र कस्तत्रान्यानवसरः ?

अत एवाणोरेकस्य षडंशतापि । भावभेदेऽप्येकत्वमविरोधि, स्यादभेदात् ।
अणुत्वं च, अल्पतराभावात् । तन्निबन्धनः स्कन्धोऽपि एकानेकात्मकः । तत्
नानारूपत्वात् क्रमज्ञानं नानारूपसन्तानजन्यम्, अन्यथाऽहेतुत्वमपि ।

न चावस्तु प्रतिभासः, विकल्पस्य सम्यगनुभवत्वात् अदुष्टेन्द्रियजत्वात्
तदविनाभावात् । क्वचिदविकल्पस्यापि व्यभिचारः ।

न चार्थस्य स्मृत्यादिव्यवधा, आविष्टाभिलापस्यास्य
यथासङ्केतक्षयोपशममुपादानभेदादुत्पादात्, अन्तर्बहिर्भाषाद्रव्येभ्योऽपि वा ।

अवाहितेन्द्रियस्य बोधात् तत्त्वम् । अर्थात् तद्ग्रहणपरिणतिः । भाषाद्रव्येभ्यः
'अहिरहिः' इत्यभिलापोल्लेखः । अन्यथा स्मृतावपि स न स्यात् ।

उच्चार्यमाणो ध्वनिस्तज्जन्मा अन्य एव । स एव च श्रावणः ।

न चास्य स्वरूपमेव भ्रान्तिहेतुः, अविकल्पस्यापि प्रसङ्गात् ।

पूर्वदृष्टैकत्वग्रहेऽपि अर्थोत्पत्तिस्तुल्या, वस्तुनखिकालान्वयस्य सदभूतत्वात् ।

न च पूर्वदृष्टत्वग्रहादेवातीतगोचरत्वादयः, नोऽन्द्रियजस्यैव सामर्थ्यात् ।

इन्द्रियं हि रूपाद्याभास इव भेदान्तरेऽपि समर्थम् ।

स्पर्शनादौ तु स्पर्शतो वर्णाद्याभासः, अस्पष्टत्वात्— ऐन्द्रियस्य स्पष्टत्वात्—
अनुभवाभावेऽभावाच्च । आशुभवनादेकत्वभ्रमः ।

निश्चयात्मकत्वेऽपि अवायस्य नियतपर्ययपरिच्छेदः, क्षयोपशमस्य
द्रव्याद्यपेक्षयाऽल्पशक्तित्वात् । धूमो देशादिभेदैरवच्छिन्नं वह्निं गमयति, इन्द्रियं
साक्षाद् बहुतरविशेषैः ।

क्षयोपशमादेव च क्रमः—जनकाध्यापकं पश्यन् जनकत्वं निश्चित्य
अध्यापकत्वं निश्चिनोति ।

अव्यक्तासन्मात्रग्रहाद् विशेषावसायो भिन्नगोचरः प्रमाणम् । नेत्रमुन्मीलयतः
सन्मात्रावगमोऽनुभवसिद्धः ।

न च क्षयोपशमाधीना छद्मस्थधीर्वस्तुभाविताऽपि यथावस्तु । अनन्तात्मनः
कियदग्रहोऽप्यदोषाय ।

तत् प्रमाणस्यावायस्य सामान्यविशेषरूपः प्रतिभासो वस्त्वेव ।
अन्यथाऽनुगतव्यावृत्तबुद्धि-शब्दावपि न स्याताम्, एकरूपत्वात् ।

एकार्थक्रियाकारित्वेऽपि च न चक्षुरादयः समानबुद्धि-शब्दहेतवः ।

तत्कार्यावधिः समानपरिणामस्तत्राऽप्यस्ति ।

क्रिया अपि विलक्षणा नैकत्वहेतवः । तथा चैकः परामर्शोऽप्यसिद्धः ।

निवृत्तपाकादौ पाचकादौ ज्ञान-शक्त्यपेक्षौ बुद्धि-शब्दौ ।

प्रधानादिकार्यरूपौ तु संकेत-व्यामोहनिमित्तौ, तदभावेऽभावात् । अध्यक्षतो
वस्तुमात्रावगमात् ।

वृक्षादिषु स्वतः सर्वस्य समानपरिणामावगमः । शब्दः संकेतमप्यपेक्षते,
क्षयोपशमान्यथानुपपादात् ।

न चायं भ्रान्तः, सर्वत्राऽस्खलितत्वात्, निबन्धनाभावाच्च ।
अतत्कार्यकारणव्यावृत्तिश्चक्षुरादावप्यस्ति । वासनाहेतुर्न सर्वत्र स्यात्,
व्यामोहासम्भवात् । तदयं शाश्वतिको निर्भासो बाह्यसदृशपरिणतिनिबन्धनः
प्रमाणम् ।

तुल्यज्ञानगोचरो वस्तुभावः समानपरिणामः स सामान्यम् । अन्यो विशेषः ।

तौ वस्तुनः स्यादभिन्नावन्त्योऽन्याविनाभूतौ सद्भूतौ । अत एवाविरोधः ।

प्रतिव्यक्ति भेदाविशेषेऽपि अनयोर्भिन्नधीहेतुत्वम्, सामर्थ्यवैचित्र्यात्,
घटोदञ्जनादिवत् ।

अनुगतैकसम्बन्धनिबन्धना तु धीस्तद्वन्त इति स्यात्, भूतवत् कण्ठे
गुणेन । न हि सम्बन्धिनाऽपि अन्येन अन्ये समाना नाम । सङ्ख्यादिमन्तोऽपि

स्युः । अभिन्नाभिधानप्रत्ययहेतुत्वमपि समवायनिमित्तम् ।

न च यथारूपमन्यधीः, वर्णादिग्रहणपरिणामसंवेदनात् ।

१. पृ० ९५ ॥ २. पृ० ९५ ॥ ३. पृ० ९६ ॥ ४. पृ० ९७ ॥ ५. पृ० ९८ ॥ ६. पृ० ९८ ॥ ७. पृ० ९९ ॥

८. पृ० १०० ॥ ९. पृ० १०० ॥ १०. पृ० १०१ ॥ ११. पृ० १०३ ॥ १२. पृ० १०४ ॥ १३. पृ० १०६ ॥

१४. पृ० १०७ ॥

व्यक्तेर्वर्णादिप्रतिभासे तुल्यतापि तस्या एवास्तु ।

कथं च स्वाश्रयमात्रव्यापिनः सामान्यस्यान्योत्पत्ती सम्भवः, स्वव्यक्त्यभावेऽभावात् नित्यत्वात् व्यक्तिशून्यतापादात् ।

सर्वगतत्वे चान्यत्रापि तत्प्रत्ययः स्यात्, समवायभावात् । स्वत्वमपि तन्निबन्धनम् । अस्ति चैकत्रापि अश्वत्व-पशुत्वधीः । विरोधित्वे चासर्वगतत्वम्, अविकलकारणस्य कार्यनिष्ठत्वात् । गोत्वं वा गजत्ववैकल्यायाऽस्तु । अन्योन्यमुभयं वा । ततः प्रत्ययानुत्पत्तिः । को वाऽविशेषे व्यक्तीनां पक्षपातः ?

तत् सद्भूतसामान्यविशेषग्राहिविकल्पाभासस्य वस्तुत्वम् ।

स एव च शब्दविषयः, ततोऽपि तत्प्रत्ययात् । अस्पष्टता त्वक्षाव्यापारात् ।

दूरा-ऽऽसन्नतादिभिरेन्द्रियस्याभासभेदेऽपि न गोचरभेदः । अर्थक्रियाक्षमं तु शब्दादपि तदेव, समानपरिणामात्मनां सत्त्वात् ।

यतो धर्मादिभ्यो व्यावर्तते व्योम स स्वभावः । स एव च प्रत्ययनिमित्तम् ।

सर्वलिङ्ग-सङ्ग-चे च दारादिवस्तुनि लिङ्ग-वचनभेदो नातिदुष्टः, द्रव्यस्य स्यादभेदात् पर्यायेभ्यः । अत एव शब्दानामभिधेयभेदेऽपि सामानाधिकरण्यं विशेषण-विशेष्यता च ।

न चैते निरभिधेया एव अस्खलत्प्रत्ययजनकत्वात् । न खलु शब्दादर्थं प्रपञ्च मरीचिकासु जलमिव मिथ्येति जुगुप्सते । क्वचिद् विसंवादोऽन्यत्रापि समः ।

कथञ्चित् सर्वार्थवाचकत्वेऽपि यथासङ्केतक्षयोपशमं सर्वत्र प्रवृत्तिः ।

तुल्यपरिणामेषु तुल्यपरिणामानां सङ्केतः-एतज्जातीया एतज्जातीयशब्दवाच्या इति । तुल्यपरिणामिता च देशान्तरवर्तिनामप्यस्ति ।

जातिमात्रे त्वनर्थक्रियाकारिणि न सङ्केतः । न खलु वै व्यसनमेवैतच्छब्दसङ्केतनं लोकस्य । किमु सर्व एवास्यारम्भः फलार्थः, निष्फलारम्भस्योपेक्षणीयत्वात् । न च जातिमात्रं दाह-वाहादावुपयुज्यते । विशेषापेक्षायां तु वरं तत्रैव सङ्केतः ।

नाप्यन्यापोहे वस्तुनि, भेदे वस्तुनि प्रवृत्तेरघटनात्, दण्डच्छेदोपदेशे दण्डिनीव । अभेदे मुधा बाह्यो बहिष्कृतः । अवस्तुत्वे न किञ्चिदभिहितम् । प्रत्यक्षसिद्धं च प्रवृत्त्यादि ।

दृश्य-विकल्पयोरभेदाध्यवसायेनापि न बाह्ये प्रवृत्तिः, अतुल्यत्वात् ।

१. पू० १०८ ॥ २. पू० १११ ॥ ३. पू० ११३ ॥ ४. पू० ११४ ॥ ५. पू० ११५ ॥ ६. पू० ११६ ॥ ७. पू० ११७ ॥ ८. पू० ११९ ॥ ९. पू० १२० ॥ १०. पू० १२० ॥ ११. पू० १२१ ॥ १२. पू० १२२ ॥ १३. पू० १२३ ॥

तदवायविषये सामान्यविशेषात्मनि शब्दसङ्केतः । सङ्केतितश्चाभिधेयः ।

एतेन व्यापकानुपलब्धिरपि प्रत्युक्ता, परोक्षस्यैव शाब्दविषयत्वात् । यथा अनुमात्वाभेदेऽपि स्व-परार्थभेदः तथाऽत्रापि ।

तावत् सिद्धा प्रतीतिः । सा चेद् व्यधिकरणादपि भवति, को विरोधः ?
5 यथोपेयदर्शनं ह्यौपयिककल्प्तिः । न तु व्यत्ययः । अत एवानुमातोऽपि भिद्यते इति ।

यद्ग्रहणपरिणत्या जाता धीस्तस्य वेदिनी ।

निराकाराऽपि तेनार्थः प्रत्यक्षेणैव सिध्यति ॥१॥

अशुद्धजन्यं स्वापादौ नार्थं तूज्झति शुद्धजम् ।

10 एकोपलम्भनियमः स्वाभासज्ञानजन्मतः ॥२॥

सदृशा-ऽसदृशग्राह्यग्राह्यवायः प्रपद्यते ।

इन्द्रियैर्जनितत्वेनाऽऽलोचनेव प्रमाणताम् ॥३॥

नासत्यः प्रत्ययः शाब्दोऽस्खलनाद् वञ्चनं समम् ।

सर्वार्थवाचकत्वेऽपि बुद्धिः कारणमीक्षते ॥४॥ इति सङ्ग्रहश्लोकाः ॥

इति द्रव्यालङ्कारे पुद्गलप्रकाशो द्वितीयः प्रकाशः ॥

अथ तृतीयोऽकम्पप्रकाशः ।

^१अथाऽकम्पानि । गति-स्थित्युपग्राहकौ धर्मा-^२ऽधर्मा । देशान्तरप्राप्तिहेतुः परिणामो गतिः । विरुद्धः स्थितिः । तत्पोषक उपग्राहकः ।

एतयोः परिणामिनो भावेऽपि ज्ञानादेरिव चक्षुरादौ धर्मा-^३ऽधर्मयोरपेक्षा । न क्षित्यादौ, खगादेर्वियत्यपि भावात्, अणूनां च । न वायौ, तत्रापि भावात् । न गतिपूर्वा स्थितिरधर्मे । क्वचिदभावेऽपि भावाच्च ।

^४नाप्याकाशे, लोकालोकविभागस्याभावप्रसङ्गात्, तस्य तन्निबन्धनत्वात् । जीव-पुद्गलसद्भावे कालस्यापि सद्भावः स्यात्, तत्कार्याणां तत्रापेक्षणात् । न च तद्भावः, सावधित्वाल्लोकस्य । अन्यथा संस्थानाभावः ।

तत एव न शुभाशुभयोः, अव्यापकयोस्तन्निबन्धनत्वे सर्वत्र तत्प्रसङ्गात्, ^{१०}मुक्तेष्वपि भावाच्च, न हि तद्गति-स्थिती पुरुषानुपकुरुतः ।

^५नाप्यालोक-तमसोः, प्रत्येकमुभयाभावेऽपि भावात् । विशेषाव्यभिचारेऽपि सामान्यं व्यभिचारि । तदेव च पक्षः । गति-स्थितिमत्त्वाच्च ।

^६सदा सन्निधानेऽपि एतयोः स्वतो गति-स्थितिपरिणामिनामेवोपग्राहकत्वात् सदा भावः । 15

^७न चैक एवोभयकार्यः, धर्मा-^८ऽधर्मविभागाभावप्रसङ्गात् । एक एव ह्यन्यतरस्तत्तत्प्रत्ययसन्निधानतः सुख-दुःखहेतुः स स्यात् ।

तत् सकृत् सर्वार्थगति-स्थित्यनुग्राहकौ लोका-^९ऽलोकव्यवस्थाहेतू धर्मा-^{१०}ऽधर्मास्तिकायौ सिद्धौ । आगमाच्च । अमूर्तत्वाद्यास्तद्धर्मा इति ।

^{११}अवगाहस्य दातु आकाशम् । नियतस्य तदबहिर्भावोऽवगाहः । 20

^{१२}न दातृत्वं क्षित्यादौ, तदभावेऽपि भावात् । न पवने, गरीयसा प्रतिस्खलनात् । सर्वेषामव्याप्यवगाहकत्वाच्च ।

^{१३}न मूर्ताभावे, निरुपाख्यस्य दातृत्वाभावात् ।

^{१४}आकाशस्तु व्यापितमत्वादवगाह्य एव ।

^{१५}तत् सकृत् सर्वार्थावगाहदातृत्वादागमाच्चाकाशसिद्धिः । 25

१. पु० १३५ ॥ २. पु० १३६ ॥ ३. पु० १३९ ॥ ४. पु० १४१ ॥ ५. पु० १४२ ॥ ६. पु० १४३ ॥ ७. पु० १४३ ॥ ८. पु० १४३ ॥ ९. पु० १४५ ॥ १०. पु० १४६ ॥ ११. पु० १४७ ॥ १२. पु० १४८ ॥ १३. पु० १४८ ॥

तत्प्रदेशश्रेणयो दिशः, आदित्योदयास्तापेक्षया पूर्वापरादिप्रत्ययहेतुत्वात् ।
आत्मनि तु स्वरूपनिबन्धन एव । पूर्वस्यां दिशि द्रव्यमिति
व्यपदेशाच्छ्रेणिकल्पनाऽवश्यंभाविनी । परमार्थैकदिग्मित्तत्वे तु अस्खलितः
पूर्वादिप्रत्ययभेदो न स्यात् । तदाकाशदेशश्रेणय एव दिग्व्यवहारनिबन्धनम् ।
स च लोकालोकभेदाद् द्वेधा । गति-स्थितिमाह्लौकः । तस्य
असंख्येयभागादिषु परिणामभेदाज्जीवानामवगाहः । एकप्रदेशादिषु पुद्गलानाम् ।
धर्माधर्मयोः कृत्स्ने ।

अलोकोऽन्यः । न सतामात्मादीनामभावोऽनात्मा । गुणादयश्च द्रव्यवृत्तयः ।
परिशेषाद् द्रव्यमनन्तं नभः ।

धर्मादीनि एकद्रव्याणि, अक्रियाणां सर्वत्र एककार्योपलम्भात्,
अचेतनानाममूर्तद्रव्यत्वेन वा । अमूर्तत्वं त्वपुद्गलरूपत्वादिति ।

यैवं गतिः स्थितिर्वा द्रव्याणामन्यकारणायोगात् ।

धर्माधर्मकृते ते अवगाहो व्योमहेतुस्तु ॥१॥ इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

कायः प्रदेशबाहुल्यम् । एकजीव-धर्मा-ऽधर्माणां सकृत्सर्वमूर्ताभि-
सम्बन्धाहंत्वात् सदेशत्वम् । अन्यथाऽणोरिव तत्र स्यात् । सदेशत्वेन
कथञ्चिदनिव्यत्वमप्यभिमतम् । देशाश्चासंख्येयाः, लोकाकाशव्याप्ति-
योग्यत्वादिति ।

आकाशोऽपि सदेशः, सकृत्सर्वमूर्ताभिसम्बन्धाहंत्वात् । अन्यथा
सर्वावगाहिनामेकदेशत्वम्, एकदेशावगाढानेकपुद्गलवत् । एकत्रैव चाधेय-
स्वरूपभावा-ऽभावौ स्याताम्, विभागादयश्च कस्यचिन्न स्युः ।

लोकाकाशमसंख्येयप्रदेशम्, शश्वदसंहरणधर्मकस्य सावधित्वात् ।

सर्वमनन्तप्रदेशम्, अलोकाकाशस्यानन्तत्वादिति । अनेकप्रदेशः स्कन्धः ।
भावांशैरणुः कायः ।

उत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणि वा कायः, प्रतिक्षणमविकारिणोऽर्थक्रियाऽभावात्,

समर्थस्य सदा जनना-ऽजननप्रसङ्गात् । अपेक्ष्यस्यानुवर्तिनः पूर्वरूपस्य निवृत्तिः,
तस्य कार्यविरोधात् । कार्योत्पत्तौ वा निवृत्तिः । उत्तरमपि वा जनयेत् ।

१. पु० १४८-१४९ ॥ २. पु० १५२ ॥ ३. पु० १५४ ॥ ४. पु० १५५ ॥ ५. पु० १५६ ॥ ६. पु० १५७ ॥
७. पु० १५९ ॥ "तथा च द्रव्यालङ्कारकरी- 'आकाशोऽपि सदेशः, सकृत् सर्वमूर्ताभिसम्बन्धाहंत्वात्' इति" इति
आचार्यश्रीमल्लिषेणमूर्तिविरचितायां स्याद्वादमञ्जर्याम्, श्लो० ९ ॥ ८. पु० १६१ ॥ ९. पु० १६१ ॥ १०. पु० १६२ ॥
११. पु० १६२ ॥

एवमयमशीर्णाशेषरूपो यदि प्रसङ्ग कृतमपि करोति ।

तत् प्रतिक्षणं कथञ्चिद् विकारिण एवार्थक्रिया । एकान्तक्षणिकेऽपि तदयोगात्, निरन्वयनाशिनः कार्योत्पत्त्यभावात् । न हि निरुपाख्यस्य जन्माभिसम्बन्धः, सर्वतः सर्वस्यानुत्पादात् ।

कारणशक्तिनियमोऽपि असत्त्वाविशेषादसन् । कारणान्यपि कार्यजननसामर्थ्यमात्रमनवधिकं जनयेयुः, अवधेरभावात् ।

नियतदर्शनं नियतोत्पादाविवादे नियतशक्तिमवगमयेत् ।

उत्पत्तिर्भावसत्तैव । नास्याः प्रतिपत्ताऽस्ति । किन्तु कुतोऽप्यतर्कितेषमुपलभ्यत इति । क एवं वादी सम्भवति ? मुहुर्मुहुः प्रपीयमानातिस्निग्धदुग्धरसोपचयोपचिता-जीर्णदोषेणाऽपि नाम भिक्षुः सम्भवति । केनचिदात्मना हि सन् शक्येतात्पनि कमपि विशेषमाधातुम् । सर्वथा निरुपाख्यस्तु कं रूपहेतुनियममुपादित्वेत् ? पर्यायोत्पत्तेः द्रव्यं सदवधेः ।

तत्र निरन्वयनाशिनः कार्योत्पत्तिः । कार्यकारणभावावगमोऽप्येवं न स्यात्, अन्वयिनो ग्राहकस्याभावात् प्रत्येकं स्वगोचरमात्रसंवेदनात् । न ह्यगृहीतावधिनाऽवधिमत्त्वग्रहः । विशष्टोऽपि हि स्वभावो नानवधिः । मा भूदविशिष्ट इति । अनुभवाविदितं च विकल्पयन् विकल्पः कथमुपादेयः स्यात् ? । तत्र कार्यकारणभावावगमः ।

युगपत् कर्तृत्वमपि न स्यात्, एकरूपोद्भवस्यैकरूपत्वात् । हेतु-प्रत्ययत्वे अपि वस्तुसती न निरंशस्य । अवस्तुत्वे तदवस्थः प्रसङ्गः ।

एकस्य भिन्नकालाद्यपेक्षया कर्तृत्वं क्रमः । सोऽपि वर्तमानकालावस्थायित्वात् तत्त्वतः सन्तानस्याभावाच्च न स्यात् । संवत्सरस्थितिस्वभावस्य समयाद्यतिक्रमात् स्यान्नवृत्तिः, संवत्सरस्यासमयादिरूपत्वात् । शेषस्यान्वयः ।

विनाशाहेतुकत्वं प्रतिक्षणविकारितामुपनयेत्, न निरन्वयनाशिनम्, तत्राव्याप्तेः । न च तत् सिद्धमपि, उत्तरपरिणामांशरूपत्वाद् विनाशस्य । स च कारणान्वय-व्यतिरेकानुविधायी सिद्धः । न च पूर्वोत्तरयोर्भेदो येन पूर्वस्योपलम्भादि स्यात् । किमु स एवोत्तरीभवति । मृदादेरुपलम्भोऽप्यस्ति ।

प्रदीपादेस्तमसादिभावो भावान्तरम् ।

प्रागभावाभाव एव भावोद्भवः, न प्रध्वंसाभावाभावे ।

अनर्पितसदनुबोधः पररूपनिषेधः प्रसज्यनञर्थः । अपेक्षितहेतवोऽपि
विसभागक्षणादयोऽवश्यम्भाविनः । स्वहेतुभ्यस्तत्तद्धेतुयोगतस्तथा परिणामिनो
5 भावाः । तत्र विनाशाहेतुकत्वमपि निरन्वयनाशाय ।

सान्त्वयनाशित्वं चानुवृत्त-व्यावृत्तवस्तुग्रहणपरिणामप्रत्यक्षसिद्धम् । न हि
भेदाविशेषेऽपि घट-पटादिष्विव स्थास-कोशादिषु विलक्षणैव प्रतिपत्तिः,
मृदेकत्वसंवेदनात् । न च मृदेकत्वेऽपि स्थास-कोशादीनामेकैव संवित्तिः,
आकारभेदसंवेदनात् । नापि सर्वस्य सर्वत्रास्वलितः प्रत्ययो भ्रान्तः ।

10 लूनपुनर्जातकदलीस्तम्भादिष्वपि नैकान्तानन्वयो नाशः ।

न चायमेकान्तक्षणिकेषूपपद्यते, अनुवृत्ताकारस्यापि भावात् । न चायं
सदृशापरापरोत्पत्तिः, एकोऽयमिति भावात् । अन्यथा सदृशोऽयमिति स्यात् ।
तदनुभवसिद्धोत्पाद-व्यय-ध्रौव्यसमुदयः कायः । न चैवं विरोधः,
असम्भवात् । तथैव प्रमाणभावाच्च । प्रमाणानुपपत्तिर्हि विरोधलक्ष्म ।

15 अविकलकारणस्य भवतोऽन्यभावेऽभावगतिः प्रमाणेन
सहावस्थानानुपपत्तेरन्या का ?

स्यादपि सदैव पृथगाश्रयोपलब्धानामेकाश्रययोजनायां विरोधसम्भावना ।
न चोत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणि सदा परस्परानुबोधेन पृथगाश्रयोपलब्धानि ।

अत एव नैकव्यवच्छेदेनाऽपरपरिच्छेदः । यत् पुनरुभयांशार्पणया एकशब्देन
20 वस्तुस्वरूपानभिधानं तत्रापराध्यति क्षयोपशमः । तन्नोत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणां
युगपद्भावेऽपि विरोधः ।

अत एवैकं सदसद्रूपमपि, स्वरूपाद्यैः सत् पररूपाद्यैरसत् । अन्यथा
प्रतिनियतरूपाद्येव न स्यात् ।

न च स्वरूपादिसत्त्वमेव विशिष्टं पररूपाद्यसत्त्वम्, अपरासत्त्वाभावे
25 वैशिष्ट्यस्यैवाभावात् ।

सदसद्रूपाद्धेतोरेव सदसद्रूपोत्पत्तिः, नोत्पन्नस्यासत्त्वेन परतो भेदः ।

१. पृ० १८३ ॥ २. पृ० १८४ ॥ ३. पृ० १८५ ॥ ४. पृ० १८७ ॥ ५. पृ० १८७ ॥ ६. पृ० १८८ ॥ ७. पृ०
१९० ॥ ८. पृ० १९४ ॥ ९. पृ० १९७ ॥ १०. पृ० १९७ ॥ ११. पृ० १९८ ॥ १२. पृ० १९९ ॥ १३.
पृ० २०० ॥ १४. पृ० २०१ ॥

एकनिमित्तत्वे शब्दप्रत्ययभेदोऽपि न स्यात्, निमित्तवैरूप्यजत्वात्रिमिति-
वैरूप्यस्य । अन्यथा न प्रतिनियतोपादानपरिग्रहः । पीतमेव वा
सकलनीलादिप्रत्ययहेतुः स्यात् ।

एकस्मादनेकसंविदां भावेऽपि न विजातीयत्वम्, सर्वज्ञताभेदप्रसङ्गात् । न
चार्थनिबन्धनास्तदबुद्ध्यः, अतीतादिषु भावात् । अन्यथा तद्रूपतैव न स्यात् ।

न च विकल्पधियो न प्रमाणम्, सम्यगनुभवत्वात् । तदस्खलितशब्दप्रत्ययभेदो
भिन्नहेतुरेव ।

पररूपासत्त्व-स्वरूपसत्त्वयोरभेदेऽपि न पररूपासत्त्ववत् स्वरूपसत्त्वस्य
सर्वत्र भावः, सर्वत्र सता स्वरूपासत्त्वेन बाधनात्, पररूपासत्त्वस्य प्रतिव्यक्ति
भिन्नत्वाच्च ।

सदसद्रूपते स्वतो धर्मिणश्च स्यादभेदिन्यौ, धर्म-धर्मिणोरेकान्तभेदा-ऽभेदयोः
सम्बन्धाभावात् । तदेकं सदसद्रूपमिति ।

एवं सप्तभङ्ग्यपि सिद्धा ।

कायः प्रदेशबाहुल्यं भावांशैस्तदणोः पुनः ।

उत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणां यद्वा कायः समुच्चयः ॥१॥

अर्थक्रिया हि नैकान्तनित्यानित्येषु युज्यते ।

सदाभावप्रसङ्गः स्यान्नासतो हेतु-कार्यते ॥२॥

प्रमाणानुपपत्तिर्या तद् विरोधस्य लक्षणम् ।

न खल्वन्यत् ततस्ताप-शीतयोरपि लक्ष्यते ॥३॥

उत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणां सतामेकत्र नास्ति सा ।

अतश्च सदसद्रूपमेकमप्युपपद्यते ॥४॥ इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।

कालश्रेत्येके ।

इति द्रव्यालङ्कारः परिपूर्णते स्म ॥

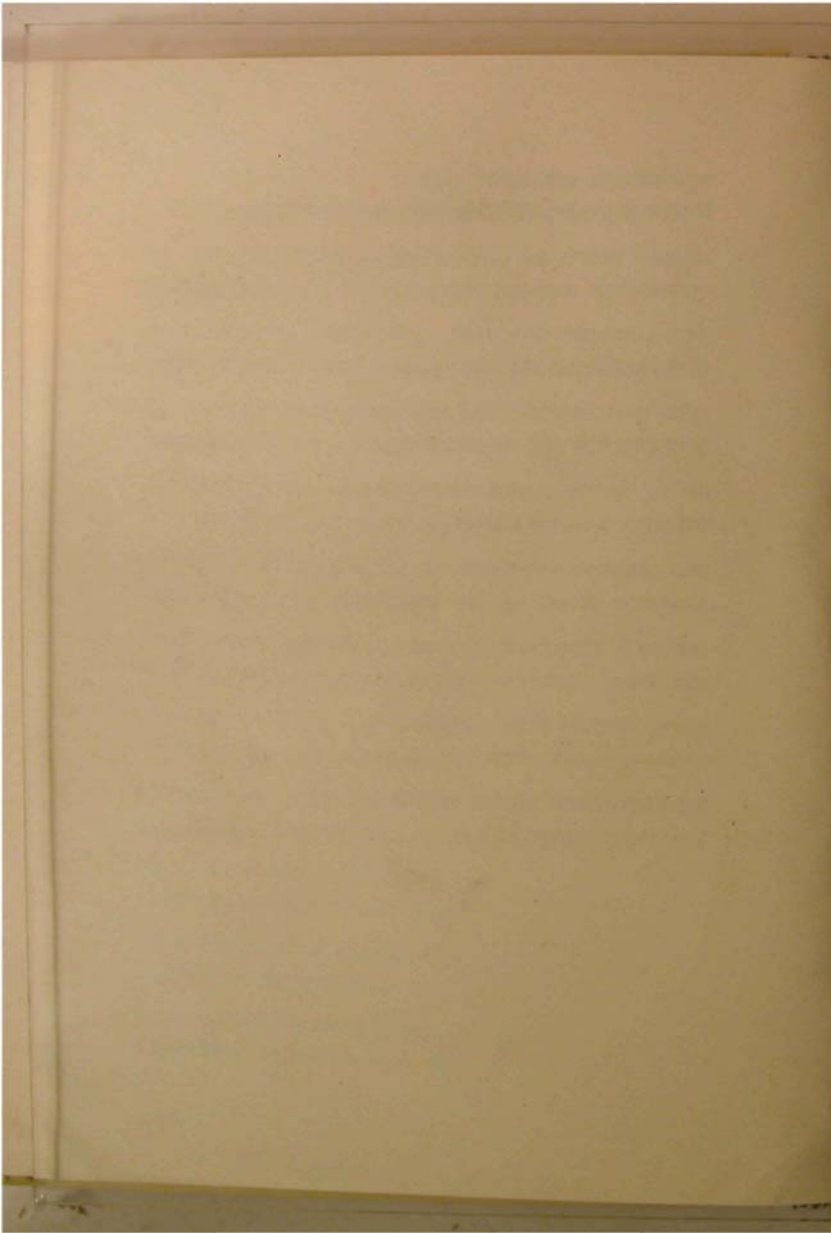
कृतिरियं पण्डितरामचन्द्र-गुणचन्द्रयोः ।

भद्रं भवतु श्री संघस्य ।

द्रव्यालङ्कारे निर्दिष्टानां संग्रहश्लोकानां सूचिः ।

धर्मः फलं वा भूतानामुपयोगो भवेद्यदि ।	
प्रत्येकमुपलम्भः स्यादुत्पादो वा विलक्षणात् ॥	पृ. ३
आत्मा कायप्रमाणोऽयं स्वसंवेदनमास्थितः ।	
मेयत्वात् परवेद्यत्वसिद्धौ जाड्यं न किं ततः ॥	पृ. ६
बुद्धि- चैतन्ययोरैक्ये जाड्यं बुद्धेरधिस्थितः ।	
आत्मानमजडं जल्पन् कथं न स्यादमूढधीः ॥	पृ. ६
नामूर्तं व्योमवन्मूर्तैर्विम्ब्यते जडतान्यथा ।	
सारूप्यं च न किं ज्ञाने चित्रे चानेकता कथम् ॥	पृ. ६
प्रमाणपञ्चकादस्मिन्नास्ते सिद्धे प्रपञ्चतः ।	
अजडात्मा निषेधाय प्रयत्नं विदधीत कः ॥	पृ. ९
प्ररूढमपि रागादि स्वहेतुपरिपन्थिनि ।	
पुष्टिं प्रयाते प्राप्नोति क्षयं हेतुक्षयान्मुहुः ॥	पृ. ९
यदा प्राणादिमान् कायः सिद्ध एकेन लाञ्छितः ।	
निर्विवादं तदा सिद्धाः सर्वाः स्मृत्यादिसम्पदः ॥	पृ. १०
स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णा अन्योन्यमविनाभुवः ।	
मूर्तिस्तदङ्गिकता ये ते पुद्गला द्विविधाश्च ते ॥१॥	पृ. १३
अणुः स्कन्धश्च तत्राणुराद्यं स्कन्धनिबन्धनम् ।	
द्रव्यतो भागनिर्मुक्तो भावतो भागवानपि ॥२॥	पृ. १३
तत्संघात-विभेदोत्थः स्कन्धो दृघ्यण्वादिशवान् ।	
विविचित्रभावोऽध्यक्षश्चोद्भूताध्यक्षत्वयोगतः ॥३॥	पृ. १४
मनस्तमःशब्दोद्द्योताः स्कन्धस्यैव प्रभित्तयः ।	
पौद्गालिकत्वमेषां तु प्रसिद्धं स्वस्वलिकृतः ॥४॥	पृ. १४

यद्ग्रहणपरिणत्या जाता धीस्तस्य वेदिनी । निराकाराऽपि तेनार्थः प्रत्यक्षेणैव सिध्यति ॥१॥	पृ. १७
अशुद्धजन्यं स्वापादौ नार्थं तूज्झति शुद्धजम् । एकोपलम्भनियमः स्वाभासज्ञानजन्मतः ॥२॥	पृ. १७
सदृशा-ऽसदृशग्राह्यग्राह्यवायः प्रपद्यते । इन्द्रियैर्जनितत्वेनाऽऽलोचनेव प्रमाणताम् ॥३॥	पृ. १७
नास्त्यः प्रत्ययः शाब्दोऽस्खलनाद् वञ्चनं समम् । सर्वार्थवाचकत्वेऽपि बुद्धिः कारणमीक्षते ॥४॥	पृ. १७
येयं गतिः स्थितिर्वा द्रव्याणामन्यकारणायोगात् । धर्माधर्मकृते ते अवगाहो व्योमहेतुस्तु ॥	पृ. १९
कायः प्रदेशबाहुल्यं भावांशैस्तदणोः पुनः । उत्पाद-व्यय- ध्रौव्याणां यद्वा कायः समुच्चयः ॥१॥	पृ. २२
अर्थक्रिया हि नैकान्तनित्यानित्येषु युज्यते । सदाभावप्रसङ्गः स्यान्नासतो हेतु-कार्यते ॥२॥	पृ. २२
प्रमाणानुपपत्तिर्या तद् विरोधस्य लक्षणम् । न खल्वन्यत् ततस्ताप-शीतयोरपि लक्ष्यते ॥३॥	पृ. २२
उत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणां सतामेकत्र नास्ति सा । अतश्च सदसद्रूपमेकमप्युपपद्यते ॥४॥	पृ. २२



॥ श्री ऋषभदेवस्वामिने नमः ॥
 ॥ श्री शङ्खेश्वरपाश्वनाथाय नमः ॥
 ॥ 'धामा'मण्डन श्री शान्तिनाथाय नमः ॥
 ॥ नमोऽस्तु णं समणस्स भगवओ महइमहावीरवज्रमाणसामिस्स ॥
 ॥ श्री गौतमस्वामिने नमः ॥
 ॥ श्री सद्गुरुदेवेभ्यो नमः ॥

परमार्हतकुमारपालभूपालप्रतिबोधक—कलिकालसर्वज्ञाचार्यश्रीहेमचन्द्रसूरीश्रमिष्याभ्याम्
 आचार्यश्रीरामचन्द्र-गुणचन्द्राभ्यां विरचितः स्वोपज्ञटीकासहितः

द्रव्यालङ्कारः

॥ *द्वितीयः पुद्गलप्रकाशः ॥

॥ अहं ॥

मूर्तिमन्तः पुद्गलाः । स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णा मूर्तिः । संस्थानं
 तु व्यभिचारि, धर्मा-ऽधर्म-मुक्तात्मनां लोक-शरीरसंस्थानत्वात् ।
 ॥ स्वोपज्ञटीका ॥

18 एवं तावद् द्रव्यपञ्चकमध्याजीवद्रव्यं स्व-परपरिज्ञानसम्पदा सकलद्रव्याणां 5

* सिद्धहेमशब्दानुशासनाद्विविधग्रन्थप्रणेता जैनाचार्याणां श्रीहेमचन्द्रवृत्तिना रामचन्द्र-
 गुणचन्द्रप्रभृतयो बहवः शिष्या आसन्, तेषु रामचन्द्रः प्रधानशिष्यः । आचार्यरामचन्द्रेण बहवो ग्रन्था
 विरचिताः, तेषु स्वोपज्ञटीकासहितो द्रव्यालङ्कारग्रन्थ आचार्यरामचन्द्र-गुणचन्द्राभ्यां संमील्य विरचितः ।

जैनानां मते दिविधानि द्रव्याणि—जीवा अजीवाश्च । अजीवाः पञ्चधा पुद्गल-धर्मा-ऽधर्मा-ऽऽकाश-
 कालभेदात् । एवं च एतेषां घणां द्रव्याणां यदा कालस्य जीवाजीवपर्यायस्त्वतया जीवादिषु पञ्चानु द्रव्येष्वन्त- 10
 र्भावात् अस्तिकायामकवाभावाच्च पञ्चानाम् अस्तिकापद्रव्याणां स्वरूपं तार्किकशैल्या रामचन्द्र-गुणचन्द्राभ्या-
 मेव प्रथमं निरूपितं द्रव्यालङ्कारग्रन्थे । अत्र ग्रन्थे चतुः प्रकाशा वर्तन्ते, तत्र प्रथमे जीवप्रकाशे जीवस्वरूपं,
 द्वितीये पुद्गलप्रकाशे पुद्गलस्वरूपं, तृतीयेऽकम्पप्रकाशेऽवशिष्टानां धर्मादिद्रव्याणां स्वरूपं वर्णितम् । अस्य
 ग्रन्थस्य अतिविस्तृता स्वोपज्ञटीकापि आचार्यरामचन्द्र-गुणचन्द्राभ्यां विरचिता । द्रव्यालङ्कारस्य
 विक्रमसंवत् १४९२ वर्षे लिखित एक आदर्शः 'अहम्मदाबाद्' नगरे 'हाजापटेलनी पोल' मध्ये 15
 संयोगी-उपाधये, अस्मदादर्शो राजस्थाने 'बेडा' नगरे विद्यते । किन्तु तालवर्षोपरि विक्रमसंवत् १२०२
 वर्षे लिखितो द्रव्यालङ्कारटीकाया एक एव हस्तलिखित आदर्शो जैसलमेरुर्ग्रे जिनभद्रगिरिस्थापिते

मूर्ध्नाभिपिक्तं प्रथमं व्याख्यायाधुना तदत्यन्तोपकारकं पुद्गलद्रव्यं व्याख्यातुं तल्लक्षणमुच्यते ।
लक्षणं च कचिदभिन्नं भवति यथाऽग्नेरौष्ण्यम्, कचित्तु भिन्नं यथाऽग्नेरेव धूमः । तदत्र
पुद्गलद्रव्यस्याभिन्नं लक्षणमभिधातुकामः प्राह—“मूर्ति” इति । ये पुद्गलाः सकललोकविश्रुतास्ते
मूर्तिमन्तः, तेषां मूर्तिमत्त्वं लक्षणमित्यर्थः । “तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुः” [सि०
७।२।१] इति मतुप्रत्ययो मूर्ति-मूर्तिमतां कथञ्चिदभेदान्नित्ययोगे भवति । पूरणाद् 5

2A गलनाच्च पुद्गलाः परमाणुप्रभृतयोऽनन्तानन्तपरमाणुस्कन्धपर्यवसाना गृह्यन्ते । बहुवचननिर्देशो
जीवद्रव्यवत् पुद्गलद्रव्यस्यानेकत्वप्रतिपादनार्थः । पुद्गलद्रव्यं ह्यनन्तभेदम् ।

ननु सर्वमपि वाक्यं सावधारणमेव, निरवधारणस्योच्चारणवैयर्थ्यात् । अवधारणं
च स्वयोगव्यवस्था-ऽवयवोपव्यवच्छेदा-ऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदैस्तेषां, यथा चैवो धनुर्धर एव,
पार्थ एव धनुर्धरः, नीलं सरोजं भवत्येव । तदत्र कथमवधार्यते ? उच्यते, द्वेषा—मूर्तिमन्त 10
एव पुद्गलाः, न कदाचिदप्यमूर्तिमन्तः । तथा मूर्तिमन्तः पुद्गला एव, नान्यानि
जीवद्रव्याणीति ।

अथ मूर्तिमाह—स्वैरेति । येऽमी स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णास्ते मूर्तिरिति भ्रम्यन्ते । तत्र
2B स्पर्शग्रहणमादौ सर्वसंसारिजीवग्रहणयोग्यत्वात् । अनन्तरं रसग्रहणम्, स्पर्शग्रहणे सति 15
तद्वग्रहणात्, स्पर्शग्रहणानन्तरभावि हि रसग्रहणं । वर्णात् प्राग् गन्धवचनमच्चाक्षुषत्वात् ।
अन्ते वर्णग्रहणं स्थौल्ये सति तदुपलम्भात् ।

नन्वग्रे संस्थानं मूर्तिमाहुः, तत् किमुच्यते स्पर्शादयो मूर्तिरित्यत आह—
संस्थानं त्विति । संस्थानं पुनर्यदि मूर्तिशब्देनोच्येत तदा पुद्गललक्षणं धर्मिचारि स्यात्,
अपुद्गलरूपाणामपि धर्मादीनां पुद्गलत्वप्रसङ्गात् । कुतः ? धर्माधर्मेति । धर्माधर्म-
शब्दाभ्यां धर्मास्तिकाया-ऽधर्मास्तिकायो वक्ष्यमाणौ गृह्येते, न तु पुण्य-पापे, तयोः 20

ग्रन्थमाण्डगारे विद्यते, किन्तु दुर्दैवात् प्रथमप्रकाशस्य टीका तत्र न लभ्यते, केवलं द्वितीय-तृतीय-
प्रकाशयोरेव टीका तत्र विद्यते, अस्मिन्नादर्शे मूलं नास्ति केवलं टीकास्ति, किन्तु ग्रन्थकृद्भयो लिखितानि
बहूनि टिप्पणानि तत्र सन्ति, तेषु च टिप्पणेषु सूत्राण्यपि तत्र तत्र निर्दिष्टानि विद्यन्ते । एतानादर्शान-
वलम्ब्य मूलं टीकाग्रन्थटिप्पणानि चात्र अस्माभिर्गृह्यन्ते । यानि तु टिप्पणानि अस्माभिरत्र निर्दिष्टानि
तानि • एतादृशेन चिह्नेन अङ्कितानीति ध्येयं सुधीभिः ॥

१ जीवः ॥ २ मूर्तिमन्तः पुद्गलाः ॥ ३ स्पर्शरसगन्धवर्णा मूर्तिः ॥ ४ किमर्थम् ॥ ५ त्रयो-ऽ
प्येतेऽचाक्षुषाः ॥ ६ पूर्वेषां सूत्रमत्रेऽपि ॥ ७ संस्थानं तु व्यभिचारि ॥ ८ अतिप्रसङ्गि ॥ ९ धर्मा-
धर्ममुक्तात्मनां लोकशरीरसंस्थानत्वात् ॥

पुद्गलत्वस्येष्टत्वात् । मुक्तात्मानः प्रक्षीणाशेषकर्माणः समचिरुदसिद्धशिलास्वभावा जीवाः ।
 3A तेषां धर्मास्तिकायाऽधर्मास्तिकाय-मुक्तात्मनां लोकं शरीरसंस्थानत्वात्, लोक-शरीरयोः
 संस्थानं संस्थानं येषामिति “उष्ट्रमुखादयः” [सि० ३-१-२३] इत्येकसंस्थानपद-
 लोपी समासः । धर्माधर्मास्तिकायनिमित्तगतिस्थितिव्यवच्छिन्नो व्योममागो लोकः,
 यद्वक्ष्यामः “गति-स्थितिमाह्लोकः” इति । तत्र धर्माधर्मास्तिकाययोर्लोकसंस्थानमेव 5
 संस्थानम्, ताभ्यामखिलस्यापि लोकस्य व्याप्तत्वात्, लोकस्य च संस्थानं प्रतिपन्नवैशाल-
 स्थानस्य कटितटावस्थितकरयुग्मस्य पुरुषस्य यादृशं तादृशं भवति । तदुक्तम्—

“वैशालस्थानस्यः पुरुष इव कटिस्थकरयुग्मः ॥” [प्रथमस्तौ २१०] इति ।

3B मुक्तात्मनां पुनस्त्रिभागन्यूनस्वशरीरसंस्थानमेव संस्थानम्, तदुक्तम्—

“जं संठाणं तु इहं भवं चयंतस्य चरिममयमि ।

10

आसी य पणसघणं तं संठाणं तहिं तस्स ॥

दीहं हस्से वा वा जं चरिममवे इवेज्ज संठाणं ।

तत्तो तिभागहीणा सिद्धानोमाहणा भणिया ॥”

[आवश्यकनिर्युक्तौ भा० ९६९-९७०] इति ।

तस्माद् यदि संस्थानं मूर्तिशब्देनोच्येत तदा धर्मादीनामपि तस्य भावान् पुद्गल- 15
 लक्षणं व्यभिचारि स्यादिति स्पर्शादय एव मूर्तिः । तथाऽसर्वगतव्यपारिमाणमपि
 मूर्तिशब्देन नोच्यते, आत्मनामपि पुद्गलत्वपसङ्गात्, “तेषामसर्वगतत्वस्य प्रसाधितत्वात् ।

सम्प्रति प्रत्येकं स्पर्शादीनां लक्षणं भेदाच्च प्रतिपादयति—

स्पर्शनेन ग्राह्यः परिणामः कठिनाविरष्टथा स्पर्शः । प्रायोऽ-
 नमनस्य हेतुः कठिनः । सन्नतेर्मृदुः । अधोगतेर्गुरुः । तिर्यग्धर्गते- 20
 र्लघुः । काठिन्या-ऽपाकयोः शीतः । मार्दव-पाकयोरुष्णः ।
 चिक्कणत्वा-ऽचिक्कणत्वे स्निग्ध-रूक्षाविति ।

‘स्पर्शनेन स्पर्शनेन्द्रियेण ग्राह्यो विपरीकार्षो यो वस्तुनः परिणामः पर्यायविशेषः

4A कठिनादिः स स्पर्श इति सम्बन्धः । आदिग्रहणान् मृदु-गुरु-लघु-शीतोष्ण-स्निग्ध-रूक्षाणां

१. वैशालस्थानस्य इति ॥ २. * तुला—“लोकत इति लोकः ।” च धर्माधर्मास्तिकायाव्यवच्छिन्नम्- 25
 शेषद्वयाधारं वैशालस्थानस्यकटिस्थकरयुग्मपुरुषोपलब्धमाह्लोकं पञ्चास्तिकायामको वेति ।” —
 आचारान्तरटीका पृ० ८३ ॥ ३. प्रस [प्रथममात्रः = यद्वर्तते] अथ विवक्षितं इत्यर्थः ॥ ४. “३”
 [तृतीया विभक्तिश्च विभक्तिं शेपा] ॥ ५. विशेषितः ॥ ६. आत्मनाम् ॥ ७. अस्माकं मते ॥ ८. स्पर्शनेन
 ग्राह्यः परिणामः कठिनाविरष्टथा स्पर्शः ॥

ग्रहः । एतावल्लक्षणम्—यो वस्तुनां परिणामविशेषः स्पर्शनेन्द्रियेण गृह्यते स स्पर्श इति ।
अष्टमेति भेदकथनम्, तस्य स्पर्शस्याष्ट भेदा भवन्ति, यः स्पर्शनेन ग्राह्यो यथाष्टभेद
इति विशेषणसमुच्चयात् स्पर्शाभावेन न व्यभिचारः । स हि स्पर्शनग्राह्यो भवति, न
त्वेष्टभेदः । एवं रसादिष्वपि योज्यम् ।

सम्प्रति स्पर्शभेदानपि यथाक्रमं लक्षयति—अनसत्स्य वस्तुनामसंनतेः प्रायो यो हेतुः 5
कारणं स्पर्शः स कठिन इत्युच्यते । यतः स्पर्शाद्वस्तुनाम् नमनक्रियाऽभावः स स्पर्शः
कठिन इत्यर्थः । 'प्रायः'शब्दः संतोऽकृत्स्नवद्भूत्ववचनोऽव्ययम्, अयं च यथासम्भव-
मुत्तरत्र सम्बन्धनीयः ।

४B तथा संनतेर्वस्तूनां संनमनस्य यो हेतुः स्पर्शः स मृदुरित्युच्यते । यतः स्पर्शाद्वस्तुनां
नमनक्रिया स स्पर्शो मृदुरित्यर्थः । पूर्ववृत्तोपात्तं हेतुपदं सर्वेष्वप्युत्तरेषु भेदलक्षणसूत्रेषु 10
षष्ठ्यन्तपदे सम्बध्यते ।

तथा अधोगतेर्वस्तुनामधोगमनस्य यो हेतुः स्पर्शः स गुरुरित्युच्यते । यतो वस्तुना-
मधोगमनक्रिया स स्पर्शो गुरुरित्यर्थः ।

5A तथा वैस्तूनां तिर्यक् उर्ध्वं च गतेर्गमनस्य यो हेतुः स्पर्शः स लघुरित्युच्यते ।
यतो वस्तूनां तिर्यग्ध्वं च गमनम् स स्पर्शो लघुरित्यर्थः । 'प्रायः'शब्दात्तुवृत्तेः परमा- 15
णूनां कदाचिदधोगमनेन व्यभिचारपहिहारः । लघुः पृथक् स्पर्शो न प्राप्नोति गुरुत्वा-
भावरूपत्वात्तत्त्वेति चेत्, न, गुरुत्वस्यापि लघुत्वाभावरूपत्वप्रसङ्गात् । गुरुत्वस्याभावरूपत्वे
तारतम्यं न प्राप्नोतीति चेत्, न, लघुत्वस्यापि गुरुत्वाभावरूपत्वेन तारतम्याभाव-
प्रसङ्गात् । तस्माद् गुरुत्व-लघुत्वे पृथगेव स्पर्शाविति ।

तथा वैस्तूनां कैाठिन्याऽपाकस्य चाक्लिन्नतायाः प्रायो यो हेतुः स्पर्शः स 20
5B शीत इत्युच्यते । यतो वस्तूनां काठिन्या-ऽपाकौ भवतः स स्पर्शः शीत इत्यर्थः ।

तथा वैस्तूनां मार्दवस्य मृदुनायाः पाकस्य च विक्लिन्नतेर्यो हेतुः स्पर्शः स
उष्ण इत्युच्यते । यतो वस्तूनां मार्दव-विक्लिप्ती भवतः स स्पर्शः उष्ण इत्यर्थः ।

१ अभावलैकरूपत्वात् ॥ २ प्रायोऽनमनस्य हेतुः कठिनः ॥ ३ सकारान्तः ॥ ४ स्वस्वतेर्भूदुः ॥
५ तिनसादीनाम् ॥ ६ अधोगतेर्गुरुः ॥ ७ तिर्यग्ध्वगतेर्लघुः ॥ ८ इदं गुरु इदमतिशयेन गुरु इति 25
तारतम्यं न स्यादभावकस्य तारतम्यासम्भवात् ॥ ९ हिमादीनाम् ॥ १० काठिन्यापाकयोः शीतः ॥
११ मार्दवपाकयोरुष्णः ॥

- तथा वेस्तूनां ये चिकणत्वा-ऽचिकणत्वे ते यथासंख्यं स्निग्ध-रुक्षौ स्पर्शौ वेदितव्यौ ।
चिकणत्वपरिणामः स्निग्धः, अचिकणत्वपरिणामस्तु रुक्षः । इदं च 'स्वरूपमेव
6A लक्षणमग्नेरौष्ण्यमिव । ये तु बन्धाबन्धहेतुत्वं' लक्षणमाहुस्तेषां स्वरूपसंकरप्रसङ्गः,
उभयोरप्युभयहेतुत्वात् । एतच्चोत्तरत्र वक्ष्यामः । 'इति'करणः स्पर्शमेदेयत्वावद्योतकः ।
न रुक्षो नाम गुणोऽस्ति स्नेहाभावे रुक्षव्यवहारसिद्धेरिति चेत्, न, रुक्षाभावे स्नेह- 5
6B व्यवहारप्रसङ्गात् स्नेहस्याप्यभावापत्तिः, शीताभावे उष्णव्यवहारप्रसक्तयोष्णगुणा-
भावानुपपञ्चाच्च । स्पर्शनेन्द्रियज्ञाने शीतवदुष्णगुणस्य प्रतिभासनादुष्णो गुणः स्पर्शविशेषोऽ-
स्तीति चेत्, तर्हि स्नेहवत् स्पर्शनेन्द्रियज्ञाने रुक्षस्यावभासनात् कथं रुक्षो गुणो न
स्यात्, तस्य बाधकाभावेनाऽप्रतिश्लेषार्हेत्वात् ? तस्मात् स्निग्ध-रुक्षौ चिकणत्वा-ऽचिकणत्व-
परिणामरूपौ पृथगेव गुणाविति ।

10

एवं स्पर्शस्य लक्षणं मेदान् 'भेदलक्षणं चाभिधाय रसस्य प्रतिपादयति—

रसनेन तिक्तादिः पञ्चधा रसः । कफशान्तेस्तिक्तः । पाटवस्य
च कटुः । रक्तदोषादिशान्तेः कषायः । आम्रवण-क्लेदनयोरम्लः ।
ह्लादन-वृंहणयोर्मधुरः । लवणो मधुरान्तर्गतः संसर्गजो वेति ।

रसनेन रसनेन्द्रियेण ग्राह्यो यो वस्तुनां परिणामस्तिक्तादिः स रस इति सम्बन्धः । 15

- 7A 'आदि'ग्रहणात् कटु-कषाया-ऽम्ल-मधुराणां परिग्रहः । एतावलक्षणम्—'यो वस्तुनां
परिणामविशेषो रसनेन्द्रियेण गृह्यते स रसः' । पञ्चपेति भेदरूपम् । तस्य रसस्य
तिक्तादयः पञ्च भेदा भवन्ति ।

सम्प्रति रसमेदानपि यथाक्रमे लक्षयति—कैफल्यं श्लेष्मणः शान्तेरुपशमस्य यो
हेतू रसः स तिक्त इत्युच्यते । यतः श्लेष्मोपशमो भवति स रसस्तिक्त इत्यर्थः । 20

तथा पाटवस्य गलामयशोकादिघातेन पटुतायाश्चकारात् कफशान्तेर्यो हेतू रसः स
कटुरित्युच्यते । यतः क्षीरपाटव-कफशान्ती भवति स रसः कटुरित्यर्थः ।

- 7B तथा रक्तदोषस्य 'आदि'शब्दात् कफपित्तयोश्च शान्तेर्यो हेतू रसः स कषाय
इत्युच्यते । यतो रक्तदोषादि निवर्तते स रसः कषाय इत्यर्थः ।

१ चिकणत्वाचिकणत्वे स्निग्धरुक्षाविति ॥ २ पूर्वेण स्पर्शानां कार्यकारणलक्षणत्वमस्य तु स्वरूपमेव 25
लक्षणम् ॥ ३ स्निग्धरुक्षयोः ॥ ४ स्नेहस्यापि रुक्षाभावापत्त्या भवदुक्तं न । हेतुमाह—रुक्षाभावे
स्नेहव्यवहारप्रसङ्गात् ॥ ५ पायोऽतमनस्य हेतुः कठिन इत्यादि ॥ ६ रसनेन तिक्तादिः
पञ्चधा रसः ॥ ७ कफशान्तेस्तिक्तः ॥ ८ पाटवस्य च कटुः ॥ ९ रक्तदोषादिशान्तेः कषायः ॥

तथा ओसवणस्य लालासुतेः क्लेदनस्य च रूदनमार्दवस्य यो हेतु रसः सोऽम्ल
इत्युच्यते । यतो लालासुति-दन्तविलम्बते भवतः स रसोऽम्ल इत्यर्थः । मातुलङ्ग-
कपित्थादिरसमाहरतां हि लालासुति-दन्तविविलची दृश्येते । तथा ह्लादनस्य परमा-
ह्लादस्य बृंहणस्य च शरीरपृष्ठेयो हेतु रसः स मधुर इत्युच्यते । यतः परमाह्लाद-
शरीरोपचयौ भवतः स रसो मधुर इत्यर्थः ।

5

ननु लवणोऽप्यस्ति रसः, तत् कथं न पञ्चसंख्याविरोध इत्यत आह—लवणो
मधुरान्तर्गतो मधुरान्तःपातीति तद्ग्रहणेनैव गत इति न संख्याविरोधः । प्रकारा-
न्तरमप्याह—संसर्गजो वा, रसद्वय-त्रयमीलनसमुत्थो वा लवणो रस इति तद्ग्रहणेनैव
गतस्ततो न संख्याविरोधः । तिक्त-मधुरा-ऽम्लरससमुत्थो हि लवणरसः, तेषां तत्रैतत्सं-
वेदनादिति 'केचिदाचक्षते । 'इति'करणो रसभेदेयत्तावद्योतकः ।

10

सम्प्रति गन्धस्य लक्षणं भेदौ च प्राह—

घ्राणेन सुरभ्यादिर्द्वेधा गन्धः । औन्मुख्यस्य सुरभिः ।
वैमुख्यस्यासुरभिरिति ।

घ्राणेन घ्राणेन्द्रियेण ग्राह्यो वस्तूनां परिणामविशेषः सुरभ्यादिर्यः स गन्ध इति
सम्बन्धः । आदिग्रहणादसुरभिग्रहः । एतावल्लक्षणम् — 'यो वस्तूनां परिणामविशेषो
घ्राणेन्द्रियेण गृह्यते स गन्धः' । द्वेधेति भेदकथनम्, तस्य गन्धस्य सुरभ्यसुरभी द्वौ
भेदौ भवतः ।

15

सम्प्रति गन्धभेदावपि प्रत्येकं लक्षयति—प्राय औन्मुख्यस्योत्सुक्यस्योपभोगाभिलाष-
स्येत्यर्थः, यो हेतुर्गन्धः स सुरभिरित्युच्यते । यतो गन्धादौन्मुख्यं भवति स
सुरभिरित्यर्थः ।

20

तथा वैमुख्यस्य विचिकित्साया उपभोगाभिलाषनिवृत्तेरित्यर्थः, यो हेतुर्गन्धः
सोऽसुरभिरित्युच्यते । यतो गन्धान् पुरुषस्य जुगुप्सा भवति सोऽसुरभिरित्यर्थः ।
'इति'करणो गन्धभेदेयत्तावद्योतकः ।

- १ आस्रवण-क्लेदनयोरम्लः ॥ २ बीजपूरकादिभक्षणात् दन्तानामम्लत्वम् ॥ ३ ह्लादन-बृंहणयोर्मधुरः ॥
४ लवणो मधुरान्तर्गतः ॥ ५ मधुराद् माधुर्यं जायते तथा लवणादपि माधुर्यम् । अतो माधुर्यकरणम् ॥ २५
लवणोऽपि मधुरो रस उच्यते ॥ ६ संसर्गजो वेति ॥ ७ एतदाचार्यपिषेखा संसर्गेति सूत्रम् ॥
८ घ्राणेन सुरभ्यादिर्द्वेधा गन्धः ॥ ९ औन्मुख्यस्य सुरभिः ॥ १० वैमुख्यस्यासुरभिरिति ॥

9A

सम्प्रति वर्णस्य लक्षणं भेदाश्च प्राह—

चक्षुषा कालादिः पञ्चधा वर्णः । उद्वेगस्य कालः । रौद्र-
क्षोभयोर्लोहितः । प्रसादस्य शुक्रः । दशोर्नीलः । विघातस्य
पीतः । संयोगजः सारङ्गः । इति मूलभेदाः ।

चक्षुषा चक्षुरिन्द्रियेण प्राप्नो वस्तुनां परिणामः कालादिवर्ण इति सम्बन्धः । 5
आदिग्रहणाहोहित-शुक्ल-नील पीतानां परिग्रहः । एतावल्लक्षणम्—‘यो वस्तुनां परिणाम-
विशेषो नेत्रेन्द्रियेण गृह्यते स वर्णः’ । पञ्चपेति भेदकथनम् । तस्य वर्णस्य कालादयः
पञ्च भेदा भवन्ति ।

9B

सम्प्रति वर्णभेदानपि प्रत्येकं यथाक्रमं लक्षयति—‘उद्वेगस्येति उद्वेगस्वाप्रतेषो
हेतुर्वर्णः स कालयति मनो मलिनीकरोति काल इत्युच्यते । यतो मानसस्योद्वेगो 10
भवति स वर्णः काल इत्यर्थः । मपी-नीली-कर्दमा-ञ्जकार-पिशाचादिवर्णमवलोकयतां
हि मनः समुद्रिजते । अत एवायं शुक्रविरोधी, तस्य मनोर्नैर्मन्यहेतुत्वात् । प्रायोऽनु-
वृत्तेर्भ्रमरादीनामाह्लादजनकत्वेन व्यभिचारनिरासः ।

तथा रौद्रस्य क्षोभस्य च यो हेतुर्वर्णः स लोहित इत्युच्यते । यतो मनसो
रुद्रत्व-क्षुभितत्वे भवतः स वर्णो लोहित इत्यर्थः । तथाहि—रुधिरं रक्तकवीरकुसुम- 15
प्रकराङ्गितां समराङ्गणभुवं च समालोकयतां क्षत्रियकुमाराणां रौद्रः परिणामः प्रादुर्भवति ।
तथा मन्त्रविशेषमाधनेषु रौद्रावेशाविर्भावाय सकलमपि नेपथ्योपहार-स्थान-ध्येयादिकं
लोहितं क्रियते । रौद्रो रसोऽपि लोहितवर्णो वर्ण्यते । यद् भस्ममुनिः—

“ श्यामो भवेत्तु शुङ्गारः, सितो हास्यः प्रकीर्तितः ।

कापोतः करुणधैव, रक्तो रौद्रः प्रकीर्तितः ॥ ” [नाट्यशास्त्रे ६ । ४२] 20

तथा रुधिरं रक्तकवीरकुसुमप्रकराङ्गितां समराङ्गणभुवं चालोकयतां कातराणां
क्षोभो भवति । यदाह—

10A

“ विष्टाकुमिज उद्वेगी क्षोभणो रुधिरादिजः । ” [नाट्यशास्त्रे ६ । ८१]
वीमत्सो द्विविध इति ।

ततः पुरुषभेदेन लोहितो वर्णो रौद्रस्य क्षोभस्य च हेतुः । सिन्दूरादिवर्णस्या-
ह्लादकत्वेन व्यभिचारपरिहारार्था प्रायोऽनुवृत्तिः ।

तथा प्रेसादस्य मनसः प्रसन्नताया यो हेतुर्वर्णः स शोकति तत्र मनो गच्छतीति शुक्ल
इत्युच्यते । यतो वर्णाद् मनसः प्रसन्निरुपजायते स शुक्ल इत्यर्थः । भवति च सितकुसुमा-
ऽम्भोज-शशाङ्कमण्डलादि विलोकयतामभिनवाभ्युधरपयःप्रक्षालितांशुकस्येव मनसो नैर्मल्यम् । 5

तथा दृशोर्नेत्रयोः प्रसादस्य यो हेतुर्वर्णः स नील इत्युच्यते । प्रसादस्येति
पूर्वोपात्तमभिसंवध्यते । दृशोश्च प्रसाद आह्लाद एव, नितान्तस्विचापि हि दृष्टिः
कानना-ऽवनीरुहराजी-पल्लवान्यवलम्ब्य परामाह्लादसम्पदमधिरोहति ।

10B तथा दृशोर्विषातस्योपघातस्य यो हेतुर्वर्णः स पीत इत्युच्यते, दृशोरिति पूर्वो-
पात्तं सम्बध्यते । यतो वर्णाद् दृशोरुपघातो भवति स पीत इत्यर्थः । तथाहि—चामी- 10
कर-वैश्वानरादिकं भास्वरं रूपमवलोकयन्ती दृष्टिरुपहन्यते ।

तनु शुबलोऽप्यस्ति वर्णः, तत् कथं न पञ्चसंख्याविरोधः ? इत्यत आह—
‘संयोगजो द्वि-त्रि-चतुः-पञ्चवर्णानां मिश्रणजः सारहो वर्ण इति तद्ग्रहणेनैव गत इति
न संख्याविरोधः ।

इति मूलभेदाः, एते स्पर्शादीनां मूलभेदा मूलजातयो भवन्ति । अवान्तरभेदाः 15
11A पुनरमीषामनन्ता न शक्यन्ते परिगणयितुमिति न तेषां सूत्रसंग्रहः ।

कः परिणामशब्दस्यार्थ इति उच्यते—

तद्भावः परिणामः । द्रव्यानुवृत्त्या न पूर्वोत्तरावस्थयोरे-
कान्तभेदः । अत एव न सांकर्यम् । परिणाम-परिणामिनोः
स्यादभेदः संस्वन्धः । अत एव स्यादेकत्वा-ऽनेकत्व-नित्यत्वा-ऽनित्य- 20
त्वानि । एतौ चोपलब्धिर्लक्षणप्राप्तानुपलभ्येते । वीजानि
धान्यत्वेन परिणम्य भौमं तप्तायस्पिण्डवदौदकं च रसं बालका
इव सवित्रीस्तन्यमाहरन्ति किसलादिभिः परिणाहोभवन्ति ।
दुग्ध-दधीनि च तापाभितप्तानि स्फारीभवन्ति ।

१ प्रसादस्य शुकः ॥ २ दृशोर्नीलः ॥ ३ विषातस्य पीतः ॥ ४ संयोगजः सारहः 25
इति मूलभेदाः ॥ ५ = ‘सम्बन्धः’ इति पदे मूलार्थो नास्ति, टीकादर्शो तु टिप्पणे विद्यते ॥

तेन तेन विवक्षितेन्द्रियग्राह्यत्वादिना रूपेण भवनं भावः पुद्गलानामुत्पादः परिणामो भण्यते । यदमीषां पुद्गलानां द्रव्य-क्षेत्रादीन् सहकारिणः प्राप्य तत् तत् कठिनादिरूपमाविर्भवति स परिणाम इत्यर्थः । अथवा समस्तपञ्चास्तिकापेक्ष्यापिपरिणामलक्षणतयेदं व्याख्यायते- तेषां जीवादिद्रव्याणां प्रतिनियतरूपेण भवनं भाव उत्पादो यः स परिणामः ।
 11B तेषामिति कर्त्तरि पठ्ठी । ततस्तान्येव द्रव्याणि तथा भवन्ति, न कूटस्थनित्यान्यवतिष्ठन्ते, 5
 नापि सर्वथोत्पद्यन्ते, नापि सर्वथा विनाशमाविशन्ति । किं तर्हि ? कथञ्चित् पूर्वरूपमपहाय रूपान्तरमास्कन्दन्तीति सिद्धम् ।

स च परिणामः प्रयोग-विस्मयाप्रभवत्वेन द्वेधा । तत्र विस्मयापरिणामोऽनादिगदि-
 मांथ । चेतनद्रव्यस्य तावजीवत्व-भव्यत्वा-ऽभव्यत्वादिर्नादः । औपशमिकादिः पुन-
 12A रादिमान् । स तु कर्मोपशमाद्यपेक्षत्वेनापौरुषेयत्वात् कश्चिद् वैस्मिकः । अचेतनद्रव्यस्य 10
 तु लोकसंस्थान-भन्दराकारादिरनादिः, इन्द्रधनुरादिरादिमान्, पुरुषप्रयत्नानपेक्षत्वादेव वैस्मिकः । प्रयोगजः पुनर्दान-शील-भावनादिचेतनस्य, गुरुपदेशलक्षणपुरुषप्रयत्नापेक्षत्वात् ।
 घटसंस्थानादिरचेतनस्य, कुलालादिपुरुषप्रयत्नापेक्षत्वात् । धर्मास्तिकायादिद्रव्यस्य तु
 वैस्मिकोऽसंख्येयप्रदेशत्वादिरनादिः, प्रतिनियतगत्युपग्रहहेतुत्वादिरादिमान् । प्रयोगजो
 येन्द्रादिगत्युपग्रहहेतुत्वादिः, पुरुषप्रयोगापेक्षत्वादिति । 15

12B अथ द्रव्याणामयं परिणामः किं पूर्वपर्ययस्य परित्यागादुतापरित्यागाद्भवति ? तत्र
 यदि परित्यागात् तदा पूर्वपर्ययस्य सर्वथा स्वरसनिरोगे स्वभावान्तरमपूर्वमुत्पद्यत इति
 परिणामरूपतैव न स्यात् । अन्वयाऽपरित्यागे विस्मया-प्रयोगप्रभवो द्रव्यविकारः परि-
 णाम इति हि जैनाः समामनन्ति । अथापरित्यागात् तदा पूर्वोत्तरपर्यययोः सांकर्येण
 वृद्धावस्थायामपि यौवनोपलम्भः स्यात्, न चैवम्, तस्मान्न परिणामो वास्तव इति । 20

तत्र प्रथमपक्षमाश्रित्याह-द्वेयेति । न पूर्वोत्तरावस्थयोरैकान्तेन सर्वथा भेदोऽस्ति येन
 परिणामरूपता न स्यात्, द्रव्यानुवृत्तेः द्रव्यस्य पूर्वपर्यायव्यापिनो मनुष्यत्वादेरुत्तरपर्याय-
 13A ऽनुवर्त्तनात् । एतद्रूपं भवति- न बाल्यादिः पर्यायः सर्वथा निवर्त्तते, नाप्यनुवर्त्तते,
 किन्तु बाल्यादिचेष्टितादिमात्रेण विनिवर्त्तते मनुष्यत्वेनाऽनुवर्त्तत इति कथं पूर्वोत्तरयोरैकान्त-
 भेदेन परिणामरूपता न स्यात्, द्रव्यस्यान्वयेन परिणामलक्षणयोगात् ? 25

१ तद्भाषः परिणामः ॥ २ स्वरूपेण ॥ ३ पूर्वं पुद्गलानपेक्ष्य परिणाम उक्त इदानीं समस्तान् ॥ ४
 कुन्वादिरूपेण ॥ ५ सकृदायत्वं-असंख्येयप्रदेशत्वा-ऽमूर्तत्वं-सकर्मकत्वादिः ॥ ६ बुद्धिपूर्वकामभ्यापारहितत्वादि-
 त्यर्थः । यथा ग्रन्थिभेदानन्तरमौपशमिकसम्यक्त्वकाले औपशमिको भावो षण्मण्डोलनान्वयेन ॥ ७ वर्षपरा-
 दयः ॥ ८ परमाणवीनाम् ॥ ९ यन्ब्रह्महानीनीनां या गतिस्तस्या अपि धर्मास्तिकयो हेतुः ॥ १० पूर्वपर्यायस्य ॥
 ११ द्रव्यानुवृत्त्या न पूर्वोत्तरावस्थयोरैकान्तभेदः ॥

अत एवेति, । यत एव द्रव्यमेवमनुष्यत्वाद्यनुवर्त्तते न तु बाल्यादिपर्यायचेष्टितादीनि तत एव न पूर्वोत्तरावस्थयोः सांकर्यमस्ति, ततः कथं ब्रुवावस्थायां यौवनोपलम्भः स्यात् ?

- 13B ननु यदि परिणामाभ्यां परिणामिनो भेदस्तदाऽसौ तदवस्थ एवेति कथं परिणतः स्यात् ? न च तत्सम्बद्धयोर्धर्मयोरुत्पाद-विनाशाभ्यां तस्य परिणामो व्यवस्थापयितुं शक्यः, सदसतोः सम्बन्धमावेन तत्सम्बद्धत्वस्याघटनात् । अथाभेदः, तदैकस्मात् परिणामिरूपाद- 5 भेदेनोत्पादविनाशवतोः परिणामयोः परिणामिस्वरूपवदेकत्वमेवेति केनाश्रयेण परिणामी परिणतः स्यात् ? परिणन्तुश्च सकामादभेदात् परिणामयोः परिणन्तुस्वरूपवन्न निवृत्तिर्नापि प्रादु- 14A र्भावः । परिणामाभ्यां च परिणन्तुरभेदात् परिणामस्वरूपवदुत्पाद-विनाशौ स्याताम् । न चैवम्, अतो न कस्यचित् परिणामः सिध्यतीति ।

- तत्र, यस्मात् परिणाम-परिणामिनोरवस्थावस्थानोः स्यात् कथञ्चिदभेदोऽव्यतिरेकः 10 सम्बन्धोऽस्ति । यद्येकान्तेन पर्यायाभ्यां द्रव्यं भेदेव स्यात् तदा न स्यादेव द्रव्यस्य परिणामः, किन्तु कथञ्चिदभेदोऽप्यस्ति, ततो न दोषः अत एवैकान्ताभेदपक्षोक्तदोषोऽपि प्रतिव्यूढः, एकान्ताभेदस्यानभ्युपगमात् । ततः पर्यायेभ्यः कथञ्चिदभेदाद् द्रव्यमप्युत्पाद- 14B विनाशवदिष्यते । पर्यायाणां च द्रव्यात् कथञ्चिदभेदात् 'ध्रौव्यमिति । न च केनाप्या- कारणे भेदः केनाप्यभेद इति व्यवस्थाऽस्ति । यतो न खलु स कोऽप्याकारो धर्मिणो 15 धर्माणां वा चकास्ति येन भेद एव वाऽभेद एव वा । किन्तु सर्वेषां सर्वाकारेषु भेदा- भेदौ संवलितौ, अत आकारभेदद्वारेणापि दोषोद्भावनं परमिद्वान्तरहस्यानवगमं पिशु- नयति । तस्मात् परिणाम-परिणामिनोर्नैकान्तेन भेदो नाप्यभेदः, किन्तु स्यादभेद इति सर्वं सुस्थम् ।

- अत एवेति । यत एव द्रव्य-पर्याययोः कथञ्चिदभेदस्तत एवानयोः स्यात् कथञ्चि- 20 देकत्वानेकत्वनित्यत्वानित्यत्वानि भवन्ति । पर्यायाणां कथञ्चिदेकत्वम्, एकस्माद् द्रव्यादभिन्न- 15A त्वात् । तथा द्रव्यस्य कथञ्चिदनेकत्वम्, पर्यायेभ्योऽभेदात् । तथा पर्यायाणां कथञ्चिन्नित्यत्वम्,

१ अत एव न सांकर्यम् ॥ २ पूर्वोत्तरान्याम् ॥ ३ परिणामी ॥ ४ परिणामिनः ॥ ५ ननु तौ परिणामौ सन्तावसन्तौ वा । यदि सन्तौ तदा स्वकारणादेव स्वतन्त्रयोरुत्पादात् कथं सम्बन्धः ? तदाह—“पारतन्त्र्यं हि सम्बन्धः सिद्धे वा परतन्त्रता । तस्मात् सर्वस्य भावस्य सम्बन्धो नास्ति वस्तुतः ॥” [सम्बन्धपरीक्षा] । 25 अथासन्तौ तदाऽपिद्यमानत्वादेवासम्बन्धः । तदाह—“परापेक्षा हि सम्बन्धः सोऽसन् कथमपेक्षते । संघं सर्व- निराशंसो भावः कथमपेक्षते ॥” [सम्बन्धपरीक्षा] ॥ ६ परिणन्तुः ॥ ७ यथा परिणामिस्वरूपमेकं तथा तदभेदात् तयोरपि स्यादित्यर्थः ॥ ८ परिणामिनः ॥ ९ परिणामपरिणामिनोः स्यादभेदः सम्बन्धः ॥ १० द्रव्यस्यन्याम् ॥ ११ येनाकारेण भेदस्तेनाकारेण कथमभेदो विपर्ययो वा परस्परमाकारयोर्विरोधादित्यादि दोषोद्- भावनम् ॥ १२ अत एव स्यादेकत्वानेकत्वनित्यत्वानित्यत्वानि ॥

त्रिकालान्वयिनो द्रव्यादमेदात् । तथा द्रव्यस्य कथञ्चिदनिव्ययम्, उत्पाद-विनाशाङ्गित्येभ्यः पर्यायेभ्योऽमेदादिति ।

ननु न प्रवर्त्तमान-निवर्त्तमानपर्यायद्रव्यातिथिकं द्रव्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्तं दर्शनपथ-
मवतरति, ततस्तौदृशममद्रव्यवहारयोग्यमेव विदुषामिति । उच्यते— 'पतौ च परिणाम-परि-
णामिनावुपलब्धिलक्षणप्राप्तवृत्तपलम्बयोग्यौ सन्तावुपलभ्येते । ज्ञानिद्रव्यापेक्षं द्विवचनम् । घट- 5
कपालादयः पर्यायास्तदन्वयिनी मृदूपता च प्रत्यक्षेणैवोपलभ्यन्ते । इदमेव हि मृदू-
पताया अन्वयिन्या उपलम्भनं यदभयोर्मर्हित्वेन ग्रहणम् । यदि चान्वयो न स्यात् तदा
15B घटरूपतयेव मृदूपतायापि घटात् कपालानां मेदाद् मर्हित्वेन ग्रहणं न स्यात् । घटरूपस्य
कलयापि कपालेष्वननुवर्त्तनान् । तस्मात् प्रत्यक्षसिद्धौ परिणाम-परिणामिनाञ्चिति ।

परिणामिनो व्यवस्थिता-व्यवस्थितदोषात् परिणामाभाव इति चेत्, न, अने- 10
कान्तात् । न हि वयमङ्कुरे बीजं व्यवस्थितमेवाभ्युपगच्छामः, विगेधेनाङ्गनाभावप्रसङ्गात् ।
16 नाप्यव्यवस्थितमेव, अङ्कुरस्य बीजपरिणामत्वाभावप्रसङ्गात्, पदार्थान्तरपरिणामत्वाभा-
वत् । किं तर्हि ? वनस्पतित्व-शालित्वादिभिर्ङ्कुरे बीजं स्याद् व्यवस्थितं संस्थान-बीजत्वा-
17A दिभिः स्यादव्यवस्थितं प्रतिपद्यामहे । तत्रैकान्तेन व्यवस्थितत्वाव्यवस्थितत्वे ।

स्यान्मतम्— न बीजमङ्कुरादित्वेन परिणामते, वृद्धयभावप्रसङ्गात् । यो रस्यपरिणामः 15
स ततो न वृद्धिमान् दृष्टो यथा पयःपरिणामो दध्यादिः, बीजपरिणामश्चाङ्कुरादिः, तस्माच्च
ततो वृद्धिमानिति बीजमात्रमङ्कुरादिः स्यादतत्परिणामो वेति । उक्तञ्च—

“ किञ्चान्यद्यदि तद् बीजं गच्छेदङ्कुरतामिह ।
विबुद्धिरङ्कुरस्य स्यात् कथं बीजादपङ्कलान् ॥ १ ॥
अथेष्टं ”ने रसमैर्मिरौदकैश्च विवर्द्धते । 20
नन्वेवं सति बीजस्य परिणामो न युज्यते ॥ २ ॥
आलिप्तं जतुना काष्ठं यथा स्थूलत्वमुच्छति ।
ननु काष्ठं तर्थावास्ते जतु चात्र विवर्द्धते ॥ ३ ॥

१. उत्पद्यमान ॥ २. चित्तम् ॥ ३. यदुपलब्धिलक्षणप्राप्तं सन्नोपलभ्यते तत्रास्ति यथा लवणपानम्, नोपलभ्यते
च द्रव्यम् ॥ ४. उपलब्धिलक्षणप्राप्तं सत् अनुपलभ्यमानम् ॥ ५. पतौ ओपलब्धिलक्षणप्राप्तवृत्तपलम्बयेते ॥ 25
६. अन्यथा परिणामानां बहुत्वेन बहुवचनं स्यात् ॥ ७. मृत्वेन ॥ ८. बीजत्वं ॥ ९. इदं ओकचतुष्टयं
तत्त्वार्थरूपस्य राजवार्तिकेऽपि उद्धृतम् ५ । २२ ॥ १०. तथैव ॥

तथैव यदि तद्वीजमास्ते येनात्मना स्थितम् ।

रसाश्च वृद्धिं कुर्वन्ति बीजं तत्र करोति किम् ॥ ४ ॥” [] इति ।

तदेतन्न । यस्माद् बीजानि धान्यत्वेन अङ्कुरत्वेन परिणम्य तद्रूपतामनुभूय किसल्या-
दिभिः परिणाहीभवन्तीति सम्बन्धः । किं कुर्वन्ति ? भूमेः पृथिव्या इमं भौमं रसं ततो
18A वृद्धिसाद्भूतः स चासावऽयसो लोहस्य पिण्डश्च स इवोदकस्येममौदकं च रसाहरन्ति इति 5
सम्बन्धः, बालका इव डिम्भा इव, सवित्री माता, तस्याः स्तन्यं दुग्धमिति साधर्म्यदृष्टान्तः ।
किसलं नवकिसलयम् । आदिशब्दात् पत्र-काण्डादिग्रहः । परिणाहीभवन्ति विशाली-
भवन्ति । बीजानां बङ्कुरमात्रपरिणामे व्यापारः, वृद्धौ तु भौमौदकरसस्य । न चेतावताऽमीषां
तत्परिणामत्वविरोधः । परिणामस्य हि तैज्जावमात्रमेव लक्षणं न वृद्धयभावोऽपि । तच्चाभीपा- 10
मस्येव । ततोऽङ्कुरस्य रसाद् वृद्धावपि बीजस्य तत्परिणामता न विरुध्यते । अत एव
जतुकाष्टदृष्टान्तो विषमः । बीजं हि भौमौदकरसैः स्वपरिणाममपहायाङ्कुररूपतां धत्ते, न
त्वेवं जतुना काष्ठं स्वपरिणाममुज्जति । ततः काष्ठस्य तादवस्थं युक्तं न बीजस्य ।
तस्मादङ्कुरस्य वृद्धावपि बीजपरिणामता न विरुध्यते ।

सम्प्रति व्याप्तिं विघटयति—दुग्धदधीनि च तापेनाऽऽग्नेयेन भानवीयेन चाऽभितप्तानि 15
स्फारीभवन्ति मूलप्रकृतेः सकाशादधिकीभवन्ति । शीतक्षीरस्य ह्यग्निसम्पर्कात् तप्यमानोत्फेन-
क्षीरपरिणामस्तथा दध्ने घर्माद्वृत्तितदधिपरिणामो वा मूलक्षीर-दधिभ्यां वृद्धिमानुपलब्ध
इति कथं वृद्धयभावः परिणामस्य परिणामिनः सकाशात् ? अपि च ‘बीजपरिणामत्व-
19A मङ्कुरस्यैकान्तवादिनोऽसिद्धम् । पराभ्युपगमात् ‘सिद्धौ वृद्धिसिद्धिरपि तत एवास्तु, सर्वथा
विशेषाभावात् । तन्न वृद्धयभावात् परिणामाभावः स्याद्वादिनं प्रति साधयितुं शक्यः । 20
तस्मात् सिद्धः परिणामः ।

सम्प्रति परिणामस्य वैचित्र्यं दर्शयति—

स चायं परिणामः कश्चित् सहशेतरः—बालादीनां कुमारा-
दिभावः स्थूलादीनां कृशादिभावो वा, अत्रोभार्षणा । कश्चिद्
विसदृशः—नारकादीनां मानवादिजन्म घटादीनां कपालादिभावो 25

१ बीजानि धान्यत्वेन परिणम्य भौमं तत्तायस्पिण्डवदौदकं च रसं बालका इव
सवित्रीस्तन्यमाहरन्ति किसलादिभिः परिणाहीभवन्ति ॥ २ सन्ति ॥ ३ सन्ति ॥ ४ तेन
तेन रूपेण भवतम् ॥ ५ ‘यो यत्परिणामो न स ततो वृद्धिमान् यथा दुग्धाद् दध्नादि’ इत्यनुमानगताम्,
यतः परिणामिनः सकाशादधिकोऽपि परिणामो भवतीति ॥ ६ दुग्धदधीनि च तापाभितप्तानि स्फारी-
भवन्ति ॥ ७ स्फरति ॥ ८ यो यत्परिणाम इत्यवादि त्वया तत् तत्साक्षिदम् ॥ ९ परिणामित्व ॥

वा, अत्र सादृश्यानर्पणा । कश्चित् सदृशः—सर्वेषामस्तित्वम् आत्मनां चेतन्यं वा, अत्र वैसदृश्यानर्पणेति ।

सै चायं पूर्वप्रमाधितः परिणामः कश्चित् सदृशो भवति, पूर्वपरिणामस्योत्तरपरिणामः कश्चित् सदृशश्च विसदृशश्च भवतीत्यर्थः । यथा बालादीनाम्, 'आदि'शब्दात् कुमारादि-
ग्रहः । कुमारादिभावः, 'आदि'शब्दात् युवादिग्रहः । अयं द्विपरिणामः सदृशोऽयः । न 5
ह्ययं सदृश एव, वैसदृश्यप्रत्ययभावात् । नापि विसदृश एव, स एवायमिति भावात् ।
19B तथाऽपरमप्याह—स्थूलादीनाम्, 'आदि'शब्दात् महदादिग्रहः, कृशादिभावः, 'आदि'-
शब्दाद्विग्रहादिग्रहः । अयं त्रिपरिणामः सदृशोऽयः । अत्रेति अनयोर्निर्दर्शनयोरुभापणा
उभयोः सादृश्यवैसदृश्ययोर्द्वयोरपि विवक्षा । सादृश्यं वैसदृश्यं चोभयमपि युगपद्वक्तुमिष्टमित्यर्थः ।

तथा कश्चित् 'विसदृशः, कोऽपि परिणामः पूर्वपरिणामस्य विसदृशो भवति, 10
तमेवाह—नारकादीनाम्, 'आदि'ग्रहणात् मानवादिग्रहः । मानवादिजन्म, 'आदि'ग्रहणा-
देवादिग्रहः । अयमुत्तमपरिणामो विसदृशः । अपरमप्याह—घटादीनाम्, 'आदि'शब्दात्
20A पटादिग्रहः, कपालादिभावः, 'आदि'शब्दात् तन्वादिभावग्रहः । अयं द्विपरिणामो विस-
दृशः । अत्रेति अनयोर्निर्दर्शनयोः सादृश्यानर्पणा, सादृश्यस्य 'जीवत्वादेः सतोऽप्यविवक्षा ।
अयमर्थः—सर्वोऽपि परिणामः सदृशोऽय एव । किन्तु कचिदुभयमपि विवक्ष्यते, कचिदेकं 15
न विवक्ष्यते इति ।

तथा कश्चित् सदृशः, कोऽपि परिणामः पूर्वपरिणामस्य सदृशो भवति, यथा
'सर्वेषां पञ्चानामपि द्रव्याणामस्तित्वं सत्त्वम् । अयं सर्वद्रव्यगतः सदृशः परिणामः ।
अपरमप्याह—आत्मनां जीवानां चेतन्यमुपयोगः । अयमेकद्रव्यगतः सदृशः परिणामः ।
20B अत्रेति अनयोर्निर्दर्शनयोर्वैसदृश्यानर्पणा, वैसदृश्यस्य सर्वद्रव्याणां प्रतिनियतकार्यकर्तृत्वलक्षण-
स्यात्मनां प्रतिनियतविचित्रकर्मभोक्तृत्वलक्षणस्य वा सतोऽप्यविवक्षा । 'इति'करणः
परिणामवैचित्र्येयत्वाद्येतकः । तस्मात् पुद्गलानां कठिनादिरूपेण पञ्चास्तिकायस्य वा
'रूपवैचित्र्येण भवनं परिणामः ।

१ स चायं परिणामः कश्चित् सदृशोऽयः ॥ २ सदृशस्यापि विसदृशश्च ॥ ३ बालादीनां
कुमारादिभावः ॥ ४ स्थूलादीनां कृशादिभावो वा ॥ ५ अत्रोभापणा ॥ ६ एव ॥ ७ नारका- 25
दीनां मानवादिजन्म ॥ ८ घटादीनां कपालादिभावो वा ॥ ९ अत्र सादृश्यानर्पणा ॥ १०
आदेर्मुखादिग्रहः ॥ ११ सर्वेषामस्तित्वम् ॥ १२ आत्मनां चेतन्यं वा ॥ १३ अत्र वैसदृश्यानर्प-
णेति ॥ १४ गत्युपपत्त्यादिकार्यकर्तृत्व ॥ १५ स्वस्य ॥

ननु यदि स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णाः समस्ता एव सृतिस्तदा पृष्ठलक्षणमव्यापि
स्यात्, सर्वेषां स्पर्शादीनां सर्वत्र पृष्ठलजातावभावात् । तथाहि—जले गन्धस्याभावः, तेजसि
गन्ध-रसयोः, वायो गन्ध-रस-रूपाणाम्, अभावश्च गन्धादीनामवादिषु, असंवेदनादिति ।

अग्राह-

सममेकत्र चतुर्धा सत्त्वेऽप्युद्भूतस्य ग्रहः; स्पर्शाविनाभावि- 5
त्वात् । अत एव सजातीयत्वे पृथिव्यादीनां परस्पररूपपरिणामः,
न हि ज्ञानमर्थरूपतामुपयच्छते । लवणमम्भः, दारुस्तेजः, तेजो
भस्म तमो वेति ।

21A सममेककालं न क्रमेण । एकत्र पृथिव्यां जले तेजसि वायो वा धर्मिणि चतुर्धा
रूप-रस-स्पर्श-गन्धलक्षणैश्चतुर्भिः प्रकारैः पृष्ठलभौरूपपरिणामस्य सत्त्वेऽपि विद्यमानत्वेऽपि,
एतावता पृथ्व्यादीनां वायुपर्यन्तानां सर्वेषामपि चतुर्गुणत्वमाह, यथा पृथिवी-स्पर्श-रस-गन्ध-वर्ण- 10
वती तथाऽवादीन्यपीत्यर्थः । उद्भूतस्य ज्ञानपरिच्छेदयोग्यपरिणामस्य ग्रहो ज्ञानेन परिच्छिन्तितः ।
एतावताऽनुपलम्भे कारणमाह । सन्त्येव सर्वत्र पृष्ठलजातौ स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णपरिणा-
मास्तथापि यो यदा ग्रहणयोग्यो भवति स एव गृह्यते नान्ये सन्तोऽपि, न खलु यदस्ति
तत् सर्वमपि छद्मस्य ज्ञानग्राह्यं भवति । ततो नाव्यापि लक्षणम् ।

21B इदमुक्तं भवति—त एव पृष्ठलाः कदाचित् पृथिवीरूपमपहाय जल-तेजो-वायूनां 15
रूपमादधति, कदाचिच्च तेषां रूपमपहाय पृथ्वीरूपमुपाददते । ततो यदा जलादिरूपं
विग्रह्य पृथ्वीत्वमागृह्णन्ति तदा चतुर्गुणत्वं न स्यात् यदि जलादीनामपि चतुर्गुणत्वं न
स्यात् । न खलु सर्वथाऽप्यविद्यमानं किमप्युत्पद्यते पृष्ठभूतोत्पादप्रसङ्गादिति जलादयोऽक्षय-
गन्धादिगुणोपलम्भा अपि चतुर्गुणा एव ।

सममेकत्र चतुर्धा सत्त्वे हेतुमाह— 'स्पर्शेन सहाविनाभावित्वात् । स्पर्शस्तावत् सर्व- 20
पृष्ठलद्रव्यावस्थायी स्पर्श च रसादयो न व्यभिचरन्तीति सर्वाण्यपि पृष्ठलद्रव्याणि चतु-
र्गुणान्येव । तथाहि—आपो गन्धवत्यः, तेजो गन्ध-रसवत्, वायुर्गन्ध-रस-रूपवान्, स्पर्श-
वत्त्वान्, पृथ्वीवत्, वैद्यर्म्येणाकाशवत् । प्रत्यक्षागमविरुद्धपक्षनिर्देशानन्तरं प्रयुक्तत्वात्
तेजस्यनुणत्वे साध्ये द्रव्यत्ववत् कालात्ययापदिष्टो हेतुरिति चेत्, न, नायनरश्म्यादिष्व-
नुद्भूतरूपस्पर्शविशेषास्तित्वे साध्ये तैजसत्वस्य हेतोः कालात्ययापदिष्टत्वप्रसङ्गात् । ततो 25

१ सममेकत्र चतुर्धा सत्त्वेऽप्युद्भूतस्य ग्रहः ॥ २ भावः पर्यायो द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावरूपः ॥ ३
स्पर्शाविनाभावित्वात् ॥ ४ अनुद्भूतं क्व स्वभावी यस्य स्पर्शविशेषस्य, यदा जितयम् ॥

यथा स्पर्शविशेषस्यानुद्भूतत्वात् प्रत्यक्षेणाग्रहणेऽपि न तेजस्त्वस्य कालात्ययापदिष्टत्वं तथा स्पर्शवत्त्वस्यापि, गन्धादीनामप्यनुद्भूतत्वेन सतामपि प्रत्यक्षेणाग्रहणात् । नायनरश्मिष्वा-
 22B गमे स्पर्शप्रतिपादनात् प्रत्यक्षाग्रहणेऽप्यदोष इति चेत्, तदेतदवादिष्यति संमानम्, तत्रापि चतुर्गुणत्वप्रतिपादकागमसम्भवात् । न चास्मदागमो न प्रमाणम्, सर्वज्ञसाधकप्रमाणो-
 पपादनेन तस्यैव प्रामाण्यात्, यौगागमस्य च दृष्टेर्विकटत्वेनाप्रामाण्यात् । ततो न हेतोः 5
 कालात्ययापदिष्टत्वम् । नाप्यनैकान्तिकः, अन्यव्यतिरेकाभ्यामन्यधानुपपन्नत्वस्य साधनाद् विपक्षवृत्त्यदर्शनाच्च ।

ननु न पृथ्व्यां स्पर्शवत्त्वमात्राद् गन्धादिगुणत्वम्, किं तर्हि? जलादिभ्योऽन्यत्वे
 23A सति स्पर्शवत्त्वादित्यप्रयोजको हेतुरिति । तदयुक्तम् । यद्यन्यत्वं चिन्तातीयत्वं तदा न सिद्धम्, पृथ्व्या औदागिकत्वेन वाय्वादिमिः सह सजातीयत्वाभ्युपगमात् । अथ 10
 सजातीयत्वे सत्यपि पृथ्वीकायोऽष्काय इत्यादिव्यक्तिभेदोऽन्यत्वम्, तदा घटापेक्षया पट-
 स्याप्यन्यत्वेन स्पर्शवत्त्वे सत्यपि चतुर्गुणत्वं न स्यात् । शक्यं हि वक्तुम्— पटो न चतु-
 र्गुणः, घटादन्यत्वे सति स्पर्शवत्त्वाद्, अवादिवदिति । अपि च, यथा जलाद्यन्यत्वे सति स्पर्शवत्त्वात् पृथ्वी चतुर्गुणा भवद्भिरङ्गीक्रियते तथाऽऽपो गन्धवत्योऽप्यङ्गीक्रियन्ताम् ।
 तथाहि— आपो गन्धवत्यः, तेजो-वायुभ्यामन्यत्वे सति स्पर्शवत्त्वात्, पृथ्वीवत् । तेजो- 15
 23B वाय्वोरपि चतुर्गुणत्वाद्विशेषणं "व्यर्थमिति चेत्, न, उभेभ्योर्व्याप्तिमाधनात् । अन्यथा तेजो-वायुभ्यां व्यभिचारेण भवतो व्याप्त्यसिद्धिः स्यादिति नानैकान्तिको हेतुः ।

किञ्च, यदि जलादीनां गन्धादयो न सन्ति तदा सुरभि जलं सुरभिर्वात इति प्रत्ययस्तथा वाताग्निनां भुजङ्गमादीनामनलाग्निनामुद्भूतीवादीनामनलोद्भवानामेव वा भुजङ्ग-मृषिकादीनां ज्योत्स्नाग्निनां चकोराणां तृप्तिश्च कथं स्यात्? रसकार्यमेव हि तृप्तिः । यदि चात्र 20
 रसाभावेऽपि तृप्तिरित्युच्यते तदा पृथ्व्यामपि रसकल्पनावैयर्थ्यं स्यात् । प्रत्यक्षोपलब्धो नापह्नोतुं शक्यत इति चेत्, वाताद्याग्निनामपि प्रत्यक्षेण वातादिषु रसोपलब्धोऽस्ति । यथा च प्रत्यक्षोपलब्धमपह्नोतुमशक्यं तथानुमानोपलब्धमपि । रसानुमानं च वैयु-नेजसोस्तदाग्निनां
 24A तदक्षनामिलोपोदयात् तदुपभोगे च क्षुब्धेदनोपशान्तेस्तनुपचयाच्च भवति । एतानि हि रस-
 कार्याणि । 25

१ न कालात्ययापदिष्टत्वम् ॥ २ जेनागमेऽपि अवादिषु चतुर्गुणत्वस्य प्रतिपादनात् प्रत्यक्षाग्रहणेऽप्यदोष इति संमानम् ॥ ३ दृष्टेष्टान्याम् ॥ ४ इष्टं च तस्याशरीरित्वम्, अथ चाप्याति शरीरित्वं महेश्वरस्येति दृष्टिरुक्तत्वम् ॥ ५ गन्धवत्त्वं विना स्पर्शवत्त्वं नोपपद्यते ॥ ६ सन्धिस्थानिकान्तिको न्यपेक्षि ॥ ७ निश्चितानैकान्तिकं निषेध (न्तिकः न्यपेक्षि ? न्तिकं निषेध ?) ॥ ८ जैनमते ॥ ९ तेजोवायुभ्यामन्यत्वे सति ॥ १० जैनस्य ॥ ११ वादिप्रतिपादितोः ॥ १२ पक्षिमेदानाम् ॥ १३ आपाकादी ॥ १४ विनाशायान्ति रसगती ॥ १५ अत्रात्रादयो 30 दृष्टान्ताः ॥

ननु सुरभि जलं सुरभिर्वात इति प्रत्ययो वसुधागन्धनिबन्धनत्वेनौपचारिकः, कर्पूरादिपरागसम्पर्कं हि समासाद्याम्भः सौरभमाविष्करोति, तथा प्रभञ्जोऽपि मालती-कुसुमस्तवकोपकम्पनेन पवमानस्तद्गन्धमात्मानमातनोतीति । तदपि न, अस्त्वलद्रुवृत्तित्वात् । न खलु जलानिलयोः सौरभमसौरभं वा समाघ्राय पुमान् द्रव्यान्तरस्येदं न जलानिलयो-रिति प्रत्यवमृशति । नन्वस्ति प्रत्यवमर्शो यथा—कर्पूरपूरगन्धमिदमम्भः, मालतीकुसुमगन्धोऽयं 5 गन्धवाह इति । सत्यम्, नोच्यते नास्ति प्रत्यवमर्शः, किन्तु कर्पूरपूर-मालतीकुसुम-सम्पर्केण जला-ऽनिलपुद्गलास्तद्गन्धवत्तया परिणमन्त इत्युच्यते । कर्पूरादिपदोच्चारणं तु तद्वशेन 24B तथा परिणामात् । तस्मात् स्पर्शवत्त्वादन्नादयः पृथिवीवच्चतुर्गुणाः ।

अत एवेति । यत एव पृथिवीकायादयो वायुकायपर्यन्ताः सर्वेऽपि चतुर्गुणा अत एव चतुर्गुणत्वेन सजातीयत्वे एकजातीयत्वे सति पृथ्व्यादीनामादिग्रहणाजलादीनां परस्पर-रूपरिणामोऽन्योन्यरूपेण भवनम्, कदाचित्तेजसो जलपरिणामो यथा चन्द्रकान्तसम्पर्काद् मृगाङ्ककानिकतो जैलीभवति, कदाचिजलस्य पृथिवीपरिणामो यथाऽम्भो लवणीभवती-त्यादि । 10

न चैतदेकान्तविजातीयत्वे सम्भवति । हिर्यस्मान्न ज्ञानमर्थरूपतां बाधघटादि-स्वभावतामुपयच्छते स्वीकरोति । यथा हि ज्ञानमन्यैव जातिरर्थधान्या ततस्तथोर्न कदा-चिदप्यन्योन्यमुपादानोपादेयभावः, न खलु ज्ञानं घटीभवति घटो वा ज्ञानीभवति, 15 तथा यदि पृथिव्यप्तेजोवायूनां ज्ञानार्थयोरिवैकान्तेन विजातीयत्वं स्यात्तदा परस्पररूप-परिणामो न स्यात्, अस्ति चासौ, तस्मान्नैकान्तविजातीयत्वम् ।

सम्प्रति यस्य कायस्य यत्कायरूपेण परिणमनं तद् वार्तिकेन दर्शयति—लवणमम्भः, लवणं पृथिवीकायोऽपि वर्षास्वम्भोरूपेण परिणमते । अथवाऽम्भः पृथ्वीकायलवणरूपेण परि-णमत इति व्याख्येयम् । तथा दारुस्तेजः । दारुर्वनस्पतिकायोऽपि तेजोरूपेण परि-णमत, दृश्यते हि परस्परसङ्घर्षेऽग्निदारुभ्योऽनलस्फुल्लिङ्गानामुदयः । तथा तेजस्कृतयो 20 भेस-तनोरूपेण परिणमते । बर्द्धिमस्मीभवति । प्रदीपकलिका तु तमसीभवति । इति-रेवमर्थः, एवममुना प्रकारेण पृथिव्यादीनां परस्पररूपपरिणामो दृश्यत इत्यर्थः, स्पर्शादीनां गुणत्वविचारपरिसमाप्त्यर्थो वेति । 25

१ यदि ते गन्धवाहादयः पूर्व स्वार्थादिमन्तो न स्युः कथं कर्पूरादिवशेन सुरभिगन्धादिमन्तः परिणमेरन्, न हि असद्रुपयत इति ॥ २ अत एव सजातीयत्वेन पृथिव्यादीनां परस्परपरूपपरिणामः ॥ ३ चन्द्रकान्तस्य जलपरिणामे तस्य तावती स्थितिर्नोपलभ्यते ॥ ४ न हि ज्ञानमर्थरूपतामुपयच्छते ॥ ५ परिणामिपरिणामभावः ॥ ६ सूत्रम् ॥ ८ अनुवाचविधेयभावोऽन्योन्ये पदयोरुभयोरपि ॥ ९ तेजो भस्म तमो वेति ॥

ननु स्पर्शादयो नान्यस्य कस्यचित् परमाणोर्युगाः, किं तर्हि ? स्वयमेव परमाणु-
रूपा इति । अत्राह—

न च प्रत्येकं स्पर्शादयः पुद्गला एव, सप्रतिघत्वात् । असृष्टस्याऽ-
प्रतिघाताज्ज्ञानवत् । तदिमे स्पर्शादयोऽन्योन्याविनाभाविनोऽ-
पुद्गलाः ।

5

नै च प्रत्येकं पृथक् पृथक् स्पर्शादयः स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णाः पुद्गला एव परमाणव
एव । समुदितानां स्पर्शादीनां कथञ्चित् पुद्गलामेदेन पुद्गलत्वमस्तीति प्रत्येकग्रहणम् । कुतः ?
संप्रतिघत्वात्, स्पर्शादीनां संप्रतिघत्वेन भवद्भिरिष्टत्वात् । रूप रस-गन्धपरमाणवः संप्रतिघा
26B भवद्भिरिष्यन्ते । संप्रतिघत्वं च स्वावष्टम्भदेशे परप्रवेशोपघातकरणम्, न चेत्तद् रूप-
परमाणूनां रसपरमाणूनां गन्धपरमाणूनां वा स्पर्शाभावे सङ्गच्छते, परेणास्पर्शे सत्पुप- 10
घातस्य कर्तुमशक्यत्वात् । तदाह— असृष्टस्याऽसंसृष्टस्य वस्तुनोऽप्रतिघातात् प्रतिघातस्य
कर्तुमशक्यत्वात्, ज्ञानवदिति साधर्म्यम् । यथा ज्ञानमस्पर्शं सन्न कस्याप्यपरस्य ज्ञानस्याऽ-
र्थस्य वा प्रतिघातं कर्तुं प्रभवति, ज्ञानस्य वा यथाऽस्पर्शस्य न कोऽप्यपरो ज्ञानमर्थो वा,
द्वयोरेव हि स्पर्शवतोः प्रतिघात्य-प्रतिघातकभावात्, तथा रूपादिपरमाणवोऽप्यस्पर्शाः
27A सन्तो नान्यस्य प्रतिघातं कुर्युरन्यो वा न तेषाम् । तस्मात् संप्रतिघत्वात्परमाणुपपत्त्या 15
रूपादयः स्पर्शवन्त एष्टव्याः ।

ननु यत्र रूपादिपरमाणवस्तत्रावश्यं स्पर्शपरमाणवोऽपि, न खलु स कश्चिदेशेऽस्ति
यत्र रूपपरमाणवो रसपरमाणवो गन्धपरमाणवो वा स्पर्शपरमाणुरहिताः केवला एवाऽ-
वतिष्ठन्ते, ततश्च रूपादयः स्वयमस्पर्शवन्तोऽपि सन्निहितस्पर्शपरमाणुबलेन परं प्रतिघ्नन्तीति ।
तत्र । यस्मान्न यस्मिन्नेव देशे रूपादिपरमाणवस्तत्स्थिवांसस्तस्मिन्नेव स्पर्शपरमाणवोऽपि, 20
संप्रतिघत्वहानिप्रसङ्गात्, किन्तु भिन्नदेशेषु । ततः स्पर्शपरमाणवो यत्र स्वयं स्थिति-
27 B मास्थिपत तत्रान्यप्रवेशं वारयेयुः, अन्यत्र तु रूपादिदेशेषु कथं वास्यन्ति ? अन्यथा ज्ञान-
देशेऽपि परमाणुप्रवेशवारणप्रसङ्गः । न हि स्पर्शपरमाणवः कापि न सन्ति, तथा च
ज्ञानमपि संप्रतिघं स्यात् । तद् रूपादिपरमाणवः स्वतः स्पर्शवन्तोऽभ्युपेयाः, तथा च
सति गन्धादिमन्तोऽपि सन्तु । द्वयोरेकत्रावस्थानाभ्युपगमोऽप्याभ्यां किमपराधं येन तावपि 25
नाभ्युपगम्येते ।

१ भस्मरूपेण ॥ २ न च प्रत्येकं स्पर्शादयः पुद्गला एव ॥ ३ सूत्रम् ॥ ४ असृष्टस्याप्रतिघातात् ॥

५ सूत्रम् ॥ ६ प्रतिघातं कर्तुं प्रभवति ॥ ७ कुर्यात् ॥ ८ यथा रूपपरमाणुसिद्धौ स्पर्शपरमाणवो वर्तन्ते तथा
ज्ञानसंनिधौ, ततश्च ज्ञानस्यापि संप्रतिघत्वं ॥

- तैदियुपसंहरति, तस्मादिमे पूर्वं प्रपञ्चिताः स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णा अन्योन्या-
विनाभाविनः वियुक्ता न भवन्ति, एतावता सर्वपुद्गलजातीनां चतुर्गुणत्वोपसंहारः, अपुद्गला
28A अपरमाणवः, न स्वतन्त्रं द्रव्यं किन्तु गुणा ह्यर्थः । एतावता प्रत्येकं परमाणुत्वाभावो-
पसंहारः । अपुद्गलत्वं चाभीर्षा पत्येकपक्षाश्रयणेन, समुदितानां पुनः कथञ्चित् पुद्गला-
28B भेदेन पुद्गलत्वमप्यस्तीति ।

तदेवं पुद्गलानां स्वरूपमभिधाय भेदानाह-

औदारिकादिभेदेनाऽनेकविधाः पुद्गलाः । द्वेधाऽपि-अणवः
स्कन्धाश्च । आद्यः स्कन्धपरिणामिहेतुर्द्रव्यतोऽनंशः परमाणुः । स युग-
पदविरुद्धस्पर्शः, अन्यतरंकरसादिः । तत्संघातभेदजो द्यणुकादिः सांशः
स्कन्धः चतुरष्टस्पर्श-पञ्चरस-वर्ण-द्विगन्ध उद्भूताध्यक्षत्वश्चेन्द्रियकः । 10

औदारिकादीति । 'आदि'ग्रहणाद् वैक्रिया-ऽऽहारक-तैजस-भावा-ऽऽनप्राण-मनः-कर्मणां
परिग्रहः । 'विष'शब्दः प्रकारवचनः पुंस्त्रीलिङ्गः । अनेके अनेका वा विधाः प्रकारा
येषामिति विग्रहः । औदारिकादिभेदेन औदारिकादिप्रकारेण अनेकविधाः पुद्गला भवन्ति ।

- आगमोक्तभेदापेक्षयाऽनेकविधत्वं प्रतिपाद्य प्रातीतिकं द्वैविध्यमाह- द्वेधाऽपीति ।
29A न केवलमनेकप्रकाराः, द्विप्रकारा अपि पुद्गला भवन्तीत्येपिशब्दार्थः । अथवा पुद्गल- 15
प्रकाराणां द्वैविध्यमाह-द्वेधाऽपीति । पुद्गलानामनेकोऽपि प्रकारो द्विप्रकारो भवति । अपिः
सम्भावनायाम्, द्विप्रकारत्वमेव सम्भाव्यते, तृतीयप्रकारस्यासम्भवात् ।

तदेवं द्वैविध्यमाह-अणवः स्कन्धाश्च । सौक्ष्मेणास्मदादीन्द्रियव्यापारातीतत्वाद् अण्वन्ते
शब्दमात्रेणैव गृह्यन्ते, प्रदेशमात्रमाविस्पर्शादिपर्यायप्रसवसामर्थ्येनाऽण्वन्ते शब्दन्त इति
वाऽणवाः, सौक्ष्म्याच्चात्मौद्य आत्ममण्या आत्मान्ताश्च । तदुक्तम्-

“आत्मादिमात्ममध्यं च, तथात्मान्तमतीन्द्रियम् ।

अविमाम विजानीयात्, परमाणुभेदेनंशकम् ॥” [] इति ।

स्यौल्यात् प्रौढो ग्रहण विश्लेषणादिव्यापारस्कन्दनात् स्कन्धः ।

१ तदिमे स्पर्शादियोजन्योन्याविनाभाविनोऽपुद्गलाः ॥ २ स्पर्शादीनाम् ॥ ३ औदारिकादिभेदेनानेक-
विधाः पुद्गलाः ॥ ४ सूत्रम् ॥ ५ समुच्चयेऽपिरत्र ॥ ६ वैक्रियाहारकादीनां प्रत्येकं द्वैविध्यम् ॥ ७ सूत्रम् ॥ ८ न
स्विन्द्रियेण ॥ ९ आयत्ने ॥ १० स्वल्पमेवादित्येणाम् ॥ ११ अविमामोऽद्वैवाक्यो जीवोऽप्यस्ति, तद्व्यपश्चित्त्यै
अनंशकमिति ग्रहः, यतो जीवः सांशः ॥ १२ प्रायेण ग्रहणं विश्लेषणं च व्यापारं स्कन्दति, अचित्तमहास्कन्धा-
दीनां न ग्रहणं न विश्लेषः ॥

उभयत्र जातिभेदापेक्षं बहुवचनम्, अणु-स्कन्धाधारणामभान्तरजातिभेदानामनन्त-
त्वात् । अणुस्कन्धा इति समासाकरणं स्कन्धस्याणुविशेषणत्वशङ्कानिवासार्थम् । अन्यथा
क्षणवो लघवः स्कन्धा इति शङ्का स्यात् । ननु 'द्वेषाऽपि' इत्यनेनाणुविशेषणत्वशङ्कानिवृत्तिः
सिद्धा तत्प्रपञ्चरूपत्वादस्य योमस्य, न, उत्तरयोगेन सह द्वैविध्यशङ्काभावात् । एकभेदस्य
प्रतिपादकोऽयं द्वितीयभेदस्योत्तर इत्यपि द्वाशङ्केत । तत्सद्भावेत्यादि तु स्कन्धस्य लक्षणं 5
कृतम्, तस्य बहुवक्तव्यत्वाद्, नाणोः अल्पवक्तव्यत्वादिस्पष्टि चित्कर्तव्ये ।

30 A तत्र अणव इत्यनेन स्कन्धैकान्तप्रतिषेधः, परमाणूनामपि प्रमाणसिद्धत्वात् । अणुकादिः
स्कन्धो भेद्यः, मूर्तत्वे सति सावयवत्वात्, कुम्भवत् । योऽनौ तद्वेदाज्ज्ञोऽन्योऽवयवः स
परमाणुरिति प्रमाणसिद्धाः परमाणवः स्कन्धवत् । स्कन्धाद्येत्यनेनाऽप्येकान्तप्रतिषेधः ।
न क्षणव एव इत्येकान्तः श्रेयान्, स्कन्धानामध्वबुद्धौ प्रतिभासनात् । तत्प्रतिभासस्य भ्रान्तत्वे 10
बहिरन्तश्च परमाणूनामप्रतिभासनाच्च प्रत्यक्षमभ्रान्तं स्यात् । तथा चार्थाभावप्रसङ्गः ।
अनुमानस्यापि परमाणुग्राहिणोऽसम्भवात्, भ्रान्तात् प्रत्यक्षतः कस्यचित् तैर्द्विष्टस्यावयवस्थानात् ।

30 B तत्र प्रथमं तावदणूनां स्वरूपमाह-अथ उत्तरोत्तराण्युकादिस्कन्धापेक्षया प्रथमः ।
स्कन्धानां अणुकादीनां परिणामिहेतुः परिणामिकारणम्, आद्य इति पदमत्रापि सम्बध्यते,
सर्वस्कन्धानां प्रथमं परिणामिकारणमित्यर्थः, द्रव्यतो द्रव्यावयवपेक्षयाऽनंशो निरवयवः, 15
एवम्भूतो यः स परमाणुः । एकवचननिर्देशो जात्यपेक्षः । तत्र आद्यपदेनातिव्यक्त्वमाह ।
स्कन्धपरिणामिपदेनैकान्तव्यतिरिक्तस्यावयविनोऽभावमाह । त एव हि परमाणवः स्कन्धी-
भवन्ति, न पुनस्तेभ्यः समुत्पद्य व्यतिरिक्तं द्रव्यं तेष्वेव समवेति । अवयवेभ्य एकान्त-
31 A भेदिनोऽवयविनस्तेषु वृत्त्यभावस्य साधयिष्यमाणत्वात् । द्रव्यतोऽनंशपदेन भावाग्निः स्पर्शा-
दिभिः सांशत्वम्, स्वयं द्रव्यपददेशैरूपत्वाद् द्रव्याग्निनिर्गन्तव्यं चाह । 20

ननु चाणोः प्रदेशत्वे प्रदेशी कः स्यात् ? मे एव स्वर्गादिगुणाध्ययत्वादिति
ब्रूमः । कथं स एव प्रदेशः प्रदेशी च विरोधादिति चेत् । न । उभयस्वभावस्यापि

१ * अत्र 'प्रसज' इति लिप्यन्तं वर्तते । तत्र 'प्रस' इत्यस्य प्रथमस्यमनो बहुव्रीहिसिद्धेयार्थः । किन्तु 'अ'
इत्यस्य अर्थः सम्पत् न जायते । अत्रेऽपि पृ० 148 B मध्ये ईदृशो लिप्यन्तं वर्तते, अस्त्यत्वादि विरोधनीयम् ॥

२ अणुस्कन्धाण्युकादिभेदेन रक्तपीतादिभेदेन आनन्दकालः ॥ ३ * योतव्यं सूक्ष्मेभ्यः ॥ ४ आद्यः 25

स्कन्धेत्यादिना ॥ ५ अणुस्कन्धा इति ॥ ६ ननु यद्येवं राज्ञा स्यात् तदा तत्संज्ञातेत्यादिना सूत्रेण

विमिति स्कन्धस्यैव लक्षणं कृतम्, न सूत्रान्तरेण परमाणूनामपि, इत्याशङ्क्याम् ॥ ७ विनाशकः ॥ ८ धर्मा-

धर्मादिभिर्मिमांसायाः स्वादिति 'मूर्तत्वे' इति विशेषणम्, मूर्तत्वादित्येव कृते पुद्गलेषु अस्मिन्निर्गन्तः स्यात् ॥

९ स्कन्धः ॥ १० केवलरूपोऽभूत् ॥ ११ परमाणुः ॥ १२ आद्यः स्कन्धपरिणामिहेतुद्रव्यतोऽनंशः

परमाणुः ॥ १३ प्राक् संज्ञापेक्षया 'आद्य'शब्दस्य प्रथमता व्याख्यायि, इदानीं परिणामिकारणपेक्षयेति ॥ 30

१४ द्रव्यं चाणो प्रदेशरूपश्च ॥ १५ निर्विभागो भागः प्रदेशः ॥ १६ अवयवी ॥ १७ अणुः प्रदेशीति

सम्बन्धः ॥

घटनात् । प्रदेशस्वभावस्तावत् तस्यास्ति, स्कन्धावस्थायां तज्ज्ञावान्यथानुपपत्तेः । प्रदेशिस्वभावश्च द्रव्यरूपत्वात् स्कन्धवत् । ननु द्रव्यत्वाद् घटवत् परमाणुरनेकद्रव्यांशवानस्तु । न । परमाणुत्वविरोधात्, 'अनेकांशवतो घटवदेव स्थूलत्वप्रसङ्गात् ।

- 31B परमाणूनामनेकप्रदेशत्वाभावे सर्वात्मनैकदेशेन च संयोगेऽणुमात्रपिण्डप्रसङ्गात् सावय-
वत्वप्रसङ्गाच्च परमस्कन्धस्य प्रतीतिविरोधात् संप्रदेशोऽणुर्न पुनरप्रदेश इति चेत् । न । 5
संप्रदेशस्य सर्वदाऽप्यभेदत्वाऽयोगात्, भूतस्य हानेकावयवस्य घटस्येव भेदं शक्यत्वात् ।
परमस्कन्धप्रतीत्यभावस्तु उभयत्रापि तुल्यः । प्रदेशोऽपि ह्यणोरप्यन्तरप्रदेशैरेकदेशेन यदि
सम्बध्यते तदाऽसौ देशोऽवयवी परमाणुवत् स्यात्, तथा चानवस्थाऽपराप्रदेशप्रकल्पनात् ।
सर्वात्मना च सम्बन्धे पिण्डोऽणुमात्रः स्यात्, सर्वप्रदेशानां परस्परान्तरात् सर्वात्मनाऽनुप्रवे-
32A शात्, तथा च परमस्कन्धस्य प्रतीत्यभावः । "स्कन्धप्रतीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या प्रैकारान्तरेणाणुप्रदे- 10
शानां सम्बन्धे तत एव परमाणूनामपि प्रैकारान्तरेण सम्बन्धोऽस्ते" । तस्माद् द्रव्यांशनिर्देश
एवाणुः ।

तत्र भावांशानाह—सं पूर्वं प्रसाधितसत्ताकः परमाणुर्युगपदेककालम् अविरुद्धावविरोधिनी
द्वौ स्पर्शा यस्य स तथा । इह सूक्ष्मद्रव्यसम्बन्धिनां शीतोष्णस्निग्धरूक्षाणां चतुर्णामेव
मध्यादविरुद्धौ स्निग्धोष्णौ स्निग्धशीतौ रूक्षोष्णौ रूक्षशीतौ द्वावेव स्पर्शा परमाणावेकदा 15
भवतः । न त्रयं नाप्येकः द्वयमपि न विरुद्धमित्यर्थः ।

- तथाऽन्यैतैरकरसादिः सं इति सम्बन्धः । पञ्चविधरस-द्विविधगन्ध-पञ्चविधवर्णेषु मध्या-
32B दन्यतरोऽनिर्द्धारितरूपविशेष एकोऽद्वितीयो रस आदिग्रहणाद् गन्धो वर्णो वा यस्य स
तथा । यथा परमाणावेकदाऽविरुद्धं स्पर्शद्वयं भवति तथैवानिर्द्धारितरूप एको रसो गन्धो
वर्णो वा भवति, न पुनर्विरुद्धावविरुद्धौ वा द्वावित्यर्थः । 20

तदेवमणोः स्वरूपमभिधाय स्कन्धस्याह—तेषामणूनां यौ वक्ष्यमाणलक्षणौ सङ्घातभेदौ
ताभ्यां जातो व्युत्पादितः, 'आदि'ग्रहणात् उपणुकप्रभृत्यनन्तानन्ताणुरूपपर्यन्तस्य परिग्रहः, सांशः
सावयवः । विशेषानुपादानाद् भावांशैर्द्रव्यांशैश्च सांशत्वम् । एवम्भूतो यः स स्कन्धः । तन्नेत्रेण
सङ्घातो भेदः सङ्घातभेदौ च गृह्यन्ते । तत्र कश्चित् सङ्घाताद् भवति यथा द्वयोर्गवोः सङ्घाते

- १ भावप्रदेशवानित्यर्थः ॥ २ प्रदेशस्वभावा ॥ ३ विवादाव्याप्तिर्योऽणुः प्रदेशी, द्रव्यत्वात्, स्कन्धवत् ॥ 25
४ प्रदेशिस्वभावो भावप्रदेशवानित्यर्थः ॥ ५ अत्र भावप्रदेशवत्त्वेन स्कन्धो दृष्टान्त इति न दृष्टान्तासिद्धिः ॥
६ स्कन्धक्यः ॥ ७ अणुः स्थूलः, अनेकांशवत्त्वत् ॥ ८ द्रव्यांशः ॥ ९ द्रव्यांशः ॥ १० कोऽर्थः ? संप्रदेशो
पिनास्य एव ॥ ११ जीवज्यवच्छिद्ये भूतैर्नि ॥ १२ परः ॥ १३ नेरन्तर्गण ॥ १४ आचार्यः ॥ १५ कोऽर्थः ?
अणुप्रदेशानां सम्बन्धं मा मूलं, किन्तु परमाणूनामेव सम्बन्धं मनुष्य ॥ १६ स युगपदविरुद्धरूपस्पर्शः ॥
१७ सूत्रम् ॥ १८ परमाणुः ॥ १९ तत्संघातभेदजो द्रव्यणुकादिः सांशः स्कन्धः ॥ 30

33A अणुकं त्रयाणां त्र्यणुकम् । कश्चिद् भेदात्, यथा त्र्यणुकादेकाव्ययगमे त्र्यणुकं चतुर-
णुकात् त्र्यणुकम् । तथा कश्चिद् भेद-सङ्घाताभ्याम्, ययैकस्मिन्नेव समये त्र्यणुकादेकाव्ययभेदेऽ-
परसंहनने त्र्यणुकान्तरमिति ।

तत्र भावांशानाह- चतुरिति । शीतोष्णस्निग्धरुक्षाश्चत्वार एव सूक्ष्मपरिणामपुद्गल-
निष्पाद्यानां स्कन्धानाम्, नान्ये कठिनतादयः, सर्वपरमाणुष्वप्येव एव न्यायः । बादर- 5
परिणामपुद्गलनिष्पाद्यानां तु चतुरूर्ध्वं यथासम्भवमंशभेदेनाऽष्टापि भवन्ति, सूक्ष्मस्याधिनस्तु
चत्वारो भवन्त्येव । सूक्ष्मेषु पुनरेषामपि न नियमः । वर्ण-रस-गन्धाः पुनः सूक्ष्मेषु
योदरेषु चैकाद्या अपि सम्भवन्तीति ।

कः पुनः स्कन्धश्छन्नस्थेन्द्रियग्राहो भवतीत्याह- "उदमत् छन्नस्थेन्द्रियप्रवृत्तयोऽप्य-
मध्यक्षत्वं प्रत्यक्षत्वं यस्य स तथाभूतः स्कन्ध ऐन्द्रियको भवति, इन्द्रियैर्गृह्यते "कश्चित्" 10
[सि० ६।२।१४५] इत्यपि "यावादिभ्यः" [सि० ७।३।१५] इति स्वार्थे के
चैन्द्रियकः, छन्नस्थेन्द्रियग्राहो भवतीत्यर्थः । अयमर्थः- सर्व एव पुद्गला इन्द्रियापेक्षा-
लक्षणमुपौषिमनपेक्ष्य सर्वदा प्रत्यक्षा एव, सर्वज्ञानेन गृह्यमाणत्वात् । अन्यथा तदभाव-
प्रसङ्गः, सर्वदाऽप्यप्रत्यक्षस्य वस्तुनो जगत्प्रभावात् । एतावान्तु विशेषः- निरुपायत्वाप्य-
क्षत्वं यदा केषाञ्चित् पुद्गलानां सोपौष्यप्रत्यक्षत्वरूपेण परिणमति तदा ते छन्नस्थेन्द्रियैरपि 15
गृह्यन्ते । न पुनः सर्वथाऽप्यसदेवाप्यक्षत्वमुत्पद्यते, सर्वथाऽप्यसतः पृष्ठभूतस्येवोत्पादा-
योगात् । तस्मात् सामान्यरूपेण सदप्यक्षत्वं येषु विशेषरूपतामुपैति ते स्कन्धा ऐन्द्रियका
भवन्ति, अन्ये त्वतीन्द्रिया इति ।

नेनु पटादिरूपव्यतिरेकेण चक्षुर्बुद्धावप्रतिभासमानोऽवयवी कथं चाक्षुषो नाम, गन्धा-
देरपि चाक्षुषत्वप्रसङ्गादिति ? । न । पटाद्यवयविन एव चक्षुर्बुद्धौ प्रतिभासनात् तद्य- 20

34A तिरैकेण रूपस्य तत्राऽप्रतीतिः गन्धादिवत् । अपि च, चक्षुर्बुद्धौ रूपं प्रतिभासते न पुन-
स्तदभिन्नोऽप्यवयवीति ब्रुवाणः कथं नोन्मत्तः । न च रूपादभिन्नोऽवयवी रूपमेव भवति,
एकान्ताभेदस्याप्यनभ्युपगमात्, गुणस्वात्मवैद् गुणगुणिभावस्याभावप्रसङ्गात् ततो रूपावय-
विनोरभेदौ रूपस्य चाक्षुषत्वेऽवयविनोऽपि चाक्षुषत्वम् ।

१ अंशभेदेनेति योऽयम् ॥ २ अवयवम् ॥ ३ चतुरष्टरूपशो-पञ्चरसवर्ण-द्विगन्धः ॥ ४ स्वार्थः ॥ ५ 25
स्थूल ॥ ६ स्कन्ध ॥ ७ बादरेषु ॥ ८ स्कं [=स्कन्धेषु] ॥ ९ स्कं [=स्कन्धेषु] ॥ १० स्कं [=स्कन्धेषु] ॥
११ उद्भूताप्यक्षत्वचैन्द्रियकः ॥ १२ विशेषण ॥ १३ सर्वज्ञाज्ञानाग्रहणे ॥ १४ उपाधिरिन्द्रिय-
लक्षणः । इन्द्रियप्रत्यक्षग्रहणयोग्यरूपेणेत्यर्थः ॥ १५ पुद्गलाः स्कन्धावयवाः ॥ १६ बोधः ॥ १७ अप्रतिभास-
मानत्वाविशेषात् ॥ १८ चक्षुर्बुद्धौ ॥ १९ कुतोऽनभ्युपगम इत्याह- गुणेति । यथा गुणस्य निजलयापेक्षया
न गुणगुणिभावः, एवं गुणैर्गुणिन एकान्ताभेदे गुणगुणिभावो न व्यावर्त्यते ॥ २० गुणस्य स्वस्वरूपवत् ॥ 30
२१ यदि रूपमेवावयवी ॥ २२ एकान्ताभेदे सति ॥

एवं स्पर्शानत्वाद्यप्यवयविनो द्रष्टव्यम्, स्पर्श-रस-गन्धेभ्यः कथञ्चिदभेदात् तत्प्रत्यक्षत्वे
34B तस्यापि प्रत्यक्षत्वात् । न चास्माकं स्पर्शानं दाशनमेव वा द्रव्यमिति नियमः, स्पर्शादि-
रहितस्य द्रव्यस्य द्रव्यरहितानां स्पर्शादीनां च प्रत्यक्षाविपयत्वात्, द्रव्याणामेवाऽसर्व-
पर्यायाणां मति-श्रुतयोर्विपयत्वव्यवस्थापनात् । यदुक्तम्—

“मति-श्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु” [तत्त्वार्थ० १।२७] इति । 5

तस्माच्चाक्षुषत्ववदवयविनः स्पर्शानत्वाद्यप्यस्ति, अभेदस्य सर्वत्रापि तुल्यत्वात् ।

स्यादेवम्—स्कन्धस्य ग्रहणं यदि स्वावयवग्रहणपूर्वकं तदाऽन्तशः परमाणूनां तदैवयवा-
35A नामतीन्द्रियत्वादग्रहणेन स्कन्धाऽग्रहणं स्यात् । अथ स्वावयववाऽग्रहणपूर्वकं तदा प्रपदीन-
कञ्चुककवचिताशेषावयवस्याप्यवयविनो ग्रहणं स्यात् । कतिपयावयवग्रहणपूर्वकेऽपि स्कन्ध-
ग्रहणे सर्वग्रहणमेव, कतिपयावयवानामप्यन्तशः परमाणूनां व्यवस्थानात् तेषां च ग्रहणा- 10
सम्भवात् । ततः परमार्थतो न स्कन्धः सिध्यति । अनाद्यविद्यावशाच्च एकत्वपरिणामपङ्का-
पङ्कलेषु परमाणुष्वेव तदाकारप्रत्ययोऽविरलचिह्नुरेव धनप्रत्ययवदिति । तन्न । द्रव्यान्भ्यु-
पगमपक्षेऽपि वस्त्वग्रहणस्य तुल्यत्वात्, परमाणूनामतीन्द्रियत्वात् ।

35B परमाणूनामेव स कोऽपि विशिष्टः क्षणः प्रादुरस्ति यो मांसचक्षुषामपीन्द्रियविषयो
भवतीति चेत्, न, कदाचित् क्वचित् कैस्यचित् परमाणुप्रतीत्यभौवात् । एक एव हि 15
स्थवीयानाकारः परिस्फुटमवायधिपेणायामनुभूयते, नापरं किञ्चित् । परमाणव एव तमा-
कारमस्तमेवोपदर्शयन्तीति चेत्, ननु ते स्वयमप्रतिभाताः कथं तमाकारमुपदर्शयेयुः,
‘सैवैस्य तदुपदर्शनप्रसङ्गात् । सत्त्वादिना प्रतिभाता एव त इति चेत् । न । परमाणु-
त्वेनापि “तेषां प्रतिभातत्वप्रसङ्गात् ।

स्यान्मतम्—

“एकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम् ।

कोऽन्यो न दृष्टो भामः स्याद्यः प्रमाणैः परीक्ष्यते ॥” [प्रमाणवार्तिके ३।४२] 20

१ द्रव्यस्यापि ॥ २ सावयवतानां ग्रहणेऽवयवी एवमेत उग्रहणे वा, विकल्पद्वयी ॥ ३ अवयविनः ॥ ४
सर्वस्य स्कन्धस्याग्रहणमेव ॥ ५ ननु यदि स्कन्धो नास्ति तदा कथं पक्षेऽयं कोऽवयवमिति समुदिताकारः प्रत्यय
इत्याशङ्क्यां पर एवाह ॥ ६ एकत्वाकार ॥ ७ • “केराः.....चिकुराःचिह्नुरास्तु प्राकृते 25
कल्पे हृदिशाल, संस्कृतेऽपीति दुर्गः, यदाह—“कुन्तला मूर्ध्निवास्तवसाधिकुराभिहुराः [] इति ।” इति अभि-
धानचिन्तामणिनामभाष्ये [अशे० ५६७] स्वोपपत्तौ ॥ ८ निविष्टप्राययोऽनाद्यविद्यावशो यथा ॥
९ अवयवद्वयत्वा ॥ १० सर्वतो मुक्त्वाऽन्यस्य कल्पयित्वा ॥ ११ स्कन्धप्रतीत्यस्यैव भावान्, यत् एवावयवमित्येवं
विकल्पबुद्धिर्भावते, न तु परमाण्वोऽपीत्येवं विकल्पबुद्धिर्देतीति ॥ १२ निबन्धविषयम् ॥ १३ परमाण्वादि-
राशोः ॥ १४ सत्त्वपरमाणुपरमेदादिति भावः ॥ १५ परमाणूनाम् ॥ 30

इति वचनात् सत्त्वेन प्रतिभासे परमाणुत्वेनापि प्रतिभाता एव ते । केवलं तथानिश्चया-
36A भावात् तद्रूपाप्रतिभासनमुच्यते । अनुभवो हि यथाधिकल्याभ्यासं निश्चयप्रत्ययं जनयति,
यथा रूपदर्शनाविशेषेऽपि कुणप-कामिनी-भक्ष्यविकल्पाः । बुद्धिपाटवं तद्भासनाभ्यासः
प्रकरणमित्यादयश्चानुभवादु भेदनिश्चयोत्पत्तिसहकारिणः । न च विकल्पानुत्पादे तद्
गृहीतमिति व्यवस्थापयितुं शक्यम्, यतो "यैत्रैव जनयेदेनां तत्रैवास्य प्रमाणता" 5
[] भवतीति ।

कैथमेवं सति सत्त्वादणुत्वस्य भेदो न भवति, विलेढेभर्माध्यासात्, कुम्भाभ्यो-
36B रुहवत् ? यदि पुनर्निश्चयस्यावस्तुविषयत्वाच्च तज्जावाभावाभ्यां वस्तुस्वभावभेद इति मतं
तदा कथं तैर्ज्ञानस्य प्रमाणेतरभावव्यवस्था निश्चयोत्पत्त्यनुत्पत्तिभ्याम् ? विपर्ययोपजननानु-
पजननाभ्यामपि तद्व्यवस्थानुपपन्नात् । निश्चय एव प्रामाण्यहेतुर्दृष्टाध्यवसायित्वात्, न 10
विपर्ययः संशयो वा तद्विपरीतत्वादिति चेत् । ननु स्वलक्षणाालम्बनश्च निश्चयो दृष्टार्था-
ध्यवसायी चेति व्याहतमेतत् । ततः स्वलक्षणाध्यवसायात् स्वलक्षणालम्बन एवेति वस्तु-
विषयो निश्चैवोऽन्यथाऽनुपपत्त्या सिद्धः । तथा च तैर्जावाभावाभ्यां वस्तुस्वभावभेदोऽवश्यं-
37A भावीति परमाणुत्व-सत्त्वयोर्भेदः प्राप्तः, न चैवमिष्यते ।

तत् परमाणुत्वेनाऽप्रतिभाताः परमाणवः सत्त्वेनाप्येप्रतिभाता एव । न चाप्रतिभाताः 15
स्थवीयासमाकारं दर्शयितुमीशते, अतिप्रसङ्गात्, इति परमाणुनामतीन्द्रियत्वात् स्थूल-
स्कन्धस्य चानभ्युपगमात् पदार्थाग्रहणं समानमेव । अस्माकं च यदेवाऽवयवग्रहणं तदेवा-
वयविग्रहणं यदेवावयवग्रहणं तदेवावयवग्रहणं परस्परं कथञ्चिदभेदादिति पूर्वापरग्रहण-
प्रभावकाश्च एव नास्ति । न च परमाणूनां सर्वथाऽप्यतीन्द्रियत्वमेव, परिणतिविशेष-
भृतार्मैन्द्रियकत्वात् । परिणतिविशेष एव च स्कन्ध उच्यते इति द्रव्यमैन्द्रियकमेव । 20
तस्मात् परमाणुसङ्घातभेदजो द्व्यणुकादिः सांशः उद्भूताध्यवस्वत्त्वैन्द्रियकः स्कन्धः ।

एकत्वपरिणामौन्मुख्यप्रकर्षपर्यन्तः संघातः । स द्वाद्यधिक-
गुणेन स्निग्धस्य रूक्षस्य वा । विजातीयेन तु साम्येऽपि मध्यमोत्कृष्ट-
गुणस्य । अधिकगुणः परिणमकः, समगुणः परिणम्योऽपि । भेदो
विश्लेषपरिणामः ।

१ बुद्धी ॥ २ परमाणवः ॥ ३ परमाणुवा(स्व)निश्च ॥ ४ अत्र यथाभूते "परमाणुत्वानिश्चयान्" इति विपत्त्या
शेया । अस्मत्कल्पितयाठानुसारं "परमाणुत्वनिश्चयभावात्" इति विपत्त्या शेया ॥ ५ निर्विकल्पकं प्रत्यक्षम् ॥ ६
यस्मात् ॥ ७ विकल्पाभ्यासस्यानतिक्रमेण ॥ ८ विकल्पदुर्बलम् ॥ ९ प्रसायः ॥ १० असे ॥ ११ विकल्पबुद्धिम् ॥
१२ उत्तरम् ॥ १३ यदीतायदीवपौर्विदोपात्त सत्त्व-परमाणुत्वयोः ॥ १४ निर्विकल्पकत्वम् ॥ १५ विपर्ययस्य
विकल्पस्य च भ्रान्तात्वाविशेषात् ॥ १६ दृष्टाध्यवसायित्वाभावात् ॥ १७ विकल्पः स्वलक्षणालम्बनः [अन्यथा] 30
स्वलक्षणाध्यवसायानुपपत्तेः ॥ १८ निश्चय ॥ १९ '५' [तत्त्वमात्र] ॥ २० परमाणुत्व-सत्त्वयोर्भेदोऽवश्यं ॥

37B

तत्र सङ्घातं व्याचष्टे—'एकत्वपरिणामे स्कन्धपरिणेतौ औन्मुख्ये आदिपरमाणूनां
द्व्यणुकादिस्कन्धपरिणामानुकूलपर्यायोत्पादारम्भः, औन्मुख्यस्य प्रकर्षः स्कन्धपरिणामानुकूलो-
त्तरोत्तरपर्यायवृद्धिः, प्रकर्षस्य पर्यन्त एकत्वपरिणतेरनन्तरः प्राचीनः परमाणूपर्यायः ।
तावद्व्यणुकूलपर्यायोत्पत्तिप्रकर्षगमनं यावदेकत्वपरिणामो नात्मलभं लभते, एकत्वपरिणामे
तु नास्ति प्रकर्षगतिः, अत एकत्वपरिणामात् प्राचीनः परमाणूनां पर्याय औन्मुख्यप्रकर्ष- 5
पर्यन्तः, स च सङ्घातः । ततः सङ्घातात् केचित् स्कन्धाः प्रादुःपन्तीति ।

अधायं सङ्घातः किरूपाणां परमाणूनां भवतीति । अत्राह—सं पूर्वप्रपञ्चितरूपः सङ्घातो
38A द्वायाधिकगुणेन द्वाद्यादिसङ्ख्यया, 'आदि'शब्दात् त्र्यादिपरिग्रहः, अन्यस्मात् परमाणोरधिको
गुणः स्नेह-रूक्षलक्ष्णो यस्य सं तथा ।

अयमर्थः—एकगुणस्निग्धस्यापरेण त्रिगुणस्निग्धेन चतुर्गुणस्निग्धेन पञ्चगुणस्निग्धेनापि 10
सह सङ्घातो भवति । तथा द्विगुणस्निग्धस्यापरेण चतुर्गुणस्निग्धेन पञ्चगुणस्निग्धेनापि
भवति । एवं त्रिगुणादेरपि भाव्यम् । तथा त्रिगुणस्निग्धस्यापरेणैकगुणस्निग्धेन भवति ।
एवं चतुर्गुणादिस्निग्धस्याप्यपरेण त्र्यादिगुणस्निग्धेन भाव्यम् । तथैकगुणरूक्षस्यापरेण त्रि-
गुणरूक्षेण चतुर्गुण-पञ्चगुणरूक्षेण वा । तथा द्विगुणरूक्षस्यापरेण चतुर्गुणरूक्षेण, पञ्चगुणरूक्षेणापि
भवति । एवं त्रिगुणादेरपि रूक्षस्य भाव्यम् । तथा त्रिगुणरूक्षस्यापरेणैकगुणरूक्षेण 15
38B सङ्घातो भवति, एवं चतुर्गुणादिरूक्षस्याप्यपरेण द्वाद्यादिगुणरूक्षेण भाव्यम् ।

कस्य पुनर्द्वायाधिकगुणेन सङ्घातो भवतीत्याह—स्निग्धस्य रूक्षस्य वा । उत्तरत्र
'विजातीय'ग्रहणादत्र सजातीयेनेति सामर्थ्यगम्यम् । ततः स्निग्धस्यापरेण द्वाद्याधिकगुण-
स्निग्धेन रूक्षस्याप्यपरेण द्वाद्याधिकगुणरूक्षेण सङ्घातो भवतीति स्थितम् । तदत्र द्वाद्या-
धिकपदेन समसङ्ख्यगुणानामेकाधिकगुणानां वा सदृशानां परमाणूनां सङ्घाताभावमाह । 20
तेनैकगुणस्निग्धस्यैकगुणस्निग्धेन, द्विगुणस्निग्धस्य द्विगुणस्निग्धेन, यावदनन्तगुणस्निग्ध-
स्यानन्तगुणस्निग्धेन, तथैकगुणस्निग्धस्य द्विगुणस्निग्धेन, द्विगुणस्निग्धस्य त्रिगुणस्निग्धेन,
39A यावदनन्तगुणस्निग्धस्यैकाधिकानन्तगुणस्निग्धेन, एवमेव रूक्षस्य रूक्षेण समसङ्ख्य-
गुणेनेकाधिकगुणेन वा सङ्घातो न भवतीति सिद्धम्, तथाविधपरिणतिशक्तेरभावात् ।

१ एकत्वपरिणामौन्मुख्यप्रकर्षपर्यन्तः संघातः ॥ २ एकत्वपरिणामरूपे कार्ये ॥ ३ यदनन्तरमेकत्व- 25
परिणाम उपपद्यते ॥ ४ स द्वायाधिकगुणेन स्निग्धस्य रूक्षस्य वा ॥ ५ परमाणुः ॥ ६ एकगुणस्य
सतः द्वान्यामधिको यः स त्रिगुणः ॥ ७ एकगुणस्निग्धस्य एकगुणस्नेहेन सहादीनाम् ॥ ८ एकगुणस्निग्धस्य
द्विगुणस्नेहेन सहादीनाम् ॥

ननु स्निग्धरूक्षगुणयोरुत्कर्षापकर्षतारतम्यं कथं प्राप्तिष्यद् येनोच्यते आद्यधिक-
गुणस्येति । उच्यते—तथा दर्शनात्, जलादजाक्षीरस्योत्कृष्टः स्निग्धगुणः, ततोऽपि गोक्षी-
रस्य, ततोऽपि महिषीक्षीरस्य, ततोऽपि करमीक्षीरस्येत्येवं स्निग्धताया उत्कर्षतारतम्यम् ।
तथा पांशुभ्यः केणिकानामुत्कृष्टो रूक्षगुणः, ताभ्योऽपि सैर्कराणामित्येवं रूक्षताया उत्कर्ष-
39 B तारतम्यमुत्पश्यामः । एवमेव पूर्वापेक्षया स्निग्ध-रूक्षयोरपकर्षतारतम्यं द्रष्टव्यम् । 5

अथ कथं विजातीयानां सङ्घातो भवतीति, उच्यते—विजातीयेन तु विसदृशेन पुनः
परमाणुना सह साम्येऽपि समानसङ्ख्यगुणत्वेऽपि सति, मध्यम उत्कृष्टो वा गुणः स्निग्धत्व-
लक्षणो रूक्षत्वलक्षणो वा यस्य परमाणोस्तस्य सङ्घातो भवति 'विजातीय'पदोपादानात्
साम्यं गुणसङ्ख्यापेक्षया न पुनर्जात्यपेक्षया, सप्तमी च "यद्भावो भावलक्षणम्" [सि०
२।२।१०६] इति योगेन, गुणसाम्यभवनक्रियया सङ्घातभवनक्रियाया लक्ष्यमाणत्वात् । 10
अपिः समुच्चयार्थः । सैजातीयानां गुणसङ्ख्यावैषम्ये सङ्घातो भवति, विजातीयानां पुन-
40 A गुणसङ्ख्याया वैषम्येऽपि साम्येऽपि भवतीति । तथाहि—द्विगुणस्निग्धस्यापरेण द्विगुणरूक्षेण
त्रिगुणरूक्षेण वा तथा द्विगुणरूक्षस्याऽपरेण द्विगुणस्निग्धेन त्रिगुणस्निग्धेन वा, यावत्
सङ्ख्याता-ऽसङ्ख्याता-ऽनन्तगुणस्य स्निग्धस्य रूक्षस्य वा सङ्ख्याता-ऽसङ्ख्याता-ऽनन्तगुणेन
समधिकगुणेनापि वाऽपरेण रूक्षेण स्निग्धेन वा सङ्घातो भवति । तदत्र मध्यमोत्कृष्ट- 15
ग्रहणाद् जघन्यगुणस्य स्निग्धस्य रूक्षस्य वा अपरेण जघन्यगुणेन रूक्षेण स्निग्धेन वा सह
40 B सङ्घाताभावमाह । तेनैकगुणस्निग्धस्यैकगुणरूक्षेण, तथैकगुणरूक्षस्यैकगुणस्निग्धेन सङ्घातो
न भवतीति स्थितम् ।

तदयं सङ्घातसमासः— सजातीयानां पुद्गलानां आदिभिर्गुणसङ्ख्यावैषम्य एव, जघन्य-
गुणवर्जानां विजातीयानां पुनर्गुणसङ्ख्यायाः साम्येऽप्येकेन द्वाभ्यां आदिभिर्वा वैषम्येऽपि 20
सङ्घातो भवतीति । उक्तं च परमुनिभिः—

“ निद्वस्स निद्वेण दुआहिणण लुक्खस्स लुक्खेण दुआहिणें ।
निद्वस्स लुक्खेण उवेइ बन्धो जहन्नवजो विसमे समे वो ॥ ”

[प्रज्ञापनावसरे गा० २००] इति ।

१ सूक्ष्मवायुका ॥ २ कर्करिकाणाम् ॥ ३ विजातीयेन तु साम्येऽपि मध्यमोत्कृष्टगुणस्य ॥ ४ 25
'६' [=विग्रहे पठ्ययन्तम्] ॥ ५ काका ॥ ६ स्निग्धरूक्षगुणम् ॥ ७ अनेनै(अभिधीयमाने १)स्सह
यथासंख्यम् ॥ ८ उपलक्षणमेतत्, जघन्यत्वं मध्यमोत्कृष्टेनापि न संघातः ॥ ९ आदिशब्दो व्याख्येयः,
द्वयाद्यधिकेत्यर्थः ॥ १० पूर्वाभिं सजातीयानां संघात उक्तः ॥ ११ वैषम्ये साम्ये वा ॥

- 41A अन्ये त्वमिदधति—“एकगुणस्निग्धस्य द्विगुणस्निग्धेनैकगुणरूक्षस्य द्विगुणरूक्षेणापि सङ्घातो भवति” [] इति । न चायं राजपथः, वृद्धाभ्यायेनागमोपनिबन्धदर्शनेन च विसंवाददर्शनात् ।

- अन्यस्त्वाह—“एकगुणस्य अधिकदिगुणेनापि सजातीयेन सङ्घातो न भवति, तथा द्विगुणस्याप्यपरेण सजातीयेन द्वैधिकेनैव सङ्घातो भवति, न तु त्र्याद्यधिकगुणेनापि, तेन 5 पञ्चगुणेन षडादिगुणेन वाऽपरेण सजातीयेनापि सह न सङ्घातः । एवं सर्वत्रापि द्वाभ्या-
41B मेवाधिक्यमवसेयम् । तथा सजातीयानामिव विजातीयानां मध्यमोत्कृष्टगुणानामपि गुण-सङ्ख्यासाम्ये सङ्घातो न भवति” [] इति । तदप्यागमविसंवादीत्युपेक्षामर्हति ।

- ननु सङ्घातः परिणामान्तरोत्पत्त्या सम्भवति । तत्र किमेकगुणस्निग्धस्त्रिगुणस्निग्धं परिणमयत्युताहो त्रिगुणस्निग्ध एकगुणस्निग्धम्, तथैकगुणरूक्षः त्रिगुणरूक्षं त्रिगुणरूक्षो 10 वैकगुणरूक्षम्, तथा किं द्विगुणस्निग्धो द्विगुणरूक्षं त्र्यादिगुणरूक्षं वा, तथा द्विगुणरूक्षो
42A द्विगुणस्निग्धं त्र्यादिगुणस्निग्धं वा परिणमयतीति ?

- उच्यते—आदिसङ्ख्ययाऽधिकं उत्कृष्टः स्निग्धलक्षणो रूक्षलक्षणो वा गुणो यस्य सो-ऽधिकगुणो हीनगुणस्य परिणमको भावान्तरापादको भवति, रेणोः क्लिन्नगुडवत् । यथैव 15 हि रूक्षानां सबन्तनामभ्येऽप्यतो आदिसङ्ख्ययाऽधिकस्निग्धगुणाः परिणामान्तरोत्पादका दृश्यन्ते
तथैवैकगुणादेः परमाणोस्त्रिगुणादिः परमाणुः परिणमको भवति । तथा सैमगुणस्तुल्यगुण-सङ्ख्यः परमाणुरन्यस्य परमाणोः परिणम्योऽपि । ‘अपि’शब्दात् परिणमकोऽपि भवति ।
अत्र ‘अपि’ग्रहणात् ‘अधिकगुणः परिणमक एव’ इत्येवं पूर्वयोगेऽनुक्तमप्यवधारणं
42B गम्यते । अधिकगुणः परिणमक एव हीनगुणस्य । समसङ्ख्यगुणानां तु परस्परं परिणम्यत्वं परिणमकत्वं च द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावापेक्षया भवतीत्यर्थः । 20

तदेवं सङ्घातपदं व्याख्याय मेदपदं व्याचष्टे—मेदं इति स्कन्धपरिणामे सति परमा-
गुणानां विस्मयाप्रयोगाभ्यां विस्लेषपरिणामः पौर्थक्यपरिणतिर्या स मेद इत्युच्यते ।

कथञ्चिदत्यक्तरूपाणां घनादिभावेनैकत्वपरिणतिः स्कन्धः । सत्त्वो-
पचयाभावेऽपि तथाभावो न विरुद्धः, तुल्यमानयोरपि हि वज्रभेण्डयो-

१ * दृश्यतां सत्त्वाधिराजभातिक[५, ३५] प्रभृतिषु ग्रन्थेषु ॥ २ त्रिगुणादिस्निग्धगुणेन ॥ ३ चतुर्गुणेन ॥ 25

४ अधिकगुणः परिणमकः ॥ ५ ‘ह’ [—विग्रहे षष्ठी विभक्तिः] ॥ ६ विन्दकः ॥ ७ समगुणः परिणम्योऽपि ॥ ८ मेदो विस्लेषपरिणामः ॥ ९ पौर्थक्यस्या परिणतिः ॥

रूपमहत्त्वादिदर्शनात् । तथाप्युत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणि पूर्वपर्याय-
क्षयात् तत्क्रियासिद्धेः । उत्तरपर्यायश्चोत्पद्यते । तदेव च द्रव्यं
तथा परिणमते ।

- “व्यणुकादि-सांशपदे” श्रोतुः सुगमत्वात् स्कन्धपरिज्ञाने च तद्वेदतद्धर्मरूपत्वेन तत्परि-
ज्ञानादवधीर्य स्कन्धपदं व्याचष्टे—कथञ्चिद् न सर्वथा अत्यक्तरूपाणामनुज्झितपरमाणुत्वानां 5
43A परमाणूनां घनादिभावेन निव(वि)डतापरिणामेन ‘आदि’ग्रहणादेकधारणा-ऽऽकर्षणादावन्वधारणा-
-ऽऽकर्षणादिग्रहः, एकत्वपरिणतिरेकत्वपरिणामोऽविश्लेषपरिणामो यः स स्कन्धः । घनादि-
भावेनेति विशेषणमेकत्वपरिणतेरेव रूपकथनम् । सर्वपरमाणूनां यो घनादिभावेन परिणामो
वंस्तु सन् कथञ्चिदभेदी स स्कन्धः । कथञ्चिदत्यक्तरूपाणामित्यनेन स्कन्धपरिणामेऽपि पर-
43B माणूनां परमाणुरूपामावाभावमाह । अत एव स्कन्धभेदे पुनः परमाणव उत्पद्यन्ते, 10
अन्यथा सर्वथाऽप्यसतः परमाणुत्वस्योत्पादो न स्यात् ।

नित्यत्वादेणूनां न प्रादुर्भाव इति चेत्, न, सर्वथा नित्यत्वस्याभावात् । सहकारण-
वन्नित्यं व्योमवदिति चेत्, न, पुद्गलद्रव्यस्य परिणामिनः स्कन्धभेदस्य च सहकारिण-
स्तद्भावाभावाभ्यां कौणत्वाभ्युपगमात् । तदुक्तम्—“भेदादणुः” [तत्त्वार्थे ० ५।२७] इति ।
तस्मात् स्कन्धभावेऽपि परमाणूनां परमाणुत्वं कथञ्चिदस्त्वेव । 15

१ • अत्र टीकायामेकं 46 A पदं लिखितं ग्रन्थकारेणैव [] एतादृशं चिह्नं विधाय अङ्गाङ्गम् ।
तत्र च ईदृशः पाठः परित्यक्तो वर्तते—

46 A “ [तात्रनिर्वा विधानं शक्यं । केशानामेवमाभावात् । धर्माणां चाभयः स एव भवति यो धर्मैभ्यः
कथञ्चिदभेदी । न च सदसतोः कथञ्चिदप्यभेदो भवति । ततः कथञ्चिदभेदान्वयानुपपत्त्या द्रव्यावस्थार्था पर्याया
अपि कथञ्चित् सन्त एवेति कथमिवास्तः कस्वचिदप्युत्पादो भवतीति । सम्प्रणुपलंहरति—तत् तस्मादणूनां 20
सर्वोपचयाभावेऽपि सत्त्वाधिक्यमाभावेऽपि स्मृलता स्कन्धपरिणाम उपपद्यते पतत इति । स्यादेवम्—
पञ्चावस्थायामप्यणवः परस्परं विसफलितरूपा एतानेकद्वारेकस्य कस्वचिदप्यभावादित्वा अह—न च निवेते
परमाणवस्तदानीम्] ”

एवं चैतदनुसारेण प्रख्यालङ्कारसूत्रे इतः परं “तदणूनां सर्वोपचयाभावेऽपि स्मृलता उपपद्यते”
इति अधिकः सूत्रपाठः ग्रन्थकारान्यां पूर्वं लिखित आसीत्, पञ्चानु तावद्यमेव स परित्यक्त इति स्पष्टं प्रतीयते ॥

२ • दृश्यतां ५० १८ ५० ९ ॥ ३ पूर्वसूत्रोवासे ॥ ४ ‘अवधीरे’ इत्यनेन स्कन्धः ॥ ५ तदभेद द्रव्य- 25
णुकादिभेद तद्धर्मरूपत्वेन सांशरूपत्वेन ॥ ६ व्यणुकादि-सांशयोः परिज्ञानम् ॥ ७ कथञ्चिदत्यक्तरूपाणां
घनादिभावेन एकत्वपरिणतिः स्कन्धः ॥ ८ स्वरूप ॥ ९ परमाण्वेन सन् ॥ १० अणवो नोत्पद्यन्ते,
नित्यत्वाद्, आकाशकात् ॥ ११ पूरणगतधर्मरूपस्य पुद्गलद्रव्यस्य ॥ १२ ‘अकारणवत्त्वात्’ इत्यसिद्धो हेतुः ॥

ननु स्कन्धलक्षणं तत्सङ्घातेत्यादिना पूर्वमभिहितमेव, तत् किं पुनरुच्यते ? न,
 44 A पूर्वं कारण-भेद-धर्मप्रतिपादनेन स्कन्धलक्षणं कृतम्, अधुना तु स्वरूपप्रतिपादनेनेति न
 दोषः ।

स्यान्मतिः—स्कन्धपरिणामे सति परमाणूनां स्वसत्तातः समधिकं यदि किञ्चि-
 दुत्पद्यते तदसत् कुतः समुत्पन्नम् ? सर्वथाऽप्यसतः समुत्पादप्रतिषेधात् । अथ नोत्पद्यते, 5
 किन्तु यावदेव परमाण्ववस्थायां सत्त्वं तावदेव स्कन्धावस्थायामपि, कथं तर्हि स्कन्धभावः
 अधिकस्य कस्यचिद्भावादिति ? तन्न, यस्मात् सत्त्वोपचयाभावेऽपि परमाणुसत्त्वस्याधिकयो-
 त्पादाभावेऽपि, तथाभावः परमाणूनां स्कन्धपरिणामोत्पादो न विरुध्यते । यद्यपि परमाणु-
 सत्त्वस्य स्कन्धावस्थायामुपचयो नास्ति तथापि स्कन्धभावोऽचिन्त्यरूपत्वात् सङ्गच्छत एव ।

44 B हेतुमाह—तुल्यमानयोरपि तुल्यं मानं परमाणुसङ्ख्या परमाणुसत्त्वं वा ययोस्तथाभूतयो- 10
 रपि वज्र-मेण्डयोः, वज्रं हीरकादिः, मेण्डं काष्ठविशेषः, अल्प-महत्त्वादिवर्शनात् । 'आदि'-
 ग्रहणात् सारत्वादिपरिग्रहः । समपरमाणुसङ्ख्ययोरपि वज्र-मेण्डयोर्वज्रमल्पं ससारं मेण्डं
 तु महन्निःसारं च प्रत्यक्षतो लक्ष्यते । यथा चैतत्तथा यद्यप्यणूनां स्कन्धा-ऽस्कन्धभावाव-
 स्थायां सत्त्वं समानमेव तथापि स्कन्धभावो न विहन्यते, तथा परिणतेरचिन्त्यत्वात्,
 अन्यथा मेण्डेऽप्यभावप्रसङ्गात् । ततस्त एव तथा परिणमन्ते नाधिकं किञ्चिदुत्पद्यत 15
 इति कस्यासतः समुत्पादः ?

45 A अथ परमाण्ववस्थातः स्कन्धावस्थायां सत्त्वं यदि नाधिकं नापि हीनं किन्तु तावदेव
 कथं तर्ह्युत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणि, अधिकस्यानुत्पादात् पूर्वस्य चाव्ययादिति ? उच्यते—तथाऽपीति,
 यद्यपि पूर्वं न हीयतेऽधिकं च नोत्पद्यते तथाऽपि उत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणि सङ्गतान्येव पूर्वपर्यायस्य 20
 विश्लेषलक्षणस्य क्षयाद् विनाशात् । तस्य च क्षयो विज्ञायते तैत्तिक्यासिद्धेः, तस्य पर्यायस्य
 या क्रिया कार्यं तस्या असिद्धत्वात् । यां हि क्रियां विश्लेषपरिणामिनः परमाणव-
 श्चक्रिवांस्तानां घनपरिणामिनो न कुर्वते । एतावता व्ययमाह ।

45 B तयोत्तरेपर्यायश्च घनादिभावलक्षण उत्पद्यते । तस्य चोत्पादो विज्ञायते, तस्य
 पर्यायस्य या क्रिया तस्याः सिद्धेः विद्यमानत्वात् । पूर्वक एव हेतुरनञ् सम्बध्यते ।
 या हि क्रिया घनपरिणामसम्भविनी सा दृश्यते । एतावता समुत्पादमाह । 25

१ तत्संघातभेदत इति कारणम् । इयणुकादिभेदः । संघा इति धर्मकथनम् । २ कथञ्चिदत्यक्तरूपेत्यनेन ॥
 ३ सत्त्वोपचयाभावेऽपि तथाभावो न विरुद्धः ॥ ४ तुल्यमानयोरपि हि वज्र-मेण्डयोरल्प-
 महत्त्वादिवर्शनात् ॥ ५ परिणतेरचिन्त्यरूपत्वाभावे ॥ ६ स्कन्धाभावः ॥ ७ परमाणवः ॥ ८ तथाऽनुत्पाद-
 व्यय-ध्रौव्याणि ॥ ९ पर्यायश्रयत्वात् ॥ १० सूत्रम् ॥ ११ उत्तरपर्यायश्चोत्पद्यते ॥ १२
 तत्क्रियासिद्धेः ॥

तदेव चेति पुद्गलद्रव्यं तथा तथा पूर्वपर्यायविनाशेनोत्तरपर्यायोत्पादेन च परिणमते । न पुनरस्यो व्यनेशदन्यः प्रादुरभूत् । एतावतोभयावस्थयोः पुद्गलत्वावस्थानेन धौव्यमाह । तस्मात् सत्त्वोपचयापचयामावेऽप्युत्पादादयो घटन्त एव ।

न चैते तदाप्यनेकत्वपरिणतय एव, धरणा-ऽऽकर्षणभावात् । अविलक्षणेपु च कुतोऽयं संस्थानवित्तिभेदः ? वासनातः, रूपादि- 5 भेदोऽपि तत एवास्तु । अर्थं तु साधयिष्यामः ।

46 B सम्प्रत्यन्यथाप्येकत्वपरिणति साधयितुमुपक्रमते—न चैते परमाणवस्तदानीमपि स्थूल-परिणामकालेऽप्यनेकत्वपरिणतय एव । अत्र नञाऽवधारणस्यैवाभावः कथ्यते, नानेकत्वपरिणतेः, तस्याः कथञ्चिदस्माभिरपीष्टत्वात् । धरणा-ऽऽकर्षणभावात्, वंशाद्यवर्गमागे हि ध्रियमाणे समाकृत्यमाणे वा परभागस्याऽपि धरणा-ऽऽकर्षणे दृश्येते । यदि चाणवः स्थूलमाव- 10 कालेऽपि परस्पराऽसंश्लेषिण एव तदा कथमेतदुपपद्यते ? तस्माद्धरणा-ऽऽकर्षणान्यथानुपपत्त्या नाऽणूनां सर्वथाऽप्यनेकत्वम् ।

किञ्च, अविलक्षणेपु चाधिकस्य कस्यचिदभावात् सर्वत्रैकरूपेषु च रूप-रस-गन्ध-स्पर्श- 47 A परमाणुषु सन्सु कुतोऽयमनुभवसिद्धः संस्थानस्य वृत्तादेर्विचित्राणि तस्या भेदो वैचित्र्यं भवति ? यथा हि घटे रूपादिपरमाणवः परस्परासंस्पर्शिनस्तथा पटादावपि, ततश्चोभयत्रापि विश- 15 कलितत्वाविशेषाद् घट-पटादिबुद्धीनामाभासभेदो न स्यात्, रूपादिपरमाणुमात्रावगाहित्वस्य सर्वासां तुल्यत्वात् । तस्माद् बुद्ध्याभासभेदनिवन्धनं रूपादिपरमाणुभ्योऽधिकमपि किञ्चिदभ्युपगम्यम् ।

अत्र परो हेतुमाह—वासनात इति । यद्यपि सर्वत्र बुद्धीनां परमाणुमात्रमेव विषय- 47 B स्थाप्याभासभेदो न विरुध्यते, अनादिकालपरूढाविद्यावशात्तस्य समुत्पादात् । उत्तरयति— 20 रूपादिभेदोऽपि रूपपरमाणवो रसपरमाणवो गन्धपरमाणवः स्पर्शपरमाणवः इत्येवं परमाणूनां यो भेदः सोऽपि तत एव वासनात एव संस्थानवित्तिभेदवदस्तु । यथा हि संस्थान-वित्तिभेदो वासनावशात् पर्यकत्वि तथा किमिति परमाणूनां रूपादिभेदोऽपि न कल्पितः ? सोऽपि वासनाकृत एव कल्पनीयः स्यात्, तैद्वित्तिभेदस्य संस्थानवित्तिभेदवदेव वासना- 25 कृतत्वेनैव गतत्वात् ।

१ तदेव च ब्रह्मं तथा परिणमते ॥ २ न चैते तदाप्यनेकत्वपरिणतय एव ॥ ३ सूत्रम् ॥

• आदी धारणा" इति लिखित्वा पश्चाद् पृष्ट्वा धरणा" इति ग्रन्थकारान्त्यामेव संशोध्य कृतम् ॥ ४ अविलक्षणेपु च कुतोऽयं संस्थानवित्तिभेदः ॥ ५ आदिशब्दात् स्वस-चतुरस-आपामपरिमहः ॥ ६ वित्तिनाम् ॥ ७ सूत्रम् ॥ ८ रूपादिभेदोऽपि तत एवास्तु ॥ ९ परमाणुवित्ति ॥

अपि च, वासनैव संस्थानविचिभेदे निमित्तं वासनैवापि वा ? नाद्यः, घटोऽयमिति विकल्पस्य सैनातनत्वप्रसङ्गात् । कदाचित् प्रबोधोऽपि कादाचित्कत्वमिति चेत्, न, प्रबोधोऽपि सहकार्यन्तरं वा वासनापरिपाको वा ? आद्ये वासनैवेति पक्षोपघातः । अत एव परि-
 48 A तु संस्थानवास्तवत्वं स्यात्, परमाणादीनां सर्वत्र साधारण्यात् । तस्माद्यथा विभिन्न- 5
 ज्ञानान्यथानुपपत्तेः परमाणुभेदोऽस्मीष्टस्तथा संस्थानभेदोऽप्यस्तु, तद्वद्विभेदस्याप्यन्यथानु-
 पपन्नत्वात् ।

नन्वयं परमाणुभेदोऽस्मीभिर्वाग्दशावस्थितैरास्थीयते, परमार्थदशायां पुनरयमपि
 नेष्यत एव, परमाणुमात्रस्याप्यनाश्रयणात्, ततो वासनाकृतत्वं परमाणुभेदस्येष्टमेवेति । तन्न,
 यस्मादर्थं तु बाह्याभ्यन्तरभेदमिदं वस्तु वास्तवमेवेति पुनः साधयिष्यामः । ततः परमाणवो 10
 वस्तुस्त एवेति तेषां भेदकल्पनाया वासनाकृतत्वप्रसंजनं युक्तमेव ।

नाकल्पिकायां भेदकालुष्यम् । न तर्हि "विकल्पिकायामपि,
 अग्रहीते कल्पनाऽभावात् । प्रमाणं हि स्यात् । अस्वलक्षणत्वेऽन्यो-
 न्याश्रयः । अधिकार्थक्रियाकारिणश्च कुतोऽस्वलक्षणत्वम् ?

पुनरपि परः प्राह-नैकल्पिकायां न निर्विकल्पके ज्ञाने भेदकालुष्यं संस्थाने प्रतिभास- 15
 भेदकलङ्को भवति ।

"इहै तावत् परमाणूनां संसर्गग्रहे सति संस्थानावभासः स्यात् । न चाविकल्पं
 संसर्गप्राप्तिः । असंसृष्टत्वं हि परमाणूनां रूपभेदो वा, पररूपदेशे परिहारो वा, शून्या-
 काशयोगो वा, अन्तरालवर्तिमिन्नेन्द्रियप्राप्तवस्तुयोगो वा । तत्र न संसर्गावभासो
 48 B रूपभेदप्रतिभासः, परमाणुमात्रपिण्डावभासप्रसङ्गात् । अत एव पररूपदेशस्य परिहारा- 20
 भावैवभासोऽपि न । शून्याकाशस्तु नेन्द्रियगोचर इति तद्योगानवभासः कथं संसर्गाव-
 भासः स्यात् । अन्तरालवर्तिमिन्नेन्द्रियप्राप्तं वस्तु तु स्पर्शादिपरमाणवः, न चामीषां

१ '६' [= पक्षी विभक्तिरत्र विग्रहे शेषा] ॥ २ अपिशब्दो हेत्वन्तरसूचकः ॥ तेन वासना हेत्वन्तरं च
 कारणम् ॥ ३ वासनायाः सदा सद्भावादित्यर्थः ॥ ४ वासनायाः ॥ ५ '६' [पक्षी विभक्तिरत्र विग्रहवाक्ये
 शेषा] ॥ ६ परमार्थत्वम् ॥ ७ शून्यवादिभिः ॥ ८ अर्थं तु साधयिष्यामः ॥ ९ अस्माकं त्वां प्रति ॥
 १० * मूलदेशं 'कल्पिकायामपि' इति पाठः ॥ ११ नाकल्पिकायां भेदकालुष्यम् ॥ १२ वृत्त-
 कल्पनादिप्रतिभासः ॥ १३ बृहत्संस्तर आह ॥ १४ रूपं स्वभावः ॥ १५ '६' [= अत्र विग्रहवास्ये पक्षी
 शेषा] ॥ १६ असंसृष्टत्वाभावः संसर्गः ॥ १७ स्वभावेदप्रतिभासः ॥ १८ '६' [= पक्षी विभक्तिरत्र विग्रहे
 शेषा] ॥ १९ अभावाव एकदेशः ॥ २० संसर्गावभासः ॥

चा(च?)क्षुपाऽप्रतिभासे संसर्गः प्रतिभातो भवति, न ह्यन्येन्द्रियज्ञानविषयोऽन्येन्द्रियजे ज्ञानेऽवभासते । ततो निर्विकल्पधियां संसर्गावभास एव नास्ति, कुतस्तद्वैयर्थ्यसंस्थानस्य वित्तिभेदचिन्ता स्यात् । या पुनरियं संसर्गलक्षणसंस्थानावभासिनी धीः सविकल्पिका सा न प्रमाणम्” [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ० ४६ A (?)] इति ।

तदयुक्तम् । संयोगापरपर्यायस्य नैरन्तर्यरूपस्य संसर्गस्य निर्विकल्पकेऽवभासनात् । 5
नैरन्तर्यं च नाम शून्याकाशदेशयोगः । न च वक्तव्यं शून्याकाशदेशस्याऽप्रत्यक्षत्वकृतोऽयं नैरन्तर्यावभासो न वस्तुस्वरमाणुनैरन्तर्यकृत इति, भिन्नदेशयोः श्रुतयोरन्तरालाकाशा-
प्रत्यक्षत्वेऽपि नैरन्तर्याऽप्रतिभासनात् । तस्माद् वस्तूनां संयोगभावा-ऽभावकृतौ नैरन्तर्यप्रति-
भासा-ऽप्रतिभासौ, न शून्याकाशग्रहणा-ऽग्रहणकृतौ । ततो नैरन्तर्यरूपस्य संस्थानस्याविकल्प-
धियां भासनाद्वित्तिभेदचिन्ता ज्यायसी । 10

परिहारान्तरं तु वार्त्तिकेन आह— नै तर्हीति । यदि निर्विकल्पेऽसंस्पृष्टपरमाणु-
रूपमात्रावभास एवेत्यते न तु संसर्गरूपसंस्थानावभासस्तर्हीत्यं सति विकल्पिकामपि बुद्धौ
संस्थानावभासो न स्यात् । अगृहीते निर्विकल्पधियामप्रतिभाते वस्तुनि कल्पनाऽभावाद्
विकल्पानुत्पानात् । प्रत्यक्षप्रवृत्ताभिना हि विकल्पेन यदेव निर्विकल्पके प्रतिभाति तदे-
वाध्यवसीयते नाधिकं किञ्चित् । तदुक्तम्— 15

“अधिर्गते तु स्वलक्षणे तत्सामर्थ्यजन्मा विकल्पस्तदनुकारी कार्यतेस्तद्विपर्ययत्वात्
स्मृतिरेव, न प्रमाणम्, अनधिगतवस्तुरूपानधिगतेः” [हेतुचिन्दा पृ० ३] इति ।

यदा च निर्विकल्पके संस्थानावभासो नास्ति तदा विकल्पे कुतोऽयं समायातः ?

अपि च, अस्यैवं” गृहीतग्राहितया यदप्रामाण्यमभ्यधायि तदपि दूरापास्तप्रसरं स्यात्,
निर्विकल्पकाऽगृहीतस्यापि संस्थानस्याध्यवसायोत् । तैद् विकल्पेऽभासाभ्यान्ययानुपपत्त्या निर्वि- 20
कल्पकधिर्योमपि संस्थानावभासोऽभ्युपेयः । स च परमाणुमात्रे वस्तुनि न घटामञ्चति ।

१ संसर्गरूपसं ॥ २ जैनः ॥ ३ वस्तुस्तः परमाणवः ॥ ४ युक्ताऽस्माकम् ॥ ५ न तर्हि विकल्पिका-
यामपि ॥ ६ परमाणूनां रूपं स्वभावः, तदेव, माधशब्दोऽवधारणे, तस्यावभासः ॥ ७ अगृहीते कल्पना-
भावात् ॥ ८ निर्विकल्पकेन ॥ ९ स्वलक्षणाध्यवसायी ॥ १० कार्यत्व स्वलक्षणे प्रवर्तते तदध्यवसायश्च तेन ।
* ह्ययतो पृ० 144 A ॥ ११ कार्यरूपत्वात् तस्य विकल्पस्य ॥ १२ नाकारणे विषय इति वचनात् ॥ १३ 25
विकल्पस्य ॥ १४ सति ॥ १५ विकल्पस्य प्रामाण्यम् ॥ १६ तस्मात् ॥ १७ विकल्पोत्पत्त्या ॥ १८ बुद्धौ ॥

स्यादेवम्—नायं नियमो यन्निर्विकल्पकागृहीतं विकल्पो नाध्यवस्यतीति, वस्तुनस्त्रि-
 49 B कालावस्थायित्वस्य सामान्यस्य चाधिकस्यापि ग्रहणादिति । तत्र । "हिर्यस्मादेवमधिकार्थ-
 ग्राहकत्वाभ्युपगमे विकल्पः प्रमाणं स्यात् । यथा हि घटप्रत्यक्षादधिकार्थग्राहि घटप्रत्यक्षं
 प्रयगेव प्रमाणं तथा विकल्पोऽपि निर्विकल्पविषयादधिकं वस्तुनो द्रव्यापेक्षया त्रिकालविषयत्वं
 सामान्यं च सैदृशपरिणामरूपं परमार्थसदध्यवस्येन् पृथगेव प्रमाणम् ।

5

ननु नाऽनधिगतार्थग्राहकत्वमात्रेणैव ज्ञानस्य प्रामाण्यम्, द्विचन्द्रग्राहिणोऽपि प्रसङ्गात्,
 किन्त्वनधिगतस्वलक्षणग्राहकत्वेन । यदुक्तम्—

“तस्मादनधिगतार्थविषयं प्रमाणमित्यप्यनधिगते स्वलक्षण इति विशेषणीयम्”
 [हेतुविन्दौ पृ. ३] इति । H.D. 30.4

50 A ततोऽनधिगतत्रिकालावस्थायित्वादिग्राहिणोऽपि विकल्पस्य न प्रामाण्यम्, त्रिकाला- 10
 वस्थायित्वादेरस्वलक्षणत्वादिति ।

तत्र, यस्मात् त्रिकालावस्थायित्वादेरस्वलक्षणत्वेऽस्वलक्षणत्वाभ्युपगमेऽन्योन्याश्रयो दोषः
 स्यात् । यदि त्रिकालविषयत्वं सामान्यं चावस्तु स्यात्तदा तदध्यवसायिनो विकल्पस्या-
 ऽस्वलक्षणविषयत्वेनाप्रामाण्यं स्यात् । यदि च विकल्पस्याप्रामाण्यं स्यात्तदा त्रिकाला-
 वस्थायित्वादेरवस्तुत्वं स्यात् । न खलु प्रमाणोपस्थापितोऽर्थोऽपरमार्थसन् भवति । 15

50 B स्यान्मतम्—न प्रमाणग्राह्यैः स्वलक्षणम्, किन्तु यस्यार्थस्य सन्निधाना-ऽसन्निधानाभ्यां
 ज्ञानप्रतिभासभेदः स स्वलक्षणम् । ज्ञानप्रतिभासभेदकश्चार्थोऽर्थक्रियासमर्थ एव । यदुक्तम्—

“तदेव परमार्थसत्, अर्थक्रियायोग्यलक्षणत्वाद्वस्तुनः” [न्यायविन्दुः १।१४, १५] इति ।
 ततोऽर्थक्रियाकारित्वं स्वलक्षणत्वम् । तच्च विकल्पविषयस्य नास्ति । यदाह—

“न च सामान्यं काश्चिदर्थक्रियामुपकल्पयति स्वलक्षणप्रतिपत्तेरुद्धं तैत्सामर्थ्योत्पन्न- 20
 विकल्पज्ञानग्राह्यम्” [हेतुविन्दुः पृ० ३] इति ।

१ नित्यत्वस्य ॥ २ घटत्वपदवादेः ॥ ३ प्रमाणं हि स्यात् ॥ ४ त्रयः काला विषयो यस्य वस्तुनस्तस्य
 भावत्रिकालावस्थायित्वमित्यर्थः ॥ ५ ज्ञानाभिप्रायेण उक्तम् ॥ ६ विकल्पः ॥ ७ ज्ञानस्य ॥ ८ आदेः
 सामान्यम् ॥ ९ अस्वलक्षणत्वेऽन्योन्याश्रयः ॥ १० ननु विकल्पस्य प्रामाण्यं स्यात् तदुपस्थापितोऽर्थोऽवस्तु
 स्यादित्याह—न खेति ॥ ११ प्रत्यक्षप्रमाणं ॥ १२ अर्थः ॥ १३ अर्थक्रियायां योग्यं लक्षणं स्वभावो यस्य 25
 वस्तुनः ॥ १४ उपसंहारः ॥ १५ स्वलक्षणप्रतिपत्तिसामर्थ्यं ॥

51 A तत्र विकल्पाप्रामाण्यनिबन्धनं त्रिकालावस्थायित्वादेरस्वलक्षणत्वं किन्त्वर्थक्रियायोग्यत्व-
निबन्धनमिति नान्योन्याश्रय इति ।

अत्राह—अधिकार्थक्रियाकारिणश्च परमाणुमात्रार्थक्रियातः क्षणमात्रावस्थायैर्धक्रियातो
विशेषार्थक्रियातो वा सकाशादधिकार्थक्रियाकारिणः संस्थानस्य त्रिकालावस्थायित्वस्य
सदृशपरिणामरूपसामान्यस्य च कुतोऽस्वलक्षणत्वम् ? किन्त्वर्थक्रियायोग्यत्वेन स्वलक्षणत्वमेव 5

स्यात् । विशैकलितपरमाणुमात्रार्थक्रियातो हि घटादिसंस्थानमधिकामेव धारणा ऽऽकर्षण-
लक्षणां तथा क्षणमात्रार्थक्रियातस्त्रिकालावस्थायित्वमधिकामेव दाह-पाकादिकां—क्षणमात्रार्थ-
51 B क्रियातश्च त्रिकालावस्थायित्वार्थक्रियाया इदमेवाधिक्यं यत् क्षणमात्रेऽर्थक्रिया न सम्भवति,
त्रिकालावस्थायित्वे च सम्भवतीति, एतच्च तृतीये प्रकाशे सप्रकाशं प्रकाशयिष्यामः—
तथा विशेषमात्रार्थक्रियातः सामान्यमधिकामेव सदृशप्रत्ययरूपमर्थक्रियां करोति । 10

तत् संस्थानादेरर्थक्रियायोग्यत्वेन परमार्थसत्त्वात् तदग्राहिणश्च विकल्पस्यानभिगत-
स्वलक्षणग्राहकत्वेन प्रामाण्यात् प्रमाणविकल्पप्रतिभासिसंस्थानभेदो बाह्यपरमार्थतद्वस्तुभेद-
निबन्धनो न वासनामात्रनिबन्धन इति सिद्धम् ।

दूषणान्तरमाह—

कथं चातीन्द्रियाणामविकल्पसंविदि तदापि प्रतिभासः ? 15
भेदोत्पत्तेः । कदा पुनः क्षणिकेष्ट्वियं नास्ति ? वैशिष्ट्यं तु स्थूलताया
अन्यन्न विद्मः ।

52 A केधं चातीन्द्रियाणामिन्द्रियाविषयाणां परमाणूनामविकल्पसंविदि विकल्पकलङ्का-
नङ्कितायां धियां तदापि निश्चयावस्थायामपि प्रतिभासो भवति ।

अयमर्थः—एकार्थक्रियाकारित्वेनोत्पन्नक्षणेऽपि परमाणवः सर्वथाऽप्यनुज्ञित- 20
परमाणुस्वरूपा एव, यथावस्थितवस्तुदर्शनैर्जनैरिव कथञ्चित् परमाणुरूपपरिणामस्य भवद्भि-
रनाश्रयणात् । अपरित्यक्तपरमाणुत्वरूपाश्च परमाणवः सदाऽप्यवगच्छामगोचर एव,

51 B अन्यथा प्रचयक्षणात् प्रागप्युपलम्भः स्यात् । अतो निर्विकल्पकधियामेकत्वपरिणत्यभावे
परमाणूनां प्रतिभासो न गुज्यते ।

१ विकल्पाप्रामाण्यं निबन्धनं यस्यास्वलक्षणस्य ॥ २ प्रसः [=प्रथमसमासः=बहुव्रीहिरित्यर्थः] ॥ ३ अधिकार्- 25
थक्रियाकारिणश्च कुतोऽस्वलक्षणत्वम् ॥ ४, ५ [= '६' विभेदे पठ्यन्तम्] ॥ ६ लसः
[=चतुर्थसमासः=कर्मधारय इत्यर्थः] ॥ ७ अधिकार्थक्रियाकारित्वमेव भावयति ॥ ८ तस्मात् ॥ ९ सामान्य ॥
१० लसः [=चतुर्थसमासः=कर्मधारय इत्यर्थः] ॥ ११ कथं चातीन्द्रियाणामविकल्पसंविदि
तदापि प्रतिभासः ॥ १२ अर्वागदशो गोचरत्वे ॥

एव प्रभोत्तरमाह—‘मेदेन मिश्रत्वेन, अप्रचयावस्थातोऽप्यत्वेनेत्यर्थः, परमाणुना-
मुपादाहेतोरेकार्यक्रियाकारित्वेनोत्पन्नधनकाटेऽविकल्पसंविदि प्रतिमासो भवतीति
सम्बन्धः । यथा प्रचयात् पूर्वं परमाणवोऽसंस्पर्शिनः प्रचयेऽपि यद्यपि तेषामृता एव
तथापि पूर्वं माधोपलम्भः किन्तु प्रचय एव, पूर्वापरधनयोरेकान्त्येनान्यत्वात् । यदि
33A हि य एवाऽप्रचयावस्थायां परमाणवस्त एव प्रचयावस्थायामपि स्मृतदा किमिति पूर्वं
नोपलम्भाः पश्चादुपलम्भस्त इति प्रभावसरः स्यात् । किन्तु पूर्वापरधनयोरेकान्तमिच्छा
एवेति का प्रभावकाशः ? न सत्यु यदि पित्रापो नोपलम्भते तदा घटः किमि-
पलम्भत इति सकर्णो वदति । तत् परमाणुरुपापरिवागेऽप्यविकल्पसंविदि प्रतिमासो
न विरुध्यते ।

उत्तरमाह—वेदा कस्मिन् काटे खनिकेन धनमावावस्थापिषु भावेऽपि मेदेनो- 10
त्पत्तिर्नास्ति ! सर्वदाऽप्यस्तीत्यर्थः । यद्यन्यत्वेत्पादभावेनोपलम्भोऽनुपलम्भौ व्यवस्था-
प्येते तदा प्रचयात् पूर्वमपि परमाणवः धनिकत्वात्तत्कृतेऽप्यत्वेनोत्पन्नाः, सर्वार्थानां
33B परस्परं वैलक्षण्यात् । तत् एकधनादूर्ध्वं द्वितीये धने परमाणूपलम्भः स्यात्, पूर्व-
धनादन्वद्वितीयधनस्योत्पादात् । तद्यदि परमाणवः सर्वदाऽपि परमाणुरुपा एव तदा-
न्यत्वेनोत्पादेऽपि प्रत्यक्षावभासो न भूत एव । 15

स्यादेवम्— न मेदेनोत्पत्तिभावेनोपलम्भः, किन्त्वेकार्यक्रियाकारित्वविशिष्टाद्
मेदेनोत्पादात्, अतो न व्यभिचारः, अप्रचयावस्थायां वैशिष्ट्यस्याभावादित्यत आह—
वैशिष्ट्यं तु स्थूलताया अन्त्य विद्यः । वैशिष्ट्यं तु स्थूलतायाः कथञ्चिदेकत्वपरिणति-
34A रूपाया अन्यद् मिश्रं न विद्यः । एकान्तानेकत्वपरिणतिषु परमाणुषु मेदेनोत्पत्तिमात्रं
प्रचयात् पूर्वमप्यस्ति । प्रचयावस्थायां तु वैशिष्ट्यमेतदेव जातं यदुत पूर्वमेकत्वपरि- 20
णतिर्नासीत्, सम्प्रति तु सा समस्तीति ।

तनु नेकत्वपरिणतिर्वैशिष्ट्यम्, किं तर्हि ? अन्वोपपत्त्येवमपेक्षया सकललोक-
साधारणकर्मपेक्षया चाऽनेकत्वपरिणतीनामेवाणूनामविभागवर्तित्वम् । यदुक्तम्—

१ मेदोत्पत्तिः ॥ २, ३ अंशुताया ॥ ४ ‘७’ [समस्त्यतम्] ॥ ५ कदा पुनः धनिकेऽपि
मास्ति ॥ ६ यदि परमाणुं कथञ्चित् अद्भुतः परमाणवस्तादृशमिव प्रत्यक्षावभासो भवति ॥ ७ कारण ॥
८ अतएव ॥ ९ वैशिष्ट्यमिति सम्बन्धः ॥ १० • “आह च” इत्यभिप्राय स्वरूपायाः ४५ श्लोक
अर्धदेन हेतुचिन्दुदीक्षायां [१० १०४-१०७] लिखिताः, तिष्ठिदं यद्यप्यत्र श्लोकद्वये वर्तते । “अन्त-
रालम्ब्येवैव सात्त्विकं सख्यतामिः कारिकाभिः प्रणिगदयितुं परमुत्पन्न— आह चेति” इति लिखितदुर्लभ-
मिध विरचिते हेतुचिन्दुदीक्षाश्लोके १० ३४४ ॥

५४ B

“अन्योन्यप्रत्ययापेक्षास्ते तथास्मिन्मूर्त्यः ।
कर्मणां चापि सामर्थ्यादविनिर्वायवैकल्या ॥
संश्लेषेण वे भाषाः प्राणिनां तुल्यदुःस्वराः ।
कर्मभिर्जनितान्ते हि तेभ्य एवाविभाषिताः ॥”

[हेतुचिन्दुटीका श्री० ३३-३४, पृ० १-६] ५

तत् कुत एकत्वपरिणतिः सिध्यति, भारणा-अर्पणयोः विभागवर्तिनाद्देवोपपद्यमानत्वादिति ?

तदप्यत्र, अविनिर्वायवर्तिवत्स्यापि कथञ्चिदेकत्वपरिणत्यनभ्युपगमे परमेश-
५५ A संश्लेषिणामणूनामपटनात् । अपि चान्योन्यप्रत्ययैर्लोककर्मभिर्वा परमाणूनां किञ्चिदवि-
निर्वायवर्तित्वं कृतमाहो एकत्वपरिणतित्यर्थे न निधामकगुणग्रहणम्, एकत्वपरिणतापि
सर्वस्य सिद्धत्वाद् दोषाभावात् ।

10

नन्वस्ति दोषो देश-कालस्पर्शाभ्यां वृत्त्यपटने रक्तत्वा-अमृतादिकद्वयमाश्रितेना-
ऽनेकत्वापत्तिश्च । न दोषः, एकत्वपरिणतेः कथञ्चिदवयवैभ्योऽभेदेन वृत्तिपटनात्,
एकान्तभेदिनं एव देश-कालस्पर्शाभ्यां वृत्त्यपटनात्, अवयवाभेदेन कथञ्चिदनेकत्वस्या-
प्यवयवितोऽभ्युपगमात् । यद्वक्ष्यामः— “अत एवैकत्वा-ऽनेकत्व-कम्पा-ऽकम्पावुपपद्यते”

५५ B [पृ० ४३, 68 A] इति ।

15

तद्विद्वत्पञ्चाने प्रतिमासाम्यथानुपपत्त्याऽपि परमाणूनां प्रत्ययावस्थायामेकत्व-
मात्मनो मिथैर्मिश्रमङ्गीकर्तव्यम् । अयं चात्र ग्यायः सूचितः— वैदित्प्रशङ्गं तत्
परमाण्वधिकरूपवत् । यथैवं न भवति तत्र तथा, यथैकः परमाणुरप्रतिष्ठा बहवो

१ सन्ताः ॥ • ननु अस्ति एकत्वमवयवविनि वारणावर्त्ये वयमुपपद्यमानिपाद- अन्योन्येति । ते
भाषाः । एकत्वात्तत्पक्षीनापाद-अन्योन्यकारणाधीनापेक्षाः स्यान्तथास्मिन्तत्त्वपुत्री वैकल्यावर्त्ये चान्ये
वाऽन्येषामपि ते भवत इति । न केचन दहहेतुवन्तु तेषां तथा तिलि, अपि तु अत्राप्यत्रापि
दर्शयन्त- कर्मणां केति । लोकवशात्तत्त्वव्यवस्थितान्तरकर्मणांमपि सामर्थ्यात् तेऽविनिर्वायवर्तिना,
परस्परविभागेन न वर्तन्ते । ननु आकाशस्य कर्मणां सामर्थ्योपपन्नपुत्रिणादृष्ट-संश्लेषेति चेति ।
हिद्विचारणे । “कर्मैव लोकवैविध्यम्” [अमिर्त्येति ४१] इति वचनात् कर्मभिर्जनितान्ते एवम् ।
तेषामेव प्राणिनां साधारणवशात्तत्त्वैर्वा कर्मभिः, तेभ्यः कर्मैव यत्र तद्विचारदेति पाद-अविभाषितो
विभागेन न वर्तन्ते” इति वरिद्वतुर्लोकमिधिविधि हेतुचिन्दुटीकाश्लोके पृ० ३५१-३५२ ॥
२ परमाणवः ॥ ३ लक्षणेन ॥ ४ अदोः ॥ ५ वर्मिणः ॥ ६ न विमलवती अवयवै देतेन वारणावर्त्ये
वा वर्तत इत्यादि ॥ ७ जनोत्तम् ॥ ८ अवयविना ॥ ९ न दोषोऽत्रापि ॥ १० अणूनामणूना-
स्त्वप्यात् साकारान् प्रत्ययावस्थायामेकत्वं मिथैर्मिश्रमङ्गीकृतव्यम् ॥ ११ विचारान्विते कादि परमाण्वैक-
त्ववत्, इन्द्रियवशात्तत्त्वत्, यत् परमाण्वधिकरूपवत् भवति न तद्विदित्प्रशङ्गं यथैकः परमाणुः, अवयविना
बहवो वा परमाणव इति व्यतिरेकानुमानम् ॥

20

25

30

वा । इन्द्रियग्राह्यत्वं हि परमाणूनां रूपविशेषोत्पादेन व्याप्तम् । अन्यथा सदा दर्शन-
प्रसङ्गः । रूपविशेषं चैकत्वपरिणतेरन्यं न विद्यः । अविनिर्माणवर्तित्वे चोक्तप्रायम् ।

तदग्रहे तदग्रहात् तयोरभेदः, न, रसेन व्यभिचारात् ।
तदस्ति तेषां तदैकत्वपरिणतिः ।

पुनरपि परः प्राह—तदिति तेषामवयवरूपाणां परमाणूनामग्रहे परिच्छेदाभावे 5
तस्य संस्थानरूपस्य कथञ्चिदेकत्वपरिणतिरूपस्य वाऽवयविनोऽग्रहात् तयोः परमाणु-
संस्थानयोरभेदः । यथा घटापरिच्छेदेऽपि पटः परिच्छिद्यत इति घटात् पृथक्सत्ताको-
ऽसाविव्यते तथा यदि परमाणुव्यतिरेकेणापि स्वातन्त्र्येण संस्थानं परिच्छिद्येत तदा
56A परमाणुभ्यः पृथक्सत्ताकं तदपीष्येत । किन्तु सर्वत्रापि परमाणुग्रहणपूर्वकमेवावयविनो
ग्रहणम्, अतोऽवयवरूपाः परमाणव एवासौ न पुनस्तदतिरिक्तः, अवयवाग्रहणेऽपि 10
क्वचित् तद्ग्रहणप्रसङ्गात् पटवत् । ज्ञाने तु स्थूलाकारप्रतिभासस्तेदाहित एव भ्रान्तः,
यदुक्तम्—

“बहुनां च निरवयवानां प्रतिभासः समुदायविषयः सावयव आभासते”
[] इति ।

56B तत्र तावत् घटात् पटो “व्यतिरेकी च पृथक् च गृह्यत इति युक्तम्, तैयो- 15
रत्यन्तभेदात् । अवयवाऽवयविनौ तु भेदिनावपि कथञ्चिदभेदिनौ, अतः कथं स्वातन्त्र्येण
ग्रहणम्, सर्वत्र ग्रहणनियमनिबन्धनत्वादभेदस्य । स्थूलप्रतिभासस्तु भ्रान्तो बाधक-
प्रमाणसम्भवे सति व्यवस्थापयितुं शक्यो नान्यथा । तच्च नास्ति । “वृत्त्यघटना-
57A नेकत्वकल्पनयोस्तु प्रतिविधानं करिष्याम इति यत् किञ्चिदेतत् ।

तथाप्युच्यते—नेति, नावयवाऽवयविनोरभेदः । “रसेन रसपरमाणुमिः ‘तदग्रहे 20
तदग्रहात्’ इति हेतोर्व्यभिचारात् । स्पर्शग्रहणपूर्वकं हि भवति रसग्रहणम्, न खलु
57B जिह्वाग्रेणास्पृष्टस्य वस्तुनो रसपरिच्छेदो भवति । न च स्पर्शपरमाणुमात्रा एव रस-

१ परमाण्वधिकरूपविशेषोत्पत्तेरिति ॥ २ रूपविशेषोत्पादाभावे केवलावस्थापामपि दर्शनं स्यादित्यर्थः ॥ ३

● ‘तदैकपरिणतिः’ इति मूलदर्शने ॥ ४ तदग्रहे तदग्रहात् तयोरभेदः ॥ ५ नैयायिकं प्रति ॥

६ जैनं प्रति ॥ ७ यदि परमाण्वतिरिक्तः स्यात् तदाऽवयववैत्यादि ॥ ८ अवयवि ॥ ९ परमाण्वाहित ॥

१० जिनोत्तरम् ॥ ११ मित्रः ॥ १२ पश्यश्रयोः ॥ १३ एतद्वन्धकाशपेक्षयाऽत्यन्तं भेदो यावता सत्त्वा-

दिनाऽभेदोऽपि ॥ १४ नन्वस्ति बाधकं वृत्त्यघटनादीत्याह—वृत्त्येति ॥ १५ रसेन व्यभिचारात् ॥ १६

इत्यस्य हेतोः ॥

परमाणवः, तदुभेदस्य त्वयैवेष्टत्वात्, तदवयववागृहीतैवग्रहणेऽवयवविनो न परमाणु-
रूपावयवमात्र एवैकत्वपरिणतिरूपोऽवयवीति ।

एतेन यदप्युक्तम्—

“यत् सत् तन्निरवयवं यथा ज्ञानम्, सच्च दृश्यमानं नीलम्, सावय[व]त्वे
हि दिग्भागभेदनिमित्तो विरुद्धो धर्मः सत्त्वस्यासत्त्वाख्यो भवति । तेन स्वैमावचिरुद्धो- 5
पलब्ध्या सावय[व]त्वाद् व्यावर्त्तमानं सत्त्वं निरवयवत्वेन व्याप्यत इति स्वैमावः”
[] इति ।

तदपि प्रत्युक्तम् । यतः परमाणूनां धर्मित्वे सिद्धेसाधनम्, द्रव्यार्थैर्निरवय[व]त्वात् ।
स्थूलस्य तु धर्मित्वे आश्रयासिद्धेत्वं प्रत्यक्षवाधा च । अत एव प्रसङ्गत्वमपि न ।
व्याप्येतिरुद्धत्वाच्च, दिग्भागभेदनिमित्तविरुद्धधर्मसंसर्गेण ज्ञानस्याप्यसत्त्वप्रसङ्गात्, न 10
चामूर्त्तत्वाच्च दिग्भिसम्बन्धो विरोधाभावादिति ।

सम्प्रत्युपसंहरति— तैत् तस्मादस्ति न पुनर्नास्ति तेषां परमाणूनां तदा प्रत्यक्ष-
ग्रहणकाले एकत्वपरिणतिः कथञ्चिदेकत्वपरिणामः । स्थौल्यं संस्थानमेकत्वपरिणतिः
स्कन्धोऽवयवीत्येकार्था ध्वनयः ॥ छ ॥

58 A

तदेवं बौद्धान् प्रति एकत्वपरिणामं प्रसाध्य नैयायिकान् प्रत्याह—

15

सा स्यादवयववाभेदिनी द्रव्यम् । एकान्तभेदे का तेषु
तद्वृत्तिः ? समवायः । सा कथं न नभसि ? अजनकत्वात् ।
तर्हि अग्नौ धूमस्याऽस्तु । न, असमवायिकारणत्वात् । समवाय-
निबन्धनस्तद्भावः कथं न तस्य ?

१ स्थूलैरुपरमाणूनाम् ॥ २ '७' [=सप्तमन्तं पदम्] ॥ ३ धर्मेतिरातुमानम्—विभाषाश्रयितं नीले निर- 20
वययम्, सत्त्वात्, यथा ज्ञानम् ॥ ४ व्याप्याभ्युपगमे सत्त्वाम्बुपगमे व्यापकप्रसङ्गनम्—निरवयवत्वमपि ॥
५ प्रतिषेधे सावयवत्वम्, तस्य स्वभावोऽसत्त्वमात्राच्च इत्येकोऽर्थः, तस्य विरुद्धं सत्त्वम्, तस्योपलब्धिः ॥
६ असत्त्वरूपात् ॥ ७ स्वभावहेतुः ॥ ८ परमाणूनां धर्मित्वे इति, सच्च दृश्यमानं नीले परमाणु-
मित्यनेन प्रकारेण धर्मित्वे ॥ ९ सिद्धसाधनमिति । सिद्धि(द्व)साधनं नाम दूषणमसिद्धहेतुकत्वमेवति ।
यतो हेतुर्हि सन्दिग्धसाध्यस्य सिद्धयर्थं प्रयुज्यते । अस्य तु हेतोः साध्यमग्रेऽपि सिद्धम् । सिद्धत्वादेव 25
अधिकसाध्याभावादसिद्धत्वम् ॥ १० परमाणूनाम् ॥ ११ स्थूले पटादिः ॥ १२ तत्र ॥ १३ प्रात्यक्षत्वात्
एव ॥ १४ प्रसङ्गात्त्वमपीति । यत्राभ्यासिद्धत्वे तत्र प्रसङ्गहेतुसिद्धिः कियते, केनोत्तरेण ? यदि स्थूलं
संज्ञेयते तदा निरवयवमपीत्युक्तम् । सोऽपि न ॥ १५ व्याप्येतिरुद्धत्वाच्चेति । व्याप्येतिरुद्धो सत्त्वा
प्रसङ्गहेतुर्भेदः, अत्र तु सत्त्वनिरवयवत्वयोर्व्याप्येतिरुद्धत्वास्माकमसिद्धा ॥ १६ प्रसङ्गात्त्वमपि न ॥ १७ तदस्ति
तेषां तदैकत्वपरिणतिः ॥ 30

सा पूर्वप्रसाधितैकत्वपरिणतिः परमाणूनां कथञ्चिदेकत्वपरिणामरूपा स्यात् कथञ्चिद-
वयवाभेदिनी परमाणुभ्यः कथञ्चिदभिन्ना द्रव्यमिति वेदितव्यम् । यदेतद् नैयायिका
द्रव्यमित्याहुः सा परमाणूनामेकत्वपरिणतिरेवोच्यते ।

अत्र च न द्रव्यं साध्यते, तस्य परैरपीष्टत्वात् । किं तर्हि ? कथञ्चिदवयवावयविनोर-
58 B भेदः, तयोः सर्वथापि परैर्भेदस्येष्टत्वात् इति कथञ्चिदभेदमेव साधयितुं परं पृच्छति— 5
59 A एकान्तभेदे सर्वथाप्यवयवावयविनोर्भेदाभ्युपगमे तेषु परमाणुलक्षणावयवेषु तस्यावयविनो
वृत्तिः का ? वृत्तिशब्देन किमुच्यते ? अस्माकं तावद् द्रव्यस्यावयवेषु वृत्तिः कथञ्चिदभेद
एवोच्यते, भवतां पुनरेकान्तभेदवादिनां केति ?

59 B परः प्राह— समवायः । वृत्तिशब्देन समवायः सम्बन्ध उच्यते, एतदेव नः
सिद्धान्ते अवयवेष्ववयविनो वर्चनं यस्तेषु तस्य समवायः सम्बन्धः । अत्राह— 10
सा समवायरूपा वृत्तिरवयविनः कथं न नभसि ? यथा ह्यवयवेषु समवायसद्भावादवयवी
वर्चत इत्युच्यते तथा नभस्यप्युच्यतां समवायस्यैकत्व-सर्वगतत्वाभ्यां तत्रापि भावात् ।
आकाशमपि समवायिकारणं कथं नोच्यत इत्यर्थः ।

पर आकाशे वृत्त्यभावे हेतुमाह— अजनकत्वात् । सा समवायरूपा वृत्तिराकाशे-
60 A ऽवयविनो नोच्यते किन्तु स्वावयवेष्वेव, आकाशस्यावयविनं प्रत्यजनकत्वात् । यो हि 15
येन जन्यते स तत्रैव समवेतः सन् समवायाद्भूत इत्युच्यते । तच्चैतदवयवेष्वेवास्ति
नाकाशे, जनकत्वा-ऽजनकत्वाभ्याम् । अतः समवायसद्भावाविशेषेऽप्यवयवेष्वेवावयविनो
वृत्तिरुच्यते, नाकाशे ।

अत्राह—तर्हीति । यदि तदुत्पादात् तत्र च समवायसद्भावाद्वृत्तिरुच्यते, तर्ह्येवं
60 B व्यवस्थायामग्नौ भूमस्याऽस्तु सेति सम्बध्यते । यदि हि समवायसद्भावेऽपि जनकत्वा- 20
भावेनावयविनः समवायरूपा वृत्तिराकाशे न भवति तर्हिग्नौ भूमस्य समवायरूपा
वृत्तिरस्तु, अग्नेः सकाशाद्भूमस्योत्पादात् समवायस्य चैकत्व-सर्वगतत्वाभ्यां सद्भावात् ।

61 A परः प्राह—नेति, उत्पादकत्व-समवाययोगयोरपि नाग्नौ भूमस्य समवायरूपा वृत्तिः,
असमवायिकारणत्वेन अग्नेः । नाग्निभूमस्य समवायिकारणं किन्तु निमित्तकारणम्,

१ सा स्यादवयवाभेदिनी द्रव्यम् ॥ २ एकत्वपरिणतेः पर्यायः ॥ ३ एकान्तभेदे का तेषु तद- 25
वृत्तिः ॥ ४ सूत्रम् ॥ ५ सा कथं न नभसि ॥ ६ सूत्रम् ॥ ७ जनकत्वम् ॥ ८ तद्व्यग्नौ
भूमस्यास्तु ॥ ९ सतोः ॥ १० सूत्रम् ॥ ११ समवायिकारणं नाग्निः, किन्तु निमित्तकारणम् ॥

समवायिकारणं तु स्वावयवा एव । अतोऽग्नेरुत्पादेऽपि धूमस्य न तत्र समवायरूपा वृत्तिरुच्यते, उत्पादकत्ववत् समवायिकारणत्वस्यापि लक्षणत्वादिति न समवायरूपवृत्ति-लक्षणस्यातिव्याप्तिरिति ।

समवायः समवायसद्भावा निबन्धनं कारणं यस्य स तथाभूतस्तदभावः समवायि-
61 B कारणत्वं कथं न तस्याग्नेर्भवति । धूमावयवा हि "स्वावयविनो जनकत्वेन समवाय- 5
सद्भावेन च समवायिकारणमुच्यन्ते । तदेतदग्नेरप्यस्ति, अग्नेरुत्पादादेकत्व-सर्वगतत्वाभ्यां
समवायसद्भावाच्च । ततश्चोत्पादकत्वात् समवाययोगेन समवायिकारणत्वाच्चान्नौ धूमस्य
समवायरूपा वृत्तिः स्यात् । न चैवम् । अत एकान्तभेदाभ्युपगमे परमाणुष्ववयविनः
समवायरूपा वृत्तिर्न घटत इति कथञ्चिदभेदोऽभ्युपगमेः ।

तथापि नांशेन, अनंशत्वात् । सर्वात्मनापि, तच्छून्यतापादात् 10
बहुत्वप्रसङ्गाच्च । अनंशस्य अंशानंशकल्पनावदु वृत्तेरप्ययोगः,
एकान्तभेदिवृत्तेस्तद्व्याप्तेः । अधिकोत्पत्तौ च तुलानतिविशेषः स्यात्,
उपलक्षणं च, महत्त्वात् उपलभ्यत्वात् । गुरुत्वं च, पतनधर्मकत्वात्
गुणानां गुणान्तरारम्भाच्च । जलादयो मत्स्यादीनामेव गुरुत्वं
प्रतिबध्नन्ति, पतनस्खलनदर्शनात् । नैवमवयविनः । यदा त्वणव 15
एव तथा परिणमन्ते तदा न दोषः ।

अथवा भवेदवयवेष्ववयविनः समवायरूपा वृत्तिस्तथापि नांशेन नैकदेशेनावयविनो-
62 A ऽवयवेषु वृत्तिर्घटते । अवयवी हि प्रत्यवयवं किमेकदेशेन वर्तते उत सर्वात्मना ? तत्र 20
नैकदेशेन, अनंशत्वादवयविनोऽश्माभावात् । अवयविनो हि स्वावयवा एवांशाः, तेषु
च वृत्तिचिन्ता प्रारब्धा, अंशान्तराणि च न सन्तीति कथमेकदेशेन वृत्तिर्घटत ?
न केवलं नांशेन, सर्वात्मनापि काश्चन्येनाप्यवयविनोऽवयवेषु वृत्तिर्न घटते, कुतः ?
तैच्छून्यतापादात् । "तेषां यस्मिन्नावयवी वर्तते ततोऽन्येषामवयवानां शून्यतापादादवयवि-
राहित्यापत्तेः प्रसङ्गात् । अथवा तेनावयविनोऽऽकान्तावयवस्य शून्यतापत्तिप्रसङ्गात् ।

१. समवायनिबन्धनस्तद्भावाः कथं न तस्य ॥ २. भूतत्वं ॥ ३. एवम् ॥ ४. अवयविराहित्य-
प्रसङ्गात् ॥ ५. अवयवानां मध्ये ॥ ६. अवयवे ॥ ७. सर्वात्मना ॥ ८. पूर्वं ॥ ९. अवयविराहित्यप्रसङ्गात् ॥ 25
१०. यदा सर्वात्मना एकमवयवं व्याप्य द्वितीयमपि सर्वात्मना व्याप्नोति तदा पूर्वस्वावयवस्यावयविराहित्ये
स्यात्, न अत्रकाले सर्वात्मनाऽवयवद्वयं व्याप्य शून्यतापत्तिप्रसङ्गात् ॥

ततोऽन्यत्र वृत्तेः । न केवलमतेः, बहुत्वप्रसङ्गाच्च न सर्वात्मना वृत्तिर्घटते, प्रत्ययवयवं
 62 B वावयवी परिसमाप्य वर्त्तते, सर्वेऽपि चावयवा अवयविना व्याप्ता दृश्यन्ते, अतो
 बहुत्वं प्राप्नोति । यावन्तोऽवयवास्तावन्तोऽवयविनः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अतोऽवयवेष्व-
 वयविनो भेदाभ्युपगमे वृत्तिर्न घटत एव ।

ननु यस्यांशेन सर्वात्मनापि च वृत्तिः सम्भवति तत्रांशानंशविकल्पना शोभां 5
 विभ्रयात्, यथा कुन्दकलिकासु सूत्रतन्तोः । यत्र पुनरंशा एवाऽसम्भविनस्तत्रांशा-
 63 A नंशवृत्तिविकल्पना केवलं बहुभाषित्वमेव सूचयति । तदंशानंशकल्पनानपेक्षमवयवी
 वर्त्तत इत्येतावदेवोच्यतेऽस्माभिरिति ।

न, अनंशस्येति । यथाऽनंशस्यांशानंशकल्पनाया अयोगस्तथा वृत्तेरपि, न वै निरंशः
 सन् कोऽपि कापि वर्त्तमानोऽस्माकमसंतीत् । यस्मादेकान्तभेदिवृत्तेरेकान्तेन भेदिनो 10
 वर्त्तनस्य तद्याप्तेः ताभ्यां देश-सर्वात्मभ्यां व्याप्तत्वात् । मित्रो हि पदार्थः कचि-
 63 B द्वर्त्तमानः कश्चिद्देशेन वर्त्तते, यथा कुन्दकोरकेषु सूत्रतन्तुः, कश्चित् सर्वात्मना यथा
 भाजने नारङ्गफलम् । तदयमप्यवयवी यद्यवयवेषु वर्त्तत तदा देश-कात्स्नर्याभ्यामेव,
 प्रकारान्तरेण वृत्तेरदर्शनात्, तद्देश-कात्स्नर्ययोर्भेदिवृत्तिव्यापकयोरभावात् तद्याप्याया वृत्ते-
 रप्यवयविन्यभावः प्राप्नोति । अस्ति च वृत्तिः । तस्मादभेद एव कथञ्चिदङ्गीकर्त्तव्यः । 15

64 A अपि च, यदि परमाणुभ्योऽधिकोऽवयवी उत्पद्यत इत्युच्यते तदाऽधिकोत्पत्तौ
 च तुलानतिविशेषः स्यात् । यावद्वि विशकलितमृत्तिकाकणान्तस्य तुलादण्डस्य
 नमनं ततोऽधिकतरमेव पिण्डाक्रान्तस्य प्राप्नोति, यदि सत्यमवयवी स्वावयवभ्योऽधिकः
 समुत्पद्यते । न च तुलानतिविशेषो दृश्यते ।

स्यान्मतम्— सन्नपि तुलानतिविशेषो न गृह्यतेऽवयविनः सूक्ष्मत्वादित्यत आह— 20
 "उपलक्षणं चेति, स्यादिति सम्बन्धः । न केवलमधिकोत्पत्तौ तुलानतिविशेषः स्यात्,
 64 B तुलानतिविशेषोऽप्युपलक्षणं चेति चार्थः । कुतः ? मेहत्त्वादवयविनो महाद्रव्यत्वात् ।
 यद्यवयवी सूक्ष्मः स्यात्तदात्पतरत्वेन सन्नपि तुलानतिविशेषो नोपलभ्येत, किन्त्ववयवी
 महान् । अतः कथमनुपलम्भः तुलानतिविशेषस्यापि, मेहत्त्वात् ? महत्त्वं पुनरवयविनः
 सिद्धम्, "उपलभ्यत्वादक्षगोचरत्वात् । न खलुपलम्भत्वं मेहत्त्वं व्यभिचरति । तदुक्तम्— 25

१ तच्छून्यतापादादितोः ॥ २ सूत्रम् ॥ ३ अनंशस्यांशानंशकल्पनावद् वृत्तेरप्ययोगः ॥ ४
 एकान्तभेदिवृत्तेस्तद्व्याप्तेः ॥ ५ नारङ्गस्य भाजने सर्वात्मना प्रवेशो वृत्तिः ॥ ६ सूत्रम् ॥ ७
 सूत्रम् ॥ ८ उपलम्भः स्वादित्यर्थः ॥ ९ सूत्रम् ॥ १० तुलानतिविशेषस्य ॥ ११ अत्र "लम्भो विशेष-
 स्यापि महत्त्वादिति इति पूर्वं लिखित्वा ग्रन्थकारेणैव पश्चात् संशोध्य "लम्भः तुलानतिविशेषस्यापि
 महत्त्वात् इति कृतम् ॥ ११ कुतः ॥ १२ सूत्रम् ॥ १३ कार्यं कर्तुं ॥ १४ कारणम् ॥ १५ भवद्भिः ॥ 30

“महत्त्वादेनेकद्रव्यवत्त्वाद् रूपविशेषाच्च द्रव्यं प्रत्यक्षम्” [वैशेषिकसूत्रे ४।१।६] इति । तस्मादधिकोत्पत्तौ तुलानतिविशेषस्तदुपलम्ब्य स्यादिति ।

स्यादेतत्—अधिकोत्पत्तावपि गुरुत्वाभावेन तुलानतिविशेषो न भवतीति । तत्र । यस्माद् गुरुत्वं च स्यादिति सम्बन्धः । पतनपर्यन्तत्वाच्चपत्तिनोऽप्यपानदर्शनात् ।

65 A न खलु गुरुस्पर्शाभावेऽप्यपानतः सम्भवति, तस्य तदेतुक्तत्वात् । यद्वोचाम— 5
“अधोगतेगुरुः” [पृ० ३] इति । न च स्वगतगुरुत्वाभावेऽप्याश्रयगुरुत्वादेवाधः-
पार्तः, रूपादीनामप्यभावप्रसङ्गात्, आश्रयरूपादिभिरेव प्रत्यक्षत्वादिवटनात् ।

यत्तुक्तम्—

“अवनतिविशेषानुपलम्ब्य कार्ये मक्षिकादिगुरुत्वसम्पर्केणापि समान इति । तथाहि—तन्तुषु मीयमानेषु मक्षिकादिसम्पर्केऽप्यवनतिविशेषो नोपलभ्यते । न च 10
तद्गुरुत्वस्यासत्त्वम्” [प्रश्नस्तपादभाष्यटीका व्योमवती पृ० ६३०] इति ।

65 B तदुक्तम् । तन्तुगुरुत्वाद् मक्षिकागुरुत्वस्यातिस्वल्पत्वेन नतिविशेषस्यातिस्वल्पत्वात्
प्रतिपत्तौ नैष्ठिकाभावाच्च सतोऽप्यनुपलक्षणम्, न पुनस्त्येव न । यत्र पुनर्मक्षिकैर्गुरुत्वमधिकं
प्रतिपत्तौ नैष्ठिकं च भवति तत्र नतिविशेषोऽवश्यमुपलभ्यते एव । न खलु केवलं गुणाफला-
क्रान्तस्य मक्षिकालेखाविलगुणाफलाक्रान्तस्य च तुलादण्डस्य तावतीमेव नतिमति- 15
निर्मललोचनाः पश्यन्ति । गुरुत्वं चाप्रत्यक्षं परेऽभ्यसंसत्, अतस्तदुक्तमेव हेतुना साध्यते ।
यदाहुस्ते—

66 A “गुरुत्वं जल-भूमयोः पतनकर्मकारणमप्रत्यक्षं पतनकर्मानुमेयं संयोगे-प्रपत्त-
संस्कैरविरोधि” [प्रश्नस्तपादभाष्ये] इति ।

तदवयविनो गुरुत्वभावाच्चतुलानतिविशेषोपलम्बः प्राप्नोति ।

20

१ सूत्रम् ॥ २ सूत्रम् ॥ ३ गुरुत्वमपि कुत इत्याह ॥ ४ गुरुत्वहेतुकारणात् ॥ ५ पतनकार्यदर्शनात् गुरुत्वं
कारणमनुमीयते ॥ ६ अवयवि ॥ ७ अवयवरूप ॥ ८ इति शास्त्रम्, कुतः ? ॥ ९ अवयविद्वये ॥ १०
मक्षिकादि ॥ ११ णां [=मक्षिकाणां] ॥ १२ एक ॥ १३ लक्षसंख्या यत्तुत्वं लभ्यते ॥ १४ एकगुणा ॥
१५ किन्त्वधिकं नति पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १६ नन्ववयविनो गुरुत्वस्य प्रत्यक्षत्वं किमिति नोक्तम् ? किमिति
हेतुतासाधनं कृतमित्याह— गुरुत्वमिति ॥ १७ ‘पतनपर्यन्तत्वाच्च’ इत्येवंरूपेण ॥ १८ संयोगप्रपत्तिसंस्कारा 25
विरोधिनी यस्य, तत्र संयोगो विरोधी पततो बदरस्य कुण्डयोगेनाधःपाताभावात्, पत्नी स्वकार्यं प्रपत्तेन परति,
धनुषा मुच्यमानो बाणो वेगाख्येन संस्कारेण न पतति ॥ १९ वेग ॥

न केवलं पतनधर्मकत्वादवयविनो गुरुत्वम्, तथा गुणानां गुणान्तरास्माच्च । यथा ह्यवयवगुणा रूपाद्योऽवयविनि रूपादिगुणानादधति तथा गुरुत्वमपि । न च गुणानां गुणान्तरारम्भणमसिद्धम्, भवद्भिस्संयुगगतत्वात् । तदुक्तम्—

“ अपाकजरूप-रस-गन्ध-स्पर्श-परिमाणैकत्वैकपृथक्त्व-गुरुत्व-द्रवत्व-स्नेह-वेगाः कारणगुणपूर्वकाः ” [प्रशस्तपादभाष्ये] इति ।

5

ततः कथमवयविनो गुरुत्वाभावेन तुलानतिविशेषो न स्यात् ?

ननु यथा समस्त्येन केवलेन चाभ्रमसा समाक्रान्तस्य तुलादण्डस्य तावत्येव
66B नतिर्दृश्यते अथ चाभ्रमसो भिन्नो मत्स्यो गुरुत्वबोधं तथाऽधिकावयव्युत्पत्तावपि स्यादिति ।

उच्यते—जलादयः, आदिशब्देन दुग्धघृतादिग्रहः, मत्स्यादीनामेव, आदिशब्दात् काष्ठा-
दिग्रहः, गुरुत्वं प्रतिबध्नन्ति तुलानत्यादिकार्यकरणासमर्थं कुर्वन्ति । एवकारः सर्वत्र प्रति-
बन्धकत्वाभावात् । गुरुत्वकार्यं तुलानतिविशेषः । जलादिभिश्च मत्स्यादीनां गुरुत्वं
सदपि स्वकार्याकरणाश्रमं क्रियते, अतः कथं जलादिभ्यो मत्स्यादीनामाधिक्येऽपि
तुलानतिविशेषः स्यात् ? यत्र तु पापाणादौ जलादिना गुरुत्वं न प्रतिबध्यते तत्र
भवत्येव नतिविशेषः ।

10

गुरुत्वप्रतिबन्धश्च पतनस्खलनदर्शनात् मत्स्यादेरधः पततो जलादिना स्खलन-
67A दर्शनादवसीयते । अत एव च मत्स्यादयो जलादीनामुपरिष्ठादेव प्लवन्ते, नाधो निम-
जन्ति ।

15

नैवमवयविनः, यथा पतनस्खलनदर्शनेन मत्स्यादिगुरुत्वस्य जलादिना प्रति-
बन्धोऽवसीयते नैवमवयवैरवयविगुरुत्वस्य प्रतिबन्धोऽवसातुं शक्यः । मत्स्यादयः पापाणा-
दयश्चान्यत्र क्वचित् पतन्तो दृष्टाः । यदा जलादौ पापाणादय एवाधः पतन्ति न
मत्स्यादयस्तदाऽवसीयते जलादिना मत्स्यादीनां गुरुत्वं प्रतिबद्धमिति । अवयवी

20

67B तु सर्वदाऽपि स्वावयवाधारः क्वचिदपि नाधः पतन्नुपलब्धोऽतः कथं पतनस्खलन-
दर्शनेनास्य गुरुत्वप्रतिबन्धः प्रत्येतुं शक्यः । न च मेवादिबद्धधःपतनानुपलब्धमेऽप्य-
वयविनो गुरुत्वप्रतिबन्धोऽस्तीति वाच्यम्, संयोग-प्रयत्न-संस्काराणामेव गुरुत्वं प्रति
भवता विरोधित्वाभ्युपगमात् । न चैतदवयविन्येऽस्तीति । तद् गुरुत्वस्याप्रतिबद्धत्वात्
तुलानतिविशेषः स्यादिति ।

25

१ सूत्रम् ॥ २ जलादयो मत्स्यादीनामेव गुरुत्वं प्रतिबध्नन्ति ॥ ३ कोऽर्थः ? मत्स्यादीन् प्रति
प्रतिबन्धकत्वं जलस्य, न पापाणादीन् प्रति ॥ ४ मत्स्यादीनां गुरुत्वमिति ॥ ५ सूत्रम् ॥ ६ बन्धः
कथं जायते इत्याह ॥ ७ इत्यतः पु० ४१ प० १८ ॥ ८ विरोधि कारणम् ॥ ९ किन्तु समाप्य
एवास्ति ॥

30

नन्वयं तुलानतिविशेषो युष्मत्पक्षेऽपि प्राप्नोति, कथञ्चिदेकत्वपरिणतेरधिकार्या
उत्पादादिति । उच्यते— यदा त्वणव एव नाधिकं किञ्चित् तथा घनादिभावेन
परिणमन्तेऽनेकत्वपरिणाममपहाय कथञ्चिदेकत्वपरिणाममुपयन्ति तदाऽस्माकं तुलानति-
68 A विशेषदर्शनलक्षणो दोषो न भवति । वयं हि त एवाणवस्तावन्मात्रसत्ताका एवैकत्व-
भावमनुभवन्ति न पुनस्तेभ्यः किञ्चिदधिकमुत्पद्यत इति प्रपञ्चाः, अतोऽधिकस्य 5
लवस्याप्यनुत्पादात् कुतो नतिविशेषदर्शनप्रसङ्गः स्यात् ?

तदयमवयवेभ्यः स्यादभिन्नः । अत एव एकत्वा-ऽनेकत्व-
कम्पा-ऽकम्पाद्युपपद्यते । तत् स्यादवयवाभेदी स्कन्धो द्रव्यम् ।

सम्प्रति प्रस्तुतमुपसंहरति—तत् तस्मादयमवयवी अवयवेभ्यः सकाशात् स्यात् कथ-
ञ्चिदभिन्नः, एकान्तभेदे पूर्वोदितदोषप्रसङ्गात् । अत एवेति यत् एवावयवेभ्यः कथ- 10
ञ्चिदभिन्नोऽवयवी अत एवैकत्वा-ऽनेकत्व-कम्पा-ऽकम्पाद्युपपद्यते घटमानकम् । आदिशब्दाद्
रक्तत्वारक्तत्वादिप्रसङ्गः । एकोऽवयवी, अवयवेभ्यो भेदात् । अत एवाचलम् । अवयव-
68 B चलनेऽप्यचलनात् । तथाऽनेकैः, अवयवेभ्योऽभेदात् । अत एव चलम्, अवयवचलने
चलनात् । एवं रक्तत्वारक्तत्वाद्यपि भावनीयम् ।

ननु कथमेकस्यैवैकानेकत्वाद्युपपद्यते विरोधादिति । उच्यते—किमिदमेकत्वमने- 15
कत्वस्य विरुद्धमिति पृष्ठो व्याचष्टां भवान्—किमेकान्तेन उत कथञ्चिद् ? तत्र न
पूर्वम्, अनभ्युपगमात् । द्वितीयं पुनरनेकत्वान्तरीयकमेव । अन्यथा कथञ्चिच्चमेव
न स्यात् । विरोधात् कथञ्चिच्चमेवासिद्धमिति चेत् । न । विरोधो हि द्विष्टः, तत्र
कथञ्चिदेकत्वस्य किमेकान्तानेकत्वेनेति कथञ्चिदनेकत्वेनेति पूर्वकमेवावर्तते । अथा-
नुपलम्भात् कथञ्चिदेकत्वाघटनमुच्यते तदप्यसङ्गतम्, कथञ्चिदेकत्वस्यैवोपलम्भात् । 20
तथाहि—घटपटवत् सर्वदाऽवयववायवविनोः पार्थक्येनाऽनुपलम्भादभेदोपलम्भः । अपमस्य
पटस्याञ्चल इति प्रत्ययाद् भेदोपलम्भमेति । अस्तु तर्हि तस्यैव युगपत् तद्देशत्व-
मर्तद्देशत्वं च विरोधः । न । विरोधलक्षणाभावात् । न हि तद्देशसंसर्गविधौ नियमेन

१ यदा त्वणव एव तथा परिणमन्ते तदा न दोषः ॥ २ तदयमवयवेभ्यः स्यादभिन्नः ॥

३ अत एवैकत्वा-ऽनेकत्व-कम्पा-ऽकम्पाद्युपपद्यते ॥ ४ अवयवी ॥ ५ किमेकान्तेनेति । किमे-

कान्तैकत्वमेकान्तानेकत्वेन सह अशोभित्वं कथञ्चिदेकत्वं कथञ्चिदनेकत्वेन सह विरुद्धमिति विवक्ष्यमाणम् ॥

६ तस्यैव देशोऽस्तित्वं तस्यैव नास्तित्वमेकैकत्वमिति तर्कः ॥ ७ यदा [अथानुपलम्भात्]—बहुनीहिरित्यर्थः ॥

८ सोऽदेशो वक्ष्य ॥

देशान्तरसंसर्गनिषेधः । तद्देशत्वत्तद्देशत्वयोस्तु स्याद्विरोधः । तच्च नेष्यते, देशान्तर-
विधानेन तद्देशत्वस्यानिषेधात् । एवं कम्पा-ऽकम्प-रक्ता-ऽरक्ता-ऽऽवृता-ऽनावृता-गृहीता-
ऽगृहीतत्वादीनामपि विरोधः परिहरणीयः ।

एतेन यदुक्तम्—

“नापि स्थूल एको विषयस्तथावभासी, पाण्यादिकम्पे सर्वस्य कम्पप्राप्तेः ।
अकम्पने च चलाचलयोः पृथक् सिद्धिप्रसङ्गादस्रोदकवत् । एकस्यावरणे सर्वस्यावरण-
प्रसङ्गः, अभेदात् । न वा कस्यचिदावरणमित्यविकलं दृश्येत ।” तथा “रक्ते
चैकैस्मन् रोगः, अरक्तस्य वा भेतिः । अवयवरागे वाऽवयविरूपमरक्तमिति रक्ताक्तं
दृश्येत । तस्मान्नैकः कश्चिदर्थोऽस्ति यो विज्ञानं सरूपयति” [प्रमाणविनिश्चयः
पृ० २६२ ८] इति,

तत् प्रयुक्तम्, सर्वस्यापि कम्पा-ऽकम्पादेरविरोधेनावयवाभेदादनेकत्वेन च घटनात् ।

सम्प्रत्यवयवेभ्योऽवयविन एकान्तभेदनिराकारकमुमानमुच्यते—अवयवी नावयवेभ्य
६९ A एकान्तमिन्नः, कार्यद्रव्यत्वे सति 'तत्संयोगाविषयत्वात्' । यः पुनर्यस्मादेकान्तमिन्नः स
तेन सह कार्यद्रव्यत्वे सति संयोगाविषयोऽपि न भवति, यथा घटात् पटः । एकान्तभेदः
कार्यद्रव्यत्वे सति तत्संयोगाविषयत्वेन व्याप्तः, तद्विरुद्धायां कार्यद्रव्यत्वे सति तत्सं-
योगाविषयत्वलक्षणे हेतुरिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । तदवयवावयविनोः कथञ्चिदभेद
एव सम्बन्ध इति स्थितम् ।

६९ B सम्प्रति प्रस्तुतमुपसंहरति—'तत् तस्मादवयवाभेदी अवयवेभ्यः कथञ्चिदमिन्नः
स्कन्धो द्रव्यं परपरिकल्पितं द्रव्यमुच्यते, नान्यत् किञ्चित् ।

१ यत्रैवं प्रयोगः क्रियते—अत्र देशोऽस्ति, तत्र देशान्तरनिषेधो न हि । यत्र तु 'अत्रैवास्ति' इत्यवधारण-
सहितः तत्र देशान्तरनिषेधः स्यादिति भावः ॥ २ किमेकान्तकम्प एकान्ताकम्पेन आहोस्वित् कथञ्चित्
कम्पः कथञ्चिदकम्पेन सह विरुध्यत इति विकल्प्य पूर्वप्रकारेण परिहारः ॥ ३ गृहद्वर्मोत्तरेण ॥ ४ अवयविनः ॥
५ पाणेः ॥ ६ अवयविनः ॥ ७ अवयवे ॥ ८ सर्वस्यावयविन इति द्रव्यम् ॥ ९ अथ न रागस्तर्हि
अरक्तस्य वा गतिर्शनं स्यात् ॥ १० ज्ञानम् ॥ ११ किंचान्यद् दूषणम् ॥ १२ अवयविनः ॥ १३ तैर-
वयवैः सह संयोगः ॥ १४ 'संयोगाविषयत्वात्' इत्येवोच्यमाने परस्य सत्तया व्यभिचारः स्यात् यतः सत्तायाः
समवाय एष्येते प रिति 'कार्यद्रव्यत्वे' इति विशेषणम् । कार्यत्वे सतीति क्रियमाणे गुणैर्व्यभिचारः स्या-
दिति द्रव्यपदम् । इति परस्य व्यभिचारनिरासार्थं विशेषणानि । द्रव्यत्वे सतीति क्रियमाणे आकाशादिभिर्व्यभि-
चारः स्यात् ॥ १५ प्रतिषेधस्य एकान्तभेदस्य व्यापकं 'कार्यद्रव्यत्वे सति संयोगाविषयत्वम्', तस्य विरुद्धं
कार्यद्रव्यत्वे सति संयोगाविषयत्वम्, तस्योपलब्धिः ॥ १६ तत् स्यादवयवाभेदी स्कन्धो द्रव्यम् ॥

मनस्तमःशब्दोद्द्योतादयस्तदुभेदाः । भावमनोहेतुः करण-
विशेषात्तः स्कन्धो मनः अचेतनासर्वगतापरमाणुद्रव्यत्वात् पौद्ग-
लिकम्, अन्यथा स्पर्शवत्त्वाभावेन तदभावः । मूर्तकरणत्वाच्च
चक्षुरादिवत् । अतश्च स्पर्शवत् । न च शरीरान्यत्वे सर्वविषय-
ज्ञानहेतुरित्येवास्पर्शवत् । परमाण्वन्यत्वे सति अपौद्गलिकत्वादात्मा 5
अस्पर्शवान् । विभुत्वं च स्यात्, अचेतनास्पर्शद्रव्यत्वात्, निष्क्रियत्वं
च । तद् मनः पौद्गलिकम् ।

तदेवमणूनां स्कन्धस्य च स्वरूपमभिधाय स्कन्धभेदानभिदधाति—मन इति ।
आदिशब्देन छाया-कर्म-प्राणापानादिग्रहः । तस्य पुद्गलभेदस्य स्कन्धस्य भेदाः प्रकाराः ।

तत्र मनःस्वरूपमन्यते—भावमनोहेतुर्यः स्कन्ध इति सम्बन्धः । भावमनो जीवस्य 10
70 A परिणामविशेषः, तस्य हेतुः यतः पुद्गलस्कन्धाजीवस्य भावमनो भवतीत्यर्थः करण-
विशेषो मनःपर्याप्तिनामा जीवस्य शक्तिविशेषः, 'तेनाऽऽत्मा औत्तमना गृहीतः स्कन्धोऽनन्ता-
नन्तमनोयोग्यवर्णणापरिणामरूपो मन इत्युच्यते । स्कन्ध इत्येकवचनं जात्यपेक्षम्, न
ह्येको द्वौ त्रयो वा पुद्गलस्कन्धा मनीभवन्ति, किं तर्हि ! बहवः ।

सम्प्रति मनसः पौद्गलिकत्वं साधयति—अचेतनेति । पुद्गलाः प्रयोजनमुत्पादका 15
अस्य “प्रयोजनम्” [सि० ६।३।११७] इतीकणि पौद्गलिकम्, पुद्गला अवयवभूता
अस्य सन्ति “अतोऽनेकस्वरात्” [सि० ७।२।६] इतीके “प्रज्ञादिभ्योऽण्”
[सि० ७।२।१६५] इति स्वार्थिकेऽणि वा पौद्गलिकं मन इति प्रकृतम् । तत्र
70 B ‘अचेतन’पदोपादानाजीवेन न व्यभिचारः असर्वगतोपादानाभावाकाशादिना, ‘अपरमाणु’-
पदोपादान परमाणुना, द्रव्योपादानाच्च गुण-कर्म-सामान्य-विशेषादिभिः । मनः पौद्गलिकम्, 20
अचेतनासर्वगतापरमाणुद्रव्यत्वान् घटादिवदिति ।

१ * मूर्तकरणत्वाद्वा चक्षुरादिवत् । मूर्तत्वेन स्पर्शवत्त्वाच्च । न च सर्वविषयज्ञानहेतु-
रित्येव अस्पर्शवत् । द्रव्यत्वे सति सकृत् सर्वसृताभिसम्बन्धाहेत्वादात्माऽस्पर्शवान्, नैव
मनः । विभुत्वं च स्यात्’ इति मूलादौ सूत्रात् ॥ * ॥ २ मनस्तमःशब्दोद्द्योतादय-
स्तदुभेदाः ॥ ३ पुद्गलो हि पूर्वं विभेद उक्तः ‘अणवः स्कन्धाश्च’ [१० १८ पं० ७] इति, तत्र 25
स्कन्धलक्षणस्य भेदस्य भेदा एते ॥ ४ भावमनोहेतुः करणविशेषात्तः स्कन्धो मनः ॥ ५
अयोपशमो ज्ञाने वा ॥ ६ करणभूतेन ॥ ७ कर्मा ॥ ८ अचेतनासर्वगतापरमाणुद्रव्यत्वान्
पौद्गलिकम् ॥

विपक्षे बाधकमाह— अन्यथा यदि पौद्गलिकत्वं नेष्यते तदा स्पर्शवत्त्वाभावेन तदभावस्तस्याचेतनासर्वगतापरमाणुद्रव्यत्वस्याभावः स्यात् । तदियं व्यापकादनुपलब्धिः । अचेतनासर्वगतापरमाणुद्रव्यत्वं स्पर्शवत्त्वेन व्याप्तं घटादात्रुपलब्धम्, तस्य च व्यापकं पौद्गलिकत्वम्, ततो यदि मनः पौद्गलिकं न स्यात्तदा स्वव्यापकनिवृत्त्या स्पर्शवत्त्वं निवर्तते । तथा चाचेतनासर्वगतापरमाणुद्रव्यत्वमपि ।

5

71 A न केवलमचेतनासर्वगतापरमाणुद्रव्यत्वात्, तथा मूर्त्तकरणत्वाच्च पौद्गलिकं मनः, चक्षुरादिवदिति साधर्म्यम् । आदिशब्देन शेषेन्द्रियग्रहः । मूर्त्तग्रहणं भावमन-इन्द्रियाऽऽकाशादिभिः करणग्रहणं च परमाणुभिर्व्यभिचारनिर्साधार्थम् । पौद्गलिकं मनः, जीव-स्थार्थपरिच्छेदकर्मणि मूर्त्तरूपकरणत्वात्, द्रव्यरूपचक्षुरादीन्द्रियवत् ।

न चक्षुरादीनां मूर्त्तकरणत्वेन पौद्गलिकत्वम्, किं तर्हि ? प्रतिनियतभूतगुण-व्यञ्जकत्वेन । यत्प्रथिव्यादिभूतगुणव्यञ्जकं यदिन्द्रियं तत् तस्य प्रथिव्यादिभूतस्य कार्यम्, तथा च तद्रूपमिति चेत् । न । स्वविपर्ययसन्निकर्षः स्वगुणैश्च व्यभिचारात् । यथा हि घ्राणं प्रथिवीगन्धस्याभिव्यञ्जकमेवं घ्राणार्थसन्निकर्षो घ्राणस्थो गन्धश्च । यथा वा चक्षुः स्वविपर्ययरूपाभिव्यञ्जकमेवं चक्षुर्विपर्ययसन्निकर्षश्चक्षुरूपं च । तथा च गुण-सन्निकर्षयोर्भूतगुणव्यञ्जकत्वात् पार्थिवादिस्वप्नसङ्गः, एवं स्पर्शन-स्सनयोरपि, कर्ण-शुक्लवपट्श्चाकाशरूपश्चोत्रेन्द्रियेण व्यभिचाराच्च । कार्यद्रव्यत्वे सतीति विशेषणोद्देशोप इति चेत्, क एवं सति वक्रोक्तिमुतेऽस्मत्पक्षाद् भेदः ? य एवार्थो मूर्त्तकरणत्वादित्यस्य स एवार्थः कार्यद्रव्यत्वे सति प्रतिनियतभूतगुणव्यञ्जकत्वादित्यस्यापि । अभिव्यञ्जकं हि करणमेवेति यत् किञ्चिदेतत् ।

10

72 A अथ मनसः स्पर्शवत्त्वमाह— अतश्च स्पर्शवत् । अतश्च प्रमाणसिद्धात् पौद्गलिकत्वाद् मनः स्पर्शवदेवाभ्युपगन्तव्यम् । ततो यदुक्तम्—

20

“न च मनसः स्पर्शवत्त्वे प्रमाणमस्ति, मनस्त्वजातीयस्य स्पर्शवत्कार्यस्यानुपलब्धेः” [प्रशस्तपादभाष्यटीका व्योमवती पृ० ४२७] इति,

तत् प्रत्युक्तम् । न च मनस्त्वजातीयस्य स्पर्शवत्कार्यस्यानुपलम्भोऽस्ति । यस्माद-नित्यत्वाद् मनःस्कन्धस्यौदारिकादिस्कन्धपरिणामाभ्युपगमेन स्पर्शवत्कार्यसम्भवात् ।

25

१ अन्यथा स्पर्शवत्त्वाभावेन तदभावः ॥ २ प्रतिषेध्यम् अचेतनासर्वगतापरमाणुद्रव्यत्वम्, तस्य व्यापकं स्पर्शवत्त्वम्, तस्यानुपलब्धिः ॥ ३ मूर्त्तकरणत्वाच्च चक्षुरादिवत् ॥ ४ भावेन्द्रियम् ॥ ५ श्रोत्रमाकाशम् ॥ ६ परः ॥ ७ यथा तत् प्रथिव्यादिभूतं च, तस्य गुणः, तस्य व्यञ्जकत्वम् ॥ ८ ‘इन्द्रियं चाद्येन’ इति सन्निकर्षः ॥ ९ एतेषामपि पौद्गलिकत्वं स्यात् ॥ १० ओम् [पृथीतिवचनम्=चक्षुर्विपर्ययोः सन्निकर्ष इत्यर्थः] ॥ ११ तत्र गुणसन्निकर्षोऽप्यप्यभिचारः ॥

न चैवं स्पर्शवच्चे सति शरीरान्तराशु सञ्चरतो मनसो वायोरिव प्रतिस्खलने कचिदिन्द्रियान्तरेणासम्बन्धाच्चिरं रूपादिविषयस्यापरिच्छेदप्रसङ्गः, येनसः शरीरव्यापित्वेन सञ्चारस्यैवाभावात् । न च व्यापकत्वेन मनसो युगपत् सर्वेन्द्रियसम्बन्धान् युगपत् सर्वेन्द्रियज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गः, सर्वेन्द्रियावरणक्षयोपशमस्य मिश्रनिमित्तापेक्षत्वेन युगपदसम्भवात् । तेन यदुक्तम्—“तथा स्पर्शवच्चे सति मनसः शरीरे सञ्चरतो वायोरिव प्रतिस्खलने कचिदिन्द्रियान्तरेणाऽसम्बन्धादनेककालं रूपादेर्विषयस्याग्रहणमपि स्यात् । न चैतत् सुषुप्तावस्थामन्तरेण दृष्टम्” [प्रश्नस्तपादभाष्यटीका व्योमवती पृ० ४२७]

72 B इति, तदपि निरस्तम् । तस्मात् पौद्गलिकत्वाद् मनः स्पर्शवत् सिद्धम् ।

स्यादेवम्—‘मनोऽस्पर्शवत्, शरीरान्यत्वे सति सर्वविषयज्ञानोत्पादकत्वात्, आत्मवत्’ इति प्रमाणवाचितं मनसः स्पर्शवत्त्वं कथं पौद्गलिकत्वमुपकल्पयेदित्येत आह—
न च शरीरान्यत्वे सर्वविषयज्ञानहेतुरित्येवास्पर्शवत् । न चेति । शरीरान्यत्वे सर्वविषयज्ञानहेतुरित्येवं(च) मनो न चास्पर्शवदिति सम्बन्धः । कुतः ? परमाण्वन्यत्वे सति अपौद्गलिकत्वादात्माऽस्पर्शवान् । परमाण्वनिष्ठात्वादात्माऽस्पर्शवान् स्पर्शरहितः सिद्धः । परमाणुभिर्व्यभिचारपरिहारार्थं परमाण्वन्यत्वे स्तीति विशेषणम् ।

शरीरान्यत्वे सति सर्वविषयज्ञानोत्पादकत्वादिति हेतुरग्रयोजकः । आत्मा हि परमाण्वन्यत्वे सत्यपौद्गलिकत्वात् स्पर्शरहितः, न पुनः शरीरान्यत्वे सर्वविषयज्ञानोत्पादकत्वात् । अस्य च साध्यव्यापकत्वं यथा—यो योऽस्पर्शः स स परमाण्वन्यत्वे सत्यपौद्गलिकः, यथाऽऽकाशादीनि । यः पुनः शरीरान्यत्वे सर्वविषयज्ञानोत्पादकः न स परमाण्वन्यत्वे सत्यपौद्गलिकः, यथा ज्ञानसामग्रीपतितोऽर्थ इत्युपाधिलक्षणयोगादुपाधित्वम् । “निश्चितानैकान्तिको वा ज्ञानसामग्रीपतितेन सर्वविषयज्ञानोत्पादकैर्नार्थनैवेति । अत आत्मदृष्टान्तेन शरीरान्यत्वे सति सर्वविषयज्ञानोत्पादकत्वाद्देतोर्नास्पर्शवत्त्वं मनसः सिध्यति । आत्मनि प्रकारान्तरेण तस्य सिद्धत्वात् तत् पौद्गलिकत्वाद् मनसः स्पर्शवत्त्वं सिद्धम् ।

१ उत्तरम् ॥ २ स एव वक्ति ॥ ३ * अस्पर्शवत्त्वात् द्रव्यानारम्भकत्वम् । अस्पर्शवत्त्वं मानसा शरीरान्यत्वे सति सर्वविषयज्ञानोत्पादकत्वादात्मवत् सिद्धम् । अस्माकमात्मवदेव सञ्जातीयद्रव्यानारम्भकत्वम्” इति प्रश्नस्तपादभाष्यटीकायां न्यायकन्दस्वामि ३० २२५ ॥ ४ * अत पाठस्य भूषावात् सम्बन्धपश्चिन्नं न शक्यते, अतो “द्वित्याह इति पाठोऽप्यत्र सम्भवेत् ॥ ५ सूत्रम् ॥ ६ सूत्रम् ॥ ७ शरीरान्यत्वे सति सर्वविषयज्ञानोत्पादकत्वादिति । कोऽर्थः ? स्वर्शपापवि दर्शनम् ॥

पदपुक्तम्—

“न च मूर्त्तत्वेन स्पर्शोऽनुमातव्यः, तद्विरहेण चाऽमूर्त्तत्वम्, मूर्त्तत्वस्य स्पर्श-
विरहे विरोधाभावात्। अवैभवनिमित्तं हि मूर्त्तत्वम्” [प्रश्नस्त० किरणावली पृ० १०३] इति,

74 A तदपि नातिनिपुणम्, अस्पर्शवतोऽचेतनद्रव्यस्याऽवैभवस्यैव पापीयस्त्वात्, अविभो-
रचेतनद्रव्यस्य स्पर्शवत्त्वेन व्याप्तत्वात्, व्यापकाभावे व्याप्यसद्भाव एव च विरोध इति । 5

एतद्वेवाह—विभुत्वं चेति । यदि स्पर्शभावो मनसः स्यात्तदा विशुद्धत्वं च स्यात्,
अचेतनास्पर्शद्रव्यत्वात्, अचेतनस्यास्पर्शस्य च सतो द्रव्यत्वात् । अचेतनपदेनात्मना अस्पर्श-
74 B पदेन परमाष्वादिभिर्व्यभिचारनिरासः । यदचेतनमस्पर्शवच्च द्रव्यं तदस्माकं भवतां
च मते विभवेव, यथा धर्माऽधर्माऽऽकाशानि । प्रसङ्गश्चायं विपर्ययनिष्ठस्ततो न “हेत्व-
सिद्धिः, विपर्ययहेतोर्व्यापकाभावस्य सिद्धत्वात् । 10

अयमत्र निष्पन्दः — प्रसिद्धव्याप्यव्यापकभावयोर्मध्यादेकं व्याप्यं वादिन-
मभ्युपगमस्य व्यापकाभ्युपगमः प्रसज्यते । यदि स्पर्शरहितं मनः प्रपद्येथास्तदाऽचेतना-
75 A स्पर्शद्रव्यस्यावश्यं वैभवदर्शनाद् वैभवमप्यस्य मन्येथाः । भवति हि व्याप्यस्य शिक्षपा-
त्वस्य सम्भवेऽवश्यं व्यापकस्य वृक्षत्वस्य सम्भवः । ततः प्रसङ्गविपर्ययः क्रियते ।
यदि मनसो वैभवं न स्यात् तदाऽचेतनास्पर्शद्रव्यत्वमपि न स्यात्, भवति हि व्याप- 15
कस्य वृक्षत्वस्याभावेऽवश्यं व्याप्यस्य शिक्षपात्वस्याभावः । व्यापकवैभवाभावश्चो-
भयवादिसम्प्रतिपन्नः ।

कः पुनर्विशुद्धे दोषः ? ज्ञानयोगपद्यम् । मनसो विभवे हि एकेन्द्रियग्राह्या
इव नानेन्द्रियग्राह्या अपि रूपादयः सकृदेव ज्ञायेन्, कारणयोगपद्यात् । तज्ज्ञाना-
योगपद्यमिच्छता मनसो वैभवं नैष्टव्यम् । अस्पर्शवत्त्वे च तदुपतिष्ठते । तदेनेकदोषो- 20
पस्थापकमस्पर्शत्वमेव मनसो नैष्टव्यमिति ।

न केवलं विशुद्धत्वम्, तथा निष्क्रियत्वं च मनसः स्यात् अचेतनास्पर्शद्रव्यत्वादा-
काशवत् । प्रसङ्गविपर्ययभावनाऽत्रापि पूर्ववदेव । सम्प्रत्युपसंहरति—तत् तस्मादचेतनासर्व-
गतापरमाणुद्रव्यत्वाद् मूर्त्तकरणत्वाद् मूर्त्तत्वेन स्पर्शवत्त्वाच्च मनः पौद्गलिकमिति स्थितम् ।

१ • “चाऽमूर्त्तत्वम्, मूर्त्तस्य स्पर्शविरहे विरोधाभावात्, विभवस्य च परममहत्त्वेन सह विरोधादित्याह— 25
क्रियावत्त्वान्मूर्ति मन इति ।” इति मुद्रितायां किरणावल्यां पाठभेदः ॥ २ विशुद्धत्वं च स्यात् ॥ ३
सूत्रम् ॥ ४ अचेतनास्पर्शद्रव्यत्व ॥ ५ सूत्रम् ॥ ६ तन्मनः पौद्गलिकम् ॥ ७ • हृदयतां पृ०
४५ टि० ३ ॥

ननु मनःस्वरूपस्य परमाणुभ्य उत्पादो न घटते, आरम्भकभावाघटनात् ।
 75 B न खलु विजातीयमारम्भकम्, “विजातीयानामनारम्भकत्वम्” [प्रशस्त० किरणा-
 वली पृ० ४१] इति वचनात् । सजातीयं च मनसो मन एव स्यात् । किन्त्येवं
 मनःप्रादुर्भावे कारणभूतानेकमनःप्रसङ्गः, “द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते” [वैशेषिकसूत्रे
 १।१।८] इति वचनात् । न चैकशरीरेऽनेकमनःसद्भावोऽस्ति, प्रतिशरीरमेकत्वेन 5
 तस्य व्यवस्थानात्, अन्यथा युगपदेव ज्ञानोत्पत्तिः स्यादिति ।

तत्र, अवान्तरजातिभेदेऽपि सामान्यपुद्गलत्वैकजात्यपेक्षया सजातीयानां परमाणुना-
 मारम्भकत्वघटनात् । अवान्तरजातिभेदापेक्षयापि विजातीयत्वाभ्युपगमे तन्तुपटयो-
 रप्यारम्भारम्भकभावाभावप्रसङ्गात्, परस्परारम्भव्यवधानरजात्याधारतया तयोःपि
 76 A विजातीयत्वात् । ततो यथा पार्थिवत्वसामान्यापेक्षया सजातीयत्वेन तत्त्वः पटा- 10
 रम्भका भवन्ति तथा पुद्गलत्वसामान्यापेक्षया सजातीयत्वेन परमाणवो मनस इति न
 दोषः । अथवा मनोवर्गणारूपाः पुद्गला ये मनस्त्वेन परिणमन्ते ते मूर्तिपण्ड इव
 घटस्य मनसः सजातीयाः सन्त्येव, किं कुटिलभणितिभिः ? मनसः प्रतिशरीरमेकत्वं
 पुनरदृष्टनिवन्धनम्, विचित्रा हि कारणशक्तयः, अन्यथेन्द्रियाणामपि पञ्चत्वव्याघात-
 प्रसङ्ग इति । 15

ननु मन एवासिद्धमतः कस्य पौद्गलिकत्वं स्यात् ? इत्येवं वादिनं प्रति मनः-
 साधकमनुमानमुच्यते—

विकल्प उपादान-प्रत्ययापेक्षः, प्रतिनियतविषयज्ञानत्वात्,
 चाक्षुषादिवत्, प्रत्ययश्च मनः । अन्यथाऽतिप्रसङ्ग इति ।

विकल्प इति विकल्पज्ञानं धर्मि, उपादान-प्रत्ययापेक्षः, उपादानं परिणामि- 20
 76 B कारणम्, प्रत्ययाः सहकारिणः, तदपेक्षतज्ज्ञप्ति इति साध्यम् । प्रतिनियतविषयज्ञानत्वोदिति
 हेतुः । चाक्षुषादिवदिति निदर्शनम् । आदिशब्दाद्वासनादिग्रहः । यथा चक्षुषादि-
 १ कारणभावा ॥ २ “तस्मात् सजातीयानामेव आरम्भकत्वं न विजातीयानामिति स्थितम्” इति प्रशस्तपाद-
 भाष्यस्य उद्ययनाचार्यविरचितायां किरणावलीयां टीकायाम् पृ० ४१ ॥ ३ मनस्तत्त्वात् पुद्गला
 एवारम्भकाः । ते सजातीयस्य सत आरम्भकत्वाद्भेदोः प्रत्येकं मनोत्वा एवमप्यः, अतोऽनेकत्वप्रसङ्गः ॥ 25
 ४ अनेकद्रव्यं द्रव्यमिति ॥ ५ मनसः ॥ ६ मनसोऽनेकत्वात् ॥ ७ * “यापेक्षः, ज्ञानत्वात्, इति
 मूलादर्थो पाठः ॥ ८ विकल्प उपादान-प्रत्ययापेक्षः ॥ ९ प्रतिनियतविषयज्ञानत्वात्चाक्षुषादिवत् ॥
 १० प्रतिनियतो विषयो ग्राह्यो यस्य । एतावता सर्वविषयग्राहकस्य केवलज्ञानस्य निरासः ॥

ज्ञानमालयज्ञानलक्षणमुपादानं प्रत्ययांश्च चक्षुरादीनपेक्षते तथा विकल्पोऽपि । प्रेत्ययधेति यः प्रत्ययो विकल्पेनापेक्ष्यते स चास्मन्मते मन इत्यभिधीयते ।

ननु प्रत्ययो मन एव भवतीति कथम्, अदृष्टादेरपि सम्भवादित्यत आह—
77A अन्यथेति, यदि प्रत्ययो मनो नेष्यते, किं तर्हि ? अन्यशङ्कपाऽऽत्मा प्रलीभ्यते, तदा-
ऽतिप्रसङ्गः स्यात्, अन्यत्राप्यनुमानेऽन्यशङ्कया प्रस्तुतविधातस्य कर्तुं शक्यत्वात् । 5

इदमुक्तं भवति—सर्वस्वपि रूपा-ऽऽलोक-मनस्कारेषु निमीलितलोचनाद्यवस्थासु विज्ञानस्याभावात् पुनश्चोन्मीलितलोचनाद्यवस्थासु भावाद् विज्ञानकार्यं कारणान्तर-
सापेक्षमित्येवं भवद्विरपीन्द्रियाणामतीन्द्रियाणामनुमानमन्वज्ञायि, यद् वृत्तिः—

“ इन्द्रियादीनां तु विज्ञानकार्यस्य कादाचित्कत्वात् सापेक्षत्वसिद्ध्या प्रेसिद्धि-
रुच्यते ‘ किमप्यस्य कारणमस्ति ’ इति ” [] । 10

ततश्चेन्द्रियानुमानेऽपि शक्यं वक्तुं यत् तत् कारणान्तरं तददृष्टादि भविष्यति । ततश्चे-
77B न्द्रियसत्ताऽपि सन्दिग्धा स्यात् प्रत्यक्षानुमानयोरघटनादित्येवंमतिप्रसङ्गः ।

स्यान्मतम्—इन्द्रियानुमाने कारणान्तरमदृष्टमयुक्तम्, तस्य सदा सन्निहितत्वेन निमीलितलोचनाद्यवस्थास्वपि ज्ञानोत्पादप्रसङ्गादिति । तदेतन्मनोऽनुमानेऽपि समम् ।
शक्यं ह्यत्रापि वक्तुम्—नादृष्टं विकल्पस्य प्रत्ययः, सदा सन्निहितत्वेन सुप्त-मूर्च्छिता-
वस्थायामपि तदुत्पादप्रसङ्गात् । इतिर्मनोऽवसरविसर्जनं व्याहरति । उक्तं मनःस्वरूपम् । 15

यथानिर्देशं तमःस्वरूपमुच्यते—

तेजसैवाऽपवर्त्यः स्कन्धस्तमः । पौद्गलिकत्वं तु विधि-स्वातन्त्र्याभ्यां
चक्षुर्ग्राह्यत्वात् । स्पर्शवत्त्वेऽपि परिणामविशेषात् प्रदीपप्रभावद-
प्रतिघातः । रजोवत् स्पर्शानुपलम्भोऽपि । खण्डादर्शनं च । न 20
च भाऽभावः, अल्प-कृष्ण-महत्त्वप्रतिभासायोगाद् विधिग्रहाच्च ।
अत एव नालोकादर्शनम् । न चानाश्रयो गुणः । नाप्यारोप-
प्रत्ययोऽस्वलितः सर्वभावो वा । तत् पौद्गलिकं तम इति ।

१ प्रत्ययश्च मनः ॥ २ अन्यथातिप्रसङ्ग इति ॥ ३ अदृष्टादिशङ्कया ॥ ४ धर्मात्तरवार्तिकम् ॥

५ विज्ञानस्य कार्यस्य ॥ ६ शक्तिः ॥ ७ केनोत्पत्तेन ॥ ८ ज्ञानस्य ॥ ९ प्रस्तुतविधातस्य कर्तुं शक्य-
त्वादित्येवमर्थः ॥ १० • ‘ परिणाममेवात् ’ इति मूलादर्शं पाठः ॥

तेजसेति । तेजसैव सूर्या-चन्द्रमः-प्रदीप-रत्नाद्यालोकेनाऽप्यवत्यैः स्वरूपात् प्रख्याप्यः
78A परिणामान्तरमापाद्यः स्कन्धो यः स तम इत्युच्यते । तत्र तेजसापवर्ष्य इत्येतावदुक्ते
चन्द्रज्योत्स्ना-जलादिभिर्व्यभिचारः स्यादित्यवधारणम्, तेषामन्येनाप्यपवर्ष्यत्वात् ।

पौद्गलिकत्वं त्विति तमसः पौद्गलिकत्वं पुनर्विधि-स्वातन्त्र्याभ्यां चक्षुर्ग्राह्यत्वात् ।
अभावानुल्लेखो विधिः । अपरायत्तत्वं स्वातन्त्र्यम् । विधिपदेनाभावस्य स्वातन्त्र्यपदेन 5
गुणादीनां चक्षुःपदेन चात्मादेर्निरासः ।

अयं च प्रमाणार्थः — तमः पौद्गलिकम्, विधि-स्वातन्त्र्याभ्यां चक्षुर्ग्राह्यत्वात्,
पटादिवदिति । विधि-स्वातन्त्र्याभ्यां चक्षुर्ग्राह्यत्वं रूपवशेन व्याप्तम् । रूपवशावश्यं
पौद्गलिकमेव । न चाश्रयासिद्धिः, 'तमः' शब्दवाच्यस्य कस्यचिद्वर्णिन उभयसिद्ध-
त्वात् । न च हेतुरसिद्धविशेषणोऽसिद्धमेदः, अन्धकारोऽयमिति प्रत्यये घटाभावोऽयमिति 10
प्रत्ययवद्भावोल्लेखस्याननुभवात् । न हि निशि मपीनिचयाकारमन्धकारमवधारयन्न-
मुग्धधीरभावाभासमात्मनो ज्ञानमनुभवति ।

ननु 'आलोकाभावोऽयम्' इति प्रत्ययस्तमोविषय इत्युभयसिद्धम्, न चात्राभावो-
ल्लेखाननुभेवोऽस्ति, तत् कथं नासिद्धविशेषणो हेतुरिति ? तस्मिन्नेतावता तमस एकान्तेना-
ऽभावरूपत्वं सिद्धयेत् । एवं हस्यालोकाभाववत्त्वं स्यान्नालोकाभावरूपत्वम् । न हि घटः 15
'पटाभावोऽयम्' इति प्रत्ययविषयत्वेन पटाभावरूपो भवति, किन्तु पटाभाववानेव ।
79A कथं तर्हि आलोकाभावोऽयमन्धकार इति प्रतीतिः समानाधिकरणा ? आलोकाभावा-ऽन्ध-
कारयोः कथञ्चित्तादात्म्यादिति ब्रूमः, भावांशा-ऽभावांशयोः सर्वत्र कथञ्चिदभेदात् । अत
एव पटाभाववानयं पटाभावरूपो वेति द्वयमपि भेदा-ऽभेदापेक्षया घटे न विरुध्यते ।

अयमर्थः— तमो द्रव्यं भावा-ऽभावांशरूपम् । तत्र य एष इदं तम इति प्रत्ययो 20
भावरूपावभासी स भावांशविषयः, अभावांशरूपाऽनुल्लेखात् । य एष पुनरालोकाभावो-
ऽयमिति प्रत्ययोऽभावरूपावभासी सोऽभावांशविषयः, भावांशरूपाऽनुल्लेखात् । तत्र
79B आलोकाभावप्रत्ययस्य तमोविषयत्वेऽपि विधिरूपप्रत्ययविषयत्वं तमसो न विरुध्यत इति ।

एतेन यदाह—

१ तेजसैवापवर्ष्यैः स्कन्धस्तमः ॥ २ चन्द्रज्योत्स्ना हि पृथ्वीजलाऽप्यवत्यैः पनादिभिश्च ॥ एवं जलाद्यपि ॥ 25

३ पौद्गलिकत्वं तु विधिस्वातन्त्र्याभ्यां चक्षुर्ग्राह्यत्वात् ॥ ४ आकाशादीनाम् ॥ ५ किं तर्हि ?
अभावोल्लेखानुभवेऽस्त्येव ॥ ६ आचार्यः ॥ ७ उद्गयनः ॥

“विधिमुखस्तु प्रत्ययोऽसिद्धः । ने हि नञोऽप्रयोग इत्येव विधिः, प्रलय-
विनाशाऽवसानादिषु व्यभिचारात् । नञर्थान्तर्भावेन वाक्यार्थे पदप्रयोग इति तु समं
समाधानमन्यत्राभिव्येषात्” [प्रशस्त० किरणावली पृ० १३] इति,

तदपाक्रियत, प्रलयादिप्रत्ययानां नञोऽप्रयोगेऽपि निषेधरूपत्वस्य युक्तत्वात्, क्षय-प्रलय-
विनाशाऽवसानध्वनीनामेव नञ इवाभाववाचित्वात् । नैवं तमोन्धकारादीन् शब्दानभाव- 5
वचनान् शाब्दिकाः सङ्गिन्ये । ततो नञप्रयोगाभावाविशेषेऽप्यन्धकारप्रत्ययो विधिरूप
एव, प्रलयादिप्रत्ययस्तु निषेधरूपः, इति स्थितं तमसः पौद्गलिकत्वम् ।

ननु महतः पुद्गलस्कन्धस्य स्पर्शवत्त्वेन प्रतिघातधर्मकत्वात्तमसि सञ्चरतः पुरुषस्य
80 A प्रतिबन्धः स्यात्, न चैवम्, अतो न स्पर्शवत्तमः, तथा चापौद्गलिकमिति । उच्यते—
स्पर्शवत्त्वेऽपीति । प्रदीपप्रभावदिति साधर्म्यम् । अप्रतिघातस्तमसः प्रतिघातकारित्वाभावः । 10
यथा स्पर्शवत्प्यामपि प्रदीपप्रभापटल्यामटतामसुमतां प्रतिबन्धो न भवति । तथा स्पर्श-
वत्पि तमसि सञ्चरतां तत्परिणामविशेषादप्रतिबन्धः । प्रदीप-नयनादिप्रमाणामनुद्भूत-
स्पर्शवत्त्वेन प्रतिघातकत्वाभावोऽस्माकं मतेन सिद्ध इति चेत्, एवं तर्हि तमःस्कन्धेऽपि
प्रतिघातकत्वाभावोऽनुद्भूतस्पर्शत्वादेवास्तु ।

80 B ननु प्रमाज्ञातीये क्वचिदपि स्पर्श उपलब्ध इत्यन्यत्र तस्यानुद्भूतत्वं कल्पयितु- 15
मुचितम् । तमोज्ञातीये तु क्वचिदपि स्पर्शो नोपलब्ध इति तस्य कथमनुद्भूतत्वं कल्प-
यितुं शक्यम् ? प्रत्युत तस्य नास्तित्वमेव कल्पयितुं युक्तम् ।

अत्राह—‘रेजोवदिति । जालिकारूपप्रविष्टभास्करप्रभादण्डान्तर्दृश्याः पांशुकणा रजः ।
तस्यैव तमसः सन्नपि स्पर्शः क्वचिदपि न वेद्यते । परिणामविशेषादिति हेतुरत्रापि
सम्बध्यते । न केवलमप्रतिघातः, स्पर्शानुपलम्भोऽपीति अपिशब्दार्थः । यथा रजःकणानां 20
क्वचिदपि स्पर्शो नोपलभ्यतेऽथ च नास्तीति न कल्प्यते तथा यद्यपि तमसः क्वचि-
81 A दपि स्पर्शो नोपलभ्यते तथापि नास्तीति न कल्प्यते । ततश्च सतः स्पर्शस्यानुद्भू-
तत्वं कल्पयितुं दीपादिप्रमाणामिवोचितमेवेत्यनुद्भूतस्पर्शत्वेनाप्रतिघातः ।

१. न एव भावयति ॥ २. प्रलय-विनाशादिषु शब्देषु नञोऽप्रयोगेऽपि न विधिमुखप्रत्ययः, किन्तु निषेध-
मुखः ॥ ३. अथैव भगिष्यन्ति ‘सर्ववस्तूनामभावः’ इति भगितव्ये प्रलयादीनां प्रयोग इति नञर्थता युक्ता

वर्हि ‘माऽभावः’ इति वक्तव्ये तम इत्यादीनां प्रयोग इति समता ॥ ४. ज्ञानानाम् ॥ ५. मुख्यवृत्त्या ॥

६. रूपशब्दत्वेऽपि परिणामविशेषात् प्रदीपप्रभावदप्रतिघातः ॥ ७. दृश्यतां पृ० ५५ टि० ४ ॥

८. अत्र मतेन इति पदं किञ्चिद् घृष्टमिव भाति ॥ ८. काका ॥ ९. अग्निप्रभादौ ॥ १०. स्पर्शस्य ॥

११. रेजोवत् स्पर्शानुपलम्भोऽपि ॥

- ननु रजःकणानामनुपलभ्येऽपि स्पर्शस्यासत्त्वं न भवति, तत्कार्याणां स्पर्शवता-
 मुपलभ्येन तत्रापि स्पर्शसत्तानिश्चयात् । नैवं तमसः स्पर्शवत् कार्यमुपलभ्यते । यो हि
 सूक्ष्मधीस्तम एव नेच्छेत् स कथं स्पर्शवत् तत्कार्यमिच्छेदिति । तन्न । आलोकपर-
 81 B माणूनामेव तमःकार्यरूपत्वात् । क्षपासु कृतक्रीडास्तमःपरमाणव एवोदयावनीधशिरसो
 विकसत्कुसुम्भकुसुमशेखरशोभां भजति भानुमति प्रभापरमाणुपरिणामलक्ष्मीं श्रयन्त इति 5
 हि नः सिद्धान्तः । आलोकश्च स्पर्शवानिति सर्वसम्मतमेवेति स्पर्शवत्कार्योपलम्भादपि
 रजसामिव तमसां स्पर्शसत्तानिश्चयोऽस्ति । न च स्पर्शवता स्पर्शवत् कार्यं जन्यत एव,
 82 A नायनरश्म्यादिभिर्व्यभिचारात् । तत् साक्षादनुपलब्धोऽपि रजःस्विव तमसि स्पर्शोऽस्ति ।
 स चायं सन्नप्यनुद्भूतत्वेन सूर्या-चन्द्रमः-प्रदीपप्रभाणामिव प्रतिघातहेतुर्न भवति । ततो
 न प्रतिघाताभावेनास्पर्शवत्त्वं नापि स्पर्शाभावेनापौद्गलिकत्वम् । 10

- स्यान्मतिः— यदि स्पर्शवत्पुद्गलप्रचयरूपं तमस्तदा महान्धकारे भूगोलरूपेव
 तदवयवभूतानि खण्डावयविद्रव्याणि किमिति नोपलभ्यन्त इत्यत आह—खण्डादर्शने चेति ।
 82 B 'विशेषातिदिष्टः प्रकृतं न बाधते' इति न्यायात् परिणामविशेषात् प्रदीपप्रभावदित्ये-
 तदत्रापि योज्यते । न केवलं परिणामविशेषात् प्रदीपप्रभावप्रतिघातो रजोवत् स्पर्शानु-
 पलम्भस्तथा खण्डादर्शने खण्डावयविद्रव्याणामदर्शनं चेति । यथा हि प्रदीपप्रभापरमाणुभिः 15
 परिणामविशेषवशादनुद्भूतस्पर्शमनिव(वि)डावयवमप्रतीयमानखण्डावयविद्रव्यविभागमप्रति-
 घाति प्रभामण्डलमुपजन्यते तथा परिणामविशेषात् तमःपरमाणुभिरपि ।

- तदेवं पौद्गलिकत्वपक्षोदितं दूषणमपाकृत्य ये भाऽभावरूपं तमो व्याचक्षते तन्म-
 83 A तमपाकरोति । न च भाषाः प्रकाशस्याभावोऽभावरूपं भवति । तम इति प्रकृतम् ।
 अल्प-कृष्ण-महत्त्वप्रतिभासायोगात् । अल्पं तमः कृष्णं तमो महश्च तम इति प्रतिभासः पुरुषा- 20
 णामस्ति । स एव तमसो भाऽभावरूपत्वे कथं स्यात् । न स्वस्वभावस्य नीरूपस्याल्प-
 महत्त्व-कृष्णादयो धर्माः सम्भवन्ति, अभावत्वस्यैवामावप्रसङ्गात् । न केवलमव्यादिप्रति-
 भासायोगात्तथा विधिप्रहाच्चेति । विधिना विधिरूपेण भावरूपेणेत्यर्थः । न भाऽभावरूपं
 83 B तम इति योगः । 'बहलतमालपल्लवकुवलयदलालिकुलड्यामलं तमः पुरः पश्यामि' इत्येवं 25
 विधिना प्रत्ययः प्रादुरस्ति, न पुनः 'भाऽभावं पुरः पश्यामि' इत्येवं निषेधरूपेण, ततः
 कथं नाम तमो भाऽभावो भवेत् ?

१ रजसि ॥ २ नैवमित्यपि पर एव ब्रूते ॥ ३ सुगतः ॥ ४ तमःपरमाणव एव आलोकपरमाणुतया
 परिणमन्त इत्यर्थः ॥ ५ नावश्यं कारणानि कार्यवन्ति भवन्ति ॥ ६ न च भाऽभावः ॥

ननु चक्षुरिन्द्रियं सर्वत्र विषयं परिच्छिन्ददालोकसापेक्षमेवाद्राक्षम्, ततस्तमःपरि-
च्छेदे कमालोकमपेक्षते इति । तन्न । आलोकसद्भावव्यञ्जनीयेष्वेव विषयेषु चक्षुष आलोक-
सापेक्षत्वात् । द्विधा हि प्रवृत्तिश्चक्षुरिन्द्रियस्य—आलोकसद्भावापेक्षा आलोकनिरपेक्षा च ।
घटादिषु मनुष्यादिचक्षुषामालोकसद्भावापेक्षा, तेष्वेव मार्जारादिचक्षुषामालोकनिरपेक्षेति ।

४४A तत्त्वेदमपि तम आलोकभावाज्ञेयम्, आलोकविषयत्वात्, आलोकसद्भावे तमसः 5
एवासत्त्वादित्यालोकानपेक्षेणापि चक्षुषा परिच्छिद्यते । अपि चालोकभावास्तावत्
कथमप्यालोकनिरपेक्षेणापि चक्षुषा गृह्यते तथा तमोऽप्यस्तु । न चाभावो न प्रत्यक्षः
भवन्मते तस्य प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात् ।

यदि तमश्चाक्षुषं कथं तर्हि निमीलितलोचनस्यापि तमोदर्शनमिति ? यदि चाक्षुषं
तर्हीन्द्रियान्तरैरग्राह्यमस्तु, मनोग्राह्यत्वे तु को दोषः ? चाक्षुषा अपि हि घटादयो 10
४४B मनसा विकल्प्यमाना दृश्यन्ते । एतावत्तु स्याद् वक्तव्यम्—विकल्पोत्पादस्य किं निबन्धन-
मिति । तत्र सत्यतमोनुऽभवाहितः संस्कारो निबन्धनमिति ब्रूमः । तस्मादल्प-कृष्ण-महत्त्व-
प्रतिभासाऽप्योगाद्विभिन्नहाच न भाऽभावरूपं तम इति ।

ननु न भाऽभावरूपं तमः, अभावरूपैव कस्यचिदभावात्, किन्त्वालोकादर्शनमेव ।
यदालोकविषयं ज्ञानं नोत्पद्यते तदेव तम इति व्यवह्रियत इत्यत आह—अत एवेति, 15
अल्प-कृष्ण-महत्त्वप्रतिभासायोगाद्विभिन्नहाच नालोकादर्शनं नालोकज्ञानानुत्पत्तिरूपं तमः ।

४५A तमसो ह्यल्प-कृष्ण-महत्त्वादयो धर्माः प्रतीयन्ते, 'जलमेदुराश्वधरसोदरं पुरस्तमः पश्यामि'
इत्येवं च विभिरूपेण तमोज्ञानम्, तदेतद्बुभयमप्यालोकज्ञानानुत्पत्तिरूपत्वे तमसः कथं
स्यात् ? तदालोकादर्शनरूपमपि तमो न भवति ।

स्यादेवम्—आलोकेऽपि गर्भगृहप्रदेशादौ बहिर्देशादागतस्य प्रतिपत्तुरसत्यपि 20
तमसि वस्तुज्ञानानुत्पत्तौ तमःप्रतिभासोऽस्ति, ततो ज्ञानानुत्पत्तिमात्रमेव तम इति ।

तन्न । यतः प्रचुस्तत्रालोकोपहतलोचनः पुमांस्तत्रावस्थितान् अर्थान् यथावदवगन्तुमसमर्थो
४५B जलरूपतया मरीचिकाचक्रमिवालोकमेव तमोरूपतया प्रतिपद्यते । न च मिथ्यातमः-
प्रतिभासेनाऽमिथ्यातमःप्रतिभासस्य साम्यामापादयितुमुचितम्, सत्यजलादिप्रतिभासस्या-
ऽप्यसत्यजलादिप्रतिभासेन साम्यापादनप्रसङ्गात् ।

किञ्च, ज्ञानानुत्पत्तिव्यतिरेकेणापरस्य तमसोऽनाश्रयणे विशदज्ञानोत्पत्तिव्यतिरेकेणा-
न्यस्यालोकस्याप्यभ्युपगमो मा भूत्, असत्यपि चालोके बहलान्धकारनिशीथिनीसमये
नक्तञ्जराणामञ्जनादिसंस्कृतचक्षुषां च सप्रकाशं सकलवस्तुप्रतिभासदर्शनात् ।

१ आचार्यः ॥ २ उद्गममेव ॥ * दृश्यतां पृ० ५६ टि० २ ॥ ३ अत एव नालोकादर्शनम् ॥
४ * दृश्यतां न्यायकुमुदचन्द्रे पृ० ६६६, ६७०, ६७१ ॥

लोकप्रतीतिबाधस्तुभयत्रापि तुल्यः । यथैव हि मध्याह्नेऽतितीव्रालोके बहिर्गन्तु-
मसर्था वयमिति लौकिकी प्रतीतिरस्ति तथा बह्वलान्धकारायां क्षपायां बहिर्गन्तुम-
86A समर्था वयमित्यपि प्रतीतिरस्ति । तन्न ज्ञानानुत्पत्तिमात्रं तमः, आलोकस्याप्यभाव-
प्रसङ्गात् ।

ननु न तमः पुद्गलद्रव्यम्, किं तर्हि ? रूपविशेषोऽयमिति । अत्राह—नैवानाख्य 5
आश्रयरहितो गुणः सम्भवति । रूपं तावद् गुणः, गुणश्च द्रव्याश्रयः, न च तमसि
प्रतिभासमाने तदाधारभूतं द्रव्यं किमपि प्रतिभासते । न च द्रव्याप्रतिभासेऽपि स्व-
तन्त्रो गुणप्रतिभासः सम्भवति, तत् कथं रूपविशेषरूपं तमः स्यात् ।

स्यान्मतम्— न तमःसंविदा पुणोऽवस्थित एव रूपविशेषो गृह्यते, किं तर्हि ?
अन्यत्रोपलब्धो नीलिमा तत्रारोप्यते । अत एव दीर्घं ह्रस्वं महदल्पं तम इत्यपि प्रति- 10
भासो नासङ्गतः, तावद्देशव्यापिनो नीलिमः समारोपादिति । तन्न । यतो नैपि
86B आरोपकारी प्रत्यय आरोपप्रत्ययोऽस्वलितो भवति । स्वलित एव भवतीत्यर्थः । यदि
तमःप्रत्ययोऽन्यत्रोपलब्धस्य नीलिमः समारोपकारी स्यात्तदा नात्र नीलिमा, किं तर्हि ?
अन्यतः समानीय समारोपित इत्येवं स्खलद्वुत्तिः स्यात् । न खलु माणवके बद्धि-
प्रत्ययोऽस्खलद्वुत्तिः । ततो नास्यान्यतः समारोपितो रूपविशेषो विषयः । किन्तु 15
पारमार्थिकस्तमःस्कन्धः । न केवलं नारोपप्रत्ययोऽस्खलितः, तथा सर्वभावी वा नापीति
87A सम्वध्यते । सर्वेषां भवतीत्येवं शीलः सर्वभावी । यद्यपि तमःप्रत्ययः समारोपितरूप-
विशेषविषयः स्यात्तदा सर्वेषामविशेषण न स्यात् । न खलु माणवके बद्धिप्रत्ययः सर्वेषा-
मगृहीतसङ्केतानामपि पुरुषाणामुपजायते । एतेन यदुक्तम्—

“तस्माद्रूपविशेषोऽयमत्यन्तं तेजोऽभावे सति सर्वतः समारोपितस्त्वम इति 20
प्रतीयते” [प्रशस्तपादभाष्यटीका न्यायकन्दली पृ० २४] इति,
तत् प्रतिव्यूढम् ।

१ न चानाश्रयो गुणः ॥ २ स्वभावम् ॥ ३ नाप्यारोपप्रत्ययोऽस्खलितः ॥ ४ “अत्र
कश्चिदाह—यदि तमो द्रव्यं रूपद्रव्यस्य स्पर्शविमिचारात् स्पर्शवद्द्रव्यस्य महतः प्रतिधात-
धर्मेत्वात् तमसि संबन्धतः प्रतिबन्धः स्यात्, महान्धकारे च भ्रमोलकस्येव तद्रव्यव- 25
भूतानि खण्डाययविद्रव्याणि प्रतीयेरिति तदनुक्तम्, यथा प्रदीपाग्निरग्नैरवयवैरदृष्टशब्द-
नुद्भूतस्पर्शेन निविडावयवमप्रतीयमानखण्डाययविद्रव्यप्रविभागमप्रतिपाति प्रभामण्डल-
मारभ्यते तथा तमःपरमाणुमिति तमोद्रव्यम् । तस्मादन्वया समाधीयते—तमःपरमाणवः स्पर्शकन्तस्तद्रहितो
वा ? न तावत् स्पर्शकन्तः, स्पर्शकस्तत्कार्यस्य कश्चिदनुपलम्भात् । अदृष्टव्यापाराभावात् स्पर्शवद्द्रव्यान्तारम्भका
इति चेत्, रूपवन्तो वायुपरमाणवोऽदृष्टव्यापारवैगुण्यात् रूपवत् कापि नारम्भत इति किं न कल्पेत ? किं 30

सम्प्रति तमोबादसुपसंहरति-तेत् तस्मात् पौट्रलिकं तमः, न भाऽभावो नाप्या-
लोकादर्शने नाप्यन्यतः समारोपितो रूपविशेषः । इतिस्त्वमोविचारपरिसमाप्यवद्योतकः ।
तदेवं तमःस्वरूपं निरूप्य शब्दस्वरूपं निरूपयति-

वाग्योगनिमृष्टः स्कन्धः शब्दः संघातभेदजो वा । वाह्ये-
न्द्रियविषयत्वादु गन्धादिवद् नाकाशगुणः, आकाशगुणत्वाभावेन 5

वा न कस्मिन्नेतदेकजातीयादेव परमाणोरद्वयोपग्रहाच्चतुर्धा कार्याणि जायन्त इति । कार्यैकसमधिगम्याः
परमाणवो यथा कार्यमुपजीवन्ते, न तद्विलक्षणाः, प्रमाणाभावादिति चेत्, एवं तर्हि तामसाः परमाणवोऽप्य-
स्पर्शकन्तः कथं तमोद्रव्यमारभेरन्? अस्पर्शवत्त्वस्य कार्यद्रव्यानारम्भकत्वेनाप्यभिचारोपलभ्यात् । कार्यदर्शनात्
तदनुगुणं कारणं कल्प्यते, न तु कारणवैगुण्येन इष्टकार्यविपर्ययो युज्यते इति चेत्, न ययमन्वकारस्य
प्रत्यक्षिनः, किन्त्वारम्भकानुपपत्तेर्नीलिममात्रप्रतीतिश्च द्रव्यमिदं न भवतीति ब्रूमः । तर्हि भासामभाव 10
एवायं प्रतीयते, न, तस्य नीलकारेण प्रतिभासायोगात् । मध्यन्दिनेऽपि दूरगगनाभोगव्यापिनो नीलिग्रभ
प्रतीतिः । किञ्च, एवमाणे प्रतियोगिनि संयुक्तविशेषणतया तदन्यप्रतिषेधमुखेनाऽभावो गृह्यते, न स्वतन्त्रः ।
तमसि च एवमाणे नान्यस्य ग्रहणमस्ति । न च प्रतिषेधमुखः प्रत्ययः । तस्मान्नाभावोऽयम् । न चालोका-
दर्शनमात्रमेतत्, बहिर्मुखतया तम इति छायेति च कृष्णाकारप्रतिभासनत् । तस्माद् रूपविशेषोऽय-
मन्यन्तं तेजोभावे सति सर्वतः समारोपितस्तम इति प्रतीयते । दिवा चोर्व नयनगोलकस्य 15
नीलिमात्रभास इति वक्ष्यामः । यदा तु नियतदेशाधिकरणे भासामभावस्तदा तद्देशसमारोपिते नीलिमि
छायेत्यवगमः । अत एव दीर्घा ह्रस्वा महती अस्वीयसी छायेत्यभिमानः, तद्देशव्यापिनो नीलिमः
प्रतीतिः । अभावपक्षे च भाववर्णाप्यारोपोऽपि दुरुपपादः ।

तदुक्तम्-

“न च भासामभावस्य तमस्त्वं ब्रूदसम्मतम् । छायायाः कार्ण्यमित्येवं पुराणे भृगुश्रुतेः ॥१॥ 20

दुरासन्नप्रदेशादि महदस्पक्षलाचला । देहानुवर्तिनी छाया न वस्तुत्वाद्भिना भवेत् ॥२॥” इति ।
दुरासन्नप्रदेशादि महदस्पक्षलाचला । चलतिप्रत्ययोऽपि गच्छत्यावारकद्रव्ये यत्र यत्र तेजसोऽभावस्तत्र
तत्र स्वोपलब्धकृतः । एवं परत्वादयोऽप्यन्यासिद्धाः । तत्र चालोकाभावव्यञ्जनीरूपविशेषे तमसि आलोका-
नपेक्षस्यैव चक्षुषः सामर्थ्यम् तद्भावभावित्वात्, यथाऽऽलोकाभाव एव त्वन्मते । नन्वेवं तर्हि सूत्रविरोधः
“द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्याद् भाऽभावस्तमः” [विशेषिकसूत्रे ५।२।१९] इति, न विरोधः, भाऽभावे 25
सति तमसः प्रतीतिः ‘भाऽभावस्तमः’ इत्युक्तम्” इति श्रीधरभट्टविरचितयां प्रशस्तपादभाष्यटीकायां
न्यायकन्दक्याम् पृ० २१-२६ ॥

इतत् पौट्रलिकं तम इति ॥ २ * “यः पुनर्निशि नीलिमेवावलोकयते नाहौ नभसः । कस्य तर्हि ?
न कस्यचित् । कथं पुनर्गुणे न कस्यचित्? सत्यम्, गुण एवायमप्रसिद्धः । ननु प्रतीतिवलेन सिद्ध
एव । सिद्धयेद् यदि प्रसिद्धिरिव सिध्येत्, सा तु कारणाभावात् सिद्धा । ननु चक्षुरेव कारणम्, न,
आलोकोपकारानपेक्षस्य चक्षुषोऽप्रकाशकत्वात् । तेन अप्रतीतावेवायं प्रतीतिप्रभो मन्वानाम् ।
अत एव दिवाऽनुपलभ्यः अन्यथा सौरभिः भामिरनुगृहीते चक्षुः स्फुटतरं व्योमि नीलिमानं प्रकाशयेत्”
इति शालिकरनाथविरचितयां प्रकरणपञ्चिकायाम् पृ० १४३ । “आलोकाज्ञानाभाव इति प्राभाकर-
कद्वैदिनः” इति सर्वदर्शनसंग्रहे ॥ 30

व्याप्तत्वात् । गुणत्वे च व्यापित्वम्, व्योम्नो निष्प्रदेशत्वात् ।
 ५ परोक्षत्वादनुपलम्भो वा । न चामूर्तं मूर्तगुणम् । स च पौद्गलिकः,
 विधि-स्वातन्त्र्याभ्यां बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात् । ५ तच्छब्दो द्रव्यं
 पौद्गलिकम् ।

वाग्योगेति । काययोगात्तन्मापायोग्यपुद्गलद्रव्यसाविष्यजनितो जीवप्रदेशपरिणाम- 5
 विशेषो वाग्योगः, तेन निमृष्टो बहिःक्षिप्तोऽनन्तानन्तरमाणुप्रत्ययः स्क्न्धः शब्दः ।
 यदि वाग्योगनिमृष्टः स्क्न्धः शब्दः कथं तर्हि मेवादिशब्दानां शब्दत्वमिति ? अवाह-सहात-
 भेदजो वेति, स्क्न्धः शब्द इत्यनुवर्त्तते । यः केषाञ्चित् सङ्घातेन सङ्घातेन केषाञ्चित् भेदेन
 विश्लेषेण भाषाद्रूपपुद्गलस्क्न्धो जायते सोऽपि शब्दः । तत्र सङ्घातजो मेष-करताला-
 88 B दिजन्मा, भेदजो द्वैधीभवद्वंशदलादिजन्मा । शब्दजोऽपि शब्दः सङ्घातजमेव, शब्द- 10
 परिणामपरिणतभाषाद्रूपसम्बन्धेन शब्दत्वपरिणमितभाषाद्रूपरूपत्वात् ।

चेतना-ऽचेतनजन्मनोः शब्दयोर्नैकं लक्षणमस्तीति पृथगुच्यते । तत्र सामान्येन
 शब्दो द्वेषा-भाषालक्षणे विपरीतश्च । भाषात्मको द्वेषा-अक्षरात्मकोऽनक्षरात्मकश्च ।
 संस्कृतादिभेदमिह आर्य-श्लेच्छव्यवहारहेतुरक्षरात्मकः पञ्चेन्द्रियाणाम्, अनक्षरात्मको द्वीन्द्रि-
 यादीनामपि । स एव द्वेषाऽपि प्रायोगिक एव । प्रयोग-विस्मयानिमित्तभेदेनाभाषा- 15
 त्मकोऽपि द्वेषा । प्रयोगनिमित्तश्च षडुदा तदादिभेदात् । तत्र चर्मतननात् ततो मृदङ्गादि-
 89 A प्रभवः । वीणा-त्रिंशेरिकादितन्त्रीप्रभवो विततः । कांस्यतालादिजो घनः । वंशादि-
 निमित्तः शौषिरः । क्रकच-काष्ठादिसङ्घर्षप्रसृतो साङ्घर्षः । वंशांशुकादिषाटनजो
 वैश्लेषिक इति । विस्मयानिमित्तो मेधादिप्रभवोऽनेकप्रकारः ।

शब्दस्वरूपमभिधाय परोरगतमाकाशगुणत्वं दूषयति-बोद्धेति । बाह्येन्द्रियं द्रव्येन्द्रियं 20
 श्रोत्रं तस्य विषयत्वादिति हेतुः । गन्धादिवदिति दृष्टान्तः । नाकाशगुण इति साध्यम्,
 शब्द इति विशेष्यं सम्बध्यते । विद्यावृत्तित्वाच्च व्यभिचारः । पटाकाशैवंसंयोगेन व्यभि-
 89 B चार इति चेत्, न, तस्योभयगुणत्वेनाकाशगुणत्वैकान्ताभावाद् बाह्येन्द्रियविषयत्वा-

१ ० अश्वेदं बोध्यम्-टीकादर्शेऽत्र पञ्चदशे नास्ति, अतीकायां कीदृशं मूलं स्वीकृतं कथं च व्याख्यातमिति
 न ज्ञायते । अतो मूलार्थानुसारेण ५ ५ एतदन्तर्गतः पाठोऽत्र उपन्यस्त इति ध्येयम् ॥ २ वाग्योगनिमृष्टः 25
 स्क्न्धः शब्दः ॥ ३ यहीत ॥ ४ साहाय्यम् ॥ ५ भाषाद्रव्यं चावो पुद्गलस्क्न्धश्च भाषाद्रव्यरूपः पुद्गल-
 स्क्न्ध इत्यर्थः ॥ ६ तुला-तत्त्वाद्यंराजभातिके ५ । २४, २० ४८५ ॥ ७ अपिशब्दात्
 पञ्चेन्द्रियाणामपि तुंकारादिः ॥ ८ जीवव्यापार ॥ ९ विपरीतोऽपि ॥ १० वितन्त्रीका वीणा ॥ ११ बाह्ये-
 न्द्रियविषयत्वाद् गन्धादिवद् नाकाशगुणः ॥ १२ बाह्येन्द्रियभाको नभोगुणभावम् ॥

भावाच्च, संयोगिनो गगनस्यातीन्द्रियत्वात् पदस्येन्द्रियविषयत्वेऽपि तेत्संयोगस्य तद-
योगात्, यदुक्तम्—

“द्विष्टसम्बन्धसंवित्तिर्नैकरूपप्रवेदनात् ।

द्रव्यस्वरूपग्रहणे सति सम्बन्धवेदनम् ॥” [] इति ।

बाह्या अपि च प्राहुः— “न हि कदाचित् प्रत्यक्षाऽप्रत्यक्षद्रव्यवृत्तिः संयोगः 5
प्रत्यक्षो भवति” [] इति । कुतः पुनर्बाह्येन्द्रियविषयत्वे आकाशगुणत्वं न
भवतीति ? उच्यते— आकाशगुणत्वाभावेन व्यासत्वात् बाह्येन्द्रियविषयत्वस्येति सम्बन्धः ।
बाह्येन्द्रियविषयत्वं ह्याकाशगुणत्वाभावेन व्याप्तम् । यो हि बाह्येन्द्रियविषयः सोऽवश्यमा-
काशगुणो न भवति । गन्धादीनामाकाशगुणत्वाभावो मूर्त्तगुणत्वाद् घटादीनां तु द्रव्य-
त्वात् सिद्ध इति न व्यभिचारः । तदयं बाह्येन्द्रियविषयत्वादिति हेतुर्विरुद्धव्याप्तोप- 10
लब्धिः, आकाशगुणत्वस्य प्रतिषेधस्य विरुद्धेनाकाशगुणत्वाभावेन बाह्येन्द्रियविषयत्वस्य
व्याप्तत्वात् ।

अपि च, यदाकाशगुणत्वं स्याच्छब्दस्य तदाऽऽकाशगुणत्वे च शब्दस्याभ्युप-
गम्यमाने व्यापित्वं स्यात्, यस्माद् व्योम आकाशस्य निष्प्रदेशत्वाभिप्रदेशत्वेन भवद्भि-
रङ्गीकृतत्वात् । आकाशं हि व्यापकं निष्प्रदेशं च परैरिष्टमतस्तस्य गुणो भवन् शब्दो 15
महत्त्वपरिमाणवद् व्यापी स्यात् । अन्यथा शब्दारूपिताऽनारूपितदेशयोर्मिन्नत्वेनाकाशस्य
सप्रदेशत्वप्रसङ्गः ।

ननु पटाकाशसंयोग आकाशगुणोऽपि न व्यापी, तत् कथं न व्यभिचारः ?
तत्र । संयोगस्योभयगुणत्वेनाकाशगुणत्वेकान्ताभावात् । यो ह्याकाशस्यैवैकस्य व्यापकस्य
निष्प्रदेशस्य गुणः स एव व्यापकः प्रसञ्ज्यते । संयोगस्तु सप्रदेशाव्यापकस्यापि 20
गुणः ? ततः कथं तेन व्यभिचारः स्यात् ।

नन्वात्मनो विभुत्वेऽपि सुखादीनामव्यापित्वं दृष्टमिति । न । आत्मनो विभु-
त्वस्यानभ्युपगमात् । येषां तु विभुस्तेषां सुखादीनां व्यापित्वं [91A 91B
92A . 92B...]

भावित्वादिति वा सिद्धम्, शब्दसमवायिभूतस्य द्रव्यस्यैव कस्यचिदनभ्युपगमात् । 25

१. संयोगोः ॥ २. पटाकाशसंयोगस्य बाह्येन्द्रियविषयत्वायोगात् ॥ ३. * तुल्य—“प्रत्यक्षाप्रत्यक्षानामप्रत्यक्षत्वात्
संयोगस्य” इति विशेषिकसूत्रे धारा ॥ ४. गुणत्वे च व्यापित्वम् ॥ ५. व्योमो निष्प्रदेश-
त्वात् ॥ ६. व्यापक आकाशगुणत्वात् ॥ ७. पटादेः ॥ ८. * इतः परं 91-92 इति पत्रद्वयं नोपलभ्यते ॥

यथा च शब्दो न गुणस्तथा द्रव्यमपि अमूर्तं न भवति । तथाहि—नामूचैः शब्दः, बाह्येन्द्रियग्राह्यद्रव्यत्वात्, पटादिवत् । ननु शुषिरस्य चक्षुषा स्पर्शेनेन च साक्षात्करणाद् “यत् शुषिरं तद् आकाशम्” [] इति वचनाद् बाह्येन्द्रियग्राह्यद्रव्यत्व-
माकाशेऽस्ति तथापि तदमूर्तमेवेति हेतुर्व्यभिचारी । न, शुषिरस्य घनद्रव्याभावस्वरूपत्वा-
दुपचारतस्तत्राकाशव्यपदेशात् । घनद्रव्याभावश्च द्रव्यान्तरभावस्वरूपस्ततो न तत्र चक्षुषः 5
स्पर्शनस्य वा न व्यापारः ।

स्यादेवम्—अमूर्तं द्रव्यं शब्दः, परममहत्त्वाश्रयत्वाद्, आकाशवदित्यनुमानवाचितो-
ऽयं पक्षः । न, परममहत्त्वाश्रयत्वस्यासिद्धत्वात् । न परममहान् शब्दः, आत्म-
93 B मैनोऽप्यस्त्वे सति द्रव्यत्वापरजातिमत्त्वात् बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वाद्, पटादिवत् । बाह्येन्द्रिय-
प्रत्यक्षया महासत्तया व्यभिचार इति चेत्, न, सत्तायाः सर्वथा परममहत्त्वाऽन्युप- 10
गमात् । परममहतो द्रव्यस्य नभसः सत्ता हि परममहती, न चासौ बाह्येन्द्रिय-
प्रत्यक्षा । न च सकलद्रव्यपर्यायव्यापिन्येकैव सत्ता प्रसिद्धा, तस्या उपचारतस्तत्त्वा
प्रतिपादनात् । परमार्थतस्तदेकत्वे विश्वस्य विश्वरूपत्वविरोधात् । सर्वभावानां परस्पर-
मसाङ्ग्याच्च, यदाहुः—“न सत्ता सत्तान्तरमुपैति” [] इति ।
तच्छब्दो न गुणः, नाप्यमूर्तं द्रव्यम् । किं तर्हि? सूत्रेन्द्रव्यम् । सम्प्रत्युपसंहरति- 15
तेदिति । द्रव्यमित्यनेन गुणत्वाभावस्योपसंहारः । पौद्गलिकमित्यनेनामूर्तत्वाभावस्य ।

94 A तदेवं शब्दस्य स्वरूपमभिधायोद्घोतस्य प्रतिपादयति—

तमोऽपवर्तकः स्कन्ध उद्घोतः, बाह्येन्द्रियग्राह्यद्रव्यत्वात्
पौद्गलिकः । प्राणा-ऽपानादयोऽप्येवमिति ।

तमोऽपवर्तकः स्कन्ध उद्घोत इति । तमो विपश्चितस्वरूपमेव । तस्याऽपवर्तको- 20
ऽपनायको यः पुद्गलस्कन्धः स उद्घोतः । तस्य पौद्गलिकत्वं निरूपयति—“बाह्येति ।
बाह्येन्द्रियं चक्षुः । तत्परिच्छेदद्रव्यत्वात् पटादिवद्घोतः पौद्गलिकः । रुपाद्यभावो
विपक्षबाधकम् । तदेवं सुश्रोताभेदानां स्वरूपमभिधायोद्घोतः गृहीतानामप्यतिदिशति—
94 B प्रेणेति । आदिशब्दात् समानोदान-व्यान-च्छाया-कर्मादिग्रहः । मूलनासिकेन
निष्क्रमण-प्रवेशनात् प्राणः । मलादीनामधो नयनादपानः । समं नयनात् समानः । 25

१ छायातपादि द्रव्यान्तरम् ॥ २ मीमांसकः ॥ ३ आत्ममनसोः परे व्यापकत्वमस्तु, अतस्ताभ्यां व्यभिचार-
निवृत्त्यर्थम् ‘अन्यत्वे सति’ इति विशेषणम् ॥ ४ नपसु द्रव्येषु वर्तमानस्य द्रव्यत्वस्य साक्षा, कोऽर्थः ?
तदन्वर्गता याऽपरा जातिर्घटे पञ्चम्, घटे पञ्चवल्गना, तद्वत्त्वात् ॥ ५ शिष्यं प्रति शर्मम् ॥ ६ सत्तायाः ॥
७ जगतः नानाव्यवस्थं ॥ ८ सत्तायाश्च परममहत्त्वे भावानां साक्ष्यं स्यात् ॥ ९ तच्छब्दो द्रव्यं पौद्गलिकम् ॥
१० बाह्येन्द्रियग्राह्यद्रव्यत्वात् पौद्गलिकः ॥ ११ प्राणापानादयोऽप्येवमिति ॥

ऊर्ध्वं नयनादुदानः । नाडीमुखेषु वितननाद् व्यानः । एते च हृदि गुदे नाभौ कण्ठ-
देशे सर्वशरीरे च यथाक्रममवतिष्ठन्ते, यदाह—

“हृदि प्राणो गुदेऽपानः, समानो नाभिसंस्थितः ।

उदानः कण्ठदेशे च, व्यानः सर्वशरीरगः ॥” [] इति ।

अन्ये त्वाचक्षते—प्राणो नासाग्र-हृन्नाभि-पादाङ्गुष्ठाग्रवृत्तिः । अपानः कृकाटिका-
पृष्ठ-पायु-पार्णिश्रुतिः । समानो हृन्नाभि-सर्वसन्धिभ्रुतिः । उदानो हृत्कण्ठ-तालु-भूमध्य-
मूर्धवृत्तिः । व्यानस्त्वग्भ्रुतिरिति । एवं मनस्तमःशब्दोद्द्योतादय इवैते पौद्गलिका
हेतुरूपपादनीयाः । तत्र प्राणादयो वायुरूपत्वात् स्पर्शवन्तः । स्पर्शवतां च पौद्ग-
लिकत्वमयत्नसिद्धमेव ।

95A

छायापिपौद्गलिकी, रूप-स्पर्शवत्त्वात्, आलोकवत् । न चास्या रूपादिमन्त्रम- 10
सिद्धम् । यतो यथैवालोके भासुरं रूपमुष्णः स्पर्शश्च लोकस्य प्रसिद्धस्तथा छायायामपि
रूपं शीतः स्पर्शश्च । यदुक्तम्—

“आतपः कटुको रुक्षश्छाया मधुरशीतला ।

कायामधुरा ज्योत्स्ना सर्वव्याधिहरं तमः ॥” [] इति ।

95B

यैषा क्षीरादिषु माधुर्यप्रतीतिर्नैवं छायायाम्, किन्तु क्षीरादिद्रव्यनिषेवणाद् यौ 15
गुण-दोषौ दृष्टौ छाया निषेवणादपि तौ दृष्टाते इति तत्र स्पर्श-रसानुपचर्येते, न तु तौ
मुख्याविति चेत् । एवं तस्मात्तप-ज्योत्स्नयोरपि रस-स्पर्शौ न मुख्यौ, किन्त्वौपचारिका-
वित्यप्यस्तु । न चावाध्यमानप्रत्ययग्राह्यायाश्छायाया रूपादय औपचारिकाः कल्प-
यितुमुचिताः, आलोक-ज्योत्स्नयोरपि तथैव प्रसङ्गात् । तद् रूप-स्पर्शवत्त्वाच्छाया

96A

ज्योत्स्नादिवत् पौद्गलिकी, प्राणादिवदनात्मत्वे सति गतिमन्वाच्च पौद्गलिकी । गति- 20
मन्त्रं च ‘शनैश्छाया गच्छति वेगेन गच्छति’ इति लोकप्रतीतितः प्रसिद्धम् । स्यान्मतम्—
तापावारकच्छादिगतं कर्म छायायामध्यारोप्य छाया गच्छतीति लोकाः प्रतियन्तीति
गतिमन्त्रमसिद्धम् । तन्न, छायाया वस्तुत्वानभ्युपगमे छत्रादिकर्मण एवारोपयितुम-
शक्यत्वात् । सत्येव हि वृक्षादावश्वाद्यारूढः पुमानश्वकर्म तत्रारोपयति, नासति ।
ततस्तावन् कर्माध्यारोपान्यथानुपपत्त्या छायाया वास्तवत्वं सिद्धम्, तथा च सति 25

१. * तुला—न्यायकुमुदचन्द्रे पृ० ६६८-६७० ॥ २. * तुला—प्रशस्तपादभाष्यटीका व्योमघटी पृ० ४६ ।
न्यायकुमुदचन्द्रे पृ० ६६९ । स्वाहादरजाकरः पृ० ८५५ । सम्मतिटीका पृ० ६७२ । “आतपः कटुको
कथः छाया मधुरशीतला । विशेषणमनी ज्योत्स्ना सर्वव्याधिहरं तमः ॥” इति राजनिघण्टौ ॥ ३ परः ॥
४. * तुला—न्यायकुमुदचन्द्रे पृ० ६७२ ॥ ५. गमनम् ॥

गतिमच्चमपि मुख्यमेवास्तु । वस्तूनां गतिमच्चस्य यथादर्शनमविरोधात् । तस्माद्गति-
मच्चादपि छाया पौद्गलिकं द्रव्यम् ।

कर्मापि पौद्गलिकं द्रव्यम्, आत्मनः पारतन्त्र्यनिमित्तत्वात्, निगडादिवत् ।
पारतन्त्र्यं चात्मनो हीनशरीरादिसम्बन्ध एव, दुःखहेतुत्वात्, कारागारवत् । देवादि-
शरीरमपि भरणदुःखहेतुर्भवत्येवेति न पक्षकदेशासिद्धः ।

5

एतेन यत् केनचिदुक्तम्—

“तनुभ्रवनादि कार्यं पुरुषगुणपूर्वकं विवित्रकार्यत्वाद् रथादिवदिति । यथा हि
रथेदिकर्त्ता भोक्तुरभिप्रायं विचित्रमपेक्षमाणस्तथैव तद्भ्रवनां करोत्येवं शरीरादिकर्त्ता”
[प्रशस्तपादभाष्यटीका व्योमवती पृ० ६३८] इति,

10

तत् प्रत्युक्तम् । यदि हि धर्माधर्मरूपं कर्म आत्मगुणः स्यात्तदा तत्पारतन्त्र्यमात्मनो
न स्यात्, न खलु यो यस्य गुणः स तस्य पारतन्त्र्यनिमित्तम्, पृथिव्यादेरिव
रूपादयः । पारतन्त्र्यं चात्मनः कर्मनिमित्तमिति सकललोकप्रसिद्धमेव ।

97A

अपि च, ज्ञानपूर्वकत्वेनापि हेतुश्चरितार्थः कथं न भवति ? तत् कथं पुरुषगुणौ
धर्माधर्मौ सिध्यतः ? न च शरीरोत्पत्तेः पूर्वमस्मदाद्यात्मनि बुद्ध्यादयो न सन्त्येवेति 15
श्रेयः । न खलु सा काचिदात्मनोऽवस्था समस्ति यस्यामात्मनो ज्ञानवियोगः,
आत्मन एवाभावप्रसङ्गात्, उपयोगलक्षणत्वात्तस्य । तस्मात्तन्त्र्यगुणः कर्म, किन्तु पौद्गलिकं
द्रव्यमेव, आत्मनः पारतन्त्र्यहेतुत्वात् । क्रोधादिपस्तन्त्र आत्मा भवति, न पुनः क्रोधा-
दयः पौद्गलिकाः, ततो व्यभिचारः । न व्यभिचारः, आत्मपरिणामरूपाणां पारतन्त्र्य-
हेतुत्वात्, मोहनीयकर्मभेदरूपाणां तु पौद्गलिकत्वाव्यभिचारत्वात् ।

20

97B

ननु यदि कर्म मूर्तं स्यात्तदा तेनात्मनो ज्ञानरूपस्याऽमूर्तस्यावरणं न स्यात् ।
न हि मूर्तममूर्तस्यावरणं भवितुमर्हति, ततोऽविधारूपमेव तदिति । तन्न, मूर्तेनापि
मदिरादिनाऽमूर्तस्य ज्ञानादेरावरणदर्शनात् । कथमेवं शरीरादेर्न तदावरणत्वमिति चेत्,
अविरुद्धत्वादिति ब्रूमः । मूर्तत्वाविशेषेऽपि हि यदेव ज्ञानेन विरुद्धं तदेव तस्यावरणं

१ भवति हि विशेषस्य सामान्यं हेतुः ॥ २ मरणरूपं दुःखम्, तस्य ॥ ३ कर्मापि पौद्गलिके(कर्म) 25
त्यनुमानेन ॥ ४ पुरुषस्य आत्मनो यो गुणः पुण्यपापि, तत्पूर्वकम् ॥ ५ ‘द’ [पञ्चमन्ते विभक्ते प२म्] ॥
६ रथ ॥ ७ ईश्वराख्यः ॥ ८ अदृष्टस्य पौद्गलिकवसाधनेन ॥ ९ ‘पुरुषगुणपूर्वकम्’, कोऽर्थः ॥
पुरुषज्ञानपूर्वकम् ॥ १० हेतुः ‘विचित्रकार्यत्वात्’ इत्येवंकथः ॥ ११ न तु पारतन्त्र्यस्य निमित्तमिति ॥
१२ ज्ञानं प्रति ॥

युक्तम् । अत्रधाऽमूर्चत्वाविशेषाद् अविद्यावद् आकाशादिरपि कथं न ज्ञानमावृणोति ?
तस्मात् कर्मापि पौद्गलिकमेव द्रव्यम् । इतिकरणः स्कन्धविचारावसानद्योतकः ।

११ A

सम्प्रति पूर्वोदितप्रमेयं संक्षेपेण श्लोकैः सङ्गृह्णाति-

स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णा अन्योन्यमविनाभुवः ।

मूर्तिस्तदङ्किता ये ते पुद्गला द्विविधाश्च ते ॥ १ ॥

5

अणुः स्कन्धश्च तत्राणुराद्यं स्कन्धनिबन्धनम् ।

द्रव्यतो भागनिर्मुक्तो भावतो भागवानपि ॥ २ ॥

तत्संघात-विभेदोत्थः स्कन्धो द्व्यणवादिरेशवान् ।

विचित्रभावोऽध्यक्षश्चोद्भूताध्यक्षत्वयोगतः ॥ ३ ॥

मनस्तमःशब्दोद्द्योताः स्कन्धस्यैव प्रभित्तयः ।

10

पौद्गलिकत्वमेपां तु प्रसिद्धं स्वखलिङ्गतः ॥ ४ ॥

इति संग्रहश्लोकाः ॥

‘स्पर्श’त्यादि । अन्योन्यमविनाभुव इत्यनेन सर्वपुद्गलजातेष्वतुर्गुणत्वमाह । तदङ्किता-
स्तथा स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णरूपया मूर्त्या चिह्निता ये द्विविधाश्च ते इति पुद्गलाः

द्वैविध्यमेवाह-अणुः स्कन्धश्चेत्यादि । जात्यपेक्षमेकवचनम् । आद्यं स्कन्धनिबन्धनम् 15
प्रथमं द्व्यणुकादिस्कन्धस्य परिणामकारणम् ।

तैस्सङ्घातेत्यादि । तेषामणूनां सङ्घात-विभेदोत्थः सङ्घात-भेदप्रभवः स्कन्धः, स च
द्वयणादिः ‘आदि’शब्दात् त्र्यणुकादिपरिग्रहः । अश्वान् द्रव्यावयवैः सावयवः ।
विचित्रभावो विचित्रा भावाः स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णा यस्य स तथा । वैचित्र्यं च कश्चिद्
द्विस्पर्शो यावदष्टस्पर्शः । एवं रसादिवैचित्र्यमपि वाच्यम् । अध्यक्षश्च, कश्चित् 20
स्कन्धः प्रत्यक्षश्च भवति । कुतः ? उद्भूतमिन्द्रियग्राह्यत्वविशेषणार्हपरिणामापन्नमध्यक्षत्वं
तेन योगतः सम्बन्धात्, सदाऽपि सर्वेऽपि परमाणवः स्कन्धाश्च कस्यचित् प्रत्यक्षा एव ।

११ B

१. स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णा अन्योन्यमविनाभुव । मूर्तिस्तदङ्किता ये ते पुद्गला द्विविधाश्च ते ॥

२. अणुः स्कन्धश्च तत्राणुराद्यं स्कन्धनिबन्धनम् । द्रव्यतो भागनिर्मुक्तो भावतो भागवानपि ॥ ३. तत्सङ्घातविभेदोत्थः स्कन्धो द्व्यणवादिरेशवान् । विचित्रभावोऽध्यक्ष-

ओद्भूतनाध्यक्षत्वयोगतः ॥ 25

एतावन्तु विशेषः—ये यदातीन्द्रियस्वपर्यायम् अपहाय ऐन्द्रियकत्वपर्यायमप्यपच्छन्ते ते तदा प्राकृतजनानामपि प्रत्यक्षा भवन्तीति ।

मेन इत्यादि । बहुवचनं प्राणाऽपान-च्छाया-कर्मादिप्रतिग्रहार्थम् । प्रथित्य इति प्रमेदाः । एषां मनआदीनां स्वस्वल्लिङ्गतः पूर्वप्रपञ्चितादात्मीयात्मीयादनुमानात् । पूर्वो-
99A दितसङ्ग्रहाय श्लोकाः सङ्ग्रहश्लोकाः ।

5

स्यादाकृतम्—परमाणादिरर्थ एवासिद्धस्ततः कस्य लक्षणं मेदाश्च प्रागुपवर्णिताः । तदसिद्धिश्च तद्ग्रहणोपायाभावात् । स हि यदि निराकारज्ञानग्राहो भवेत्तदा प्रतिकर्म व्यवस्था न स्यान्निवन्धनाभावात्, बोधमात्रस्य सर्वत्राविशेषात् । अथ साकारग्राह-
स्तदानन्तरं तुल्यविषयं ज्ञानमपि ग्राह्यं स्यात् उभयत्रापि सादृश्याविशेषात् । न
चानुपपद्यमानग्राहकोऽपि भावः सत्त्वेनोपगन्तुमुचितः, पद्भूतादेरपि तथाभावप्रसङ्गात् । 10
99 B आह—

स्कन्धग्रहणपरिणामेन च ज्ञानेन तद्ग्रहः । स च संवे-
दनात् । तदेवार्थग्रहः । क्षयोपशमानुभावतः परिच्छेदावकृत्यसिः,
प्रतिकर्म विक्रियाभेदात् ।

“स्कन्धग्रहणपरिणामेन च स्कन्धावबोधस्वभावपर्यायेण च ज्ञानेन प्रत्यक्षप्रमाणेन तद्ग्रहः 15
स्तस्य स्कन्धस्य ग्रहः । चः समुच्चयार्थः । पूर्वमर्थः प्रपञ्चितः, सम्प्रति तद्ग्राहकं
प्रमाणमिति । स्कन्धग्राहकप्रमाणप्रसिद्धौ परमाणुग्राहकप्रमाणप्रसिद्धिः सिद्धैव, परमाणु-
व्यतिरेकेण स्कन्धस्यैवाभावादिति स्कन्धस्यैवोपादानं कृतम् ।

अयमसिद्धिः—नैकान्तनिर्विशेषेणेन ज्ञानेन नाप्यर्थसारूप्यकलङ्काङ्गितेन, किं
तर्हि ? अर्थग्रहणपरिणामविशेषणेनाऽर्थो गृह्यत इति तद्ग्रहणोपायाभावोऽसिद्धस्तथा 20
चार्थाभावोऽपि ।

100A नन्वर्थग्रहणपरिणामो ज्ञानस्य न कोऽप्यनुभूयते, बोधमात्रस्यैव वेदनादिति ।
उच्यते—संवेत्तेति अर्थग्रहणपरिणामो ज्ञानस्य संवेदनात् स्वसंवेदनप्रत्यक्षेण सिद्धः । न

१ मनस्तम-शब्दोद्घोता, स्कन्धस्यैव प्रमितयः । पौद्गलिकारथमेतां तु प्रसिद्धं स्वस्वल्लिङ्गतः ॥
इति संग्रहश्लोकाः ॥ २ ज्ञानवादिनः ॥ ३ परमाणादिः ॥ ४ प्रतिपदार्थम् ॥ ५ अत एव एतावन्तं न 25
पदादिरिति व्यवस्था ॥ ६ साकारेण ज्ञानेन ॥ ७ उत्तरेण ज्ञानेन पूर्वं ज्ञानं विषयश्च ग्राह्यः स्यात् ॥
८ प्रसः [=प्रथमसमासो बहुव्रीहिर्हित्यर्थः] । अनुपपद्यमानं ग्राहकं ज्ञानं यस्य ॥ ९ आचार्यः ॥ १० स्कन्ध-
ग्रहणपरिणामेन च ज्ञानेन तद्ग्रहः ॥ ११ बोधमात्रेण ॥ १२ स च संवेदनात् ॥

स्वतु प्रसारितलोचनाः पुमांसः पुरः पटं पश्यन्तः सन्तः परित्यक्तार्थग्रहणपरिणामं बोधमात्रमेवानुभवन्ति ।

ननु यद्यर्थग्रहणपरिणामं ज्ञानमभूत्तथापि कथमनेनार्थो गृहीत इति । उच्यते—
 100 B तदेवार्थग्रह इति । तदेवार्थग्रहणपरिणामसंवेदनमेव ज्ञानेनार्थग्रहोऽर्थपरिच्छेदो भण्यते ।
 इदमेव हि ज्ञानेनार्थग्रहणं यदर्थग्रहणपरिणामस्य ज्ञानस्य संवेदनम्, तच्चेदस्ति किम- 5
 न्यदज्ञातमधिकमवशिष्यते येनार्थो न गृहीतः स्यात् ।

स्यादेवम्—अर्थसारूप्यं ज्ञानस्य नेष्यतेऽर्थग्रहणपरिणामश्च सर्वत्राप्यविशिष्टस्ततः
 कथं प्रतिकर्म व्यवस्था स्यात् ? न, क्षयोपशमानुभावतः परिच्छेदावकलसिरिति । ज्ञानाव-
 रणीयादिकर्मण उर्दीर्णाशस्य विषाकेनानुभवोऽनुदीर्णाशस्य च भस्मच्छन्नाग्निवदनुदय-
 श्च यः स क्षयेण युक्त उपशमः क्षयसाहित्यादुपशमोऽपि क्षय इति क्षयश्च स उपशम- 10
 101 A धेति वा क्षयोपशमो भण्यते । तस्यानुभावात् परिच्छेदस्यावकलसिरवधारणम् । विज्ञान-
 मर्थाकारं नोत्पद्यत एव, किन्तु प्रत्यर्थं भिन्नपरिणाममुत्पद्यते, क्षयोपशमसामर्थ्याद्धि-
 षट्ज्ञानं षट्ग्रहणपरिणाममेवोत्पद्यते षट्ज्ञानं च षट्ग्रहणपरिणाममेव, तथैव च स्व-
 संवेदनप्रत्यक्षेण संवेद्यते, इदमेव च षट्ग्रहणं यत् तद्ग्रहणपरिणामज्ञानसंवेदनम् ।
 ततो षट्ग्रहणपरिणामं एव क्षयोपशमवशात् समुत्पन्ने ज्ञाने तथैव च संवेद्यमाने कुतः 15
 षट्ग्रहणप्रसक्तिः, षट्ग्रहणपरिणामस्य ज्ञानस्यासंवेदनात् ?

101 B एतदेवाह—प्रतिकर्मेति । कर्म कर्म प्रति प्रतिकर्म, प्रतिपरिच्छेद्यमित्यर्थः, विक्रियाया
 ज्ञानविकारस्य ग्रहणपरिणामस्य मेदाद् भिन्नत्वात् । अन्य एव हि षट्परिच्छेदिनो ज्ञानस्य
 परिणामोऽन्यथ षट्परिच्छेदिनः । यद्ग्रहणपरिणामं च ज्ञानं वेद्यते तस्यैव ग्राहकं
 व्यवस्थाप्यते । ततोऽर्थसारूप्याभावेऽपि क्षयोपशमवशात् प्रतिनियतस्यैवार्थस्य ग्राहकं 20
 ज्ञानं भवति न सर्वस्येति । यद्वोचाम—

“क्षयोपशान्तिप्रमवप्रभावतो भेतिर्भवन्ती नियतार्थवेदिनी ।

‘निमित्तवेद्यैः प्रतिकर्म भेदतः कथं नु विद्याद्विषयान्तराण्यपि ॥” []

एतेन

“अस्त्यनुभवविशेषोऽर्थकृतो येत इयं प्रेतीतिर्न सारूप्यादिति ”चेत्”

१. भेदनिमित्तवन्प्रमवः कथम् ? ॥ २. ‘७’ सम्यगन्ते परम् ॥ ३. प्रतिकर्म विक्रियाभेदान् ॥ ४.
 कथमाहः ॥ ५. बुद्धिः ॥ ६. निमित्तं क्षयोपशमलक्षणम्, वेद्या वाद्याः पदार्थाः ॥ ७. जानीयान् मतिः ॥
 ८. अनुभवस्य बोधमात्रस्य ॥ ९. यतोऽर्थकृताद् विशेषात् ॥ १०. षट्ज्ञानं मम समुत्पन्नमित्येवमादिका ॥
 ११. विनिश्चयसूत्रम् ॥

इत्येवं परमतमाशङ्क्य यदुक्तम्—“अथ किमिदानीं सतो रूपं न निर्दिश्यते? अनिरूपितेन नामाऽयमात्मना भावान् व्यवस्थापयति 'इदमस्य, इदं न' इति सुव्यवस्थिता भावाः” [प्रमाणविनिश्चयः पृ० २६१ A] इति,

102A तत् प्रत्युक्तम् । यतो निरूपितमेव विशेषस्य रूपम्—विज्ञानगतः क्षयोपशममामर्शप्रभवः
प्रतिनियतार्थग्रहणपरिणामः स्वसंवेदनप्रत्यक्षो विशेषः ।

5

अपि च, यो हीन्द्रियप्रत्यक्षवस्तुधर्मो भवेदसौ शृङ्गग्राहिकयाऽपि निर्देष्टुं शक्येत यथाऽयमीदृश इति, यस्तु स्वसंवेदनप्रत्यक्षो वस्तुनो रूपविशेषः सोऽनुभव-
स्मारणेनैव निर्देष्टुं शक्यो न तु शृङ्गग्राहिकया, तद्वस्तुनोऽपि अनुभवस्मारणद्वारेणैव निर्देष्टुम् । तदर्थमारूपयानभ्युपगमेऽपि प्रतिकर्म विक्रियामेदात् क्षयोपशमानुभावतः
परिच्छेदावकृतिः । ततोऽर्थग्रहणोपायसम्भवाच्च तदैवावेनाऽर्थाभावे वक्तव्यः ।

10

स्वप्नादौ तु प्रमाणाभासम् । शुद्धहेतुर्जं तु प्रमाणमर्थाविना-
भाव्येव । कस्यचिद् भ्रान्तत्वोपलम्भः सजातीयस्य तथाभावं
गमयति । न ह्यवर्गादृशो वित्तिः सोपप्लवेति योगिनोऽपि । तद्
व्यभिचारेऽपि नार्थाभावः ।

102B स्वप्नमतम्—प्रमाणनिवन्धनाः पदार्थव्यवस्थितयः, अर्थग्राहकं च प्रमाणं 15
सुप्त-मदमूर्च्छितावस्थास्वर्थादृतेऽपि संवेद्यमानमुपलभ्यते, ततो जाग्रदवस्थास्वपि हेतु-
स्ततोऽर्थसत्तानिश्चय इति । तत्र । यतः स्वप्नादौ वित्तिः । यदिदं सुप्त-मदमूर्च्छिताव-
स्थासु अर्थज्ञानमुपजायमानमुपलभ्यते न तत् प्रमाणम्, अपि तर्हि? प्रमाणाभासे प्रमाण-
सदृशम् । ततः प्रमाणनिवन्धनाः पदार्थव्यवस्थितय इत्यस्य न्यायस्य न व्यभि-
चारोऽस्ति, प्रमाणस्य स्वविषयाव्यभिचारात्, स्वप्नाद्विज्ञानस्य चाप्रामाण्यात् । 20
अप्रामाण्यं चास्य मिद्वानुपप्लुते आत्मनि ज्ञानकारणस्य क्षयोपशमस्य काल्पनात् ।

१ न्यायमत ॥ २ यौदेन ॥ ३ “अथ किमिदानीं सतो रूपं न निर्दिश्यते? 'इदमस्य' इति निर्देष्टुं
न शक्यत इति चेत्, अनिरूपितेन नामात्मना भावान् व्यवस्थापयति 'इदमस्य, इदं न' इति सुव्यव-
स्थिता भावाः” इति प्रमाणविनिश्चयस्य Tibetan translation भोटभाषानुवादानुसारेण
पाठः प्रतीयते । भासवैक्यविरचिते न्यायग्रन्थे तु “अथ किमिदानीं सतो रूपं न निर्दिश्यते? नेदमिदन्मा 25
शक्यं व्यस्येदम्, अनिरूपितेन नामात्मना भावान् व्यवस्थापयति 'इदमस्य, इदं न' इति सुव्यवस्थिता
भावाः”-पृ० ४७ ॥ ४ सतोऽर्थकृतस्य विशेषस्य ॥ ५ नैयायिक ॥ ६ स्वभावेन ॥ ७ शान्तोः ।
८ स्वप्नावविशेषः ॥ ९ तस्य ज्ञानगतविशेषस्य वस्तु आधारो ज्ञानम्, तस्य वस्तुनः ॥ १० अर्थग्रहणो-
पायाभावेन ॥ ११ हेतोः ॥ १२ प्रमाणात् ॥

१०३A

शुद्धहेतुर्न त्विति । मिद्वादिकलङ्कानङ्किते सत्यात्मनि यदत्यन्तपाटवभूतः
खपोपशमात् पुनः प्रादुरस्ति प्रमाणं प्रमाणभूतं ज्ञानं तदर्थविनाभाव्येव । विना
भवतीत्येवंशीलं विनाभावि, न विनाभावि अविनाभावि, अर्थस्य स्वविषयस्याविनाभावि
अर्थाविनाभावि । अथवाऽर्थं विना न भवतीत्येवंशीलमित्येवं विग्रहः । “सैन्तापाय
न शक्तः असान्तापिकः सदुपदेशः” [सि० वृ० ३।१।५१] इतीव च भवतिना- 5
ऽसम्बद्धस्यापि नञः सामर्थ्यात् समासः । पटुक्षपोपशमप्रभवमर्थग्राहि विज्ञानमवश्यमर्थ
न व्यभिचरतीत्यर्थः । तत् कुतः प्रमाणनिबन्धनो नार्थसत्तानिश्चयो भवेत् ?

१०३B

स्यान्मतिः—एकदा तावदर्थान्वितेऽपि ज्ञानमपश्यं ततोऽन्यत्रापि तथाभावशङ्का न
निवर्तते । तदपि न । यतः कैस्यचिदिति स्वप्नाद्यवस्थाभाविनो ज्ञानस्य भ्रान्तत्वोपलम्भो-
ऽर्थाभावेऽपि भवनदर्शनम्, सजातीयस्यान्यस्यापि स्वप्नाद्यवस्थाभाविनो दृष्टपूर्वज्ञान- 10
सदृशस्य ज्ञानस्य तथाभावमर्थाद्विज्ञेऽपि भवनलक्षणं भ्रान्तत्वं गमयति । यथा हि घन-
निविडश्यामाकाराया रम्भायाः कुन्दोद्भवत्वोपलम्भोऽन्यस्या अपि तथाभूताया एव तथा-
भूतत्वं गमयति तथा स्वप्नाद्यवस्थाभाविनो ज्ञानस्य भ्रान्तत्वोपलम्भोऽपि ।

१०४A

न ह्यर्वाण्डशो वितिः सोपप्लवेति योगिनोऽपि । हिर्यस्माद् नावर्गिणो वित्तिर्विज्ञानं
सोपप्लवा ग्राह्यग्राहकाकारोपप्लवसहिता इति हेतोर्योगिनोऽपि सर्वज्ञस्यापि वित्तिः सोप- 15
प्लवा भवति । यदि ह्येकत्र कस्यचित् केनापि रूपेण दृष्टिस्यस्य तज्जातीयस्यान्य-
जातीयस्य वा तथाभावं साधयतीत्येकान्तः, तदा प्राकृतपुरुषप्रतीतीनां ग्राह्यग्राहकाकारो-
पप्लवोपलम्भो योगिप्रतीतीनामपि तथाभावं साधयेत्, न चैवम्, ततः स्वप्नाद्यवस्था-
भाविनो ज्ञानस्य भ्रान्तत्वोपलम्भोऽन्यस्यापि तथाभूतस्यैव तथाभावं गमयति, न जाग्रदव- 20
स्थाभाविनः पटुक्षपोपशमप्रभवस्यापि ज्ञानस्य ।

१०४B

१ शुद्धहेतुर्न तु प्रमाणमर्थाविनाभावि एव ॥ २ ‘५’ [=पञ्चम्यन्ते पदम्] ॥ ३ * “नञ् ।
३।१।५१ । नक्षित्येतन्नाम नाम्ना समस्यते, स च समासोऽन्यस्तरपुरुषसंज्ञो भवति । न गौः अगौः ।
अनुर्ध्वः । अतः । निर्वर्त्यनान्तज्ञावधोत्तरपदार्थः पयुदासे नञ्समासार्थः । स चायं चतुर्थः—तत्सदृशः, तद्विरुद्धः,
तदन्वयः, तदभाव इति । अज्ञाद्वयः अशुक्ल इति तत्सदृशः क्षत्रियादिः पीतादिश्च प्रतीयते । अधर्मः असित
इति तद्विरुद्धः पाप्मा कृष्णश्च प्रतीयते । अनग्निः अव्यदुरिति अग्नि-वायुम्यामन्यः प्रतीयते । अवचनम् 25
अवीक्षणम् इति वचन-वीक्षणभावः प्रतीयते । प्रयत्नप्रतिषेधे तु नञ् पदान्तरेण सम्बध्यत इति
अनन्तरं वाक्यस्य स्वाधेयं घटयते । तत्रासामर्थ्येऽपि यथाभिधानं बाहुलकात् समासः । सूर्यमपि न
कस्यपि अमृत्यया राजदराः, पुनर्न गीयन्ते अपुनर्गैयाः श्लोकाः, सन्तापाय न शक्तः
असान्तापिकः सदुपदेशः ‘तस्मै योगादेः शक्ते’ [६।४।९४] इतीक” इति सिद्धहेमचन्द्रवृत्तौ ॥
४ कस्यचित् आन्तत्वोपलम्भः सजातीयस्य तथाभावं गमयति ॥ ५ श्यामाकाराया रम्भायाः ॥ 30

तेत् तस्माद्व्यभिचारेऽपि स्वप्नादौ ज्ञानस्यार्थाभावे उत्पाददर्शनेऽपि नार्थाभावः,
ज्ञानमर्थं विनाप्युत्पद्यमान दृष्टम्, किमनेनार्थतत्त्वेनाभ्युपगतेनेत्येवं नार्थाभावो वाच्यः ।
प्रमाणाभासस्यैवार्थाभावे समुत्पादात्, प्रमाणस्य तु नियमेनार्थसङ्गाव एव भावात् ।
स्यादेवम्-ज्ञानार्थयोरभेद एव, नियमेन सहोपलम्भात्, चैन्द्रद्वयवत् ।

105A

यद् विनिश्चयः-

5

“सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्विधोः ।

अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति ॥” [प्रमाणविनिश्चयः पृ० २६३B] इति ।

अत्राह-

सहोपलम्भनियमोऽपि उभयोः सहभावनियमायाऽस्तु, न
भेदाभावाय, विच्छिन्नग्रहणसंवेदनात् । तथाप्यभावे ज्ञानाभावो- 10
ऽप्यस्तु, ‘सह’ध्वनेरुभयनिष्ठत्वाच्च । प्रमाणान्तरसिद्धे परमार्थाभेदे
कल्पितभेदविषयत्वं स्यात् ।

सहोपलम्भनियमोऽप्युभयोः योऽयं ज्ञानार्थयोरुपपदेवोपलम्भनियमः सोऽप्युभयोरिति
ज्ञानार्थयोः सहभावनियमाय युगपत् सत्त्वनियमायाऽस्तु । अपमर्थः- योऽयं सहोपलम्भ-
नियमो ज्ञानार्थयोरेकत्वसाधनाय त्वयोपादीयते स यदि परं तयोः सहसत्तां साधयेत् । 15
परमार्थतः पुनस्तैतः सहसत्तापि साधयितुं न शक्या, ज्ञानसत्ताभावेऽप्यर्थसत्ताया
भावात् ।

105B

किमर्थं पुनः सहोपलम्भनियमो माऽस्त्वित्याह-न भेदाभावावेति । यो ज्ञानार्थयो-
र्भेदस्तदभावाय माऽस्तु । ज्ञानार्थयोरेकत्वं साधयितुमसमर्थ इत्यर्थः । विच्छिन्नग्रहण-
संवेदनात् । विच्छिन्नस्य ज्ञानाद्विन्नसत्ताकार्यस्य यद् ग्रहणं ज्ञाने प्रतिभासने तस्य 20
संवेदनात् संवेदनप्रत्यक्षेण ग्रहणात् । ‘स्वतो हि भिन्नसत्ताकस्य बहिरवस्थितस्य ग्राहकं
विज्ञानमुपलभ्यते । न खलु घटज्ञानम् ‘अहमेव घटः’ इत्येवमभिधाने, किं तर्हि ?

१ तद्व्यभिचारेऽपि नार्थाभावः ॥ २ एकस्मिन् चन्द्रविषये चन्द्रज्ञोपलम्भः ॥ ३ अभेदो भेदो न,
कोऽर्थः ? ज्ञानादन्योऽर्थो भिन्नो नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ननु ह्योर्वस्तुनोभेदभेदव्यवस्था । कतो भेद इति
वचनाद् बलादपि यस्तुद्वयमायातम् । न । अभेद इति कोऽर्थः ? भेदो न भवति । ज्ञानात् किमपि भिन्नं 25
वस्तु नास्तीत्यर्थः ॥ ५ नन्वस्ति भेदः-पूर्वं यस्तुपलम्भः, पश्चाज्ज्ञानोपलम्भ इति । न । अत्राप्यत्र उप-
लम्भो ज्ञानं यस्य पुनस्तत्त्वार्थदृष्टिरर्थदर्शनं ‘प्रत्यक्षोऽवमर्थः’ इति न सिध्यति ॥ ६ सहोपलम्भनियमः ॥
७ सहोपलम्भनियमात् ॥ ८ स्वसमाद्य ज्ञानात् ॥

‘अयं बहिरवस्थितो घटः’ इत्येवम् । अत एव स्नान-पानार्थिनो घटं मृगयमाणा-
 186A स्तमुपलभ्य बहिर्मुखं धावन्ति नान्तर्मुखाः । अन्यथा घट-ज्ञानयोरेकत्वेऽन्तर्मुखं धावेयुः ।
 ततः स्वतो मित्रार्थग्राहिणो ज्ञानस्य संवेदनेन बाधितत्वात् सहोपलम्भनियमो न
 भेदाभावाय प्रभवति ।

तथाऽपीति विच्छिन्नार्थग्रहणसंवेदने सत्यपीत्यर्थः । अभाव इत्यर्थाभावेऽभ्युप- 5
 गम्यमाने ज्ञानाभावोऽप्यस्तु अर्थस्यैव ज्ञानस्याप्यभावो भवेत् । यथा वाद्यार्थस्य प्रत्यक्ष-
 सिद्धस्याप्यभाव उच्यते तथा ज्ञानस्य प्रत्यक्षसिद्धस्याप्यभावः किं नोच्यते ? अथ
 ज्ञानं संवेदनसिद्धमित्यभ्युपगम्यते तदाऽर्थोऽपि तथैवास्तां संवेदनसिद्धेरुभयत्राप्य-
 विशेषात् ।

न केवलं सहोपलम्भनियमो विच्छिन्नग्रहणसंवेदनात् ज्ञानार्थयोर्न भेदाभावाय, 10
 186B तथा ‘सह’ध्वनेः ‘सह’शब्दस्योभयनिष्ठत्वाच्च राशिद्वयनान्तरीयकत्वाच्च न भेदाभावाय ।
 सर्वत्र हि ‘सह’शब्दप्रयोगोऽनेकवस्तुसम्भवे सत्येव भवति । ततो यदि ज्ञानार्थयोरेक-
 कत्वं नास्ति तदा सहोपलम्भनियमादित्यत्र कुतस्त्योऽयं ‘सह’शब्दप्रयोगः । तद् विच्छिन्न-
 ग्रहणसंवेदनात् सहध्वनेरुभयनिष्ठत्वाच्च ज्ञानार्थयोः सहोपलम्भनियमोऽपि न भेदाभावः ।

ननु समारोपितार्थविषयाः सर्वे ध्वनयः, ततः कल्पितभेदनिबन्धनः ‘सह’शब्दप्रयोगः 15
 कथं परमार्थभेदं साधयेत् ? तदुक्तम्—‘ततः कल्पितभेदनिबन्धनः ‘सह’शब्दप्रयोग
 इति को विशेषः’ [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ० १८५ A] इति ।

187A अत्राह—प्रमाणान्तरसिद्धे प्रस्तुतप्रमाणादन्येन प्रमाणेन प्रसिद्धे परमार्थभेदे ज्ञानार्थयो-
 स्तत्पत एकत्वे कल्पितभेदविषयत्वं स्यात्, सहोपलम्भनियमादित्यत्र ‘सह’शब्दप्रयोगस्य
 विकल्पारोपितभेदविषयत्वं भवेत् । सहोपलम्भनियमादित्ययमेव हि हेतुज्ञानार्थयोर- 20
 भेदसाधकोऽत्रैव च ‘सह’शब्दप्रयोगस्ततो हेतुनाऽभेदे साधिते सति ‘सह’ध्वनेः कल्पित-
 विषयत्वं ‘सह’ध्वनेः कल्पितविषयत्वे च हेतोः सकाशादभेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयदोषः
 स्यादिति ‘सह’ध्वनेः कल्पितविषयत्वमुच्यते इति । सर्वध्वनीनां विकल्पितार्थ-
 विषयत्वं पुनः पुरः प्रपञ्चतः प्रत्याख्यास्यामः ।

एतेन यदुक्तम्—

१ अभिप्रेतं ॥ २ तथाप्यभावे ज्ञानाभावोऽप्यस्तु ॥ ३ सहध्वनेरुभयनिष्ठत्वाच्च ॥ ४
 प्रमाणान्तरसिद्धे परमार्थभेदे कल्पितभेदविषयत्वं स्यात् ॥

“विकल्पज्ञेयभेदार्थः ‘सह’शब्दोऽपि भेदिनि” ।

स तुल्यः कल्पनोत्थेऽपि,

‘योऽप्याह—न ‘सह’शब्दोऽर्थान्तरेण विना कचिदस्तीति नीलतद्विधोः सहो-
पलम्भादेव नीलस्य भेदसिद्धेर्विरुद्धो हेतुरिति तदपि तस्यासमीक्ष्यभाषित्वम् । यतो
भेदिन्यप्यर्थं विकल्पज्ञेयमेव भेदमवेक्ष्य ‘सह’शब्दः, विकल्पविषयत्वमन्तरेण शब्दार्थ- 5
त्वाभावात् । स च विकल्पविषयो भेदो नीलतद्विधोरप्यस्ति ‘नील इत्यते’ इति
भेदावमर्शात् ।

नैक्यभ्यासविरुद्धता ॥

यत् पुनरुच्यते विरुद्धो हेतुः स्यादिति तत् पापात् पापीयः । साध्यविपर्यय-
107B व्यापनाद्विरुद्धत्वं भवति, न च सहोपलम्भो भेदेन व्याप्तः, अपि त्वेकत्वेनैव” [] 10
इति, तदपि निरुक्ताः । यदि नाम भेदिन्यर्थं विकल्पविषयगोचरः ‘सह’शब्द-
स्तत् किमेतावताऽर्थान्तरनान्तरीयकत्वं न स्यात्, विकल्पस्य परमार्थसद्विषयत्वेन
‘भेदिन्यपि’ ‘सह’ध्वनेरर्थान्तरनान्तरीयकत्वाभ्यभिचारोदिति ।

एकोपलम्भेऽपि कोऽवश्यं भेदाभावः ? एकस्याप्यनेक-
ग्रहणाविरोधात् ।

15

स्यादाकृतम्—सहोपलम्भनियमादित्यत्र ‘सह’शब्द एकशब्दार्थः । एकोपलम्भ-
नियमादित्यर्थः । य एव हि ज्ञानोपलम्भः स एव ज्ञेयोपलम्भो य एव च ज्ञेयोपलम्भः
स एव ज्ञानोपलम्भः । न खलु ज्ञान-ज्ञेययोः पृथक् पृथगुपलम्भोऽस्ति । तदुक्तम्—

“तेनोप नियमार्थो दर्शितः । ज्ञेयोपलम्भो ज्ञानोपलम्भात्मक एव, नान्यथा ।
ज्ञानोपलम्भोऽपि ज्ञेयोपलम्भात्मक एवेति, अन्यथा त्वनिवर्त्तनम्” [प्रमाणविनिश्चयटीका 20
पृ० १८९ B—१९० A] इति ।

ततः कुतः सहशब्दस्योपनिष्ठत्वेन हेतुर्भेदाभावाय न प्रमत्तेदिति ? । न । यस्मा-
108A देकोपेल्भेऽपि सहोपलम्भ इत्यस्यैकोपलम्भार्थत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽपि, कोऽवश्यं नियमेन
सार्वत्रिक इत्यर्थः भेदाभावोऽभेदः । यद्यपि ज्ञानार्थयोरेक एकोपलम्भस्तथाऽपि तयो-
रेकत्वं न भवति । एकोपलम्भनियमस्यैकत्वसाधननियमे विपक्षे बाधकप्रमाणाभावात् । 25

१ अर्थे ॥ २ नील-नीलधीलक्षणे पदार्थे ॥ ३ बौद्ध एव पञ्चलब्धेन नैयायिकमतमाशङ्कते ॥ ४
विकल्पव्यापमानम् ॥ ५ विकल्पकलितयोः ॥ ६ तुल्यपदः ॥ ७ आचार्येण ॥ ८ उच्यते ॥ ९ पदार्थे ॥ १०
विवादाप्याश्रितं ‘अपि’शब्दसहितं ‘भेदिन्यपि’ इति परीक्षमनूहितम् ॥ ११ सहशब्दः ॥ १२ एकोप-
लम्भेऽपि कोऽवश्यं भेदाभावः ॥

एकस्यापि ज्ञानस्याऽनेकग्रहणाविरोधानेकस्य ग्राह्यस्यार्थस्य परिच्छेदाविरोधात् । उप-
लम्भस्य द्वेकत्वं ग्राह्यस्यैकत्वं गमयेद् यद्येकेनोपलम्भेनैक एवार्थो गृह्यत इति नियमः
108B स्याद्, यावत्तैकेनाप्युपलम्भेनाऽनेकोऽप्यर्थो गृह्यते, ततः कथमुपलम्भैकत्वमुपलम्भैकत्वं-
मवश्यं गमयेत् ।

स्यान्मतिः—उपलम्भैकत्वमुपलम्भानेकत्वे न वार्यते, एकेनाप्युपलम्भेनानेकार्थग्रहणा- 5
विरोधात् । नियम एव तु वार्यते उपलम्भैकत्वनियमोऽवश्यमुपलम्भैकत्व एव भवति ।
अस्ति च ज्ञानार्थयोरुपलम्भैकत्वनियमः, तत उपलम्भैकत्वेनापि भाव्यमिति ।

तत्रोपलम्भानेकत्वेऽप्युपलम्भैकत्वनियमं साधयितुं प्रस्तावनां रचयति—

तावद् भेदेऽपि रूपादीनां सहनियमोऽस्ति, मा भूत् 5
सर्वस्यापि, इति स्वभावविशेषादसौ । तत एवैकोपलम्भनियमो- 10
ऽप्यस्तु ।

109A तावच्छब्दो लोकरूपादीनां प्रत्युत्तरप्रदानोपक्रमे वा । भेदेऽपि सति स्कन्धावस्थायां
रूपादीनां रूप-रस-गन्ध-स्पर्शानां सहावस्थाननियमोऽस्ति । मा भूत् सर्वस्यापि पदार्थराशे-
रिति हेतोः स्वभावविशेषादचिन्त्यरूपविशेषादसौ सहभावनियमो वक्तव्यः । अस्ति तावद्
रूपादीनां सहभावनियमः । न चायं तादात्म्येन, अनभ्युपगमात् । अत एव न 15
हेतुफलभावेन, सहभाविष्वोच । न च नियामकान्तरमस्ति । अनियामकश्चेद्^१
भवेत्, सर्वस्य स्यात् । तस्मात् तादात्म्य-तदुत्पत्तिभ्यामृतेऽपि रूपादीनां स्वभाव-
विशेषादेषः ।

नन्वस्ति रूपादीनामेकसामग्र्यधीनत्वं सहावस्थाननियमे हेतुः । रूपादयो द्वेक-
109B सामग्रीतः प्रवृत्तास्ततो भेदेऽपि सहावतिष्ठन्त इति । तत् किमेतावता रूपादीनां परस्परं 20
तादात्म्यं हेतुफलभावो वा व्यावृत्तः स्यात् ? कारणजनितस्तु रूपभेदो रूपादीनां परस्पर-
महेतुफलभूतानां स्वभावविशेषान्नातिरिच्यते । यो हि स्वैतस्तादात्म्य-तदुत्पत्त्यभावेऽपि
भावानां कश्चिद्विनाभावस्तमेव स्वभावविशेषमातिष्ठामहे ।

१ किमुक्तं भवति ? यद्येकेन ज्ञानेन बहवो घटादयः परिच्छिद्यन्ते तथा स्वसंविदितत्वाज्ज्ञानस्यास्मानमर्थे
चानेकत्वं परिच्छेदस्यैव एकमेव ज्ञानम्, को विरोधः ? ॥ २-२' [=द्वितीयाविमर्शवर्त्यं पदम्] ॥ ३ नील- 25
तद्विकारित्वम् ॥ ४ भेदेऽपि ॥ ५ तावद् भेदेऽपि रूपादीनां सहनियमोऽस्ति मा भूत् सर्व-
स्यापीति स्वभावविशेषादसौ ॥ ६ त्रा(ता?)वा ॥ ७ परमाणावपि रूपादयः सन्ति, परं यत् 'स्कन्धा-
वस्थायां' इत्युक्तं तद् बोद्धेन सह निर्विवादार्थम् ॥ ८ मा भूत् सर्वस्यापीति स्वभावविशेषादसौ ॥
९ सहभावनियमः ॥ १० कार्यकारणभावेन ॥ ११ न केवलम् अनभ्युपगमात्, सहभाविष्यत् न हेतु-
फलभावः ॥ १२ सहभावनियमः ॥ १३ परस्परं स्वभावेन ॥

तेन एव स्वभावविशेषादेकोपलम्भनियमोऽपि उपलभ्यानामनेकत्वेऽप्युपलम्भैकत्वनियमो-
ऽपि अस्तु । यथा स्वभावविशेषात् केषाञ्चित् सदैव सत्तानियमस्तथा केषाञ्चिदुपलम्भाना-
मनेकत्वेऽप्युपलम्भैकत्वनियमोऽप्यस्त्विति अपेक्षः । परस्परं लोकान्तमेदिनामपि
कृतञ्चित् स्वभावविशेषात् तावत् केषाञ्चित् सदैवावस्थाननियमो दृष्टस्त एव केषाञ्चि-
११०A देकोपलम्भनियमोऽपि भवेत्, को दोषः स्यात्? विचित्राचिन्त्यक्षक्तयो हि भावा 5
न लभ्यन्तु द्विभिर्विचारयितुं शक्याः । तथा च ज्ञानार्थयोः पृथक् सत्त्वेऽप्येकोपलम्भ-
नियमोऽपि न विरुध्यते ।

एतेन यदुक्तम्—

“एतदुक्तं भवति न भिन्नयोर्नियतः सहोपलम्भोऽप्योभयसम्बन्धमन्तरेण । स च
तादात्म्यनिमित्तकस्तावत् स्वयमनभिप्रेतः । तदुत्पत्तावपि वेदितुं धर्मयोरिव सहोपलम्भ- 10
व्यभिचारः । ‘विषयविपर्ययाभावलक्षणस्तु साकारपक्षे निराकृत एव । निराकारपक्षे-
ऽप्युक्तम्” [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ० १८६ A] इति,

११०A तत् प्रतिव्यूढम् ।

स्यादेतत्—ग्राह्यभेदः प्रतिबन्धाभावात् सहोपलम्भनियमेन व्याप्तः, अस्ति च
ज्ञानार्थयोर्भेदः, तथा च सहोपलम्भनियमोऽपि प्राप्तोति । तथा च “यद् येन 15
नियतसहोपलम्भं तत् ततो न व्यतिरिच्यते ययैकस्माच्चन्द्रमौ द्वितीयः, नियतसहो-
पलम्भश्च ज्ञानेन सह ग्राह्याकारो नीलादिः” [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ० १८९]
इत्यभिधायोक्तम्—“भेदः सहोपलम्भनियमेन व्याप्तः प्रतिबन्धाभावात्, तस्य विरुद्धः
१११A सहोपलम्भनियमः, तेन व्यापकविरुद्धेर्भेदो निराक्रियते” [प्रमाणविनिश्चयटीका
पृ १८९B-१९०A]

ततो यदि ज्ञानार्थयोर्भेदो न स्यात्तदा सहोपलम्भनियमोऽपि न स्वादिति । 20

तदपि न,

१ तत् ययैकोपलम्भनियमोऽप्यस्तु ॥ २ स्वभावविशेषादेव एकोपलम्भनियमत्वमर्थमेव ॥ ३ धर्मोत्तरे ॥
४ त्वया मया च सहोपलम्भो न तादात्म्यनिमित्तकोऽभिप्रेतः ॥ ५ प्राग्भावि कारणम्, पञ्चाङ्गादि कार्य यतः ॥
६ अर्थ ॥ ७ ज्ञान ॥ ८ साकारे ज्ञाने पूर्वस्यापि ज्ञानस्य ग्राह्यत्वं स्यात् ॥ ९ योधमात्रस्याविशेषात्
नियतग्राह्यत्वाभावमणनेन ॥ १० ग्राह्याणां भेदः ॥ ११ एकोपलम्भ ॥ १२ ‘यद्’ [अप्युक्तं पदम्] ॥ 25
१३ इदं यद्व्यमाणम् ॥ १४ प्रतिषेधो ज्ञानार्थयोर्भेदः, तस्य व्यापकः सहोपलम्भनियमः, तेन विरुद्धः
सहोपलम्भनियमः, तेन भेदो बाध्यते ॥

भेदो हि सामग्रीभेदमञ्जसा अनुरुणद्धि । उपलम्भनियम-
स्तु ज्ञानस्वसंविदितोत्पत्तिकृतः ।

‘हिर्यस्माद् भेदो ग्राह्यानेकत्वं सामग्रीभेदं कारणसामग्र्या नानात्वमञ्जसा मुख्यतो-
ऽवश्यमेवेत्यर्थः अनुरुणद्धि । पदार्थानेकत्वं हि कारणानेकत्वेन व्याप्तम्, न पुनः
सहोपलम्भनियमेन । ततश्च सहोपलम्भनियमो निवर्त्तमानोऽपि न पदार्थानेकत्वं
निवर्त्तयितुं शक्नोति, सामग्रीभेदप्रभवस्य तस्य निवर्त्तयितुमशक्यत्वात् । तथा च सहो-
पलम्भनियमोऽपि स्याद् ग्राह्यानेकत्वं चेति को दोषः ?

111B किं पुनः कारणं घट-पटयोः सह पृथक् चोपलम्भः, ज्ञानार्थयोः पुनः सर्वदा सहैवो-
पलम्भः, अथ च परस्परं भेद उभयप्राप्यविशिष्ट इति ? उच्यते—उपलम्भनियमस्तु
ज्ञानार्थयोरुपलम्भैकत्वनियमः पुनर्ज्ञानस्वसंविदितोत्पत्तिकृतः, ज्ञानस्य स्वसंविदितस्य सतो
योत्पत्तिस्तन्निवन्धनः । 10

ज्ञानं हि स्वसंविदितमेवोदयते, स्वसंवेदनं च ज्ञानोपलम्भो नान्यत् । अर्थो-
पलम्भोऽप्यर्थग्रहणपरिणामस्य ज्ञानस्य तादृश्येण संवेदनमेव । तथा च सत्येक एव
सर्वदाऽप्युपलम्भो भवति । अर्थग्रहणपरिणामरूपज्ञानवेदनस्यार्थोपलम्भरूपत्वात् तस्यैव
112A च ज्ञानोपलम्भत्वात् । यदि हि प्रथमं ज्ञानमस्वसंविदितमुत्पद्यते तच्चार्योपलम्भ इति 15
कथ्येत पश्चादुत्पन्नज्ञानग्राहि ज्ञानान्तरं जायेत तच्च ज्ञानोपलम्भ इति गीयेत तदा
स्यादेकोपलम्भनियमः । यदा च ज्ञानं प्रादुर्भावमनुभवदेवात्मानमशेषविशेषमवति प्रति-
नियतरूपज्ञानसंवेदनं चार्थोपलम्भ उच्यते तदा कथमिवैकोपलम्भनियमो न भवेत् ।
न चैवं घटोपलम्भ एव सर्वदापि पटोपलम्भः, एकैकाभावेऽपि भावदर्शनात् । तस्माद्
112B ग्राह्यरूपाभावेऽप्येकोपलम्भनियमोऽनर्थः सिद्धो ग्राह्यानेकत्वेऽपि न दुष्यतीति । एतावता 20
ग्रन्थेनैकोपलम्भनियमादिति हेतोर्विपक्षे बाधकप्रमाणाभावेन स्वसाध्यं प्रत्यन्यथानुपपन्न-
त्वाभाव उद्भावितः ।

शङ्करानन्दनस्त्वाह—

“सहसंवेदनं तावन्न सहावस्थानमेतिवर्त्तते । सत्यपि हि संवेदने यदि नास्त्येव

१. * ‘ज्ञानस्वसंविदितत्वोत्पत्तिकृतः’ इति टीकादर्शे टिप्पणे पाठः ॥ २. भेदो हि सामग्रीभेद- 25
मञ्जसा अनुरुणद्धि ॥ ३. उपलम्भनियमस्तु ज्ञानस्वसंविदितत्वोत्पत्तिकृतः ॥ ४. अर्थग्रहणपरि-
णामस्येव ॥ ५. प्रत्यन्यथानुपपत्तिर्ग्राहि ॥ ६. यदा घट-पटौ एकत्र स्थितौ जायेते तदा एकोपलम्भेन गृह्यते,
यदा तु पृथग्भूतौ तदा भिन्नोपलम्भेनेति ‘सर्वदापि’ इति पदम् ॥ ७. उपलम्भस्य ॥ ८. ज्ञानस्वसंवेदनेन ॥
९. एकावस्थ ॥ १०. ज्ञानार्थयोः ॥ ११. ‘२’ [=द्वितीयान्तमेतत् पदम्] ॥

नीलं न किञ्चित् संवेद्येत । तस्मात् सदसंवेदननियमोऽस्यैव सहावस्थाननियमः । तदयम-
तोदात्म्ये प्रकारान्तरेण वक्तव्यः । तच्च न हेतु-फलभावः, बद्धिजन्यस्यापि धूमस्य
दर्शनात् । न च प्रकाश्य-प्रकाशकभावः, सर्वेषां स्वात्मैमात्रपर्यवसितत्वेन तस्याऽष्टनात् ।

- 113A न चाप्रतिबन्धे सम्भवति । न हि यद्यत्रानायत्तरूपं तस्य तेन सहावस्थाननियमो भवति ।
तस्मात्तादात्म्यादेवार्थं सहावस्थाननियमः । ततो यदि नाम ज्ञानस्य स्वसंचिदितयो- 5
त्पत्तेस्तादात्म्याभावेऽपि सहोपलम्भनियमस्तथापि सहावस्थाननियमो न सिध्यति" [] इति ।

स तावदतिस्पष्टं पृष्टो व्याचष्टाम्—ये भगवता सर्वज्ञेन युगपद् बहवो वार्त्तमानिका पदार्था-
स्तदाकारात्मवेदनेन प्रकारान्तरेण वा परिच्छिद्यन्ते तेषां सहावस्थाननियमो यद्यस्ति स कं

- 113B सम्बन्धमवलम्बते? न तावत् कार्यकारणभावम्, सर्वेषां परस्परं तदभावात् व्यभिचारित्वाच्च । 10

न च तादात्म्यमनभ्युपगमात् । अत एव प्रकाशान्तरमपि न । अथ नास्ति, न तर्हि यौगपद्य-
वार्त्तमानिकत्वविशेषणद्वयसम्भवः । ततो यथा हेतुफलभावाद्यभावेऽपि तेषां सहावस्थान-
नियमस्तथा ज्ञाना-ऽर्थयोरपि भविष्यति । न च द्वाभ्यामेव सम्बन्धाभ्यामखिलमिदं

जगदिदंतेतरमभिसम्बध्यते, विचित्ररूपत्वाद्भावानां कस्यापि कथञ्चित् कचिदभिसम्बन्धात् ।

न च ये सर्वज्ञैकाधिगम्याः सूक्ष्मा वस्तूनां विशेषाः प्राकृतैः प्रकाशयितुं न शक्यन्तः 15

इति न सम्भवन्त्येव ते, तथाभूतानां बहूनां सम्भवात् । ततो यदि नाम प्रति-

- 114A बन्धान्तरं न शक्यते प्रकाशयितुं तथापि सहावस्थाननियमानुपपत्त्याऽऽतीति 20
गम्यत एव, उपेयस्वौपयिकनान्तरीयकत्वात् । तस्मात् सहावस्थाननियमादपि नार्थ-
ज्ञानयोर्भेदसिद्धिः ।

स्यादेवम्—यत् प्रकाशते तेज्ज्ञानम्, प्रकाशन्ते च नीलादयः । इत्थं च प्रति- 20
बन्धसिद्धिः । नीलादयो यदि मितज्ञानवशात् प्रकाशन्ते तदा प्रकाश एव न स्यात् ।
अर्थप्रकाशो हि ज्ञानम् । यैश्च तेद्रूपो न भवति स कथं प्रकाशताम् । न ह्यथेत

- १ तादात्म्याभावे सति ॥ २ पदार्थानां स्वतन्त्रत्वात् ॥ ३ सर्वमपि स्वकारणैर्जनितम्, ततो न किञ्चित्
कस्यापि प्रकाशकं प्रकाश्यं वा ॥ ४ कस्मिंश्चिदपि प्रतिबन्धेऽसति सहावस्थाननियमः सम्भवति ॥ ५ पदार्था
इति सामान्योक्तावपि अत्र सर्वेषां शिष्यचित्तक्षणानां ज्ञानानि प्राधान्यात्, यतो ज्ञानं सह परस्परं तादात्म्यं 25
नांगीकृतमस्ति, किन्तु अन्यैः पदार्थैरिति ॥ ६ सर्वज्ञज्ञानान्वज्ञानानाम् ॥ ७ अमन्युपपत्त्यादेव ॥ ८ सहा-
वस्थाननियमः ॥ ९ सर्वज्ञज्ञानान्वज्ञानलक्षणवाक्यसदार्थानाम् ॥ १० अस्मादीयज्ञान-वाक्यसदार्थयोः ॥ ११
परस्परम् ॥ १२ यदस्ति तज्ज्ञानम्, प्रकाशकत्वात् ॥ १३ पदार्थः ॥ १४ प्रकाशकः ॥

एव प्रासादः श्वेत इति भवति । अर्थः प्रकाशत इति सामानाधिकरण्यं च न स्यात् ।
न ह्यन्यत्र स्थितेन नीलिम्ना पटो नील इति व्यपदिश्यते । अथ स्वयं ज्ञानरूपत्वात्
११४८ तर्हि सिद्धं प्रकाशमानत्वाद् ज्ञानरूपत्वं नीलादीनामिति ।

तदिह तावत् सर्वज्ञज्ञानेन विनेयचेतसां प्रकाशोऽस्ति । न चामीषां सर्वज्ञ-
ज्ञानादतेऽन्यः प्रकाशो नाम । न चैतानि तद्रूपाणि, सर्वज्ञज्ञानस्य भिन्नसन्तानरूपत्वात् । 5
यद्य विनेयचेतसां स्वसंविदितत्वं नाम स्वं रूपं न स एव प्रकाशो वक्तव्यः । तस्य
भिन्नसन्तानं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । अन्यथा छन्नस्थानामपि परचित्तसाक्षात्करणप्रसङ्गः ।
ततो यथा पररूपेणाऽपि सर्वज्ञज्ञानेन विनयचेतांसि प्रकाशन्ते तथाऽर्थोऽपि भविष्यति ।
न चायं जड इति विनेयचेतस्तुल्यतां नार्हति, विज्ञानरूपत्वस्य स्वसंविदितत्वं एवो-
पयोगित्वात् परप्रत्यक्षतां प्रति पुनरतिप्रसङ्गेन निरूपेयोगित्वात् । सामानाधिकरण्यमपि
११५६ विनेयचेतोभिः संमानयोगक्षेमम् ।

10

यदि चो(वा?)र्थप्रहणपरिणामं ज्ञानमर्थप्रकाशस्तेऽयं यदा 'संवेदनेन प्रकाशते तदार्थः
प्रकाशत इत्युच्यते ।

ननु परचेतांस्यपि पृथग्भूतेन ज्ञानेन नैव प्रकाशन्ते । तथाहि-भगवान् पर-
चित्तं प्रतिपद्यमानस्तदौकारमात्मचित्तमेव वेदयते । तद्यदत्र प्रकाशते तच्चित्तरूपमेव,
ततो भिन्नेन प्रकाशेन प्रकाशो न भवतीति नियमस्य न व्यभिचारः । न चैवं पर- 15
११५८ चेतसामर्थवदभावप्रसङ्गः, 'तेषां स्वसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धत्वादिति । तदेतदर्थेऽपि संमानम्,
अर्थप्रहणपरिणामस्य ज्ञानधर्मस्य ज्ञानाभिन्नत्वेनाभ्यनुज्ञानात् । न चैवमर्थाभावः प्राप्नोति,
बाह्यार्थस्यानुमानात् साधयिष्यमाणत्वात् ।

स्यादेतत्-यैस्य प्रकाशः प्रकाशकान्नातिरिच्यते न तत् प्रकाशकाद् भिन्नम्,
यथा ज्ञानं स्वप्रकाशकात् संवेदनात्, अस्ति चार्थप्रकाश-प्रकाशकयोरभेद इति । 20

१. अन्यत्र नृत्वेन ज्ञानेन कथमर्थः प्रकाशते ॥ २. नीलादयः प्रकाशन्त इति सम्बन्धः ॥ ३. उच्यते ॥
४. सर्वज्ञज्ञानरूपाणि ॥ ५. सर्वज्ञज्ञानप्रकाशः ॥ ६. विनेयचेतसां स्वसंविदितत्वं ॥ ७. सार्थसन्तानं प्रति ॥
८. भिन्नसन्तानस्येनापि ॥ ९. प्रकाशिष्यते इत्यर्थः ॥ १०. अजडत्वेन कृत्वा ज्ञानेन परस्य ॥ ११. भिन्न-
सन्तानस्यैव ज्ञानस्यासमा प्रत्यक्षः कार्य इत्येव नोपयोगित्वम् ॥ १२. यथा सर्वज्ञज्ञानेन विनेयचेतांसि प्रका-
शन्ते इति सामानाधिकरण्यं तथा ज्ञानेनाऽर्थः प्रकाशत इति तुल्यता ॥ १३. अत्र चार्थ इति पाठः यद्वा 25
कार्य इति पाठ इति सम्यक् निश्चयः न शक्यते, हस्तलिखितादर्शे 'च' 'व' इत्यनयोः समानप्रायत्वात् ॥
१४. '२' [अथमायिभक्त्यन्तमेतत्] ॥ १५. अत्र अक्षरस्य धृष्टत्वात् 'णामः' इति 'णामं' इति वा पाठो भाति,
प्रत्ययाविभक्त्यन्तमेतत् पदम् ॥ १६. ज्ञानम् ॥ १७. स्वस्वरूपेण ॥ १८. परचित्ताकारम् ॥ १९. ज्ञानरूपमेव ॥
२०. चेतसां ॥ २१. अर्थोकारे ज्ञाने वेद्यमानेऽर्थः प्रकाशत इति कृत्वा ॥ २२. कुतः ॥ २३. अर्थस्य ॥
२४. ज्ञानम् ॥ २५. स्वस्वरूपम् ॥

116A तदपि 'विनेयचेतोभिर्व्यभिचारित्वादुपेक्षामहेति । सर्वज्ञचेतसा हि परिच्छिद्यमानानां विनेयचेतसां प्रकाशः प्रकाशकान्नातिरिच्यते न च तानि प्रकाशकान्न भिद्यन्ते ।

ननु यज्ज्ञानं तत् सर्वमनालम्बनं, स्वप्नज्ञानवदिति । तदत्र ज्ञानत्वादिति हेतो-
रुत्पन्नस्य साध्यज्ञानस्य यदि निरालम्बनत्वविशिष्टं नीलज्ञानं विषयस्तदा तेनैव व्य-
भिचारः । अथ न विषयः, कथं तर्हि हेतुना नीलज्ञानस्य निरालम्बनत्वं परः प्रतीयान्, 5
निर्विषयत्वाविशेषेण सालम्बनत्वस्यापि प्रतीतिप्रसङ्गात् ।

यदिवा स्वप्नज्ञानस्य कथं निरालम्बनत्वमधिगतोऽसि ? औग्रहवस्थायां बाधक-
116B स्यात्पादादिति चेत्, तत् तर्हि सालम्बनं स्यात्, तद्ब्रह्मविषयग्रहणमन्तरेण बाधकत्वा-
योगादिति तेन व्यभिचारः ।

अस्तु तर्ह्यष्टान्तकमेवाहुमानं व्याप्तेर्विषये बाधकादेव सिद्धत्वादिति चेत्, 10
किमिदं बाधकम् ? परस्य परेनिष्ठत्वविरोध इति चेत् । कोऽयं परस्य परनिष्ठत्वा-
भावः । यदीतरेतरामेकान्तभेदः स प्रत्युत सालम्बनत्वं प्रयोजयति, 'एकान्ता-
भेदे आलम्बनस्यालम्बकस्य वा कस्यचिदपि व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् । अथ
परस्य पररूपानभिज्ञत्वम्, तदस्तु नाम, क्वचित् जडेन जैडरूपस्याजैडरूपस्य वाऽपरि-
117A ज्ञानात् । न हि घटो घटान्तररूपमात्मज्ञानरूपं वा वेत्तीति नावगम्युपगमः । जैडहेना- 15
ऽपि पररूपं न बुध्यत इति तु वाचोपुक्तिरसाधीयसी । तद्धि स्पष्टं बोधरूपमेव
न भवति यत् परं किमपि नावबुध्यते, स्पष्टबोधरूपस्य परापेक्षत्वात् । न ह्यमनि छेयं
काचिच्छिदा नाम । त्वमपि वा ब्रूया यदि किमपि नीलादिवैयनिरपेक्षं स्पष्टं
बोधरूपमनुभवसि । औकार एव नीलादिकं वेद्यमस्तीति चेत्, तस्य पुनर्नीलपीतादि-
भेदेन वैचित्र्यं कुतस्तस्यम् ? न तावत् स्वैयन्ततिमात्रतः, तस्या एकरूपत्वात् कौयै- 20
वैचित्र्यस्य च कारणवैचित्र्यानुसारित्वात् । ततः सन्तानान्तरसाहित्यतो वक्तव्यम् ।

117B तच्चार्यादिन्यन्न जानीमः । ततो यत्सम्पर्कादसौ विज्ञानगत आकारो भिद्यते स एव
ज्ञानविषय इति सिद्धं सालम्बनत्वम् ।

१ विनेयचेतासि बौद्धेनैव भिन्नानि मेतिरे ॥ २ चेतासि ॥ ३ सर्वज्ञज्ञानम् ॥ ४ सर्वे प्रत्यया निरालम्बनाः ॥
५ जाग्रदवस्थायां न कोऽप्यर्थो दृष्टः ॥ ६ ज्ञानस्य ॥ ७ कुतः ॥ ८ स्वप्नज्ञानेन यहीतो यः पदार्थस्तस्य 25
विषयो योऽभावलक्षणे विषयस्तद्ग्रहणमन्तरेण ॥ ९ जाग्रदवस्थायापिना ज्ञानेन ॥ १० अन्तर्भावस्य ॥
११ ज्ञानस्य ॥ १२ अर्थनिष्ठत्वं ॥ १३ कुतः ॥ १४ याः सर्वे भावाः स्वस्वभावव्यवस्थिता इति ॥
१५ अर्थेन ॥ १६ अर्थस्य ॥ १७ ज्ञानस्य ॥ १८ आवर्णे ॥ १९ ज्ञानेन ॥ २० स्वप्नावस्थाव्यवस्थितस्य ॥
२१ ज्ञानस्य ॥ २२ ज्ञानस्य वा स्वसन्ततिः ॥ २३ न जैडनेव भवतीति वाच्यमित्याह ॥ २४ वैचित्र्यम् ॥

अथ ज्ञानस्य स्वगतेष्वमसत्प्रकाशनशक्तिर्यथा बाह्यार्थाभावेऽपि नीलपीताद्या-
कारवैविध्यमुद्भव इत्युच्यते । अर्थाभावेऽपीति कुतो लभ्यम् ? ज्ञानमात्रस्यैव घटना-
दिति चेत्, तेदिदं स्वयमेव विचारयितव्यतया सन्देहतुलाधिरुदं कुतोऽर्थाभावं
निश्चायेत् ? अर्थस्य प्रमाणबाधितत्वादिति ब्रूये, तत्र तावद्यावन्ति प्रमाणानि प्रत्य-
पायन्त तावन्त्यप्रमाणत्वसमर्थनेनाऽबाधकपक्षे न्यक्षिप्यन्त । सम्प्रति प्रमाणान्तरमनुसर । 5
न चाप्रमाणको भावोऽभावो वा कस्याप्युपपद्यते । तस्माद्बाह्यार्थाभावे सति विज्ञानशक्ति-
परिकल्पनमुपशोभते, स एव चासिद्ध इति यत् किञ्चिदेतदपीति ।

तदेवं परमणीतं बाह्यार्थाभावसाधकं प्रमाणमुन्मूल्यार्थाभावाभ्युपगमे परस्य मुक्तक-
द्वयान्यपि दातुकामः प्राह—

अन्यथा भ्रान्तेतरास्थितिः, निबन्धनाभावात् । सकलेश- 10
सन्ततेरपि विभागोऽस्ति । वासनासन्ध्यसन्धौ अपि सदा स्याताम्,
विशेषकाभावात् । कादाचित्कौ तूपादानादपरमपेक्षेते । न
चातत्त्वार्थं विभागप्रणयनप्रयासः श्रेयान् । अपरमार्थभावना
परमार्थावतारायेति महती श्रद्धा । न खलु ध्यानशतैरपि भाविताः
मरीचिकाः पयसीभवन्ति । तदर्थ एव सर्वं साधीयः । 15

अन्यथा भ्रान्तेतरास्थितिः, यदि ज्ञानार्थयोरभेद इष्यते तदा भ्रान्तेतराऽस्थितिः,
इदं ज्ञानं भ्रान्तमिदमभ्रान्तमित्यं स्थितिर्न स्यात्, निबन्धनाभावात् व्यवस्थाहेतोरभावात् ।
अथैवमिचारा-ऽव्यभिचारनिबन्धना हि प्रमाणानां भ्रान्ता-ऽभ्रान्तव्यवस्था । अर्थश्च
सर्वेषां नेष्टः, ततो निबन्धनाभावात् किंकुतेयं स्थितिर्भवेत् ? तथा च द्विचन्द्रैकचन्द्र-
ज्ञानयोरविशेषः स्यात् । 20

स्यान्मतम्—कलेशप्रहाण्यप्रहाणी ज्ञानाभ्रान्तत्व-भ्रान्तत्वयोर्निबन्धनम् । क्षीणकलेशस्य
ज्ञानमभ्रान्तम्, अन्यस्य भ्रान्तमिति । तन्न, यस्मात् सकलेशसन्ततेरपि अविद्यादिक्लृपज्ञान-
सन्तानस्यापि भवन्मते विभागो भ्रान्ताभ्रान्तत्वव्यवस्थाऽस्ति । तस्यैव हि पुरुषस्य किञ्चिद्
विज्ञानं प्रमाणमिष्यते किञ्चिच्चाप्रमाणम् । स चैव विभागः कथमेकस्मिन्नेव ज्ञान-
सन्तानेऽविद्याजनितत्वाविशेषे सङ्गच्छते ।

१. ज्ञानम् ॥ २. 'अर्थाभावेऽपि इति कुतो लभ्यम्' इत्यस्य प्रश्नस्य द्वितीयं समाधानमिदं परेणोक्तम् ॥ ३.
अर्थाभावावकाशः ॥ ४. अन्वत् प्रमाणमर्थाभावसाधनं दृष्टव्यम् ॥ ५. सकलेशसन्ततेरपि विभागोऽस्ति ॥

स्यान्मतिः—वासना विद्यमानाऽपि यत्र निजरूपानुगुणं कार्यं न करोति तत्र

- 119B प्रामाण्यव्यवस्थाऽन्यत्र स्वप्रामाण्यस्थितिरिति, तदप्युक्तम्, यस्मात् वेदानायाः सम्बन्धो
अपीति, वासनायाः सन्धिः स्वानुरूपकार्यकरणम् असन्धिस्तु स्वानुरूपकार्यकरणम्,
तावपि सदा सर्वकालं स्याताम्, विशेषकाभावात् सन्ध्यसन्धिलक्षणविशेषकारिणः कस्य-
चिदपि पदार्थस्याभावात् । तथाहि—विज्ञानतत्त्वमेवैकमिष्यते नापरम्, ततो विज्ञान- 5
रूपस्योपादानकारणस्य सर्वदापि सद्भावाद्वासनायाः सन्धिर्वा स्यादसन्धिर्वा, ततो व्य-
वहारापेक्षयाऽपि सर्वमपि विज्ञानं प्रमाणं वा स्यादप्रमाणं वा । न चैवम्, अतः कादा-
120A चित्को वासनासन्ध्यसन्धी कदाचिद्वा विनायुपादानादपरमपेक्षेते स्वोपादानकारणात् किञ्चिद-
न्यत् प्रत्ययान्तरं कादाचित्कम्, यतः कादाचित्कौ भवतस्तदपेक्षेते । स चारमाकर्मथः ।

अपि च, यदि नार्थस्तत्त्वं तदा किमिति लोकानां तत्र प्रवृत्त्यप्रवृत्त्यर्थं प्रमाणा- 10
ऽप्रमाणलक्षणं कृतम् । यस्मान्न चातत्त्वार्थम्, तत्त्वं परमार्थः, न तत्त्वमतत्त्वमर्थक्रिया-
र्थिनामर्थं प्रवृत्ति-निवृत्तिव्यवहारः, तदर्थं तन्निमित्तं विभागप्रणयनप्रयासः प्रमाणाप्रमाणयो-
र्लक्षणभेदकथनप्रयासः श्रेयान् । सर्वा अपि हि प्रेक्षापूर्वकारिणां प्रवृत्त्यो नानर्थफलाः,
किं तर्हि ? परमार्थफलाः, ततो यदि बाह्यार्थः परमार्थ एव न भवति तदा किमिति
120B तत्क्रियार्थिनां तत्र प्रवृत्ति-निवृत्तिहेतवे प्रमाणा-ऽप्रमाणलक्षणं प्राणापि ? तल्लक्षणप्रणयना- 15
न्यथानुपपत्त्यापि बाह्यार्थः सिध्यति ।

ननु परमार्थनये जनमवतारयितुं व्यावहारिकप्रमाणा-ऽप्रमाणलक्षणमुक्तम् । विदित-
व्यावहारिकप्रमाणा-ऽप्रमाणलक्षणो हि पुमान् परमार्थनये समवतरति । यदाहुः—

“ पारमार्थिकमपि प्रमाणं न निर्हेतुकम्, न च भावनाव्यतिरिक्तो हेतुः,
भावना च सांव्यवहारिकप्रमाणपरिच्छिन्नार्थविषया, ततश्च तत् सांव्यवहारिकं प्रमाणं 20
सम्यगिरूपितं पारमार्थिकज्ञानहेतुः सम्पद्यते, ततस्तद्विषयो यतः परमार्थविषय एव ।
121A मिथ्याज्ञानेन हि विषयीकृता भावा निर्यादिभिर्गार्भैर्भाव्यमाना न पारमार्थिकज्ञान-
निवन्धनं भवन्ति, अनित्यादिभिस्त्वाकारैर्भाव्यमाना निवन्धनं भवन्त्येव, तस्मादतो
व्यामोहं व्यावर्त्य परमार्थनयेऽवतारयितव्यो जनः, स्थूलविषयत्वादेस्य व्यामोहस्य,
एतद्व्यामोहनिवृत्तिपूर्विका च परमार्थप्राप्तिः ” [] इति । 25
तस्मात् परमार्थावतारणफलो विभागप्रणयनप्रयासः कथं न श्रेयान् स्यादिति ?

१ वासनासन्ध्यसन्धी अपि सदा स्याताम्, विशेषकाभावात् ॥ २ कादाचित्कौ उपादा-
नादपरमपेक्षेते ॥ ३ न चातत्त्वार्थं विभागप्रणयनप्रयासः श्रेयान् ॥ ४ अर्थे ॥ ५ तत्त्वज्ञानम् ॥
६ सन् ॥ ७ सांव्यवहारिकेण प्रमाणेन ॥ ८ सांव्यवहारिकम् प्रमाणम् ॥ ९ ७ “प्रामाण्यं व्यवहारेण
शाश्वं मोहनवर्तनम् ॥” [१।७] इति बौद्धाचार्यधर्मकीर्तिविरचिते प्रमाणवार्तिके ॥ १० निरालापरूपस्य ॥ 30

- अथ परस्य जडत्वमुपदर्शयन्नुत्तरमाह—अपरमार्थस्य जलधारणाद्यर्थक्रियाकारिणो
 121B घटाद्यर्थस्य भावनाऽनित्या-ऽनात्मकादिरूपेण चिन्तनं परमार्थावताराय परमार्थनये जनमव-
 तारयितुं प्रभवतीति वदतो वादिनो महती श्रद्धा लक्ष्यते । स्वसिद्धान्तोदितार्थश्रद्धालव एव ह्येवं
 वदन्ति न पुनस्तात्किंकाः । घटादिरर्थो हि सर्वप्रकारमविद्यमानोऽपि विचित्रभावनाभिर्भाव्यत
 इत्येतदपि तावदामैकशरणैः श्रद्धालुमिरेवावगन्तुं शक्यम्, यत् पुनरसौ तथा भाव्यमानः 5
 परमार्थनयावताराय प्रभवति तदत्यन्तश्रद्धावतामपि मनाग् मनसो विचिकित्सामुप-
 122A जनयति । अत्रैवार्थं दृष्टान्तमाह— नै खलु ध्यानशतैरपि विचित्रप्रकारध्यानैरपि भाविता
 मरीचिकाः पयसीभवन्ति पयोऽर्द्धामर्थक्रियां कुर्वन्ति । अपि च, मरीचिकानां पयसश्च
 स्वलक्षणत्वादद्यापि कथमपि ध्यानानुभावतो मरीचिकाः पयसीभवन्ति इति श्रद्धीयते,
 घटाद्यस्तु भावाः सर्वेयाऽप्यपरमार्थस्ततो भाव्यमानाः परमार्थहेतवो भवन्तीत्येतच्छ्रद्धा- 10
 यमप्यपि न भवति । तदर्थपलापिनां परमार्थावतारार्थमपि बाह्यार्थप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतु-
 प्रमाणाप्रमाणलक्षणप्रणयनं न साधीयः । तत् तस्मादर्थ एव बाह्यार्थं घटादौ सत्येव
 सर्वं साधीयः सर्वं प्रमाणेतरव्यवस्थादिकं युक्तं भवति ।
- 121B ननु यदि बाह्यार्थः परमार्थस्तदैकरूप एव शब्दादिरर्थः कथमेककालं जन्तूनां
 श्रीति-सन्तापादिहेतुर्भवति । तथाहि—तेनैव गीतध्वनिना हरिणो द्विपते, प्राणिविशेषः 15
 पुनः कोऽपि श्रवणादेव दुःखी भवति, तथा तेनैव गन्धेन मनुष्यः सुकरश्च, तथा
 तेनैव रसविशेषेण लवणारव्येनोष्ट्रे मनुष्यश्च, तथा श्लेष्मप्रकृतिः पित्तप्रकृतिश्च यथा-
 योगं सुखी दुःखी च भवति । तस्माद्यर्थकोऽर्थो नीला-ऽनीलरूपो न भवति नीलत्वा-
 ऽनीलत्वयोर्विरोधात्तथा नैकोऽर्थ इष्टानिष्टरूपो भवति, तयोर्विरोधादेव । भवति
 चैकस्मिन्मध्यस्थे बहूनां प्रतिपत्तुणां युगपदिष्टाद्यैर्भासः प्रत्ययः, ततो नार्थः परमार्थ इति । 20

अत्रोच्यते—

स द्रव्याद्याहितविश्वशक्तिः क्रमाक्रममाभ्यां सातासातोदय-
 क्षयहेतुः । सदसद्रूपते अपि यत्रैकत्र कस्तत्रान्यानवसरः ?

- 123A स इति स शब्दादिरर्थो द्रव्याद्याहितविश्वशक्तिर्द्रव्य-क्षेत्र-भावैः सहकारिभिरुप-
 अनितविचित्रपरिणामः क्रमाक्रममाभ्यां पर्वाय-यौगपद्याभ्यां सातासातोदयक्षयहेतुः, सातं 25
 सातवेदनीयं कर्म, तदितरदसातम्, तयोर्द्वयो विपाकः फलदानकालः, क्षयो नाशः,
 तयोर्हेतुनिमित्तं भवति । शब्द-गन्ध-रसादिरर्थो हि द्रव्यादिभिराहितविचित्रशक्तियुगपत्

१ अपरमार्थभावना परमार्थावतारायेति महती श्रद्धा ॥ २ युगप्याम् ॥ ३ न खलु ध्यान-
 शतैरपि भाविता मरीचिकाः पयसीभवन्ति ॥ ४ तदर्थ एव सर्वं साधीयः ॥ ५ प्रतिभासः ॥

६ भासः ॥ ७ स द्रव्याद्याहितविश्वशक्तिः क्रमाक्रममाभ्यां सातासातोदयक्षयहेतुः ॥

क्रमेण वा जन्तूनां यदि प्रीति-तापादिकमुपजनयति तदा को दोषः । एकरूपत्वे हि भावानामेतद्विरुध्यते, नानेकरूपत्वे ।

नन्वेको युगपद्विरुद्धक्रियाद्वयकारी कथं घटत इति, उच्यते— सविति, सद्रूपता
123B सत्त्वमसद्रूपता चासत्त्वम्, अपिरतिशयोक्तौ, एकस्यैव तावद् युगपत् सत्त्वासत्त्वे दुरुपपादे,
ततस्ते अपि यत्रास्मात्सिद्धान्ते एकैकस्मिन् वस्तुन्यङ्गीक्रियेते, कस्तावत्घटमानविधान- 5
पटीयसि सिद्धान्तेऽन्यानवसरोऽन्यस्य युगपद्विरुद्धप्रीति-तापादिक्रियाहेतुत्वस्यानवकाशः
स्यात्, अवकाश एवेत्यर्थः । यथैकमपि घटादिवस्तु सामान्यविशेषात्मकं सदसद्रूपम-
मिलाप्यानमिलाप्यं नित्यानित्यं च युगपदेव भवति प्रमाणेन तथैव प्रतीयमानत्वात्
प्रमाणप्रतीतिं चार्थं विरोधाभावात् तथैकोऽपि शब्दादियेदि युगपदनेकस्य क्रमेणैकस्य
प्रीति-सन्तापहेतुर्भवति तदा भवतु नाम, को दोषः, तस्य तथैव स्वहेतुभ्यः समुत्पादात् । 10
इदमत्र रहस्यम्—एक एवार्थ एकस्मिन्नेव समये एकस्यैव पुंसः प्रीति-तापादिहेतु-
र्भवन् विरुध्यते, न पुनरेकस्यैव समयभेदेन समयभेदेऽपि वानेकस्य । एकैकैक-
कस्यैव प्रीति-तापादिहेतुर्नास्त्येव, ततः कुतो विरोध इति ।

अत एवाणोरेकस्य पडंशतापि । भावभेदेऽप्येकत्वमविरोधि,
स्यादभेदात् । अणुत्वं च, अल्पतराभावात् । तन्निबन्धनः स्कन्धो- 15
ऽपि एकानेकात्मकः । तत् नानारूपत्वात् क्रमज्ञानं नाना-
सन्तानजन्यम्, अन्यथाऽहेतुत्वमपि ।

124A अत एवेति । यत एवैकोऽपि प्रीति-तापादिहेतुर्यत एव चैकस्मिन्पि घटादौ
सदसद्रूपते भवतः अत एवास्मादेव निदर्शनादणोः परमाणोरेकस्यापि द्रव्यरूपतयाऽ-
द्वयस्यापि पडंशतापि पड्द्विगुणेन पट्टैस्पर्शपर्यायवतापि भवति । यथैकस्य विरुद्धा- 20
नेकक्रियाकारित्वं सदसद्रूपत्वं वा न विरुध्यते युक्तिभिरुपपादितत्वात् तथैकस्याप्यणो-
रनेकांशत्वं न विरुध्यत एव । नन्वंशा द्रव्याभेदिनस्तत्कथं परमाणुद्रव्यमनेकमेव न
स्यादिति । न, भावभेदेऽपि भावरूपांशानामनेकत्वेऽपि एकत्वमविरोधि, परमाणु-
124B द्रव्यस्यैकत्वं न विरुध्यते । स्यात् कथञ्चित् परमाणुद्रव्यतो भावांशानां भेदात् ।
यदि हि द्रव्य-पर्याययोरेकान्तेनैवाभेदो भवेत् तदानेकपर्यायभेदेन द्रव्यस्यैकत्वं 25

१ सदसद्रूपते अपि यथैकत्र, कस्तत्रान्यानवसरः ? ॥ २ पुनरप्यत्र प्रीति-तापादिहेतुः ॥ ३ नानारूप-
सन्तानजन्यम्, अन्यथाऽहेतुत्वमिति इति मूलादर्शं पाठः ॥ ४ अत एवाणोरेकस्य पडंशतापि ॥
५ स्पर्शः संयोगमात्रम् ॥ ६ प्रीति-तापादि ॥ ७ भावभेदेऽपि एकत्वमविरोधि स्यादभेदात् ॥
८ अत्र मूलादर्शे दिव्येण च 'अभेदात्' इति पाठो वर्तते । टीकायां तु भेदा इति लिखित्वा तदनन्तरं
चत्वारि पञ्च वा अक्षराणि पुष्पानि वर्तन्ते, ततः परं तु इति वर्तते ॥

सर्वेषांऽपि हीयेत । यदा तु भेदोऽप्यस्ति तदैकत्वमपि न विरुध्यते । अणुत्वं चाऽ-
विरोधीति सम्बन्धः । अल्पतराभावात्, विवक्षितादणोरन्यस्य कस्यचिदप्यल्पस्याभावात् ।
परमाणवो हि भावांशैः सांशा अप्यनेकत्वं स्थूलत्वं च न भजन्ते, द्रव्यांशैरेव सांशस्य
तदुपत्वात् । एतेन यदुक्तम्—

“मध्यव्यवस्थितस्याणोः पूर्वपश्चिम-दक्षिणोत्तरा-ऽधोर्ध्वव्यवस्थितैः परमाणुभिर्योगो 5
ऽस्ति । न चैकेनैव रूपेण सर्वेषां सम्बध्यते, यदि हि यत्रासौ सम्बध्यमान एको
व्यवस्थितत्रायोऽपि भवेत्तदा स्यादेकेनैव रूपेण सर्वेषामभिसम्बन्धः । तच्च नास्ति,
परमाणूनां सयतिष्ठत्वात् । अस्ति चाभिसम्बन्धः । ततो मध्यव्यवस्थितस्य पडंशत्व-
प्रसङ्गः” [] इति ।

तदबाधकमेव, भावांशैः सांशत्वस्याभ्यनुज्ञानात् । न चाणुत्वव्याघातः, अल्पा- 10
न्तरस्याभावात् । यदा तु परमाणवः स्कन्धोपादानकारणमेकानेकात्मकाः सिद्धास्तदा
825A तेष्विदमन्तस्तज्जन्मा स्कन्धोऽपि स्कन्धरूपो घटादिरप्यर्थे एकानेकात्मकः प्रमाणोपपन्नो
जातः, कारणावैतथ्ये हि कार्यस्यावितथत्वात् ।

सम्प्रत्युपसंहरन्त्येसाधकमनुमानमाह—तदिति । नानारूपत्वाद् विचित्ररूपत्वात् कमैज्ञानं
नानासन्तानजन्यम्, एकसन्ततिविज्ञानानि विचित्राणि विभिन्नविजातीयकारणसन्तानकार्याणि । 15
अन्यथेति यदि नानासन्तानजन्यत्वं नेष्यते तदा निर्हेतुकत्वं नानारूपत्वस्याऽहेतुत्वं
125B स्यात् । कार्यनानात्वं हि कारणनानात्वेन व्याप्तम्, कारणनानात्वं च सन्ताननानात्वम्,
न पुनः क्षणनानात्वम् । न खलु क्षणभेदात् कार्यभेदो युक्तो यतः प्रबन्धवति
चक्षुर्विज्ञानोपादे परस्परविभिन्ना अपि चक्षुःक्षणा एककार्यकारिणी दृश्यन्ते, हेतु-
प्रत्ययसन्तानाविशेषात् । तस्माद् यद्भेदेऽपि यन्न भिद्यते न तत् तद्भेदभेदम्, यथा 20
बीजभेदे धूमैः । क्षणभेदेऽपि च कार्यमभिन्नमतो न तथा । सन्ताननानात्वं पुनः कार्य-
नानात्वं न कदाचिदपि व्यभिचरति । ततः कारणसन्ताननानात्वेन कार्यनानात्वं
व्याप्तम् । अस्ति चैकस्यामपि सन्ततौ नील पीतादिभेदेन ज्ञाननानात्वम् । तत-
स्वदपि विजातीयमिदमन्तानजन्यम्, ज्ञानसन्तानाच्च विजातीयः सन्तानोऽर्थ एव ।
यदवोचाम—

25

१. तज्जिघ्रस्यधनः स्कन्धोऽपि एकानेकात्मकः ॥ २. तत्तानारूपत्वात् कमैज्ञानं नानासन्तान-
जन्यम् ॥ ३. नीलपीतादयो ॥ ४. अन्यथाऽहेतुत्वमपि ॥ ५. उपादान-सहकारिसन्ताना ॥ ६. तत्-
मेतत् केतो वस्तु ॥ ७. यदुक्तिः शास्त्रादिभिर्मिर्मिर्षया दक्षामनैरपि एक एव धूमो भवति [न] तद्भेदभेदी
भवति ॥ ८. यद्भेदभेदी ॥ ९. ज्ञानसन्ततौ ॥

“सहेतुरेकत्र विदां विविधता निमित्तिभेदो हि निमित्तभेदतः ।

सहोपलम्भस्तु सहावधारणः सैव निमित्तविधिसमप्रभावितः ॥”

126A तदयं नानामन्तानजन्यत्वे साध्ये नानारूपत्वादिति हेतुः स्वभावः । निर्हेतु-
कत्वप्रसङ्गो विपक्षे बाधकम् ।

न चावस्तु प्रतिभासः, विकल्पस्य सम्यगनुभवत्वात् 5
अदुष्टेन्द्रियजत्वात् तदविनाभावात् । कचिदविकल्पस्यापि व्यभि-
चारः ।

अथामी परमाणवो वस्तुमन्तो भवन्तु, निर्विकल्पकबुद्धौ प्रतिभासनात् । स्कन्धस्तु
वास्तवो न युक्तः, तद्ग्राहिणो विकल्पस्यावस्तुविषयत्वेन तस्यावस्तुत्वादिति । तत्र ।
यतो नावस्तु अपरमार्थसन् प्रतिभासो विकल्पस्य सम्यगनुभवत्वात् सम्यग्ज्ञानरूपत्वात् । 10
सम्यगनुभवत्वं चाऽदुष्टेन्द्रियजत्वात्, काचकामलादिदोषैरनुपहतेभ्य इन्द्रियेभ्यः समुत्पा-
दात् । अदुष्टेन्द्रियजत्वं च तदविनाभावात् तैरदुष्टेन्द्रियैर्विनाऽभावालनुत्पादात् विकल्पस्य,

126B न खलु पुरोवस्थितघटग्राहि घटोऽयमिति ज्ञानमिन्द्रियाभावे कदाचिदपि प्रादुर्गति ।
तददुष्टेन्द्रियजत्वेन सम्यगनुभवत्वाभिधयात्मिका धीः प्रमाणम् । तथा च तत्प्रतिभासो
वस्तुवैव, ततः कथं स्कन्धो वस्तु न स्यात् । 15

ननु मरीचिकायामिन्द्रियजोऽपि जलविकल्पो भ्रान्तो दृष्टस्ततोऽन्यत्रापि भ्रान्तस्व-
शङ्का न निवर्त्तत इति । न । यतः कचित् कस्याञ्चिदवस्थायां विकल्पस्यापि निर्विकल्प-
कस्यापि व्यभिचारोऽर्थाभावेऽप्युत्पादो भ्रान्तत्वं विद्यते । चन्द्रद्वयावभासिनी हि निर्वि-
कल्पिकाऽपि धीभ्रान्ता । न चास्यां भ्रान्तायामन्या अपि निर्विकल्पिका धियो भ्रान्ता
एव । तथा यद्यपि किञ्चिदेकं विकल्पज्ञानं भ्रान्तमजनिष्ट तथापि नाग्यानि सर्वा- 20
प्यपि भ्रान्तान्येव ।

127A स्यादेतत्—घटोऽयमिति ज्ञानमिन्द्रियजमप्यर्थाभ्रान्तपद्यते, व्यवधानेनेत्युत्पादात् ।
लोचनोत्पलोन्मीलनान्तरं हि प्रथमं निर्विकल्पकमुदयते, ततः साङ्केतिकशब्दानुस्मरणम्,
ततः शब्दयोजनम्, ततो विकल्पोत्पादः । तदुक्तम्—

१ प्रसः [=प्रथमसमासो बहुव्रीहिरित्यर्थः] । सहेतुः सहेतुका विविधता एकत्र एकस्यां ज्ञानसक्तौ 25
विदां ज्ञानानाम् ॥ २ कुतः ॥ ३ निमित्तं विद्यते येषां तानि निमित्तीनि तानानि तेषां भेदो
नानात्वम् ॥ ४ कारण ॥ ५ सहावधारण इति सहाऽवधारणेन निमित्तेन कर्ते सहावधारणः, सहो-
पलम्भनियम इत्यर्थः, ज्ञानार्थयोः सहोपलम्भनियम इत्युक्तं भवति ॥ ६ सह चित्त्या ज्ञानेन कर्ते वा
चित्तिर्ज्ञानं, स्वसंविदितं ज्ञानमित्यर्थः, तस्य प्रसङ्ग उपादानः, तत्प्रभाषात् ॥ ७ स्कन्धस्य ॥ ८ न
चावस्तु प्रतिभासो विकल्पस्य सम्यगनुभवत्वात् ॥ ९ कचिदविकल्पस्यापि व्यभिचारः ॥ 30

“अर्थोपयोगेऽपि पुनः स्मार्त्तं शब्दानुयोजनम् ।

अनुधीयैद्यपेक्षेत सोऽर्थो व्यवहितो भवेत् ॥” [प्रमाणविनिश्चयः पृ० २५३ A पं० १]

इति ।

अत्रोच्यते—

न चार्थस्य स्मृत्यादिव्यवधा, आविष्टाभिलापस्यास्य यथा- 5
सङ्केतक्षयोपशममुपादानभेदादुत्पादात्, अन्तर्वहिर्भाषाद्व्येभ्यो वा ।

नै चार्थस्य ग्राह्यस्य स्मृत्यादिमिर्विकल्पोत्पादे व्यवधा ? आदिशब्दाच्छब्दयोजना-
परिग्रहः । यस्माद्विष्टाभिलापस्य शब्दोल्लेखसम्पृक्तस्य यथासङ्केतक्षयोपशममिति सङ्केतेन
क्षयोपशमस्तस्यानतिक्रमेण यथासङ्केतक्षयोपशमम् । उपादानं परिणामिकारणम्, उपा-
दानमेव भिद्यते विशिष्यतेऽन्यस्मादित्युपादानभेदः, तस्माद्विकल्पस्योत्पादात् । स एष 10
कोऽपि क्षयोपशमस्यातिप्रकर्षो य एकदा सङ्केतप्रभावितः स्मरणादिव्यवधानानपेक्ष
एव निश्चयज्ञानमुत्पादयति तथैवानुभवात् । तदुक्तम्—

“न हि सर्वत्रैव स्मृत्यपेक्षो वाच्ये वाचकप्रयोगः तथाऽननुभवात्, अन्तर्जल्पाकार-
बोधोपलब्धेः” [अनेकान्तजयपताकायां तृतीयेऽधिकारे पृ० १८०] इति ।

इदमुक्तं भवति—ज्ञानधर्मः कश्चिद्ग्राह्याधीनो यथाऽर्थग्रहणपरिणामः, बोद्धावृत्ते 15
तदनुपपत्तेः । कश्चित् तद्विपरीतो यथा बोधरूपत्वम्, बाह्यानपेक्षादपि परिणामिमात्रात्
तदेतन्नातम् । तद्वदयं शब्दोल्लेखोऽपि विशिष्टक्षयोपशमादितज्ज्ञानधर्मः परिणामि-
मात्रभावी बाह्यनिरपेक्षः । अत एव सर्वैर्विकल्पानुयैषी । शब्दग्रहणपरिणामस्तु यो
ज्ञानधर्मः स बोध्यं ग्राह्यमनुरुगन्ति । अत एव श्रोत्रविज्ञान एवास्य सम्भवः । अन्यो
हि शब्दोल्लेखः, अन्यश्च शब्दग्रहणपरिणाम इति । 20

१ विकल्पज्ञानम् ॥ २ * न्यायमन्त्ररी-न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका--सम्मतिटीका-सिद्धि विनिश्चय-

टीकाविनिश्चयद्वयोऽपि श्लोकः ॥ ३ * प्रत्येभ्योऽपि वा इति मूलदर्शो पाठः ॥ ४ न चार्थस्य स्मृ-

त्यादिव्यवधा ॥ ५ आविष्टाभिलापस्यास्य यथासङ्केतक्षयोपशमम् उपादानभेदात् उत्पादात् ॥

६ ज्ञानरूपम् ॥ ७ अनेकान्तजयपताकासूत्रम् ॥ ८ अनुगम्योऽपि कुतः ? अन्तर्जल्पाकारः शब्दो-

ल्लेखो यत्र, स चातो बोधश्च, अन्तःशब्दोल्लेखवान् बोधः ॥ ९ बाह्यमर्थे विना ॥ १० ज्ञानरूपात् ॥ ११ 25

बोधरूपत्वम् ॥ १२ जमित् ॥ १३ ज्ञानरूपपरिणामिमात्रभावी ॥ १४ * “परिणाममात्रभावी इत्यतः

129 A यत्रस्य पारम्भः, 128 यत्राहस्य यद्यपि प्रमादादिना केनापि कारणेन अवत्राभावः, तथापि

शब्दोऽयं व्यवहित एव भवति ॥ १५ मानसवर्शनादि ॥ १६ शब्दोल्लेखोऽन्तर्जल्पाकारः ॥ १७ शब्दलक्षणमर्थम् ॥

१८ एवं वा इति बहिर्मुखपरिणामात् ॥

ननु बाह्यतयाऽध्यवसीयते शब्दोल्लेखः । तदयं बाह्यव्यवस्थानिवन्धनत्वेन बाह्यकृतः । अन्यथा नीलादिप्रतिभासोऽपि तथा न प्राप्नोति । बाह्यतयाऽध्यस्तस्य द्वाकारस्य बाह्यव्यवस्थानिवन्धनस्य बाह्यकृतत्वं व्यापकं बाह्यार्थवादिनः । न चायमप्यर्थेनैव जन्यते । जनकत्वं हि भेदकत्वेन व्याप्तम्, कारणभेदस्याभेदकत्वे विश्वस्याभेदकत्व-प्रसङ्गात् । अर्थान्तरकार्यस्य चाधानमभेदकत्वम् । अतो विरुद्धव्याप्त्योपलब्ध्या शब्दोल्लेखः 5 जनकत्वमर्थस्य प्रतिपिष्यते । तर्दस्याऽर्थादन्यो बाह्यः शब्दो जनकः । न चेन्द्रियाद् विज्ञानोत्पादकालेऽर्थात्मानोऽर्थसंनिधौ वा शब्दाः सन्ति । तदिन्द्रियार्थोत्पन्नं ज्ञान-मविकल्पकमेव । सविकल्पकं तु मानसं विज्ञानमर्थेन्द्रियानपेक्षमिति ।

129B

अत्राह—अन्तरिति उत्पादादिति योगः । बाह्यव्यवस्था उपदानभेदापेक्षः । यदु-पादो न भेदात् स्मृत्यादिव्यवधानानपेक्षस्य विकल्पास्याविशमिलापस्योत्पादो न घटते 10 तदाऽन्तरूपोदानसमीपे बहिर्प्राप्तार्थसंनिधौ यानि भाषाद्वयानि शब्दपरिणामयोग्याः पुद्गलास्तेभ्यो वा घटताम् ।

130A

अयमर्थः— अर्थादर्थग्रहणपरिणामः, भाषाद्वयेभ्यस्तु शब्दोल्लेखः । यदि चार्थं बाह्यतयाऽध्यवसीयते तदा बाह्यकृतोऽस्तु नाम । बाह्यव्यवस्थानिवन्धने तु न भवत्येव, ग्रहणपरिणामो हि बाह्यव्यवस्थानिवन्धनम्, अयं तु शब्दोल्लेखः । अन्यो हि ज्ञानस्य 15 शब्दग्रहणपरिणामोऽन्यश्च शब्दोल्लेखः । न च अनेनैवार्थग्रहणपरिणामव्यवस्थेऽपि ग्रहणपरिणाम एव किं न भवतीति वाच्यम् । न हि यावतां ज्ञाने "व्यापारस्तोर्वतां ग्रहणपरिणामो ज्ञानस्य, इन्द्रियैर्व्यभिचारात् । ततो बाह्यतयाऽध्यवसीयमानो ज्ञानस्य शब्दार्थोल्लेखौ बाह्यकृतावित्यत्र नास्ति विप्रतिपत्तिः ।

अपि च, शब्दोल्लेखस्य बाह्यतयाऽध्यवसायः किमर्थान्नैना यथा 'नीलाकारं मे 20

१ शब्दोल्लेखो बाह्यकृतः, बाह्यव्यवस्थानिवन्धनत्वात्, यथा नीलाकारं मे ज्ञानम् ॥ २ बाह्यत्वेन ॥ ३ शब्दोल्लेखः ॥ ४ कारणान्तरजन्यकार्याजनकत्वेन । कोऽर्थः ? सर्वमपि कारणम् आत्मिणे निवृत्तं कार्यं जनयति, न तु भिन्नकारणजन्यं कार्यमिति ॥ ५ कारणान्तरजन्यकार्यजनकत्वे इष्टमणौ ॥ ६ अर्थान्तरं शब्दः, तस्य कार्यं शब्दोल्लेखः, तस्य आधानं करणं यत्र बाधितं वस्तुना तदभेदकत्वम् ॥ ७ विधादाव्याप्तिरिति नीलादिरर्थो नीलादिशब्दजन्यशब्दोल्लेखजनको न भवति, भेदकत्वात्, कारणान्तरजन्यकार्याजनकत्वेन विशेषेण सामान्यं कारणान्तरजन्य-शब्दोल्लेखजनकत्वम्, तस्य विरुद्धमजनकत्वम्, तेन शब्दोल्लेखजनकत्वेन विशेषेण सामान्यं कारणान्तरजन्य-कार्याजनकत्वं व्याप्तम्, तस्योपलब्धिः, तथा ॥ ८ शब्दोल्लेखस्य ॥ ९ न तदुत्पत्तिरपि ॥ १० अन्तर्बहिर्भाषा-प्रत्येभ्यो वा ॥ ११ नार्थः शब्दजन्यशब्दोल्लेखजनकः, अभेदकत्वप्रसङ्गात् । प्रतिपेक्षस्य जनकत्वस्य विरुद्धमजनकत्वम्, तेन व्याप्तस्याभेदकत्वोपलब्धिप्रसङ्गः ॥ १२ ज्ञानलक्षणस्त्वोपादानस्य कमीरे ॥ १३ कार्यत्वात् ॥ १४ शब्दोल्लेखः ॥ १५ जन्यत्वाविशेषात् ॥ १६ जनकत्वव्यापारः ॥ १७ सम्बन्धित्वेन ॥ 30 १८ अर्थरूपेण ॥

130B ज्ञानमूल्यमसतो नीलेन भाव्यम्, ' उत शब्दात्मना यथा 'शब्दाकारं मे ज्ञानमूल्यमसतः
 शब्देन भाव्यम्' इति ? उभययाप्यसिद्धिः । न हि शब्दोल्लेखो बहिःस्थघटवस्तुतया
 बहिःस्थघटशब्दतया वाऽप्यवसीयते । किन्तु बहिःस्थं घटवस्तु घटशब्दवाच्यमित्येवम् ।
 ऐतद्योपादानेभेदजनितत्वे वा भाषाद्रव्यजनितत्वे वा शब्दोल्लेखस्य घटते, किं बहिः
 शब्दसन्निधानाऽसन्निधानाभ्याम् । न 'चैवं निर्विकल्पकेऽपि शब्दोल्लेखप्रसङ्गः । सत 5
 एव हि शब्दोल्लेखस्य कारणं सृज्यते, न पुनरसतः समुत्पादः । न चाप्यवश्यं कारणानि
 कार्यवन्त्येव । तत्र भाषाद्रव्याणि निर्विकल्पकेऽपि शब्दोल्लेखमुपजनयन्ति ।

सम्प्रति यद्यस्माद् ज्ञाने भवति तद् दर्शयति—

अवहितेन्द्रियस्य बोधात् तत्त्वम् । अर्थात् तद्ग्रहणपरि-
 णतिः । भाषाद्रव्येभ्यः 'अहिरहिः' इत्यभिलाषोल्लेखः । अन्यथा 10
 स्मृतावपि स न स्यात् ।

अवहितेति परिच्छेदं प्रत्यवधानवन्तीन्द्रियाणि यस्य तथाभूतस्य प्रतिपत्तु-
 बोधात् बोधरूपात् परिणामिकारणादात्मन इत्यर्थः तत्त्वं विकल्पज्ञाने बोधरूपत्वम् ।

तथाऽर्थोद् विषयात् तस्याऽर्थस्य ग्रहणपरिणतिः परिच्छेदपरिणामो विकल्पज्ञाने
 भवति । 15

तथा भाषाद्रव्येभ्यः शब्दपरिणामयोग्यपुद्गलेभ्योऽहिरहिः सर्पः सर्प इत्येवं योऽभिलाषः
 शब्दस्तस्य विकल्पज्ञाने उल्लेखो भवति । तस्माद् यथाऽर्थसन्निधानवशतोऽर्थग्रहणपरि-
 णामो ज्ञाने भवति तथा भाषाद्रव्यसन्निधानतः शब्दोल्लेखः । एतेन यदुक्तम्—

"तद्वर्णसामर्थ्येनोत्पद्यमानं तद्रूपमेवानुकुर्यात्, न ह्यर्थे शब्दाः सन्ति तदात्मानो
 वा येन तैस्मिन् प्रतिभासमाने 'तेऽपि प्रतिभासेरन्' " [प्रमाणविनिश्चयः पृ० २५२ B] 20
 इति,

131B तन् प्रत्युक्तम् । यतो यद्यप्यर्थात्मानो न भवन्ति शब्दास्तथाप्यर्थसमीपे भाषाद्रव्याणि
 सन्तीति ।

१. एतच्च शब्दोल्लेखस्यार्थं 'बहिःस्थं घटवस्तु घटशब्दवाच्यम्' इति ॥ २. ज्ञानविशेषः ॥ ३. शब्दोल्लेखस्य
 भाषाद्रव्येभ्यो जनितत्वेऽङ्गीक्रियमाणे ॥ ४. अवहितेन्द्रियस्य बोधात् तत्त्वम् ॥ ५. अर्थात् तद्ग्रहण- 25
 परिणतिः ॥ ६. कर्म ॥ ७. भाषाद्रव्येभ्योऽहिरही (अहिरहिरि ?) न्यभिलाषोल्लेखः ॥ ८. विकल्पज्ञानं
 शब्दोल्लेखव्यक्तम् ॥ ९. अर्थः ॥ १०. अर्थः ॥ ११. शब्दाः ॥

अन्यथेति यदि स्मृत्युपनीतं शब्दं विना ज्ञाने शब्दोच्छेदो नेष्यते तदा स्मृतावपि स न स्यात् । गृहीतसङ्केतस्य हि पुंनो घटशब्दो घटवाचक इत्येवमर्थे शब्द-
नियोजनरूपं स्मरणमुत्पद्यते । न च तदानीं स्मृत्यन्तरं साक्षाच्छब्दो वास्ति । ततः
स्मृत्युपनीतं शब्दमन्तरेण नार्थं शब्दनियोजनमित्यस्य स्मृत्येव च व्यभिचारः । तेन
यदुक्तम्—

5

“शब्दस्य सङ्केतकालभावितत्वं स्मरणं च व्यापकम् । व्याप्यं शब्देन विशिष्टत्व-
प्रहणमर्थस्य । ततो न सङ्केतं तैस्स्मरणं चान्तरेण शब्देन विशिष्टो गृह्यते”
[प्रमाणविनिश्चयटीका पृ० ५७ A पं० ४] इति,

132A तत् प्रत्युक्तम्, योग्यदेशावस्थितादधीष्टाचकशब्दस्मरणेन सविकल्पकेन व्यभि-
चारात् । तैद् यथा किञ्चिदतिस्वल्पस्तविषयं विज्ञानं प्रमाणान्तरसंवादव्यवधानमन्त- 10
रेणापि स्वतः प्रमाणम्, अन्यच्चानभ्यस्तविषयं प्रमाणान्तरसंवादव्यवधानेन परतः, तथा-
ऽनेकेधा व्यापारितशब्दस्य किञ्चिदर्थं निश्चयविज्ञानमनपेक्षितस्मृत्यादिव्यवधानमुत्पद्यते,
तदितरच्चान्यथा ।

अपि च, स्मृत्यादिव्यवधानेनार्थो जनयतीत्यल्पमिदमुच्यते, निर्विकल्पकस्यापि
व्यवधानेनैवाऽस्मादिरूपादाभ्युपगमात् । सर्वोऽपि द्वयः साक्षाज्ज्ञानावरणीयकमैश्वर्यो- 15
पशमं जनयति ततो ज्ञानम् । अत एव क्वचिदिन्द्रियार्थमभिपातेऽपि न ज्ञानोद्भवः ।

132B किञ्च, सर्वमपि कारकप्रवान्तरव्यापारेषु कर्तृत्वमनुभूय विवक्षितं कर्म करोति ।
अर्थस्यापि च सविकल्पकज्ञानोत्पादे स्मृत्यादयोऽवान्तरव्यापाराः । न च व्यापाराः
कारकं व्यववदधति । लोक-शास्त्रप्रसिद्धानां कारकाणामुच्छेदप्रसङ्गात् । तदर्थो यद्यपि
स्मृत्यादिकमावहन्नेव विकल्पमुपजनयति तथापि साक्षादेव जनकः । कारणस्य ह्यन्तरे 20
कारणान्तरापाते व्यवधानं न व्यापारापाते । न च योग्यदेशस्थादधीष्टं विज्ञानोत्पादे-
ऽर्थान्तरमन्तरा प्रविशति, स्मृत्यादयस्त्ववान्तरव्यापारा नार्थान्तरम्, तावत् एव समु-
दायस्य विकल्पोत्पादहेतुत्वात् । ततो यदुच्यते—

“अपेक्ष्यमाणत्वं साक्षाजनकत्वेन व्याप्तम्, परम्परयाऽतीतस्यापि व्यापार-
133A दर्शनात् । तेज्जावभावित्वमेव अपेक्षा । साक्षाच्चाजनकत्वे तद्भावाभावित्वस्याभावः” 25
[प्रमाणविनिश्चयटीका पृ० ६१ B] इति,

१ अन्यथा स्मृतावपि स न स्यात् ॥ २ आविष्टामित्यर्थो योऽर्थो यद्यते तत् व्याप्यमित्यर्थः ॥
३ शब्द ॥ ४ वाचकशब्दस्मरणं विनापि अग्रासदृशापो सविकल्पकमावयत इत्यर्थः ॥ ५ तस्मात् ॥ ६
सविकल्पकं ज्ञानं कर्म ॥ ७ अभ्युपगम्यापि स्मृत्यादीनामव्यवधानव्यवधानमाह ॥ ८ ‘५’ [अतस्मात्] ॥ ९
कारणभाव एव भावित्वं कार्यत्व ॥

तन्निमित्तम्, अवान्तरव्यापारैस्तद्भावभावित्वस्यानिषेधात् । व्यापारवत् एव हि निमित्तस्य कार्यं प्रति निमित्तत्वात् । यदि चापेक्ष्यमाणत्वं साक्षाज्जनकत्वेन व्याप्तं न तर्ह्यनुमानं लिङ्गमपेक्षेत, स्वरूपनिश्चय-सम्बन्धस्मरणव्यवहिताल्लिङ्गाल्लिङ्गज्ञानोत्पत्तेः । अतीतस्य तु

133B भाव एव नास्तीति कुतस्तद्भावभावित्वचिन्ता । तदपि च परम्पराकारणमिष्टमेव । तस्मादर्थानुत्पद्यमाने विकल्पे शब्दोल्लेखः स्मृताविव स्मृत्याद्यनपेक्षो वा स्मृत्यादि- 5 सापेक्षो वा भवतु, न कश्चिद्विरोधः । एवं चैतदपि प्रत्युक्तम्—

“विशेषणं” विशेष्यं च सम्बन्धं लौकिकीं स्थितिम् ।

गृहीत्वा सङ्कलयैतत् तथा प्रत्येति नान्यथा ॥

सङ्केतस्मरणोपायं दृष्टैसङ्कलनात्मकं ।

पूर्वापरपरामर्शेऽन्ये तेषांशुपे कथम् ॥” [प्रमाणविनिश्चयः पृ० २५३] इति । 10

134A

सर्वस्यापि विशेषणादिग्रहणस्यावान्तरव्यापारत्वेन सहकारित्वेन चाव्यवधायि(य?)-
कत्वात् ।

ननु यदि ग्राह्यार्थसमीपवर्तिनि शब्दैर्परिणामयोग्यैर्पुद्गलद्रव्याणि विज्ञाने शब्दो-
ल्लेखमुपकल्पयन्तीत्युच्यते, तदाऽर्थवच्छब्दोऽपि चाक्षुषादिभिज्ञाने प्रतिभातीत्यायातम् ।
न चैतद्युक्तम्, श्रोत्रविज्ञानस्यैव शब्दविषयत्वादित्यत आह—

15

उच्चार्यमाणो ध्वनिस्तज्जन्मा अन्य एव । स एव च
श्रावणः ।

“उच्चार्यमाणस्तात्त्वोष्टपुटसंयोगेन पुरुषेण निष्पाद्यमानो ध्वनिः शब्दस्तेभ्यो भाषा-
द्रव्येभ्यो जन्म यस्यासौ तज्जन्मा, भाषाद्रव्यैः परिणामिकारणत्वेन निष्पादित इत्यर्थः,

134B अन्य एव विकल्पप्रतिभासिशब्दोल्लेखादन्यजातीय एव । ततश्च यद्यपि शब्दोल्लेखव- 20
चाक्षुषादि ज्ञानमुपजायते तथापि न शब्दो विषयः, तद्ग्रहणपरिणामस्य श्रोत्रज्ञान एव
भावात् ।

१ विषये वाचकमाह ॥ २ भूमेत्वेन निश्चितो भूमः ॥ ३ स्मरणायाम् ॥ ४ जात्यादि ॥ ५ व्यवस्थादि ॥

६ समावादि ॥ ७ पूर्व विशेषण गृह्यते पश्चाद्विशेष्यमित्यादिक्रमभाषो लौकिकी स्थितिः ॥ ८ तेन रूपेण

प्रत्येति पदोऽयं पदोऽयमिति ॥ ९ कारिकेयं प्रमाणवार्तिके [२।१४४]ऽपि विद्यते । न्यायमञ्जरी-

न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका-सम्मतटीका-सिद्धिचिन्तयटीकादिग्रन्थेष्वपि उद्धृतं कारिका ॥

१० [=विषये पञ्चनलम्] ॥ १० विवक्ष्यनम् ॥ ११ निर्विकल्पक ॥ १२ विकल्पनम् ॥ १३ इयं कारिका

प्रमाणवार्तिके [२।१७४]ऽपि विद्यते । सम्मतटीकादिग्रन्थेष्वपि उद्धृतं कारिका ॥ १३ समाधिः ॥

१४ महाशक्तिभाषेन ॥ १५ मापात्र ॥ १६ सर्वेन्द्रियभवे ॥ १७ उच्चार्यमाणो ध्वनिस्तज्जन्माऽन्य

एव ॥ १८ ध्वनिः ॥

25

30

अपि च, यो भाषाद्रव्यैः परिणामिकाणत्वेन जन्यते शब्दस्तस्यैव श्रोत्रविज्ञान-
ग्राह्यत्वनियमस्तदाह-से एव च भाषाद्रव्यजन्मा ध्वनिः श्रावणः श्रवणेन्द्रियस्यैव ग्राह्यः ।
योऽयं सर्वेन्द्रियप्रभवे विकल्पज्ञाने ग्राह्यार्थसमीपदेशवर्तिभाषाद्रव्यैः शब्दोल्लेख उप-
कल्प्यते सर्वेन्द्रियविज्ञानाऽविरोधी न तस्यैकेन्द्रियविज्ञानावस्थाननियमः । यः
पुनर्भाषाद्रव्यैरेव शब्दपरिणामपरिणतैर्विज्ञाने स्वग्रहणपरिणामो जन्यते स नियमेन 5

135A श्रोत्रेन्द्रियविज्ञानावस्थान्येव ।

एतेन यदुक्तम्-“यद्यभिलाषवद्विज्ञानं तदा चेतना-ऽचेतनेयोस्तादात्म्यमायातम्,
न चैतद्युक्तम्” [] इति, तत् प्रत्युक्तम्, भाषाद्रव्यपरिणामस्य शब्दस्य विज्ञाने-
ऽनभ्युपगमात् । अर्थसारूप्यमात्रमपि ह्यस्माभिर्विज्ञाने नाभ्युपगम्यते, किमुत शब्दा-
भेदोऽभ्युपगम्यते ? तद्विकल्पज्ञानमृत्पथमानं स्मृत्यादिनिर्गममेवोत्पद्यते, ततो नार्थस्य 10
व्यवधानमस्ति । तथा चार्थेन्द्रियभवत्वेन सम्पगनुभवत्वाद्विकल्पो नाप्रमाणम्, ततश्च
तैत्प्रतिभासो नावस्तिविति स्थितम् ।

135B स्यान्मतिः-इन्द्रियार्थप्रभवस्यापि विकल्पज्ञानस्य विकल्पकत्वमेव निजं रूपमप्रमाण-
निवन्धनम्, यथा मनोराज्यादिविकल्पानाम्, ततोऽप्रामाण्याद्विकल्पप्रतिभासोऽवस्तवेत्येत
आह-

15

न चास्य स्वरूपमेव भ्रान्तिहेतुः, अविकल्पस्यापि प्रसङ्गात् ।

न चास्य विकल्पकज्ञानस्य स्वरूपमेव विकल्पकत्वस्वभाव एव भ्रान्तिहेतुर्भ्रान्तिवस्य
निवन्धनम् । अविकल्पस्यापि प्रसङ्गात्, निर्विकल्पकस्यापि द्विचन्द्रादिविज्ञानवद् निर्वि-
कल्पकत्वं भ्रान्तिहेतुः स्यादित्यर्थः ।

स्यादेवम्-यद् विज्ञानं ग्राह्यस्य पूर्वदृष्टेर्नैकत्वं पेरिच्छिनत्ति तत् सविकल्पकम् । पूर्व- 20
दृष्टेर्न च वस्तुने एकत्वं क्षणिकत्वादसदेव, ततः सविकल्पकत्वे सति वस्तुतोऽमर्धग्राह-
कत्वं भवति, अतः सविकल्पकत्वं भ्रान्तिहेतुरुच्यते । निर्विकल्पकत्वे तु सति असदर्थ-
ग्राहकत्वं न भवति अतो निर्विकल्पकत्वं भ्रान्तिहेतुर्नोच्यत इति ।

135A ग्राहकत्वं न भवति अतो निर्विकल्पकत्वं भ्रान्तिहेतुर्नोच्यत इति ।

तच्च,

१ स एव च श्रावणः ॥ २ अभिलाषत्वाचेतनत्वाद् विज्ञानस्य च चेतनत्वादित्यर्थः ॥ ३ विकल्पप्रतिभासो 25
विकल्पे प्रतिभासमान आकारः स्कन्धरूप इत्यर्थः ॥ ४ न चास्य स्वरूपमेव भ्रान्तिहेतुः ॥ ५
निर्विकल्पक ॥ ६ निजं स्वरूपम् ॥ ७ मनोराज्यादिविकल्पानां तु अप्रामाण्यम् अर्थादनुपपन्नत्वात् ॥ ८
यदादिनाऽभेदः ॥ ९ स एवार्थः तत्सदृशो वेति ॥ १० वस्तुना ॥ ११ इदानीन्तनस्य ॥

पूर्वदृष्टैकत्वग्रहेऽपि अर्थोत्पत्तिस्तुल्या, वस्तुनस्विकालान्वयस्य
सद्भूतत्वात् ।

‘पूर्वदृष्टैकत्वग्रहेऽपि पूर्वकालदृष्टेन वस्तुनेदानीं गृह्यमाणस्य तादात्म्यपरिच्छेदेऽपि,
अर्थोत्पत्तिर्विकल्पस्य परमार्थसतोऽर्थादुत्पादस्तुल्या निर्विकल्पकज्ञानेन समा । वस्तुनः
पदार्थस्य यत्त्रिकालान्वयस्त्रिकालावस्थानम्, तस्य सद्भूतत्वात् प्रमाणाबाधितत्वात् पर- 5
मार्थसत्त्वादित्यर्थः । वस्तुनो हि त्रिकालान्वयित्वं प्रमाणोपपन्नम् । यच्च प्रमाणो-
पपन्नं तत् परमार्थसदेव, अतः कथं विकल्पस्याऽसदर्थग्राहकत्वं स्यात् ? तदसदर्थग्राहकत्वं
136B विकल्पस्य नास्त्येव । स्वरूपं चेद् भ्रान्तिहेतुरुच्यते तदा निर्विकल्पकस्यापि प्राप्नोति ।

नन्वेवं पूर्वदृष्टापरदृष्टयोरेकत्वग्रहाभ्युपगमे विकल्पस्यासन्नहितयाहित्वप्रसङ्गः,
पूर्वदृष्टस्यासन्नहितत्वात् । तथा चास्येन्द्रियज्ञस्यापि मानसज्ञानेनाभेदः स्यात् । 10
अभेदे चासन्नहितार्थग्राहितयास्तीतानागतमोचरत्वं वस्तुप्रभेदाऽनित्यत्वदुःखहेतुत्व-
विषयत्वं ज्ञातरूपाऽन्यथाऽनुपपन्नाऽज्ञातरूपानुसरणमर्थसन्निधानानपेक्षत्वमिच्छामात्रेष्टृत्ति-
त्वं च मानसधर्मा ऐन्द्रियकस्यापि विकल्पस्य स्युः । अथैतेऽस्यै न भवन्ति तदा
मानसस्यापि मा भूवन् । तदुक्तम्—

“विधैरकत्वे चेन्द्रियमनोविज्ञानयोरभेदप्रसङ्गात् । अभेदे चातीतौनागतवस्तुप्रभेद- 15
ग्रहणाग्रहणोद्गारार्थभावापेक्षानपेक्षादिप्रसङ्गः” [प्रमाणविनिश्चयः, पृ० २५३ B] इति ।

137A

अत्राह—

१ पूर्वदृष्टैकत्वग्रहेऽपि अर्थोत्पत्तिस्तुल्या ॥ २ वस्तुनः ॥ ३ एकत्वपरिच्छेदेऽपि ॥ ४ कोऽर्थः ?
अर्थादेव निर्विकल्पकं सविकल्पकं च ज्ञानमुपपन्नम् ॥ ५ वस्तुनस्त्रिकालान्वयस्य सद्भूतत्वात् ॥ ६
विकल्पकत्वम् ॥ ७ विदोषाः ॥ * अत्र ऽ तदर्थं चिह्नं हस्तलिखितादर्थं उपरितने भागे विद्यते, अतो 20
प्रभेदाऽ इति लिखितमस्माभिः, किन्तु अभेदं १३ टिप्पणे ‘नित्यत्व’ इति पाठो वर्तते, अतः सन्देहः ।
“अतीतानागतवस्तुप्रभेदा अनित्यत्वदुःखादिनिर्वातनिमित्तभेदस्वरूपाः (?) , ते ऐन्द्रियकज्ञानेनापि गृह्यन्,
ज्ञानत्वज्ञाने वा न गृह्यन्” इति तु प्रमाणविनिश्चयटीकाया मोरभापानुवादे [पृ० ६६ A] भाति ॥ ८ एतद्विषय-
त्वम् ॥ ९ यथा कृतकत्वं चेदङ्गीकरोषि तदाऽज्ञातमप्यनित्यत्वमङ्गीकुरु ॥ १० यस्य ज्ञानस्य मानसस्य ॥ ११
‘३’ [चतुर्था विभक्तिरत्र विग्रहे देया] ॥ १२ एकं किञ्चिन्मित्यन् यदा तत्र प्रतिभाति तदा तन्निर्भर्य 25
द्वितीये चिन्तयतीति इच्छामात्रायतना ॥ १३ विकल्पस्य ॥ १४ पूर्वापरदृष्टयोरैकत्वग्रहः ॥ १५ पूर्वोपात्तधर्माः
अभेदो बोधः ॥ १६ निरावयवदुःखहेतुत्व ॥ * अत्र ‘[अ]नित्यत्व’ इति पाठोऽपि सम्भवेत्, दृश्यतां
ति० १७ ॥

न च पूर्वदृष्टत्वग्रहादेवातीतगोचरत्वादयः, नोइन्द्रिय-
जस्यैव सामर्थ्यात् । इन्द्रियं हि रूपाद्याभास इव भेदान्तरेऽपि
समर्थम् ।

ने चेति, न च पूर्वदृष्टत्वग्रहादेव पूर्वापरदृष्टयोरेकत्वं परिच्छिद्यत इत्येतावन्वा-
तीतानागतगोचरत्वादयो मानसधर्मा इन्द्रियजस्यापि विकल्पस्य भवन्ति । पूर्वापर- 5
दृष्टयोरेकत्वग्रहेऽपि हि विकल्पस्य नासन्निहितविषयत्वम्, पूर्वदृष्टस्य द्रव्यापेक्षया
सम्प्रत्यपि विद्यमानत्वेन सन्निहितत्वात्, उत्पादव्ययधौव्ययुक्तस्यैव वस्तुनः सत्त्वात् ।
137B ततः कुतोऽसन्निहितविषयत्वाद् मानसादभेदेन विकल्पस्यातीतगोचरत्वादयो मानसधर्माः
प्रसज्येरन् ।

अथवा चार्त्तिकेनैव कारणमुच्यते—नोइन्द्रियजस्यैव विकल्पस्यातीतग्रहादौ शक्तत्वात् । 10
“हिर्यस्मादिन्द्रियं रूपाद्याभास इव, आदिशब्दाद्वसाद्याभासपरिग्रहः, भेदान्तरेऽपि रूपाद्या-
भासलक्षणविशेषाद्विशेषान्तरेऽपि स्वैजन्मनो विकल्पस्य कर्त्तव्ये समर्थम् । यथाहीन्द्रियम-
सन्निहितविषयत्वाविशेषेऽपि स्वैजन्मनो विकल्पस्य मनोजन्मनो विकल्पाद्रूपाद्याभास-
138A लक्षणं विशेषं करोति तथाऽतीतानागतविषयत्ववस्तुप्रभेदाग्रहणा-ऽनूहकत्वा-ऽर्धमावा-
पेक्षत्वेच्छाऽनिवस्यत्वलक्षणमपि विशेषं करोति, तत् कुतोऽसन्निहितविषयत्वेनेन्द्रियज- 15
मानसविकल्पयोरेकद्वयप्रसङ्गेऽपीन्द्रियजस्यातीतगोचरत्वादयो मानसधर्मा भवेयुः । मानसस्य
तु भवन्त्येव, एतन्निर्वर्त्तकस्येन्द्रियस्य तत्राभावात् ।

अथ पूर्वापरदृष्टयोरेकत्वग्रहाभ्युपगमेऽतीतगोचरत्वं भवद्विरपीदमेव, तत् किमुच्यते—
अतीतगोचरत्वादयो न भवन्तीति । उच्यते—द्रव्यापेक्षयाऽपि यदिदानीमसद्वस्तु यथा
भरतादयः तद्विषयमतीतविषयत्वमिन्द्रियजविकल्पस्य वार्यते । यत् पुनरिदानीं द्रव्या- 20
पेक्षया सदेव पर्यायापेक्षया पुनरस्तु तद्विषयमतीतविषयत्वमिदमेव ।

138B इदमत्र हृदयम्—इन्द्रियविकल्पस्तावदसन्निहितविषय एव न भवति, त्रिकालान्वयिनः
पुरोऽवस्थितस्य वस्तुनो ग्रहणात् । अथापि विनष्टपर्यायापेक्षयाऽसन्निहितविषयत्वमुच्यते

१ न च पूर्वदृष्टत्वग्रहादेवातीतगोचरत्वादयः ॥ २ नोइन्द्रियजस्यैव सामर्थ्यात् ॥ ३
इन्द्रियं हि रूपाद्याभास इव भेदान्तरेऽपि समर्थम् ॥ ४ ‘५’ [=विग्रहे पञ्चम्यन्तम् । स्वस्याजन्म 25
यस्य स स्वजन्मा, तस्य] ॥ ५ तद्विप्रायेण ॥ ६ इन्द्रियजन्मस्य ॥ ७ रूपाद्याभासस्य विशेषस्य ॥ ८ अस्तु
तावत् पर्यायापेक्षया इन्द्रियजविकल्पस्यातीतविषयत्वम् ॥ ९ भरतादिरूपेण ॥ १० भरतादिद्रव्यम् ॥

तथाप्यतीतगोचरत्वादयो न भवन्ति, नोऽन्द्रियस्यैव तेत्करणे सामर्थ्यादिन्द्रियस्या-
समर्थत्वात् । विचित्रशक्तयो हि भावा भवन्तीति ।

ननु रूपाद्याभासवदिति दृष्टान्तः परासिद्धः, न खलु परे प्रत्यक्षपृष्ठभाविनि
विकल्पे रूपाद्यवभासमशिश्रियन्ति । तच्च, परैरपीष्टत्वात् । तदुक्तम्—“इन्द्रियकृतस्तु
रूपग्रहणप्रतिनियमोऽस्तु” [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ० ६६ A पं० ४ ?] इति । तस्मादि- 5
न्द्रियार्थजो विकल्पो निविकल्पकमिव प्रमाणमेव ते ।

139A

स्यादेतत्—यदीन्द्रियजो विकल्पो वस्त्ववभासी, तदा कथं स्पर्शनविकल्पे वर्णा-
भासो भवति ? तथाहि— निशास्वव्यापृते नेत्रे घटादीन् स्पृशतः सतः दृश्यवस्तुगता
बुद्धिर्घटोऽयमिति जा[यते ।] न चान्येन्द्रियैजग्राह्यमर्थमन्येन्द्रियजो विकल्पो गृह्यन्
वस्तुविषये[भवितुमर्हतीत्या]ह—

10

स्पर्शनादौ तु स्मार्तो वर्णाद्याभासः, अस्पष्टत्वात्—ऐन्द्रियस्य
स्पष्टत्वात्—अनुभवाभावेऽभावाच्च । आशुभवनादेकत्वध्रमः ।

स्पर्शनादाविति । आदिग्रन्थाच्छुपादिपरिग्रहः । स्मार्तः स्मृतिरूपः वर्णाद्याभासः ।
आदिग्रन्थात् स्पर्शग्रहः । [स्पर्शन-चाक्षुषविकल्पयोर्योऽयं] वर्ण-स्पर्शप्रतिभाससङ्कारावभासः
स स्मृतिरेव । तथाहि—स्पर्शनेन्द्रियजे हि विकल्पे स्पर्श एवावभासते, यः पुनस्तदानीं 15
[वर्णावभासो भवति स वर्णस्य तदानीं स्मरणात् । तत् कुतोऽन्येन्द्रियजैर्ग्राह्यमर्थमन्ये-
न्द्रियजो विकल्पो गृह्णाति “येनार्थाभावेऽप्युत्पादो भवेत्” तैस्य । वर्णाद्याभासस्य
स्मार्तत्वे हेतुमाह—]अस्पष्टत्वात् । यथा घटं स्पृशन् पश्यन् वा स्पर्श रूपं वाऽतिस्पष्ट-
मनुभवति न तथा रूपं स्पर्शं वा, तस्य सामान्येनैव रूप-स्पर्शविभासात् । यदि
त्विन्द्रियजे ज्ञाने रूप-स्पर्शविभासः स्यात् तदाऽतिस्पष्टः स्यात्, ऐन्द्रियस्य स्पष्टत्वात् 20
इन्द्रियजज्ञानप्रतिभासस्य स्पष्टत्वात् । वर्णाद्याभासस्य स्मार्तत्वे हेत्वन्तस्माह—अनु]भवा-
भावेऽभावाच्च । यः पूर्वं घटं नाद्राक्षीन्न चास्प्राक्षीन्नासौ घटं स्पृशन् पश्यन् वा वर्ण-
स्पर्शानुभवति । सोऽयमनुभवाभावेऽभावो वर्णाद्याभासस्य स्मार्तत्वे हेतुः । तस्माद-

140A

स्पष्टत्वादनुभवाभावेऽभावाच्च वर्णाद्याभासोऽयं स्मार्त एव ।

१ अतीतवर्णविकल्परणे ॥ २ बौ[द्धाः] ॥ ३ विकल्पे ॥ ४ [नीला र]द्याभासः ॥ * अत्र 139 पञ्च 25
चतुर्थमि पार्थेयु किञ्चित् किञ्चित् खण्डिते वर्तते, अतः कश्चिद् मूलभागः कश्चिच्च टिप्पणभागः खण्डितः,
अतः खण्डिताश्चतुरण्य यावानंशोऽस्माभिः कल्पितः स [] एतादृशे चतुरस्रकोष्ठके निवेशितः ॥
५ चाक्षुषविकल्पमाहत्वात् वर्णाभासस्येति भावः ॥ ६ ‘६’ [पष्टयन्तं पदम्] ॥ ७ अन्येन्द्रियजविकल्पमाहम् ॥
८ स्पर्शनादौ तु स्मार्तो वर्णाद्याभासः ॥ ९ यथासङ्गमम् ॥ १० विकल्प ॥ ११ ग्रहणेन ॥ १२
विकल्पस्य ॥ १३ स्पृशतः पुंसो रूपं सामान्येनैवावभासते, एवं पश्यतः स्पृशः सामान्येनैवावभासते] ॥ 30

ननु यदि वर्णाद्याभासः स्मार्चः स्यात्तदा क्रमानुभवः स्यात्, अथ च स्वर्ण-
वर्णानुभवकाल एव वर्ण-स्पर्शविभूयेत । तस्मात् प्रतिभाससङ्करोऽस्त्येवेति । अत्राह—
आश्विति । आशु शीघ्रं स्पर्शनादिप्रत्यक्ष-स्मृत्योर्भावादेकज्ञानप्राप्त्यविभ्रमः स्पर्श-
वर्णयोर्भवति । यदैव स्पर्शानुभवः प्रादुर्भवति तदैव वर्णस्मृतिरपि । ततोऽप्यन्तं शीघ्रं
भवनात् क्रमो नानुभूयते । तत् स्पर्शजन्ये विकल्पे स्पर्श एवावभासते न वर्णः, नेत्रजे 5
1409 तु वर्ण एवावभासते न स्पर्शः, ततः परस्परविपर्ययाङ्क्याभावाच्चेन्द्रियजो विकल्पोऽर्थ-
भावानपेक्षः । तस्मादिन्द्रियार्थोत्पादात् सम्यगनुभवत्वेन निश्चयात्मा विकल्पः प्रमाणमेव ।
तथा च तत्प्रतिभासस्य वस्तुत्वैवेति स्थितम् ।

एतेन “यत् प्रत्यक्षं तन्नामिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासं यथा निर्विकल्पकम् । यदमिलाप-
संसर्गयोग्यप्रतिभासं न तत् प्रत्यक्षं, यथा शब्द-लैङ्गिकविकल्पो” [] इति 10
प्रसङ्ग-विपर्ययो प्रत्याख्यातौ । न हि निर्विकल्पस्य प्रत्यक्षत्वप्रयुक्तममिलापसंसर्ग-
योग्यप्रतिभासत्वम्, अपि तर्हि? तथाप्रतिभासहेतुसामग्रीविरहप्रयुक्तम् । नाप्यमिलाप-
संसर्गयोग्यप्रतिभासत्वप्रयुक्तमप्रत्यक्षत्वं शब्द-लैङ्गिकविकल्पयोः, अपि त्वेन्द्रिय-
कारणत्वप्रयुक्तमिति ।

ननु यदि घटोऽप्यमिति विज्ञानं निश्चयात्मकं प्रमाणं तदा घटस्य सर्वा- 15
त्मनापि निश्चयः प्राप्नोति, तदन्यस्यानिश्चितस्याभावात्, भावे वैजित्स्वभावत्वम् ।
न हि यो यदेकयोगक्षेमो न भवति स तत्स्वभावो युक्तः, तेनात्रनिबन्धनत्वाद्
141A भेदव्यवहारस्य । सर्वात्मनिश्चये च प्रमाणान्तरोपपत्तिः स्यात्, एकेनैव प्रमाणेन
निश्चयात्मनाऽप्येवमपि वस्तुधर्मस्य निश्चयादनित्यत्वादौ भ्रान्तिसद्भावायोगादिति ।

अत्राह—

20

निश्चयात्मकत्वेऽपि अवायस्य नियतपर्ययपरिच्छेदः, क्षयो-
पशमस्य द्रव्याव्यपेक्षयाऽल्पशक्तित्वात् । भूमौ देशादिभेदैस्वच्छिन्नं
वह्निं गमयति, इन्द्रियं साक्षाद् बहुतरविशेषैः ।

१ आशुभवनादेकत्वव्रमः ॥ २ आशुभाविलमेव भावयति ॥ ३ प्रतिभासमानस्याकारस्य वस्तुत्वैवेत्यर्थः ॥
४ एतेन यत् प्रत्यक्षमित्यादि । यत्र परस्मिन् हेतुना अशिद्धं साध्यं साध्यते स प्रसङ्गः तर्क इत्येक एतार्थः । 25
प्रत्यक्षं प्रत्यक्षमिति प्रसिद्धं हेतुतत्त्वम् । प्रसङ्गस्तु विपर्ययनिष्ठो भवति, स च साध्याभावे साधनाभावरूप
इति ॥ * तुला—उदयनाचार्यविरचितायां प्रशस्तपादभाष्यटीकायां किरणावल्यां [१०. १८५]
समामप्रायेमेतत् पं० १४ पदेन्तम् ॥ ५ बौद्धोक्तौ ॥ ६ अमिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासहेतु ॥ ७ मानसकारण-
प्रयुक्तमित्यर्थः ॥ ८ निश्चितादकारान्नस्य ॥ ९ अनिश्चिताकारस्य ॥ १० निश्चिताकारस्वभावत्वम् ॥
११ एकयोगक्षेमाभावनिबन्धनत्वात् ॥ १२ ‘द’ [=पाठान्तं विभवे शेषम्] ॥ 30

निश्चयात्मकत्वेऽपीति । वस्तुरूपनिश्चयात्मकमिन्द्रियजनं ज्ञानमिहावायः । स यद्यपि निश्चयात्मा वस्तुरूपग्राही च तथापि तेन नियतपर्ययपरिच्छेदो नियतानां किय-
तामपि पर्यायाणां वस्तुधर्माणां निश्चयो भवति । क्षयोपशमस्य द्रव्याद्यपेक्षया द्रव्याद्य-
पेक्षस्येत्यर्थः । “हेतुर्कर्मकरणेत्यभूतलक्षणे” [सि० २।२।४४] इत्यनेनेत्यभूतलक्षणा
चेयं तृतीया । आदिशब्दात् क्षेत्र-भावग्रहः । अल्पशक्तित्वात् प्रतिनियतपर्ययनिश्चायि- 5
ज्ञानजनकशक्तित्वात् ।

141B ज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमात् प्रमाणानि प्रादुःपन्ति । कर्मक्षयोपशमश्च प्रतिनियत-
द्रव्य-क्षेत्र-भावापेक्षः । ततो येन द्रव्यादिना यावत्पर्ययनिश्चायिज्ञानजननदक्षः क्षयोपशमः
प्रबोधितः स तावत्पर्ययनिश्चायकमेव प्रमाणमुपजनयति । प्रमाणमपि निश्चयात्मकतयोत्प-
न्नमपि तावत् एव पर्यायान्निश्चिनोति नाधिकान् । दुरतिक्रमा हि कारणानामाज्ञा न 10
परमुत्पापेक्षः कार्यैर्लक्ष्यपितुं शक्यते । तद्यद्यपि वस्तुग्राही निश्चयात्मा चेन्द्रियजो विकल्प-
स्तथाऽपि न वस्तुनः सर्वधर्मानवगच्छति, कियतामेवावगम्ये क्षयोपशमेनादिष्टत्वात् । अत
एव प्रमाणान्तराण्यप्युपपद्यन्ते, अनिश्चितरूपाणामपि कियतां वस्तुपर्यायाणां सत्त्वात् ।

142A द्रव्याद्यपेक्षया क्षयोपशमस्य प्रतिनियतग्राहिज्ञानजननशक्तत्वमेव स्पष्टयति-
भूम् इति । देशादिभेदा देशादिविशेषास्तैस्त्वच्छिन्नं विशेषितम् । आदिशब्दादागर्वादि- 15
ग्रहः । यो हि भूमदर्शनात् क्षयोपशमः समुल्लसति, तैर्दुस्पर्शं ज्ञानं वह्निमात्रं
गमयदपि देशादिविशेषैर्विशेषितं गमयति । तथा इन्द्रियं साक्षाद्बहुतरैर्विशेषैरिति वह्नि
गमयतीति सम्बन्धः । अत्र साक्षाच्छब्दोपादानात् पूर्वत्र परोक्षता गम्यते । इन्द्रियैर्यः
क्षयोपशमः प्रबोध्यते तैर्दुस्पर्शं ज्ञानं वह्नि साक्षादात्मानं गमयति तथा बहुतरैर्विशेषै-
र्मातुरूपोष्णत्वपर्णादिभिर्विशिष्टं च गमयति । तस्माद्विचित्रहेतुप्रभवः क्षयोपशमो 20
विचित्रशक्तिः, तत्प्रभवं विज्ञानमपि विचित्रशक्त्येव भवति । ततो निश्चयात्मकमपि
ज्ञानं न सर्वान्माना स्वविषयं निश्चिनोति, तथा च प्रमाणान्तरस्याप्यवकाशः ।

अन्यदपि क्षयोपशमसामर्थ्यं दर्शयति-

क्षयोपशमादेव च क्रमः-जनकाध्यापकं पश्यन् जनकत्वं
निश्चित्य अध्यापकत्वं निश्चिनोति ।

१ निश्चयात्मकत्वेऽप्यवायस्य नियतपर्ययपरिच्छेदः, क्षयोपशमस्य द्रव्याद्यपेक्षयाऽल्प-
शक्तित्वान्न ॥ २ कालधर्मेक ॥ ३ भूमो देशादिभेदैरवच्छिन्नं वह्निं गमयति ॥ ४ अगोरोरयम् ॥
५ ‘५’ [=पञ्चमन्तं पदम्, तस्मादुत्पन्नमिति अर्थः] ॥ ६ इन्द्रियं साक्षाद् बहुतरैर्विशेषैः ॥
७ तत्त्वैर्लक्ष्यपितुं ॥ ८ सूत्रे ॥ ९ यद्वैः ॥ १० ‘५’ [=पञ्चमन्तं पदम्, तस्मादुत्पन्नमिति अर्थः] ॥

- क्षयोपशमादेव च क्रमः । युगपदनन्तधर्मात्मकेऽपि वस्तुनि योऽयं धर्माणां
क्रमेण निश्चयः सोऽपि क्षयोपशमादेव । यत्र यत्र क्षयोपशमः प्रथमं भवति स स
143A प्रथमं निश्चीयत इत्यर्थः । क्रममेव दर्शयति—नेनेकेति । जनकः पिता स चासावप्यापकः
पाठयिता चेति विशेषणसमाप्तः । तं जनकाध्यापकं पश्यन् दृग्दवलोक्तयन्, 'पुत्रशिष्यः'
इति सामर्थ्यलक्ष्यम्, जनकत्वं निश्चित्याध्यापकत्वं निश्चिनोति । जनकाध्यापकत्वा- 5
विशेषेऽपि हि पितरमायान्तं दृष्ट्वा बालकः प्रथमं पिता मे आगच्छतीति वदति पश्चाद्-
पाठ्याय इति, पितृत्वनिश्चयन एव प्रथमं क्षयोपशमस्याविर्भावात्, पश्चाद्वाध्यापकत्व-
निश्चयने । तद्यद्यपीन्द्रियजो विकल्पो वस्तुसामर्थ्यमासी निश्चयात्मा च तथाऽपि न
143B वस्तुनः सर्वात्मना निश्चयः, क्षयोपशमस्य प्रतिनियतधर्मनिश्चायिज्ञानजननै एव
सामर्थ्यात् । अत एवैकस्मिन् प्रमाणे प्रवृत्तेऽपि सर्वेषां वस्तुधर्माणामनिश्चयादनिश्चित- 10
धर्मनिश्चयाय प्रमाणान्तराणि प्रवर्तन्ते ।

स्यान्तमप्युपपत्तिर्यजो विकल्पोऽर्थसामर्थ्यमासी तथापि न प्रमाणम्,
गृहीतग्राहित्वात् । त्वन्मतेऽपि हि नेत्रोन्मीलनान्तरभाविनाऽवग्रहेण प्रथमं सर्वात्मना
वस्तुनि परिच्छिन्ने पश्चात् तत्रैवावायधीरुदयते, गृहीतग्राहि चाप्रमाणमेव । तदुक्तम्—

“अधिगते तु स्वलक्षणे तत्सामर्थ्यजन्मा विकल्पस्तदनुकारी कार्यतस्तद्विषयत्वात् 15

- 144A स्मृतिरेव, न प्रमाणम्, अनेधिगतवस्तुरूपानधिगतेः” [हितुविन्दुः ५० ३] इति ।

१ जनकाध्यापकं पश्यन् जनकत्वं निश्चित्याध्यापकत्वं निश्चिनोति ॥ २ पुत्रस्य शिष्यः ॥

३ '७' [=सप्तम्यन्तमिदं पदम्] ॥ ४ स्वच्छिन्नान्तर्द्वालोर्वचः ॥ ५ ० दृश्यतां ५० २१ ५० २६ ५० ३२

५० ८ । “तस्मादनधिगतार्थविषयं प्रमाणमित्यपि ‘अधिगते स्वलक्षणे’ इति विशेषणीयम् । अधिगते तु स्वलक्षणे

तत्सामर्थ्यजन्मा विकल्पस्तदनुकारी कार्यतस्तद्विषयत्वात् स्मृतिरेव, न प्रमाणम्, अनेधिगतवस्तुरूपानधिगतेः” 20

इति बोद्धाचार्यधर्मकीर्तिरिचिते हेतुचिन्मौ ५० ३ । “तदेवं नीलं दृष्ट्वा ‘नीलम्’ इति ज्ञाने प्रतिभास-

मानं सामान्यं न काश्चिदर्थक्रियामुपलक्ष्यतीति प्रमाण्य अनर्थक्रियाकारित्वविषयत्वापि विकल्पस्य प्रत्यक्षपुष्-

भाविनः प्रमाणप्रसङ्गादतिव्याप्तिरिति “तत्रापूर्वार्थविज्ञानम्” [] इति प्रमाणलक्षणे मीमांसकै-

र्विशेषणमुपादेयमिति दर्शयताह—तस्माद् यत्र एवमनर्थक्रियासाधनविषयतया दर्शनपुष्टमापिनो विकल्पस्य

प्रामाण्यमयुक्तं तस्मादस्मदभिमतं “प्रमाणमविरंभादि ज्ञानम्” [प्रमाणपा० १ । ३] इति प्रमाणलक्षणे 25

व्युदस्य अनेधिगतार्थविषयं प्रमाणम् “तत्रापूर्वार्थविज्ञानं प्रमाणम्” इत्यपि एतस्मिन्पदोपपत्ति-

कथाऽन्यस्मिन् प्रमाणलक्षणे कियमाणे अतिव्याप्तिपरिहाराय विशेषणीयं विशेषणमुपादेयम् । कथं विशेष-

णीयम्? अनेधिगते स्वलक्षणे इति । अनेन हि विशेषणेन अनुमानविकल्पस्य च प्रामाण्यं सिध्यति

आलोचनाज्ञानपुष्टभाविनश्च विकल्पस्य प्रामाण्यं व्युदस्यत इति सर्वं सुखम् ।

तदेवं विविधविकल्पसाधनक्रियासाधनविषयतयाऽनेधिगतसामान्याधिगतेऽपि प्रामाण्यं निराकृत्य ‘ब’ शब्द- 30

समुचितं स्मृतिर्यत्र प्रतिषेधविकल्पेन साधारणप्रामाण्यकारणं दर्शयताह—अधिगते तु स्वलक्षणे आलोचना-

ज्ञानेन तत्सामर्थ्यजन्मा स्वलक्षणाधिगमबलभावी विकल्पस्तदनुकारी साक्षादनुपपत्तेर्द्वयसंस्कारावैव-

तदासाधनसौकर्यकारणानुकारी, दृश्यविकल्पवदेवैकीकरणवदेवमुच्यते, वस्तुतस्तु न विश्वित्वावमुच्येति, स स्मृतिरेव, कुतः। काव्येनस्तद्विषयत्वात्, न परमादेशः, काव्यमत्र स्वलक्षणे पुनश्च प्रकृतं तदव्य-
यक्तम् । तत्र काव्यसाहित्यपदस्य स्मृतिरेवाती न प्रमाणं दर्शनलक्षणेनो विवक्ष्यते । तथाहि-स्मृतौस्व-
तन्त्र्यलक्षणादपि तस्या न परमादेशाद्विषयत्वं, सातत्यस्यैन्द्रियबुद्ध्याविव स्फुटतया स्मृतावयविभासनात्,
किन्तु लक्षणेन काव्ये एव । तत्र विविक्तव्येऽपि समानमिति कथमसौ स्मृतिर्न स्यादिति ।

तत्रैव सत्य-जननमानविकल्पः स्मृतिरूपेऽपि प्रमाणमिष्यते । तथाहि-यदेवानभिप्रायवृत्तं वस्तुमात्रं
साक्षात्कारवस्तुभूतासीत् तदेव प्रदेष्टवित्येवं धूमदर्शनम् स्मरति, तद्वत् विविक्तव्येऽपि प्रमाणं भविष्यतीत्याह-
अनधिगतत्वं वस्तुनो रूपस्य अनधिगतमिति । एवं मन्वते-यत् महानसादावनमिष्यावृत्तं वस्तुमात्रं
प्राप्तुमुक्तं न तत् तद्व्यादिसम्बन्धितया एव अनुमानविकल्पेन स्मरति, किन्तु यत्र प्रदेशे प्रागननुभूतं
लक्षणमिदं । ततः साध्यमिदं दृष्टान्तमभिप्रायिदं दर्शनद्वयान्वितव्यवस्थानमिष्यावृत्तस्य वस्तुस्वरूपयोग्यवच्छेदेना-
पिक्तात् पुनश्च प्रमाणं न तु दर्शनदृष्टान्तमिदं विकल्पस्य तद्विपरीतवदिति ।" इति अचंष्टमह-
सिधिराजं हेतुविशुद्धीकाशाम् २० २३-२४ । "अनधिगतव्यवस्थे प्रमाणम्" इति प्रमाणलक्षणं परेण
कारिका दक्षिणति दर्शयति-तत्रापुर्वेति । अहमहमिकया किंवा आहोपुरुषिका, तथा करणभूतया ।
तत् स्वलक्षणमप्यस्यता अनुकरोतीति तदनुकारीति विशिष्टमिति प्रकरणाह-अस्पष्टनीलस्वलक्षणानुकारी
अप्यस्यनीलस्वलक्षणमात्मलक्षणम् । सर्व एव हि विकल्पेऽस्पष्टस्वलक्षणमः । नीलादि वस्तुतस्तु विकल्पो यः
स्वादेशेतिमात्रमिदं न तद्विकल्पलक्षणमव्यवस्थामनो निविकल्पस्य प्रसादात् । यथा चैतत् तथोमे(चे) समी-
चीनमात्रमनो विनिश्चयनिति(य इति) तत् एव(व)गन्तव्यम् । कथं पुनरस्पष्टनीलस्वलक्षणानुकारि न तु
निविकल्पस्य स्वलक्षणानुकारीत्याह-यद्यपि योऽयम्-साक्षादव्यवस्थानेन अनुत्पत्तेः ततः स्वलक्षणमिति
प्रकरणात् । यदि ततः तथोक्तं तर्हि तस्य निवर्तनीयायाकारपरिग्रहः कुतस्य इत्याह-यद्यपि योऽयम्-दर्शनेति ।
दर्शनेत्यानुभवेनाहितः संस्कारो वाक्या तस्याऽऽद्ये-आक्षेपः तद्वत्, यो व्यक्तमेतदित्यसिद्धये ।

ननु यत् तत्रावगाते तत् स्वलक्षणम्, येन(नाऽऽ)स्पष्टनीलस्वलक्षणानुकारीत्युच्यत इत्याह-तद्वदेति ।
इत्यविकल्पवदवैकीकरणात् दृश्यविकल्पवदवैकीकरणात् प्रकृतेरित्यर्थः । दृश्यविकल्पवैकीकरणं च
तस्य लक्षणेनैव दृश्यम् । तदव्यवस्थितेऽव्यवस्थावदेव न परमसाधनकरोतीत्याशयः । स विकल्पः । तद्व्यो-
(य)नात्मन्ये कथं यदीत्यव्यवस्थितव्यवस्थे स्मृतिरपि तद्व्याह-तथाहि इति ।

स्मृतिरप्यप्येवानुमानविकल्पस्य प्रतिपादनम् परः प्राह-तथाहीत्यादि । अत्रैवादिना रूपेणानवच्छिन्नत्वात्
अनधिगतव्यवस्थे वस्तुमात्रमिष्याह । महानसः सुखारशात् । आदिशब्दादयस्कारकुक्षादेर्ग्रहणम् ।
प्राह पूर्वं व्यष्टिग्रहणकाल इत्याहुम् । प्रदेशविशेषे पक्षदो । तद्वत् अनुमानविकल्पवत् ।

मनस्यव्यवस्थितानुरूपवस्तुमानविकल्पस्य प्रमाणप्रदर्शनेनास्थापि तत्राभूत्स्य प्रमाणमप्यपेक्षितमेवेति किम्-
केतोऽनधिगतव्यवस्था तन्मनस्यव्यवस्था-परं मन्यत इति । पूर्वपक्षिणा एतस्मिन्नुक्तव्येन नृपाणो निजामेवं
कल्पनाहं मन्वते केचित् निवेद्यन्ति । यथावादिना मननीयमेव दर्शयति । आदिशब्दात् कालस्य
तीक्ष्णः । साध्यमभिप्रायि केचित्प्राह । दृष्टान्तधर्मिप्राहि महानसादिधर्मिप्राहि । तत्र दृष्टान्तधर्मि-
प्राहित दर्शने(न) नैव केचित्निवेद्यमानमिना व्याहृतं वस्तु यदीत्यम् । नापि तदाह न पर्व(नापि पर्व)-
तादिसाध्यमभिप्रायिद्वयव्यवस्थेदिनो(ना)पि । तथाच विप्रति(तथाव्येऽविप्रति)र्वत्प्रकृतात् तद्विशिष्टमननि-
व्यवस्थे वस्तु यदीत्यमिति दर्शनान्वया(दर्शनद्वय)नविगतमुक्तम् । अयोग्यव्यवच्छेदेन सम्बन्धव्युदासेन ।
तद्विपरीतत्वात् अनुमानविकल्पवैकीकृतत्वात् । तेन यदा(यथा)दृश्येव निश्चयनात्" इति दुर्धकमिध-
रिचिते हेतुविशुद्धीकाशोके २० २८७-२८८ ॥ ६ अधिगतस्वलक्षणसामर्थ्येन ॥ ७ काव्यमत्र
स्वलक्षणे प्रमाणमप्यवस्थाप्य ॥

अवाह—

अव्यक्तसन्मात्रग्रहाद् विशेषावसायो भिन्नगोचरः प्रमाणम् ।
नेत्रमुन्मीलयतः सन्मात्रावगमोऽनुभवसिद्धः ।

अव्यक्तेति । अव्यक्तं विशेषांशव्यक्तिरहितं यत् सन्मात्रे सामान्यमात्रं तस्य यो
ग्रहोऽवग्रहज्ञानं तस्मात् भिन्नगोचर इति सम्बन्धः । भिन्नगोचरत्वे स्वरूपकथनद्वारेण 5
हेतुमाह—विशेषावसायो विशेषांशस्य निश्चयोऽवाय इत्यर्थः । विशेषावसायो यतो माव्यक्त-
सन्मात्रावसायस्ततो भिन्नगोचरो भिन्नविषयः सन् प्रमाणम् । वस्तुनो द्वावेवौ सामान्यं
विशेषश्च । तत्र सामान्यमवग्रहज्ञानम्, विशेषः पुनस्त्वावसेय इति कृतो गृहीतग्राहित्वं
144B येनाश्रमाप्यं स्यात्? भवद्विगमि चोक्तम्—“एकस्मिन्नापि वस्तुनि पटादौ विकल्प-
माने विकल्पप्रतिभासोऽनेकावस्थासोपाचारः, प्रत्यक्षप्रतिभासरूपसाधारणः । तस्मात् 10
साधारणासाधारणविषयतया तयोर्भेदः” [] इति ।

अपि च, यदि निर्विकल्पकप्रतिभासं एव सविकल्पकं स्यात् तदाऽस्योपर्यान्वय-
व्यतिरेकानुविधापित्वमेव हीयेत, विनिवृत्तेऽपि वस्तुनि विकल्पावस्थायां वस्तुप्रति-
भासस्यानुवृत्तेः । तस्मावग्रहा-ऽवायविषयोरेकविषयत्वम् ।

ननु वस्तुसामर्थ्यमाव्यवग्रहः सर्वात्मनापि वस्तु गृह्यायेव, अन्यथा वस्तु 15
सामर्थ्यमावित्वमेवास्य न स्यात् । ततो विशेषांशस्याप्यवग्रहेण ग्रहणात्तद्विषय एवो-
क्तो विकल्पो गृहीतग्राही अप्रमाणमेवेति । नैवम् । यतो नेत्रमुन्मीलयतो विकल्पयतः
145A सन्मात्रावगमः, मात्रग्रहणेन विशेषांशावगमनिरासः, अव्यक्तसन्मात्रस्यैव परिच्छेदोऽनुभव-
सिद्धः स्वसंवेदनसिद्धः । निद्रागुप्तां हारहाय पुमान् पुरः पटादि वस्तु पश्यन् प्रथममा-
त्मनोऽव्यक्तसन्मात्रांशावगममनुभवादेवावगच्छति । इयममुना धीमेन कियते—अनु- 20
भवेनावग्रहस्य सत्ता साध्यते, तथा अस्मैव सन्मात्रग्राहित्वं चेति ।

ननु यदि प्रथममवग्रहज्ञानं वस्तुसामर्थ्यमाव्यव्येकांशावमासि स्यात्तदा वस्तु-
सामर्थ्यमाव्येव न स्यादिति । उच्यते—

न च क्षयोपशमाधीना छद्मस्थधीर्वस्तुभाविताऽपि यथावस्तु ।
अनन्तात्मनः कियदग्रहोऽप्यदोपाय ।

25

१ अव्यक्तसन्मात्रग्रहाद् विशेषावसायो भिन्नगोचरः प्रमाणम् ॥ २ सर्वविकल्पानुपपत्तिर्नेन
अव्यक्तवस्तुभिः सह सद्यस्तथा गृह्णाति पदार्थम् ॥ ३ यतो योमानकालमेव सत्तादीर्वाक्यादीकल्पवत्तथा वस्तु
गृह्णाति ॥ ४ ‘१’ [—प्रथमापिभवत्यन्तम्] ॥ ५ निर्विकल्पकप्रतिभासत्वे ॥ ६ नेत्रमुन्मीलयतः
सन्मात्रावगमोऽनुभवसिद्धः ॥ ७ सूत्रेण ॥

ने च क्षयोपशमाधीना छद्मस्थधीर्वस्तुभावितापि वस्तुभिः कृतापि, भावितं वासितं कृतमित्येक एवार्थः, यथावस्तु वस्तुनोऽनतिक्रमेण भवति । यावद्भिः पर्यायैर्वस्तु युक्तं तावद्भिर्नावगच्छतीत्यर्थः । यद्यपि प्राकृतपुरुषधीर्वस्तुसामर्थ्यभाविनी तथापि क्षयोपशमपारवश्यदावदग्धा सती न सर्वात्मना वस्तुधर्मानवगन्तुं शक्नोति ।

5

145B यद्यवग्रहो वस्तुन एकदेशमेव गृह्णाति तदा वैस्तुनो भेदः प्राप्नोति, गृहीता-
-ऽगृहीतांशयोर्विद्वद्धर्माध्यासेन भेदादिति । उच्यते-अनन्तात्मन इति । अनन्ता आत्मानः
स्वभावाः पर्याया यस्य तस्य वस्तुनः कियदग्रहोऽपि प्रमाणेन क्रियतोऽप्यंशस्यापरिच्छेदो-
ऽपि न दोषाय, वस्तुनोऽनेकत्वस्येष्टत्वात् ।

तत् प्रमाणस्यावायस्य सामान्यविशेषरूपः प्रतिभासो वस्त्वेव । 10
अन्यथाऽनुगतव्यावृत्तबुद्धि-शब्दावपि न स्याताम्, एकरूपत्वात् ।

सम्प्रत्युत्तरवादस्य प्रस्तावनां रचयन् विकल्पप्रामाण्यवादमुपसंहरति-तैदिति ।
प्रमाणस्य प्रमाणलक्षणयुक्तस्य । वस्त्वेव परमार्थसत्त्वेव । एवं च प्रमाणोपनीतत्वात्
सामान्यविशेषात्मकः स्कन्धोऽपि वस्त्वेव । अयं च विकल्पप्रामाण्ये न्यायः-बौद्धोऽर्थो
146A विवक्षितविकल्पविषयः, सम्यक्प्रवृत्तिविषयत्वात्, यदेवं न भवति न तत् सम्यक्प्रवृत्ति- 15
विषयो यथा सम्प्रतिपन्नो वैस्त्वंश इति स्वभावः । सम्यक्प्रवृत्तिविषयत्वं निश्चितत्वेन
व्याप्तम्, न ह्यनिश्चितः सम्यक्प्रवृत्तियोग्यः, न चाविषयो निश्चेतुं शक्योऽतिप्रसङ्गात् ।
निश्चयश्च विकल्प एवेति व्यापकाभावो बाधकम् ।

स्यादेवम्-अस्तु नाम स्कन्धलक्षणोऽर्थः परमार्थः, स पुनः सामान्यविशेषात्मक
इति तु न संसहामहे । स्वलक्षणानां सकलसजातीयविजातीयव्यावृत्तस्वरूपत्वेन 20
कल्यापि सामान्यांशस्याभावात् । यत् प्रमाणवार्तिकम्-

१ न च क्षयोपशमाधीना छद्मस्थधीर्वस्तुभाविताऽपि यथावस्तु ॥ २ * अत्र हस्तलिखितादर्शं
'क्षयोपशमैपारवश्यदावदग्धा' इति विभक्तिकेतयुक्तः पाठो वर्तते, ततोऽत्र 'क्षयोपशमेन पारवश्यम्, तदेव दावः, तेन
दग्धा' इति विग्रहो ज्ञेयः ॥ ३ '६' [=षष्ठ्यन्तं पदम्] ॥ ४ अनन्तात्मनः कियदग्रहोऽप्यंशोपाय ॥

५ तत् प्रमाणस्यावायस्य सामान्यविशेषरूपः प्रतिभासो वस्त्वेव ॥ ६ '५' * अत्र '५' इत्यस्य 25
'तस्मात्' इत्यर्थः भाति ॥ ७ न केवलं परमाणवः ॥ ८ अनुमानम् ॥ ९ बाह्यग्रहणं सुखादिव्युदा-
सार्थम्, तेन न भागासिद्धौ हेतुः ॥ १० इन्द्रियजविकल्पविषयः ॥ ११ 'सम्यग्'ग्रहणं संशय-विपर्ययनिरा-
साय ॥ १२ क्षणिकत्वांशो न प्रवृत्तिविषयोऽस्मदादीनाम् ॥

“सर्वे भावाः स्वभावेन स्वस्वभावव्यवस्थितेः ।

स्वभाव-परभावार्थं यस्माद्व्यावृत्तिभागिनः ॥” [प्रमाणवा० ३।४०] इति ।

146B

अत्राह-अन्यथेति । यदि व्यावृत्तस्वभाव एवैको वस्तुनः स्यान्न सामान्य-
स्वभावोऽपि तदा घटोऽयं घटोऽयमिति सकलसदृशपरिणामघटकदम्बकानुयायिनी
याऽनुगताकारा तथा सीमन्तिनीमस्तकस्थितः श्यामोऽयं घट इति व्यावृत्ताकारा च या 5
बुद्धिस्तथैवम्भूत एव च यः शब्दस्तावनुगतव्यावृत्तबुद्धि-शब्दौ न स्याताम्, एक-
रूपत्वात् सर्वभावानां व्यावृत्तैकरूपत्वात् व्यावृत्तावेव बुद्धि-शब्दौ स्यातामित्यर्थः ।

यद्यपि घटादयो भावाः परस्परमसंपृष्टस्वभावास्तथापि जलाद्याहरणाद्येकार्थक्रिया-

147A

सामर्थ्यं तेषु पश्यतः पुरुषस्यानुगताकारबुद्धि-शब्दौ भविष्यतः । तदुक्तम्—

“एकप्रत्ययमर्थार्थज्ञानाद्येकार्थसाधने ।

10

”भेदेऽपि नियताः केचित् स्वभावेनेन्द्रियादिवत् ॥

ज्वरादिशमने काश्चित् संह प्रत्येकमेव वा ।

दृष्टा यथा वौषधयो नानात्वेऽपि न चापराः ॥” [प्रमाणवा० १।७४-७५]

इति चेत् । न, एकार्थक्रियाकारित्वे सत्यप्यनुगतबुद्धि-शब्दानुत्पाददर्शनात् । तदेवाह—

एकार्थक्रियाकारित्वेऽपि च न चक्षुरादयः समानबुद्धि-शब्द- 15

हेतवः ।

एकैवेति । आदिशब्दादालोकादीनां गुह्य्यादीनां च ग्रहः । चक्षुरादिसामग्र्या

गुह्य्यादिसामग्र्याश्चार्थज्ञानादिका ज्वरोपशमनादिका चैकार्थक्रियास्ति, न पुनः

147B

चक्षुरादयो रूपादौ ‘चक्षुः’ इत्याद्यनुगतबुद्धि-शब्दोत्पादनिबन्धनं भवन्ति । तदेकार्थक्रिया-
कारित्वमनुगतबुद्धि-शब्दोत्पादे व्यभिचारि । ततोऽनुगतबुद्धि-शब्दनिबन्धने भावेषु 20
सामान्यांशोऽभ्युपेयः ।

१ स्वरूपेण ॥ २ स्वभावः सजातीयः पदार्थः । परभावो विजातीयः ॥ ३ चक्षुः [=चतुर्थसमासः, कर्म-
धारयसमास इत्यर्थः । परो भाव इति विग्रहः] ॥ ४ ‘५’ [=पञ्चम्यन्तं पदम्] ॥ ५ अन्यथाऽनुगत-

व्यावृत्तिबुद्धिशब्दावपि न स्याताम् ॥ ६ अनुगतव्यावृत्ताकार इत्यर्थः ॥ ७ परः ॥ ८ अयं घटोऽयं 25
घट इत्युल्लेखेन एकाकारज्ञानमेकप्रत्ययमर्थः ॥ ९ ‘६’ [=षष्ठ्यन्तं विग्रहे ज्ञेयम्] ॥ १० निष्पादने ॥

११ भिन्नत्वेऽपि नानात्वेऽपि ॥ १२ युगपत् ॥ १३ ‘च’ मूलादर्शे नास्ति, दिप्पणे एव विद्यते ॥ १४

एकार्थक्रियाकारित्वेऽपि च न चक्षुरादयः समानबुद्धि-शब्दहेतवः ॥ १५ ‘६’ [=षष्ठ्यन्तं

विग्रहे पदम्, अर्थस्य ज्ञानम्] ॥

तत्कार्यावधिः समानपरिणामस्तत्राप्यस्ति ।

स्यान्मतम्—चक्षु रूपाऽऽलोक-मनस्कारेष्वपि 'चक्षुर्ज्ञानजनकम्, रूपं ज्ञानजनकम्' इत्येवमनुगतबुद्धि-शब्दावेकार्थक्रियानिवन्धनौ विद्येते एव, तत् कुतो व्यभिचार इति ? तन्न, यस्मात् तत्कार्यावधिस्तदिन्द्रियज्ञानलक्षणं कार्यमवधिर्यस्य स समानपरिणामस्तत्रापि चक्षुरादिषु गुह्यच्यादिषु चाऽस्ति । अयमर्थः—यावतोऽनुगतबुद्धि-शब्दयोश्चक्षुरादयो निमित्तं 5
148A भवन्ति तावतोर्विषये तेषां सामान्यांशोऽप्यस्ति, ततश्च 'अयमपि ज्ञानजनकोऽयमपि ज्ञान-जनकः' इत्येवमप्यनुगतबुद्धि-शब्दौ नैकार्थक्रियानिवन्धनौ, अपि तर्हि ? सामान्यांश-निवन्धनावेव । ततो यदि कचिदपि सामान्यांशाभावेऽप्यनुगतबुद्धि-शब्दावेकार्थक्रिया-निवन्धनौ स्यातां तदा न स्यादेव व्यभिचारः । तत्तु नास्ति, ततो व्यभिचार एव ।

क्रिया अपि विलक्षणा नैकत्वहेतवः । तथा चैकः परा- 10
मशोऽप्यसिद्धः ।

किञ्च, यन्निवन्धनावनुगतबुद्धि-शब्दौ भावेष्विष्येते ता अपि क्रिया यदि सर्वथा विलक्षणा एव तदाऽनुगतबुद्धि-शब्दौ तन्निवन्धनौ न प्राप्तुतः, विलक्षणस्य विलक्षण-
148B बुद्धि-शब्दयोरेव हेतुत्वात् । एतदेवाह—क्रिया अपि जलधारणादिका विलक्षणाः सर्वथा सदृशपरिणामशून्या नैकत्वहेतवो नैकत्वनिवन्धनबुद्धि-शब्दनिमित्तं प्राप्तुवन्ति । कार्ये 15
कारणोपचागादेकत्वशब्देनैकत्वनिवन्धनावनुगतबुद्धि-शब्दाबुध्येते । एकत्वं च सदृशपरि-णाम एव, परस्पराभेदस्यानभ्युपगमात् ।

स्यादेतत्—विलक्षणा अपि क्रिया एकैपरामर्शजनकत्वेनोपचरितसादृश्याः सत्यो भावेष्वानुगतबुद्धि-शब्दनिवन्धनं भवन्त्येवेति । उच्यते—तैथेति । यदा ताः क्रिया
149A विलक्षणाः सत्यो भावेष्वानुगतबुद्धि-शब्दनिवन्धनं न प्राप्तुवन्ति तथा च सति एकः 20
परामर्शोऽपि तैद्विषयोऽस्माकं न सिद्धः । यैथा ताः क्रिया विलक्षणाः सत्यो नानुगत-बुद्धि-शब्दनिवन्धनं भावेषु भवितुमर्हन्ति तथा परामर्शमप्येकैविषयमुत्पादयितुं न शक्नु-

१ आलोको मनस्कारश्च ज्ञानजनक इति ॥ २ तत्कार्यावधिः समानपरिणामस्तत्राप्यस्ति ॥ ३ प्रसः [=प्रथमसमासो बहुव्रीहिरित्यर्थः] ॥ ४ एकार्थक्रिया निवन्धनं ययोः ॥ ५ सजातीयविजातीयव्यावृत्ता एव ॥ ६ क्रिया अपि विलक्षणा नैकत्वहेतवः ॥ ७ एकत्वं सदृशपरिणामः कारणरूपः, तस्य कार्यम् अनुगतबुद्धि-शब्दरूपम्, तत्र कार्ये एकत्वस्य सदृशपरिणामस्य कारणरूपस्योपचारः सूत्रे ॥ ८ * अत्र 'प्रसञ्जा' इति लिखितं भाति तत्र 'प्रस' इति स्पष्टम्, तस्य च प्रथमसमासो बहुव्रीहिरित्यर्थः । किन्तु 'आ' इत्यस्य अर्थो न ज्ञायते । दृश्यतां पृ० १९ टि० १ ॥ ९ स च भेद एव संगच्छते ॥ १० एताः सर्वा जलधारणक्रिया इत्युल्लेखेन एकाकारज्ञानजनकत्वेन ॥ ११ तथा चैकः परामर्शोऽप्यसिद्धः ॥ १२ क्रिया ॥ १३ एतदेव स्पष्टं विवृणोति ॥ १४ एकरूपम् ॥ 25

वन्त्येव । न खलु सर्वथा विसदृशपरिणामेषु स्तम्भ-कुम्भा-ऽम्भोरुहेष्विवैकः परामर्शो भवति । तेनैतदपि प्रत्युक्तम्—

“एकप्रत्ययमर्शस्य हेतुत्वाद् धीरभेदिनी ।

एकधीहेतुभावेन व्यक्तीनामप्यभिन्नता ॥” [प्रमाणवा० १।११०] इति ।

149B सविकल्पिका-ऽविकल्पिकानां धियां सर्वथा विसदृशपरिणामाभ्युपगमे एकपरामर्श- 5
स्यैव चिन्त्यत्वात् । तस्मात् सदृशपरिणामाभ्युपगमे एव भावेऽनुगतबुद्धि-शब्दौ घटेते,
नान्यथा ।

ननु यदि सदृशपरिणामेष्वेवानुगतबुद्धि-शब्दौ तदा कथं निवृत्तपाकक्रिया-
सदृशपरिणामेषु पाचकेषु तौ भवत इति । अत्राह—

निवृत्तपाकादौ पाचकादौ ज्ञान-शक्त्यपेक्षौ बुद्धि-शब्दौ । 10

निवृत्तपाकादौ पाचकादाविति । आदिशब्दाद्याजकादिपरिग्रहः । पाचकादौ ह्यनु-
गतबुद्धि-शब्दयोर्ज्ञानं शक्तिः पाकादिक्रिया च निबन्धनम् । यः पाकादिक्रियां कर्तुं
जानाति शक्नोति अनुतिष्ठति च स पाचको याजको वा व्यपदिश्यत इत्यर्थः । ततो
यद्यपि निवृत्तपाकादौ पाचकादौ क्रिया नास्ति तथापि ज्ञान-शक्ती स्तः, ततस्तदपेक्षा-

150A वनुगतबुद्धि-शब्दौ भविष्यतः । अत एव समग्रसामग्रीकत्वाभावादीपत् स्वलत एव । 15

न खलु यथा पाकादिक्रियां कुर्वाणे पाचकादावस्वलितौ पाचकादिबुद्धि-शब्दौ तथैवाऽ-
कुर्वाणेषुऽपि । अत्र चानुभव एव प्रमाणम् । यस्य तु शास्त्रसंस्कारादिना ज्ञान-शक्ती
एव स्तो न तु क्रिया तत्र स्वलितार्थेऽपि न भवतः, परिपूर्णनिमित्तायाः कदाचिद-

150B र्थभावात् । अनुष्ठितपाकादिक्रियेषु च पुंसि शब्दप्रत्ययान्तरनिमित्तमनुतिष्ठति पाकादि- 20

शब्द-प्रत्ययौ न भवतः, शब्द-प्रत्ययान्तराभ्यां चाधितत्वात् । तस्माद्यत्र परिपूर्णं
निमित्तमस्ति तत्र पाचकादिबुद्धि-शब्दावस्वलितौ भवतः, यत्र तु निवृत्तक्रियत्वाद-
परिपूर्णं तत्रैषस्वलितौ, यत्र तु क्रिया न वर्तमाना नापि भूतपूर्वा तत्र भवत एव
नेति भावः ।

151A स्यादेवम्—‘प्रधानकार्योऽयं प्रधानकार्योऽयम्’ यदि वा ‘ईश्वरकार्योऽयमीश्वरकार्यो- 25
ऽयम्’ इत्येवं यावनुगतबुद्धि शब्दौ भावेषु केषांश्चित् प्रादुर्भवतस्तौ कथं त्वन्मते घटेते ? न
खलु तेषु प्रधानादिकार्यत्वपरिणामः सम्भवति, भावानां प्रधानादिकार्यत्वस्य भवद्भिन्नङ्गी-

१ प्रतिव्यक्तिभिन्नजलधारणक्रियागतबुद्धयो भिन्ना अपि ‘एताः सर्वा जलधारणक्रियाः’ इत्येकज्ञानस्य हेतुत्वाद-
भिन्नाः, तस्याश्चाभिन्नाया व्यक्तयो हेतव इति ता अप्यभिन्ना भण्यन्ते इति कारिकार्थः ॥ २ सप्तम्यन्तम् ॥

३ निवृत्तपाकादौ पाचकादौ ज्ञानशक्त्यपेक्षौ बुद्धिशब्दौ ॥ ४ पुंसः ॥ ५ पञ्चादिक्रिया ॥ ६
अनुगतबुद्धि-शब्दौ ॥ ७ परिपूर्णं हि निमित्तं त्रिकल्पमनुष्ठानादि ॥ ८ तस्य पुंसः ॥ ९ सति ॥ १० सांख्य्यादीनाम् ॥ 30

करणात् । ततो यथा प्रधानादिकार्यत्वलक्षणसदृशपरिणामाभावेऽपि भावेऽनुगतबुद्धि-
शब्दौ भवतस्तथा घटादिषु सदृशपरिणामाभावेऽपीति ।

अत्रोच्यते—

प्रधानादिकार्यरूपौ तु संकेत-व्यामोहनिमित्तौ, तदभावेऽ-
भावात् । अध्यक्षतो वस्तुमात्रावगमात् ।

5

- 151B प्रधानादीति । आदिशब्दादीश्वरादिग्रहः । प्रधानादिकार्या ईश्वरकार्या वा
भावा इत्येवंरूपौ यावदनुगतबुद्धि शब्दौ भवतो भावेषु तौ सङ्केत-व्यामोहनिमित्तौ, सङ्के-
तात् तथा समयात् व्यामोहात् कुशास्त्रश्रवणसंस्काराद् भवतो न सदृशपरिणामात् । तदभावे
तयोः सङ्केत-व्यामोहयोरभावे अभावात् प्रधानादिकार्यत्वलक्षणयोर्बुद्धि-शब्दयोरनुत्पादात् ।
अध्यक्षतोऽध्यक्षेण वस्तुमात्रावगमात् वस्तुमात्रस्य प्रधानादिकार्यत्वरहितस्यावबोधत्वात् । 10
वृद्धैर्हि न यस्य प्रधानादिकार्यमिति सङ्केतः कृतो नापि व्यामोहोऽस्ति न तस्य पुरः
पदार्थान् पश्यतः प्रधानादिकार्या एत इति बुद्धिरुदयते । अत एव तेषां शब्दोऽपि
152A न भवति, बुद्धिनिबन्धनत्वात् तस्य ।

वृक्षादिष्वप्येवं किं नेष्यत इति चेदाह—

वृक्षादिषु स्वतः सर्वस्य समानपरिणामावगमः । शब्दः 15
संकेतमप्यपेक्षते, क्षयोपशमान्यथानुपपादात् ।

- वृक्षादिषु आदिशब्दात् घटादिषु स्वतः सङ्केत-व्यामोहौ विना सर्वस्य नैकस्य
कस्यचित् समानपरिणामावगमः सदृशपरिणामावबोधो भवति । यथा हि 'प्रधानादिकार्यम्'
इति सङ्केत-व्यामोहौ विना न भावेषु प्रधानादिकार्यत्वलक्षणसदृशपरिणामः प्रत्यक्षतो
152B वीक्ष्यते, नैवं वृक्षत्वादिलक्षणः, तस्य सङ्केत-व्यामोहौ विनापि प्रतीयमानत्वात् । 20
अकृतवृक्षशब्दवाच्यत्वसङ्केतोऽपि हि बालको वृक्षान् पुरः पश्यंस्तेषु सदृशपरिणामं
प्रतिपद्यत एव । न च यो यदभावेऽपि भवति स तन्निबन्धन इति वदन् कृती
भवति । तत् प्रधानादिकार्यत्वलक्षणावनुगतबुद्धि-शब्दौ भावेषु सङ्केत-व्यामोहकृतौ, तद्भावे
भावादभावेऽभावाच्चेति ।

- १ प्रधानादिकार्यरूपौ तु सङ्केतव्यामोहनिमित्तौ ॥ २ तदभावेऽभावात् ॥ ३ अध्यक्षतो 25
वस्तुमात्रावगमात् ॥ ४ बुद्धेरनुदयादेव ॥ ५ तथा तेन प्रकारेण 'प्रधानेश्वरादिकार्याः' इत्युल्लेखेन
शब्दोऽपि ॥ ६ वृक्षादिषु स्वतः सर्वस्य समानपरिणामावगमः ॥ ७ * अत्रेदं बोध्यम्—अत्र
पूर्वं ग्रन्थाकाराभ्यामीदृशः पाठः लिखित आसीत्—

153A शब्दः सङ्केतमप्यपेक्षते । सदृशपरिणामेषु भावेष्वेकः शब्दः प्रवृत्तिमातन्वानः
सङ्केतमपि समयमप्यपेक्षते, न केवलं सदृशपरिणामदर्शनमिति अपिशब्दार्थः, क्षयोपशमस्या-
ऽन्यथा सदृशपरिणामदर्शनं सङ्केतकरणं च विनाऽनुपपादादनुपपद्यमानत्वात् । विश्वरूपो
153B हि ज्ञानावरणीयादिकर्मणां क्षयोपशमः क्वचित् कदाचित् कथञ्चिद्भवति, क्षयोपशमा-
धीनाश्च लुप्तस्थजनानां सर्वाः प्रवृत्तयः । अयमर्थः—अनुगतबुद्धः सदृशपरिणाम एवैकं 5
निमित्तमनुगतशब्दस्य तु सदृशपरिणामः सङ्केतश्चेत्युभयं निमित्तमिति । तदनुगत-
बुद्धि-शब्दान्यथानुपपत्त्या सामान्यांशोऽपि भावेष्वाङ्गीकर्तव्य एवेति स्थितम् ।

नन्वयमनुगतप्रत्ययो भ्रान्त एवेति कथं तदन्यथानुपपत्त्या वस्तुसन् सामान्यांशो
भावेषु साध्यत इति । अत्राह—

न चायं भ्रान्तः, सर्वत्राऽस्खलितत्वात्, निबन्धनाभावाच्च । 10
अतत्कार्यकारणव्यावृत्तिश्चक्षुरादावप्यस्ति । वासनाहेतुर्न सर्वत्र
स्यात्, व्यामोहासम्भवात् । तदयं शाश्वतिको निर्भासो बाह्य-
सदृशपरिणतिनिबन्धनः प्रमाणम् ।

न चायमनुगताकारः प्रत्ययो भ्रान्तो निर्विषयः, सर्वत्र सर्वदाऽस्खलितत्वात् । अस्खलितत्वं
च प्रमाणाबाधितत्वं सर्वपुरुषभावित्वं चोच्यते । नायं प्रत्ययः प्रमाणेन बाध्यते नापि 15
154A कस्यचिन्न भवति, किन्तु प्रमाणाबाधितः सर्वपुरुषभावी चायं तस्मादभ्रान्त एव ।
न केवलमस्खलितत्वान्न भ्रान्तः, तथा निबन्धनाभावाच्च । यद्ययं प्रत्ययः सदृशपरिणाम-
निबन्धनो न भवति तर्हि निबन्धनान्तरं किञ्चिद्वाच्यम् । न खलु भ्रान्तिरपि
निर्निबन्धना सम्भवति, अहेतोर्देश-कालनियमाभावात् । निबन्धनान्तरं च किञ्चिदपि
नास्त्येव । 20

“च । वृक्षादिलक्षणौ पुनः सदृशपरिणामकृतौ, संकेत-व्यामोहाभावेऽपि भावात् । ननु मा भूद् वृक्षोऽयमित्यनु-
गताकारः प्रत्ययः संकेतनिबन्धनस्तदभावेऽपि भावात्, शब्दः पुनस्तन्निबन्धन एवास्तु संकेताभावे नियतं
स्तस्याभावात् । न खलु सदृशपरिणामं वृक्षेषु पश्यन्नपि शिशुस्तेषामेकशब्दवाच्यत्वमवस्यतीति । अत्राह”

किन्तु पश्चाद् ग्रन्थकाराभ्यामेव “च । वृक्षा” इत्यस्य स्थाने “चेति” इति कृतम्, ततः परं “[दिलक्षणौ
.....अत्राह]” इति च सर्वोऽपि पाठः [] एतादृशे कोष्ठके निश्चिप्य ग्रन्थकाराभ्यामेव परित्यक्तः । 25

॥ शब्दस्य ॥

१ क्षयोपशमसामान्यथानुपपादात् ॥ २ नानारूपः ॥ ३ कर्मणां इति हस्तिलिखितादर्शे पाठः ॥ ४
अनुगतप्रत्ययान्वं ॥ ५ न चायं भ्रान्तः ॥ ६ न चायं भ्रान्तः सर्वत्रास्खलितत्वात् ॥ ७
द्विचन्द्रादिज्ञानं प्रमाणाबाधितम् ॥ ८ सर्वपुरुषाबाधितत्वं च ॥ * ‘सर्वपुरुषाबाधितत्वं च’ इति ‘सर्व-
पुरुषभावित्वं च’ इत्यस्य टिप्पणं भाति ॥

स्यादेवम्—अतत्कार्येभ्योऽतत्कारणेभ्यश्च व्यावृत्तिरस्ति निबन्धनम्, तदुक्तम्—

“इतरेतरभेदोऽस्य बीजं संज्ञा यदर्थिका ।” [प्रमाणवा० १।७३] इति ।

तदुक्तम्, अतत्कार्यकारणव्यावृत्तिश्चक्षुरादिभिर्व्यभिचारात् । तदाह—अतदिति । तद
154B विवक्षितं कार्यं कारणं च येषां ते तथा, न तथा अतत्कार्यकारणास्तेभ्यो व्यावृत्तिर्या सा
चक्षुरादावप्यस्ति, आदिशब्दाद् रूपा-ऽऽलोकादिग्रहः । चक्षू-रूपा-ऽऽलोक-मनस्काराणाम- 5
ज्ञानजनकेभ्यः स्वकारणभिर्नकारणेभ्यश्च घटादिभ्यो व्यावृत्तिरस्ति, न चासावनुगत-
प्रत्ययनिबन्धनम् । न खल्वतत्कार्यकारणव्यावृत्तावपि चक्षू-रूपा-ऽऽलोक-मनस्कारेषु
घटेष्विवानुगताकारः प्रत्ययः प्रादुरस्ति । चक्षुरिति प्रत्ययस्य रूपा-ऽऽलोक-मनस्कारेष्व-
भावात् । तस्मादतत्कार्यकारणव्यावृत्तिरेकाकारप्रत्ययस्य निबन्धनं नोपपद्यते ।

155A अनुगताकारप्रत्ययस्यानादिभवाभ्यस्ता कुवासना निबन्धनं न सदृशपरिणाम इति 10
चेत्, उच्यते—वासनेति । वासनाऽविद्या हेतुर्यस्य स तथाभूतो यद्यनुगताकारः प्रत्ययः
स्यात् तदा न सर्वत्र पुरुषे देशेऽवस्थायां वा स्यात्, किन्तु कचिदेव । कस्मात् ?
व्यामोहाऽसम्भवात्, स्वतः कुशास्त्रश्रवणाद्वा बुद्धिवैपरीत्यं व्यामोहः । सर्वत्रेति पदं
योज्यते । व्यामोहनिमित्ता हि वासना, व्यामोहस्य च सर्वत्र पुरुषे देशेऽवस्थायां
वा सद्भावो न सम्भवति । ततो यद्यनुगताकारः प्रत्ययो वासनानिबन्धनः स्यात्तदा 15
सर्वत्रिको न स्यात् । तदित्युपसंहरति । तत् तस्मादयं शाश्वतिकः सदाभावी निर्भासो-
155B नुगताकारो ज्ञानप्रतिभासो बाह्यसदृशपरिणतिनिबन्धनः बाह्यानां घटादीनां यः सदृशपरिणाम-
स्तत्कारणकस्तत्प्रभवो वस्तुविषयत्वेन प्रमाणम्, न पुनरन्यनिबन्धनत्वेनाप्रमाणमित्यर्थः ।
संख्यादौ पाठेऽपि “ऋवर्णोर्वर्ण” [सि० ७।४।७१] इत्यादिष्वेते वर्जनाच्छेषश्चङ्गः

१ इतरस्मादितरस्मात्, कोऽर्थः ? अतत्कार्यादतत्कारणाच्च यो भेदः ॥ २ अनुगतप्रत्ययस्य ॥ ३ शब्दः ॥ 20
४ य इतरेतरभेदोऽर्थः प्रयोजनमस्याः ॥ ५ अतत्कार्यकारणव्यावृत्तिश्चक्षुरादावप्यस्ति ॥ ६ न ज्ञानं
यानि जनयन्तीति ॥ ७, ८ ‘अतत्कार्येभ्यः, अतत्कारणेभ्यः’ इति द्वयं विशेषणाम्यामुक्तम् ॥ ९ वासना-
हेतुर्न सर्वत्र स्यात् ॥ १० तदयं शाश्वतिको निर्भासो बाह्यसदृशपरिणतिनिबन्धनः
प्रमाणम् ॥ ११ यस्य ॥ १२ * ‘भर्तुसन्ध्यादेरण् । ६।३।८९ । भं नक्षत्रं तद्वाचिस्यः, ऋतुवाचिस्यः
सन्ध्यादिभ्यश्च कालवाचिस्यः शेषेऽर्थे अण् प्रत्ययो भवति । इकणोऽपवादः ।सन्ध्या 25
सन्धिवेला अमावास्या त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी पौर्णमासी प्रतिपत् शश्वत् इति सन्ध्यादिः । ‘ऋवर्णोर्वर्णात्’
[७।४।७१] इति सूत्रे अशश्वदिति प्रतिषेधात् ‘शश्वत्’शब्दादिकणपि, शाश्वतम्, शाश्वतिकम् ।”
इति सिद्धहेमचन्द्रवृत्तौ ॥ १३ * “ऋवर्णोर्वर्णदोसिमुसशश्वदकस्मात् इकस्येतो लृक् । ७।४।७१ ।
ऋवर्णान्ताद् उवर्णान्ताद् दोसशब्दादिसन्तात् उसन्तात् शश्वदकस्माद्विर्जितात् तकारान्ताच्च परस्य इकप्रत्ययस्य
सम्बन्धिन इत् इकारस्य लृक् भवति, मातुरागतं मातृकम्, पैतृकम्, ‘ऋत् इकण्’ [६।३।१५१] । 30
‘शश्वदकस्मात्’प्रतिषेधः किम् ? शश्वद् भवं शाश्वतिकम्, ‘वर्षाकालेभ्यः’ [६।३।७९] इतीकण् । आकस्मिकम् ।”
इति सिद्धहेमचन्द्रवृत्तौ ॥ १३ * “च्छ” इत्यक्षरादनन्तरं श्वच्छब्दादिकणपि भवति शं इति
पाठोऽत्र लिखित्वा ग्रन्थकाराभ्यामेव धृष्ट्वा अपाकृतः ॥

शाश्वतिको "वर्षाकालेभ्यः" [सि० ६।३।८०] इतीकणपि । तद्वस्तुनः सामान्य-
विशेषरूपत्वानभ्युपगमेऽनुगतव्यावृत्तिबुद्धि-शब्दौ न स्यातामिति स्थितम् । ननु यथा
सादृश्य-वैसदृश्यनिबन्धने वस्तुन्यनुगत-व्यावृत्तिबुद्धिस्तथा सादृश्य-वैसदृश्ययोरपि प्राप्नुतः,
तैयोस्तत्रापि भावात् । तथा चानवस्थितिः । अथ तयोस्ते विनाऽपि अनुगत-
व्यावृत्तिबुद्धी इष्येते तदा वस्तुन्यपि तथाभावप्रसङ्ग इति । तन्न । यतो यथा 5
घटादीनां प्रत्यक्षज्ञानयोगात् प्रत्यक्षत्वं प्रत्यक्षज्ञानस्य तु स्वत एव तथाऽत्रापि भविष्यति ।
ये तु ज्ञानस्यापि परतः प्रत्यक्षत्वममंसत तेषां सामान्यैर्व्यभिचारः ।

तुल्यज्ञानगोचरो वस्तुभावः समानपरिणामः स सामा-
न्यम् । अन्यो विशेषः । तौ वस्तुनः स्यादभिन्नावन्योन्याविना-
भूतौ सद्भूतौ । अत एवाविरोधः ।

तत्र सामान्यांशस्वरूपं कथयति-तुल्यस्य सदृश्यस्य ज्ञानस्य प्रत्ययस्य गोचरो
156A विषेयो वस्तुभावो वस्तुपर्यायः समानपरिणाम उच्यते । स इति समानपरिणामः सामान्य-
मित्युच्यते । न पुनर्यथा परे प्राहुः-नित्यमेकं निरंशं सर्वस्वव्यक्त्यनुयायि च, तथा-
भूतस्य निषेत्स्यमानत्वात् ।

विशेषांशस्य स्वरूपमाह-अन्यो विशेषः उक्तलक्षणात् समानपरिणामादन्यो विपरीत- 15
लक्षणो विशेषो विशेषांशः । योऽतुल्यज्ञानगोचरो वस्तुभावः स विशेषांश इत्यर्थः ।

ताविति सामान्य-विशेषौ वस्तुनो धर्मिणः सकाशात् स्यात् कथञ्चिद् भिन्नौ व्यति-
रिक्तावन्योन्याविनाभूतौ परस्परनान्तरीयकौ, सामान्यांशं विना विशेषांशो न भवति
156B विशेषांशं च विना सामान्यांशः । सद्भूतौ प्रमाणावाधितौ परमार्थसन्तावित्यर्थः ।
प्रमाणावाधितत्वं च पूर्वोदितनीत्या द्रष्टव्यम् । एतेन ये सामान्यं परमार्थसदपि स्व- 20
व्यक्तिभ्य एकान्तभिन्नमभिदधति ते निरस्ताः तथा विशेषांशमपि ये वस्तुस्वभावरूपमेव
मन्यन्ते न पुनर्विशेषपरिणामरूपं वस्तुनो भिन्नाभिन्नं धर्मं तेऽपि च ।

अत एवेति, यत एव सामान्यविशेषौ वस्तुधर्मौ सद्भूतौ अत एवाविरोधः ।

१ • "वर्षाकालेभ्यः । ६।३।८० । वर्षाशब्दात् कालविशेषवाचिभ्यश्च शेषेऽर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ॥"
इति सिद्धहेमचन्द्रदृष्टौ ॥ २ अनुगत-व्यावृत्तिबुद्धयोः सादृश्य-वैसदृश्यबुद्धयोः ॥ ३ यथा सामान्येषु 25
सामान्यान्तरं विनापि अनुगता बुद्धिस्तथा सादृश्य-वैसदृश्ययोरपि स्वत एव सादृश्य-वैसदृश्यबुद्धी स्यातामित्यर्थः ॥
४ तुल्यज्ञानगोचरो वस्तुभावः समानपरिणामः स सामान्यम् ॥ ५ सर्वपुरुषविज्ञानानां
विषयः ॥ ६ तौ वस्तुनः स्यादभिन्नावन्योन्याविनाभूतौ सद्भूतौ ॥ ७ केवलानेव विशेषान्
बोद्धा मन्यन्ते, न पुनः सामान्यगमिति वस्तु ॥ ८ अत एवाविरोधः ॥

वस्तुनः सकाशादेकदा सामान्य-विशेषयोर्भेदा-ऽभेदसद्भावलक्षणो विरोधो न भवति ।
 तथाहि—भेदा-ऽभेदयोर्विरोधः परस्पराभावरूपत्वं वा स्यादेकान्तभेदाभेदेवत्, धर्मिणि
 157A परस्पराभावापादकत्वं वा शीतोष्णवत्, परस्पराभाववत्त्वं वा दण्डित्व-कुण्डलित्ववत् ।
 तत्र नाद्यः, कथञ्चिद्भेदाभेदयोरभ्युपगमात् तयोश्च परस्पराभावरूपत्वाभावात्, एका-
 न्तभेदाभेदयोरेव तद्रूपत्वात् । अन्यथा कथञ्चित्त्वव्याघातः, द्वितीयरूपाभावेनैकान्तत्व- 5
 प्रसङ्गात् । कथञ्चित्त्वव्याघातादेव द्वितीयोऽपि न । नापि तृतीयः, कृतकत्वा-ऽनित्य-
 त्वादेरपि परस्पराभाववत्तामात्रेण विरोधप्रसङ्गात् । चतुर्थस्तु प्रकारो न सम्भवति ।
 तत् सामान्य-विशेषौ धर्मौ धर्मिणः कथञ्चिद् व्यतिरिक्ता-ऽव्यतिरिक्तौ प्रमाणोपनीतौ
 परमार्थसन्ताविति ।

स्यान्मतम्—येषामेकं सत् सामान्यं भूतेषु कण्ठगुण इव स्वव्यक्तिष्वनुगतं तेषां 10
 157B तन्निबन्धनोऽनुगताकारः प्रत्ययो युज्यते ग्राह्यस्याप्यनुगतत्वात् । भवतां तु सदृश-
 परिणामः सामान्याख्यः प्रतिव्यक्ति भिन्नः कथमनुगताकारप्रत्ययहेतुः स्याद्, ग्राह्य-
 स्याननुगतत्वात् ? अन्यथा विसदृशपरिणामस्यापि विशेषाख्यस्य तद्वेतुत्वप्रसङ्गः, प्रति-
 व्यक्तिभिन्नत्वस्याविशेषादिति ।

अत्राह—

15

प्रतिव्यक्ति भेदाविशेषेऽपि अनयोर्भिन्नधीहेतुत्वम्, सामर्थ्य-
 वैचित्र्यात्, घटोदञ्चनादिवत् ।

प्रतिव्यक्तीति । व्यक्ति व्यक्ति प्रति प्रतिव्यक्ति भेदाविशेषेऽपि अनयोः सामान्य-
 विशेषधर्मयोर्भिन्नधीहेतुत्वम् । सामान्यांशोऽनुगताकारप्रत्ययहेतुः, विशेषांशः पुनर्व्यावृत्ता-
 कारप्रत्ययहेतुः, सामर्थ्यवैचित्र्यात् । विचित्रं हि पदार्थानां सामर्थ्यं कस्यचित् कदा- 20
 चित् कचिद् भवति । ततः सदृशपरिणामः प्रतिव्यक्ति भिन्नोऽप्यनुगताकारप्रत्ययजनने
 158A समर्थो विसदृशपरिणामस्तु तेषांभूतोऽपि व्यावृत्ताकारप्रत्ययजनेन । घटोदञ्चनादिवदिति
 साधर्म्यम्, आदिशब्दाच्छावादिग्रहः । यथाहि मादृत्वाविशेषेऽपि घटो 'घटोऽयम्'
 इति प्रत्ययजनने समर्थो न 'उदञ्चनमिदम्' इति । उदञ्चनमपि 'उदञ्चनमिदम्' इति

१ एकान्तभेदो हि एकान्तभेदाभावरूपः, एकान्तभेदो हि एकान्तभेदाभावरूपः ॥ २ परस्पराभावरूपत्वात् ॥ 25
 ३ एकस्य भेदस्याभेदस्य वा अंगीकारे द्वितीयस्य निराकरणे एकान्तत्वमेवाप्यातीत्यर्थः ॥ ४ विषयो ॥ ५
 नै० [नैयायिकानाम्] ॥ ६ भूतानि ग्रह-नक्षत्राणि, तेषां कण्ठे दीर्घगुणोऽर्चनार्थं निबध्यते ॥ ७ सामा ॥
 ८ अनुगताकारप्रत्ययहेतुत्वम् ॥ ९ प्रतिव्यक्ति भेदाविशेषेऽप्यनयोर्भिन्नधीहेतुत्वम् ॥ १० प्रतिव्यक्ति
 भिन्नोऽपि ॥ ११ समर्थः ॥

प्रत्ययजनने समर्थं न 'घटोऽयम्' इति । तथा सदृश-विसदृशपरिणामयोः प्रतिव्यक्ति-
परिसमाप्तत्वाविशेषेऽप्यनुगत-व्यावृत्ताकारप्रत्यययोजनकत्वम्, सामर्थ्यवैचित्र्यात् ।

158B अपि च, भावान् पश्यतः पुरुषस्य नैकं भूतेषु कण्ठगुण इव बहुष्वनुगतं
किञ्चिदाभासते । तथाहि—'गौरयं गौरयम्' इति प्रत्ययो य उत्पद्यते न तत्र व्यक्ति-
भिन्नस्यानुगतस्य कस्यचिदप्यनुसन्धानमस्ति, न हि 'यच्छावलेये रूपं तद् बाहुलेयेऽपि' 5
इत्येवमाकारोऽयं प्रत्ययः संवेद्यते । नापि व्यक्त्यभिन्नस्यानुगतस्य कस्यचित्, 'य एव
159A बाहुलेयः स एव शावलेयः' इत्येवं प्रत्ययानुभवात् । ततो भेदा-ऽभेदाभ्यां सामान्या-
संवेदानाच्च सामान्याभासं विज्ञानम् ।

ननु परस्परविलक्षणानां 'भेदानामेकोपाधिसम्बन्धमन्तरेण न 'गौर्गौः' इति प्रत्यया-
भेद उपपद्यते । न हि स्वार्त्मन्येषां विजातीयभिमतभेदवैलक्षण्यमस्ति । 'तच्छा- 10
वलेयापेक्षया बाहुलेय-घटयोरविशेषेऽपि यच्छावलेय-बाहुलेययोगौर्गौरिरिति प्रत्ययो न घटे
तदेकगोत्वसम्बन्धादिति सिद्धः सामान्यप्रतिभास इति । तदपि न, गौर्गौरिति प्रत्ययेन
159B विशेषस्य 'इहं इदानीम् अयम्' इत्येवं देश-काल-स्वरूपैवेतो विषयीकरणात् 'नित्ये
व्यापिन्येकस्मिंश्च देशादीनामभावादिति कथं सामान्यस्य प्रतिभासः स्यात् ? यत्
पुनर्भेदाविशेषेऽपि बाहुलेय-शावलेययोरिव 'गौर्गौः' इति प्रत्ययो न घटे तत्र सदृशपरिणामा- 15
भावः कारणम् । बाहुलेय-शावलेयौ हि परस्परं सदृशपरिणामवन्तौ, न तु घटः ।

स्यादेवम्—'गौर्गौः' इति प्रत्ययो देशादिनियतान् विशेषानेवानुसन्धत्त इति
काममनुमन्यामहे, किन्त्वेकगोत्वोर्पोधीनिति ब्रूमः । न, गोत्वविशेषणानां गवाम-
प्रतिभासनात् । न हि यथा दण्डग्रहणपुंस्सरं दण्डिनि विज्ञानमेवं गोत्वग्रहणपूर्वकं
160A शावलेयादिषु । एकमेव हि 'गौः' इति विज्ञाने किञ्चिदाभासते, द्वयोरत्र तैट्थयोर्विशेषण- 20
विशेष्यभूतयोर्वाऽनवगमादिति नायं गोत्वमुखेन विशेषावगमः । 'भेदा-सामान्ययोः
सम्बन्धोऽस्मिन् दण्डवदप्रतिभासः सामान्यस्येति चेत्, कुतस्तर्हि 'घटेषु रूपादयः, इह

१ कर्तृभूतयोः ॥ २ कर्मभूतयोः ॥ ३ पृथग् सिद्धस्य । एतावता संयोगं निषेधति ॥ ४ अयुतसिद्धस्य ।
अनेन समवायप्रतिषेधः ॥ ५ अनुसन्धानमस्ति ॥ ६ एकस्मात् सामान्यात् शावलेयबाहुलेयव्यक्त्योरभेदे
तयोरप्यभेदः प्राप्नोतीत्यभिप्रायः ॥ ७ शावलेयबाहुलेयरूपविशेषाणाम् ॥ ८ विशेषाणां भेदानाम् ॥ ९ ऽस्व ॥ 25
१० '५' [=तस्मात्] ॥ ११ भेदावि ॥ १२ देशनियमः ॥ १३ कालनियमः ॥ १४ वस्तुस्वरूपनियमः ॥
१५ '६' [षष्ठ्यन्तम्] ॥ १६ सामान्ये ॥ १७ '७' [सप्तम्यन्तम्] ॥ १८ प्रस [=प्रथमसमासः, बहुव्रीहिरित्यर्थः] ॥
१९ प्रस [=प्रथमसमासः, बहुव्रीहिरित्यर्थः] ॥ २० पूर्वकम् ॥ २१ व्यक्तिसामान्ययोः स्वतन्त्रयोरित्यर्थः ॥
२२ व्यक्ति ॥ २३ समवायरूप ॥ २४ '६' [षष्ठ्यन्तं विग्रहे पदम्] ॥ २५ वैयधिकरण्येन ॥

तन्तुषु पटः' इति गुणा-ऽवयविनां द्रव्या-ऽवयवभ्यो भेदप्रतिभासः? तत्रापि हि सम-
वायसम्बन्धस्य सौक्ष्म्यमस्त्येव । अपि च, कोऽर्थः सामान्यादृतेऽवैसीदति येन व्यक्तिभ्यः
पार्थक्येनाप्रतिभासमानमपि सम्बन्धसौक्ष्म्यावलम्बनेन तत् समर्थ्यते, सदृशप्रत्ययस्य
प्रतिव्यक्तिपरिसमाप्तसदृशपरिणामेनाप्युपपद्यमानत्वात्, सामान्यनिबन्धनस्य च प्रयोजना-
न्तरस्याभावात् । तन्न 'गौर्गौः' इति प्रत्यये व्यक्तिभ्यो भिन्नस्याभिन्नस्य वा कस्य- 5
चिदप्यनुगतस्यानुमन्धानमस्ति उपपद्यते वा । तदयं प्रत्ययः 'समाना गावः' इत्येवमाकार
एव । स चैवमाकारः प्रतिव्यक्तिपरिसमाप्तेनापि सदृशपरिणामेन शक्य आविर्भावयितुम् ।
160B अथ मिथ्याग्रहादनुगताकार इष्यते तदा प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वाविशेषेऽपि सामर्थ्यवैचित्र्यात्
सदृशपरिणाम एव जनयति न विसदृशपरिणाम इति परमार्थः ।

161A तदेवं स्वसिद्धान्तस्थितिं कथयित्वा परसिद्धान्तं दूषयति—

10

अनुगतैकसम्बन्धनिबन्धना तु धीस्तद्वन्त इति स्यात्,
भूतवत् कण्ठे गुणेन । न हि सम्बन्धेनाऽपि अन्येन अन्ये समाना
नाम । सङ्ख्यादिमन्तोऽपि स्युः । अभिन्नाभिधानप्रत्ययहेतुत्वमपि
समवायनिमित्तम् ।

अनुगतेति । अनुगतं सकलस्वव्यक्त्यनुयायि एकमखण्डं तेन सह यो व्यक्तीनां सम्बन्धः 15
समवायः तन्निबन्धना तु धीर्मात्रेषु सामान्यबुद्धिर्यदि स्यात्तदा 'तद्वन्तः' इति स्यात्,
'अनुगतैकपदार्थवन्तोऽमी भावाः' इत्येवं प्रत्ययः स्यात्, न समाना इत्येवम् ।

यदपि चात्र केनाप्यभ्यधायि—“पिण्डं एव कुण्डे बदरवत् कुतो नोपलभ्यते इति
चेत्, 'अनन्यदेशत्वात्'” [आत्मतत्त्व०] इति, तदपि न सौधीयः, यतो यद्यनन्यदेशत्वं
पिण्ड-सामान्ययोरेकदेशत्वमुच्यते तदा समवायोऽपि नोनयोः स्यात् आधाराधेयभावै 20
एव तत्सम्भवात्, भिन्नदेशयोरेव च कुण्ड-बदरयोराधाराधेयभावदर्शनात्, अन्यथाऽऽ-
त्मा-ऽऽकाशयोरपि समवायप्रसङ्गः । अथापि पिण्डस्य स्वावयवा देशः सामान्यस्य तु पिण्ड
161B एवेत्यनन्यदेशत्वमुच्यते तथापि तद्वत्ताप्रत्ययप्रसवप्रसङ्गः प्रतिरोद्धुमशक्यः, एवं भावेऽपि
गुणिनि घटादौ 'रूपवानयं स्पर्शवानयम्' इत्यादिप्रत्ययप्रादुर्भावोपलम्भात् । तस्मादनुगतैक-

१ घट-रूपयोः तन्तु-पटयोः ॥ २ काका ॥ ३ प्रत्ययः ॥ ४ पूर्वोक्तयुक्त्या तावदनुगताकारो निषिद्धः । 25
अथासौ मिथ्याभिनिवेशादिष्यते तदेत्युत्तरम् ॥ ५ अनुगतैकसम्बन्धनिबन्धना तु धीस्तद्वन्त इति
स्यात् ॥ ६ प्रथमं बौद्धमाशङ्क्य नै[यायिकमाशङ्कते] ॥ ७ '७' [=सप्तम्यन्तम्] ॥ ८ सामान्यम् ॥
९ उद्भयनः ॥ १० * उद्भयनाचार्यविरचिते आत्मतत्त्वविवेके क्षणभङ्गवादे [पृ० ४०२] पाठोऽयं विद्यते ॥
११ जैनः ॥ १२ पिण्डसामान्ययोः ॥ १३ '७' [=सप्तम्यन्तम्] ॥ १४ इत्येवं सत्यपि । पिण्डस्य स्वावयवा
देशः, सामान्यस्य तु पिण्ड एव ॥

पदार्थवन्तोऽमी भावा इत्येवं प्रत्ययः स्यात्, न समाना इत्येवम्, यदि सत्यं सामान्य-
निबन्धनः समानप्रत्ययः पदार्थेषु ।

भूतवत् कण्ठे गुणेनेति निदर्शनम्, भूतानि ग्रह-नक्षत्राणि, तेषां कण्ठे दीर्घो गुणो-
ऽर्चनार्थं निबध्यते, तेनैकेन कण्ठे गुणेन यथा भूतानि तद्वन्तीति गृह्यन्ते न तु समाना-
नीति तद्वद् भावा अपि सामान्यवन्त इति गृह्येरन् ।

हिर्यस्मात् सम्बन्धेनाऽप्यन्येन एकेन पदार्थेनाऽन्येऽसमानाः सन्तो न समानाः
क्रियन्ते । ततः सम्बन्धेनाऽपि सामान्येन स्वभावतोऽसमानाः सन्तो भावाः कथमिव
समानाः क्रियेरन् । केवलं तद्वन्तोऽमी इति स्यात् । यदि पुनः स्वतोऽसमाना
अप्यन्येन योगात् समाना भवेयुस्तदा सङ्ख्यादिमन्तोऽपि स्युरिति समाना इति सम्बन्धः ।

162A आदिशब्दात् संयोग-कार्यद्रव्यपरिग्रहः । द्वित्वादिसङ्ख्यावन्तः संयोगिनः कार्यद्रव्या-
वयवाश्च सङ्ख्याया संयोगेन कार्यद्रव्येण चैकेन त्वन्मते सम्बद्धास्ततस्तेष्वपि समाना इति
प्रत्ययः प्रादुःष्यात्, यदि सत्यमखण्डेनैकेन सम्बन्धः समाना इति बुद्धेर्हेतुर्भवतो मतः ।

अन्यस्य नित्यत्वेन विशेषणात् सङ्ख्यादिष्वप्रसङ्ग इति चेत् । न, अनित्यस्य
सतो जनकस्यैव समवायित्वात् । तद्यदि सामान्यस्य गवादिव्यक्तयः समवायिन्यस्तदा
तेन तैत्कार्येण नियमतो भाव्यम्, तथा च नित्यत्वहानिरिति नित्यत्वविशेषणं कैस्य-
चिदप्यनित्यपदार्थसमवेतस्यासिद्धम् । सामान्यस्य विचार्यत्वान्न तेन व्याप्तिव्यभिचारः ।
समवायं प्रति तु व्यक्तयः समवायिन्य एव न भवन्ति । समवायित्वे वा समवाय-
स्यापि पक्षनिक्षेपः ।

162B न चाभिन्नाभिधान-प्रत्ययहेतुर्यः स एव सामान्यमिति वक्तव्यम् । यतः
समवायनिबन्धनं सामान्यस्याऽभिन्नाभिधान-प्रत्ययजनकत्वम् । समवायश्च सङ्ख्यादीनाम-
प्यस्ति । समवायाविशेषेऽपि सामान्यस्यैवाभिन्नाभिधान-प्रत्ययजननप्रकृतिर्न सङ्ख्यादीनामिति
चेत् । एवं तर्हि निःसामान्या अपि व्यक्तयः प्रकृत्यैवाभिन्नाभिधान-प्रत्ययं जनयिष्यन्ति,
कृतमश्रद्धेयधर्मवत्तयाऽनेकपिशुनप्रवेशकारिणा सामान्येन ।

अपि च, नित्यमेकमनंशममूर्तं सामान्यं भवद्भिग्विष्यते । एवम्भूताभासश्चानुगत-
प्रत्ययो न संवेद्यते । तदाह—

न च यथारूपमन्यधीः, वर्णादिग्रहणपरिणामसंवेदनात् ।
व्यक्तेर्वर्णादिप्रतिभासे तुल्यतापि तस्या एवास्तु ।

१ न हि सम्बन्धेनाप्यन्येनाऽन्ये समाना नाम ॥ २ सह ॥ ३ कार्यद्रव्यस्यावयविनोऽवयवा हस्त-
पादादयः ॥ ४ सामान्ये[न] ॥ ५ सामान्यस्य ॥ ६ सामान्येन ॥ ७ गवादिकार्येण ॥ ८ सामान्यरूपस्य ॥
९ अभिन्नाभिधानप्रत्ययहेतुत्वमपि समवायनिमित्तम् ॥

न चेति, रूपस्य स्वभावस्यानतिक्रमेण यथारूपं यथासामान्यस्वभावमित्यर्थः,
 163A अन्यस्य सामान्यस्य धीर्बुद्धिः । येयं सामान्यविषया बुद्धिस्त्वयेष्यते सा यथा सामा-
 न्यस्य स्वरूपं तथा नोपजायत इत्यर्थः । वर्णादिग्रहणपरिणामसंवेदनादिति । वर्णः सित-
 पीतादिः । आदिग्रहणात् संस्थानादिग्रहः । 'गौरयं गौरयम्' इति प्रत्ययस्य वर्ण-संस्थान-
 ग्रहणपरिणामः संवेद्यते, सामान्यं चामूर्तत्वेन वर्ण-संस्थानग्रहितम् ततोऽसौ प्रत्ययः 5
 कथं सामान्यविषयो घटेत ? न हि रक्तपटग्रहणपरिणामस्य ज्ञानस्य सितः पटो
 विषयीभवति ।

नन्वयं वर्ण-संस्थानप्रतिभासः सामान्यज्ञाने व्यक्तिकृतो न सामान्यकृतः ।
 163B सामान्यज्ञाने हि विशेष्यत्वेन व्यक्तयो विशेषणत्वेन च सामान्यमवभासते । तत् कृतो
 न यथारूपं धीर्भवतीति ? न, व्यक्तेरिति । यदि सामान्यज्ञानस्य वर्णादिप्रतिभासो 10
 व्यक्तेः सम्बन्धयुगमभ्यते तदा तुल्यतापि सामान्याकाराभासोऽपि तस्या एव व्यक्तेरेव
 सम्बन्धी अस्तु । यदि व्यक्तिकृतः सामान्यज्ञानस्य वर्ण-संस्थानादिप्रतिभास इष्यते
 तदा समानाकारप्रतिभासोऽपि तत्कृत एवेष्यताम्, पूर्यते सामान्येन ।

कथं च स्वाश्रयमात्रव्यापिनः सामान्यस्यान्योत्पत्तौ सम्भवः,
 स्वव्यक्त्यभावेऽभावात् नित्यत्वात् व्यक्तिशून्यतापादात् । 15

अपि च, इदं सामान्यं यदि स्वाश्रयमात्रव्यापि तदा कैथं च स्वाश्रयमात्रव्यापिनः
 स्वव्यक्तिधेवावस्थापिनः स्वव्यक्त्यन्तरालाऽव्यापिन इत्यर्थः सामान्यस्याऽन्योत्पत्तावन्यस्या
 164A व्यक्तेरुत्पादे सति सम्भवः स्यात्, स्वव्यक्त्यभावे स्वाश्रयाभावेऽभावात् सामान्यस्या-
 सत्त्वात् । नवोत्पन्नव्यक्तिदेशे हि पूर्वं सामान्यं नास्ति व्यक्त्यभावे तस्यासत्त्वात्, अतः
 कथं नवोत्पन्नव्यक्तेः पूर्वोत्पन्नव्यक्तिसादृश्यं सम्भवेत् ? 20

ननु न स्वरूपसत्त्वा-ऽसत्त्वयोः सामान्यं व्यक्तिमपेक्षते किन्तु सम्बद्धत्वे । ततो व्यक्त्य-
 भावे सामान्यं नास्तीति कोऽर्थः ? असंतीभिर्व्यक्तिभिर्न सम्बध्यते । न तु स्वरूपत
 एव नास्ति । अर्थेयं वितर्क्येः—पूर्वमसम्बद्धं पश्चात् कथं सम्बध्यते नित्यैकरूपत्वादिति ?
 व्यक्तिभावादिति ब्रूमः, असम्बन्धस्य व्यक्त्यभावप्रयुक्तत्वात् । तस्मादभिनवोत्पन्न-
 व्यक्तीनां पूर्वोत्पन्नव्यक्तिभिः सादृश्यं सम्भवत्येव, सामान्यस्य पूर्वमपि सम्भवादिति । 25

१ न च यथारूपमन्यधीः ॥ २ व्यक्तेर्वर्णादिप्रतिभासे तुल्यतापि तस्या एवास्तु ॥ ३
 कथं च स्वाश्रयमात्रव्यापिनः सामान्यस्यान्योत्पत्तौ सम्भवः ॥ ४ * 'निराव्यापिनः' इति
 पूर्व पाठो लिखित आसीत्, पश्चात् तं संशोध्य पाठोऽयं ग्रन्थकारान्यामेव लिखितः ॥ ५ स्वव्यक्त्यभावे-
 ऽभावात् ॥ ६ विषये ॥ ७ नैया ॥ ८ 'उ' [=सत्सम्बन्धम्] ॥ ९ सह ॥

उच्यते— इह तावदियं न्यायस्थितिः । यो यस्याऽनित्यः सन् समवायी स
तस्य कारणत्वे सत्येव तथा भवति, यथा द्रव्य-गुण-कर्मणां समवायिनः । कारणम-
164B कारणमपि वा नित्यसंस्तरा स्याद्, यथा परमाणवो रूपादीनाम् । ततो यदि
पूर्वावस्थितस्य सामान्यस्याभिनवोत्पादभाजो व्यक्तयः समवायात् सम्बन्धिन्यस्तदा तासां
सामान्यं प्रति कारणत्वं वा नित्यत्वं वा गलेपादिकयाऽपि परोऽभ्युपगमयितव्यः, 5
समवायित्वस्य प्रकारान्तरेणादर्शनात् । तत् किमुच्यते सामान्यासम्बन्धस्य व्यक्त्यभाव-
प्रयुक्तत्वादिति ? सामान्यस्य हि व्यक्तिभिः सह सम्बन्धे न व्यक्तीनां सत्त्वमात्रं
प्रयोजकम्, अपि तर्हि कारणत्वविशेषितं नित्यत्वविशेषितं वा । ततो यद्यपि पश्चादु-
त्पन्नाया व्यक्तेः सत्ता समजनि तथापि नासौ पूर्वस्थितस्य सामान्यस्य सम्बन्धिनी
भवितुमर्हति, सम्बन्धप्रयोजकस्य कारणत्वस्य नित्यत्वस्य चाऽभावात् । ततो यदि 10
नाम व्यक्त्यभावेऽपि सामान्यावस्थानमादृतं तथाप्यभिनवोत्पन्नव्यक्तेः पूर्वोत्पन्नव्यक्तिभिः
165A सह सादृश्यं न घट्टामञ्चति । यत् पुनरावाभ्यां पूर्वं सामान्यावस्थानाभावोऽभिनवोत्पन्न-
व्यक्तेः पूर्वोत्पन्नव्यक्तिभिः सादृश्याभावायोपन्यस्तः स केवलं सूक्ष्मेक्षिकामकक्षीकृत्य ।
परमार्थतस्तु सामान्यसम्भवेऽपि सादृश्यं न सम्भवेति ।

ननु व्यक्त्यैव सह सामान्यमप्युत्पद्यते ततः स्यादेव सादृश्यसम्भवः । तदपि 15
न, कुतः ? नित्यत्वात् । सामान्यं हि नित्यं कुतो व्यक्त्यदुत्पादभारमाविशेत् ?

यद्यपि पूर्वं नासीन्न च सहैवोत्पद्यते तथापि पूर्वोत्पन्नव्यक्तिस्थं सामान्यं नवां
व्यक्तिमुत्पद्यमानमेव गत्वा सदृशप्रत्ययमुत्पादयतीति चेत् । न, व्यक्तीति । यदि हि
165B चिरसंस्तुतामपि पूर्वोत्पन्नां व्यक्तिमपहाय नवसङ्गमरसिकतयाऽभिनवोत्पादिनीं सामान्यं
व्यक्तिमुपश्लिष्येत्तदा पूर्वा व्यक्तिः सामान्यप्रवासोद्वसीकृता सदुःखमहोरात्राणि यापयेत् । 20

चिरप्रीतामपि व्यक्तिं पूर्वा त्यक्त्वा व्रजेद्यदि ।
सामान्यमपरां व्यक्तिं नवसङ्गमनोत्सुकम् ॥
वराकी तदनेनेयमकस्मादुज्झिता सती ।
वियोगविधुरा दुःखमहोरात्राणि यापयेत् ॥

१ यो घटादियस्य रूपादेः ॥ २ आधारः ॥ ३ समवायित्वेन ॥ ४ तत्(?) ॥ ५ परमाणवो हि रूपादीन् प्रति 25
कारणानि, अणुत्वं प्रति अकारणानि अणुत्वस्य नित्यत्वात् ॥ ६ यो ॥ ७ नित्यः सन् यः समवायी आधारः
स कारणमकारणमपि परमाणवादिः ॥ ८ समवायी ॥ ९ यदि व्यक्तीनां कारणत्वं नाङ्गीकरोषि तदा नित्यत्व-
मङ्गीकुरु ॥ १० सामान्यस्यावस्थानं न घटत इत्यर्थः ॥ ११ सम्बन्धनिबन्धनकारणत्व-नित्यत्वाभावात् ॥ १२
चिरं प्रीतं प्रेम यस्याम् ॥

अन्याप्यात्मानमेतस्मै चपलप्रीतये ततः ।

अर्पयन्ती परित्यागशङ्कया हृदि तर्कयेत् ॥ इति ।

166B तस्माद्यदि सामान्यं स्वाश्रयमात्रव्यापि तदा हेतुशतैरप्युत्पद्यमानव्यक्तौ न सम्भवति । ततो यदुक्तं “विचित्रा हि पदार्थानां शक्तिः, तेन सामान्यस्यैवेदशी शक्तिर्यया हेतुविशेषैरुत्पद्यमानेऽर्थे पूर्वस्थानादचलदेव वर्तते, चलने हि पूर्वस्थानं 5 तैच्छून्यं स्यात्” [] इति, तद् दैष्टिकैर्भाषितमिव लक्ष्यते । यदि हि परोपन्यस्तद्रूपणोपद्रवोपद्रुतैः शक्तिवैचित्र्यमन्त्रानुस्मरणं शरणं क्रियेत तदा स्थिता वाद-प्रतिवादसङ्ख्या, शक्तिवैचित्र्यमन्त्रानुस्मरणस्य हलधरजनेनापि शक्यक्रियत्वात् ।

ननु मूर्त्तस्यायं स्वभावो यदेकत्र सर्वात्मना स्थितं स्थानान्तरमाक्रामितुं न समर्थायते । अमूर्त्तं च सामान्यम् । तद्यदि पूर्वस्थानादचलदपि स्थानान्तरमाक्रामेदा- 10 क्रामतु नाम को विरोध इति ? तदपि न । एवं ह्यात्मनां विभुतां प्रकल्या(ल्पा ?)लम् । 166A सा हि गुणत्वेनादृष्टानां स्वाश्रयसम्बन्धं विना साक्षाद् द्रव्यान्तरैरसम्बन्धादसम्बद्धस्य च हेतुत्वप्रकल्पमावतिप्रसङ्गादग्न्याद्यूर्ध्वज्वलनादीनां च सर्वात्मसाधारणादृष्टकृतत्वात् पर्यकल्पि । एतच्च तां विनाऽपि घटामञ्चते, अदृष्टानां त्वन्मतेनामूर्त्तत्वेन दूरस्थितानामपि हेतुत्वघटनात् । मूर्त्तानामेवायं स्वभावो यद् दवीयोदेशस्थितानामहेतुत्वं नामूर्त्तानामिति वाचोयुक्तेरत्रापि 15 सुखोष्णारणीयत्वात् । अतिप्रसङ्गोपद्रवोऽपि अमूर्त्तत्वमन्त्रानुस्मरणादेव प्रतिघानिष्यते ।

अथैवमाचक्षीथाः—यथा न किमप्यमूर्त्तं सद् व्यवधानेन कस्यचिद्धेतुरुपालाभीति कथमदृष्टानां तथैवाभावो विभावयितुं शक्यते इति । एवं तर्ह्यमूर्त्तं सन्न किमपि पूर्वस्थानादचलदपि स्थानान्तरमाक्रामदुपालाभीति सामान्यस्याऽपि कथं तथाभावो 166B विभावयितुं शक्यताम् । तस्मादमूर्त्तत्वमपि पूर्वस्थानादचलतः सामान्यस्य स्थानान्तराक्रमणे 20 शरणं भवितुं नार्हति ।

अपि च, यदैन्तरालेष्ववर्त्तमानमेककालमनेकेषु वर्तते तदनेकमेव, अन्तराला-व्यापिनो^{१८} युगपदनेकवर्त्तिनोऽनेकभाजननिषण्णनारङ्गफलानामिवानेकत्वान्तरीयकत्वात् । यत् पुनरेकं सद् युगपदनेकेषु तदन्तरालानि व्याप्नोत्येव, एकस्य युगपदनेकवर्त्तिनो मन्दारदामदोरस्येवाऽन्तरालव्याप्तिनान्तरीयकत्वात् । ततो यदि सामान्यमन्तरालान्यनशु- 52

१ सामान्याय ॥ २ * 166 संख्याके द्वे पत्रे, तत्र एकम् इतः परं 166 A पत्रं लिखित्वा शृष्टं दुष्पठम् ॥

३ सामान्यम् ॥ ४ दिष्टं देवं प्रमाणमस्य ॥ ५ पर्यकल्पीति उत्तरेण सम्बन्धः ॥ ६ पुण्यपापानाम् ॥ ७

आत्मा ॥ ८ ‘३’ [=तृतीयान्तम्, ‘स्वाश्रयेण सम्बन्धं विना’ इत्यर्थः] ॥ ९ तापा(ः)दिभिः ॥ १० विभुताम् ॥

११ यदि असम्बद्धोऽपि हेतुस्तदा निवक्षितादन्योऽपि कथं न हेतुरित्यतिप्रसङ्गः ॥ १२ व्यवधानेन कारणभावः ॥

१३ व्यतिगतसामान्यपञ्चमाश्रित्य ॥ १४ ‘६’ [=षष्ठ्यन्तम्] ॥

वानमात्माश्रयेनानुते तदाऽनेकमेव । एतच्च काममनुजानीमः, प्रतिव्यक्ति मित्रस्य 'समाना इमा व्यक्तयः' इति प्रत्ययहेतोः समानपरिणामस्य परमार्थसतोऽभ्यनुज्ञानात् ।

सर्वगतत्वे चान्यत्रापि तत्प्रत्ययः स्यात्, समवायभावात् ।
स्वत्वमपि तन्निबन्धनम् । अस्ति चैकत्रापि अश्वत्व-पशुत्वधीः ।
विरोधित्वे चासर्वगतत्वम्, अविकलकारणस्य कार्यनिष्ठत्वात् । गोत्वं
वा गजत्ववैकल्यायाऽस्तु । अन्योन्यमुभयं वा । ततः प्रत्यया-
नुत्पत्तिः । को वाऽविशेषे व्यक्तीनां पक्षपातः ?

अथानेकत्वप्रसङ्गप्रतिभयादन्तरालव्याप्तिरिष्यते तदा सर्वगतत्वम्, सर्वगतत्वे च
167A सामान्यस्याऽन्यत्रापि पराश्रयेऽन्तराले वा तत्प्रत्ययः स्यात्, समवायभावात् । गोत्वं हि
स्वानुरूपं प्रत्ययं गोषु समवायादेव जनयति । स च समवायोऽन्यत्रापि गजादावस्ति सामा-
न्यस्य समवायस्य च व्यापित्वाभ्युपगमात्, ततो गोष्विव गजादावपि गोप्रत्ययः स्यात् ।

ननु गोत्वस्य गाव एव स्वव्यक्तयो न गजादयस्ततः कथं तेषु गोबुद्धि जनये-
दित्याह सर्वत्वमपि आत्मीयत्वमपि तन्निबन्धनं स समवायो निबन्धनं यस्य स्वत्वस्य
तत्तथा । गोत्वस्य हि गावस्तेषु समवायादेवात्मीयाः, समवायश्च गजादिष्वप्यस्ति,
167B ततस्तेऽप्यात्मीया एव स्युः । ततस्तेष्वपि गोबुद्धिः स्यात् । ततो यदाह—“अस्तु वा
सर्वगतं सामान्यम्, तच्च नाकाशवत् सर्वसंयुक्तम्, नापि सत्तावद् गोत्वाद्यपि सर्वसमवेतम्,
किं तर्हि ? सन्निधिमात्रेण सर्वत्रास्ति यथाऽर्थान्ताभावः । तच्च सर्वत्रापि विद्यमानं
यत्रैव समवेतं तत्रैवोपलब्धियोग्यम् । तेन तस्य समवाय्येवाधारो व्यञ्जकश्चोच्यते ।
तन्न जातिसङ्करोऽपि” [] इति, तदात्मसिद्धान्तश्रद्धालुभाषितमित्युपेक्षामर्हति ।
यतो गोत्वस्य समवायस्य च सन्निधानं गवां गजादीनां चाविशिष्टं ततः किमिति
गोत्वं गोषु समवेतमुच्यते न गजादौ ? कथं वा व्यत्ययो न भवति—गजादौ गोत्वं
समवेतं न गोष्विति । नूनमत्र पादप्रसारिकातो नान्यदालम्बनं सम्भावयामः ।

नन्वदृष्टविशेषः समवायस्य व्यवस्थानिबन्धनमस्ति, अदृष्टविशेषसामग्र्या हि
गोपिण्ड एव गोत्वसमवायार्हः सम्पादितो न गजादिस्ततो नातिप्रसङ्ग इति ।
168A एवं तर्हि सामान्यकल्पनापि क्लेशायैव, गोत्वाभावेऽप्यदृष्टविशेषवशाद् गोपिण्डानामेव
गोबुद्धिजननं प्रति शक्तत्वाच्च गजादिपिण्डानाम् । तत् सर्वगतत्वे सामान्यस्य सम-
वायसंज्ञावादन्यत्रापि तत्प्रत्ययः स्यात् ।

१ व्यक्तीः ॥ २ सामान्यस्यानेकत्वम् ॥ ३ सर्वगतत्वे चान्यत्रापि तत्प्रत्ययः स्यात् ॥ ४ स्वत्वमपि
तन्निबन्धनम् ॥ ५ गोषु ॥ ६ शशविषाणादीनाम् ॥

यद्यपि गोत्वस्याश्वादावपि समवायोऽस्ति तथापि तेषु गौरिति प्रत्ययो न भवति, एकत्र सामान्यद्वयबुद्धेस्योगादिति चेत् । न । अस्ति चैकत्रापि चतुष्पदि अश्वत्व-पशुत्वधीः । तद्यद्येकत्र सामान्यद्वयबुद्धेस्योगस्तदा अश्वत्वपशुत्वे द्वे सामान्ये कथमेकत्रैव धर्मिणि प्रत्ययद्वयं जनयतः । तदेकत्रापि सामान्यद्वयबुद्धेर्दर्शनाद् गोत्वं गजादौ समवेतं गोबुद्धिमपि जनयेत् ।

5

स्यादेवम्—अश्वत्व-पशुत्वे परस्पराविरुद्धे तत एकस्मिन्नपि प्रत्ययद्वयं जनयतो न
168B गोत्व-गजत्वे तयोर्विरोधादिति । न । विरोधित्वे च गोत्व-गजत्वयोः परस्परमभ्युपगम्य-
मानेऽसर्वगतत्वं स्यात् । न ह्येकत्र सकलाश्रयव्यापिनोर्विरुद्धयोर्युगपदवस्थानसम्भवः ।

अथवा यदि गजत्वेन सह विरोधाद् गोत्वं गजे गोप्रत्ययं न जनयति तदा तत्र तदस्तीत्येतदपि कथं श्रद्धेयम्, स्वकार्यमकुर्वतः सत्त्वसन्देहात् । कुतः ? अविकलकारणस्य 10
समर्थस्वभावस्य हेतोः कार्यनिष्ठत्वात्, कार्ये निष्ठा तात्पर्यं तदेकतानत्वं यस्य, तस्य भावस्तत्त्वम्, तस्मात् । गोत्वं हि स्वानुरूपप्रत्ययजननं प्रत्यविकलो हेतुः, ततो यदि गजादौ स्यात्तदाऽवश्यं गोप्रत्ययं जनयेत् । न च जनयति, तस्मात्तत्र नास्तीति निश्चीयते । ननु स्वव्यञ्जकव्यक्त्यपेक्षं गोत्वं कथं गजे गोबुद्धिजननं प्रत्यविकलं
169A स्यादिति । तन्न । समवायनिबन्धनस्य स्वत्वस्य गजेऽपि भावाद् गज एव व्यञ्जकोऽस्तीति 15
न विकलत्वम् ।

स्यान्मतम्—गोत्वं गजत्वं च द्वयमपि गजे समवेतमस्येव । तथापि गजत्वमेव स्वानुरूपं प्रत्ययं तत्र जनयति न गोत्वम्, गजत्वेनास्य प्रतिबद्धत्वादिति । तदयुक्तम्, नित्यैकरूपत्वेनाविचलितस्वभावस्य गोत्वस्य गगनस्येव प्रतिबद्धमशक्यत्वात् । अपि च, यथा गजत्वेन गोत्वं स्वानुरूपप्रत्ययजननं प्रति विकलं क्रियते तथा किमिति गोत्वेन 20
गजत्वं न क्रियते । एतदेवाह—गोत्वं वा गजत्ववैकल्यायाऽस्त्विति, ततश्च गजे गोबुद्धि-
रेवैका स्यान्न गजबुद्धिः ।

169B अथवा गोत्व-गजत्वे द्वे अपि परस्परस्य वैकल्यं कुरुताम् । तदाह—अन्योन्यमिति । उभयं गोत्व-गजत्वं वैकल्यायास्त्विति पूर्वेणैव सम्बन्धः । तैत इति उभयोरपि गोत्व-
गजत्वयोः स्वानुरूपप्रत्ययजननं प्रति वैकल्यात् प्रत्ययानुत्पत्तिः, गोप्रत्ययस्य गजप्रत्ययस्य 25
च कारणवैकल्येनाऽनुत्पत्तिः स्यात् ।

१ अस्ति चैकत्रापि अश्वत्व-पशुत्वधीः ॥ २ विरोधित्वे चासर्वगतत्वम् ॥ ३ अविकल-
कारणस्य कार्यनिष्ठत्वात् ॥ ४ चस [=चतुर्थः समासः, कर्मधारय इत्यर्थः] ॥ ५ अन्योन्यमुभयं
वा ॥ ६ ततः प्रत्ययानुत्पत्तिः ॥

यद्यपि गोत्व-गजत्वे एकत्रापि स्तस्तथाऽपि यदेव व्यक्त्या व्यज्यते तदेव प्रत्ययं जनयति, नान्यत् । व्यक्तिश्च प्रकृत्यैव गजत्वमेवामिव्यनक्ति, न गोत्वम् । ततः सर्वव्यापित्वेऽपि गोत्वस्य न दोष इति चेत्, न, 'को वेति, अविशेषे गोत्व-गजत्वे प्रति विशेषाभावे, पक्षपातो बहुमानः ? गोत्वमपि गजव्यक्तौ समवेतं गजत्वमपि च समवेतम्, किमित्यसौ गजत्वमभिव्यनक्ति न गोत्वम् ? सर्वथा निष्कारणोऽयं 5 पक्षपातो व्यक्तीनां कर्तुं न युक्तः । तद् यदि सामान्यं सर्वगतं स्यात् तदाऽन्यत्रापि तत्प्रत्ययः स्यादिति ।

ततो यैदनित्यं सद् यत् यत् प्रत्यकारणं न तत् तस्य समवायि, यथा घटः पटस्य । यत् पुनर्यस्य समवायि तदनित्यं सत् तत्कारणमेव, यथा द्रव्य-गुण-कर्मणां समवायिनः । अनित्याः सामान्यं प्रत्यकारणं च गवाद्या व्यक्तयः, ततो न 10 सामान्यसमवायिन्यः । समवायित्वे नियमेन व्यक्तिजन्यत्वप्रसङ्गः, अनित्यसमवायिनो नियमेन जन्यत्वात् । सामान्यस्य साध्यत्वान्न व्याप्तिव्यभिचार इत्येवं व्यक्तिभ्यो भिन्नस्यैकस्य सामान्यस्याघटनात् सदृशप्रत्ययः प्रतिव्यक्तिपरिसमाप्तसदृशपरिणामनिबन्धन एवेति सिद्धम् ।

सम्प्रति प्रस्तुतमुपसंहरति—

15

तत् सदभूतसामान्यविशेषग्राहिविकल्पाभासस्य वस्तुत्वम् ।

तैदिति सदभूतः प्रमाणावाधितः स चासौ सामान्यविशेषश्च तदग्राहिविकल्पाभासस्य वस्तुत्वं परमार्थसत्त्वम् । सामान्य-विशेषात्मकं वस्तु परमार्थसदेवेत्यर्थः ।

एतेन परसिद्धान्तदूषणदानव्यसनिभिर्यदुक्तम्—

“सर्वस्योभयैरूपत्वे तद्विशेषनिराकृतेः” ।

20

चोदितो दधि खादेति किमुष्टं नाभिधावति ॥ १ ॥

१ को वाऽविशेषे व्यक्तीनां पक्षपातः ॥ २ '५' [=तस्मात्] ॥ ३ व्यक्तयः सामान्यस्य न समवायिन्यः अनित्याः सत्यः, सामान्यं प्रति अकारणत्वात् । यद्यदनित्यं सद् यत् प्रति अकारणं न तत् तत् प्रति समवायि, यथा घटः पटस्येत्यनुमानस्थितिः । यद्वा इदमनुमानम्—विवादाध्यासिता व्यक्तयो नैकान्तभिन्ननिर्देशकसामान्य-समवायिन्यः, नानादेशस्वभावत्वात्, सर्वपदार्थत्वं ॥ ४ सत्यः ॥ ५ अत्र उपसंहारे चकारः, यथा कृतकश्च 25 शब्द इत्यत्र ॥ ६ अनित्यसमवेतस्य वस्तुन इत्यर्थः ॥ ७ '५' [=तस्मात्] । तत् सदभूतसामान्यविशेष-ग्राहिविकल्पाभासस्य वस्तुत्वम् ॥ ८ जैनसिद्धान्त ॥ ९ * एते त्रयः श्लोका आचार्यश्रीहरिभद्र-हरिभिः अनेकान्तजयपताकायां प्रथमेऽधिकारे उद्धृताः ॥ १० वस्तुनः ॥ ११ सामान्यविशेषरूपत्वे ॥ १२ '५' [=पञ्चम्यन्तम्] ॥

अथास्त्यतिशयः कश्चिद्येन भेदेन वर्त्तते ।

स एव दधि सोऽन्यत्र नास्तीत्यनुभयं परम् ॥ २ ॥

सर्वात्मत्वे च भावानां भिन्नौ स्यातां न धी-ध्वनी ।

भेदसंहारवादस्यै तदभावादसम्भवः । ३ ॥ [प्रमाणवा० १।१८३-१८५]

प्रवृत्तिनियमो न स्याद्विषादिषु तैर्दर्शिनः ।

मोदकाद्यपृथग्भूतसामान्याऽभेदवृत्तिषु ॥ ४ ॥

भेदे चोभयरूपैकवस्तुवादो न युज्यते ।

भेदाभेदविकल्पस्तु विरोधेनैव बाधितः ॥ ५ ॥

विशेषरूपं यत्तेषु तत् प्रवृत्तेर्नियामकम् ।

साध्वेतत् किन्तु वस्तुत्वं तस्यैवेत्थं प्रसज्यते ॥ ६ ॥ [] इति, 10

171A

तत् परसिद्धान्तरहस्यानवबोधवाधयैव प्रतिव्यूढम् । प्रतिव्यक्तिसमाप्तदृशपरिणामरूपस्यैव सामान्यस्य स्याद्वादकेतुभिर्भिहितत्वात्, सत्तायाः सत्तान्तराभेदानभ्युपगमात् । तदुक्तम्—
“न सत्ता सत्तान्तरमुपैति” [] इति ।

सिद्धसेनदिवाकरोऽप्याह—

“कुंभो न जीवदवियं जीवो वि न होइ कुंभदविअं तु ।

तम्हा दो वि अ दविआ अन्नोन्नविसेसिआं होति ॥” [सम्मति० ३ ३१] इति ।

तदेवं निश्चयात्मनो ज्ञानस्य सामान्यविशेषात्मकवस्तुविषयत्वं प्रसाध्य शब्दस्यापि साधयति—

स एव च शब्दविषयः, ततोऽपि तत्प्रत्ययात् । अस्पष्टता
त्वक्षान्यापारात् ।

स एव चेति । यः सामान्यविशेषात्मकोऽर्थो विकल्पविषयः स एव च शब्दविषयः । शब्दोऽपि तमेवाभिधत्ते । ततोऽपीति न केवलमिन्द्रियजविकल्पाच्छब्दादपि तस्य सामान्य-विशेषात्मनो विकल्पविषयस्य प्रत्ययात् । प्रतीयते हि कर्णकोटराटव्यां पर्यटतो घट-

171E शब्दादम्बोधरणसमर्थो घटः ।

१ विशेषः ॥ २ उद्रे ॥ ३ बुद्धि-शब्दौ ॥ ४ भेदः पृथग्भूतः, संहारः संघात एकत्वमित्यर्थः ॥ ५ मेलापक ॥ २५
६ * ‘ओस्’ इति अत्र लिखितमस्ति । ‘ओस्’ इत्यनेन षष्ठीद्विवचनमत्र विवक्षितं भाति ततो भेद-संहारयो-
र्वादो भेदसंहारवाद इत्यर्थो भाति ॥ ७ भिन्नबुद्धि-शब्दामावात् ॥ ८ एते त्रयः श्लोका आचार्यश्री-
हरिभद्रसूरिभिः अनेकान्तजयपताकायां प्रथमेऽधिकारे उद्धृताः ॥ ९ विषाद्यर्थिनः ॥ १० असाधारणं
विषयं नाम ॥ ११ विषादिषु ॥ १२ विशेषरूपस्यैव ॥ १३ विशिष्टाः पररूपासत्त्वादिना ॥ १४ स एव
च शब्दविषयः ॥ १५ ततोऽपि तत्प्रत्ययात् ॥

ननु यदीन्द्रियजविकल्पविषय एव शब्देविषयस्तदा कथमिन्द्रियजविज्ञान इव शब्दश्रवणात् स्पष्टो न प्रतिभासत इति ? उच्यते—अस्पष्टता त्वक्षान्यापारादिति । यद्यं सामान्यविशेषात्मक इन्द्रियजविज्ञानविषयः शब्दादस्पष्टः प्रतीयते तत्रेन्द्रियाव्यापारो निबन्धनम् । विभिन्नशक्तीनि हि करणानि नैकशक्तीनि । ततो यथा कुण्ठधारात् कुठारादवनीरुहशाखाभेदो भवन्नपि विषमश्चिरकालं सप्रयासं च भवति, निशितासि- 5 लतातः पुनः समः शीघ्रमप्रयासं च, तथा सामान्यविशेषात्मकमर्थमात्मा प्रतियन्निन्द्रियेण करणेन स्पष्टं प्रत्येति, शब्देन पुनरस्पष्टम् । प्रत्येतव्यः पुनरुभयत्राप्येकं एव ।

दूरा-ऽऽसन्नतादिभिरैन्द्रियस्याभासभेदेऽपि न गोचरभेदः ।
अर्थक्रियाक्षमं तु शब्दादपि तदेव समानपरिणामात्मनां सत्त्वात् ।

ननु यः क्वचिद्वस्तुनि यत्प्रतिभासाद् विभिन्नप्रतिभासो नासौ तेनैकविषयो यथा 10
172A घटप्रतिभासात् पटप्रतिभासः । तथा च गवि प्रत्यक्षप्रतिभासाद् विपरीतप्रतिभासः शब्दः प्रत्यय इति । तन्न । यस्माद् 'दूरा-ऽऽसन्नतादिभिरिन्द्रियज्ञानस्याभासभेदेऽपि प्रतिभासभेदेऽपि न गोचरभेदः । दूरे दूरतरे आसन्ने आसन्नतरे चैन्द्रियेऽस्पष्टमस्पष्टतरं स्पष्टं स्पष्टतरं च वृक्षादिरर्थः प्रतिभासतेऽथ च सर्वज्ञानानामेक एव ग्राह्यस्तवामितस्तथा यद्यपि शब्देन्द्रियोत्थयोर्ज्ञानयोः स्पष्टत्वा-ऽस्पष्टत्वाभ्यामाभासो भिद्यते तथापि गोचरैकत्वमविरुद्धमेव । 15

स्यादेवम्—इन्द्रियज्ञानस्य दूरासन्नतादिभिः स्पष्टत्वा-ऽस्पष्टत्वाभ्यामेवाभासो भिद्यते
172B नार्थक्रियासमर्था ऽसमर्थरूपपरिच्छेदेन । दूरे आसन्ने वा स्थितो वृक्षादिरिन्द्रियज्ञाने निजार्थक्रियाक्षमेण रूपेण निर्विशेषमेवाभासते । अर्थक्रियाक्षमरूपपरिच्छेदभेदेन च विषयनानात्वं व्यवस्थाप्यत इत्याह—अर्थक्रिया जलाद्याहरणादिका, तस्यां क्षमं पुनर्वस्तुनो रूपं शब्दादपि तदेव यदेवेन्द्रियात् प्रतीयते । इन्द्रियादपि घटो जलधारणोदि- 20 समर्थः प्रतीयते, घटशब्दादपि । ततः कुतस्तेदुत्थयोर्ज्ञानयोर्विषयवैचित्र्यं भवेत् ?

ननु शब्दात् प्रतीयमानस्योपल्लेखरूपस्य सामान्यस्य कुतोऽर्थक्रियाक्षमत्वमिति ।
173A न । समानपरिणामात्मनां पदार्थानां सत्त्वात्, सदृशपरिणामवन्तो हि पदार्थाः शब्दस्य विषयः, ते च परमार्थस्तन्तः, ततः कथं नार्थक्रिया भवेत् ।

१ '६' [=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ २ उत्पन्ने विज्ञान इति गम्यम् ॥ ३ द्रव्यरूपतया एक एव । स्पष्टत्वा- 25 स्पष्टत्वाभ्यां धर्माभ्यां द्वैविध्यम् ॥ ४ '६' [=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्, यस्य प्रतिभासादिति भावः] ॥ ५ अस्पष्टरूपः ॥ ६ दूरासन्नतादिभिरैन्द्रियस्याभासभेदेऽपि न गोचरभेदः ॥ ७ ज्ञाने ॥ ८ मन्मते स्पष्टत्वास्पष्टत्वे अर्थधर्मो, परमते ज्ञानधर्मो इति प्रमेयारुतिः ॥ ९ अर्थक्रियाक्षमं तु शब्दादपि तदेव ॥ १० ज्ञानादि ॥ ११ इन्द्रिय-शब्दोत्थयोः ॥ १२ बौद्धः ॥ १३ असत्यस्य ॥

यदि शब्दाः परमार्थसद्वस्तुविषयास्तदा स्वस्य स्वभाव इत्यत्र व्यतिरेकपट्टयाः किं निबन्धनम् ? न खलु व्योम्नो भिन्नः स्वभावः कश्चिदस्ति यो व्यतिरेकविभक्तेर्निमित्तं स्यात् । तदुक्तम्—

“स्वस्य स्वभावः खत्वं चेत्यत्र वा किं निबन्धनम् ।” [प्रमाणवा० १।६८] इति ।

अत आह—

यतो धर्मादिभ्यो व्यावर्तते व्योम स स्वभावः । स एव च प्रत्ययनिमित्तम् ।

यत इति । येन केनापि रूपेण धर्माधर्मात्मपृष्ठलेभ्यो व्यावर्तते व्योम पृथगेव 173B द्रव्यमिति व्यपदेशं लभत इत्यर्थः । स व्योम्नः स्वभावः । स एव चेति य एव विजातीयव्यक्तिव्यावर्तकः स्वभावः स एव प्रत्ययस्य पृष्ठीलक्षणस्य त्वस्य वा 10 निमित्तं हेतुः । अयमर्थः—अवगाहदातृत्वं नाम व्योम्नोऽसाधारणो धर्मोऽस्ति । धर्माश्च धर्मिणः सकाशाद् भिन्ना-ऽभिन्नाः । ततो यदा भेदार्पणा क्रियते तदा पृष्ठी त्वो वा भवति—स्वस्य स्वभावः खत्वमिति वा । अभेदार्पणाकरणे तु खमिति ।

सर्वलिङ्गसङ्गच्छे च दारादिवस्तुनि लिङ्ग-वचनभेदो नाति- 15 दुर्घटः, द्रव्यस्य स्यादभेदात् पर्यायेभ्यः । अत एव शब्दानामभिधेय-भेदेऽपि सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यता च ।

यदि परमार्थसद्वस्तुविषयाः शब्दास्तदा कथमेकस्मिन्नप्यर्थेऽभिधेये शब्दाद् बहुवचनं कथं वा शब्दस्य त्रिलिङ्गत्वमिति । अत्राह—सर्वेति । सर्वं लिङ्गं पुंस्त्रीनपुंसकलक्षणं 174A सर्वा सङ्ख्या एक-द्वि-त्रिलक्षणा यस्य तस्मिन् दारादिवस्तुनि, आदिग्रहणात् सिकता-तट-वाटादिग्रहः, लिङ्ग-वचनभेदो नातिदुर्घटः । सर्वाण्यपि हि वस्तूनि सर्वलिङ्गानि सर्वसङ्ख्यानि 20 चेति सर्वज्ञसिद्धान्तः, एकत्रापि अर्थ-वस्तु-मात्राशब्दप्रयोगात्—यथा घटार्थः, घटवस्तु घटमात्रेति । न चैवं सर्वशब्दानां सर्वलिङ्गता । न हि वस्तु सर्वस्य शब्दस्य सता सर्वेण रूपेण वाच्यम्, अपि तु कैस्यचित् केनचिदेव रूपेण । यथेन्द्रियस्य कस्यचित् केनचिदेव रूपेण विषयः शब्दस्यापि तथाविध एव स्वभावो यो न सर्वं वस्तुरूप-मुपगृह्णाति अन्यथा शब्दान्तराप्रयोगप्रसङ्गः । 25

१ सम्बन्धपट्टयाः ॥ २ स्वस्य भावः ॥ ३ यतो धर्मादिभ्यो व्यावर्तते व्योम स स्वभावः ॥ ४ स एव च प्रत्ययनिमित्तम् ॥ ५ स्वप्रत्ययो वा ॥ ६ सर्वलिङ्गसङ्गच्छे च दारादिवस्तुनि लिङ्ग-वचनभेदो नातिदुर्घटः ॥ ७ एकस्यापि बहुत्वम् ॥ ८ पदार्थे ॥ ९ कर्तुः ॥ १० शब्दस्य ॥ ११ वस्तु वाच्यमिति सम्बन्धः ॥

एवं च वस्तुमाहात्म्याच्छब्दशक्तिस्वाभाव्याच कश्चिच्छब्दः पुल्लिङ्गः, कश्चित् स्त्रीलिङ्गः, कश्चिन्नपुंसकलिङ्गः, कश्चित् पुंस्त्रीलिङ्गः, कश्चित् पुन्नपुंसकलिङ्गः, कश्चित् स्त्रीनपुंसकलिङ्गः, कश्चित् त्रिलिङ्गः, कश्चिद्वाच्यलिङ्गः, तथा कश्चिदेकवचनान्तः, कश्चिद् द्विवचनान्तः, कश्चिद् बहुवचनान्तश्च समयानुसारिभिरव्यवहियते ।

वचनभेदघटने युक्तिमाह—द्रव्यस्येति । पर्यायेभ्यो धर्मेभ्यः स्यात् कथञ्चिदभेदाद् 5
1748 द्रव्यस्य धर्मिणः । द्रव्यस्य हि स्वकीयमेकत्वमस्ति अनन्तपर्यायाभेदनिबन्धनमनैकत्वमपि ।
तत एकत्वार्षणायामेकवचनान्तेन ध्वनिनाऽभिधीयते, अनेकत्वार्षणायां तु बहुवचनान्तेन,
यथा धर्मप्रजासम्पन्ने दारे नान्यं कुर्वीत, इमे दाराः, एको बल्वजो बन्धनेऽसमर्थः, इमे
बल्वजाः, एका सिकता तैलदानेऽसमर्था, इमाः सिकताः । तस्यां सुमनसि, इमाः
सुमनसः । समायां तु दिनसमुदायव्यक्त्येकत्वानेकत्वे निबन्धनम्—वृत्तीयस्याः समायास्तु, 10
इमाः समाः । वर्षाणां तु दिनबहुत्वमेव—इमाः वर्षाः । एकत्वानेकत्वार्षणायां तु वस्तुमाहात्म्यं
शब्दशक्तिश्च प्रमाणम् ।

ननु स्वगतैकत्वार्षणायामेकवचनान्तस्य पर्यायाभेदलब्धानेकत्वार्षणायां तु बहु-
वचनान्तस्य शब्दस्य द्रव्ये प्रयोगोऽस्तु, द्विवचनान्तस्य कथं यथा गोदौ ग्राम इति ।
उच्यते—गोदयोर्द्वयोरदूरभवत्वाद् द्वित्वाविष्टो गोदध्वनिर्ग्रामे उपचर्यते । अथवा समु- 15
175A दाय-समुदायिनोर्भेदा-ऽभेदार्पणे द्वे अपि युगपदेवात्र कृते इत्यर्पणाद्व्यगतं द्वित्वमालम्ब्य
ग्रामे द्विवचनान्तस्य ध्वनेः प्रयोगः । तत्र केचिदाविष्टैकवचना यथा परस्परान्योन्ये-
तरेतरशब्दाः । कश्चिदाविष्टद्विवचनो यथा गोदशब्दः । केचिदाविष्टबहुवचना यथा
वर्षा-मघा-ऽण-कृत्तिकाशब्दाः । अन्येषां तु यथावृद्धाभ्यायं वचनभेदः । लिङ्गं पुनर्यदा-
ऽर्थधर्मो विवक्ष्यते तदा सर्वार्थानां सर्वं सदपि यथावृद्धाभ्यायं केनापि शब्देन क्वचित् 20
किञ्चिदुच्यते । यदा पुनः शब्दधर्मस्तदापि वृद्धाभ्यायापेक्ष एव प्रयोगः । तस्मादेक-
स्मिन्नपि दारादिवस्तुनि द्रव्य-पर्यायाणां कथञ्चिदभेदनिबन्धनो वचनभेदो घटत एव ।

१ द्रव्यस्य स्यादभेदात् पर्यायेभ्यः ॥ २ एकत्वविवक्षायाम् ॥ ३ * दारयन्ति दीर्घन्ते वा एभिरिति
दाराः पुल्लिङ्गो बहुवचनान्तश्च । एकवचनान्तोऽपि दृश्यते, यल्लक्ष्यम्—“धर्मप्रजासम्पन्ने दारे नान्यं कुर्वीत”
[] इति” इति अभिधानचिन्तामणिस्वोपज्ञवृत्तौ श्लो० ५१३ । “बल्वजाः पुंसि बहु- 25
वचनान्तः” इति अभिधानचिन्तामणिस्वोपज्ञवृत्तौ श्लो० ११९४ । “अहंपूर्विकादिवर्षा मघा
अण्कृत्तिका बहौ । वा तु जलौकाप्सरसः सिकता सुमनः समाः ॥ ९ ॥” इति लिङ्गानुशासने
स्त्रीलिङ्गाधिकारे ॥ ४ ननु सर्वद्रव्यपर्यायार्षणायामेकवचनद्विवचने स्याताम्, समा तु षष्ठ्यधिकदिनशतत्रयं
मण्यते, तत्र तु का द्रव्य-पर्यायार्षणा इत्याशङ्क्याह—समेति ॥ ५ दिनसमुदायैकत्वं दिनव्यक्त्यनेकत्वं च
एकवचन-द्विवचनयोर्निबन्धनमित्यर्थः ॥ ६ गोदशब्दस्य द्विवचनान्तस्य ग्रामलक्षणे द्रव्ये कथं प्रयोगोऽस्तु ? ॥ 30
७ उपचारनिरपेक्षोऽयं पक्षः । यतः स्वतन्त्र एव संकेतवशाद् गोदशब्दो विशिष्टे ग्रामे वर्तते, द्वित्वसाधने तु
युक्तिरप्यस्ता ॥ ८ * दृश्यतां दि० ३ ॥

175B

धर्मधर्मिणोः कथञ्चिदप्यभेदो नास्ति, तयोरेकान्तेन भेदादिति चेत् । न । सम्बन्धा-
भावेन 'अस्यामी धर्मिणो धर्माः' इति व्यपदेशाभावप्रसङ्गात् । समवायनिमित्तत्वे च
व्यपदेशस्यान्यत्रापि प्रसङ्गः, समवायस्यैकत्वेन सर्वत्रापि सम्भवात् । कार्यकारणभावस्तु
सम्बन्धो घटत एव न, सहभावित्वात् । तस्माद् 'अस्यामी' इति व्यपदेशान्यथानुप-
पत्त्या धर्मधर्मिणोः कथञ्चिदभेद एव । अत एवैकान्ताभेदोऽपि नानयोरभ्युपेयः, शब्द- 5
प्रत्ययान्तराणां वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । एकनैव हि शब्देन ज्ञानेन वा द्रव्याभेदिनां धर्माणा-
मभिधाने परिच्छेदने वाऽपरं शब्दान्तरं ज्ञानान्तरं वा प्रवर्तमानं किमसाध्यं साधयेत् ?
तद् धर्मिणो धर्मा न भेदिनो नाप्यभेदिनः, किं तर्हि ? स्यादभेदिन इति परमार्थः ।

176A

अत एवेति । यत एव द्रव्यस्य स्यादभेदः पर्यायेभ्योऽत एव नीलोत्पलादिध्वनी-
नामभिधेयभेदोऽपि गुण-जातिभेदेन सामानाधिकरण्यं भवति । भिन्ननिमित्तप्रयुक्तस्य शब्द- 10
स्यैकस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिः सामानाधिकरण्यमुच्यते । नीलशब्दो हि नीलपर्यायमभिधेते

176B

उत्पलशब्दस्तु सदृशपरिणामलक्षणाद्युत्पलत्वजातिम् । नीलपर्याय-सदृशपरिणामौ तु द्रव्यात्
कथञ्चिदभेदिनौ, ततस्तदभिधायिनौ ध्वनी तयोः प्रवर्तमानौ कथञ्चित्दंभिन्ने द्रव्येऽपि
प्रवर्तते इति भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः शब्दयोरेकत्र प्रवृत्तिरस्तीति सामानाधिकरण्यं घटत
एव । न केवलं सामानाधिकरण्यम्, 'विशेषणविशेष्यता च धर्मधर्मिणोरत एव भवति । 15

177A

विशेषणविशेष्यभावे सत्येव सामानाधिकरण्यम्, विशेषणविशेष्यभावस्तु पटस्य रक्तत्व-
मित्यादौ सामानाधिकरण्यं विनाऽपीत्यसौ पृथगेवोपपाद्यते । यावतांशेन पटाद्धर्मिणो
रक्तत्वं धर्मो मिद्यते तावता पृथक् शब्देनोच्यते । यावता चाभिन्नं तावता तादा-
त्म्यसम्बन्धनिबन्धना पृष्टी विभक्तिर्भवति । तस्माद्धर्मधर्मिणोर्विशेषणविशेष्यभावोऽपि
कथञ्चिदभेदनिबन्धन एव । तदेवं शब्दानां परमार्थसद्वस्तुविषयत्वेऽपि लिङ्गवचनभेदादि 20
सर्वमुपपद्यत एव ।

177B

स्यान्मतिः—यः शब्दान् सामान्येन सामिधेयानभिमान्यते तं प्रति 'सामान्यविशेषा-
त्मकं वस्तु शब्दस्य विषयः, द्रव्य-पर्यायाणां भेदा-भेदनिबन्धनो वचनभेदः' इत्यादि
गदितं वल्गुतां दधीत, यः पुनः शब्दानामभिधेयमेव किञ्चिन्नेच्छति तं प्रति जनुषाऽन्धं 25
प्रति नर्त्तकीचतुराङ्गहारकरणप्रयास इव सर्वमपि गदितं फल्गुतामेवाश्चतीति ।

अत्राह—

१ परः ॥ २ 'अस्यामी धर्मिणो धर्माः' इति व्यपदेशाभावप्रसङ्गादेव ॥ ३ धर्मधर्मिणोः ॥ ४ ज्ञानं ॥
५ '५' [=पञ्चम्यन्तम्] ॥ ६ अत एव शब्दानामभिधेयभेदोऽपि सामानाधिकरण्यम् ॥ ७
नीलगुणलक्षणं पर्यायम् ॥ ८ जातिरपि पर्यायो भण्यते जैनमते ॥ ९ नीलपर्यायसदृशपरिणामाभिधायिनौ ॥
१० नीलपर्याय-सदृशपरिणामाभिन्नेऽजादौ द्रव्ये ॥ ११ ननु सामानाधिकरण्यविचारेणैव विशेषणविशेष्य- 30
भावविचारस्य गतत्वात् किमिल्यसौ सूत्रेण पृथगुक्त इत्याशङ्क्याह ॥

न चैते निरभिधेया एव, अस्खलत्प्रत्ययजनकत्वात् । न खलु शब्दादर्थं प्रपद्य मरीचिकासु जलमिव मिथ्येति जुगुप्सते । कचिद् विसंवादोऽन्यत्रापि समः ।

न चैते विचारयितव्यतया प्रस्तुताः शब्दा निरभिधेया एव, अस्खलत्प्रत्ययजनकत्वात् । अस्खलतो बाह्यार्थाविनाभाविनः प्रत्ययस्योत्पादकत्वात् । यदि हि घटशब्दो घटा- 5 मिधेयो न भवति तदा किमिति घटशब्दश्रवणसमनन्तरं घटार्थाविनाभावी प्रत्ययः समुत्पद्यते । तद् घटविषयमस्खलितं प्रत्ययमुपजनयन् घटध्वनिर्घटाभिधेय एव ।

178A अस्खलितत्वमेव भावयति-न खल्विति । मरीचिकासु जलमिवेति वैधर्म्यनिर्दर्शनम् । यथा हि ग्रीष्मे वासरेषु तरुणदिवसकरकरनिकरव्यतिकरस्फुटदुत्तमाङ्गो बहुवाहिताध्वा- 10 ध्वगो मरुमरीचिका जलत्वेनावबुध्य स्नानपानादिजलक्रिया अप्राप्नुवन् 'नैतज्जलं किन्तु मरीचिकाः, तन्नूनमेष जलप्रत्ययो मिथ्या, भ्रान्तोऽहमस्मि' इत्येवं निन्दति नैवं शब्दार्थं प्रतिपद्य प्रतिपत्ता 'नामुमर्थं शब्दादहमधिगतोऽस्मि, किं तर्हि ? हेत्वन्तरात्' इति शब्दसम्भवं बाह्यार्थप्रत्ययं जुगुप्सते । तद् बाह्यार्थाविनाभाविप्रत्ययोत्पादकत्वेन शब्दो 15 बाह्यार्थाभिधेय एव ।

यदि शब्दा बाह्यार्थाविनाभाविनः कथं तर्ह्यर्थं विनाऽपि कचिच्छब्दोच्चारणं 15 दृश्यते, तस्मान्निरभिधेया एवैत इति । अत्राह-कचिद् देशेऽवस्थायां वा विसंवादः शब्दस्याऽन्यत्रापि प्रत्यक्षादौ समः । यद्येकदेशव्यभिचारदर्शनेन सर्वत्रापि व्यभिचार एव स्यात्तदा मरीचिकायां जलज्ञानं व्यभिचारि दृष्टमिति सर्वत्रापि व्यभिचार्येव स्यात् । 20 अथ विशुद्धहेतुजस्य प्रत्यक्षस्य कचिदपि व्यभिचारो नास्त्येवेत्युच्यते तदाऽऽप्तप्रणीतस्य शब्दस्यापि कचिदप्यर्थव्यभिचारो नास्तीति स कथमर्थविनाभावी नेष्यते ? वयं ह्याप्त- 25 प्रणीतस्यैव शब्दस्यार्थाविनाभावमातिष्ठामहे न सर्वस्य । न चाप्तप्रणीतः शब्दः कचिदप्यर्थं व्यभिचरति ।

ननु शब्दस्य किमेकार्थप्रत्यायनेऽनेकार्थप्रत्यायने वा शक्तिः । यद्येकार्थप्रत्यायने 30 तदा सङ्केतशतैरपि ततोऽर्थान्तरे प्रतीतिर्न स्यात्, धृमादनग्निप्रतीतिवत् । अथानेकार्थ- प्रत्यायने तदा युगपत् ततोऽनेकार्थप्रतीतिप्रसङ्गात् प्रतिनियतेऽर्थे प्रवृत्तिर्न स्यादिति । 25

१ न चैते निरभिधेया एव ॥ २ न खलु शब्दादर्थं प्रपद्य मरीचिकासु जलमिव मिथ्येति जुगुप्सते ॥ ३ कचिद् विसंवादोऽन्यत्रापि समः ॥ ४ * इत परं ग्रन्थकाराभ्यामेव पूर्वं लिखित्वा पश्चात् [] ईदृशे कोष्ठके निक्षिप्य ईदृशः पाठः परित्यक्तः-

[ततो यदि कचिद् व्यभिचारदर्शनेन [179 A] शब्दस्य सर्वत्राप्यर्थव्यभिचार एवेष्यते तदा प्रत्यक्षस्यापि तथाभावः प्राप्नोति । अथ व्यभिचारदर्शनेऽपि प्रत्यक्षविशेषस्य प्रामाण्यमिष्यते तदा शब्दस्यापि 30 तथाभावोऽस्त्विति] ॥ ५ घटांतरे ॥

अत्राह—

कथञ्चित् सर्वार्थवाचकत्वेऽपि यथासङ्केतक्षयोपशमं सर्वत्र
प्रवृत्तिः ।

कथञ्चित् सर्वार्थवाचकत्वेऽपि शब्दानां यथासङ्केतक्षयोपशमं सङ्केतेन क्षयोपशमः सङ्केत-
क्षयोपशमस्तस्यानतिक्रमेण यथासङ्केतक्षयोपशमं प्रवृत्तिरर्थेषु । यद्यपि सर्वे शब्दाः सर्वार्थ- 5
179B वाचिन एव तथापि यावदर्थप्रत्यायने सङ्केतेन क्षयोपशमः प्रबोधितः शब्दात् तावत्
एवार्थस्य प्रतीतिर्भवति । ततो यस्यैकार्थप्रत्यायने सङ्केतेन क्षयोपशमो जनितः स
एकमर्थं प्रत्यायति, यस्यानेकार्थप्रत्यायने स युगपदनेकमपि । अत एव हरिशब्दश्रवण-
समनन्तरं बहवोऽर्था युगपदपि प्रतीयन्ते । न च वक्तव्यं यदि शब्दस्यार्थप्रत्यायने
स्वाभाविकी शक्तिस्तदा किमिति सङ्केतकरणमपेक्षत इति । यतो धूमः स्वभावेन 10
बह्विप्रत्यायनसमर्थोऽपि स्वाविनाभावपरिज्ञानापेक्षो दृश्यते । तद् यथा धूमः स्वतो
बह्विप्रत्यायनसमर्थोऽप्यविनाभावपरिज्ञानमपेक्षते तथा शब्दः स्वतोऽर्थप्रत्यायनसमर्थोऽपि
180A सङ्केतकरणमपेक्षते । सङ्केतश्चैकस्यापि शब्दस्य प्रतिनियतोऽनुभूयते, यथा मालवादौ
कर्कटिकाशब्दस्य फलविशेषे, अन्यत्र तु योन्याम् । अत एव च सर्वार्थवाचकत्वेऽपि प्रतिनियत-
सङ्केतवशात् प्रतिनियतस्यैवार्थस्य शब्दादवगमः । अथ सर्वे शब्दाः सर्वार्थवाचिन 15
इति कथं प्रत्येयम् ? अनवगतसम्बन्धे शब्दे प्रयुक्ते कमर्थं प्रतिपादयितुमनेन शब्दः
प्रयुक्त इति श्रोतुर्नेकार्थविषयसन्देहदर्शनात् ।

तुल्यपरिणामेषु तुल्यपरिणामानां सङ्केतः—एतज्जातीया एतज्जा-
तीयशब्दवाच्या इति । तुल्यपरिणामिता च देशान्तरवर्तिना-
मप्यस्ति ।

सम्प्रति यथाभूतेष्वर्थेषु यथाभूतानां शब्दानां सङ्केतः क्रियते तदाह—तुल्यपरिणामेषु
180B वाच्येषु तुल्यपरिणामानां वाचकानां सङ्केतः समयो वृद्धैः क्रियते सजातीयेष्वर्थेषु सजातीयानां
शब्दानां सङ्केतः क्रियत इत्यर्थः । सङ्केतकरणोल्लेखं दर्शयति—एतदिति । एष प्रकारो
येषां ते एतज्जातीयाः । “प्रकारे जातीयः” [सि० ७-२-७५] इति जातीयः ।
एतज्जातीया एवंविधा येऽर्थास्ते एतज्जातीयशब्दवाच्या एवंविधशब्दविषया भवन्तीत्येवं 25
सङ्केतः शब्दस्यार्थे क्रियते । अयमर्थः— एकमर्थं शब्दं च प्रत्यक्षवर्तिनमेतेदा उपदर्श्य

१ कथञ्चित् सर्वार्थवाचकत्वेऽपि यथासङ्केतक्षयोपशमं सर्वत्र प्रवृत्तिः ॥ २ ‘७’ [=सप्तम्यन्तम्] ॥

३ तुल्यपरिणामेषु तुल्यपरिणामानां संकेतः ॥ ४ एतज्जातीया एतज्जातीयशब्दवाच्या इति ॥

५ एतच्छब्देन ॥

181A 'जातीय'प्रत्ययेन चाप्रत्यक्षवर्तिनोऽप्यर्थान् शब्दांश्च समीचीकृत्य बालानां वृद्धैः सङ्केतः क्रियते-एतज्जातीया अर्था एतज्जातीयशब्दवाच्या इति । ततो यद्यपि प्रत्यक्षवर्त्ती शब्दोऽर्थश्च देशान्तरे नास्ति तथापि तत्सदृशपरिणामेन तत्सदृशपरिणामस्याऽन्येनापि शब्देनाऽन्यस्याप्यर्थस्य प्रतीतिर्भवति, 'जातीय'प्रत्ययेन तेयोरपि सङ्केतकाले उपस्थापनात्, प्रत्यक्षवर्त्तिशब्दार्थसदृशपरिणामस्य देशान्तरवर्त्तिनामपि शब्दार्थानां 5 भावात् । तदाह-तुल्यपरिणामिता च प्रत्यक्षवर्त्तिशब्दार्थसदृशपरिणामवत्त्वं च देशान्तरवर्त्तिनामपि शब्दार्थानामस्ति । तत् सदृशपरिणामेष्वर्थेषु सदृशपरिणामानां शब्दानां सङ्केतः क्रियत इति स्थितम् । एतेन यदुक्तम्-

“शब्दाः सङ्केतितं प्राहुर्व्यवहाराय स स्मृतः ।

181B तैदा स्वलक्षणं नास्ति सङ्केतस्तेनै तत्र न ॥” [प्रमाणवा० १।६३] इति । 10 तत् प्रत्युक्तम्, अर्थस्य द्रव्यतया नित्यत्वेन व्यवहारकालेऽपि सम्भवात् सङ्केतकाल-भाविशब्दसदृशपरिणामस्याऽन्यस्यापि शब्दस्य वाचकत्वाभिधानात् ।

तदेवं स्वपक्षं व्यवस्थाप्य परपक्षं दूषयति-

जातिमात्रे त्वनर्थक्रियाकारिणि न सङ्केतः । न खलु वै व्यसन-मेवैतच्छब्दसङ्केतनं लोकस्य । किमु सर्व एवास्यारम्भः फलार्थः, 15 निष्फलारम्भस्योपेक्षणीयत्वात् । न च जातिमात्रं दाह-वाहादावुप-युज्यते । विशेषापेक्षायां तु वरं तत्रैव सङ्केतः ।

जातीति । अर्थक्रियामसर्थे सामान्यविशेषात्मनि वस्तुनि शब्दानां सङ्केतः, जातिमात्रे तु विशेषनिरपेक्षे केवले सामान्ये दाह-दोहाद्यर्थक्रियां कर्तुमसमर्थे पुनर्न सङ्केतः । अत्रैवोपरत्तिमभिधातुं प्रस्तावनां रचयति-न खल्विति । खलुशब्दोऽवधारणार्थः । वै- 20 शब्दः पराक्षेपे । निःप्रयोजनं क्वचित्तात्पर्यं व्यसनम् । नैव व्यसनमेवैतच्छब्दसङ्केतनं लोकस्य, न हि लोकः फलनिरपेक्ष एवार्थेषु शब्दान् सङ्केतयति । किमु किन्तु सर्व एव नैकः कश्चिदस्य लोकस्यारम्भो हेयोपादेयवस्तुषु निवृत्ति-प्रवृत्ती फलार्थः, निःप्रयोजना- 182A रम्भस्योपेक्षणीयत्वात् । तदयमपि शब्दसङ्केतक्रियारम्भो लोकस्य सप्रयोजन एव । न

१ शब्दार्थयोः ॥ २ तुल्यपरिणामिता च देशान्तरवर्त्तिनामप्यस्ति ॥ ३ संकेतकाले ॥ ४ कुतः ? 25 क्षणिकत्वात् स्वलक्षणस्य ॥ ५ कारणेन ॥ ६ तत्र स्वलक्षणे ॥ ७ जातिमात्रे त्वनर्थक्रियाकारिणि न संकेतः ॥ ८ न खलु वै व्यसनमेवैतच्छब्दसंकेतनं लोकस्य । किमु सर्व एवास्यारम्भः फलार्थः, निष्फलारम्भस्योपेक्षणीयत्वात् ॥

च जातिमात्रे शब्दसङ्केतकरणे काचित् फलसिद्धिरस्ति । यतो न च जातिमात्रं विशेष-
निरपेक्षं सामान्यमेव केवलं दाह-वाहादावुपयुज्यते । न हि बह्वित्वं गोत्रं वा व्यक्ति-
निरपेक्षमेव दाहं वाहं वा कर्तुं समर्थायते । कथं नामास्माच्छब्दादमुमर्थं प्रतीत्यायं
182B शिशुर्व्यवहारकाले एतामर्थक्रियां साधयेदित्यभिसन्धिना वृद्धाः शब्दान् सङ्केतयन्ति ।
न च जातिमात्रे शब्दसङ्केतेऽर्थक्रिया सम्भवति । ततो न तत्र शब्दसङ्केतः क्रियते । 5

स्यादेवम्—न सामान्य एव केवले शब्दसङ्केतो येन तद्वैयर्थ्यं स्यात्, किं तर्हि ?
विशेषेऽपि । अयं तु विशेषः—सामान्यं प्रधानं विशेषो गुणः । विशेषवार्थक्रियाक्षम
इति तूभयसिद्धमेवेति । अत्राह—विशेषेति । यदि सामान्ये शब्दसङ्केतकाले विशेषस्या-
प्यपेक्षा क्रियते तदा वरं तत्रैव विशेष एव शब्दसङ्केतः क्रियताम्, किं सामान्या-
183A पेक्षया । अयमाशयः—विशेषापेक्षे सामान्ये शब्दसङ्केतनमस्माभिरपीष्यते । अयं तु 10
विशेषः—सामान्यवद् विशेषोऽपि प्रधानमेव, सामान्यं च सदृशपरिणाम इति ।

नाप्यन्यापोहे वस्तुनि, भेदे वस्तुनि प्रवृत्तेरघटनात्, दण्ड-
च्छेदोपदेशे दण्डनीव । अभेदे मुधा बाह्यो बहिष्कृतः । अवस्तुत्वे
न किञ्चिदभिहितम् । प्रत्यक्षसिद्धं च प्रवृत्त्यादि ।

अन्यस्त्वाह—न सामान्यविशेषात्मनि वस्तुनि नापि सामान्य एव केवले शब्द- 15
सङ्केतः, किं तर्हि ? विजातीयव्यावृत्तिरूपेऽपोह इति । अत्रोच्यते । सोऽपोहो वस्तु
वा स्यादवस्तु वा, वस्त्वपि स्वलक्षणाद् भिन्नोऽभिन्नो वा ? तत्र भिन्नवस्तुपक्षमधिकृत्याह—
नोपीति । न केवलं सामान्यमात्रे, वस्तुरूपेऽन्यापोहेऽपि न शब्दसङ्केतः । भेदे वस्तुनि
प्रवृत्तेरघटनात्, वस्तुरूपस्यापोहस्य वस्तुनः सकाशाद् भेदे सति वस्तुनि प्रवृत्तेरसम्भवात् ।
दण्डच्छेदोपदेशे दण्डनीव । यथा हि दण्डं छिन्वीत्युक्ते न दण्डिनं छेदकविद्यनति तथाऽपोहा- 20
183B मिधायिशब्दश्रुतौ न स्वलक्षणे पुरुषः प्रवर्त्तते, अपोहस्य स्वलक्षणादन्यत्वात् । अन्यस्य
शब्दात् प्रेत्ययेऽन्येन प्रवृत्तावतिप्रसङ्गाच्च । तत्र स्वलक्षणाद् भिन्ने वस्तुरूपेऽपोहे शब्दसङ्केतः ।

अथ स्वलक्षणादभिन्न क्रियते तेन स्वलक्षणे प्रवृत्तिर्भवतीति । तदप्युक्तम् ।
यस्मादेभेदे स्वलक्षणादपोहस्यान्यतिरेकेऽङ्गीक्रियमाणे मुधा बाह्यो बहिष्कृतैः । यदि
स्वलक्षणादभिन्नेऽपोहे सङ्केतः क्रियते तदा स्वलक्षण एव किं न क्रियते । केयं 25
पश्चान्तरिता मुरापानक्रिया ? तत् स्वलक्षणादभिन्नेऽप्यपोहे न शब्दसङ्केतनम् ।

१ न च जातिमात्रं दाह-वाहादावुपयुज्यते ॥ २ अप्रधानम् ॥ ३ विशेषापेक्षायां तु वरं
तत्रैव संकेतः ॥ ४ बौद्धः ॥ ५ नाप्यन्यापोहे वस्तुनि ॥ ६ अन्यस्माद् विजातीयोपोहो व्यावृत्तिरूपः,
तस्मिन् ॥ ७ अर्थे ॥ ८ अपोहरूपस्य ॥ ९ ज्ञाने ॥ १० स्वलक्षणे ॥ ११ अभेदे मुधा बाह्यो
बहिष्कृतः ॥ १२ बाह्यो सदृशदिरूपोऽर्थो बहिष्कृतः शब्दसंकेताविषयः कृतः ॥

184A

नन्वपोहो वस्तुवेव न भवति ततः का तत्र भेदाभेदविन्तेति । अवस्तिविति । यद्यपोहोऽवस्तुरूपे शब्दसङ्केतस्तदा व्यवहारकाले शब्देन न किञ्चिदभिहितं स्यात् । तैस्तत्तच्छब्दैश्रवणानन्तरं वस्तुनि प्रवृत्ति-निवृत्ति न स्याताम् । मा भूतां नाम को दोष इति चेत् । उच्यते-प्रत्यक्षेति । आदिशब्दाभिप्रवृत्तिग्रहः । शब्दश्रवणानन्तरमर्थेषु प्रवृत्ति-निवृत्ति प्रत्यक्षप्रसिद्धे तावदवश्याभ्युपेये नापह्नवमर्हतः । ततो यदि शब्दो वस्तुविषयो न स्यात्तदा तच्छ्रवणादर्थेषु प्रत्यक्षप्रसिद्धे प्रवृत्ति-निवृत्ति न स्याताम् । न क्षवस्तुविषयात् पण्डेन्द्रियविकल्पाद् वस्तुनि प्रवृत्त्यादि भवति ।

184B

स्यान्मतम्-विकल्पदर्शित एवार्थे शब्दसङ्केतः, स एव तच्छ्रवणात् प्रतीयते, तथापि बाह्ये प्रवृत्ति-निवृत्ति भवतो दृश्य विकल्पयोरभेदावसायात् । तदुक्तम्-“तै तु र्वात्मनमेवार्थक्रियायोग्यं मन्यमाना दृश्य-विकल्पवार्थविकीकृत्य प्रवर्तन्ते”[]इति ।

अत्राप्याह-

दृश्य-विकल्पयोरभेदाध्यवसायेनापि न बाह्ये प्रवृत्तिः,
अतुल्यत्वात् ।

185A

दृश्येति । दृश्योऽर्थः स्वलक्षणम्, विकल्पोऽर्थः सामान्यरूपो विकल्पाभासः, तयोरभेदावसायेनाऽपि न बाह्येऽर्थक्रियासमर्थे स्वलक्षणे प्रवृत्तिः स्यात् । तयोर्दृश्य-विकल्पयो- रत्यन्तभेदेनाऽतुल्यत्वाद् त्रिसदृशत्वात् । एकान्तभिन्नयोर्द्व्यभेदाध्यवसायः कुतश्चित् साद- र्श्यात् । न ह्यतिष्ठुग्रन्थियोऽपि सीमन्तिनी-दृष्टिन्योरभेदावसायो भवति । न च दृश्य-विकल्पयोः सादृश्यलेशोऽप्यस्ति, दृश्यस्यार्थक्रियाकारित्वेन परमार्थसत्त्वात्, विकल्पारोपितस्य चार्थक्रियासामर्थ्यराहित्येनावस्तुत्वात् । ततः कुतो दृश्य-विकल्पयो- रभेदाध्यवसायः स्याद् येन शब्दादारोपितप्रतीतावपि बाह्ये प्रवृत्तिः स्यात् ? तद् यद्य- पोहो वस्तुन्यवस्तुनि वा शब्दसङ्केतः क्रियेत तदा शब्दश्रवणात् स्वलक्षणे प्रवृत्ति-निवृत्ति न स्याताम् ।

अपि च, शब्दविषयस्यालीकत्वं न शब्दोत्थे प्रेत्ययेऽनुभूयते । न ह्यैयमलीक- प्रतिभासः संवेद्यते । तथात्वे वा बाह्ये वस्तुनि प्रवृत्तिर्न स्यात् । न वै अलीकमेत-

१ अवस्तुत्वे न किञ्चिदभिहितम् ॥ २ स चासौ शब्दश्च अवस्तुरूपोहसंकेतितशब्द इत्यर्थः ॥ ३ 'द' [=पष्ठकान्तं विग्रहे] ॥ ४ प्रत्यक्षप्रसिद्धं च प्रवृत्त्यादि ॥ ५ विकल्पदर्शितार्थप्रतीतावपि ॥ ६ अर्थे ॥ ७ प्रवर्त्ता(र्तिता)रः ॥ ८ स्वकीयविकल्पेनालम्बितमेव गृहीतमेवार्थमित्यर्थः ॥ ९ दृश्य-विकल्प(ल्प)- योरभेदाध्यवसायेनापि न बाह्ये प्रवृत्तिः ॥ १० शब्दात् प्रतीयमानस्यार्थस्येत्यर्थः ॥ ११ ज्ञाने ॥ १२ शब्दोत्थः प्रत्ययः ॥

185B दित्यनुभूयाप्यर्थक्रियार्थी प्रवर्त्तते । अन्यनिवृत्तेः स्फुरणात् प्रवृत्तिरिति चेत् । न । विधिरूपस्यैव स्फुरणात् । न हीह महीधरोद्देशेऽग्निरस्तीति शब्दश्रवणादनग्निर्न भवतीति विज्ञानमुदयते । किं नाम ? 'अग्निरस्ति' इति ।

यद्यपि शब्दे प्रत्यये निवृत्तिर्न प्रतिभासते तथापि निवृत्तः पदार्थोऽवभासते । निवृत्तपदार्थोल्लेख एव च निवृत्त्युल्लेखः । न ह्यनन्तर्भावितविशेषणा विशिष्टप्रतीतिरिति 5 चेत्, एवं तर्हि शब्दविषयालीकत्वाय दत्तो जलाञ्जलिः, निवृत्तस्यार्थक्रियाकारित्वेन 186A परमार्थसत्त्वात् । यापि च व्यावृत्तनान्तरीयिका व्यावृत्तिः सापि नावस्तु, अभावांशस्य भावांशाभेदेन वस्तुत्वात् । अपि च, अस्त्वन्यनिवृत्तिप्रतीतिस्त्वथाऽपि बाह्ये प्रवृत्तिर्न प्राप्नोति । न ह्यपटो नास्तीत्येव पदार्थी प्रवर्त्तते, अपि तु पटोऽस्तीति । अपटस्यैव निवृत्तिरिति नियमवन्त्यां प्रतीतौ पटसत्तासम्भावनया नैष दोष इति चेत् । न, 10 पटनिवृत्त्यप्रतिक्षेपे नियमस्यैवाघटनात् । तत्प्रतिक्षेपे वा कस्ततोऽन्यः पटविधिः ? तस्माद् बाह्यप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या शब्दः प्रत्ययो नालीकविषयः ।

तदवायविषये सामान्यविशेषात्मनि शब्दसङ्केतः । सङ्केतित-
श्चाभिधेयः ।

सम्प्रति प्रस्तुतमुपसंहरति—तत् तस्मादवायविषये ऐन्द्रियकनिश्चयज्ञानगोचरे सामान्य- 15
186B विशेषात्मनि शब्दसङ्केतः क्रियते । सङ्केतितश्चाभिधेयः शब्दानां वाच्यो भवति । न हि शब्दा निरभिधेयाः, तच्छ्रवणानन्तरं बाह्यार्थप्रतीतिप्रवृत्त्यादिदर्शनात् । अभिधेयं च निश्चयज्ञानगोचरः सामान्यविशेषात्मकं वस्तु, तत्रैव सङ्केतकरणत्वात् सङ्केतितस्य चाभि-
धेयत्वात्, सामान्यमात्रा-ऽप्योद्देश्योः सङ्केतकरणेऽपि वैफल्यात् ।

एतेन व्यापकानुपलब्धिरपि प्रत्युक्ता, परोक्षस्यैव शब्दविषय- 20
त्वात् । यथा अनुमात्वाभेदेऽपि स्व-परार्थभेदः तथाऽत्रापि ।

एतेनेति शब्दस्य सामान्यविशेषवस्तुवाचकत्वेन व्यापकानुपलब्धिरपि प्रत्युक्ता या
187A परैः शब्दप्रत्ययस्य प्रामाण्यमप्यङ्कितं प्रयुक्ता, यथा—

“प्रमेयरूपं हि परिच्छिन्नं वेस्तु प्रोपयत् प्रमाणमुक्तम्, प्रमेयं च विषयः
प्रमाणस्येति विषयवत्तया प्रामाण्यं व्याप्तम् । ततो र्यद्विषयवन्न भवति न तत् प्रमाणं 25

१ विज्ञातीयव्यावृत्तेः ॥ २ विज्ञातीयव्यावृत्तो पटः ॥ ३ न अणुहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः ॥ ४ पटा-
भावानिराकरणे । किमुक्तं भवति ? पटसद्भावनिश्चये सति अपटस्यैव निवृत्तिरेवैरूपस्य नियमस्य पटनम्,
नान्यथा ॥ ५ तदवायविषये सामान्यविशेषात्मनि शब्दसङ्केतः ॥ ६ एतेन व्यापकानुप-
लब्धिरपि प्रत्युक्ता ॥ ७ प्रतिषेधं शब्दप्रत्ययस्य प्रामाण्यम् ॥ ८ परिच्छेदरूपम् ॥ ९ ज्ञातम् ॥
१० सत् ॥ ११ '२' [=द्वितीयान्तम्] ॥ १२ '१' [=प्रथमान्तम्] ॥ १३ ज्ञानम् ॥ १४ ज्ञानम् ॥ 30

यथा व्योमोत्पलम्, प्रत्यक्षा-ऽनुमानाभ्यामन्यच्च विज्ञानं न विषयवदिति व्यापकामावः”
[प्रमाणविनिश्चयटीका पृ० १३ B] इति ।

सेयं परोक्ता व्यापकानुपलब्धिः प्रत्याख्याता, परोक्षस्यैव शब्दविषयत्वात् इन्द्रिया-
विषयस्याप्रत्यक्षस्यार्थस्य शब्दोत्थप्रत्ययग्राह्यत्वात् । शब्दो हि सामान्यविशेषात्मकवस्तु-
वाची, ततः तदुत्थप्रत्ययस्य सामान्यविशेषात्मकं वस्तु विषयोऽस्ति । अयं तु विशेषः— 5
187B प्रत्यक्षं सामान्यविशेषात्मकं वस्तु स्पष्टरूपेण गृह्णाति, शब्दं तु ध्यामलरूपेणेति ।
तत्कथं विषयवत्त्वस्य व्यापकस्याभावेनैव शब्दप्रत्ययस्याप्रामाण्यं स्यात् ।

यदस्पष्टरूपेण वस्तु गृह्णाति तत् सर्वं प्रमाणमनुमानम् । ततो यदि शब्दोऽपि
प्रत्ययोऽस्पष्टरूपेण वस्तु गृह्णीयात् तदाऽनुमानमेवासौ स्यात्, तथा च प्रत्यक्षमनुमानं
शब्दं चेति त्रयी न सिध्येदिति चेत्, न, यथेति । यथा हि स्वार्थानुमान-परार्थानु- 10
मानयोः परोक्षार्थविषयत्वेनानुमानत्वाभेदेऽपि वचना-ऽवचनात्मकत्वलक्षणेनाऽवान्तरभेदेन
स्व-परार्थभेदो भवति ‘अवचनात्मकं स्वार्थानुमानम्, त्रिरूपलिङ्गाख्यायनलक्षणवचनात्मकं
तु परार्थानुमानम्’ । यद् विनिश्चयः—

“अनुमानं द्विधा, स्वार्थं त्रिरूपाल्लिङ्गतोऽर्थदृक् । [प्रमाणविनिश्चयः पृ० २६५ A]
188A अतस्मिन्स्तद्ग्रहाद् भ्रान्तिरपि सम्बन्धतः प्रमा । [प्रमाणविनिश्चयः पृ० २६५ B] 15
परार्थमनुमानं तु “स्वदृष्टार्थप्रकाशनम् ॥” [प्रमाणविनिश्चयः पृ० २८५ A] इति ।

तथाऽत्रापीति अनुमान-शब्दयोरपि यद्यपि अस्पष्टवस्तुविषयत्वेन परोक्षविषयत्वा-
भेदस्तथाऽप्यर्थ-शब्दप्रभवत्वलक्षणावान्तरभेदेनानुमान-शब्दभेदो भवति । धूमादिलक्षणा-
दर्थात् पारम्पर्येणोत्पन्नमन्यादिविषयं ज्ञानमनुमानम्, शब्दात् पुनरुत्पन्नं बाह्यार्थविषयं
शब्दम् । 20

एतेन यदुक्तम्—

“तथा विषयेभेदाद् मिथ्यते प्रमाणम् । यतो निमित्तवान् प्रमाणभेदः, निर्निमित्तत्वे-
ऽतिप्रसङ्गात् । न चान्यन्निमित्तपुपपद्यते । विषयभेदश्चाश्रितः परेणापि प्रमाणानाम् ।
188B विषयापेक्षं च प्रमाणमप्रमाणं चेति विषयापेक्षेणैव तदुभेदेन भवितव्यम् । तस्माद्

१ व्योमोत्पलज्ञानमित्यर्थः ॥ २ शब्द ॥ ३ कृत्वा ॥ ४ ज्ञानम् ॥ ५ यथाऽनुमात्वाभेदेऽपि स्व- 25
परार्थभेदः ॥ ६ त्रिरूपं लिङ्गमाख्यायते येन वचनेन सामान्यविशेषभावेन तद् वचनं लक्षणं रूपं यस्य
वचनस्य ॥ ७ अस्वलक्षणे सामान्ये ॥ ८ स्वलक्षणग्रहात् ॥ ९ पारम्पर्येण अर्थसम्बन्धात् प्रमा प्रमाणम् ॥
१० स्वेनात्मना दृष्टो योऽर्थस्तस्य परस्मै प्रकाशनं वचनेन ॥ ११ धूमदर्शनं धूमज्ञानं भ्यातिस्मरणं चेति
पारम्पर्यम् ॥ १२ ग्राह्य ॥ १३ ग्राह्याद् विषयात् ॥ १४ वादिना ॥ १५ प्रमाण ॥

विषयभेदमात्रनिमित्तः प्रमाणभेदस्तेद्भेदेन व्याप्तः । तेन यत् प्रत्यक्षानुमानैर्व्यति-
रिक्तविषयं न भवति न तत्ताभ्यां भिन्नं प्रमाणम्, यथा ते एव प्रत्यक्षानुमाने प्रत्यक्षा-
नुमानान्तराभ्यां यथा वा भ्रान्तिज्ञानम्, न भवति च प्रमाणं नाम प्रत्यक्षानुमान-
व्यतिरिक्तप्रमेयमिति व्यापकाभाव एव” [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ० १३ B-१४ A] इति,

तदपि निरस्तम् । यतो नास्माभिर्विषयभेदेन भेदो उच्यते, किं तर्हि ? स्वार्थ-परार्था- 5
नुमानवत् साधनभेदेन । यथा हि स्वार्थ-परार्थे धूमानुमाने अग्निविषयत्वेनाग्निविषये
139A अपि साधनभेदाद् भिद्येते तथा शब्दाऽनुमाने अपि । विषयस्तु स्वार्थ-परार्थयोरिवैक
एव । अत एव परोक्षत्वेनानयोरेकत्वमपीष्यते । अयमर्थः—यद्यनयोः साधनाभेदेनैकत्व-
मिष्यते तदाऽसौ न सिद्धः । अथ विषयाभेदेन तदा तस्मिन् सत्यपि साधनभेदेन
स्वार्थ-परार्थवदनयोर्भेदो भविष्यति । अन्यथाऽसौ स्वार्थ परार्थयोरपि न स्यादिति । 10

स्यान्मतम्—प्रवृत्तिविषयार्थोपदर्शकं ज्ञानं प्रमाणम् । प्रवृत्तिविषय-चार्यो नियत-
देश एव सम्भवति, अनियतदेशस्याप्रवृत्तिविषयत्वात् । न च शब्दप्रत्यये नियतदेशोऽर्थः
प्रतिभाति, शब्दादर्थमात्रस्यैव प्रत्ययात् । तत् कथमसौ प्रमाणं भवेदिति । यदाह—
139B “प्रवृत्तिविषयस्य व्यवस्थापकं प्रमाणमिष्यते । तत्र सत्यपि बाह्येनार्थेन सम्बन्धे
वाच्यभूतेन पदेष्वो यः पदार्थप्रत्यय उत्पद्यते न तेन कश्चित् प्रवृत्तिविषय उपस्थापितो 15
येन घटार्थो कुतश्चिन्नित्युक्तं कश्चित् प्रवर्त्तते । तथाहि—देशविशेषसम्बद्धे वस्तुनि प्रवृत्ति-
विषये पुरुषः प्रवर्त्तितुमुत्सहते । न च केनचिद्देशेन विशिष्टो घटो घटशब्देनोपदर्शित
इति कथं तस्मात् प्रवृत्तिः” [] इति ।

अत्र निरूप्यते—इह तावच्छब्दाद् द्वौ प्रतिपाद्यौ—पूर्वं दृष्टार्थदेशोऽदृष्टार्थदेशश्च ।
तत्र यः पूर्वमदृष्टार्थदेशः शब्दानुक्तं चार्थं स्वयमवगन्तुमनलं तं प्रति प्रतिनियतदेश 20
एवार्थो वाक्येन बोध्यते, यथा ‘भो भृतक ! भवनान्तर्भागादग्भस्कुम्भमानय’, स
एव भृतकोऽस्माद्वाक्यात् प्रतिनियतदेशमेव कुम्भमवैति आनयति च, वाक्यात् प्रति-
139A नियतदेशार्थविषयस्यैव प्रत्ययस्योत्पादात् । तदमुना प्रत्ययेन प्रतिनियतदेश एवार्थो
दर्शितः, स च प्रवृत्तिविषय एव । यः पुनः पूर्वं दृष्टार्थदेशः प्रतिपाद्यो भवति तं
प्रत्यधिकरणपदविशेषणनिरपेक्षमपि वाक्यमुच्चार्यते यथा ‘अग्भस्कुम्भमानय’ इति । स 25

१ विषयभेदेन ॥ २ ज्ञानम् ॥ ३ प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परिच्छेदोऽर्थः प्रत्यक्षादिः ॥ ४ न भिन्ने प्रमाणे
इति सम्बन्धः ॥ ५ प्रमाणभेदः ॥ ६ क्रियाभेदेन व्यापारभेदेन ॥ ७ शब्दानुमानयोः व्यापारभेदेन ॥
८ अर्थस्य ॥ ९ शब्दस्य ॥ १० पुमांस्तौ ॥ ११ अधिकरणस्य प्रतिपादकं पदमाधिकरणपदम्, तदेव
विशेषणम्, तस्य निरपेक्षम् ॥

हेतावताऽपि वाक्येन भवनान्तर्भागवर्तिनं कुम्भमवैति तमेवानयति च । तदत्र शाब्द-
प्रत्यये यद्यप्यधिकरणस्य प्रतीतिस्तदभिधायककृता नास्ति तथापि प्रकारान्तरकृताऽस्ति ।
न च वक्तव्यं 'देशावगमः प्रकारान्तरकृतोऽयं न शब्दकृतः, शब्देन त्वनियतदेश एवा-
र्थोऽभिहितः' इति, कुम्भमानयेति वाक्यादेव देशस्य स्मरणात् । अयं तु विशेषः—
वाक्येनामुना कुम्भोऽभिहितो देशस्तु स्मारित इति । न च यदर्थपश्चिन्नं प्रकारा-
न्तरेणापि भवति तदभिधायी ध्वनिरुच्चारयितुमुचितः, उक्तार्थानामप्रयोगात् । भवन्निरपि
च यो दृष्टान्तोपदर्शकवचनमन्तरेणापि स्वत एव साध्येनान्वयव्यतिरेकौ हेतोरवगच्छति
तं विद्वांसं पुमांसं प्रति हेतुवचनमेव केवलमुच्यते, न दृष्टान्तवचनमपि, तदर्थस्य हेतु-
वचनेनैव गतत्वात् । यत् प्रमाणवार्तिकम्—

“तैज्जावहेतुभावौ हि दृष्टान्ते तदवेदिनः ।

ख्यायेते, विदुषां वाच्यो हेतुरेव हि केवलः ॥” [प्रमाणवार्तिके १।२८] इति ।

ततो यत्र वाक्ये देशपदप्रयोगो नास्ति तत्रापि प्रतिनियतदेश एवार्थः शाब्द-
प्रत्ययेन दर्शयते, स च तादृशः प्रवृत्तिविषय एव । ततः शाब्दमपि ज्ञानं प्रतिनियत-
देशार्थोपदर्शकमेव, तथा च प्रमाणान्तरवत् प्रमाणमेव ।

एवं तर्हि यः पूर्वं दृष्टार्थदेशो न भवति, दृष्टार्थदेशं पुमांसं प्रत्युच्यमानं च
'अस्मत्कुम्भमानय' इति वाक्यं तटस्थ एव शृणोति, तस्याप्यस्मत्कुम्भप्रत्ययो भवति ।
न चासौ प्रतिनियतार्थोपदर्शकः, देशाभिधायिनो ध्वनेरश्रवणात्, अतः कथं प्रमाणं
स्यादिति । अत्रापि निरूप्यते—यः पुमान् प्रवर्तितुकामो भवति तं प्रत्येव शाब्दप्रत्ययो
नियतदेशमर्थमप्रदर्शयन्न प्रमाणं स्यात् । तटस्थस्तु पुमान् प्रवर्तितुकाम एव न भवति ।
ततस्तं प्रत्यसावर्थमात्रोपदर्शकत्वेनापि प्रमाणम् ।

अपि च, भवन्निरप्यभिप्रायकार्यत्वेन शब्दस्य तद्विषये शाब्दप्रत्ययस्य प्रामाण्य-
मिष्यते, न चासावभिप्रायः प्रवृत्तिविषयः, ततः सोऽपि प्रमाणं न स्यात् । तस्मा-
च्छाब्दप्रत्ययः प्रवर्तितुकामस्य पुंमो नियतदेशमेवार्थं प्रवृत्तियोग्यं दर्शयन् प्रमाणम् ।
प्रवर्तितुमनिच्छोरुदासीनस्य पुनरर्थमात्रोपदर्शकत्वेनापि प्रमाणम् ।

ननु न शब्देभ्यः स्वरूपेणार्थः प्रत्यक्षवत् प्रतिभासते यस्य प्रवृत्तिविषयत्वं स्यात्, शब्दोत्थापितस्य विकल्पितस्य हानोपादानायोगात् । 'प्रवर्तमानस्य तु पृथिव्याममज्जना-

१ शब्दः ॥ २ प्रत्यक्षादिना ॥ ३ तादात्म्य-कार्यकारणभावौ ॥ ४ तदभाव-हेतुभाव[वि]ज्ञानतः ॥ ५ तदभाव-
हेतुभाववितुषां आनतां पुनः ॥ ६ विवक्षा ॥ ७ विवक्षया कार्यः शब्दः (कार्याः शब्दाः ?) विवक्षा
सूचयेतुः ॥ ८ अभिप्रायविषये ॥ ९ सामान्यरूपस्यावस्तुन इत्यर्थः ॥ १० शब्दात् प्रवर्तमानस्य पुंसः ॥

192A द्रवश्यं प्राप्तनिमित्तं ज्ञानान्तरमुत्पद्यते यतः किञ्चिदवाप्यत इति । न, एवं ह्यनु-
मानस्याप्यप्रामाण्यं स्यात्, प्रत्यक्षवत् स्वरूपेणाप्रतिभासनात् । वस्तुप्रवृत्ति-प्रापणाभ्यां
प्रामाण्यमिति चेत्, स एषः न्यायः शब्देऽपि प्रगुणः । ततोऽपि वस्तुनि प्रवृत्तेः
प्राप्तेश्च । न च प्रवृत्तिविषयोपदर्शकत्वादन्यं प्रामाण्यहेतुमभ्युपगतोऽसि । प्रवृत्तावपि
बाधकोत्थानाद् मरीचिकासु जलज्ञानस्येवाऽप्रामाण्यं स्यात् । तच्च नास्ति । न ह्यास- 5
वचनादर्थं प्रतिपद्य प्रवर्तमानो विप्रलभते । ज्ञानान्तरादवाप्तिः पुनः प्रत्यक्षा-ऽनुमानयो-
रपि प्रामाण्यमुपहन्ति, तस्य तत्रापि सम्भवात् ।

192B प्रवृत्तिविषयोपदर्शकं प्रमाणम्, प्रदर्शिते ह्यर्थे प्रवर्तितः पुरुषः प्रापितश्चार्थम्,
एतच्च ज्ञानान्तरादवाप्तौऽपि प्रत्यक्षा ऽनुमानयोस्तीति चेत्, एवं तर्हि प्रत्यक्षमप्रमाण-
मस्तु । प्रवृत्तिविषयो ह्यर्थो निश्चितोऽनुसंहितार्थक्रियासामर्थ्यश्च । बालोऽपि हि यावत् 10
स एवायमिति न प्रत्यवमृशति तावन्नोपरतरुदितो मुखमर्पयति स्तने । न चेदभिधेयतो
व्यापारानविकल्पकं कर्तुमीष्टे । निश्चयानुसन्धाने हि विकल्पवृत्तौ, तदस्यैव प्रामाण्यं
स्यात्, सम्यग् निर्णयत्वात् ।

अथ स्वयं वा निश्चया-ऽनुसन्धानाभ्यां ज्ञानमर्थं प्रवृत्ति-निवृत्ती कुर्यात् परेण
193A वा, नास्ति विशेषः, निश्चया-ऽनुसन्धानयोर्भेदोऽपि प्रयोजकत्वात् । अस्ति वैयर्थ्यं 15
नाम महान् विशेषः । निश्चयेन हि निश्चितोऽनुसंहितार्थे निष्पादितक्रिये कर्मणि
प्रवर्तयितुरविकल्पकस्य व्यर्थः प्रामाण्यसमर्थनावलेशः । नौगृहीतस्य निश्चया-ऽनुसन्धाने
इति तन्निमित्तत्वेन प्रामाण्यमित्यपि न नैपुणम् । एकत्राप्यर्थेऽनन्तपूर्वज्ञानराशेः प्रामाण्या-
भ्युपगमप्रसङ्गात्, निर्विकल्पादिसन्तानस्य तदविनाभावित्वात् । आलोक-चक्षुषो-
रपि च प्रामाण्यं स्यात् । निश्चया-ऽनुसन्धानयोस्तदपेक्षणात् । तन्निश्चयोऽनुसन्धानः 20
प्रवृत्त्यङ्गम्, ततोऽसौ प्रमाणम् । चक्षुरालोक-निर्विकल्पकानि पुनः प्रमौगौपयिकानि ।

१ प्रत्यक्षलक्षणम् ॥ २ अर्थस्य स्वरूपेणानुमानेऽप्रतिभानादित्यर्थः । प्रत्यक्षवदिति व्यधिकरणो दृष्टान्तः ॥
३ बाधकोत्थानम् ॥ ४ ज्ञानान्तरस्य ॥ ५ '६' [=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ ६ प्रवृत्तिविषयोपदर्शकत्वम् ॥ ७
अर्थस्य ॥ ८ यस्मात् ॥ ९ प्रत्यक्षम् ॥ १० '२' [=द्वितीयान्तम्] ॥ ११ निर्विकल्पकम् ॥ १२ '६'
[=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ १३ व्यापारः ॥ १४ '५' [=तस्मात्] ॥ १५ आचार्य एव ॥ १६ परवेद्यं 25
वा ॥ १७ पूर्वदृष्टार्थक्रियाजननसमर्थोऽयमित्यनुसन्धानम् ॥ १८ स्वयं परेण निर्विकल्पक-विकल्पयोरपि ॥
१९ प्रवर्तकत्वात् ॥ २० परः ॥ २१ यत एव निश्चयेन निश्चितोऽनुसंहितश्चायौऽत एव निष्पादि[त]क्रियः
तेनैव प्रवृत्तिशोभ्यः कृतः । अत एवानुवादद्वारेणाऽविकल्पस्य व्यर्थता कथ्यते ॥ २२ भावयति ॥ २३ परः ॥
२४ निर्विकल्पेन अगृहीतस्य अपरिच्छिन्नस्यार्थस्य ॥ २५ निर्विकल्पकस्य ॥ २६ आचार्यः ॥ २७ पूर्वो-
पादानज्ञानसन्तानाविना ॥ २८ * 'क्षणात्' इति अशुद्धः पाठो हस्तलिखितादर्शः ॥ २९ '५' [=तस्मात्] ॥ 30
३० निर्विकल्पे विकल्पं प्रत्युपादानकारणम् । जैनमते हि सविकल्पस्य अवायव्यस्य प्रामाण्यम्, न तु अव-
ग्रहस्य, एकसामयिकत्वात् ॥ ३१ '६' [=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ ३२ कारणानि सहभावेन उपादानभावेन च ॥

193B न चोपाया उपेयकक्षामवगाहन्ते । तदर्थक्रियासमर्थोपदर्शकत्वेन शब्दः प्रत्ययः प्रमाणमेव ।

एतेन यदप्युक्तम्-

“ स्वयं हि वेस्तु 'कचिद् दृश्यमानं नान्तरीयकं' वेस्तु तत्रैव सन्निहितमुपदर्शयत् प्रवृत्त्यङ्गं कुर्यात् । शब्दस्तु यत्र पुरुषे दृश्यते न तत्र साध्यार्थोपसंहारः शक्यः कर्तुम् । यत्र च प्रदेशादौ घटो व्यवस्थितस्तत्र शब्दो न दृश्यते । तेन स्वदेशे शब्दः 5 प्रतिपाद्यमर्थमनुपसंहरन्न प्रवृत्तिनिमित्तीकुर्यात् । तथा न कश्चित् प्रदेशं प्रतिपाद्येनार्थेन विविक्तं दर्शयेत् यः परिहारात्मकप्रवृत्तिविषयः स्यात् ” [] इति,

तदपि निरस्तम्, अनुमानप्रतीतिरपि हि तावद् भिन्नदेशैर्नदीसूरादिभिरुपरि वृष्ट्यादिपरिज्ञाने दृश्यते । शब्दी प्रतीतिः पुनरनुमानमेव न भवति, तदस्या “व्यधिकरणात् कैरणात् समुद्भवे को दोषः ? शब्दो हि करणम् । न च करणेनावश्यं कर्म 10 'परिरभ्यैव क्रिया कर्तव्या । अन्यथा न शरीरस्थं चक्षुर्वाह्यमर्थमुपदर्शयेत् । अपि च, न स्वदेश एवोपसंहारकरणं हेतोर्वस्तूनां प्रवृत्त्यङ्गीकरणे प्रयोजकम्, अपि तर्हि वाञ्छितार्थ- 14A क्रियासमर्थोपदर्शकत्वम् । तच्च शब्दस्याप्यस्ति, तदुपेयनीतार्थस्य हानोपादानयोग्यत्वात् ।

तावत् सिद्धा प्रतीतिः । सा चेद् व्यधिकरणादपि भवति, को विरोधः ? यथोपेयदर्शनं ह्यौपयिककल्पितः । न तु व्यत्ययः । 15 अत एवानुमातोऽपि भिद्यते इति ।

अत्रैवार्थे वार्त्तिकमप्याह-तौवदिति । तावच्छब्देन शब्दादर्थप्रतीतौ सकललोक- प्रसिद्ध्या निर्विवादत्वमाह । अविस्वादिपुरुषप्रणीतशब्देनार्थः प्रतीयत इत्ययमर्थः सिद्ध एवेत्यर्थः । “सेति प्रतीतिः, चेद् व्यधिकरणादपि भवति, यद्यर्थदेशाद् भिन्नदेशस्थादपि 20 शब्दाद् भवति, को विरोधः ? न कोऽपि । “हिर्यस्मात्, उपेयदर्शनस्यानतिक्रमेण यथोपेयदर्शनम्, यथोपेयं दृष्टं तथैवेत्यर्थः, औपयिककल्पितरूपायकल्पनम् । न तु व्यत्ययः, 14B न पुनर्यथौपयिकदर्शनमुपेयकल्पिर्भवतीति विपर्ययः । अग्नेश्च प्रतीतिः समानाधिकरणादेव

१ कार्यरूपं धूमादि ॥ २ पर्वतादौ ॥ ३ साध्यमग्न्यादि ॥ ४ देशे ॥ ५ अदर्शयन्नित्यर्थः ॥ ६ पूर्वं प्रवृत्तिं प्रति उक्तम् इदानीं निवृत्तिं प्रति वक्ति ॥ ७ निवृत्तिविषयः स्यादित्यर्थः ॥ ८ अनुमानरूपा प्रतीतिर्ज्ञानं भिन्नाधिकरणाद्विज्ञाद् दृश्यते इति सम्बन्धः ॥ ९ सति ॥ १० ‘५’ [= तस्मात्] ॥ ११ भिन्नाधिकरणात् ॥ १२ 25 साधकतमरूपात् शब्दात् ॥ १३ आलिङ्ग्य ॥ १४ शब्द ॥ १५ तावत् सिद्धा प्रतीतिः ॥ १६ सा चेद् व्यधिकरणादपि भवति को विरोधः ॥ १७ यथोपेयदर्शनं ह्यौपयिककल्पितः ॥ १८ समानाधिकरणं पर्वतादिः ॥

धूमाद् दृष्टा ततः सा तथैवाभ्युपगम्यते । शब्दादर्थप्रतीतिस्तु व्यधिकरणादपि दृष्टा, ततः साऽपि तथैवाङ्गीक्रियते । साध्यानुसारेणैव हि साधनेषु विचारप्रवृत्तयो न पुनः साध्यानुसारेण साध्येषु ।

अत एवेति यत एव व्यधिकरणादपि शब्दादर्थप्रतीतिर्भवति तत एवाऽनुमातोऽपि भिद्यते, अपेः क्रियान्ते योगः, भिद्यतेऽपीत्यर्थः । यावता शब्दमनुमानं च परोक्षार्थविषयं 5 तावता न भेदः । यावता च व्यधिकरणात् समानाधिकरणाच्च साध्यानु प्रादुर्भावस्तावता भेदः । तच्छब्दं पृथगेव प्रमाणम् । अयं च न्यायः— आप्तशब्दो बाह्यार्थविषयः, तत्प्रतीतौ व्यापार्यमाणत्वात्, चक्षुर्वत् । तत्प्रतीतौ व्यापार्यमाणत्वं तत्र 195A प्रवर्तकत्वेन व्याप्तम् । साध्याभावे च तदभावः स्यात् । न हि यो यद्विषयो न भवति स तत्र प्रवर्तकः । व्यापकाभावे च व्याप्त्यस्य हेतोरप्यभाव इति व्यापकानु- 10 पलब्धिर्विषये बाधकम् । धूमेवद् बाह्यप्रतिबद्धत्वं वा साध्यम् । अत्र च बाह्यार्थान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन हेतुर्व्याप्तिः । साध्याभावे च तदभावः स्यात् । न हि यो यत्रासम्बद्धः स तदन्वयव्यतिरेकानुविधायी । व्यापकाभावे च व्याप्त्यस्य हेतोरप्यभावः । न वै यो यदन्वयव्यतिरेकौ नानुविधत्ते स तत्प्रत्ययार्थं व्यापार्यते । इतिकरणः 15 शब्दविचारावसानं पिशुनयति ।

सम्प्रति ज्ञानवादादारभ्य सङ्क्षेपेण प्रमेयं श्लोकैः सङ्गृह्णाति—

यद्ग्रहणपरिणत्या जाता धीस्तस्य वेदिनी ।

निराकाराऽपि तेनार्थः प्रत्यक्षेणैव सिध्यति ॥ १ ॥

अशुद्धजन्यं स्वापादौ नार्थं तूज्झति शुद्धजम् ।

एकोपलम्भनियमः स्वाभासज्ञानजन्मतः ॥ २ ॥ 20

सदृशाऽसदृशाग्राह्याग्राह्यवायः प्रपद्यते ।

इन्द्रियैर्जनितत्वेनाऽऽलोचनेव प्रमाणताम् ॥ ३ ॥

१ अत एवानुमातोऽपि भिद्यत इति ॥ २ अनुमानरूपज्ञानतोऽपि ॥ ३ '६' [= षष्ठ्यन्तम्] ॥

४ '६' [= विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ ५ बाह्यार्थः ॥ ६ साध्यस्य बाह्यार्थविषयत्वस्य प्रवर्तकत्वं प्रति व्यापकत्वाभावे ॥ ७ शब्दस्य बाह्यार्थप्रवर्तकत्वाभावः ॥ ८ प्रवर्तकत्वाभावे च ॥ ९ बाह्यार्थप्रतीतौ व्यापार्य- 25 माणत्वरूपस्य हेतोः ॥ १० आप्तशब्दो बाह्यार्थप्रतिबद्धः, तत्प्रतीतौ व्यापार्यमाणत्वाद्, धूमवदिति वाऽनुमानम् ॥ ११ अनुमाने ॥ १२ बाह्यार्थप्रतिबद्धत्वाभावे च ॥ १३ शब्दः ॥

नासत्यः प्रत्ययः शाब्दोऽस्खलनाद् वञ्चनं समम् ।

सर्वार्थवाचकत्वेऽपि बुद्धिः कारणमीक्षते ॥ ४ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ॥

इति द्रव्यालङ्कारे पुद्गलप्रकाशो द्वितीयः प्रकाशः ॥

येदित्यादि । यस्यार्थस्य ग्रहणपरिणत्या परिच्छेदपरिणामेन जाता धीस्तस्य वेदिनी 5
तस्य ग्राहिका निराकारापि बाह्यार्थसारूप्यरहिताऽपि, यतो निराकारेणापि ज्ञानेन बाह्यार्थ-
परिच्छेद उपपद्यते तेन कारणेनाऽर्थो घटादिः प्रत्यक्षेणैव सिध्यति । अर्थास्तित्वं प्रत्यक्षेणैव
सिध्यतीत्यर्थः ।

195B नन्वर्थाभावेऽपि ज्ञानमुत्पद्यते ततः कुतस्तस्मादर्थसत्तानिश्चय इत्याह—अंशुद्वे-
त्यादि । यज्ज्ञानं सुप्त-मदमूर्च्छिताद्यवस्थासु बाह्यार्थाभावेऽपि समुत्पद्यमानं दृष्टं 10
तदशुद्धजन्यं दुष्टकारणारब्धत्वेन भ्रान्तमित्यर्थः, ततस्तेन न व्यभिचारः । यत् पुनः
शुद्धकारणजन्यत्वेनाऽभ्रान्तं तदवश्यमर्थं न व्यभिचरत्येव । तदाह—नार्थं तज्ज्ञति शुद्धजं
शुद्धहेतुजन्यम् । ननु यदि ज्ञानार्थो भिन्ने व्यक्ती तदा कथमेकोपलम्भनियमो भवेदि-
त्याह—एकोपलम्भनियम उपलम्भैकत्वनियमः स्वाभासज्ञानजन्मतः स्वसंविदितज्ञानोत्पादाद्
196A भवति । ज्ञानं स्वसंविदितमेवोदयते । स्वसंवेदनं च ज्ञानोपलम्भो नान्यत् । 15
अर्थोपलम्भोऽप्यर्थग्रहणपरिणामस्य ज्ञानस्य ताद्रूप्येण संवेदनमेव । तथा च सत्येक
एव सर्वदाप्युपलम्भः । अर्थग्रहणपरिणामरूपज्ञानंवेदनस्यार्थोपलम्भरूपत्वात् तस्यैव च
ज्ञानोपलम्भत्वात् ।

तदेवं ज्ञानाद्वैतदूषणं सङ्गृह्य विकल्पप्रामाण्यवादमुपसङ्गृह्णाति—सैदृशेत्यादि ।
सदृशं सामान्यरूपम्, असदृशं व्यावृत्तरूपम्, सामान्यविशेषरूपमित्यर्थः । सदृशासदृशं च 20
तद् ग्राह्यं विषयश्चेति विशेषणसमासः । तद्ग्रहणशीलो अवायो निश्चयज्ञानं प्रपद्यते
196B 'प्रमाणताम्' इति सम्बन्धः । इन्द्रियजैर्जनितत्वेन इन्द्रियेभ्य उत्पादात्, आलोचना निर्वि-
कल्पकं प्रमाणम्, सा इवेति यथा ह्यालोचनेन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानात् प्रमाणम्
तथाऽवायज्ञानमपि ।

सम्प्रति शब्दानां वस्तुविषयत्ववादमुपसङ्गृह्णाति—'नेति । शाब्दः प्रत्ययो नासत्यः 25

१ यद्ग्रहणपरिणत्या जाता धीस्तस्य वेदिनी । निराकारापि तेनार्थः प्रत्यक्षेणैव सिध्यति ॥

२ अशुद्धजन्यं स्वापादौ नार्थं तज्ज्ञति शुद्धजम् । एकोपलम्भनियमः स्वाभासज्ञानजन्मतः ॥

३ एतदेव भावयति ॥ ४ '६' [= विग्रहे पठ्यन्तम्] ॥ ५ सदृशासदृशग्राह्यग्राह्यवायः प्रपद्यते ।

इन्द्रियैर्जनितत्वेनालोचनेव प्रमाणताम् ॥ ६ ज्ञानम् ॥ ७ नासत्यः प्रत्ययः शाब्दोऽस्खलनाद्

वञ्चनं समम् । सर्वार्थवाचकत्वेऽपि बुद्धिः कारणमीक्षते ॥ इति सङ्ग्रहश्लोकाः ॥

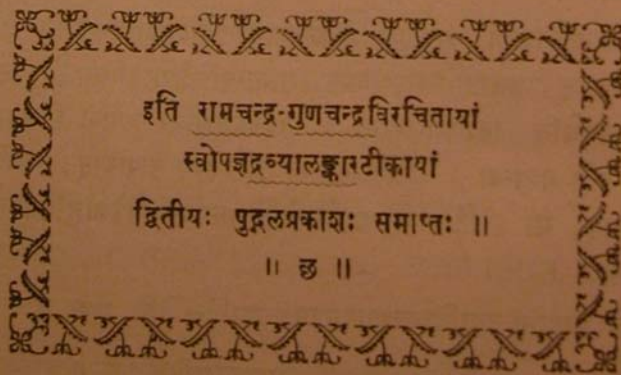
- किन्तु सत्य एव, प्रत्ययानां च सत्यत्वमर्थाविनाभावित्वम्, ततोऽर्थाविनाभाव्येवेत्यर्थः ।
 अस्वलनादबाधितत्वादव्यभिचरितत्वाद्वा । ननु कचिद् व्यभिचारोऽपि दृश्यत एवेत्याह—
 वञ्चनं व्यभिचारः समं प्रत्यक्षादिभिस्तुर्यम् । यथा कचिच्छब्दप्रत्ययोऽर्थं व्यभिचरति
 तथा प्रत्यक्षमपि । न च तत् सर्वत्र निर्विषयमेव तथा शब्दमपीति । ननु सर्वे शब्दा
 197A भवन्मतेन सर्वार्थवाचकास्तत्कथमेकस्मादेव शब्दात् सर्वार्थप्रतिपत्तिर्न भवतीति, अत्रो- 5
 च्यते—सर्वार्थवाचकत्वेऽपि बुद्धिः सर्वार्थानां प्रतीतिः कारणं सहकारिप्रत्ययमीक्षते अव-
 लोक्षयति । कारणं च क्षयोपशमः पूर्वोदितमेव । यद्यप्येकोऽपि शब्दः सर्वार्थवाची
 तथापि यत्रैवार्थे सङ्केतेन क्षयोपशमो जनितस्तस्यैव प्रतीतिं करोति नान्यस्य । अत
 एव यस्य शब्दस्य बहुष्वर्थेषु सङ्केतेन क्षयोपशमोऽजनि स बहूनामपि प्रतीतिं जनयति
 197B यथा हरिशब्द इति । पूर्वोदितार्थसङ्ग्रहाय श्लोकाः सङ्ग्रहश्लोका इति । 10

रूपं च सत्त्वमथ वादिविटैर्विलुप्त—

मित्थं यदा स्थितिमनीयत पुद्गलानाम् ।

तन्मा कदाचिदपि पुद्गलताममी नौ ।

सन्दीदृशन् यदि भवन्तितमां कृतज्ञाः ॥



अथ तृतीयोऽकम्पप्रकाशः ।

॥ अहं ॥

अथाकम्पानि ।

1 B प्रथमप्रकाशे तावदशेषद्रव्याणां प्रधानमात्मा स्वरूपभेदैः प्रमाणप्रतिष्ठितः कृतः, तदनु द्वितीयप्रकाशे तेदत्यन्तेपकारकाः पुद्गलाः । सम्प्रति पुनर्गतिस्थित्यवगाहदानेनो- 5
भेयोपकारकाणां धर्मादीनामवसरः, ततस्तेऽपि स्वरूपतः प्रमाणप्रतिष्ठिताः क्रियन्ते ।
तत्र प्रत्येकपरिसमाप्तं लक्षणमनुदाहृत्यैव सर्वेषामेकप्रकाशप्रपञ्चनानिवन्धनं सामान्य-
धर्माभिधायि प्रथममधिकारखट्वाह—अथाकम्पानीति । 'अथ' ध्वनिरधिकारार्थो मैङ्गलार्थो वा,
अस्मिन् प्रकाशेऽकम्पानि त्रीणि द्रव्याण्यधिक्रियन्ते । कम्पनं कम्पो देशाद् देशान्तर-
प्राप्तिहेतुः पर्यायविशेषः, स येषां नास्ति तान्यकम्पानि, गमना-ऽऽगमनक्रियारहितानी- 10
त्यर्थः । कम्पनं च द्रव्यपर्यायो न पुनः पदार्थान्तरम्, तथाऽप्रतीयमानत्वात्, गुण-
सामान्य-विशेष-समवायवत् ।

2 A ननु च क्रिया द्रव्यात् पदार्थान्तरम्, तैर्भिन्नलक्षणत्वाद्, गुणादिवत्, कम्पनं
च क्रियेति । न, कथञ्चित्त्रिभलक्षणत्वस्य द्रव्यव्यक्तिनेभिरकान्तात् । तथापि पदार्था-
न्तरत्वे द्रव्यादिव्यक्तीनां पदार्थान्तरत्वप्रसङ्गेन षट्पदार्थनियमः कुतः स्यात् ? "द्रव्यत्व- 15
प्रतीतिमात्रं द्रव्यलक्षणं सकलद्रव्यव्यक्तीनामभिन्नम्, तैस्य कर्मणि मनागप्यभावात् ।
सर्वथा तैर्भिन्नलक्षणत्वं हेतुरिति चेत् । न । "एवमपि "द्रव्यात् कथञ्चिदभेदिभिः
पर्यायैरनैकान्तिकत्वात्, सर्वथा भिन्नलक्षणत्वस्य पर्यायरूपतायामपि घटनात्, गुण-
कर्म-सामान्य-विशेष-समवायानां पर्यायलक्षणत्वेन द्रव्यलक्षणायोगात् । सामान्य-समवायौ

१ तस्यात्मनः ॥ २ जीव-पुद्गल ॥ ३ मङ्गलार्थप्रतिपादकशब्दश्रवणादेव मङ्गलं लब्धम्, अतो न युक्ति- 20
रुपन्यस्यते । ननु आदौ अन्ते च मङ्गलं युक्तं भवति । न । मङ्गलमध्यान्यपि शास्त्राणि भवन्तीति ॥ ४
व्युत्पत्तिवाक्यम् ॥ ५ पदार्थान्तरत्वेन ॥ ६ विशेषो वैसदृश्यम् ॥ ७ द्रव्याद् भिन्नलक्षणत्वात् ॥ ८ द्रव्यात्
क्रियायाः कथञ्चिद् भिन्नलक्षणत्वमाहोस्वित् सर्वथा वा इति विकल्पद्वयम् । तत्राद्ये पक्षे उच्यते । पुद्गलभ्य-
स्तावदाकाशे कथञ्चिद् भिन्नलक्षणमस्ति न च तद् भिन्नं द्रव्यं भवति, किन्तु एकद्रव्यलक्षणमध्ये पतति ॥
९ नवभिर्द्रव्यैरनेकान्तात् । कोऽर्थः ? नवानामपि द्रव्याणां कथञ्चिद् भिन्नलक्षणत्वमस्ति, ततो भिन्नलक्षणत्वे 25
पदार्थान्तराणि स्युः ॥ १० अनेकान्तरत्वे सत्यपि ॥ ११ क्रियायाः ॥ १२ द्वितीयविकल्पे उच्यते ॥ १३
तस्य द्रव्यलक्षणस्य ॥ १४ क्रियायाम् ॥ १५ द्रव्यात् ॥ १६ द्रव्यात् सर्वथा भिन्नलक्षणत्वेऽपि ॥ १७
कथञ्चिदभेदिनामपि पर्यायाणां ज्ञेयवादीनां भिन्नलक्षणत्वेऽपि न पदार्थान्तरत्वमिति व्यभिचारी हेतुर्भिन्नलक्षण-
त्वम् ॥ १८ उभयवादिषिद्धैः सर्वथा द्रव्याद् भिन्नलक्षणैः अस्तित्वज्ञेयत्वप्रमेयत्वादिभिः ॥

- 2 B कथं पर्यायी नित्यत्वादिति चेत् । न । अनयोरपि गुण-कर्म-विशेषवदनित्यत्वोपगमात् । स दृशपरिणामो हि सामान्यं स्याद्वादिनाम् । अविश्वरभांश्च वस्तूनां समवायः । स चोत्पाद-विनाशवानेव, स दृशव्यक्त्युत्पाद-विनाशयोः सादृश्यस्याप्युत्पाद-विनाशानु-
भवात् । सादृश्यस्य व्यक्त्यन्तरेषु दर्शनान्नित्यत्वमिति चेत् । न । वैसदृश्यस्य गुणस्य कर्मणश्चैवं नित्यत्वप्रसङ्गात् । नष्टोत्पन्नव्यक्तिषु न तदेव वैसदृश्यादि दृश्यते ततो-
ऽन्यस्यैव दर्शनादिति चेत् । सादृश्येऽप्येवं किं न भवेत् तर्थाप्रतीतेरविशेषात् । ततो-
3 A द्रव्यपर्याय एव क्रिया । गुणादीनां क्रियात्वप्रसङ्ग इति चेत् । न । ततो विशेष-
लक्षणस्यापि सद्भावात् । द्रव्यस्य हि देशान्तरप्राप्तिहेतुः पर्यायः क्रिया न सर्वः ।
सर्वत्र सर्वदा कस्मान्न भवतीति चेत् । न । विशिष्टद्रव्याद्यपेक्षत्वात् तद्भावा एव
भावात् पर्यायान्तरवत् । क्रिया-क्रियावतोर्विभिन्नप्रत्ययग्राह्यत्वात् सद्य-विन्ध्यवद् भेद
एवेति चेत् । न । प्रत्यक्षतः कथञ्चिदभिन्नयोरेव ग्रहणात् । न खलु पुरः प्रधा-
वन्तं पुमांसमालोकयन्तो, लोकाः क्रिया-क्रियावतोर्भेदेकान्तावभासि प्रत्यक्षमनुभवन्ति ।
क्रियां क्रियावतोऽनन्या, अभिन्नदेशत्वादिति चेत् । न । वाता-ऽऽतपाभ्यामभिन्न-
देशाभ्यां व्यभिचारात् ।

अन्ये त्वाहुः—सर्वभावानां क्षणिकत्वाद् देशादेशान्तरप्राप्तिरेव नास्तीति कुतः 15
क्रियायाः सम्भवः ? तदुक्तम्—

“क्षणिकाः सर्वसंस्कारा अस्थिराणां कुतः क्रिया ।

“भूतिर्येषां” क्रियां सैव कारकं सैव चोच्यते ॥” [] इति

- 3 B न प्रत्यक्षेण क्षणिकत्वस्याग्रहणात् कथञ्चिन्नित्यत्वस्यैव ततः प्रतीयमानत्वात् ।
सत्त्वादिति हेतुरपि कथञ्चित् क्षणिकत्वमेव साधयति, “एकान्तक्षणिकस्यार्थक्रिया-
सद्भावाभावात् ।

अपरे प्राहुः—सर्वभावानां नित्यत्वादविचलितरूपत्वेन देशादेशान्तरप्राप्तिरेव

१ वैसदृश्यं विशेषः, न तु नित्यद्रव्यवृत्त्य इति, तेषामसिद्धत्वान्मे ॥ २ अपार्थक्यम् ॥ ३ ‘६’ [= विग्रहे
षष्ठ्यन्तम्] ॥ ४ सतोः ॥ ५ दर्शनात् ॥ ६ व्यक्त्यन्तरे दर्शनादेव ॥ ७ यदेव वैसदृश्यमवस्थितासु
व्यक्तिषु दृश्यते न तदेव नष्टादिव्यक्तिषु दृश्यते इति भावः ॥ ८ अन्यत्वप्रतीतेः ॥ ९ ननु यदि क्रिया
द्रव्यपर्यायस्तदा गुणादयोऽपि द्रव्यपर्यायत्वात् क्रियाः स्युः ॥ १० गुणादिभ्यः ॥ ११ क्रियायाः ॥ १२ न
सर्वः पर्यायः क्रिया ॥ १३ क्षेत्रकालभावाः ॥ १४ ज्ञान ॥ १५ भिन्ना ॥ १६ क्रियावन्तं विना न
पृथगुपलभ्यते क्रियेति अनन्यत्वम् ॥ १७ वातातपावभिन्नदेशावपि न अनन्यौ इति अभिन्नदेशत्वादित्यर्थं
हेतुरनैकान्तिकः ॥ १८ भावाः ॥ १९ अस्थिराणां सतां भावानाम् ॥ २० उत्पत्तिः ॥ २१ या एषाम् ॥
२२ देशाद् देशान्तरप्राप्तिः ॥ २३ प्रत्यक्षात् ॥ २४ अर्थक्रियाकारित्वरूपः ॥ २५ कुतः ॥ २६ नित्याद्वैत- 30
वादिनः ॥

४ A नास्तीति कुतः क्रियायाः सम्भव इति । एतदप्येकान्तक्षणीकपक्षवद् दृश्यम् । तस्मात् क्रिया मित्राभिन्नरूपो द्रव्याणामेव पर्यायो न पुनः पदार्थान्तरम् । उक्तं च—

“पेरिस्पन्दात्मको द्रव्यपर्यायः सम्प्रतीयते ।

क्रिया देशान्तरप्राप्तिहेतुर्गत्यादिभेदभृत् ॥ १ ॥

प्रयोग-विस्त्रसोत्पाद्या द्वेधा सङ्क्षेपतस्तु सा ।

प्रयोगजा पुनर्नानोत्क्षेपणादिप्रभेदतः ॥ २ ॥

विस्त्रसोत्पत्तिका तेजोवाताम्भःप्रभृतिष्वियम् ।

सर्वथाऽदृष्टवैचित्र्यात् प्राणिनां फलभागिनाम् ॥ ३ ॥” [] इति ।

“कम्पोऽपि च क्रिया, ततः सोऽपि द्रव्यपर्यायरूप एव । स च येषां नास्ति तान्यकम्पानि धर्मा-ऽधर्मा-ऽऽकाशद्रव्याण्यत्र प्रकाशेऽधिकृतानीति ।

४ B अथ कथं पुनर्धर्मास्तिकायादयः कम्परूपपर्यायपराङ्मुखा इति प्रत्येयम् ?

उच्यते—आकाशस्तिकायस्य तावत् सर्ववादिसिद्धमकम्पत्वमतो नेदानीं साध्यते ।

धर्मा-ऽधर्मास्तिकाययोः पुनरकम्पत्वं सकलजगद्व्यापित्वादाकाशवदेव सिद्धम् । सकल-

जगद्व्यापित्वं च पुरः प्रपञ्चतः प्रसाधयिष्यत इति नासिद्धो हेतुः । प्रकृतेषु पञ्चसु

द्रव्येष्वकाशान्तानां त्रयाणामेवाकम्पत्ववचनं सामर्थ्याजीव-पुद्गलानां सकम्पत्वमा-

वेदयति । नन्वात्मनां सकम्पत्वे मुक्तात्मनामपि प्राप्नोतीति । इष्टमेव, ऊर्ध्वगमन-

स्यानुमतत्वात् । न चैवमधस्तिर्यगपि वा गमनप्रसङ्गः, गतेरनेकप्रकारत्वात् ।

अन्यैव हि मुक्तात्मनां गतिरन्या च संसारिणाम् ।

५ A तदेवं त्रयाणामपि धर्मादीनामेकप्रकाशप्रपञ्चनानिवन्धनमकम्पत्वं सामान्यं धर्म-

मेकेनैव योगेनाभिधाय प्रत्येकपरिसमाप्तं लक्षणमाह—

गति-स्थित्युपग्राहकौ धर्मा-ऽधर्मौ । देशान्तरप्राप्तिहेतुः परि-

णामो गतिः । विरुद्धः स्थितिः । तत्पोषक उपग्राहकः ।

गतीति । जीवपुद्गलानां गतिस्थित्योर्वक्ष्यमाणरूपयोर्युपग्राहकौ स्वतः परिणामि-

कारणादेवोत्पन्नयोः परिपोषकावस्तिकायौ तौ यथासङ्गं धर्मा-ऽधर्मौ धर्मास्तिकाया-

ऽधर्मास्तिकायावुच्येते । गत्युपग्राहको धर्मास्तिकायः, स्थित्युपग्राहकोऽधर्मास्तिकायः ।

५ B अथ कथमधर्मास्तिकायो धर्मास्तिकायप्रक्रमादाकाशवत् पृथक् प्रक्रमेणैव नाभ्यधीयतेति ?

१ चलनात्मकः ॥ २ क्रिया ॥ ३ ननु क्रियायाः स्वरूपं स्पष्टमत्र निर्णीतम् । प्रस्तुतकम्पे किमायातमित्याह-

कम्पेति ॥ ४ प्रभृतिषु पदार्थेषु, प्रभृतिशब्दात् छाया-तम-आतपादिग्रहः ॥ ५ यथा पुद्गलानां गतिस्तथा

मुक्तात्मनामपि ॥ ६ गतिस्थित्युपग्राहकौ धर्माधर्मौ ॥

उच्यते—धर्मास्तिकायेन सह तुल्यमान-देशत्वोपदर्शनार्थं तथा यत्रैव धर्मास्तिकायनिमित्ता गतिस्त्रैवाऽधर्मास्तिकायनिमित्ता स्थितिर्नान्यत्रेति ख्यापनार्थं च । तेन धर्मादीनां या स्थितिः सा नाऽधर्मास्तिकायान्तर्निमित्ता किन्तु स्वत एव । तथा उपग्राहकाविति कार्यविशेषकथनाद् धर्मा-ऽधर्मयोर्न किञ्चित् कार्यमस्तीति ब्रुवाणः प्रत्याख्यातः ।

- 6 A अथ केयं गतिरिति उच्यते — देशान्तरेति—एकस्मादेशादन्यो देशो देशान्तरं 5
तस्य प्राप्तिहेतुः परिणामो जीवपुद्गलानां कथञ्चिदभिन्नः पर्यायो गतिरित्युच्यते । स्थिति-
स्वरूपं निर्दिशति—पूर्वोदितस्वरूपस्य गतिपरिणामस्य विरुद्धो विरोधी जीव-
पुद्गलानां परिणामः स्थितिरित्युच्यते । विरुद्धत्वं च तस्यां संत्यां गतेर्व्युपगमभावात् ।
6 B गति-स्थिती व्याख्यायोपग्राहकपदं व्याचष्टे—तयोर्गति-स्थित्योः पोषकः स्वत एवोत्पद्य-
मानयोरुपपत्त्यभिकारी यः स उपग्राहकः । अयमर्थः—जीवपुद्गलानां गति-स्थिती न 10
धर्मा-ऽधर्माभ्यां निर्वर्त्यते, किं तर्हि ? स्वत एव तेषां ते भवन्त्यौ ताभ्यां परिपुष्टिं प्राप्येते ।
ततो जीव-पुद्गला गति-स्थितीनां परिणामिकारणं धर्मा-ऽधर्मां पुनरपेक्षाकारणमिति ।

एतयोः परिणामिनो भावेऽपि ज्ञानादेरिव चक्षुरादौ धर्मा-
-ऽधर्मयोरपेक्षा । न क्षित्यादौ, खगादेर्वियत्यपि भावात् ,
अणूनां च । न वायौ, तत्रापि भावात् । न गतिपूर्वा स्थितिर- 15
धर्मे । कचिदभावेऽपि भावाच्च ।

- स्यादेवम्—यदि जीव-पुद्गलेभ्य एव गति-स्थिती प्रादुर्भवतस्तदा पूर्यते धर्मा-
-ऽधर्माभ्याम्, तत्कार्यस्य प्रकारान्तरेणैव सिद्धत्वादिति । एतयोरिति गति-स्थिति-
परिणामयोः परिणामिनो भावेऽपि परिणामिकारणेभ्यो जीव-पुद्गलेभ्यः समुत्पादेऽपि धर्मा-
-ऽधर्मयोरपेक्षेति सम्बन्धः । ज्ञानादेरिव चक्षुरादाविति साधर्म्यनिदर्शनम् । आदिशब्दाभ्याम्- 20
7 A दुरीदीनां क्षित्यादीनां चै परिग्रहः । यथा ज्ञानादयः स्वस्वपरिणामिकारणेभ्य आत्मा-
दिभ्यः प्रादुर्भावमनुभवन्तोऽपि चक्षुरादीनपेक्षाप्रत्ययानपेक्षन्ते तथा यद्यपि जीव-पुद्गललक्षण-
परिणामिकारणेभ्यो गति-स्थिती प्रादुर्भवतस्तथापि धर्मा-ऽधर्मावपेक्ष्येते । अन्यथा
ज्ञानादीनामपि चक्षुरादावपेक्षा न भवेत् ।

१ अवयवत्व ॥ २ जीवादौ ॥ ३ प्रयोजन ॥ ४ देशान्तरप्राप्तिहेतुः परिणामो गतिः ॥ ५ विरुद्धः 25
स्थितिः ॥ ६ स्थित्याम् ॥ ७ तत्पोषक उपग्राहकः ॥ ८ एतयोः परिणामिनो भावेऽपि
ज्ञानादेरिव चक्षुरादौ धर्माधर्मयोरपेक्षा ॥ ९ '५' [= पक्षम्यन्तम्] ॥ १० बीजादुत्पद्यमानानाम् ॥
११ अपेक्षा ॥ १२ निमित्तकारणानि ॥

ननु गतिशून्यत्वादाकाशवद् धर्मा-ऽधर्मौ नान्यस्य गति-स्थितिनिवन्धनम्, अन्यथा हस्तादीनामिव गतिमत्त्वप्रसङ्ग इति । तदसङ्गतम्, गतिशून्यस्याऽन्यगति-स्थितिकरण-
7B शक्तौ बाधकप्रमाणाभावात् । न खलु यो येन धर्मेण विप्रयुक्तः स तं धर्ममन्यस्य कर्तुं न शक्नोतीति नियमोऽस्ति, अज्ञानस्वभावस्यापीन्द्रियस्यात्मनि घटादि-
विषयज्ञानोत्पादहेतुत्वदर्शनात् ।

ननु यदि गतिमत्त्वरहितोऽप्यन्यस्य गतिं करोतीत्यभ्युपगमस्तदा कथं प्रथमप्रकाशे प्रत्यपादि, यथा—“यद्यात्मा गतिमान्नेष्यते तदा स्थूलस्कन्धस्य देशान्तरप्राप्तिर्न स्याद्”
[] इति । तन्न, तत्र हि स्थूलस्कन्धस्याविद्यमानाया गतेर्निर्वर्तकत्वमात्मन
8A उक्तम्, तच्च स्वयमगतिमत्त्वे न सिध्यत्येव । अत्र तु जीव-पुद्गलानां स्वत एव विद्य-
मानाया गतेर्बलाधानमात्रहेतुत्वं धर्मास्तिकायस्योच्यते, तच्च स्वयमगतिमत्त्वेऽपि न 10
विरुध्यत इति न दोषः ।

तदुक्तम्—

“आत्मा हि प्रेरको हेतुरिष्टः कायादिकर्मणि ।

तृणादिकर्मणीवाम्भः-पवनादिश्च सक्रियः ॥ १ ॥

तथैव द्रव्यसामर्थ्यान्निष्क्रियाणामपि स्वयम् ।

धर्मादीनां परेत्राऽस्तु क्रियाकारणमात्रतो ॥ २ ॥” [] इति ।

तैद् गति-स्थित्योः परिणामिकारणादुत्पेदेऽपि धर्मा-ऽधर्मयोगपेक्षा न दुष्यति ।

स्यादेवम्—अस्तु परिणामिकारणादन्यत्र गति-स्थित्योरपेक्षा, परिणामिकारणादेवैक-

8B स्मात् कार्यानुत्पादात् । ‘सा पुनरपेक्षा धर्मा-ऽधर्मयोर्विषये, न पुनरन्यत्र क्षित्युदकतेजःसु’
इत्यत्र न नियामकमुपलभामह इति । अत्राह—न क्षित्यादाविति । आदिशब्दादुदक-
तेजसोर्ग्रहः । अपेक्षेत्यनुवर्तते । धर्मा-ऽधर्मयोर्विषयेऽपेक्षा, न पुनः क्षित्युदकतेजःसु,
खगादेर्वियत्यपि गति-स्थित्योर्भावात् । एतयोरित्यनुवर्तते । खगाः पक्षिणः । आदि-
शब्दात् प्रभञ्जनोद्धूततृण-तूलादीनां देवादीनां च ग्रहः । यदि हि गति-स्थित्योः
क्षित्युदकतेजांस्यपेक्षाकारणानि भवेयुस्तदा “ते गगनचारिणां न भवेतामेव । न हि

9A गगने क्षित्यादयः सम्भवन्तीति धर्मा-ऽधर्मविवापेक्षाकरणे, न क्षित्यादयः ।

१ अनुमानमिदम् ॥ २ यो गतिमान् दृष्टः स गतेः स्थितेश्च हेतुर्दृष्टः । न चैतौ गतिमन्तौ इति पृच्छयते ॥

३ कारणम् ॥ ४ गतिस्थितिनिवन्धनत्वे ॥ ५ धर्माधर्मयोः ॥ ६ जीवे ॥ ७ देहस्य ॥ ८ स्थूलस्कन्धं प्रति ॥

९ आत्मा कायादिक्रियायां प्रेरको हेतुः सन् सक्रिय इष्ट इति सम्बन्धः ॥ १० गतिलक्षणे ॥ ११ वस्तुनि ॥

१२ न तु निर्वर्तकत्वम् ॥ १३ ‘५’ [=तस्मात्] ॥ १४ सति ॥ १५ जीव-पुद्गललक्षणात् ॥ १६ अन्य-
पदार्थविषये ॥ १७ कर्त्रोः ॥ १८ खगादेर्वियत्यपि भावात् ॥ १९ पूर्वसूत्रादेतयोरिति पदमनुवर्तते, 30

तेन गतिस्थित्योरिति व्याख्यातम् ॥ २० गति-स्थितौ ॥

स्यादेवम्—सूक्ष्माः क्षित्यादयोऽन्तरिक्षेऽपि सम्भवन्त्येव, ततस्तन्निबन्धने गति-
स्थिती तत्र भविष्यत इति । अत्राह—अणूनां चेति । ^१एतयोर्भावादिति चात्रापि स्मर्यते ।
अणुस्कन्धानां परमाणूनां वा गति-स्थित्योर्वियत्यपि भावात् । न केवलं खगादेरणूनां
चेति चार्थः । क्षित्युदकतेजसामणवोऽपि व्योम्नि भ्राम्यन्ति तिष्ठन्ति च, यदि च
गति-स्थिती क्षित्याद्यपेक्षे स्यातां तदा तेषां कथं स्याताम् ? न हि तत्रापरे 5
परिणामिकारणं क्षित्यादयः सन्ति येऽपेक्षाकारणं स्युः ।

स्यान्मतम्—अणवः परस्परगमन्तरिक्षेऽपेक्षाकारणं भविष्यन्तीति । तन्न । यतः
9 B किं गच्छतां सर्वेषां सर्वे तिष्ठन्तो हेतवस्तिष्ठतां च सर्वेषां सर्वे गच्छन्तः परमाणवः,
आहो तिष्ठतां तिष्ठन्तः सर्वे गच्छतां गच्छन्त इति ? तत्राद्यपक्षकक्षीकरणे इतरेतरा-
श्रयदोषः । गमनक्रियाप्रादुर्भावे हि स्थानक्रिया, स्थानक्रियाप्रादुर्भावे च गमनक्रियेति । 10
द्वितीयपक्षेऽप्ययमेव दोषः, ^२एकस्थानस्यैकगमनस्य चापरस्थान-गमननान्तरीयकत्वात् ।

मा भूत्तर्हि क्षित्यादावपेक्षा, वायौ भविष्यतीति । अत्राप्याह—न वायाविति ।
अपेक्षेति योगः । ^३तत्रापि वायावपि भावात् एतयोर्गति-स्थित्योः । यदि जीव-
पुद्गलानां गति-स्थित्योर्वायुरपेक्षाकारणमुच्यते तदा वायुरपि भ्रमति तिष्ठेति च, ततस्तस्यै
गति-स्थित्योरपेक्षाकारणं वक्तव्यं स्यात्, सर्वत्र गति-स्थित्योः परिणामिकारणादन्यस्या- 15
10 A पेक्षाकारणस्यापेक्षणीयत्वात् । तस्माद्यौ गत्वा न तिष्ठतः स्थित्वा च न गच्छतस्तन्निबन्धने
एव जीव-पुद्गलानां गति-स्थिती वाच्ये, तादृशौ च धर्मा-उधर्मास्तिकायावेव, नान्यौ ।

ननु यथा वायोर्गति-स्थित्योरपरमपेक्षाकारणं मृग्यते तथाऽधर्मास्तिकायस्यापि
स्थितेः परमपेक्षाकारणं मृग्यम्, तथा चानवस्था । अथाधर्मास्तिकायस्थितिः परि-
णामिकारणमात्रादेव भवति नापेक्षाकारणमवलम्बते तथा वायोरपि गति-स्थिती परि- 20
10 B णामिकारणमात्रनिबन्धने भविष्यतः, वायुः पुनरपरगति-स्थित्योरपेक्षाकारणं भविष्य-
तीति । उच्यते—^४नेति । येयमधर्मास्तिकाये स्थितिर्नासौ गतिपूर्वा, गत्युत्तरकालभाविनी
न भवति । अधर्मास्तिकायो न गत्वा स्थितः, किन्तु सर्वदापि स्थित इत्यर्थः ।
यैव हि गतिविरामे सति पदार्थानां स्थितिः कादाचित्की साऽस्माभिरपेक्षाकारणा-

१ “सुहुमा य सव्वलोए” [] इति भवत्सिद्धान्तः ॥ २ आकाशे ॥ ३ गतिस्थित्योः ॥ ४ अल्प ॥ 25

५ क्षित्युदकतेजोऽणूनाम् ॥ ६ गतिस्थिती ॥ ७ सर्वे हेतवः ॥ ८ इति विकल्पद्वयम् ॥ ९ सेत्स्यति ॥

१० एकस्य स्थानं तस्य ॥ ११ तत्रापि भावात् ॥ १२ उदरमध्यादौ ॥ १३ वायोः ॥ १४ धर्मास्ति-

कायस्य स्थितिरधर्मास्तिकायादपि स्यादित्यपि सभाष्येतेति स नोपात्तः । पारिशेष्यादधर्मास्तिकाय एवोपात्तः ॥

१५ न गतिपूर्वा स्थितिरधर्म ॥

पेक्षिणीति गीयते, या पुनः सर्वकालभाविनी गतिनिरपेक्षा स्थितिः साऽपेक्षाकारणनिरपेक्षा-
 11A ऽपि परिणामकारणमात्रादेव भवति, सर्वकालभाविनी गतिनिरपेक्षा चाधर्मास्तिकाय-
 स्थितिः, ततः सा परिणामिकारणमात्रभाविन्यपि न विरुध्यते । वायोः पुनर्गति-स्थिती
 परस्परपेक्षिण्यौ कादाचित्क्यौ, ततः परिणामकारणादन्ये अप्यपेक्षाकारणे अपेक्ष्येते ।

ननु यथा ज्ञानं युगपदात्मनः परस्य च वेदकं तथा वायुरात्म-परगति- 5
 स्थित्योरपेक्षाकारणमस्तु, किं धर्मा-धर्माभ्यामिति ? तन्न, वायुर्हि तावदात्मगति-स्थित्योः
 परिणामिकारणम्, स तदानीमेव कथमपेक्षाकारणं स्यात्, 'एकगोचरयोरेकदा तैयो-
 विरोधात्' । न केवलं तत्रापि भावाद् वायौ नापेक्षा, तथा कचिदभावेऽपि भावाच्च, कचिद-
 तिगुपिले प्रदेशे वायोरभावेऽपि पदार्थानां गतिस्थिती दृश्येते । न च यो यदभावेऽपि 10
 भवति स तत्कार्यमिति व्यवहर्तुं शक्यः । ततो वायोः स्वयमपि गति-स्थितिमच्चात् 10
 तदभावेऽपि च कचिदन्येषां गति-स्थितिदर्शनाभासौ गति-स्थित्योरपेक्षाकारणं भवति ।

मा भूत् क्षित्यादौ वायौ वाऽपेक्षा गति-स्थितिमच्चात्, आकाशे पुनरस्तु,
 11B तस्यान्योन्यापेक्षगति-स्थितिरहितत्वादिति । अत्राह—

नाप्याकाशे, लोकालोकविभागस्याभावप्रसङ्गात्, तस्य तन्नि-
 वन्धनत्वात् । जीव-पुद्गलसद्भावे कालस्यापि सद्भावः स्यात्, तत्का- 15
 र्याणां तत्रापेक्षणात् । न च तदभावः, सावधित्वाल्लोकस्य ।
 अन्यथा संस्थानाभावः ॥

नाप्याकाशे [इ]ति । अपेक्षेति पदं स्मर्यते । जीव-पुद्गलानां गति-स्थित्योर्नाकाशेऽपेक्षा,
 नाकाशेऽपेक्षाकारणम्, लोकालोकविभागस्याभावप्रसङ्गात् । यद्याकाशे जीव-पुद्गलगति-
 स्थितीनामपेक्षाकारणं स्यात्तदा योऽयं लोके 'एताव्वाल्लोकस्ततः परमलोकः' इत्येवं विभागो 20
 विवेकः प्रसिद्धोऽस्ति तस्याभावः स्यात् । यस्मात् 'तेत्येति लोकालोकविभागस्य
 तन्निवन्धनत्वात्, ते जीव-पुद्गलगति-स्थिती निवन्धनं निमित्तं यस्य तस्य भावस्तत्त्वं
 तस्मात् । यावत्याकाशदेशे जीव-पुद्गला गन्तुं स्यातुं च शक्नुवन्ति स लोकोऽन्यः

१ वायुगतगतिस्थित्योः ॥ २ एको गतिस्थितिलक्षणो विषयो ययोः परिणामकारणापेक्षाकारणत्वयोः ॥ ३
 एकदा एककालं भिन्नविषये परिणामकारणापेक्षाकारणे न विरुध्येते इति एकगोचरयोरिति विशेषणम् ॥ ४ परिणाम- 25
 कारणापेक्षाकारणत्वयोः ॥ ५ एककार्यं प्रति एकदा एकस्यैव कथम् ? ॥ ६ तत्रापि वायौ गतिस्थित्योर्भावात् ॥
 ७ वायुः ॥ ८ स्वयं क्षित्यादीनां गतिस्थितिमच्चात् ॥ ९ * 'आकाशे' इत्यतः परं कानिचिदक्षराणि
 लिखित्वा घुष्टानि, ततश्च परं 'ति' इति अक्षरं वर्तते, अतोऽस्माभिः [इ] इति पूरितम् ॥ १० * 'वाल्लोकं'
 इति हस्तलिखितादंशे पाठः । एवमग्रे पृ. १४० पं० ४ मध्येऽपि ॥ ११ तस्य तन्निवन्धनत्वात् ॥

पुनरलोक इत्येवं लोकालोकविभागस्तावदवतस्थे । यदा त्वपेक्षाकारणं गति-स्थित्योरा-
 12A काशस्तदा तस्य लोकावधेः परतोऽपि भावात्तत्रापि जीव-पुद्गलानां गति-स्थिती भवे-
 ताम्, तथा च परमागोऽपि लोकः स्यादित्यलोककिंवदन्ती समुच्छेदमश्नुवीत ।
 अस्माकं तु यावत्पाकाशे 'निमित्तसद्भावाजीव-पुद्गलानां गति-स्थिती तावाँल्लोकस्ततः
 परमलोक इति न लोकालोकविभागाभावप्रसङ्गः ।

5

स्यादेवम्—न जीव-पुद्गलगति-स्थितिकृतो लोकालोकविभागः, किं तर्हि ?
 कालकृतः, न चासावल्लोकेऽस्ति, ततो नालोकस्य लोकत्वप्रसङ्गेन लोकालोकाभावप्रसङ्गो
 12B भवतीति । उच्यते—जीवेति, जीव-पुद्गलानां गति-स्थितिनिमित्ताकाशसन्निधानेनाऽ-
 लोकेऽपि सद्भावे सद्भावाभ्युपगमे कालस्यापि सद्भावः सत्ता स्यात् । तत्कार्याणां
 तेषां जीव-पुद्गलानां यानि कार्याणि तेषां तत्र तस्मिन् भवदभ्युपेते कालद्रव्येऽपेक्षणा- 10
 द्वेतोः । गति-स्थितिनिमित्ताकाशदेशसन्निधानेनालोकेऽपि भवदभिप्रायेण जीव-पुद्गलाः
 सन्ति, तेषां च कार्याणि भवत्सिद्धान्ते स्वतन्त्रकालद्रव्यापेक्षान्येव, न चातिव्यवहितं
 वस्तु कारणं भवितुमर्हति । ततो जीव-पुद्गलकार्यभौवान्यथाऽनुपपत्त्याऽलोकेऽपि काल-
 द्रव्येण भाव्यम् । यत्र च कालद्रव्यं स लोक एव । ततः कालनिमित्तेऽपि लोका-
 13A लोकविभागे जीव-पुद्गलगति-स्थित्योराकाशेऽपेक्षायां सत्यां लोकालोकविभागाभाव- 15
 प्रसङ्गोऽसङ्ग एवेति ।

मा भूद्विभागः, किं नश्छिद्यत इति चेत् । न । न च तदभावः । न च
 तस्य लोकालोकविभागस्याऽभावः, सावधित्वाल्लोकस्य समर्थादत्वाल्लोकस्य, लोको हि
 सैमर्यादः, ततोऽवश्येन लोकमर्यादापरेणाऽलोकेन भाव्यम् । तथा च लोकालोकविभागः
 सिद्धः । अन्यथेति यदि लोकः सावधिर्नैष्यते तदा संस्थानाभावः, लोकस्य यत् 20
 संस्थानं गदितं तस्याभावः स्यात् । यो हि संस्थानवान् स सावधिर्दृष्टो यथा
 महीधरः, यः पुनर्निखधिः स संस्थानशून्यो यथा व्योम । ततो यदि लोकोऽपि
 निखधिरेव स्यात्तदा व्योमवदपेतसंस्थान एव स्यात् । तस्मात् संस्थानान्यथानुप-
 13B पत्त्या लोकः सावधिरेव । तथा च लोकालोकविभागोऽस्त्येव । सन्नपि चासौ यदि
 जीव-पुद्गलगति-स्थित्योराकाशेऽपेक्षोच्यते तदा न प्राप्नोतीति स्थितम् । 25

१ धर्माधर्मनिमित्त ॥ २ कालः ॥ ३ विभागाभाव इत्यर्थः ॥ ४ जीवपुद्गलसद्भावे कालस्यापि सद्भावः
 स्यात् ॥ ५ '६' [=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ ६ तत्कार्याणां तत्रापेक्षणात् ॥ ७ तेषां जीवपुद्गलानाम् ॥
 ८ कालद्रव्यविषये ॥ ९ ननु लोकालोकस्थित एव कालोऽलोकालोकगतानां जीवपुद्गलानां कार्यस्य निमित्तं
 स्यादित्याह ॥ १० '६' [=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ ११ भवन ॥ १२ विषये ॥ १३ अस्वलितः ॥ १४
 सर्वदर्शननिर्गन्धीक्रियते समर्थादत्वेन ॥ १५ अन्यथा संस्थानाभावः ॥

तत एव न शुभाशुभयोः, अव्यापकयोस्तन्निबन्धनत्वे सर्वत्र
तत्प्रसङ्गात्, मुक्तेष्वपि भावाच्च, न हि तद्वति-स्थिती पुरुषानुप-
कुरुतः ।

तेत एवेति लोकालोकविभागाभावप्रसङ्गादेव न शुभा-ऽशुभयोः पुण्या-ऽपुण्ययो-
रपेक्षेति सम्बन्धः । जीव-पुद्गलगति-स्थित्योः शुभा-ऽशुभे अपि नापेक्षाकारणम् । 5
अव्यापकयोर्नियतदेशस्थयोः शुभा-ऽशुभयोः तन्निबन्धनत्वे तयोर्गति-स्थित्योर्निमित्तत्वे
सति सर्वत्र लोकेऽलोके च तत्प्रसङ्गात् तयोर्गति-स्थित्योः प्रसङ्गात् । यथा हि शुभा-
ऽशुभे नियतदेशस्थे स्वजीवानां स्वजीवोपकारिणां पुद्गलानां च सर्वत्र लोके गति-
स्थिती कुरुतस्तथा लोकमर्यादापरेऽलोकेऽपि कुरुतां नियतदेशस्थत्वस्योभयत्रापि
14A तुल्यत्वात् । यत्र च जीव-पुद्गलानां गति-स्थिती स लोकः । ततोऽलोकस्यापि 10
लोकत्वप्रसङ्गेन लोकालोकविभागाभावः प्राप्नोति । अस्ति च लोकालोकविभागः ।
ततो न जीव-पुद्गलगति-स्थित्योः शुभा-ऽशुभयोरपेक्षा, किं तर्हि? धर्मा-ऽधर्मास्तिकाययोः ।

न केवलं लोकालोकविभागाभावप्रसङ्गाजीव-पुद्गलगति-स्थित्योर्न शुभा-ऽशुभयोर-
पेक्षा, तथा मुक्तेष्वपि भावाच्च न तयोरपेक्षेति, मुक्तात्मानोऽप्यायुष्प्रक्षये सत्यमुमसारं संसारं
14B विहायैकान्तिकात्यन्तिकसुखसुधानिधानास्पदं परमं पदं प्रयान्ति, प्रयाताश्च प्रयाता- 15
वधि कालमवस्थानमावधन्ति । ततो यदि गति-स्थिती शुभा-ऽशुभापेक्षे स्यातां
तदा मुक्तात्मसु न स्याताम् । "हिर्यस्मान्न तद्वति-स्थिती तेषां मुक्तात्मनां गति-स्थिती
पुरुषान् संसार्यात्मन उपकुरुतः । मुक्तात्मनां तावदात्मीये शुभा-ऽशुभे मुक्तत्वादेव न
स्तस्ततः पुद्गलानामिव गति-स्थिती संसार्यात्मसम्बन्धिशुभा-ऽशुभनिबन्धने वाच्ये ।
तत्र पुद्गलानां संसार्यात्मसम्बन्धिशुभा-ऽशुभनिबन्धने गति-स्थिती युक्ते, संसार्यात्म- 20
प्रयोजनेषु पुद्गलानामुपकारित्वात् । मुक्तात्मनां पुनर्न युक्ते । न हि तेषामूर्द्धं गति-
15A स्थिती संसार्यात्मनां कश्चित् पुरुषार्थमावहतः । तद्यदि गति-स्थिती शुभा-ऽशुभापेक्षे
कक्षीक्रियेते तदा मुक्तात्मनां ते न प्राप्नुतः, स्वकीययोः शुभा-ऽशुभयोरभावात् संसार्या-
त्मसम्बन्धिनोस्त्वनुपकारकत्वेनाऽतद्वेतुत्वात् । ततो लोकालोकविभागाभावप्रसङ्गाद्
मुक्तात्मनां गति-स्थित्योरघटनाच्च न जीव-पुद्गलगति-स्थित्योः शुभा-ऽशुभयोरपेक्षा । 25

१ तत एव न शुभाशुभयोः, अव्यापकयोस्तन्निबन्धनत्वे सर्वत्र तत्प्रसङ्गात् ॥ २ लोके-
ऽलोके च ॥ ३ शुभाशुभयोः ॥ ४ न हि मुक्तात्मनां शुभाशुभे स्त इति भावः ॥ ५ न हि तद्वति-
स्थिती पुरुषानुपकुरुतः ॥ ६ गतिस्थित्वेतुत्वादित्यर्थः ॥

नाप्यालोक-तमसोः, प्रत्येकमुभयाभावेऽपि भावात् । विशेषा-
व्यभिचारेऽपि सामान्यं व्यभिचारि । तदेव च पक्षः । गति-
स्थितिमत्त्वाच्च ।

एवं तद्व्यालोक-तमसोरपेक्षा भविष्यतीति । न । नाप्यालोक-तमसोः, प्रत्येकमुभया-
15B भावेऽपि भावात् । अपेक्षेति सम्बध्यते । प्रत्येकमुभयोरालोक-तमसोरभावेऽपि भावात् जीव- 5
पुद्गलगति-स्थित्योः, दिवा तमोऽभावेऽपि गति-स्थिती भवतो रात्रौ पुनरालोका-
भावेऽपि च । न च यद् यदभावेऽपि भवति तत् तस्य कार्यमिति व्यवहर्तुं शक्यम् ।

स्यादेवम्—ये दिवा गति-स्थिती ते आलोकनिबन्धने, ये पुनरात्रौ ते तमो-
निबन्धने, तत् कुतो व्यभिचार इति ? अत्रोच्यते—'विशेषाव्यभिचारेऽपि दिवारात्रिविशेषण-
विशिष्टयोर्गति-स्थित्योः स्वकारणालोक-तमोऽव्यभिचारेऽपि सामान्यं व्यभिचारि, दिवा- 10
रात्रिविशेषणनिरपेक्षं गति-स्थितिसामान्यमालोक-तमसी व्यभिचरति । निर्विशेषणं
गति-स्थितिसामान्यं प्रत्येकमालोक-तमसोरभावेऽपि भवतीत्यर्थः ।

ननु व्यभिचरतु सामान्यम्, विशेषः पुनरव्यभिचार्येवेति । न । तदेव च
16A पक्षः । निर्विशेषणं गति-स्थितिसामान्यं पक्षः साध्यधर्मी, सामान्ययोर्जीव-पुद्गलानां
गति-स्थित्योः कारणान्तरापेक्षत्वमस्माभिः साध्यते, न पुनर्दिवा-रात्रिविशेषणविशिष्टयोः । 15
तयोश्च व्यभिचारोऽस्त्येव ।

न केवलं प्रत्येकमुभयाभावे भावान्नालोक-तमसोरपेक्षा, तथा गति-स्थितिमत्त्वाच्च ।
तथाहि—आलोक-तमसोः पुद्गलत्वेन परस्परापेक्षे गति-स्थिती विद्येते, ततो यदि
गति-स्थित्योरपेक्षाकारणमालोक-तमसी स्यातां तदा ये आलोक-तमसोरेव गति-स्थिती
16B तयोरपरे आलोक-तमसी कारणान्तरं मृग्ये, तथा चानवस्था । तस्मात् सर्वस्यापि 20
वस्तुजातस्य जीव-पुद्गलगति-स्थिती प्रत्यपेक्षाकारणत्वाघटनाद् धर्मा-धर्मास्तिकायावेव
सदा सन्निहितौ व्यापिनौ सर्वसाधारणावपेक्षाकारणमिति स्थितम् ।

ये त्वाहुरीश्वर एव जीव-पुद्गलगति-स्थितीनामपेक्षाकारणमिति ते ईश्वर-
सद्भावनिराकारेणैव निराचक्रिरे इति न तदर्थं सूत्रसमारम्भसंरम्भो व्यधाधि ।

ननु यदि धर्माधर्मास्तिकायौ व्यापिनौ सदा सन्निहितौ गति-स्थित्योरपेक्षा- 25
कारणं तदा किमिति ते सदा न प्रादुस्तः, न खल्वविकलकारणस्य कार्यस्य काल-
17A क्षेपो युक्त इति । अत्राह—

१ विशेषाव्यभिचारेऽपि सामान्यं व्यभिचारि ॥ २ गतिपूर्विका स्थितिः, स्थितिपूर्विका गति-
रित्यर्थः ॥ ३ निषेधेनैव ॥

सदा सन्निधानेऽपि एतयोः स्वतो गति-स्थितिपरिणामिना-
मेवोपग्राहकत्वान्न सदा भावः ।

सदा सन्निधानेऽप्येतयोर्धर्मा-ऽधर्मास्तिकाययोः, आवृत्यै(भ्यै)वैतयोर्गतिस्थित्योर्न सदा
भावो न सर्वदा भाव इति सम्बन्धः । स्वतः स्वभावतो गति-स्थितिपरिणामिनामेव
जीव-पुद्गलानामुपग्राहकत्वादुपष्टम्भकत्वात् । एतयोस्त्यत्रापि स्मर्यते । एतयोर्धर्मा- 5
ऽधर्मास्तिकाययोर्गति-स्थित्योश्च । यद्यपि गति-स्थित्योरपेक्षाकारणं धर्मा-ऽधर्मास्ति-
कायावतिप्रियमित्रमिवाहर्निशं जीव-पुद्गलानामुपश्लयवर्त्तिनौ तथापि न ते तेषां
सदा भवतः, स्वतः परिणामिकारणाद् भवन्त्योरेव गति-स्थित्योर्धर्मा-ऽधर्मास्तिकाययो-
रुपष्टम्भमात्रकारित्वात् । धर्मा-ऽधर्मास्तिकायौ हि गतिस्थितौ स्वतो भवन्त्यावुप-
ष्टम्भयतः, न पुनरुत्पादपराङ्मुखे हठादुत्पादयतः । 10

स्यान्मतम्—गति-स्थित्योर्द्वयोरप्यपेक्षाकारणमेक एव धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकायो
वा भवतु, पूर्यते द्रव्यद्वयकल्पनयेति । अत्राह—

न चैक एवोभयकार्यः, धर्मा-ऽधर्मविभागाभावप्रसङ्गात् ।
एक एव ह्यन्यतरस्तत्तत्प्रत्ययसन्निधानतः सुख-दुःखहेतुः स्यात् ।

नै चैक एव धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकायो बोभयं गति-स्थितिलक्षणं कार्यं 15
यस्य स उभयकार्यः, धर्मा-ऽधर्मविभागाभावप्रसङ्गात्, धर्माधर्मयोः पुण्य-पापयोर्विभागो विवेको
यस्तस्याऽभावप्रसङ्गात् । १८ हि र्यस्मादेक एवाऽन्यतरो धर्मा-ऽधर्मयोर्मध्यात् तत्तत्प्रत्ययसन्नि-
धानतस्तस्य तस्य सुखहेतोर्दुःखहेतोर्वा सहकारिणः सामीप्येन सुख-दुःखहेतुः स्यात् ।
यदि धर्मास्तिकाया-ऽधर्मास्तिकाययोर्मध्यादेक एव गति स्थिति च कुर्यादिति द्वय-
कल्पनावैयर्थ्यं तदा पुण्य-पापयोरपि मध्यादेकं पुण्यं पापं वा किञ्चित् तत्तत्सहकारि- 20
सन्निधानवशेनाऽऽत्मनां सुखं दुःखं च कुर्यादिति तयोरपि द्वित्वकल्पनावैयर्थ्यं प्राप्नोति ।
तद् यथा परस्परभिन्नकार्यकर्तृत्वेन पुण्या-ऽपुण्ययोः पार्थक्येन कल्पनं तथा धर्मा-ऽधर्मा-
स्तिकाययोरपि ।

तत् सकृत् सर्वार्थगति-स्थित्यनुग्राहकौ लोका-ऽलोकव्यवस्थाहेतू
धर्मा-ऽधर्मास्तिकायौ सिद्धौ । आगमाच्च । अमूर्तत्वादयस्तद्धर्मा इति 25

१ सदा सन्निधानेऽप्येतयोः स्वतो गति-स्थितिपरिणामिनामेवोपग्राहकत्वान्न सदा भावः ॥
२ गतिस्थिति ॥ ३ न चैक एवोभयकार्यः ॥ ४ एक एव ह्यन्यतरस्तत्तत्प्रत्ययसन्निधानतः
सुख-दुःखहेतुः स्यात् ॥

सम्प्रति तदित्यादिना धर्मा-ऽधर्मास्तिकायसत्तासाधकमनुमानं पिशुनयन्नुपसंहार-
 18B माह—तत् तस्मात् सकृदेककालं सर्वार्थानामशेषाणामपि जीव-पुद्गलानां ये गति-स्थिती
 तयोऽनुग्राहकावुपष्टम्भकौ लोकालोकयोर्या व्यवस्था विभागस्तस्या हेतु कारणे धर्माधर्मा-
 स्तिकायौ सिद्धौ प्रमाणेन प्रतिष्ठितौ, तथाहि—विवादापन्नाः सकलजीव-पुद्गलाश्रयाः
 सकृद् गतयः साधारणवाह्यनिमित्तापेक्षाः, युगपद्भाविगतिवत्त्वात्, एकसरःसलिलाश्रयाः 5
 नेकमत्स्यादिगतित्वत् । तथा सकलजीव-पुद्गलस्थितयः साधारणवाह्यनिमित्तापेक्षाः;
 युगपद्भाविस्थितित्वात्, एककुण्डाश्रयानेककवचादिस्थितित्वत् । यच्च गति-स्थित्योः
 साधारणं निमित्तं स धर्मोऽधर्मश्च, अन्यस्य पदार्थराशेः पूर्वमेव प्रत्याख्यातत्वात् ।

19A न केवलं पूर्वोदितयुक्तिकलापाद्धर्मा-ऽधर्मास्तिकायौ सिद्धौ, आगमाच्च सिद्धौ,
 आगमादाप्तपुरुषप्रणीतवचनात् । अतीन्द्रियाणां हि पदार्थानां सत्ताश्रद्धाने नाप्तपुरुष- 10
 प्रणीतवचनात् परमार्थतोऽन्यत् प्रमाणं शरणमर्वागिदृशमस्ति । यदेताः पुनः पूर्वोदिता
 युक्तयस्ताः केवलमागमगजेन्द्रस्य प्रतिवादिद्विरदान् दलयतस्तलवर्गप्रतिनिधय एव ।
 आगमश्चायम्—

“धम्मत्थिकाए णं भंते ! जीवाणं किं पवत्तइ ? गोयमा ! धम्मत्थिकाए णं जीवाणं
 आगमण-गमण-भास-उम्मेस मणजोगे वयजोगे कायजोगे, जे आवन्ने तप्पगारा चला 15
 भावा सव्वे ते धम्मत्थिकाए पवत्तन्ति । गइलक्खणे णं धम्मत्थिकाए । अहम्म-
 त्थिकाए णं जीवाणं किं पवत्तइ ? गोयमा ! अहम्मत्थिकाए णं जीवाणं ठाण-
 निसीयण-तुयट्ठण मणस्स य एगत्तीभावकरणया, जे आवन्ने तप्पगारा थिरा भावा सव्वे
 ते अहम्मत्थिकाए पवत्तन्ति । ठाणलक्खणे णं अहम्मत्थिकाए” [भगवतीसूत्रे
 १३।४।२४-२५] इति ।

तस्य च प्रामाण्यं प्रथमप्रकाशप्रसाधितप्रामाण्यप्रहीणाशेषकलुषपुरुषप्रणीतत्वादवगन्तव्यम् । 20

१ तत् सकृत् सर्वार्थगति-स्थित्यनुग्राहकौ लोकालोकव्यवस्थाहेतु धर्माधर्मास्तिकायौ
 सिद्धौ ॥ २ ‘६’ [=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ ३ * “प्रवर्तनद्वारे आगमण-गमणेत्यादि । आगमन-गमने
 प्रतीते, भाषा व्यक्तवचनम्, ‘भाष व्यक्तायां वाचि’ [पा० धा० ३९६] इति वचनात् । उन्मेषोऽक्षि-
 व्यापारविशेषः । मनोयोग-वाग्योग-काययोगाः प्रतीता एव । तेषां च द्वन्द्वः, ततस्ते । इह च मनोयोगादयः 25
 सामान्यरूपाः, आगमनादयस्तु तद्विशेषा इति भेदेनोपात्ताः, भवति च सामान्यग्रहणेऽपि विशेषग्रहणं तत्त्व-
 रूपोपदर्शनार्थमिति । जे यावन्ने तहप्पगारं त्ति ये चाप्यन्ये आगमनादिभ्योऽपरे तथाप्रकारा आगमनादि-
 सदृशाः भ्रमण-चलनादयः चला भाव त्ति चलस्वभावाः पर्यायाः सर्वे ते धर्मास्तिकाये सति प्रवर्तन्ते ।
 कुत इत्याह—गइलक्खणे णं धम्मत्थिकाए त्ति । ठाण-निसीयण-तुयट्ठण त्ति कायोत्सर्गसनशयनानि,
 प्रथमावहुवचनलोपदर्शनात् । तथा मनसश्च अनेकत्वस्य एकत्वस्य भवनमेकत्वीभावः, तस्य यत् करणं तत्तथा” 30
 इति भगवतीसूत्रस्य अभयदेवसूरिविरचितयां वृत्तौ ॥

तदेवं धर्माधर्मास्तिकाययोः सत्तां प्रसाध्य द्रव्यत्वप्रसाधनाय तद्वर्मानुपदर्शयति—
अमूर्त्तत्वादयस्तद्वर्मा इति । तयोर्धर्मा-ऽधर्मास्तिकाययोरमूर्त्तत्वादयो गुण-पर्याया भवन्ति ।
19 गुण-पर्यायवच्च द्रव्यम् । आदिशब्दादगुरुलघुत्वा-ऽसङ्ख्येयप्रदेशत्व-लोकाकाशव्यापित्व-
लोकालोकविभागहेतुत्व-गतिस्थित्यपेक्षाकारणत्वादिपरिग्रहः । एत एवासाधारणधर्म-
वर्जा धर्मा आकाशस्यापि वाच्याः । अमूर्त्तत्वे च सिद्धे परोक्षत्वमपि समसिध्यत्, 5
अचेतनामूर्त्तद्रव्यस्य परोक्षत्वात् । कथं तर्हि 'इह व्योमभागे शकुन्तः, इह न' इति
प्रत्ययः ? आलोकमण्डलमाश्रित्येति ब्रूमः । 'इहालोकः, इह न' इति पुनरालोका-
वयवानाश्रित्येति । इतिकरणो धर्मा-ऽधर्मास्तिकायप्रक्रमप्रवासं पिशुनयति ।

तदेवं धर्मा-ऽधर्मास्तिकाययोस्तृतीय-तुरीयद्रव्ययोर्लक्षणमभिधाय पञ्चमद्रव्यस्या-
काशस्याभिदधाति—

10

अवगाहस्य दातृ आकाशम् । नियतस्य तदवहिर्भावो-
ऽवगाहः ।

अवगाहस्य दात्राकाशम् । जीवादिद्रव्याणामवगाहस्य वक्ष्यमाणस्य दातृ दानार्हं
यत्तदाकाशम् । दात्रित्यत्र "अर्हे तृच्" [सि० ५।४।३७] इति तृच् । अवगाहस्येति
कर्मणि षष्ठी । "कर्मजा तृचा च" [सि० ३।१।८३] इति षष्ठीसमासप्रतिषेधाद् 15
20A व्यस्तनिर्देशः । ततो यदाकाशमवगाहं ददाति यच्च न ददाति तदुभयमप्यवगाह-
दानार्हत्वेन सङ्गृह्यते । तेन यद्यप्यलोकाकाशे जीवादिद्रव्याणि नावगाहन्ते तथापि
तदाकाशमुच्यते । तद्वि जीवादिद्रव्यावगाहदानोन्मुखमेव सर्वदाऽप्यवतिष्ठते, केवलं
गति-स्थितिनिमित्तधर्मा-ऽधर्मास्तिकायाभावाजीवादिद्रव्याण्येव तत्र नावगाहन्ते ।

अयं च योगो लक्षणकथनद्वारेणाकाशस्य साधकानुमानसंस्मृचकः । यत् सकृद- 20
शेषजीवादिद्रव्याणामवगाहक्रियायाः साधारणमपेक्षाकारणं स आकाशः । बाह्यार्थानां
क्षणिकपरमाणुस्वभावत्वादवगाह्यावगाहकभावाभाव इति चेत् । न । स्थूलस्थिरार्थ-

१ 'इह व्योमभागे' इति कोऽर्थः ? इह आलोकमण्डले ॥ २ इह प्रदेशे आलोक इति प्रत्ययः किंनिबन्धन
इत्याशङ्क्यायामाह ॥ ३ ननु 'इहालोकः' इत्यत्र 'इहालोकावयवेषु आलोकोऽवयवी अस्ति' इति कल्पितम् । 'इह
नालोकः' इत्यत्र 'इह'शब्देन किमुच्यते ? अत्राप्यालोकावयवा एव । कथम् ? यत् आलोकावयवा एव 25
तमोरूपतया परिणमन्ते ततः कोऽर्थः ? इह तमोरूपतया परिणतेषु आलोकावयवेषु आलोको नास्ति । यद्वा सूक्ष्मा
आलोकपरमाणवः सर्वत्र सन्ति तानाश्रित्य ॥ ४ विवादपदमाकाशं समस्ति सकृदशेषजीवादिद्रव्याणामवगाहक्रियायाः
साधारणकारणत्वात् कालादिवत् ॥

20B सम्प्रत्ययात् । न चायं भ्रान्तः, बाधकाभावात् । एकस्यानेकदेश-कालव्यापिनोऽभावे सर्वशून्यताप्रसङ्गात् । भावे पुनरवगाह्यावगाहकभावविरोध एव । शीत-वाता-ऽऽतपादीना-मभिन्नदेशतयावगमाच्चावगाह्या-ऽवगाहकभावसिद्धिः, परस्परमवगाहानुपपत्तौ मित्रदेश-त्वप्रसङ्गात् लोष्टद्वयवत् । ततो यथा प्रतिनियतानामवगाहकानां प्रतिनियतमवगाहं सिद्धं तथा सकृत् सर्वावगाहिनामवगाह्यमाकाशं सिद्धम् । 5

अथ कोऽयमवगाहो नास्तीति ? उच्यते—नियतस्य नियताकारस्यावगाहकस्य जीव-द्रव्यादेस्तस्मादवगाह्यादवहिर्भावस्तन्मध्यसत्त्वमवगाहः । एवंप्रपञ्चवगाहो धर्मा-धर्मा-स्तिकाययोरपि नियताकारत्वादस्तीति न तावदवगाहौ कल्पनीयौ । नियताकारत्वं च लोकस्य संस्थानवच्चेन तैयोस्तदोकारत्वात् । आकाशस्य त्वनन्तत्वान्न नियता-कारत्वम् । 10

ननु सकृत् सर्वजीवादिद्रव्याणामवगाहक्रियाया अपेक्षाकारणं किमप्यस्ति, स 21A पुनराकाश एव नान्ये क्षित्यादय इत्यत्र किं निबन्धनम् ? उच्यते—

न दातृत्वं क्षित्यादौ, तदभावेऽपि भावात् । न पवने, गरीयसा प्रतिस्खलनात् । सर्वेषामव्याप्यवगाहकत्वाच्च ।

न दातृत्वं क्षित्यादौ तदभावेऽपि भावात् । आदिशब्देनोदक-तेजसोर्ग्रहः । जीवादि- 15 द्रव्याणामवगाहक्रियायाः क्षित्युदकतेजांसि न दातृणि भवन्ति, तदभावेऽपि क्षित्याद्य-भावेऽपि जीवादिद्रव्यावगाहक्रियाया भावात् । यत्र क्षित्युदकतेजांसि न सम्भवन्ति तत्रापि देव-सिद्धाद्यात्मनामवगाहक्रिया दृश्यन्ते । यदि च क्षित्यादयोऽवगाहक्रियाणां 21B कारणं भवेयुस्तदा तास्तत्र कथं नाम स्युः ? तस्मान्नावगाहक्रियादातृत्वं क्षित्यादौ ।

यद्येवं तर्हि वायौ भविष्यतीति अत्राह—न पवन इति । दातृत्वमिति योगः । 20 जीवादिद्रव्यावगाहस्य दातृत्वं न पवने सम्भवति । गरीयसाऽतिमहता, पवनेनेति विशेष्यं विभक्तिव्यत्ययेनाभिसम्बध्यते, प्रतिस्खलनात् जीवादिद्रव्यावगाहस्य प्रतिरोधात् । 22A महता हि मरुता गजेन्द्रोऽपि गच्छन् प्रतिरुध्यते किमङ्ग पुनस्तृण-तूलादि पेलवं द्रव्यम् । तथा दृतिमध्यभागवर्तिना वायुना पिण्डीभूतेनाधः प्रपतन्त्यम्भांस्यवष्टभ्यन्ते,

१ स्थूलस्थिरार्थसंप्रत्ययः ॥ २ एकस्य स्थूलस्थिरस्य पदार्थस्य अवयविन इत्यर्थः ॥ ३ यत् प्रत्यक्षं स्थिरं स्थूलं 25 च वस्तु तत्रास्युपेयते यत् क्षणिकं परमाणुस्वभावं तत् प्रत्यक्षं न हीति सर्वशून्यत्वं प्राप्नोतीति भावः ॥ ४ अवरोधमेव भावयति ॥ ५ मत्स्यादीनाम् ॥ ६ जलादि ॥ ७ युगपत् ॥ ८ सर्वावगाहकानाम् ॥ ९ नियतस्य तदवहिर्भावोऽवगाहः ॥ १० धर्माधर्मयोः ॥ ११ लोकसंस्थानाकारत्वात् ॥ १२ गरीयसा प्रतिस्खलनात् ॥

तद्यदि वायुवगाहक्रियाया अपेक्षाकारणमभिव्यक्तदा कथमसावस्याः प्रतिबन्धम-
करिष्यत् । न हि हेतुरेव विवन्धको युज्यते । तस्मात् पवनेऽपि नावगाहस्य दातृत्वम् ।

सम्प्रति क्षित्यादीनामन्येषां चावगाहदानाभावे पुष्टं हेतुमाह—सर्वेषामव्याप्यव-
गाहकत्वाच्च । सर्वेषामुक्तानां क्षित्यादीनामनुक्तानां चालोकतमोर्ध्वमर्धमादीनाम् अव्या-
पिनामविभूनां सतामवगाहकत्वादवगाहक्रियायाः परिणामिकारणत्वात् । क्षित्युदकतेजो-
वाय्वालोकतमोर्ध्वमर्धमाः प्रतिनियतदेशावस्थायिनस्ततः कथं सकृत् सर्वात्मनामवगाह-
क्रियायाः साधारणं कारणं भवेयुः । तथा स्वयमपि चैतज्वगाहकास्ततोऽमीषामप्य-
वगाहमानानामपेक्षाकारणेनान्येन भाव्यम्, तथा चानवस्था स्यात् ।

ननु धर्माधर्मास्तिकायौ व्यापिनौ स्तः, ततस्तावगाहस्यापेक्षाकारणं भविष्यत
इति । उच्यते—यद्यप्येतौ व्यापिनौ तथापि सकृत् सर्वजीवादिद्रव्याणामवगाहस्य
कारणं न भवतः, स्वयमेवावगाहकत्वात्तदवगाहस्यापि कारणान्तरापेक्षयाऽनवस्था
प्रसङ्गात् ।

स्यादेवम्—न क्षित्यादयो जीवादिद्रव्याणामवगाहस्य कारणम्, किं तर्हि?
मूर्त्तद्रव्याभावः, यत्र हि मूर्त्तं द्रव्यं पुरतो न भवति तत्र जीवादीनामवगाहो भवति
नान्यत्रेति । अत्राप्याह—

न मूर्त्ताभावे, निरुपाख्यस्य दातृत्वाभावात् ।

नेति । अवगाहस्य दातृत्वमिति स्मर्यते । जीवादिद्रव्याणामवगाहस्य दातृत्वं
न मूर्त्तानां द्रव्याणामभावेऽवतिष्ठते, निरुपाख्यस्य दातृत्वाभावात् । निरुपाख्यस्य सर्वो-
पाख्यारहितस्य सर्वशक्तिशून्यस्य दातृत्वाभावादवगाहदानक्रियाऽनर्हत्वात् । यदि
मूर्त्तद्रव्याभावोऽर्थक्रियासमर्थं भावान्तरमेवोच्येते तदा तदाकाशमेवेति नाम्नि विप्रति-
पत्तिः । अथ सर्वशक्तिशून्यमवस्तूच्यते तदा कथं तदवगाहदानक्रियां कुर्यात्,
वस्तुत्वप्रसङ्गात् । तदवगाहदायकत्वं मूर्त्ताभावेऽपि नावतिष्ठते, ततः पारिशेष्यादाकाश
एवावतिष्ठत इति स्थितम् ।

नन्वेवमाकाशस्याप्यवगाहकत्वादवगाहं कल्प्यताम्, तस्याप्यवगाहकत्वे परम-
वगाहमित्यनवस्था स्यादिति । अत्राह—

१ अवगाहक्रियायाः ॥ २ पुण्यपाप ॥ ३ पुण्य ॥ ४ पाप ॥ * अत्र एकस्मिन्नेव पत्रे २२-२३-२४
अङ्काः ॥ ५ आदिशब्दात् पुद्गल-धर्मास्तिकाया-ऽधर्मास्तिकाया गृह्यन्ते ॥ ६ धर्माधर्मास्तिकाययोः ॥ ७
परिणामिकारणम् ॥ ८ गमनागमनादिरूपः ॥ ९ न मूर्त्ताभावे ॥ * २५ A पत्रं लिखित्वा □ इति
चिह्नेन निराकृतम् ॥ १० अभावस्य तुच्छरूपस्य ॥ ११ त्वया ॥

आकाशस्तु व्यापितमत्वादवगाह्य एव ।

आकाशस्तु व्यापितमत्वात् सर्वद्रव्यापेक्षया महापरिमाणप्रकर्षवत्त्वादवगाह्य एव
द्रव्यान्तरैरयमवगाह्यते एव, न पुनरसौ द्रव्यान्तरं किञ्चिदवगाहते । यानि द्रव्या-
ण्याकाशादल्पप्रमाणानि तेषामाकाशोऽवगाह्य उच्यते, तस्य तदपेक्षया महापरिमाण-
त्वात् । आकाशस्य पुनरन्यद् द्रव्यान्तरं समप्रमाणमधिकप्रमाणं च किञ्चिदपि नास्ति, 5
26B ततोऽसौ कावगाहताम् । अवधारणेन च भिन्नावगाह्यापेक्षया यदवगाहकत्वं तदेवा-
काशस्याप्याक्रियते, स्वात्मापेक्षं तु न निवार्यत एव । तत् आकाशादल्पप्रमाणानि
द्रव्याण्याकाशावगाहकानि, आकाशस्तु स्वतोऽतिमहतो द्रव्यस्याभावात् स्वावगाहक
एवेति स्थितम् । न चैवं सर्वद्रव्याणां स्वावगाहकत्वप्रसङ्गः, असर्वगतत्वात् । न हि
किञ्चिदसर्वगतं स्वावगाहि दृष्टम्, अथादेर्जलाद्यवगाहकत्वदर्शनात् 'भिन्नदेशत्वाच्च । 10
अन्यथा दूरसन्नाद्यस्वलितप्रतीतिविरोधः ।

सम्प्रत्याकाशस्य साधकमनुमानं सूचयन्नागमं च प्रतिपादयन्नुपसंहरति—

तत् सकृत् सर्वार्थावगाहदातृत्वादागमाच्चाकाशसिद्धिः ।

तदित्यादि । तत् तस्मात् सकृदेककालं सर्वार्थावगाहस्य दातृत्वादानार्हत्वात्,

27A एतावताऽनुमानमाह, आगमाच्चाप्तपुरुषप्रणीतवचनाच्चाकाशसिद्धिराकाशस्य प्रमाण- 15
प्रतिष्ठितिः । युगपन्निखिलावगाहः साधारणकारणापेक्षः, युगपन्निखिलावगाहत्वात्,
एकसरःसलिलान्तःपातिमत्स्याद्यवगाहवदिति । आगमस्त्वयम्—

“आगासत्थिकाए णं भन्ते जीवाणं किं पवत्तइ ? गोयमा ! आगासत्थिकाए
जीवदव्वाण अजीवदव्वाण य भोंयणभूए [भगवतीसूत्रे १३।४।२६] इत्यादीति ।

सम्प्रति मूलसूत्रोपात्तं कायपदमव्याख्यायैव परोपगतं दिग्द्रव्यमाकाशद्रव्येऽ- 20
न्तर्भावयितुमाह—

तत्प्रदेशश्रेणयो दिशः, आदित्योदयौपेक्षया पूर्वापरादिप्रत्यय-

१ आकाशस्तु व्यापितमत्वादवगाह्य एव ॥ २ आकाशस्य ॥ ३ आकाशस्य स्वावगाहकत्वेऽङ्गी-
क्रियमाणे सर्वाप्यपि वस्तूनि आत्मानमात्मनैवावगाह्य स्थास्यन्ति, किमाकाशाङ्गीकरणेनेति प्रसङ्गः ॥ ४
पृथग्भूतावगाह्यपदार्थाभावे 'भिन्नदेशान्यमूनि' इति प्रत्ययो न स्यात्, किन्तु 'भिन्नान्येव' इति स्यात् ॥ ५ 25
भिन्ने भिन्ने देशेऽश्व-जले ॥ ६ भिन्नदेशत्वानङ्गीकरणे वस्तूनाम् ॥ ७ * अत्र 'ननु स्वं प्रति' इति
अस्पष्टानि घृष्टप्रायाणि टिप्पणाक्षराणि कथाञ्चिद् भासन्ते । ८ तत् सकृत् सर्वार्थावगाहदातृत्वादागमा-
च्चाकाशसिद्धिः ॥ ९ सर्ववस्तूनाम् ॥ १० आधारभूतः ॥ ११ * 'दयापेक्षपूर्वापरादि' इति
मूलादर्शे पाठः ॥

हेतुत्वात् । आत्मनि तु स्वरूपनिबन्धन एव । पूर्वस्यां दिशि द्रव्यमिति व्यपदेशाच्छ्रेणिकल्पनाऽवश्यं भाविनी । परमार्थैकदिशि-मित्तत्वे तु अस्खलितः पूर्वादिप्रत्ययभेदो न स्यात् । तदाकाश-प्रदेशश्रेणय एव दिग्व्यवहारनिबन्धनम् ।

तेदिति तस्याकाशस्य प्रदेशा निर्विभागा अंशास्तेषां श्रेणयः पद्धतयो दिशः 5
पूर्वाद्या उच्यन्ते । बहुवचनं दिश एकत्वनिषेधपरम् । पृथक् पृथगनुपचरितप्रत्यय-
जनकत्वेन हि दश दिशो भवन्ति । कुतः पुनराकाशप्रदेशश्रेणिषु दिशां व्यवहार
इति । उच्यते—आदित्योदयास्तापेक्षया पूर्वापरादिप्रत्ययहेतुत्वात् । आदिशब्दादक्षिणादेः
27B परिग्रहः । यस्यामाकाशप्रदेशश्रेण्यामुदयमेत्यादित्यस्तस्यां दक्षिणार्द्धभरतौदिस्थितानां
पुंसां पूर्वैति व्यवहारः, तेषामेव पूर्वाभिमुखानां प्रदक्षिणभागाश्रितायामाकाशदेशश्रेण्यां 10
दक्षिणेति, आदित्यास्ताक्रान्तायामपरेति, दक्षिणव्यवहाराहेतुश्रेणिसंमुख्यां चोत्तरेति,
यदिवा यस्यामुत्तरत्यतिशयेनोच्चैर्वर्तते आदित्यस्तस्यामुत्तरेति । तदभिमुखायां तु
दक्षिणेति । चतसृणां च दिशामन्तरालश्रेणिषु विदिशां व्यवहारः । तत्र पूर्वस्याश्च
दक्षिणस्याश्चान्तराले पूर्वदक्षिणेति व्यवहियते । दक्षिणस्याश्चापरस्याश्चान्तराले दक्षिणा-
परेति । अपरस्याश्चोत्तरस्याश्चान्तरालेऽपरोत्तरेति । उत्तरस्याश्च पूर्वस्याश्चान्तराले उत्तर- 15
पूर्वैति । तेषामेवोत्तमाङ्गोपरिभागवर्त्याकाशदेशश्रेणावृद्ध्वैति व्यवहारः । पादतलायो-
भागवर्त्याकाशदेशश्रेणावध इति । पूर्वादीनां चोत्तरान्तानां प्रथमं मध्ये प्रतीपमुत्तर-
मञ्चत्यादित्य आस्विति व्युत्पत्त्या प्राची अवाची प्रतीची उदीचीत्यपि संज्ञा भवन्ति ।
विदिशोऽपि च प्रागवाच्यादिशब्दैरुच्यन्ते । ऐन्द्र्याद्यास्तु संज्ञा इन्द्रादिलोकपालाधि-
28A णाननिमिक्ताः । तदेवमादित्योदयाद्यपेक्षाकाशश्रेणय एव पूर्वाद्या दिश इति । पूर्वादि- 20
दिक्सम्बन्धाच्च मूर्त्तद्रव्येषु पूर्वापरादिप्रत्ययविशेषोत्पत्तिर्न तु परस्परापेक्षया, एक-
तरस्य पूर्वत्वासिद्धावन्यतरस्यापरत्वासिद्धेस्तदसिद्धौ चैकतरस्य पूर्वत्वायोगादितरेतरा-
श्रयत्वादुभयासत्त्वप्रसङ्गात् ।

ननु मूर्त्तद्रव्येषु पूर्वादिप्रत्ययस्याकाशदेशश्रेणयस्तावन्निबन्धनम्, आकाशश्रेणिषु

१ तत्प्रदेशश्रेणयो दिशः ॥ २ नैयायिक-वैशेषिका एकमेव दिशं मन्यन्ते ॥ ३ '७' [=विग्रहे 25
सप्तम्यन्तम्] ॥ ४ '६' [=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ ५ पुंसाम् ॥ ६ यथासङ्ख्येन ॥ ७ प्राची च
साऽवाची च ॥ ८ कुतः ॥ ९ एकस्य वस्तुनः पूर्वत्वसिद्धौ द्वितीयस्यापरत्वसिद्धिः । द्वितीयस्यापरत्वसिद्धौ
प्रथमस्य पूर्वत्वसिद्धिरिति तरेतराश्रयत्वम् ॥ १० आकाशश्रेणिषु यः पूर्वमादित्योदयनिमित्तः पूर्वादिव्यवहारो
निर्णीतोऽस्ति स किं दिगन्तरापेक्ष आहो एवमेवेत्यभिप्रायेण पूर्वपक्षः ॥

पुनः किं निबन्धनमिति । अत्राह—आत्मनि तु आकाशदेशश्रेणीनां पुनः पूर्वादि-
प्रत्ययः स्वरूपनिबन्धन एव, आकाशदेशश्रेणीनां यत् स्वं रूपं तन्निमित्त एव ।
आकाशश्रेणयो हि स्वस्मिन् परस्मिन् द्रव्ये पूर्वादिप्रत्ययमुत्पादयितुमलम्, तथा-
28B भूतस्वभावत्वात्, स्व-परप्रकाशकविज्ञानवत्, स्व-परानुगतप्रत्ययहेतुसामान्यवद्वा ।
ततो मूर्त्तद्रव्येष्वाकाशदेशश्रेणिनिबन्धनाः पूर्वादिप्रत्ययाः, आकाशश्रेणिषु पुनः स्वरूप- 5
निबन्धनाः ।

ननु यद्याकाशदेशश्रेणिषु स्वरूपनिबन्धन एव प्रत्ययः स्यात्तदा प्रत्ययपरावृत्तिर्न
स्यात् । अस्ति चेयम् । तदुक्तम्—

“प्राग्भागो यः सुरापट्टाणां मालवानां स दक्षिणः ।” [] इति ।

ततस्तौस्वपि मूर्त्तद्रव्येष्विव कारणान्तरनिबन्धनः पूर्वादिप्रत्ययस्तथा चानवस्थेति । 10
तन्न, यस्माद्यदेशावस्थितस्य पुरुषस्य यदाकाशदेशश्रेण्यां यः पूर्वादिप्रत्ययः प्रादु-
र्भवति न तद्देशावस्थितस्यैव तस्यामेवाकाशश्रेण्यां तस्य प्रत्ययस्य व्यत्ययोऽस्ति ।
29A तत् कुतः प्रत्ययपरावृत्तिर्यतः कारणान्तरकल्पनेनानवस्था भवेत् । अन्यदेशस्थस्य तु
पुंसः प्रत्ययपरावृत्तिरस्ति । न चासौ दोषाय, पूर्वप्रवृत्तप्रत्ययहेतुभूतायाः श्रेणेः सह-
कार्यन्तरापेक्षयाऽन्यदेशस्थं पुरुषं प्रत्यन्यप्रत्ययहेतुत्वात् । 15

ननु यथाऽऽकाशदेशश्रेणिषु स्वरूपनिबन्धनः पूर्वादिप्रत्ययो न कारणान्तरापेक्ष-
स्तथा मूर्त्तद्रव्येष्वपि किं नेष्यते ? किमित्याकाशदेशश्रेणयो दिक्त्वेन कल्पन्त इति ।
अत्राह—पूर्वस्यामिति । पूर्वस्यां दिशि पृथिव्यादिद्रव्यं वर्त्तते इत्यमुना प्रकारेण व्यप-
29B देशाद् व्यवहारदर्शनात् श्रेणिकल्पनाऽवश्यंभाविनी । अवश्यमाकाशदेशश्रेणयो दिक्त्वेन
कल्पनीयाः । अयमर्थः—पूर्वस्यां दिशि द्रव्यमिति व्यपदेशस्यान्यथानुपपत्त्या कश्चित् 20
पदार्थोऽवश्यमाधारविभक्तेः प्रकृतिर्दिक्त्वेनोपकल्पयितव्यः । स चाकाशदेशश्रेणय
एवास्माकं मतेन । एवं च यदि तन्निबन्धनो मूर्त्तद्रव्येषु पूर्वादिप्रत्ययो भवेत्तदा को
दोषः स्यात् । ऐक्यं हि पदार्थपरिकल्पनं चेदअसा सोपयोगं तदान्यत्र गेतार्थत्वेऽपि
न किञ्चिदपि क्षूयते । तस्मादाकाशप्रदेशश्रेणयः स्वपरत्र पूर्वादिप्रत्ययनिबन्धनं दिशः ।

30A अपरः पुनः प्राह—एकमेव दिग्द्रव्यं व्यापि निरवयवं च, तच्च तत्तत्सहकारि- 25

१ आत्मनि तु स्वरूपनिबन्धन एव ॥ २ आदित्योदयापेक्ष यदाकाशदेशश्रेणिस्वरूपं तदेव निमित्तं
नाम्यद् दिगन्तरादि । कोऽर्थः ? आकाशदेशश्रेणिरेवादित्योदयादिदिशिष्टा सती पूर्वादिप्रत्ययहेतुरिति ॥ ३
पूर्वादिदिक्ष्वपि ॥ ४ ‘७’ [=सप्तम्यन्तं विग्रहे] । यस्याम् ॥ ५ पूर्वादि ॥ ६ पूर्वस्यां दिशि द्रव्य-
मिति व्यपदेशाच्छ्रेणिकल्पनाऽवश्यंभाविनी ॥ ७ ‘६’ [=षष्ठ्यन्तम्] ॥ ८ कारणम् ॥ ९ दिशि ॥
१० ‘पूर्वस्यां दिशि द्रव्यम्’ इति व्यवहारे ॥ ११ दिशां स्वरूपनिबन्धने(नत्वे?)ऽपि ॥

सन्निधानादशानामपि पूर्वादिप्रत्ययानां प्रेत्ययीभवतीति । अत्रोच्यते—परमार्थैकदिग्नि-
मित्तत्वे तु परमार्थानाकृत्रिमेण रूपेण यैका दिक् तन्निमित्तत्वे पुनः पूर्वादिवुद्धीना-
मस्खलितः सर्वदेशैपुरुषैर्भावी प्रमाणावाधितो वा प्रेत्ययमेदः पूर्वादिवुद्धीनां नानात्वं
न स्यात् । पूर्वादयो हि दश प्रत्ययाः पृथक् पृथक् स्वभावभाजः स्वसंवेदनप्रत्यक्ष-
सिद्धाः प्रतिपुरुषमुदयन्ते । यदि च ते एकनिमित्तोपनीताः स्युस्तदैकस्वरूपा एव
संवेद्येन् । एकस्यापि पुनरनेकसहकारिसन्निधानतोऽनेकप्रत्ययजनकत्वे सामान्यो-
नेकत्वमपि परिकल्पनीयं न स्यात् । शक्यं हि तत्र वक्तुम्—एकमेव सर्वत्र सामान्यं तत्त-
त्सहकारिसन्निधानवशतो नानारूपानश्चादिप्रत्ययानुपजनयतीति । तस्मादध्यक्षसंविदिता-
नेकत्वानां पूर्वादिप्रत्ययानां निमित्तेनाप्यनेकेन भाव्यम् ।

सम्प्रत्युपसंहर्गति—तत् तस्मादाकाशप्रदेशश्रेणयः एव दिग्ग्यवहारनिबन्धनं पूर्वादि-
दिग्ग्यवहारस्य निमित्तं भवन्ति । अवधारणेनाधिकस्य दिग्द्रव्यस्य निरासः । आकाश-
देशश्रेणिग्रहणेन पूर्वादिप्रत्ययानां 'ये निर्निमित्तत्वमाहुस्तेषां प्रतिक्षेपः । ननु दिगेव
निमित्तं 'परिर्नेष्टं सङ्केतः पुनरिष्ट एव । तत् कथं निर्निमित्तत्वं पूर्वादिप्रत्ययानामिति ।
तत्र । 'पूर्वस्यां दिशि पृथिव्यादय इति प्रत्ययस्याभावप्रसङ्गात् । न ह्यत्र 'सङ्केतं
आधारतया प्रतिभाति, वहिर्भूतस्यैव कस्यचित्तया प्रतिभासनात् ।

तदेवमाकाशस्य लक्षणं प्रतिपाद्य दिशां च तत्रैवान्तर्भावमभिधाय तद्भेदावाह-
स च लोकालोकभेदाद् द्वेधा । यद्यपि पूर्वयोगे श्रेणीनां प्राधान्यं तथापि पुंस्त्वान्यथा-
नुपपत्त्याकाशस्य परामर्शः । स पुनराकाशो द्विप्रकारः—लोकाकाशोऽलोकाकाशश्च ।
तत्र गति-स्थितिर्भौल्लोकः । परस्परनान्तरीयका गति-स्थितयो जीव-पुद्गलानामेव । ता
यत्राकाशे सन्ति स लोकः । मत्तुत्र भूम्नि, तेन जीवपुद्गलानां सर्वा-गति-स्थितयो
गृह्यन्ते । ततो यावत्याकाशदेशे जीव-पुद्गलानां सर्वा गति-स्थितयो भवन्ति स
लोकाकाशः ।

१ कारणीभवति ॥ २ परमार्थैकदिग्निमित्तत्वे त्वस्खलितः पूर्वादिप्रत्ययभेदो न स्यात् ॥
३, ४ '७' [=सप्तम्यन्तं विग्रहे] ॥ ५ पूर्वादि° ॥ ६ अस् [=प्रथमावहुवचनम्] ॥ ७ एकदिग्द्रव्य ॥
८ दिग्द्रव्यस्य ॥ ९ इष्टमाणे ॥ १० अपरसामान्यस्येत्यर्थः ॥ ११ '६' [=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ १२
गोत्वाश्चत्वादीनाम् ॥ १३ तदाकाशप्रदेशश्रेणय एव दिग्ग्यवहारनिबन्धनम् ॥ १४ बौ[द्धानः] ॥
१५ बौ[द्धैः] ॥ १६ पूर्वादिप्रत्ययाः सङ्केतनिमित्ता इत्यपि न वाच्यम्, कुतः? पूर्वैति ॥ १७ पूर्वस्यां दिशि
पृथिव्यादय इत्येवंरूपे प्रत्यये ॥ १८ न हि संकेते पृथिव्यादय इति प्रतीतिरस्ति ॥ १९ * 'माह्लोकः'
इति हस्तलिखिते पाठः ॥ २० गतिपूर्वा स्थितिः स्थितिपूर्वा च गतिरिति परस्परनान्तरीयकत्वम् ॥

स च लोकालोकभेदाद् द्वेधा । गति-स्थितिमाँल्लोकः ।
तस्य असंख्येयभागादिषु परिणामभेदाज्जीवानामवगाहः । एक-
प्रदेशादिषु पुद्गलानाम् । धर्माधर्मयोः कृत्स्ने ।

तस्येति लोकाकाशस्याऽसंख्येयभागादिषु परिणामभेदात् परिणतिविशेषाज्जीवानामवगाहो
भवति, असंख्येयश्चासौ भागश्चासंख्येयभागः, स आदिर्येषां द्रव्यादीनां ते तथा, तत्रैकस्मि- 5
न्नसंख्येयभागे लोकाकाशखण्डे जघन्यत एकजीवस्यावगाहः, कर्मणशरीरानुविधायित्वात् ।
कश्चित् पुनस्तादृशं खण्डद्वयमाक्रम्य वर्त्तते । कश्चित् त्रीणि तादृशि । अपरश्चत्वारि-
त्यादि यावत् सकललोकाकाशमन्यो व्याप्यावतिष्ठते समुद्घातकाले केवल्येव ।
यत् पुनरुच्यते 'सर्वदा सकललोकाकाशावगाहिनो जीवाः, तैस्मानपरिमाणप्रदेशत्वात्,
धर्माधर्मवत्' इति तत् परिणामविशेषेणैव प्रदीपस्येव प्रदेशसंहार-विसर्गकारिणा 10
32A प्रत्याख्यायि । न चैकस्यासंख्येयभागस्य द्रव्याद्यसंख्येयभागानां वाऽसंख्येयप्रदेशत्वा-
विशेषात् सर्वजीवानां समानोऽवगाहः शङ्कनीयः, असंख्येयस्यासंख्येयविकल्पत्वात् ।
अन्यद्वि लोकाकाशैकासंख्येयभागस्याऽसंख्येयप्रदेशपरिमाणमन्यच्च द्रव्याद्यसंख्येयभागा-
नामिति ।

यः पुनराह—'अनाश्रिता जीवा अमूर्त्तद्रव्यत्वादाकाशवत्' इति स 'व्योमनि शकुनिः' 15
इत्यबाधितप्रत्ययेनैव प्रतिहतः । शकुनिशरीरमेवात्राधेयं न पुनस्तदात्मेत्यपि मृषोद्यम्,
शरीरव्यापित्वादात्मनोऽपि तदाधेयत्वघटनात् । अमूर्त्तस्यापतनादात्मनो नाधेयत्वमित्य-
प्यालप्यालम्, अमूर्त्तस्यापि ज्ञानादेरात्माधारत्वात् । अंत एव चाऽमूर्त्तत्वादाकाशं
न कस्यचिदधिकरणमितीयमपि रिक्ता वाचो युक्तिः, न चाधाराधेयतान्यथानुपपत्त्या
सर्वधिधानामाकाशानन्तरं भावैः, समसमयवर्तिभिरपि सलिलौदिपरमाणुरूपादिभिर्य- 20
भिचारत् । तत्रापि पूर्वापरीभौवाभ्युपगमे नित्यत्वहानिरिति यत् किञ्चिदेतदिति ।

१ तस्य असंख्येयभागादिषु परिणामभेदाज्जीवानामवगाहः ॥ २ कर्मणशरीरं हि जघन्यतोऽपि
लोकाकाशैकासंख्येयभागप्रमाणमेव भवति । न तु हीनम् । जीवश्च तद् व्याप्यैव तिष्ठति । इति जघन्यतो-
ऽपि असंख्येयभागावगाह उक्तः ॥ ३ लोकाकाशसमानं परिमाणं येषाम् एवभूताः प्रदेशाः येषां जीवानाम् ॥
४ कोऽर्थः ? लोकोऽपि असंख्यातप्रदेशो जीवा अपि असंख्यातप्रदेशा इति कृत्वा समानपरिमाणत्वम् ॥ ५
उच्यते ॥ ६ स्वतन्त्रा एव निरालम्बना एव सन्तीत्यर्थः ॥ ७ व्योम ॥ ८ आधेयत्वम् ॥ ९ अमूर्त्तस्यात्मन
आधारत्वादेव ॥ १० अमूर्त्तस्यात्मनो ज्ञानं प्रति अधिकरणत्वादेव ॥ ११ जीवादीनाम् ॥ १२ आधारभूतात् ॥
१३ तदनन्तरं सर्वधियानां भावः सत्तेत्यर्थः ॥ १४ आदिशब्दात् पृथ्वीपरमाणुगतं परमाणुत्वं गृह्यते ॥
१५ पश्चाद्भावः, कोऽर्थः ? पूर्वमाधारेण भवितव्यं पश्चादाधेयेनेति भावः ॥

एकप्रदेशादिषु पुद्गलानामिति, तस्येति परिणामभेदादित्यवगाह इति चानुवर्तते ।
 लोकाकाशस्यैकप्रदेशादिषु पुद्गलानाम् अणु-स्कन्धभेदानां परिणामभेदादवगाहो भवति ।
 एकश्चासौ प्रदेशश्च स आदिर्येषां द्व्यादिप्रदेशानाम् । तत्र लोकाकाशस्यैकरिम्न
 ३२८ प्रदेशे सङ्ख्येयेषु प्रदेशेष्वसङ्ख्येयेषु च पुद्गलानामवगाहः । यथा हि लोकाकाशस्यैक-
 प्रदेशे एकस्य परमाणोरवगाहो निर्वाधस्तथा द्व्यादिसङ्ख्येयासङ्ख्येयानन्ताणुस्कन्धानामपि ५
 परमसौक्ष्म्यात् । द्व्यादिप्रदेशेषु च यथैकत्वपरिणामनिरस्तुकानां द्व्यादिपरमाणूनामवगाह-
 स्तथा त्र्यादिसङ्ख्येया-ऽसङ्ख्येया-ऽनन्तपरमाणुमयस्कन्धानामपि तादृशसूक्ष्मपरिणामात् ।
 एवं त्र्यादिष्वपि वाच्यम् । न च पुद्गलस्कन्धानां तादृशः सूक्ष्मः परिणामो न सिद्धः,
 ३३० स्थूलानामपि शिथिलावयवकर्पासपिण्डादीनां निविडावयवदर्शनायां सौक्ष्म्यदर्शनेन
 कृष्माण्ड-मातुलङ्ग-विल्वा-ऽऽमलक-चदर-मुद्ग-सर्पप-केशाग्रेषु सौक्ष्म्यतारतम्यदर्शनेन च १०
 क्वचित् कार्मणस्कन्धादिषु परमसौक्ष्म्यानुमानात्, परममहत्त्वतारतम्यदर्शनात् क्वचित्
 परममहत्त्वानुमानवत् । ततो यदप्युच्यते “यद् बहुप्रदेशं तच्चाल्पक्षेत्रे तिष्ठति, यथा
 समुद्रोदकं कुम्भक्षेत्रे, बहुप्रदेशाश्वासङ्ख्यातादिप्रदेशाः स्कन्धाः” [] इति
 तदपि न किञ्चित् । अनेकप्रदीपैर्प्रकाशैर्बहुप्रदेशैरल्पप्रदेशापवरकादिक्षेत्रावस्थायिभि-
 र्व्यभिचारादिति । १५

धर्मेति । कृत्स्न इति सप्तम्यन्तपदैसामानाधिकरण्यात् तस्येति पदं षष्ठ्यन्तमपि
 सप्तम्यन्तं सदत्रानुवर्त्यते । तस्मिँल्लोकाकाशे कृत्स्ने निःशेषे धर्माधर्मास्तिकाययोरव-
 ३३८ गाहो भवति । कृत्स्न इति वचनाल्लोकाकाशैर्कैदेश एव धर्माधर्मयोरवगाहो निरस्तः ।
 न हि लोकत्रयवर्तिनां पदार्थानां सर्वेषां गतिपरिणामिनां स्थितिपरिणामिनां च
 युगपद् गति-स्थित्युपग्रहो धर्माधर्मयोरेकदेशवर्तिनोः सम्भवति, अलोकाकाशेऽपि तद्वृत्ति- २०
 स्थितिप्रसङ्गात् । ततो लोकाकाशे एव सर्वेषां गच्छतां तिष्ठतां च पदार्थानां गति-
 स्थिती ईच्छता धर्मा-धर्मयोः कृत्स्ने लोकाकाशेऽवगाहोऽभ्युपगन्तव्यः ।

१ जीवानामवगाहः कथितः । सम्प्रति पुद्गलानां कथ्यते ॥ २ एकस्य परमाणोरैकस्मिन्नेव प्रदेशेऽवगाहो
 न तु द्व्यादिके प्रदेशे इति तात्पर्यम् ॥ ३ द्व्यादयश्च ते प्रदेशाश्च ॥ ४ रहितानाम् ॥ ५ द्वयोः प्रदेशयो- २५
 द्व्यादिपरमाण्ववगाहभगनेनैव द्व्यणुकस्कन्धस्य चरितार्थत्वात् त्र्यादीन्युक्तम् ॥ ६ त्र्यादिष्वपि प्रदेशेषु चतुरादि-
 परमाणुमयस्कन्धानामवगाह इति वाच्यम्, न तु त्र्यादिपरमाणुमयस्कन्धानाम्, पूर्वोक्तयुक्त्या गतार्थत्वात् ॥
 ७ अवस्थायाम् ॥ ८ कृत्वा ॥ ९ सूक्ष्मपरिमाणतारतम्यं क्वचिद् विश्रान्ते परिमाणतारतम्यत्वात् महत्परिमाण-
 वत् ॥ १०, ११ ‘६’ [=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ १२ धर्माधर्मयोः कृत्स्ने ॥ १३ ‘३’ [=विग्रहे
 तृतीयान्तम्] ॥ १४ लोकस्य ॥ १५ * तस्मिँल्लोका इति हस्तलिखिते पाठः ॥ १६ ‘६’ [=विग्रहे
 षष्ठ्यन्तम्] ॥ १७ जीवादिपदार्थानाम् ॥ १८ ‘७’ [=सप्तम्यन्तम्] ॥ १९ भवता ॥ २० ‘६’ [=षष्ठ्यन्तम्] ॥ ३०

अलोकोऽन्यः । न सतामात्मादीनामभावोऽनात्मा ।
गुणादयश्च द्रव्यवृत्तयः । परिशेषाद् द्रव्यमनन्तं नभः ।

अलोकोऽन्य इति । तस्माल्लोकाकाशदन्य आकाशोऽलोकः । यत्राकाशे जीव-
पुद्गलानां गति-स्थितयो न भवन्त्यसावलोकः । ननु लोकादन्यस्य कस्यचिदप्यभावात्
34A कथमलोको वस्तूच्यत इति । तदत्रालोकस्य वस्तुत्वसाधनाय प्रस्तावनामाह—'नेति, 5
न तावत् सतां वस्तुभूतानामात्मादीनामात्मप्रभृतीनां पञ्चानामपि द्रव्याणामभावोऽनात्मा
निःस्वभावो युक्तः । आत्मादीनां पञ्चानामपि द्रव्याणामभावस्तावदङ्गीकर्तव्यः ।
वस्तूनां चाभावो वैस्त्वेव भवति, नीरूपस्याभावस्यासम्भवात् । अन्यथा वस्तुनो-
ऽसत्त्वप्रसङ्गः ।

ननु भवत्वात्मादीनां सतामभावो वस्तु, स पुनराकाश एवेति कथम्, गुणादीना- 10
मपि सम्भवादिति । उच्यते—गुणादयश्च द्रव्यवृत्तयः । आदिशब्दात् कर्म-सामान्य-
परिश्रहः । आत्मादिद्रव्याणामभावो गुण-कर्म-सामान्यादिरूपः कल्पयितुं न शक्यो
गुणादीनां द्रव्यवृत्तित्वात्, द्रव्याभावस्य च विवक्षितत्वात्, आधाराभावे औघेयाना-
34B मसम्भवात् । यतश्च गुणादयो न सम्भवन्ति जीवादिद्रव्याणां लोकाकाशस्य
चाभावो विचारयितव्यतया प्रस्तुतोऽतः परिशेषादुद्धरितन्यायेनात्मादीनामभावो द्रव्यं 15
द्रव्यरूपः सत्त्वादिगुणपर्यायवत्त्वात्, तत् पुनरनन्तमन्तरहितं नभ आकाशम् । एवं
चालोकः परिशेषानुमानादाकाशद्रव्यरूपः सिद्धः ।

ननु यदागमानुमानाभ्यां परिच्छेद्यं सर्वज्ञधीगम्यं च वस्तु तत् सान्तमेव दृष्टं
यथा घटादयस्तथाभूतं चालोकाकाशमतः कथमनन्तं स्यादिति । तदयुक्तम्, वेदे-
श्चरुगुणाणामपि सान्तत्वप्रसङ्गात् । तेऽपि हि त्वन्मतेनागमादिगम्या भवन्ति न 20
पुनः सान्ताः, कालापेक्षयाऽनन्तत्वात् । प्रमाणस्य हि यथावस्तुपरिच्छेदनस्वभावत्वा-
दनन्तस्यानन्तत्वेनैव परिच्छेदनं यद्यसङ्ख्यातादेस्तथात्वपरिच्छेदवत् स्यात् को विरोधः
35A स्यात् ।

१ न सतामात्मादीनामभावोऽनात्मा ॥ २ परमार्थवृत्त्या । शाब्दिकानां तु शाब्दवृत्त्या प्रसज्येऽर्थे(?)
अभावोऽवस्तु । यौगिका अभावा नाभिप्रेता अस्माकं विशेषतो यतोऽत्यन्ताभावोऽपि वस्त्वेव शशशृङ्गादीनां 25
समवायादिनिषेधात् ॥ ३ अभावस्य नीरूपत्वे सति ॥ ४ गुणादीनाम् ॥ ५ परिशेषाद् द्रव्यमनन्तं
नभः ॥ ६ द्रव्यरूपोऽभाव इत्यर्थः ॥ ७ सपर्यन्तम् ॥ ८ यथा आकाशं व्यापकत्वेनानन्तं तथा वेदादयो
न हि, किन्तु सर्वस्मिन्नपि कालेऽविनश्वरत्वेनानन्ताः ॥ ९ असंख्यातादित्वेन ॥

तदेवं धर्मा-ऽधर्मा-ऽऽकाशानां लक्षणमभिधाय त्रयाणामप्येकं धर्ममभिदधाति-
धर्मादीनि एकद्रव्याणि, अक्रियाणां सर्वत्र एककार्योपलम्भात्,
अचेतनानाममूर्तद्रव्यत्वेन वा । अमूर्तत्वं त्वपुद्गलरूपत्वादिति ।

धर्मादीन्येकद्रव्याणि । मूलसूत्रोपात्तद्रव्यपञ्चकमध्याद्धर्मादीनि धर्मास्तिकाया- 5
ऽधर्मास्तिकाया-ऽऽकाशास्तिकायद्रव्याण्येकव्यक्तिकानि । धर्मादयः प्रत्येकमेक-
व्यक्तिका न पुनर्जीव-पुद्गलद्रव्यवदनेकव्यक्तिका इत्यर्थः । एकशब्दः सङ्ख्यावचनः,
तत्सम्बन्धाद् द्रव्यस्यैकवचनप्रसङ्ग इति चेत्, न, धर्माद्यपेक्षया बहुत्वघटनात् । एकं
35 B च तद् द्रव्यं चैकद्रव्यम्, एकद्रव्यं चैकद्रव्यं चैकद्रव्यं चैकद्रव्याणीति धर्माद्यपेक्षया
बहुत्वं न विरुध्यते । प्रस्तावाद् द्रव्यावगमाल्लाघवाच्च 'एकैकम्' इत्येवास्त्विति चेत्, 10
न, द्रव्यशब्दस्य द्रव्यापेक्षयैकत्वस्यापनार्थत्वात् पर्यायापेक्षया हनेकत्वाभ्यनुज्ञानात् ।
धर्मादीनीत्यभिधानाजीव-पुद्गलानामनेकद्रव्यत्वमेव, अन्यथा जीवादीनीत्यभिदधीत ।

कथं पुनरेकद्रव्यत्वममीषामिति । उच्यते-अक्रियाणां गमनक्रियारहितानां
सर्वत्र देशे काले चैककार्योपलम्भादेकस्य तुल्यस्य कार्यस्य गतेः स्थितेरवगाहस्य च
36 A दर्शनात् । धर्मा-ऽधर्मा-ऽऽकाशानां हि सर्वत्रैकमेव कार्यं गति-स्थित्यवगाहदानृत्वलक्षणं 15
दृश्यते । अथ चैतानि गमनक्रियाशून्यानि देशाद् देशान्तरं गन्तुं न शक्नुवन्ति,
तस्मादेकद्रव्याण्येव । अयमर्थः-यदकैम्पं सर्वत्र तुल्यकार्यं तदेकव्यक्त्येव, यथाकाशम् ।
समानजातीयाः पुद्गलव्यक्तयः एककार्या भवन्ति न पुनरेकद्रव्याणि इत्यक्रियाणा-
मित्युक्तम् । ता हि गमनक्रियावत्यः । तथा मुक्तिक्षेत्रमधिष्ठिता अप्यात्मानो गति-
शून्या भवन्ति, न पुनरेकद्रव्याणि, इत्येककार्योपलम्भादित्युक्तम् । न हि तेषां 20
सर्वत्रैकं कार्यं किञ्चिदप्युपलभ्यते ।

स्यादेवम्-नानाप्रदेशत्वोद्धर्मादिद्रव्याणां धरोदिवर्त्तमानाद्रव्यत्वम् । तथा च

१ कथम् 'एकद्रव्याणि' इत्युक्तम् ॥ २ 'धर्मादीनि एकैकम्' इत्येव सूत्रमस्तु ॥ ३ 'धर्मादीनि' इति
पदप्रतिपादनात् ॥ ४ अक्रियाणां सर्वत्र एककार्योपलम्भात् ॥ ५ अक्रियं सत् ॥ ६ देशे काले वा ॥
७ विवादपदानि धर्मादीनि एकव्यक्तिकानि अकम्पानां सतां तुल्यकार्यत्वात् ॥ ८ काश्चित् पुद्गलव्यक्तयो हि 25
एकमचित्तमहास्कन्धलक्षणं सर्वदेशभावि कार्यमारभन्ते, न च ता एकद्रव्याणि ॥ ९ एकं कार्यं स्कन्धलक्ष-
णम् ॥ १० देशे काले वा ॥ ११ धर्मादीनि नानाद्रव्याणि नानाप्रदेशत्वाद् यथा घटादयः ॥ १२ कृष्ण-
पाण्डुरादिभेदेन ज्याया नानाद्रव्यत्वम् ॥ १३ अनेकं ॥

प्रतिज्ञायां अनुमानवाधेति । तन्न । एकद्रव्येणाकाशेन व्यभिचारात् । अस्य च
 36B नानाप्रदेशत्वं पुरतः प्रसाधयिष्याम इति नानुमानवाधिता प्रतिज्ञा । अमुना च
 योगेन नाकाशस्यैकद्रव्यत्वं साध्यते विप्रतिपत्त्यभावात्, किं तर्हि? धर्माधर्मयोरेव ।
 यत् पुनस्तस्यापि प्रतिज्ञासूत्रे उपादानं तत् स्वरूपमात्रकथनपरमेव । एवमुत्तरयोगेऽपि ।

एकद्रव्यत्वसिद्धयै हेत्वन्तरमप्याह—अचेतनानां सदापि चेतनासम्बन्धरहितानां 5
 सतां धर्मादीनाममूर्तद्रव्यत्वेन वाऽमूर्तद्रव्यत्वाद्वा हेतोरेकद्रव्यत्वम् । यत् सर्वदापि
 चेतनासम्बन्धशून्यत्वे सत्यमूर्तं द्रव्यं तदेकद्रव्यमेव यथाकाशम्, धर्माधर्मास्तिकायौ
 च सर्वदाऽप्येवंभूतावेव । अमूर्तद्रव्यत्वमात्मनामप्यस्तीत्यचेतनानामिति कृतम् । ननु
 मुक्तात्मनामपि चेतनाराहित्यं परेषां मतेनाऽस्ति तत् कथं न व्यभिचार इति ।
 37A तन्न । कालत्रयेऽपि चेतनाशून्यत्वस्य विवक्षितत्वेऽतः, मुक्तात्मनां च संसार्यवस्थायां 10
 लब्धचेतनासम्बन्धत्वात् । अचेतनत्वादित्येतावत्युच्यमाने पुद्गलैर्व्यभिचारः स्यादित्य-
 मूर्तद्रव्यत्वादित्युक्तम् ।

अमूर्तत्वं त्वपुद्गलरूपत्वादिति । अमूर्तत्वं तु धर्मादीनाममूर्तत्वं पुनरपुद्गलरूप-
 त्वात् पुद्गलस्वभावत्वाभावात् । यत् पुद्गलस्वभावं न भवति तदमूर्तमेव यथात्मा ।
 अपुद्गलत्वं च धर्मादीनां स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णानां पुद्गललक्षणानामभावात् । न 15
 चाश्रयसिद्धौ हेतुः, धर्मादीनां पूर्वमेव साधितत्वादाकाशे विप्रतिपत्त्यभावाच्च ।
 एकद्रव्यत्वेऽमूर्तत्वे च धर्मादीनां सिद्धे वैभवमपि समसैत्सीत्, अचेतनामूर्तैकद्रव्यस्य
 37B वैभवनान्तरीयकत्वात् 'इति'करणो जीवादिद्रव्याणां परस्परसाधारणस्वरूपवक्तव्यता-
 परिसमाप्त्यवधोक्तः ।

सम्प्रति पूर्वोदितमर्थं सङ्क्षेपेण सङ्गृह्णाति—

येयं गतिः स्थितिर्वा द्रव्याणामन्यकारणयोगात् ।

धर्माधर्मकृते ते अवगाहो व्योमहेतुस्तु ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

१ 'यदकम् सर्वत्र तुल्यकार्यं तदेकव्यक्ति एव' इत्येवंरूपायाः ॥ २ एकद्रव्यस्वरूपायाः ॥ ३ व्याप्तिर्हि उभय-
 सिद्धा भवति, अस्मदीये हि मते आकाशं नानाप्रदेशं च एकद्रव्यं चेति हेतोर्व्यभिचारः ॥ ४ धर्मादीना-
 मेकद्रव्यत्वलक्षणा ॥ ५ सूत्रेण ॥ ६ आकाशस्य ॥ ७ अचेतनानाममूर्तद्रव्यत्वेन वा ॥ ८ विवादा-
 ध्यास्तानि धर्मादीनि एकद्रव्याणि, सर्वदापि अचेतनत्वे सति अमूर्तद्रव्यत्वात् ॥ ९ नैयायिकादीनाम् ॥ १०
 हेतोः ॥ ११ अत एव सर्वदेति कृतमनुमाने ॥ १२ सदापि अचेतनत्वे सति अमूर्तद्रव्यत्वात् ॥

येयमित्यादि । येयमिति प्रत्यक्षनिर्देशः । जीवपुद्गलद्रव्याणां या इयं गतिः स्थितिर्वा प्रत्यक्षतो दृश्यते धर्माधर्मकृते ते इत्युत्तरेण योगः । अन्यकारणायोगादन्यस्य क्षित्यादेः कारणस्य पूर्वप्रपञ्चितन्यायेनाघटनात् । अवगाहो व्योमहेतुस्त्विति । तुशब्दस्य व्यवहितः सम्बन्धः । द्रव्याणामवगाहः पुनर्व्योमहेतुराकाशकारणकोऽन्यकारणा-योगादेव ।

कायः प्रदेशबाहुल्यम् । एकजीव-धर्मा-ऽधर्माणां सकृत्सर्व-मूर्ताभिसम्बन्धार्हत्वात् सदेशत्वम् । अन्यथाऽणोरिव तन्न स्यात् । सदेशत्वेन कथञ्चिदनित्यत्वमप्यभिमतम् । देशाश्चासंख्येयाः, लोकाकाशव्याप्तियोग्यत्वादिति ।

38A तदेवं मूलसूत्रोपात्तं द्रव्यपञ्चकं स्वरूपमेदैव्याख्याय कायपदं व्याचष्टे—कायः प्रदेश- 10
बाहुल्यम् । कायशब्देन प्रदेशानामवयवानां बाहुल्यं बहुत्वमुच्यते, प्रत्येकं बहु-
प्रदेशानि जीवादिद्रव्याणि । चीयत इति कायः सङ्घातः । जीवादयः काया इव
कैयाः । यथा घटादयोऽवयवबाहुल्यात् कैया इत्युच्यन्ते तथा जीवादयोऽपि,
अवयवबाहुल्यस्याविशेषात् ।

कथं पुनर्ज्ञायते जीवादिद्रव्याणि सदेशानीति तत्र तावज्जीव-धर्मा-ऽधर्माणां 15
सदेशत्वं साधयति—एकेति । एकजीवस्य धर्मस्याधर्मस्य च सकृदेककालं सर्वमूर्तद्रव्यै-
र्योऽभिसम्बन्धस्तत्राऽहर्त्वाद्योग्यत्वात् सदेशत्वं सावयवत्वम् । निष्प्रदेशत्वेऽपि नानाजीवैः
38B सकृत्सर्वमूर्ताभिसम्बन्धो भवेदित्येकविशेषणम् । एकस्य जीवस्य सकृत्सर्वमूर्ता-
भिसम्बन्धार्हत्वादित्यर्थः । जीवानां समुद्घातकाल एव सकृत्सर्वमूर्ताभिसम्बन्धो न
सर्वदेत्यहर्ग्रहणम्, कायमात्रप्रमाणवस्थायामपि लोकपूरणयोग्यताया विद्यमानत्वात् । 20
तथाहि—एको जीवो धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकायश्च युगपदखिलैर्मूर्तद्रव्यैरभिसम्बध्यते ।
यदि च निरंशः स्यात् तदा कथमेतत् सङ्गच्छेत, एकदेशस्थेनाभिसम्बद्धानामत्यन्त-
सान्निध्यप्रसङ्गात् । तस्मात् सकृत्सर्वमूर्तद्रव्याभिसम्बन्धार्हत्वान्यथानुपपत्त्या
जीवादीनां सदेशत्वमेव ।

१ येयं गतिः स्थितिर्वा द्रव्याणामन्यकारणायोगात् । धर्माधर्मकृते ते अवगाहो व्योमहेतुस्तु ॥ 25
इति सङ्ग्रहश्लोकः ॥ २ संघाताः ॥ ३ संघातरूपत्वात् ॥ ४ एकजीवधर्माधर्माणां सकृत् सर्व-
मूर्ताभिसम्बन्धार्हत्वात् सदेशत्वम् ॥ ५ निष्प्रदेशत्वेऽपि जीवस्याङ्गीक्रियमाणे इत्यर्थः ॥ ६ देह-
मात्र ॥ ७ जीवादिना[ऽ?]व्यापकेन ॥ ८ वस्तूनाम् ॥ ९ एकत्वप्रसङ्गात् ॥ १० कुतः ? अंशभावेन दूरा-
दिव्यपदेशाघटनात् ॥

अन्यथेति । यदि जीवादीनां सदेशत्वं नेष्यते तदाऽणोरिव परमाणोरिव तत् सकृत्सर्वमूर्त्ताभिसम्बन्धाहत्वं न स्यात् । यद् द्रव्यांशैर्निरंशं न तत् सकृत्सर्वमूर्त्ता-
 39A भिसम्बन्धाहं यथा परमाणुः, जीवादयश्च सकृत्सर्वमूर्त्ताभिसम्बन्धाहस्तस्मात् सदेशा एव ।

मुख्यप्रदेशाभावादुपचरिता एव जीवादीनां प्रदेशा इति चेत् । नन्वयमुपचारो 5
 विचारचणानां विपश्चितां निर्विबन्धनो वक्तुं न युक्तः । काण्डपटादौ सप्रदेशत्वं
 एवं सकृत्सर्वमूर्त्ताभिसम्बन्धाहत्वं दृष्टं सन्निवन्धनमिति चेत् । ननु यदि काण्ड-
 पटदृष्टान्तेनैव सकृत्सर्वमूर्त्ताभिसम्बन्धाहत्वं जीवादीनां निरुपचरितानामेव प्रदेशानां
 निवन्धनं भवेत्तदा किं भवतां करतलाद् यायात् ? यदि जीवादीनामुपचरिताः प्रदेशाः
 39B स्युस्तदा कथमिव मुख्यप्रदेशसाध्यां सकृत्सर्वमूर्त्ताभिसम्बन्धाहत्त्वक्रियां कुर्युः ? न 10
 हि प्रकाशकत्वेनोपचरिततपनत्वः सुधादीधितिस्तपति । अथोपचरिता अपि मुख्य-
 क्रियानिवन्धनं भवन्ति तदा काण्डपटेऽपि प्रदेशा उपचरिता एव स्युः । अथ
 कचिद् मुख्यत्वे सत्युपचारोऽन्यत्र प्रवर्त्तत इति मतम्, तदा जीवादिषु मुख्याः
 प्रदेशाः काण्डपटादौ पुनरुपचरिता इत्यपि प्राप्नोति, सकृदनेकमूर्त्ताभिसम्बन्धाहत्त्व-
 स्योभयत्राप्यविशेषात् । तस्मात् सकृदनेकमूर्त्ताभिसम्बन्धाहत्वाजीवादीनां काण्डपटा- 15
 40A दीनामिव मुख्यप्रदेशवत्त्वम् ।

ननु यत् सावयवं तत् पटादिवदनित्यम्, सावयवाश्च जीवादयः, तथा च
 तेऽप्यनित्या एव स्युरिति । अत्राह—सदेशत्वेन सावयवत्वेन कथञ्चिन्न सर्वथाऽनित्य-
 त्वमपि जीवादीनामस्माकं सम्मतम् । वयं हि मन्यामहे सर्वद्रव्याणां कथञ्चिदनित्यत्वम् ।
 ततः सप्रदेशत्वेन जीवादीनामनित्यत्वप्रसङ्गो न नः सिद्धान्तक्षतिकरः । 20

तदेवं जीवादीनां सदेशत्वं प्रसाध्य देशसङ्ख्यामाह—देशाश्चासङ्ख्येयाः । एकजीव-
 धर्माऽधर्माः सदेशाः, देशाः पुनस्तेषां प्रत्येकमसङ्ख्येया भवन्ति । लोकाकाशव्याप्ति-
 योग्यत्वात् । जीवादयो हि परिपूर्णमपि लोकाकाशं युगपदात्मना व्याप्तुमीशते,
 लोकाकाशं च पुरः प्रतिपादयिष्यमाणन्यायादसङ्ख्येयप्रदेशम्, अतस्तेऽपि तथैव,
 40B असङ्ख्येयप्रदेशस्य सङ्ख्येयप्रदेशैर्व्याप्तुमशक्यत्वात्, न हि परमाणुर्विशालां शिलां 25
 स्थगयितुमलम् ।

१ अन्यथाऽणोरिव तत्र स्यात् ॥ २ भावांशव्यवच्छिन्न्यै ॥ ३ परो जीवादिषु उपचारस्य निवन्धनं
 दर्शयितुमाह—काण्डपटादौ प्रतिसीरादौ ॥ ४ '७' [=सप्तम्यन्तम्] ॥ ५ सति ॥ ६ जीवादिष्वपि सकृत्सर्व-
 मूर्त्ताभिसम्बन्धाहत्वेमेव सप्रदेशत्वोपचारस्य निवन्धनमस्त्वित्यर्थः ॥ ७ काण्डपटादिं प्रति सम्भवद्द्रव्यापेक्षया
 सर्वशब्दो व्याख्येयः ॥ ८ उपचारस्य ॥ ९ जीवादीनां ये निरुपचरिताः प्रदेशास्तेषां निवन्धनं यदि 30
 भवेदिति ॥ १० अधिकम् ॥ ११ सदेशत्वेन कथञ्चिदनित्यत्वमप्यभिमतम् ॥

आकाशोऽपि सदेशः, सकृत्सर्वमूर्ताभिसम्बन्धार्हत्वात् ।
अन्यथा सर्वाविगाहिनामेकदेशत्वम्, एकदेशावगाढानेकपुद्गलवत् ।
एकत्रैव चाधेयस्वरूपभावा-ऽभावौ स्याताम्, विभागादयश्च कस्य-
चिन्न स्युः ।

नन्वाकाशस्य प्रदेशवन्धमेवाऽसिद्धमतः कथं तदेकदेशस्य लोकाकाशस्यासङ्ख्येय-
प्रदेशवन्धेन जीवादीनां तथाभावो भवेदिति । अत्राह—आकाशोऽपीति आकाशध्वनिः
पुनर्पुंसकः । आकाशमपि सप्रदेशमेव, सकृदेककालं सर्वमूर्ताभिसम्बन्धार्हत्वात्
अलोकाकाशः सम्बन्धार्ह एव न पुनः सम्बद्ध इत्यहं ग्रहणम् । यद्येवं लोकाकाशस्य
सङ्ग्रहो न प्राप्नोति, तस्य साक्षात् सम्बद्धत्वेनार्हत्वाभावात् । न । तस्यानर्हत्व-
शङ्काया एवाभावात् । न हि यो यत्रार्हो न भवति स तत् कार्यमुत्पादयितुं षटुः ।
41A आकाशं हि युगपदखिलैर्मूर्तैर्द्रव्यैः सहाभिसम्बध्यते । ततस्तदपि सप्रदेशमेव ।

अन्यथेति । यदि सकृत्सर्वमूर्ताभिसम्बन्धयोग्यत्वेऽपि व्योम्नः सप्रदेशत्वं
न स्यात्तदा सर्वाविगाहिनां सर्वेषामप्यवगाहवतामेकदेशत्वं स्यात् । एकदेशावगाढानेक-
पुद्गलवदिति साधर्म्यनिदर्शनम् । यथा हि परिणामविशेषादेकदेशे निरंशे बहवोऽपि
पुद्गला अवगाहमाना एकदेशावगाहिनोऽमी इति व्यपदेशमनुवृत्ते तथा यदि
सर्वाणि मूर्तद्रव्याप्याकाशे निरंशेऽवगाहेरंस्तदैकदेशान्यमूनीति व्यपदेशमनुवीरन् ।
न चैवमस्ति । तस्मात् सांशमेवाकाशम् ।

किञ्च, यद्याकाशं निरंशं स्यात्तदा एकत्रैव चाधेयस्वरूपभावाभावौ स्याताम् ।
एकत्रैव च देशे काले चाऽऽधेयस्वरूपभावाभावौ स्याताम् । निरंशाकाशवादाग्रहग्रह-
41B गृहीतानां हि मतेन यदेवाकाशमुज्जयन्यामयोध्यायामपि तदेव, ततश्चोज्जयनीपरिच्छिन्ने
व्योमनि यो घटादिरवजगाहे तस्य यद्यप्ययोध्यापरिच्छिन्ने व्योमन्यभावस्तथापि
भावाभावौ युगपदेकभाविनावेव, उज्जयनीसम्बद्धस्यैवाकाशस्याऽयोध्याप्यभि-
सम्बन्धात् । न केवलमेकत्रैवाधेयस्वरूपभावाभावौ स्याताम् ।

तथा विभागादयश्च कस्यचिन्न स्युः । आदिशब्दात् संयोग-कर्म-परत्वा-ऽपरत्व-पृथक्त्वादि-
ग्रहः । श्येनेन हि स्थाणोः संयोगो विभागश्चान्यतरकर्मजः, तत्रोत्पन्नं कर्म स्वाश्रयं
42A श्येनं तदाकाशदेशाद् वियोज्य स्थाण्वाकाशदेशेन संयोजयति ततो वा विभज्याकाश-

१ आकाशोऽपि सदेशः ॥ २ सकृत् सर्वमूर्ताभिसम्बन्धार्हत्वात् ॥ ३ सम्बद्धत्वादेव ॥ ४
अन्यथा सर्वाविगाहिनामेकदेशत्वम् ॥ ५ श्येने ॥ ६ गत्यादिकम् ॥ ७ पूर्वसम्बद्धाकाशः ॥

देशान्तरेण संयोजयतीति प्रतीयते । न चाकाशस्य देशभावे एतदुपपद्यते, स्थाणु-
श्चेनयोः सर्वदाऽप्यभिन्नदेशत्वात् । एतेन मेपयोरुभयकर्मजः संयोगो विभागश्चाकाशस्य
निरंशत्वे न घटत इति निवेदितं भवति । तथा व्योम्नो निरंशत्वे कर्माऽपि न
घटामटाद्यते, तस्य देशादेशान्तरप्राप्तिहेतुपर्यायरूपत्वेन व्यवस्थापितत्वात् देशान्तरस्य
च कस्यचिदभावात् । अत एव पदार्थानां परत्वा-ऽपरत्व-पृथक्त्वाद्यनुपपत्तिरवधार्या । 5
तैद् विभागादीनभ्युपगच्छता भवताऽऽकाशमंशवदभ्युपेयम् ।

अत्र कश्चिदाह—“निरंशमाकाशं, सर्वजगद्व्यापित्वात्, यत् पुनर्न निरंशं न
तत्तथा दृष्टं यथा घटादि, सर्वजगद्व्यापि चाकाशम्, तस्मान्निरंशम्” [] इति ।
42B तन्न, हेतोर्विरुद्धत्वात् । न हि येनैव भागेन विन्ध्यसम्बद्धमाकाशं तेनैव हिमवताऽपि
तैयोरैकदेशत्वप्रसङ्गात्, अतः सर्वजगद्व्यापित्वादिति हेतुः सांशत्वमेव साधयति । 10
अनुमाना-ऽऽगमबाधितत्वेन हेतोः कालात्ययापदिष्टत्वाच्च । सांशमाकाशम्, द्रव्यत्वे
सति सकृदशेषभिन्नदेशद्रव्यसम्बद्धत्वात् ।

यदप्युच्यते—“निरंशमाकाशं सदाऽवयवानारभ्यत्वात् परमाणुवत्” [] इति,
तदप्यनेनैव प्रत्याख्यायत, हेतोः कालात्ययापदिष्टत्वस्य तुल्यत्वात् । अपि च, यदि
सर्वथा सदाऽवयवानारभ्यत्वं हेतुस्तदाऽस्माकं न सिद्धः, पर्यायार्थादिशात् पूर्वपूर्वा- 15
43A काशदेशेभ्य उत्तरोत्तराकाशदेशानामुत्पादात् । अथ कथञ्चित् सदाऽवयवानारभ्यत्वं
हेतुस्तदा विरुद्धः, कथञ्चिन्निरंशत्वस्य सर्वथा निरंशत्वविरुद्धस्य साधनात् । कथ-
ञ्चिन्निरंशत्वसाधने च सिद्धसाधनम्, पुद्गलस्कन्धवत् सर्वदावयवविभागाभावेन
सावयवत्वाभावोपगमात् । किञ्च, आकाशं सांशमेव, एकदेशेन परमाणुभिः सह
संयुज्यमानत्वात्, स्कन्धवत् । तस्य तैः सर्वात्मना संयुज्यमानत्वे परमाणुमात्रत्वप्रसङ्गः । 20
तथा चानेकाकाशापत्तिः ।

स्यान्मतम्—नैकदेशेन सर्वात्मना वा परमाणुराकाशेन युज्यते, किं तर्हि ?
युज्यत एव, यथाऽवयवी स्वावयवैः सामान्यं वा स्वाश्रयैरिति । तन्न । अवयव्यादे-
रपि सर्वथा निरंशत्वे स्वावयवादिभिरेकान्ततो भिन्नैः सम्बन्धे यथोक्तदोषप्रसङ्गात् ।

१ कर्मणः ॥ २ देशान्तराभावादेव ॥ ३ ‘५’ [=तस्मात्] ॥ ४ विन्ध्यहिमवतोः ॥ ५ आकाशस्य 25
महत्त्वं सत्त्वं च युगपदशेषभिन्नद्रव्यसम्बद्धत्व[?]मपि ॥ ६ युगपत् ॥ ७ निष्पन्ने घटे पश्चादवयवानारभ्य-
त्वमस्ति इति तदवयवच्छेदार्थं ‘सदा’ग्रहणम् ॥ ८ पुद्गलस्कन्धो हि वैषम्यदृष्टान्तः, तस्य सर्वदाऽवयव-
विभागेन सावयवत्वाभावोपगमात् ॥ ९ पुद्गलोऽपि कथञ्चिन्निरंशः ॥ १० आकाशस्य ॥ ११ परमाणुभिः ॥
१२ अवयवमात्रत्वादिलक्षणदोषप्रसङ्गात् ॥

43B कास्त्र्यैकदेशव्यतिरिक्तस्य प्रकारान्तरस्य तत्सम्बन्धनिबन्धनस्यासिद्धत्वात् । कथञ्चि-
त्तादात्म्येन तत्सम्बद्धत्वे स्याद्वादिमतसिद्धिः, अवयवावयविनोः सादृश्याख्यसामान्य-
तद्वतोश्च कथञ्चित्तादात्म्यस्योपगमात् । न चैवमाकाशस्य परमाणुभिः कथञ्चि-
त्तादात्म्यमित्येकदेशेन संयोगोऽभ्युपेयः, तथा च सांशत्वसिद्धिः ।

तदेवमाकाशस्य सामान्येन सदेशत्वमुपपाद्य लोकाकाशप्रदेशेयत्तामाह—

लोकाकाशमसङ्ख्येयप्रदेशम्, शश्वदसंहरणधर्मकस्य सावधि-
त्वात् ।

लोकाकाशमसङ्ख्येयप्रदेशम् । यावति जीव-पुद्गलानां गति-स्थिती भवतस्ताव-
ल्लोकाकाशम् । तदसङ्ख्येयप्रदेशं भवति, शश्वत् सर्वकालमसंहरणधर्मकस्य सावयवत्वे सत्य-
सङ्केचस्वभावस्य सतः सावधित्वात् । 'शश्वदसंहरणधर्मकत्वात्' इत्युच्यमानेऽलोकाकाशेन 10
44A व्यभिचार इति सावधित्ववचनम्, सावधित्वादित्युच्यमानेऽपि पुद्गलस्कन्धेनानन्त-
परमाणुकेनानेकान्तो मा भूदिति शश्वदसंहरणधर्मकत्वे सतीति विशेषणम् । एतच्चानुमान-
सिद्धम्—शश्वदसंहरणधर्मकं लोकाकाशम्, अजीवेत्वे सत्यमूर्तद्रव्यत्वात्, अलोकाकाश-
वत् । न ह्यलोकाकाशं कदाचिदपि संहरणधर्मकम्, सर्वदा परममहत्त्वाभावप्रसङ्गात् ।
इदमुक्तं भवति—न तावल्लोकाकाशमनन्तप्रदेशं भवितुमर्हति, शश्वदसंहरणधर्मकस्यानन्त- 15
प्रदेशस्य वस्तुनः सावधित्वाभावादलोकाकाशवत् । नापि सङ्ख्यातप्रदेशम्, तस्या-
वश्यं शश्वदसंहरणधर्मकत्वाभावात् । तथा च पारिशेष्यादसङ्ख्येयप्रदेशं सिद्धम् ।

सर्वमनन्तप्रदेशम्, अलोकाकाशस्यानन्तत्वादिति ।

सर्वमिति लोकाकाशमलोकाकाशं च अनन्तप्रदेशम् । अन्तः पर्यवसानम् ।

44B स येषां नास्ति ते तथाभूताः प्रदेशा यस्य तत्तथा । अलोकाकाशस्यानन्तत्वादवधिशून्य- 20
त्वात् ।

तदेवमेकजीव-धर्मा-ऽधर्मा-ऽऽकाशानां सप्रदेशत्वं प्रदेशेयत्तां च प्रसाध्य पुद्गला-
नामपि प्रसाध्यते—

१ कास्त्र्यैकदेशाभ्यां प्रकाराभ्यां व्यतिरिक्तस्य ॥ २ ओस् ॥ * षष्ठीद्विवचनान्तं विग्रहे, तथा च तयो-
रवयवावयविनोः सम्बन्धस्य यद् निबन्धनं तस्यासिद्धत्वादित्यर्थः ॥ ३ अवयवादिभिः सह योऽवयव्यादीनां 25
सम्बन्धः ॥ ४ '६' [=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ ५ सामान्यवतः ॥ ६ शश्वदसंहरणधर्मकस्य
सावधित्वात् ॥ ७ सावयवत्वविशेषणात् परमाणुद्व्युदासः ॥ ८ 'शश्वद'ग्रहणाद् घटादिभिर्व्यभिचारनिरासः ॥
९ घटादिरूपेण ॥ १० आत्मव्यवच्छिन्नस्य ॥ ११ पद्या(अ?)दौ ॥ १२ सर्वमनन्तप्रदेशम् ॥

अनेकप्रदेशः स्कन्धः । भावांशैरणुः कायः ।

अनेकप्रदेशः स्कन्धः । न विद्यते एकः प्रदेशो यस्य स तथा । एकप्रदेश-
प्रतिषेधाद् द्रव्याद्यनन्तानन्तपर्यन्तप्रदेशानामभ्यनुज्ञा । द्वावादिमनन्तानन्तसङ्ख्यां च
पर्यन्ते कृत्वा पुद्गलस्कन्धानां प्रदेशा भवन्ति । स्कन्ध इत्येकवचननिर्देशो जात्यपेक्षः ।

स्यान्मतम्—यदि प्रदेशवाहुल्यं कायस्तदा परमाणुः कायो न प्राप्नोति, तस्य 5
45A निःप्रदेशत्वादिति । अत्राह—भावांशैरणुः कायः । भावांशाः स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णादियः,
तैः परमाणुः कायव्यपदेशं लभते । यद्यपि परमाणौ स्कन्धवद् द्रव्यांशा न सन्ति
तथापि भावांशाः सन्ति, ततस्तैः सोऽपि काय इत्युच्यते भावैर्द्रव्यैश्च प्रदेशवाहुल्यस्य
कायरूपत्वात् ।

तदेवं कायशब्दस्य प्रदेशवाहुल्यमर्थमभिधायाऽर्थान्तरमप्यभिधाति—

उत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणि वा कायः, प्रतिक्षणमविकारिणोऽर्थ- 10
क्रियाऽभावात्, समर्थस्य सदा जनना-ऽजननप्रसङ्गात् । अपेक्ष्यस्या-
नुवर्तिनः पूर्वरूपस्य निवृत्तिः, तस्य कार्यविरोधात् । कार्योत्पत्तौ
वा निवृत्तिः । उत्तरमपि वा जनयेत् । एवमयमशीर्णांशेषरूपो
यदि प्रसह्य कृतमपि करोति । 15

उत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणि वा कायः । भवान्तरापत्तिरुत्पादः । उत्तरभावाभावांशरूपः
पूर्वभावविगमो व्ययः । ध्रुं स्थैर्ये [धा० पा० १६] इत्यस्मादचि ध्रुवः, अनुगतो
भावांशः, स एव ध्रौव्यम् । एतानि वा 'काय'शब्देनोच्यन्ते । 'काय'शब्देन हि
प्रचय उच्यते । प्रचयश्चात्रोत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणामेव । ततो जीवादयः काया इति
कोऽर्थः ? जीवादय उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यसमुदायरूपा इत्यर्थः । 20

45B कथं पुनः सर्वदोत्पाद-व्यय-ध्रौव्यसमुदायरूपा एव जीवादय इति ? उच्यते—
तावद् भावा नैकान्तनित्याः । यतः प्रतिकृतिप्रतिक्षणमविकारिणो निर्विकारस्यैकस्वभाव-
यर्थः, अर्थस्य कार्यस्य क्रिया निष्पत्तिस्तस्या अभावादभावप्रसङ्गात् । समर्थस्य

१ सत्त्व-प्रमेयत्व-ज्ञेयत्वादयः ॥ २ * 'अपेक्षस्या' इति मूलादर्शे पाठः ॥ ३ पूर्वभावस्य परलक्षणभावस्य
विगमो व्ययः । कः ? उत्तरभावाभावांशरूपः । उत्तरभावस्य कपाललक्षणस्य सम्यग्धी योऽभावस्त्वोऽर्थः । 25
कोऽर्थः ? पदार्थस्य हि द्वावंशी सदृशोऽसदृशश्च । ततः कपाललक्षणस्य भावस्य षडभावात्मकोऽभावांशः स
एव पूर्वभावविगमः ॥ ४ अनुगतं द्रव्यं मृदादिलक्षणम् ॥ ५ प्रतिक्षणमविकारिणोऽर्थक्रियाऽ-
भावात् ॥ ६ समर्थस्य सदा जनना-ऽजननप्रसङ्गात् ॥

कार्योत्पादं प्रत्यविकलस्य सदा सर्वकालं जननाजननप्रसङ्गात् । यदि हि नित्यैकरूप-
भावः समर्थतया कार्याण्याविर्भावयति तदा सर्वदाऽप्याविर्भावयेत्, कार्याविर्भावि-
सम्भावनीयत्वात् कारणसामर्थ्यस्य । तथा च कुष्ठलमूलावस्थितादपि बीजादङ्गुरो-
त्पत्तिप्रसङ्गः, क्षित्युदकसन्निधानकाल इव पूर्वमपि बीजस्य समर्थत्वात् । अथ समर्थो-
ऽपि कदाचिन्नाविर्भावयति तदा सर्वदाऽप्यनाविर्भावप्रसङ्गः, समर्थस्यापि कार्यानावि-
र्भावात् । तथा च कुष्ठलस्थितादिव क्षित्युदकसन्निहितादपि बीजादङ्गुरानुत्पत्तिप्रसङ्गः,
समर्थादपि 'पूर्वमनुत्पाददर्शनात् । कादाचित्कं तु जननमजननं च न सङ्गच्छत एव ।

स्यादेवम्—द्विधा भावस्य रूपं विलम्बकारित्वमक्षेपकारित्वं च । तत्र विलम्ब-
कारित्वं नाम यावन्न सहकारिसमवधानं तावदकरणम् । अक्षेपकारित्वं नाम बीज-
जातीयस्य सहकारिसमवधानानन्तरमेव करणम्, करणमेव च । एवं चायमर्थो
जातः— कुष्ठलमूलावस्थितं बीजं सहकारिवैकल्यप्रयुक्ताङ्गुरादिकार्याभाववत्, न पुनः
स्वशक्त्यैकल्यप्रयुक्ताङ्गुरादिकार्याभाववदिति । एवं च कुष्ठलमूलावस्थितं बीजं स्व-
सामर्थ्यं सत्यपि न जनयति, सहकारिसन्निध्यरूपव्यतिरिक्तसामर्थ्याभावात् । यदा तु
तत् स्यात् तदा जनयत्येव । न चैवं सामर्थ्यासामर्थ्याभ्यां भेदः, स्वरूपासामर्थ्यस्य
कदाचिदप्यभावात्, सहकारिसन्निधानलक्षणस्य च सामर्थ्यस्य भावाभावाभ्यां स्व-
रूपहानेरयोगात्, तस्य ततो व्यतिरिक्तत्वात् । व्यतिरिक्तस्य च भावाभावाभ्यां
स्वरूपहानावतिप्रसङ्ग इति ।

अत्र निरूप्यते—कुष्ठलमूलावस्थितस्य बीजस्य तेजोऽवनि-पवन-पाथःपार्श्ववर्तिनो-
ऽवयवशैथिल्यापरनामधेयायामुच्छन्नावस्थायां प्रत्यक्षलक्ष्यत्वात् पामरजनस्यापि सु-
प्रसिद्धायां सत्यां यदेतत् तार्किका अवस्थाद्वयेऽपि बीजस्यैकरूपताप्रसाधनाय प्रमाण-
शतोपन्यासैरात्मानमायासयन्ति तत्र केवलं तेषां कुशाग्रीयप्रज्ञतैवापराध्यति, न ते ।
प्रज्ञापाटवान्धा हि प्रत्यक्षप्रसिद्धमपि विपर्यासयितुं प्रयतन्ते । ततो भावानां सुपलक्ष-
विकाराणां कैवल्यकैवल्ययो रूपभेदसाधना युक्तयः प्रत्यक्षत एव प्रतिक्षिप्यन्ते ।

ये पुनर्न सुपलक्ष्य(क्ष)विकारास्तेषु युक्त्यन्तरमपि प्रथयामः—अपेक्ष्यस्येति ।
भवतु स्वरूपशक्त्या केवलोऽपि समर्थो भावः, सहकारिसमवधानलक्षणस्य व्यतिरिक्त-

१ क्षित्युदकादेः ॥ २ कार्यस्य ॥ ३ मम ॥ ४ सहकारिसामर्थ्याभावे स्वरूपसामर्थ्यं न हीयते, सहकारि-
सामर्थ्यस्य ततो भिन्नत्वात् । यद् यतो भिन्नं तत् तदभावे न हीयते यथा घटात् पटादि ॥ ५ स्वरूपात् ॥
६ सत्याम् ॥ ७ सामग्रीमध्यवर्तिनः ॥ ८ * पूर्व "लक्ष्य" इति लिखितम्, किन्तु पश्चाद् घृष्ट्वा "लक्ष" इति
ग्रन्थकारेणैव विहितम् ॥ ९ सहकारिसन्निधानाभावः । तद्विपर्ययोऽकैवल्यम् ॥ १० * अत्रापि "लक्ष" इति
पाठेन भाव्यम्, दृश्यतां पृ० १६३ टि० ८ ॥ ११ अपेक्ष्यस्यानुवर्तिनः पूर्वरूपस्य निवृत्तिः ॥ ३०

सामर्थ्यस्य भावाभावाभ्यां च कादाचित्के कार्यजननाजनने स्ताम्, तथाप्यपेक्षस्यानु-
वर्त्तिनः सहकारिसमीपवर्त्तिनः सहकारिसान्निध्यादेव प्राग् भावस्य यद् रूपं तस्य पूर्वरूपस्य
निवृत्तिः प्रच्युतिः स्यात् । तथाहि—स्वरूपशक्त्या सर्वदापि सामर्थ्यम्, व्यतिरिक्त-

- 48A सहकारिसान्निध्यलक्षणसामर्थ्यभावाभावाभ्यां च कादाचित्के कार्यजननाजनने, एतद्
द्वयमपि भावस्य नित्यैकरूपत्वेऽपि कादाचित्ककार्यसमर्थनाय परैः पर्यकल्पि । तत्तु 5
नास्ति । कुतः ? तस्येति पूर्वरूपस्य कार्येण सह विरोधात् । अयं हि पूर्वं भावस्य
स्वभावः सहकारिसन्निधाने कार्यं करिष्यामीति, स च सहकारिणां सन्निधानाकाल
इव तत्सन्निधानेऽपि कार्यप्रसवप्रतिरोधी, करोमीति स्वभावादेव भावात् कार्यप्रसवात् ।
48B ततः कार्यप्ररोहमिच्छता सहकारिसन्निधिवर्त्तिनो भावस्य पूर्वस्वभावपरित्यागोऽनु-
मन्तव्य एव । न च सहकारिसन्निधाने करोमीत्येवं प्रथममेव भावस्य स्वभावो वक्तुमपि 10
शक्यः, असम्भवात् । कारणस्य हि करोमीति वार्त्तमानिकः स्वभावः कार्यभाव-
सहभावी, क्रियाविष्टस्यैव कर्तुर्भवेन्त्याऽभिसम्बन्धात् । क्रिया च द्वेधा—कर्तृनिष्ठा
भवन-स्थानादिका, कर्मनिष्ठा च पचन-दहनादिका, करणं च कर्मनिष्ठा क्रिया, तदनया
कर्मणि समवेतव्यम् । तच्च सहकारिसन्निधानात् पूर्वं नास्ति । तस्मात् कर्तुः
49A करोमीति वार्त्तमानिकः स्वभावः कार्यभावाविनाभाव्येव । कार्यभावश्च सहकारिसन्नि- 15
धानसहभावी, समर्थादपि केवलात् कार्योत्पादानभ्युपगमात् । न च प्रथमं सहकारि-
समवधानमस्ति । ततः करिष्यामीत्येव प्रथमं भावस्य स्वभावः । तस्य च सहकारि-
सन्निधाने विनाशो नियमेनाभ्युपेयः, कार्योत्पादपरिपन्थित्वात् ।

ननु यो भावो यावन्तं कालमवतिष्ठते स तावन्तं वर्त्तमानकाल एव, सतो
भूत-भविष्यत्त्वायोगात् । ततः कुतो भविष्यत्स्वभावनिवृत्त्या स्वरूपहानिरिति । तदेतत् 20
49B कामं प्रतिशृणुमः । किं नाम ? अयं विशेषः—यः स्वरूपमात्राधीनो भावस्वभावः स एव
वार्त्तमानिकः यथा सत्त्वादिः परापेक्षस्तु भूतो भविष्यन् वापि स्यात् । कुसूलमूलो-
पशल्यलुलितस्य च बीजस्याङ्कुरप्ररोहं प्रति भविष्यत्सहकार्यपेक्षया न स्वरूपमात्राधीन
एव स्वभावः, ततोऽसौ भविष्यन्नपि न दोषावहः । तस्मात्—

संक्रियस्य हि यद् रूपमक्रियस्य विरोधि तत् ।

ततः कार्यक्रियाकाले पूर्वरूपव्ययो ध्रुवः ॥ [] इति ।

१ पूर्ववदार्थस्य ॥ २ तस्य कार्यविरोधात् ॥ ३ पदार्थात् ॥ ४ वर्त्तमानया ॥ ५ विद्यमानस्य ॥
६ मूलमेव समीपम् ॥ ७ अङ्कुरं जनयतः सतः ॥

सम्प्रति वार्त्तमानिकमपि भावस्वभावमाहृत्य पूर्वरूपनिवृत्तिं प्रसजयति—
 कार्योत्पत्ताविति पूर्वरूपस्येति योगः । अस्तु नाम सहकारिसन्निधाने कार्यं करोमीत्येवं
 50A प्रथमं भावस्य स्वभावः । कार्यक्रियायां चासौ मा निवर्त्तिष्ठ, अपरिपन्थित्वात् ।
 तथापि कार्यनिष्पत्तौ निवर्त्तस्येत्येव, अवधेः पूर्णत्वात् । अधिकप्रवृद्धापि ह्युदया
 प्रपीतशीताम्भसः पुंसः प्रशाम्यति । सहकारिसन्निधाने करोमीति च स्वभावस्य 5
 कार्यमवधिः । तच्च निरपद्यत । ततो निवर्त्ततां कार्यनिष्पत्तौ पूर्वं रूपम् । अथ
 न निवर्त्तते तदोत्तरमपि कार्यनिष्पत्तिकालोत्तरमपि जनयेत् । भावस्य हि स्वरूप-
 सामर्थ्यं सहकारिसन्निधानं च कार्यप्ररोहं प्रति प्रयोजकम्, तच्च द्वयमपि कार्य-
 निष्पत्तावप्यस्ति, ततः पुनरपि तज्जननप्रसङ्गः । तस्मात् प्रथमं भावस्य सहकारि-
 सन्निधाने कार्यं करिष्यामीति वा करोमीति वा स्वभावोऽस्तु तथापि कार्यस्याऽस्तुः 10
 50B क्रियां सतश्चाक्रियामभिलषता पूर्वस्वभावपरित्यागोऽनभीष्टोऽपि रोगोपशमककटुकौ-
 षधपानमिव लोचने निमील्याऽनुमन्तव्यः ।

स्यादेवम्—समर्थोऽपि भावो निष्पन्नत्वात् कार्यं पुनर्निष्पादयितुं न प्रभवति ।
 न खलु कृतस्य करणमस्तीति । अत्राह—“एवमयं नित्यैकरूपो भावः शाश्वतसकल-
 स्वभावो भवेद् यदि प्रसन्न कृकाटिकां भक्त्वा निष्पन्नमपि कार्यं कुर्यात् । अयमर्थः— 15
 समर्थस्योत्पादयतोऽपि भावस्योत्पन्नत्वात् ‘किं कार्यं पुनर्नोत्पद्यते उत भावो निष्पन्नं
 कार्यमुत्पादयितुं न समर्थायते ? तत्रोत्पादानभिमुखेऽपि कार्यं भावस्योत्पादनशक्ति-
 51A स्तीति वदतो वादिनो वदनपिधानादन्यः को दण्डः । न खलु ‘पश्यत्येव जात्यन्धो
 रूपम्, किन्तु रूपमेव कुतोऽपि कारणादन्धस्य नात्मानं दर्शयति’ इत्येवमुद्भूत-
 सन्निपातादन्यो वदति । ततः समवहितसकलप्रत्ययान्तरस्य कारणस्य सामर्थ्यं 20
 कार्योत्पादेन व्याप्तम् । स निवर्त्तमानः स्वं व्याप्यमादाय विनिवर्त्तत इति निष्पन्न-
 त्वादपि कार्यमकुर्वन् भावः कार्यनिष्पत्तौ निवृत्तपूर्वस्वभाव एव । न च कार्यनिष्पत्तौ
 झटित्येव सहकारिणः पलायन्ते येन तदभावो भावस्य पुनः कार्यानुत्पादनेऽवलम्बनं
 स्यात् । प्रागभावस्य सहकारिणोऽभावः इति चेत् ; तर्हि प्रागभावाभावे कार्यसत्ता
 कार्योत्पत्तिविरुद्धा स्यात् । ततश्च विरुद्धसहकारिसन्निपाते कारणस्य तदेवासामर्थ्य- 25
 मायातमिति ।

१ कार्योत्पत्तौ वा निवृत्तिः ॥ २ करिष्यामीत्येवं स्वभावः । * पूर्वं लिखित्वा पश्चाद् ग्रन्थकारेण पृष्ठ-
 मिवेदं टिप्पणम् इति भाति ॥ ३ उत्तरमपि वा जनयेत् ॥ ४ कार्यं ॥ ५ एवमयमशीर्षांशेष्वरूपो
 यदि प्रसन्न कृतमपि करोति ॥ ६ अत्र विकल्पद्वयम् ॥ ७ यत्र यत्र कारणसामर्थ्यं तत्र तत्र
 कार्योत्पादः ॥ ८ कार्यसम्बन्धिनः ॥ ९ कार्यस्य ॥ १० सति ॥ ११ पूर्वस्वभावविगमो नाम ॥ 30

नन्वस्तु पूर्वं भावस्य सामर्थ्यं कार्यनिष्पत्तौ चासामर्थ्यमप्यस्तु तथापि न
 51B विरुद्धधर्माध्यासेन भेदः, विरोधाभावात् । यदा यत् कार्यं प्रति सामर्थ्यं तदैव हि
 तत् कार्यं प्रत्यसामर्थ्यं परस्पराभावरूपत्वाद् विरुद्धम् । न पुनरन्यदा । समवहितसह-
 कारिणश्च भावस्य प्रथममसति कार्ये सामर्थ्यं सति च पश्चादसामर्थ्यम् । न चानयो-
 विरोधः, कालभेदात् । अथवा यथा बीजेन स्वभावदेश एव स्वाभावः प्रतिक्षिप्यते 5
 न देशान्तरेऽपि तथैवासामर्थ्यमपि सामर्थ्यकाल एव प्रतिक्षिप्यते न कालान्तरेऽपि ।
 ततो यदि नाम कुसुलस्थं बीजमसमर्थं क्षेत्रस्थं च समर्थं तथापि नानयोर्भेदः, भिन्न-
 देशयोर्भावाभावयोरिव भिन्नकालयोः सामर्थ्यासामर्थ्ययोरविरोधात् । अविरुद्धधर्मा-
 ध्यासेनापि भेदेऽतिप्रसङ्ग इति ।

तैत् किनयसास्माकीनः कूटस्थनित्यताभङ्गोपन्यासप्रयासः परस्परविरुद्धधर्मा- 10
 ध्यासेन भावानामेकान्तक्षणिकताप्रसाधनपर्यवसानस्त्वया व्यबोधि येन विरोधपरि-
 हारोपायं कालभेदम् उपकल्पितवानसि । वयं हि द्रव्यतया नित्यस्यैव भावस्य
 समर्थत्वपर्यायापगमेन नाशित्वमाचक्ष्महे । ततो नाम भिन्नकालयोः सामर्थ्यासामर्थ्य-
 52A योर्विरोधो मा भूत्, तैदभावाद्विभेदोऽपि मा प्रसाङ्गीत् । समर्थत्वपर्यायापगम-
 श्वेदङ्गीकृतस्तावतापि कूटस्थनित्यताभङ्गप्रवणोऽस्मदुपन्यासप्रयासः साफल्यमगात्, 15
 पर्ययरूपतयैव द्रव्यस्योत्पाद-विनाशाभ्युपगमात् ।

अथवा विरुद्धधर्माध्यासोऽपि समर्थ्यते । भिन्नविषयाणां सामर्थ्यासामर्थ्य-
 करणाकरणादीनां विरोधोक्तावुभयसम्प्रतिपन्नो व्यभिचारो दृष्टः । एकस्यैव बीजस्या-
 ङ्गुनं प्रति सामर्थ्यं करणं च तदैव शिलाशकलं प्रत्यसामर्थ्यमकरणं च, तैतोऽमीषां
 विरोधकारणमेकविषयत्वमुच्यते । सत्यपि चैकविषयत्वे भिन्नरूपाणांमुभयसम्प्रतिपन्नो 20
 विरोधैव्यभिचारो दृष्टः । बीजस्याङ्गुनं प्रति सामर्थ्यं करणं च तदैव शिलाया
 असामर्थ्यमकरणं च । ततः सामर्थ्यादीनां विरोधकारणमुभयमेकविषयत्वमेकरूपत्वं
 चोच्यते । एतयोः पुनः सतोः कालभेदेऽपि न कचिदुभयसम्प्रतिपन्नो व्यभिचोरो-
 52B ऽस्ति "येन कालभेदोऽपि सामर्थ्यादीनां विरोधकारणमाद्रियते, तथा च तैन्निवृत्तौ
 विरोधोऽपि निवर्त्तत ।

१ सामर्थ्यासामर्थ्यरूपेण ॥ २ पदार्थस्य ॥ ३ सज्जित ॥ ४ सामर्थ्यासामर्थ्ययोः ॥ ५ आचार्यः ॥ ६
 विरोधाभावात् ॥ ७ कालभेदेऽपि सामर्थ्यासामर्थ्ययोः सतोः पदार्थस्य भेदः समर्थ(र्थ्य)त इत्यर्थः ॥ ८ भिन्नो
 विषयो गोचरो येषां सामर्थ्यादीनाम् ॥ ९ अवय्वान्तोक्तौ ॥ १० सामर्थ्यासामर्थ्यकरणाकरणानाम् ॥ ११
 अङ्कुरलक्षणे कार्ये ॥ १२ कारणानां जनकानामित्यर्थः ॥ १३ विरोधाभावः ॥ १४ एकविषयत्वैकरूपत्वयोः ॥
 १५ सामर्थ्यादीनां विरोधोऽस्त्येवेत्यर्थः ॥ १६ व्यभिचारादर्शनेन विरोधदर्शनेत्यर्थः ॥ १७ कालभेदनिवृत्तौ ॥ 30

अपि च, यः कालाभेदः सन्नपि 'रूप-विषययोर्भेदे व्यभिचारात् सामर्थ्यादीनां विरोधं नाविर्भावयति स कथमात्मनिवृत्त्या तेषां विरोधमभावयेत् ।

ननु 'रूप-गोचरभेदापेक्षः कालभेदो विरोधमभावयत्येव । न खलु रूप-काल-गोचर(रा?)भेदे कचिदपि व्यभिचारोऽस्ति । न चेन्धनरहितो बद्धिर्न धूमे कारणमिति सेन्धनोऽपि न कारणम् । एवं तर्हि रूप-गोचराभेदावेवासाताम्, कृतमन्तर्गडुना काला-भेदेन, तयोः सर्वत्राव्यभिचारात् । अस्त्येव कालभेदे बीज एव व्यभिचार इति चेत्, अहह विवादाध्यासितेनैव व्यभिचारमुद्भावयतस्तत्र भवतो भवतो न्यायनैपुणम्, कालभेदे" हि बीजे विरोधो विचारयितुमारब्धोऽस्ति, ततः कथं तत्रैव व्यभिचार-मुद्भावयसि । यदि पुनर्यथाऽस्माभी रूप-गोचरभेदे कालभेदस्य "व्यभिचारो विवादपदा-दन्यत्र दर्शितस्तथा रूप-गोचराभेदयोरपि दर्शयसि तदा त्वमेवासि नैयायिकप्रकाण्डम् ।

तदयं वस्तुसङ्क्षेपः । भावस्य सामर्थ्या-ऽसामर्थ्यादिर्युगपदेकविषयत्वमेकरूपत्वं च विरोधे प्रयोजकम् । स्वरूपभावाभावयोः पुनरेकदेशत्वमेव । अत एवो(वे?)हस्थं बीजं देशान्तरस्थं स्वाभावं न प्रतिक्षिपति । कालाभेदस्तुभयत्रापि व्यभिचारित्वाद् दुर्मित्रमिव सम्भाषणमात्रमपि नार्हति ।

नन्वेकरूपत्वादावपि सामर्थ्यादीनि सन्ति, अङ्कुरं प्रत्यसेमर्थ एव हि बीजद्रव्ये बीजभाववत्येव च भूतले कालान्तरेण सामर्थ्यस्य बीजाभावस्य च जैनैरेवोपगमात् । न सन्ति । बीज-भूतलद्रव्ययोरेकान्तेनैक्याभावात्, पर्यायनाशे द्रव्यस्यापि कथञ्चि-न्नाशात् । एकान्तेनैकरूपत्वादेश्च सामर्थ्यादीनां विरोधकत्वात् । एतावत्तु परस्य वक्तु-मवशिष्यते-रूप-गोचरभेदवत् कालभेदोऽपि किन्नाविरोधक इति । तत्र प्रमाणा-भावादिति ब्रूमः । रूप-गोचरभेदे तु प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् । तस्मात् सामर्थ्यादीनां विरोधोऽस्ति । तथा च समर्थासमर्थयोर्भेद एवेति ।

१ स्वरूप ॥ २ विरोधस्य ॥ ३ विरोधस्याभावं कुर्यात् ॥ ४ कारणस्य ॥ ५ * 'कालाभेदो' इति पूर्व लिखितमासीत्, पश्चात्तु ग्रन्थकारेणैव धृष्ट्वा 'कालभेदो' इति पाठोऽत्र विहितः ॥ ६ * 'कालगोचराभेदे' इति पूर्व लिखितमासीत्, किन्तु ग्रन्थकारेणैव पश्चात् सम्यग् धृष्ट्वा 'कालगोचरभेदे' इति पाठोऽत्र विहितः । इदं तु ध्येयम्-पूर्वं लिखितः 'कालगोचराभेदे' इति पाठः समीचीन एव भाति, तथापि ग्रन्थकृता धृष्ट्वा किमर्थं 'कालगोचरभेदे' इति पाठो विहितस्तद् वयं न जानीमः ॥ ७ आचार्यः ॥ ८ '१' [=प्रथमान्तम्] ॥ ९ रूपगोचराभेदयोः ॥ १० सति ॥ ११ विरोधस्य ॥ १२ करण. अकरण ॥ १३ विरोधे प्रयोजकम् ॥ १४ * 'उहस्थम्' इत्यस्य अर्थो न ज्ञायते । 'इहस्थम्' इति पाठः कल्पनीयो भाति ॥ १५ '७' [=सप्तम्यन्तम्] ॥

कुर्वतोऽपि यतो हेतोर्नैव कार्यं नैव जायते ।
 शक्तः स तस्मिन्नित्येतत् सन्निपातान्वितं वचः ॥
 द्रव्यतो 'नित्यरूपाणां पर्यायविगमोदयैः ।
 नाशोत्पादान् प्रपद्यन्ते भावानां सर्वदर्शिनः ॥
 अविरोधे कालभेदात् सामर्थ्यादेः प्रकल्पिते ।
 धर्मिनाशो निरुद्धः स्यान्न पुनः पर्यायव्ययः ॥
 रूप-गोचरयोरैक्ये सामर्थ्यादिविरोधके ।
 सिद्धे कालैकता पुण्यात् कैमर्थं व्यभिचारिणी ॥ इति ।

5

53B

यदपि चात्रान्तरे कुसुलमूलावस्थितस्य बीजस्याङ्कुरं प्रत्यसामर्थ्यवादिनं वादिन-
 माश्रित्याभ्यधायि, यथा—“यदङ्कुरं प्रत्यप्रयोजकं न तद्वीजजातीयं यथा शिला- 10
 शकलम्, अङ्कुरं प्रत्यप्रयोजकं च कुसुलनिहितं बीजमभ्युपगतं परैरिति व्यापकानुप-
 लब्धिः प्रसङ्गहेतुः । बीजत्वं तस्य प्रत्यक्षसिद्धमशक्यापह्नवमिति चेत्, अस्तु तर्हि
 विपर्ययः—यद्वीजं तदङ्कुरं प्रति प्रयोजकम्, यथान्त्यसामग्रीमध्यमध्यासीनम् । बीजं चेदं
 विवादपेदेमिति स्वभावहेतुः” [] इति ।

54A

तदपि नातिचतस्रम् । तथाहि—किमिदं बीजजातीयत्वम्? यद्युभयसम्मत-
 सामर्थ्येन प्राप्नोच्छ्रनावस्थेन बीजेन सादृश्यमुच्यते, तन्निषेधोऽभीष्ट एव, उच्छ्रितत्वा- 15
 भावस्य कुसुलस्थिते बीजे प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । अथ बीजमेतदिति प्रत्ययजनकत्वं
 बीजजातीयत्वमातिष्ठसे तर्हि तन्निषेधो न शक्यक्रियः, प्रत्यक्षवाधितत्वात् । न
 चैतावता विपर्ययः सिध्यति । न वै गौर्गोप्रत्ययं प्रति समर्थो दोहं प्रत्यपि समर्थायते,
 वन्ध्यगवीमिव्यभिचारात् । ततो यथा गोप्रत्ययं प्रति समर्था अपि न सर्वा एव
 गावो दोहमर्हन्ति । किं नाम? अवान्तरविशेषविशिष्टा एव काश्चन । तथा बीजमपि 20
 न यावत् सर्वं बीजप्रत्ययमुपजनयितुमलं तावदङ्कुरमपि, किं नाम? उच्छ्रितत्व-
 विशेषसमलङ्कृतं किञ्चिदेव ।

54B

ननु वन्ध्यगवीषु गोप्रत्ययसामर्थ्यं न कदाचिदपि दोहसामर्थ्यनान्तरीयकं
 साक्षादक्रियत । ततस्तासु व्यभिचारोऽस्तु । बीजे पुनः क्षित्यादिसन्निधौ बीज-
 प्रत्ययोपजनकत्वमङ्कुरोपजनकत्वाविनाभावि व्यभाव्यत । ततः सर्वावस्थास्वपि 25
 तथैव निश्चीयत इति ।

१ स्थितिमताम् ॥ २ '६' पठ्यन्तम् ॥ ३ कार्ये ॥ ४ सती ॥ ५ बौद्धम् ॥ ६ नैयायिकैः ॥ ७ बौद्धैः ॥
 ८ कुसुलस्थस्य बीजस्य ॥ ९ बौद्धवचनम् ॥ १० नैयायिक आह—सर्वोऽपि प्रसङ्गो विपर्ययनिष्ठो यतः ॥
 ११ कुसुलस्थमित्यर्थः ॥

एवं तर्हि बालगव्यामपि दोहसामर्थ्यमस्तु, गोप्रत्ययोत्पादकत्वाद्दन्ते दोहदर्श-
नाच्च । तथा च भवादृशा रन्धान्वेषिणस्तदुद्गुधपानादोजस्विनो भवन्तु येन सूचि-
प्रवेशेऽपि मुसलं प्रवेशयितुमीशते । ननु बालगव्येव विजातत्वविशेषवती दोहं ददाति,
ततः को व्यभिचारः । एवं तर्हि कुशलावस्थमेव बीजमुच्छूनावस्थामवाप्याङ्कुरमुत्पाद-
यतीत्यत्र किमवद्यम् । न हि वयं बौद्धा इवैकान्तक्षणिकं वस्तु प्रतिपनीपद्यामहे स्म, 5
कथञ्चिदन्वयस्याप्यनुज्ञानात् । अत्रैव तु विप्रतिपत्तिः—त्वं व्यतिरिक्तसहकारिसन्नि-
धानलक्षणं विशेषं प्रत्यशृणोः, वयं तु बीजस्वरूपनिवेशिनमभ्युपागमाम । तत्र वयं
विजयिनः, अधिज्यधन्वनः प्रत्यक्षस्यास्मत्पाक्षिकत्वात् व्यतिरिक्तसहकारिसन्निधाना-
तिरिक्तस्यावयवशैथिल्यापरनाम्नो बीजस्वरूपाभिन्नस्योच्छूनत्वविशेषस्य पामरैरपि
प्रत्यक्षलक्ष्यत्वात् । तथा प्रसङ्गविपर्यये यद्यङ्कुरप्रयोजकत्वं क्षित्यादिसन्निधाविव साक्षात् 10
साध्यते तदा प्रत्यक्षबाधा, अथ परम्परया तदा सिद्धसाध्यता । न चैवं भवतामन्वय-
सिद्धिर्भिन्नस्यापि परम्पराकारणत्वात्, तस्मात् प्रसङ्गोऽपि प्रसङ्गविपर्ययोऽपि न
नित्यैकान्ततां साधयति कथञ्चिन्नाशवादिन इति ।

क्षित्यादिसन्निधौ याति बीजं शैथिल्यविक्रियाम् ।

55B

प्रमाणं जगदित्यत्र न वयं पक्षपातिनः ॥ १ ॥

25

तथापि तार्किकम्मन्याः केचिदाहुरिदं बुधाः ।

साहित्यमेव साहाय्यं सहायानां न विक्रिया ॥ २ ॥

क्षणिकैकान्तसिद्धान्ते बीजैमङ्कुरकारणम् ।

स्थाने साधयितुं नाऽस्मास्वन्वयस्यानुमन्तुः ॥ ३ ॥ इति

यत् पुनर्व्याहृत—“विवादाध्यासितं बीजं सहकारिवैकल्यप्रयुक्ताङ्कुरादि- 20
कार्यवैकल्यम्, तदुत्पत्तिनिश्चयविषयीभूतबीजजातीयत्वात्, यत् पुनः सहकारि-
वैकल्यप्रयुक्ताङ्कुरादिकार्यवैकल्यं न भवति न तदेवैभूतबीजजातीयं यथा शिला-
शकलम्” [] इति, तदाकर्णनमपि नाहति, अनैकान्तिकत्वात् ।
समवहितक्षित्यादिकं हि बीजमङ्कुरोत्पादात् सहकारिवैकल्यप्रयुक्ताङ्कुरादिकार्यवैकल्यं न
भवति, अथ चैवैभूतबीजजातीयमिति । 25

तथा यदपि चावादि—“किं तस्य सहकारिणा क्रियते? न किञ्चित् । किं
तर्हि? तत्सद्भावे कार्यमेव, अन्यथा हि सहकारित्वायोगात् । यदिवा तस्य

१ सहितानां मिलितानां भावः ॥ २ कुशलस्थम् ॥ ३ युक्तम् ॥ ४ कुशलस्थम् ॥ ५ तस्य अङ्कुरस्यो-
त्पत्तिः, तस्या निश्चयः ॥ ६ अपि तु स्वरूपेण यद् यजननविकलं न तत् तजातीयं यथा शिलेति ॥ ७
अङ्कुरोत्पत्तिनिश्चयविषयीभूतबीजजातीयम् ॥

30

२२

30

सामर्थ्यं कारकसाकल्यमेव क्रियते, तत्सद्भावे कार्यदर्शनात् । असामर्थ्यं तु वैकल्यं
 56A निवर्त्तते साकल्य-वैकल्ययोः परस्परं सहस्थितिविरोधात् । न च तयोराविर्भाव-तिरो-
 भावाभ्यां भावस्य तथाभावप्रसङ्गः” [] इति, तदपि निरस्तम् ।
 तथाहि—सहकारिणा यत् कार्यं क्रियते तत्राङ्कारकत्वप्रसङ्गाद् भावस्यापि व्यापारः
 परासाधारणः कश्चिदभ्युपेयः, स च पूर्वं नासीत् । अन्यथा तदन्यथानुपपत्त्या सह- 5
 कारिणामपि सन्निधानप्रसङ्गात् तत्सद्भावेन पूर्वमपि कार्योत्पत्तिः स्यात् । स च
 व्यापारः सहकारिकृतस्तदन्वय-व्यतिरेकानुविधानात् । भेदे च सम्बन्धाभावादकारक-
 त्वस्य तादवस्थप्रसङ्गेनाभिन्न एवौसौ क्रियते । तथा चानित्यत्वमेव भावस्य,
 व्यापारवद् व्यापारिणोऽप्यभेदेन करणप्रसङ्गात् । कारकसाकल्यपक्षेऽप्ययमेव दोषः ।

अपि च, अनुपकारिणमपि सहकारिणमपेक्ष्य चेतनो भावः स्वेच्छावृत्तितया 10
 समयवशात् क्रियासु प्रवर्त्ततापि, अचेतनः पुनरनुपकारिसहकारिसन्निधाना-ऽसन्निधान-
 योरविशिष्टः । तदयमन्वयपदविन्यासवदसन्निधानेऽपि सन्निधानमिति कार्यं प्रवर्त्तत,
 56B सन्निधानेऽप्यसन्निधानमित्युदासीत, उपकाराधानप्रतोदाभावस्योभयत्रापि तुल्यत्वादिति ।

57A अन्यस्त्वाह—“सहकारिभिर्न” हेतोर्विशेष आधीयते, न चानुपकारिणामनपेक्षा,
 कार्यस्योभेयभावाधीनस्वभावत्वात् । एकैकस्माद् व्यभिचारादुभयाधीनजन्मत्वादुभयो- 15
 र्हेतुता कल्प(लप्य ?)ते” [] इति । एतदपि न पेशलम्, कार्यस्य ह्युभया-
 धीनत्वकल्पने कैवल्यवस्थायां हेतोरसामर्थ्यं स्वतएवाभ्युपगतम्, कथमन्यथा कार्यमुभय-
 मपेक्षत इति ।

तदेवं व्ययमुपपाद्य स्थितिमुपपादयति—

तत् प्रतिक्षणं कथञ्चिद् विकारिण एवार्थक्रिया । एकान्त- 20
 क्षणिकेऽपि तदयोगात्, निरन्वयनाशिनैः कार्योत्पत्त्यभावात् ।
 न हि निरुपाख्यस्य जन्माभिसम्बन्धः, सर्वतः सर्वस्यानुत्पादात् ।

तैत् तस्मात् कथञ्चिन्न सर्वथा विकारिणो विनश्वरस्य । एकान्तेन क्षणिकेऽपि
 न केवलं नित्ये, तदयोगात् तस्या अर्थक्रियाया अघटनात्, निरन्वयनाशिनः सर्वथाऽपि

१ साकल्यवैकल्ययोः ॥ २ कृत्वा ॥ ३ आविर्भावतिरोभाव ॥ ४ व्यापार ॥ ५ सहकारिणामभावे व्यापार- 25
 स्यात्भावः । कुशलस्थस्यापि बीजस्य व्यापारश्चेदङ्गीकृतः सहकारिणामपि प्रसङ्गः ॥ ६ सहकारिसन्निधान-
 सद्भावेन ॥ ७ ‘३’ [=विग्रहे तृतीयान्तम्] ॥ ८ यद् यदन्वयव्यतिरेकानुविधायि तत् तत्कार्यम्, यथा
 मृदन्वयव्यतिरेकानुविधायि घटादि मृत्कार्यम् ॥ ९ व्यापारः ॥ १० कारणस्य ॥ ११ हेतुसहकारिद्वय ॥
 १२ ‘५’ [=पञ्चम्यन्तम्] ॥ १३ तत् प्रतिक्षणं कथञ्चिद्विकारिण एवार्थक्रिया ॥ १४ एकान्त-
 क्षणिकेऽपि तदयोगात् ॥ १५ निरन्वयनाशिनः कार्योत्पत्त्यभावात् ॥

ध्रौव्यपरिहारेण विनश्वरात् कार्यस्योत्पादाघटनात् । 'हिर्यस्मान्न निरुपाख्यस्य सर्वो-
 57B पारव्यौशून्यस्य जन्माभिसम्बन्ध उत्पादक्रियासमावेशो घटते । यदा हि पर्यायरूपतया
 कारणं विनश्यति द्रव्यरूपतया चावतिष्ठते तदावस्थितं रूपमुत्पादेनाभिसम्बध्यते,
 तस्यैवोत्तरपर्यायरूपेण भावात् । यदा पुनर्द्रव्यात्मतयाऽपि कारणं विनश्यति तदा
 न कस्यचिदप्युत्पादः स्यात्, सर्वथाऽप्यसतो जन्माभिसम्बन्धाभावात् । सर्वतः 5
 सर्वस्मात् कारणात् सर्वस्य कार्यगशेः शालिवीजात् कोद्रवाङ्कुरादेरनुत्पादात् । यदि
 हि सर्वप्रकारमसदपि जन्माभिगच्छति तदा किमित्येकस्माच्छालिवीजात् स्वाङ्कुर-
 वदशेषाङ्कुरप्रसवो न भवति, सर्वत्रासत्त्वाविशेषात् । तस्मान्नियतानियतस्यैवोत्पाद-
 दर्शनात् कथञ्चित् सत एव जन्माभिसम्बन्ध इति विमृश्यते । कारणस्य च द्रव्य-
 रूपतयावस्थितिरेव कार्यस्य कथञ्चित् सत्त्वम्, परिणामिकारणस्यैव कार्यभावाभ्यनु- 10
 ज्ञानात् ।

कारणशक्तिनियमोऽपि असत्त्वाविशेषादसन् । कारणा-
 न्यपि कार्यजननसामर्थ्यमात्रमनवधिकं जनयेयुः, अवधेरभावात् ।

58A स्यादेतत्-असत्त्वाविशेषेऽपि यदेव कारणेनोत्पाद्यते तदेवोत्पाद्यते, नापरम् ।
 कारणानां च सहकारिणामिव प्रतिनियतमेवोत्पादयितुं शक्तिः, ततोऽसदुत्पादेऽपि न 15
 सर्वोत्पादप्रसङ्ग इति । तन्न । यस्मात् कारणशक्तिप्रतिनियमोऽप्यसत्त्वाविशेषात् सर्व-
 कार्याणामेकान्तासत्त्वस्य तुल्यत्वादसन् अघटमानकः । यथैव कोद्रवाङ्कुरोऽसन् शाल्य-
 ङ्कुरोऽपि तथैवासंस्ततः किमित्यसत्त्वाविशेषेऽपि शालिवीजस्य स्वाङ्कुरप्रसवे शक्तिर्न
 कोद्रवाङ्कुरप्रसवे? ननु तत्रापि शक्तिः प्राप्नोति यदि सत्यं न पक्षपातोऽस्य ।

ननु शालिवीजस्य शाल्यङ्कुर एवात्मीयो न कोद्रवाङ्कुरस्ततस्तत्रैव शक्तिर्नान्य- 20
 त्रति । तदेतदात्मीयत्वं शाल्यङ्कुरस्य शालिवीजादुत्पादनिबन्धनम् । स चोत्पादोऽस्म-
 58B द्दुक्तनीत्या कोद्रवाङ्कुरस्याप्युपस्थितः, ततः सोऽप्यात्मीय एवेति तस्यापि जननप्रसङ्गः ।
 यत् पुनः सहकारिणो भेदाविशेषेऽपि नियतमेवोत्पाद्यते तत् सङ्गतमेव । ते ह्युपादान-

१ न हि निरुपाख्यस्य जन्माभिसम्बन्धः ॥ २ व्यक्तिः ॥ ३ कारणशक्तिनियमोऽपि
 असत्त्वाविशेषादसन् ॥ ४ * अत्र 'अथो' इति 'अत्रो' इति वा सूक्ष्माक्षरैर्लिखितं टिप्पणं वर्तते, यदि 25
 'अत्रो' इति लिखितं तदा 'अत्रोत्तरम्' इति सम्पूर्णपाठस्य रुद्धेति प्रतिभाति ॥ ५ शालिवीजस्य ॥
 ६ प्रसः [=प्रथमसमासो बहुव्रीहिरित्यर्थः, उत्पादो निबन्धनं यस्य तत् तथा इति भावः] ॥ ७ '५'
 [=पञ्चम्यन्तम्] ॥ ८ शाल्यङ्कुर-यवाङ्कुरौ सहकारिणः सकाशादेकान्तभिन्नावपि परं तमालम्ब्य एक
 एवोत्पादयमानो दृश्यते ॥ ९ सहकारिणः ॥

परतन्त्राः । अत एव सहकारिणः । ततश्चोपादानस्य प्रतिनियतकर्तृतायां तेषामपि
तथाभावः, राज्ञो धनार्जने पदातिधनार्जनवत् ।

ननु सर्वकार्याणामसत्त्वाविशेषेऽपि स्वकारणैः कारणानां प्रतिनियतकार्यजनने
एव शक्तयो वितेनिरे, ततः कारणान्येवात्रापराध्यन्ति यान्यसत्त्वाविशेषेऽपि प्रति-
नियतकार्यजननशक्तीनेवोत्तरक्षणानुत्पादयन्ति, न वयम्, केवलं वयं दूरस्थिता 5
एव द्रष्टार इति । तन्न । यतः कारणान्यपि उपसर्पणहेतवोऽपि कार्यजननसामर्थ्यमात्र-
मनन्तरकारणानामनवधिकमस्मिन् कार्ये जननसामर्थ्यं नास्मिन्नित्येवमवधिरहितं जनयेयुः ।
59A अवधेः कस्यचिदपि अभावात्, कारणसत्ताकाले सर्वस्यापि भाविनः कार्यराशेः
सर्वथाप्यसत्त्वात् । यदि हि शालिवीजहेतुसत्तायां लेशतोऽपि शाल्यङ्कुरः सन् स्यात्
कोद्रवाङ्कुरश्च सर्वथाप्यसंस्तदाऽसौ शाल्यङ्कुरावधिकं शालिवीजस्य कार्योत्पादसामर्थ्य- 10
मर्पयेद् न कोद्रवाङ्कुरावधिकम् । यदा तु द्वावपि शालिकोद्रवाङ्कुरौ सर्वथाऽप्यसन्तौ
तदा शालिवीजहेतुरुभयविषयं वा जननसामर्थ्यमुपजनयेदवधिनपेक्षं सामर्थ्यमात्रं वा ।
प्रतिनियतविषयं तु न घटत एव ।

ततो यदवादीद्—“यत्पुनरसता कार्येण कारणस्य न स्वभावावच्छेद इति
तन्मौल्यस्याप्यधिष्ठातृदेवताप्रतिममुपहासास्पदम्, यतोऽवच्छेद इति न विशिष्टता- 15
पादनम् । तदपि चालपमुच्यते—असता न सम्भवतीति, सताऽपि नोपपद्यते । न
हि सैदपि सन्तमर्थं विशेषीकरोति । ततो न कार्येण तथाविधोऽवच्छेदोऽपि तु
स्वकारणेनैव, तत एव तस्य तत्कार्यजनकस्योत्पत्तेः” [] इति तदेवाना-
प्रियप्रलपितमित्यवगच्छते, यतोऽवधेरभावादित्यनेन नोच्यते ‘असता कार्येण कारणस्य
प्रतिनियता शक्तिर्न शक्यते कर्तुम्’ । किं नाम ? इदमुच्यते—असत्यवधावुपसर्पणहेतवो- 20
ऽन्त्येक्षणानां प्रतिनियतजननशक्तिमाधातुं न शक्नुवन्तीति । उपसर्पणहेतवश्च सन्तः ।
अन्त्यक्षणाश्चासन्तः । सतां चासत्सु सामर्थ्यासामर्थ्यचिन्तायां किमसत्कार्यावादिनो
वौद्धस्योपहासास्पदम् ?

१. ‘७’ [नवतम्यन्तम्] ॥ २. कारणान्यपि कार्यजननसामर्थ्यमात्रमनवधिकं जनयेयुः ॥

३. कारणकारणानीत्यर्थः ॥ ४. अवधेरभावात् ॥ ५. वौडं(द्वः १) जैनं प्रति ॥ ६. नियतकार्यं प्रति जन- 25

कोऽसौ इति स्वरूपावच्छेदः ॥ ७. विशिष्टं कार्यं त्वया जनयितव्यमित्युल्लेखेन ॥ ८. कार्येण ॥ ९. कार्येण ॥

१०. विशिष्टतापादनम् ॥ ११. कार्यम् ॥ १२. सर्वस्यापि पदार्थस्य शक्तिकत्वात् ॥ १३. कारणस्य ॥ १४.

जनेन ॥ १५. पूर्वकारणानि ॥ १६. अनन्तरकारणानाम् ॥ १७. विशिष्टकार्यजननलक्षण ॥ १८. कार्यरूपाः ॥

एवं चैतदपि' प्रत्याख्यायि—“अतदात्मत्वेऽपि क्षीरस्य स तस्यै स्वभावो यो दधिजननो न शशविपाणजननः । स तस्य कुत इति चेत्, स्वहेतुसमुत्थ इत्यनादिहेतुपरम्परा” [] इति ।

नियतदर्शनं नियतोत्पादाविवादे नियतशक्तिमवगमयेत् ।

39B स्यादेवम्—असत्त्वाविशेषेऽपि तावत् प्रतिनियतस्यैवोत्पादो दृश्यते, अतोऽवध्य- 5
भावेऽपि कारणानां प्रतिनियतकार्योत्पाद एव शक्तिरनुमीयते । कार्यैकसमधिगम्या
ह्यतीन्द्रियाः कारणशक्तयो न विचारकविचारवशतो लक्षयितुं शक्यन्त इति । न ।
निर्यतेति । नियतं कार्यमुत्पद्यमानमुपलभ्य कारणस्य प्रतिनियतकार्यजननशक्तिस्व-
68A गम्येतापि यदि नियतोत्पादो निर्विवादो भवेत् । किन्तु नियतोत्पाद एवासत्कार्य-
वादे चिन्तनीयोऽस्ति, असत्त्वाविशेषात् सर्वस्योत्पादप्रसङ्गात् । ततः कथं नियतो- 10
त्पादः सविवादः कारणस्य नियतशक्तिमवगमयेत्, मशकवर्तिरूपेण सन्दिह्यमानाद्
धूमादपि धूमध्वजानुमानप्रसङ्गात् । किञ्च, यदि सर्वथाप्यसत्कार्यं तदा कारणस्य
कारणत्वमपि न प्राप्नोति कार्यापेक्षित्वात्तस्य, कारणस्य सर्वथाप्यसत्त्वे भावकार्यत्व-
वत्, तदपेक्षित्वात्तस्य । कार्यजन्मनि तु कारणत्वाभ्युपगमेऽकारणादुत्पत्तिः स्यादिति ।

सम्प्रति परोपहासकरणाय ग्राह—

15

उत्पत्तिर्भावसत्तैव । नास्याः प्रतिपत्ताऽस्ति । किन्तु कुतो-
ऽप्यतर्कितेयमुपलभ्यत इति । क एवं वादो सम्भवति? मुहु-
मुहुः प्रपीयमानातिस्निग्धदुग्धरसोपचयोपचिताजीर्णदोषेणाऽपि
नाम भिक्षुः सम्भवति । केनचिदात्मना हि सन् शक्येतात्मनि
कमपि विशेषमाधातुम् । सर्वथा निरुपारव्यस्तु कं रूपहेतुनियम- 20
मुपादिस्तेत? पर्यायोत्पत्तेः द्रव्यं सदवधेः ।

उत्पत्तिरिति । यैव भावानां सत्ता सैवोत्पत्तिः, न पुनः सत्तातोऽधिकोत्पत्तिक्रिया
काचिदस्ति । अस्या भावसत्तारूपाया उत्पत्तेः प्रतिपत्ता य एनामुत्पत्तिमुपश्लिष्यति
स नास्ति, किन्तु कुतोऽपि कारणविशेषादतर्किताऽज्ञाता इयमुत्पत्तिरुपलभ्यते । के पव-

१ बौद्धोक्तम् ॥ २ अदध्यात्मत्वेऽपि ॥ ३ क्षीरस्य ॥ ४ नियतदर्शनं नियतोत्पादाविवादे नियत- 25
शक्तिमवगमयेत् ॥ ५ पदार्थस्य ॥ ६ '६' [=षष्ठ्यन्तं विग्रहे] ॥ ७ भावस्य कार्यत्वं न प्राप्नोति यथा ॥
८ कारण ॥ ९ उत्पत्तिर्भावसत्तैव, नास्याः प्रतिपत्तास्ति, किन्तु कुतोऽपि अतर्कितेयमुप-
लभ्यत इति ॥ १० क एवं वादी सम्भवति? ॥

ममुना प्रकारेण वादी सम्भवति । इदं हि दैष्टिकवचस्तार्किका नाभिदधत इति वाद्यवगमे वार्त्तिककृत सचिन्तः समभूत् । ततः क्षणमेकं विमृश्य स्वयमेवैवादिने सम्भावयति—मुहुरिति । अपि नामेति सम्भावनायाम्, सम्भाव्यते द्वेवादित्वं 60B निरन्तरं स्निग्धदुग्धोपजीविनो भिक्षोः । अजीर्णशीर्णचैतन्या हि पुमांसोऽश्लीलमप्यभिधातुं सम्भाव्यन्ते ।

अजीर्णदोषभाषित्वमेव समर्थयते—^१हिर्यस्मात् केनचिदात्मना येन केनापि स्वभावेन सन् विद्यमानो भावः शक्येतात्मन्युत्पत्तिलक्षणं विशेषमाधातुम्, अवस्थितस्य हि दुःश्रद्धानमपि किञ्चिदक्षिणी निमील्य सम्भाव्यते । सर्वथा निरुपाख्यस्तु यः पुनः केनापि प्रकारेण न सन् स तथा भूतोऽजीर्णदोषोपहतैर्चैतन्यैर्वचोवाच्यैः कं 'घटः पृथुवुध्नोदराद्याकारः' इति रूपनियमं 'चक्र-चीवरादिसामग्र्या उत्पद्यते' इति हेतुनियमं- 10 मुपादिस्तेत स्वीकर्तुमिच्छेत्, न कमपीत्यर्थः । केनापि रूपेणावस्थितो ह्यहमेतद्रूपमात्मनः प्रपद्येऽस्माच्च कारणादुत्पद्ये इति विचिन्तयितुं सम्भाव्यते । यः पुनः सर्वथाप्यसन् स सर्वरूपः सर्वहेतुभ्यो वा भवतु मा वा सर्वथापि, रूप-हेतुप्रैतिनियमस्तु सर्वथाप्यसतो न घटते ।

तथाहि—यद् यस्यैऽसहकारिकारणं तत् कथञ्चित् तैदात्मकम् । यत् पुनः 15 कथञ्चिद् यैदात्मकं न भवति तत् तैस्यासहकारिकारणमपि न भवति । सहकारिकारणमेव भवतीत्यर्थः, यथा दण्डो घटस्य । असहकारिकारणत्वं प्रतिनियतरूपकार्यजनकत्वेन व्याप्तम् । कथञ्चित् कार्यात्मकत्वाभावे च कार्यस्य सर्वथाप्यसत्त्वात् प्रतिनियतरूपकार्यजनकत्वाभावः स्यात् । ततः प्रतिनियतरूपकार्यजनकत्वं कथञ्चित् कार्यात्मकत्वौभावाभिवर्त्तमानं स्वव्याप्यमसहकारिकारणत्वं निवर्त्तयत् कथञ्चित् 20 कार्यात्मकत्वे व्यवस्थापयतीति स्वभावः । स्वैकारणकृतं च प्रतिनियतरूपकार्यजनकत्वं प्रागेव प्रपञ्चतः प्रतिक्षिप्तमिति परेण न तदुपन्यसनीयम् । इदं च प्रमाणं सर्वथाप्यसत उत्पत्तिमेकान्तक्षणीकता-नित्यते च वस्तुनो निराकरोति ।

१ मुहुर्मुहुः प्रपीयमानातिस्निग्धदुग्धरसोपचयोपचिताजीर्णदोषेणापि नाम भिक्षुः सम्भवति ॥ २ '३' [=विग्रहे तृतीयान्तम्] ॥ ३ केनचिदात्मना हि सन् शक्येतात्मनि 25 कमपि विशेषमाधातुम् ॥ ४ सर्वथा निरुपाख्यस्तु कं रूपहेतुनियममुपादिस्तेत ॥ ५ प्रसः [=प्रथमसमासः, बहुव्रीहिरित्यर्थः] ॥ ६ बौद्ध ॥ ७ '६' [=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ ८ '३' [=विग्रहे तृतीयान्तम्] ॥ ९ * अजीर्णदोषोपहतचैतन्यस्य बौद्धस्य वचसा वाच्य इति भावः ॥ अमन्त्रोक्तानां चतुर्णां टिप्पणानामिदं तारपयम् ॥ १० [हेतुनियमं] च ॥ ११ उत्तरपर्यायः ॥ १२ ओस् '६' [=पञ्चोद्विचन विग्रहे, रूप-हेतयोः प्रतिनियम इत्यर्थः] ॥ १३ कार्यस्य ॥ १४ परिणामिकारणम् ॥ १५ कार्यम् ॥ 30 १६ कार्यम् ॥ १७ कार्यस्य ॥ १८, १९ '६' [=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ २० कारणकारणैः ॥

यतश्च कथञ्चिदेव सत्त्वं साध्यते न सर्वथा तेन यदुक्तं परेण—“यो हि यद्रूपो नोपलभ्यते न स तद्रूपो यथा सुखं दुःखरूपेणानुपलभ्यमानं न तद्रूपम्, तथा च दधिरूपेण नोपलभ्यते क्षीरमिति न तद्रूपम् । सत्त्वं हि तौदृशस्य दृश्यस्योपलभ्यतया व्याप्तं तन्मात्रनिमित्तत्वादुपलम्भस्य, उपलम्भाभावाच्च व्याप्यस्यापि सत्त्वस्य निवृत्तिः । इतरूपोलम्भश्च तद्रूपानुपलम्भः” [] इति, तदपि प्रत्युक्तं गोरसत्त्वरूपेणैव 5
परिणामिनि दध्नः सत्त्वाभ्युपगमात्, न दधिरूपेण । तदनुपलम्भस्य चासिद्धत्वात् । ततो यदि क्षीरस्य दध्नो यद्विशेषरूपं दधित्वं तन्निषिध्यते तदा सिद्धसाधनम् । अथ सौमान्यरूपं तदा हेतुर्वसिद्धिः ।

92A तथेदमपि प्रत्युक्तम्—“अथ केयं शक्तिः किं स एव भौव उतान्यदेव किञ्चित् । स एव चेत् तैथैवोपलभ्येत, विशेषाभावात् । अन्यचेत्, कथमन्येभावे 10
तदस्ति । उपचारमात्रं तु स्यात् । एतेन परैत्र भावः प्रत्युक्तः” [] इति ।

तस्मान्न निरुपाख्यस्य जन्माभिसम्बन्धो घटत इति स्थितम् ।

ननु पर्याया असन्तोऽपि प्रतिनियतरूपा एव प्रतिनियतादेव हेतोरुत्पद्यन्ते । कारणान्यप्यवध्यभावेऽपि प्रतिनियतोत्पादशक्तीन्येव दृश्यन्ते । तत् कथमसत्कार्यवादे 15
92B रूपहेतुनियमः कारणशक्तिनियमश्च नोपपद्यत इति । उच्यते—पर्यायेति । नासन्तः 15
पर्याया उत्पद्यन्ते, द्रव्यस्यावधेः सत्त्वात् । द्रव्यपर्यायाणां हि परस्परं भेदाभेदौ । ततो द्रव्याभेदार्पणायां पर्याया अपि स्यौत् सन्तः, द्रव्यस्य सत्त्वात् । पर्याया-
भेदार्पणायां च द्रव्यमपि स्यादसत्, पर्यायाणामसत्त्वात् । एवं च न पर्याया असन्त
एव, नापि द्रव्यं सदेव, किं तूभयं स्यात् सदसत् । ततो यदि द्रव्यरूपतया सन्तः
20 पर्याया रूपहेतुनियममप्युपयच्छन्ते तदा को विरोधः, सर्वथाप्यसत् एव रूपहेतु- 20
नियमाघटनात् ।

तन्न निरन्वयनाशिनः कार्योत्पत्तिः । कार्यकारणभावावगमो-
ऽप्येवं न स्यात्, अन्वयिनो ग्राहकस्याभावात् प्रत्येकं स्व-

- १ कार्यस्य शक्तिरूपतया कारणे सत्त्वं साध्यते, न व्यक्तिरूपतया ॥ २ दुःख ॥ ३ आलोकादिसामग्रीयुक्तस्य ॥
४ पिशाचादिव्यवच्छेदः ॥ ५ कारणोपलम्भः ॥ ६ मृद्रूपोपलम्भश्चाभूत्, घटोपलम्भश्च नाभूदिति स नास्तीति ॥ २५
७ द्रव्ये क्षीरे ॥ ८ गोरसत्त्वं ॥ ९ गोरसत्त्वम् ॥ १० अनुपलम्भादिति लक्षणो हेतुः ॥ ११ परिणामिनि दुग्धादौ
द्रव्यादि शक्तिरूपतयास्तीति आशङ्क्योच्यते ॥ १२ दध्यादि ॥ १३ दध्यादिरूपतया ॥ १४ ‘द’ [=घटशब्दं
विग्रहे] ॥ १५ दध्यादि ॥ १६ शक्त्या दध्यादेर्जननाद् दध्यादिकं शक्तिशब्देन व्यपदिश्यते ॥ १७ यथा
कारणे कार्यसद्भावः तथा कार्ये कारणसद्भाव इत्यर्थः ॥ १८ पर्यायोत्पत्तेर्द्रव्यं सदवधेः ॥
१९ द्रव्येण सहाभेदविवक्षायाम् ॥ २० कथञ्चित् ॥ २१ पर्यायेण सहाभेदविवक्षायाम् ॥

गोचरमात्रसंवेदनात् । न ह्यगृहीतावधिनाऽवधिमस्त्वग्रहः । विशिष्टोऽपि हि स्वभावो नानवधिः । सा भूदविशिष्ट इति । अनुभवाविदितं च विकल्पयन् विकल्पः कथमुपादेयः स्यात् । तन्न कार्यकारणभावावगमः ।

63A तदिदं पुनरुपसंहरति, तत् तस्मात् निरन्वयनाशिनो द्रव्यरूपतयाऽपि विनश्वरात् कारणात् 5
कार्योत्पत्तिर्घटते । 'कार्येति, एवं निरन्वयनाशाभ्युपगमे हेतु-फलभावावगमोऽपि न स्यात्, अन्वयिनः कार्यकारणकालानुगमवतो ग्राहकस्याभावात् । विज्ञानं हि पदार्थानां हेतु-फलभावावगमोपायः । तच्च क्षणिकत्वात् कार्यकारणकालयोर्भिन्नमेवेत्येकस्य ग्राहकस्याभावः ।

अन्वयिनोऽभावेऽपि कथं कार्यकारणभावावगमो न भवतीति चेत्, उच्यते— 10
प्रत्येकं स्वगोचरमात्रसंवेदनात् । अग्निविज्ञानं ह्यग्निमात्रमेव परिच्छिनत्ति न धूमम्, तैदानीं तस्यासत्त्वात् । धूमविज्ञानमप्येवम्, धूमकाले तस्याभावात् । न चैय-
मस्य हेतुरिति कार्यकारणयोः प्रतिसन्धाने हेतुफलभावावगमो युक्तः । प्रतिसन्धानं
63B चैकमुभेयग्राहकमृते न घटत एव ।

स्यान्मतम्—अग्निविज्ञानमग्निं परिच्छिन्दद् धूमकारणत्वमपि परिच्छिनत्ति । धूम- 15
विज्ञानमपि धूमं परिच्छिन्दद् अग्निकार्यत्वमपीत्येकस्य ग्राहकस्याभावेऽपि कार्यकारणभावाव-
गमो घटत एवेति । तन्न, 'हिर्यस्मान्नागृहीतावधिनाऽपरिच्छिन्नकार्यकारणेन ज्ञानेनाऽ-
वधिमत्त्वस्य कारणत्वस्य कार्यत्वस्य च ग्रहो भवति । अग्नेः कारणत्वं हि धूमावधिकं
न पुनर्निरवधिकम्, धूमस्यापि कार्यत्वमन्यवधिकमेव । यच्च विज्ञानमवधिं न
गृह्णाति तत् कथं 'तद्ग्रहणान्तरीयकमवधिमत् कारणत्वं कार्यत्वं वा गृह्णीयात्? 20
तस्मादन्वयिनो ग्राहकस्याभावे कार्यकारणत्वावगमो नोपपद्यत एव ।

स्यान्मतिः—अग्नेर्धूमहेतुत्वं नाम विशिष्टः स्वभावः स्वपरिनिष्ठो न परापेक्षः, धूम-
64A स्याप्यग्निकार्यत्वमेवमेव । ततश्च वस्तुसामर्थ्यभाव्यग्निनिर्विकल्पकं धूमनिर्विकल्पकं च स्वं
स्वं विषयं विशिष्टस्वभावमेव परिच्छिनत्ति, केवलं निश्चयेनाभिव्यज्यत इति स्व-
गोचरमात्रसंवेदनेऽप्यवधेरग्रहेऽपि च कार्यकारणभावावगमो घटत एवेति । तन्न । 25

१ तन्न निरन्वयनाशिनः कार्योत्पत्तिः ॥ २ कार्यकारणभावावगमोऽप्येवं न स्यात् ॥ ३ अन्व-
यिनो ग्राहकस्याभावात् ॥ ४ बौद्ध आह ॥ ५ अग्निमात्रकाले ॥ ६ धूमस्य ॥ ७ धूममात्रमेव
परिच्छिनत्ति, न वह्निम् ॥ ८ वहेः ॥ ९ क्षणिकत्वादेव ॥ १० अग्निः ॥ ११ धूमस्य ॥ १२ उभयस्य कार्य-
कारणस्य ग्राहक ॥ १३ न ह्यगृहीतावधिनाऽवधिमस्त्वग्रहः ॥ १४ अवधि ॥ १५ विकल्पेन ॥

१ हिर्यस्माद् विशिष्टोऽपि स्वभावोऽग्नेर्धूमस्य च स्वपरिनिष्ठो धूममाग्न चावधिमनपेक्ष्य
न युक्तः । मा भूदविशिष्ट इति हेतोः । अग्नेर्धूमस्य च कारणत्वमात्रं कार्यत्व-
मात्रं च विशिष्टः स्वभावो न वक्तव्यः, किं त्वग्नि-धूमावधिरेव सन्, निर्विशेषणस्य
विशिष्टत्वाभावात्, कारण-कार्यत्वमात्रग्रहणेऽपि फलाभावाच्च । यदि ह्यग्नेर्धूमकारण-
६४B त्वं धूमस्य चाग्निकार्यत्वं गृहीतं स्यात् तदाग्निधूमयोः कार्यकारणभावः सिध्येद्भूम- 5
दर्शनाच्चाग्निरनुमीयेत, न चैतत् कारण-कार्यत्वमात्रावगमे सिध्यतीति फलाभावः ।
ततोऽग्नि-धूमावधिक एव स्वभावो विशिष्टो वक्तव्यः । स च स्वपरिनिष्ठो न
भवति, अवध्यपेक्षत्वात् । अतश्च वस्तुसामर्थ्यभाव्यपि निर्विकल्पकमग्नेर्धूमस्य च
कारणत्वमात्रं कार्यत्वमात्रं च गृहीयात्, धूमकारणत्वमग्निकार्यत्वं च गृहीतुमशक्त-
मेव विनाशा-ऽनुत्पादाभ्यामग्नि-धूमयोरसन्निहितत्वात् ।

10

ननु पितरं पुमांसमालोक्यंल्लोकः पुत्राग्रहणेऽपि निर्विकल्पकधिया पितृत्वं गृह्णात्येव ।
तन्न । अगृहीतपुत्रस्य पितर्यपि पुंसि पुंस्त्वमात्रग्राहिकाया एव धियः संवेदनात् ।

नन्वेवं यदि सदपि धूमकारणत्वमग्निकार्यत्वं चाग्निधूमयोरवध्यग्रहणे निर्वि-
६५A कल्पकं न गृहीयात्तदाऽस्य वस्तुसामर्थ्यभावित्वेन यत् सर्वात्मिग्राहित्वं तद्धीयेतेति । 15
तन्न । यतः को वै मन्यते यत् सकलपुरुषविज्ञानानि सर्वात्मना स्वविषयानवगच्छ-
न्तीति? सर्वज्ञानस्यैव तत्र सामर्थ्यात् । ततो यद्यग्नि-धूमयोः सदपि सावधि
कारणत्वं कार्यत्वं च निर्विकल्पकं न परिच्छिनत्ति तथापि न दोषः । एवं तर्हि
गृहीतागृहीतांशयोर्भेदेन वस्तुनोऽनेकत्वप्रसङ्गः स्यात् । अस्तु नाम, कथञ्चिदनेकत्व-
स्यापीष्टत्वात्, धर्म-धर्मिणोः कथञ्चिद् भेदात् । तस्मादन्वयिन एकेस्याभावे प्रत्येकं
स्वगोचरमात्रसंवेदनाद् युक्तिसहस्रैरपि कार्यकारणभावावगमो न सङ्गच्छते । 20

स्यादेवम्—अग्नेर्धूमस्य च ग्राहकेण स्वस्मिन् स्वस्मिन् विषये परिच्छिन्ने सति
६५B यो विकल्पो जायते स कार्यकारणभावं व्यवस्थापयति, पूर्वज्ञानेन्द्रयाहितसंस्कार-
वशोत्पादेन तस्य युगपदग्नि-धूमद्वयविकल्पनसामर्थ्यादिति । तदसङ्गतम्, यतोऽ-
नुभवेन निर्विकल्पकेनाऽविदितं च विकल्पयन् विकल्पः कथमुपादेयः प्रेक्षावतां प्रमाणं

१ विशिष्टोऽपि हि स्वभावो नानवधिः ॥ २ एतदेव विशिष्टं यदग्निर्धूमावधिः, धूमो बह्ववधिः ॥ 25
३ अग्नेः ॥ ४ धूमस्य ॥ ५ धूमकाले बह्वेर्विना ॥ ६ बह्विकाले धूमस्यानुत्पादात् ॥ ७ * 'यल्लोकः'
इति हस्तलिखितादर्श पाठः ॥ ८ स्वरूप ॥ ९ 'द' [=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ १० सर्वात्मना विषयग्रहणे ॥
११ ग्राहकस्य ॥ १२ धूमज्ञान-बह्विज्ञान ॥ १३ विकल्पस्य ॥ १४ अनुभवाविदितं च विकल्पयन्
विकल्पः कथमुपादेयः स्यात् ॥

स्यात्, चः पराशङ्कां ध्वनति । वह्निज्ञानेन वह्निमात्रं धूमज्ञानेनापि धूममात्रं परि-
 च्छिन्नं न पुनरनयोः सावधिकं कारणत्वं कार्यत्वं च । एवं च सति ज्ञानद्वयाहित-
 संस्कारवशोत्पन्नो विकल्पो वह्निधूमयोर्वह्नित्वं धूमत्वं च विकल्पयेदनुभवेन तयोरनु-
 भवात् । कार्यकारणभावं तु कथम्, तस्यानुभवेनाननुभवात् । यच्चानुभवाविदितं
 66A स्वमनीषिकया विकल्पयति तदप्रमाणमेव । अन्यथा सामान्य-त्रिकालावस्थायित्वादेरपि 5
 प्रमाणोपपन्नत्वप्रसङ्गो भवतः स्यात् । तद्यावदनुभवेन विदितं विकल्पो विकल्पयति
 तावत् प्रमाणम्, यावत् पुनरविदितं तावत् सामान्यादिवदप्रमाणम् । कार्यकारण-
 भावं चानुभवाविदितं विकल्पयति ततः सोऽप्यप्रमाणमेव । ततश्चाग्नि-धूमदर्शनेऽपि
 कार्यकारणभावानवगमात् कस्यचिदपि धूमादग्निपरिज्ञानं न स्यात्, कार्यकारणभावा-
 वगमस्यैव गमकतोपायत्वात् । न खलु वीजैवद्योग्यतया गमकं लिङ्गम्, किन्तु 10
 स्वसाध्येनाविनाभावित्वेन निश्चितम् । अविनाभावित्वनिश्चयश्च स्वभावत्वावगमः
 कार्यत्वावगमो वा नान्यः । तैदिति तस्मान्निरन्वयनाशाभ्युपगमे कार्यकारणभावावगमो
 न स्यादेव ।

66B अपि च, यथैकान्तनित्यत्वे क्रम-यौगपद्याभ्यामर्थक्रिया न घटते तथैकान्त-
 क्षणिकत्वेऽपि, तत्र यौगपद्याभावमाह—

युगपत् कर्तृत्वमपि न स्यात्, एकरूपोद्भवस्यैकरूपत्वात् ।
 हेतु-प्रत्ययत्वे अपि वस्तुसती न निरंशस्य । अवस्तुत्वे तदवस्थः
 प्रसङ्गः ।

युगपदिति । प्रतिक्षणनिरन्वयनाशाभ्युपगमे न केवलं कार्योत्पत्तिः कार्यकारण-
 भावावगमश्च न स्यात्, तथा कारणानां युगपदनेककार्यकर्तृत्वमपि, एकरूपोद्भवस्य 20
 एकस्वभावकारणप्रभवस्यानेकस्यापि कार्यराशेरेकरूपत्वादेकस्वभावत्वप्रसङ्गात् । कारण-
 वैसदृश्यप्रभवो हि कार्याणां वैसदृश्योदयः ?

स्यादेवम्—एकमपि कारणं कचिदुपादानभावेन कचिच्च सहकारिभावेन व्या-
 प्रियते, तत् एकरूपत्वमसिद्धमेवेति । तत्र । यस्माद्धेतु-प्रत्ययत्वे अपि उपादान-
 सहकारित्वे अपि वस्तुसती न निरंशस्य स्याताम् । निरन्वयनाशवादिनां हि मते 25

१ धूमादग्नेः ॥ २ यथाऽज्ञातमपि योग्यं बीजमङ्कुरं जनयति ॥ ३ तत्र कार्यकारणभावावगमः ॥ ४
 युगपत् कर्तृत्वमपि न स्यात् ॥ ५ एकरूपोद्भवस्यैकरूपत्वात् ॥ ६ हेतु-प्रत्ययत्वे अपि
 न वस्तुसती निरंशस्य ॥

वस्तु निरंशम्, हेतु-प्रत्ययत्वे च वस्तुसती धर्मो, ते चांशरूपे सकलांशवियुक्तस्यैकस्य
67A कथं स्याताम्, धर्मिणोऽनेकत्वस्य सांशत्वस्य च प्रसङ्गात् ।

नोपादान-सहकारिते धर्मरूपे, किं तर्हि? शक्तिरूपे । न च शक्तयो भावानां
निवार्यन्ते, वस्तुनोऽनेकशक्तिरूपत्वादिति चेत् । एवं तर्हि भावस्वरूपानेकत्वमस्तु,
अनेकशक्तिभ्योऽभेदात्, अनेकशक्तिस्वरूपवत् । अथैवं नेष्यते तर्हि शक्तीनामेकत्वमस्तु, 5
एकस्माद् भावस्वरूपादभेदात्, भावस्वरूपवत् । एवं चैकरूपोद्भवस्यानेकस्याप्येकरूपत्व-
प्रसङ्गः ।

एतावतु वक्तुमवशिष्यते परस्य-विजातीयानेककार्यजनन एक एव हेतूनां स्व-
67B भावः, तथा चानेकांशाभावान्न निरंशत्वव्याहतिरिति । अत्रापि विमृश्यते-तर्हि
रूप-रस-गन्ध-स्पर्शपरमाणुजातीनां भेदमुत्पत्तिरित्याहम्, शक्यं हि वक्तुमेवम्-एकैव 10
रूपादिष्वन्यतमा परमाणुजाती रूपाद्याभौसविजातीयानेकज्ञानजननस्वभावेति ।
बाह्यार्थापलापिनो रूपादिपरमाणुजातिभेदाभावप्रसङ्गो न दोषावह इति चेत्, तर्हि
विवक्षितैककार्यकारिण्याः सामग्र्या अन्तर्वर्तिनां समग्राणां परस्परमुत्तरक्षणजनने
68A उपादान-सहकारिभावाभ्यामवधान्तरसामग्रीभेदो न स्यात्, सर्वेषां सामग्र्यन्तर्वर्तिहेतू-
नामनेकजनकैकस्वभावेन सर्वकार्येषु प्रवृत्तेः । तथा च सामग्रीभेदाभावात् कार्यक्षण- 15
भेदो न प्राप्नोति, तस्यैव तद्भेदनिमित्तत्वात् । तस्मादुपादान-सहकारिते वस्तुसती
धर्मो । एवं च हेतूनां युगपदर्थक्रियाकारित्वं वस्तुसदुपादान-सहकारित्वधर्मद्वया-
धिष्ठानेन व्याप्तम् । तच्च निरंशाद्व्यावर्तमानं स्वं व्याप्यं युगपदर्थक्रियाकारित्वमपि
निवर्तयतीति स्थितम् ।

ननु कार्यदर्शनकल्पिते हेतु-प्रत्ययत्वे न परमार्थसती, ततः सांशत्वप्रसङ्गोऽपि 20
न स्यादेवेति । तदयुक्तम् । यस्मादवस्तुत्वे हेतु-प्रत्ययत्वयोरङ्गीकृते तदवस्थः प्रसङ्गः
एकरूपोद्भवस्यैकरूपत्वादिति य उक्तः । तस्मान्निरन्वयनाशवौदेऽपि निरंशत्वेन वस्तूनां
युगपत् कर्तृत्वं नोपपद्यते ।

सम्प्रति क्रमकर्तृत्वाभावमाह-

एकस्य भिन्नकालाव्यपेक्षया कर्तृत्वं क्रमः । सोऽपि वर्त- 25
मानकालावस्थायित्वात् तत्त्वतः सन्तानस्याभावाच्च न स्यात् ।

१ परमार्थसती ॥ २ तव ॥ ३ बौद्धः ॥ ४ निषेधः ॥ ५ प्रतिभास ॥ ६ शून्यवा[दिनः] ॥ ७
ज्ञानानाम् ॥ ८ योगिज्ञानानि हि ज्ञानान्तराणि जानन्ति, परं तानि स्वसन्तानं प्रति उपादानभावेन, पर-
सन्तानं प्रति सहकारिभावेन व्याप्रियन्ते ॥ ९ अवस्तुत्वे तदवस्थः प्रसङ्गः ॥ १० '७' [सप्तम्यन्तम्] ॥
११ न केवलं नित्यवादे ॥ १२ निरन्वयवादे ॥

68B

एकस्येति धर्मिरूपेणावस्थितस्य । आदिशब्दादवस्थादिग्रहः । ^१सोऽपीति क्रमो न स्यादिति सम्बन्धः । वर्तमानकाले उत्पत्तिकाल एवावस्थानशीलत्वाद्वस्तुनः परमार्थतः सन्तानस्याभावाच्च, अवस्थितस्यैव हि क्रमभाविषहकार्यादितरूपविशेषस्य यः परिपाद्या क्रियासु व्यापारस्तत् क्रमकर्तृत्वम्, तदुत्पत्तिक्षणमात्रं एवावस्थानशीलस्यात एव परमार्थसत्सन्तानाननुयायिनो न कथञ्चिदपि घटते । तस्मान्निरन्वयनाशे क्रम- 5 कर्तृत्वमपि नोपपद्यते । तत् क्रम-योगपद्याभ्यामर्थक्रियामिच्छता कथाञ्चिदन्वयोऽप्याश्रयणीयः ।

स्यान्मतम्—उत्पत्तिक्षणे घटद्रव्यस्य यः संवत्सरस्थितिस्वभावः स एव द्वितीया- 69A दिक्षणेऽपि, उत्पत्तिक्षणावस्थायिन एव घटद्रव्यस्योत्तरक्षणेऽपि कथञ्चिदन्वयात् । एवं च सति विनाशहेतुसन्निधानक्षणेऽपि संवत्सरस्थितिधर्मा घटस्ततः प्रथमक्षण इव 10 कथं स तदानीमपि विनाशमाविशेदिति । अत्राह—

संवत्सरस्थितिस्वभावस्य समयाद्यतिक्रमात् स्यान्निवृत्तिः, संवत्सरस्यासमयादिरूपत्वात् । शेषस्यान्वयः ।

प्रथमक्षणे संवत्सरं स्थितिस्वभावो यस्तस्य समया[द्य]तिक्रमात् स्यात् कथञ्चिन्निवृत्तिः आदिशब्दादावल्यादिग्रहः । प्रथमक्षणे यः संवत्सरस्थितिस्वभावः स द्वितीये क्षणे 15 कथञ्चिन्निवर्तते, समयोनसंवत्सरस्थितिस्वभावस्य भावात् ।

स्यादेतत्—यदि स्तोकेनापि संवत्सरस्वभावप्रच्युतिरभूत्तदा कथञ्चिदपि संवत्सरा- 69B वस्थानं न प्राप्नोत्येव, संवत्सरस्थितिस्वभावस्य प्रथमक्षण एव निवृत्तत्वादिति । तन्न, संवत्सरस्योऽसमयादिरूपत्वात्, न हि संवत्सरः समया-ऽऽवलिका-मुहूर्त्तरूपो येन तदपगमेनाप्यपगच्छेत् । ततः संवत्सरस्थितिधर्मणो द्वितीयक्षणे समयातिक्रमेऽपि 20 संवत्सरावस्थितिर्न हीयते । अथवा भावः संवत्सरस्थितिधर्मा स्वहेतुभिर्जनित इत्ययं तावदस्मत्पक्षः । उच्छ्वसितमात्रेऽपि भावास्तपस्विनः स्वहेतुपरतन्त्रा इति च परोऽपि कृताञ्जलिरनुमन्यते । यदि चायं संवत्सरान्तरमनुसन्दधीत तदा नित्यो भावः इत्ययं पूर्वमेव पक्षः स्यात्, अनेकसंवत्सरस्थितिस्वभावस्य परोक्तनीत्योपस्थितत्वात् । तदनेन हेतुनिदेशमनुतिष्ठता यथाकथञ्चिदपि संवत्सरान्ते विनष्टव्यम् । तस्माद्यथा 25

१ एकस्य भिन्नकालाद्यपेक्षया कर्तृत्वं क्रमः ॥ २ सोऽपि वर्तमानकालावस्थायित्वात् तत्त्वतः ॥ सन्तानस्याभावाच्च न स्यात् ॥ ३ '७' [=सप्तम्यन्तम्] ॥ ४ संवत्सरस्थिति-स्वभावस्य समयाद्यतिक्रमात् स्यान्निवृत्तिः ॥ ५ * 'स्य समया' इति मूलादर्शे पाठः ॥

70A हेतुभिर्नैश्वरात्मानो जनिताः प्रतिक्षणं नश्यन्ति तथा संवत्सरस्थितिधर्माणो जनिताः संवत्सरान्ते नश्यन्तु, को नाम दोषः ।

शेषेऽप्येति समयावस्थितिस्वभावादिसमूहात्मकः संवत्सरस्थितिस्वभावः । ततोऽनेकस्वभावभेदात्मकसंवत्सरस्वभावस्य मध्याद्यावदपक्रामति ततः शेषस्योत्तरक्षणेऽप्यनुगमो भवति यावत् संवत्सरान्त्यसमय इत्येवमन्वयसिद्धिः ।

5

विनाशाहेतुकत्वं प्रतिक्षणविकारितामुपनयेत्, न निरन्वयनाशिनम्, तत्राव्याप्तेः । न च तत् सिद्धमपि, उत्तरपरिणामांशरूपत्वाद् विनाशस्य । स च कारणान्वयव्यतिरेकानुविधायी सिद्धः ।

स्यान्मतिः— प्रतिक्षणं निरन्वयनाशिनो भावा विनाशहेतोरयोगादिति । तदपि न, यतो विनाशाहेतुकत्वं प्रतिक्षणविकारितामुपनयेत्, न निरन्वयनाशिनम् । यदि 10 हि निर्हेतुको विनाशस्तदा प्रतिक्षणं भावा विनश्यन्तीति सिध्यतु, ते तु सर्वथा निरन्वयनाशिन इति तु कथम् । तत्रेति सर्वथापि निरन्वयनाशितोऽयामव्याप्तेर्विनाशाहेतुकत्वस्य हेतोर्व्याप्तेरयोगात् । निर्हेतुकश्च विनाशो भवेत् कथञ्चिदन्वयश्च, को विरोधः । अन्तेऽप्ययं गत्वा भावो यदि विनश्यति तदा प्रथमक्षणेऽपि विनश्यतु विनाशहेतोरघटनादिति युक्तेर्विनाशाहेतुकत्वं भवद्भिर्गीयते, तच्च कथञ्चिदन्वयेऽपि 15 सङ्गच्छत एव, पर्यायरूपतया प्रथमक्षणेऽपि विनाशाभ्युपगमात् ।

न च तद् विनाशाहेतुकत्वं सिद्धमप्यस्माकम्, न केवलं हेतुः सैन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकः, असिद्धोऽपीत्यर्थः । उत्तरपरिणामांशरूपत्वाद्विनाशस्य, सर्वं हि वस्तु सदसदात्मकम्, तत्रोत्तरपरिणामस्य कपालादेर्यो घटादिरूपेणासत्त्वलक्षणः स्वतो भिन्नाभिन्नो धर्मः स एव घटादीनां प्रध्वंसः, एवं च युगपदुत्पादव्ययध्रौव्यात्मकत्वमपि 20 वस्तुनः स्यात्, कपालादेरुत्पादव्ययद्वयात्मकत्वात्, मृदादिद्रव्यस्य स्थितिमत्त्वाच्च । यत्रापि कपालादय एव प्रध्वंसत्वेन व्यवह्रियन्ते तत्रापि प्रध्वंसाभेदेनोपचाराच्च मुख्यतः । सै चेति विनाशः कारणान्वयव्यतिरेकानुविधायी सिद्धः प्रत्यक्षत एव प्रतीतः ।

71A

१ शेषस्यान्वयः ॥ २ संवत्सरं यावद् स्थितिस्वभावो भावस्य ॥ ३ * “हेतुत्वं” इति मूलादर्शपाठः ॥ ४ तत्राव्याप्तेः ॥ ५ विषये ॥ ६ निर्हेतुको विनाशः ॥ ७ अभ्युपगमवादेनोच्यते निर्हेतुकत्वं विनाशस्य, यावता कालाद्यपेक्षणं सदाप्यस्येव ॥ ८ न च तत् सिद्धमपि ॥ ९ विनाशहेतोरयोगश्च भविता, निरन्वयनाशिनश्च न भवितार इति ॥ १० घटादिप्रध्वंसात्मको व्ययः ॥ ११ स च कारणान्वयव्यतिरेकानुविधायी सिद्धः ॥ १२ उत्तरपरिणामांशरूपः ॥

25

पूर्वपर्यायरूपेणोत्तरपर्यायस्य यदसत्त्वं स्वतो भिन्नाभिन्नो धर्मः स सर्वत्र पूर्वपर्यायस्य विनाशः । वयं हि भावान्तरात्मकमेवाभावमातिष्ठामहे । उत्तरपर्यायांशरूपश्च विनाशः स्वस्वकारणान्वयव्यतिरेकानुविधायितया सहेतुको बालादीनामपि प्रतीत एव, केवलं भवानेव कुतोऽपि जाड्यातिशयादत्र भ्रान्तः ।

भट्टार्चटस्त्वाह—“यद्युत्तरं कार्यात्मकं भावान्तरमेवाभावस्तदाऽग्नि-संयोगादयो 5
ऽङ्गारादिजन्मनि व्याप्रियन्त इतीष्टमेवास्माकं किन्तु भावान्तरकरणेऽभ्युपगम्यमाने-
71B ऽग्न्यादीनामिन्धनादावव्यापारात् तदवस्थमेवेन्धनादिकम् । ततश्च यथाऽग्न्यादि-
संयोगात् प्राग्निन्धनादेरुपलब्धिरन्या च तैत्साध्याथक्रिया तथाङ्गाराद्युत्पत्तावुपलब्ध्यादेः
प्रसङ्गः” [हेतुविन्दुटीका पृ० ७८] इति ।

तदेतं भट्टार्चटाशयविटपिनमुत्पाटयति—

10

न च पूर्वोत्तरयोर्भेदो येन पूर्वस्योपलम्भादि स्यात् ।
किमु (किन्तु) स एवोत्तरीभवति । मृदादेरुपलम्भोऽप्यस्ति ।
प्रदीपादेस्तमसादिभावो भावान्तरम् ।

न चेति । यदि विनाशोऽग्नौ विनाशश्चान्यैः स्यात्तदा स्यादेवोपलम्भादिः ।
आदिशब्दार्थक्रियाग्रहः । किन्तु स एव विनाश्य एवोत्तरीभवति उत्तरपर्यायोभिन्न- 15
विनांशरूपो भवति । नोच्यते ‘काष्ठादीनामवस्थितानामग्नि-संयोगेनाङ्गाराः क्रियन्ते’,
येन काष्ठादीनां तादवस्थेनोपलम्भादि स्यात् । किन्तु काष्ठादय एवाङ्गारीक्रियन्ते ।
न काष्ठादीनां सेवित्र्योः पुत्र इवाङ्गारादयो भिन्ना भवन्ति, किन्तु काष्ठान्येवाङ्गारी-
भवन्तीत्यर्थः । अत एव ‘अग्न्यादीनामिन्धनादावव्यापारात्’ इत्येतदप्यसिद्धम् । काष्ठा-
72A दयोऽङ्गारीक्रियन्त इत्यभ्युपगमेनोभयस्यापि करणक्रियया व्यापनात् । 20

अपि च, क्वचित् पूर्वस्य सर्वथानुपलम्भाद्यप्यसिद्धम्, यतो “मृदादेरुपलम्भोऽप्यस्ति ।
पिण्डविनाशाभिन्ने हि घटपर्याये कटकविनाशाभिन्ने च कुण्डलपर्याये समुत्पन्ने
सति मृद्रूपता सुवर्णरूपता च पूर्वपर्यायस्थितैवोपलभ्यते तत्साध्या क्रियाप्यस्ति । ततः
पूर्वोपलम्भादिप्रसङ्गोऽपि कथञ्चिन्न बाधाय ।

१ पूर्वस्य ॥ २ इन्धनादि ॥ ३ इन्धनादेः ॥ ४ ० टीकायां मूलदर्शे च किन्तु स इति पाठः, टिप्पण्यां 25
तु किमु स इति पाठः ॥ ५ न च पूर्वोत्तरयोर्भेदो येन पूर्वस्योपलम्भादि स्यात् ॥ ६
अङ्गारादिरूपः ॥ ७ किमु स एवोत्तरीभवति ॥ ८ इन्धनादिरूपतयाऽसत्त्वलक्षणस्तद्रूपः ॥ ९ ‘३’
[=विग्रहे तृतीयातन्तम्] ॥ १० अङ्गारादिरूपः ॥ ११ जनन्याः ॥ १२ ‘५’ [पञ्चम्यन्तम्] ॥ १३
यद्यवस्थायाम् ॥

स्यादेवम्—यद्युत्तरपर्यायांशो विनाशस्तदा प्रदीप-तमसादीनां नित्यैकान्तैः
स्यात्, तेषां भावरूपोत्तरपर्यायस्यादर्शनादिति । अत्रोच्यते—प्रदीपादेरिति । आदि-
72B शब्दाभ्यां तमसाद्यालोकादिग्रहः । प्रदीपपरमाणवो हि विध्वस्तास्तमसपरमाणवो
भवन्ति । तमसपरमाणवः पुनरालोकपरमाणवः । ननु यदा प्रद्योतनप्रभाप्रतानमध्य एव
प्रदीपः प्रध्वंस्य(स?)ते तदा कथं तमसीभवेदिति । एवं मन्यते—नैकरूपमेव भावान्तरम्, 5
किन्तु क्वचित् कस्यचित् किमपि भवति, तत आलोकान्तःस्थितप्रदीपविध्वंसे
आलोकान्तरपरमाणुरूपतैव भावान्तरम् । एवं सर्वत्रापि सर्वस्य भावान्तरमुत्प्रेक्ष्यम्,
सतोऽवश्यं भावान्तरपरिणामनान्तरीयकत्वात् ।

एतेन यदप्युक्तं भट्टार्चटेन—“यदि भावान्तरं प्रध्वंसाभावो य एतेऽनुपजात-
विकाराः प्रदीप-बुद्ध्यादयो ध्वंसन्ते तेषां कतरद् भावान्तरं प्रध्वंसो व्यवस्थाप्येत” 10
[हितुविन्दुटीका पृ० ७९] इति, तत् परसिद्धान्तानवबोधवाधितमित्युपेक्षामर्हति ।

प्रागभावाभाव एव भावोद्भवः, न प्रध्वंसाभावाभावे ।

73A अथ यदि मृत्पिण्डस्याभावो घटांशस्तदा तदभावे पिण्डोन्मज्जनं कथं न
भवतीति । उच्यते—प्रागभावाभाव एव भावोद्भवो भवति, न प्रध्वंसस्याभावे । एवं
मन्यते—न यावानभावस्तावतः सर्वस्याप्यभावे भाव उन्मज्जति । अन्योन्याभावाभावे 15
ऽप्युन्मज्जनप्रसङ्गात् । द्वौ घटौ परस्पराभावात्मकौ यदा विनश्यतस्तदा तदौत्तमकः
परस्पराभावोऽपि विनश्यति, न च तयोर्लज्जनं दृश्यते, तस्माद्विशिष्टैस्सैवाभावस्या-
भावे भावोद्भवः । स च प्रागभाव एव । यदि वा ऐकस्यां द्रव्यसन्ततौ
“पूर्वपर्यायस्याभावांशे” “उत्तरपर्यायस्य प्रागभावः, उत्तरपर्यायस्य पुनरभावांशैः
“पूर्वपर्यायस्य प्रध्वंसाभाव इति वस्तुगतिः । तत्र मृत्पिण्डस्य यो घटामिन्नः प्रध्वंसा- 20
73B भावो न तस्य प्रध्वंसो मृत्पिण्डामिन्न एव, कपालानामेव तत्प्रध्वंसाभिन्नत्वात्,

१ पूर्वस्य ॥ २ ‘तमस’शब्द औणादिकोऽकारान्तः ॥ ३ सदाप्यवस्थानं स्यात्, न कदापि विनाश इत्यर्थः ॥
४ प्रदीपादेस्तमसादिभावो भावान्तरम् ॥ ५ मध्ये ॥ ६ विद्यमानस्य ॥ ७ उत्तरपर्यायः ॥ ८
पूर्वस्य ॥ ९ बुद्धिर्हि आत्मवर्म इत्यात्मैव भावान्तरम् ॥ १० प्रागभावाभाव एव भावोद्भवो न
प्रध्वंसाभावाभावे ॥ ११ * मन्यन्ते इति यद्यपि पाठो हस्तलिखिते दृश्यते, तथापि तत्र अनुस्वारविन्दुः 25
किञ्चिद्भिन्नतेजाः, अतो मन्यन्ते इति पाठोऽस्माभिरत्र स्वीकृतः ॥ १२ घटात्मकः १३ मृत्प्रध्वंसाभावात्मक-
वर्गविनाशो मृत्पिण्डोत्पत्तिर्न भवति अविशिष्टविनाशवत्त्वात् । न हि यो योऽविशिष्टोऽभावविनाशस्तस्मिन् सति
पूर्ववस्तुत्वतिर्यथा इतरेतराभावे ॥ १४ मृत्पिण्डः, ततो घटः, ततः कपालानि । एवंलपायाम् ॥ १५ सर्व
वस्तु भावाभावात्मकम्, ततश्च भावांशोऽभावांशश्च प्रत्येकं विचारणीयः ॥ १६ कः ? ॥ १७ घट ॥ १८
घट ॥ १९, कः ? ॥ २० मृत्पिण्ड ॥ २१ घटात्मकः ॥ २२ घटामिन्नमृत्पिण्डप्रध्वंसस्य ॥ २३ घट ॥ 30

‘उत्तरपर्यायाभावांशस्य सर्वत्र पूर्वपर्यायप्रध्वंसरूपत्वात्, मृत्पिण्डस्य च पूर्वभाव-
त्वात् । ततो मृत्पिण्डप्रध्वंसप्रध्वंसे सति न मृत्पिण्डोद्भवः, मृत्पिण्डप्रध्वंसप्रध्वंसस्य
कपालाभिन्नरूपत्वेनामृत्पिण्डरूपत्वात्, मृत्पिण्डाभिन्नघटप्रागभावस्य पुनः प्रध्वंसो
घटाभिन्न एव । ततो मृत्पिण्डाभिन्नप्रागभावप्रध्वंसे घटोद्भवो भवति, घटप्राग-
भार्वप्रध्वंसस्य घटरूपत्वात् ।

एतावतु परस्य वक्तुमवशिष्यते—यदि घटस्याभावो नास्ति तदा भावेन 5
भाव्यम्, अभावाभावस्य भावनान्तरीयकत्वादिति । इदमपि पेलवम् । असतां हि
74A प्रादुर्भावः कारणसद्भावाधीनः । न च घटस्याभावाभावो घटसद्भावस्य कारणम् ।
मृत्पिण्ड-कुलालादीनामेवाव्यव्यतिरेकाभ्यां तैथानिश्चयात् । ततो यदि नाम घट-
प्रध्वंसस्याभावो जातस्तथापि कथं घटसद्भावः स्यात्, कारणाभावात्? यथा
ह्यतीतो घटः सम्प्रत्यसंस्तथा तत्कारणान्यप्यसन्त्येव, अतीतत्वात् । यदि तु 10
तत्कारणानि स्युस्तदा प्रादुर्भावोऽनिवारित एव । अभावाभावस्य तु भावनान्तरीय-
कत्वं कारणान्तरापेक्षस्य, न तु केवलस्य । सति हि मृत्पिण्ड-चक्रादिकारणकलापे
74B प्रागभावाभावेऽपि भावोद्भवः, न त्वेवमेव । ततः सिद्धमेतत्—प्रागभावाभाव एव भावोद्-
भवो न प्रध्वंसाभावाभाव इति । तस्माद् भावाभिन्नत्वेऽप्यभावस्य न किञ्चिद् विनश्यति ।

ननु यदि सर्वत्र भावांश एवाभावस्तदा पर्युदास एवैको नञ् स्यात्, सर्वत्र 15
विधेः प्राधान्यात् । तदाह भट्टाचर्यः—

“पर्युदास एवैको नञर्थश्च स्यात् । सोऽपि वा न भवेत् । यदि हि
किञ्चित् कुतश्चिन्निर्येत तदा तद्व्यतिरेकि संस्पृश्येत तत्पर्युदासेन” । तच्च
नास्ति, सर्वत्र ‘निवृत्तिर्भवति’ इत्युक्ते वस्त्वन्तरस्यैव कस्यचिद्विधानात् । तथा
75A चानेन वस्त्वन्तरमेवोक्तं स्यात्, न तैयोर्विवेकः, अविवेके च न पर्युदासः” 20
[हितुविन्दुटीका पृ० ८१] इति ।

अत्राह—

अनर्पितसदनुबोधः पररूपनिषेधः प्रसज्यनञर्थः ।

अनर्पितेति अर्थोऽभिधेयं परस्परानुविद्धस्वरूपसत्त्वपररूपासत्त्वात्मकं सर्वं वस्तु ।

१ घट ॥ २ ‘६’ [=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ ३ पूर्वपर्यायस्य सर्वत्र प्रध्वंसरूपत्वे मृत्पिण्डस्य च भावरूपस्य 25
उन्मज्जनं भवेदिति कथं भवान् वदेत् ॥ ४ घट ॥ ५ कपाल ॥ ६ घटस्य प्रागभावः ॥ ७ ‘६’
[=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ ८ ‘६’ [=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ ९ घटेन ॥ १० कारणभाव ॥ ११ मृत्पिण्डस्य
सम्बन्धी घटलक्षणः प्रध्वंसः ॥ १२ निवर्त्यमानब्राह्मणादिव्यतिरेकि क्षत्रियादि ॥ १३ निवर्त्यमाननिषेधेन ॥
१४ नञ् ॥ १५ निवर्त्यमान-विधीयमानयोः ॥ १६ अपार्थक्ये ॥ १७ अनर्पितसदनुबोधः पररूप-
निषेधः प्रसज्यनञर्थः ॥

तत्र स्वरूपसत्त्वानुवेधानर्पणेन यत्र पररूपासत्त्वमात्रं विवक्ष्यते यथा घटः पटात्मको न भवति तत्र प्रसज्यनजोऽवसरः । अविवक्षितसत्त्वांशभेदपररूपसत्त्वं प्रसज्यनजोऽर्थ इति भावः ।

ननु पररूपाभावोऽपि भवतां मतेन न तुच्छरूपः, सर्वत्र भावांशस्यैवा-
75B भारूपत्वात् । ततस्तद्विवक्षायामपि विधेरेव प्राधान्यमिति । एवं मन्यते—पररूपा- 5
भावोऽपि विवक्षितस्वरूपसत्त्वाभेदो भाव एव, किन्तु स्वरूपसत्त्वाभेदो न विव-
क्षितस्ततोऽसौ तुच्छरूपो जातः । ततः कुतो विधेः प्राधान्यम् ? अत एवानर्पितसदनुवेधः
इत्युक्तम् । ततोऽर्पितसदनुवेधः पररूपनिषेधः पर्युदासस्य नजोऽर्थः, अनर्पितसदनुवेधस्तु
प्रसज्यनज इति विषयविभागः सिद्धः । तस्मादुत्तरपर्यायांश एव भावानां विनाशः ।
स च स्वकारणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन सहेतुकः सिद्धः । 10
अत्र कीर्तिर्विनाशाहेतुत्वसाधनायोपन्यस्यति—

76A

“सापेक्षाणां हि भावानां नावश्यंभावितेक्ष्यते ।

निरपेक्षो भावो विनाशे । सापेक्षत्वे हि घटादीनां केषाञ्चिन्नित्यतापि स्यात् ।
यद्यपि बहुलं विनाशकारणानि सन्ति । तेषामपि स्वप्रत्ययाधीनसन्निधित्वान्नावश्यं
सन्निधानमिति कश्चिन्न विनश्येदपि । न ह्यवश्यं हेतवः फलवन्तः, वैकल्य-प्रतिबन्ध- 15
सम्भवात्” [प्रमाणवार्तिकस्ववृत्तिः पृ० ६५, प्रमाणविनिश्चयः पृ० २७६ A] इति ।

“अयं च प्रमाणार्थो दर्शितः—‘यो यैद्भावं प्रत्यनपेक्षः स तद्भावनियतः’,
यदि “निरपेक्षोऽपि भावः कालदेशा[वस्था]न्तरापेक्षया विनश्येत्तदा देशकालावस्था-
न्तरापेक्षत्वान्निरपेक्षो न स्यात् । ततश्च यद्येकमपि क्षणं तिष्ठेत् कालान्तरापेक्षया
निरपेक्षत्वं बाध्येत । तस्मात् क्षणमात्रावस्थानेऽपि सापेक्षत्वसम्भवान्निरपेक्षत्वं 20
विरुद्धोपलब्ध्या विपरीक्षाद् व्यावर्त्यते” [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ० २९० B—२९१A] ।

अत्राह—

अपेक्षितहेतवोऽपि विसभागक्षणादयोऽवश्यम्भाविनः ।

१ पट ॥ २ पररूपस्य पटादेः ॥ ३ उत्तरमाह ॥ ४ सन् ॥ ५ पटस्य ॥ ६ आरोपितवस्तुस्वरूप ॥
७ * ‘धर्माणाम्’ इति प्रमाणविनिश्चये पाठः ॥ ८ * अत्र द्वयक्षरं व्यक्षरं वा किञ्चित् टिप्पणं 25
सूक्ष्माक्षरैर्लिखितं वर्तते, किन्तु तत् सम्यक् पठितुं न शक्यते । ‘उत्पित्स’(?) ‘उत्पाद्ये’(?) इति वा किञ्चिल्लिखितं
भाति ॥ ९ कारणानि ॥ १० ओस् [= विग्रहे षष्ठीद्विवचनान्तम्] ॥ ११ पदार्थः ॥ १२ विनाशभावम् ॥
१३ विनाश ॥ १४ विवादपदः पदार्थोऽवश्यंभावविनाशे नियतो विनाशं प्रति अनपेक्षकारणत्वात् ॥
१५ हेतोरनैकान्तिकत्वमुद्गाहयति ॥ १६ भोट[= Tibetan]भाषानुवादमन्वयेऽयं पाठः ॥ १७ सापेक्ष-
त्वोपलब्ध्या ॥ १८ तद्भावानियतत्वात् ॥

अपेक्षितेति । विसभागक्षणे विजातीयसन्तानोत्पादः । आदिशब्दादायुस्तुदि-
 76B लक्षणमरणस्य चन्द्रादेरुदितस्यास्तमयस्य च ग्रहः । घटादीनां हि विजातीयसन्तानो-
 त्पादः सर्वभावानां द्रव्याद्यपेक्षोत्पादत्वाद्धेत्वन्तरापेक्षोऽपि नियतो दृष्टः । एव-
 मायुषः क्षयोऽपि । ननु यः कपालादिक्षणे घटाद्यवस्थायामस्त्येव न, स कथं
 सापेक्षो भण्यते ? सत एव हि कचिदपेक्षा नासत इति । एवं तर्हि विनाशस्यापि 5
 हेत्वन्तरापेक्षत्वेनाऽ[न]वश्यंभाविता प्रसञ्जयितुं न युक्ता, कपालांशस्यैव विनाश-
 त्वात् तस्य च घटावस्थायामभावात् । अथ चासौ हेत्वन्तरापेक्षत्वेनाऽनवश्यम्भावी
 प्रसञ्जितः, यदुक्तं “न ध्रुवभावी भूतस्यापि भावस्य विनाशो हेत्वन्तरापेक्षणात्”
 [] इति । अपि च वाससि रागं दृष्टान्तयताऽविद्यमानस्याप्यपेक्षानु-
 77A ज्ञातैव । तस्माद् धर्मकीर्ति-धर्मोत्तरयोरेवंपरमेव वचो यथा “यो धर्मिणो धर्मो 10
 धर्मिहेतुव्यतिरेकिणा हेत्वन्तरेण क्रियते स नावश्यम्भावी यथा वाससि रागः,
 विनाशोऽपि यदि तथा स्यात् सोऽपि ध्रुवं न स्यादिति न व्यतिरिक्तहेतुकृतो-
 ऽसौ” [] इति, तच्च व्यभिचरति, घटस्य पुरुषस्य च धर्मिणः स्वहेतु-
 व्यतिरिक्तहेतुकृतयोरपि कपाल-मरणयोरेवश्यंभावदर्शनात् । विनाशानपेक्षत्वासिद्धौ
 च प्रमाणार्थोपदर्शनप्रयोऽसोऽपि धर्मोत्तरस्य निष्फल एव । तस्मादनवश्यंभाव- 15
 प्रसञ्जनेनापि विनाशस्याहेतुत्वं न सिध्यति ।

77B धर्मोत्तरस्त्वाह—“किं तस्य सतो भावस्य निवृत्तिधर्मा स्वभावः स्वहेतुभ्यो
 निष्पन्न अहोश्चिदनिवृत्तिधर्मा । यदि पूर्वः पक्षः, निवृत्तिधर्मतया स्वयमेव
 निवर्त्तत । न च विनाशहेतुसापेक्षनिवृत्तिक एव हेतुभिर्जनित इति वक्तुं युक्तम् ।
 तथाहि—यावद्विनाशहेतुसन्निधिकालस्तावत् स्थितिधर्मा भावः, अस्थितिधर्मत्वे प्रागेव 20
 निवृत्तिप्रसङ्गात् । विनाशहेतुसन्निधिकाले च स एव कियत्कालावस्थायी स्वभावो
 यः प्रथमे क्षणे आसीत्, ततो नैव निवर्त्तत कियत्कालावस्थायित्वात् । तस्मान्न
 78A विनाशहेतुसापेक्षनिवृत्तिकः कश्चिद्भावो हेतुभिर्जन्यते । अथानिवृत्तिधर्मा तस्य
 स्वभावस्तर्हि विनाशहेतुभिरपि न निवर्त्तयितुं शक्येत” [प्रमाणविनिश्चयटीका
 पृ० २८९] इति ।

१ अपेक्षितहेतवोऽपि विसभागक्षणादयोऽवश्यम्भाविनः ॥ २ कपालक्षणः ॥ ३ क्षेत्रभावमुद्धरादि ॥
 ४ मत्सिद्धेन ॥ ५ जैनं प्रति बौद्धस्य ॥ ६ विनाशस्यासत्त्वं कथयति ॥ ७ उत्पन्नस्यापि ॥ ८ यथा वाससि
 राग इति दृष्टान्त उपात्तोऽस्ति तेनैव ग्रन्थकृता ॥ ९ कारणानि ॥ १० आचार्यः ॥ ११ पक्षक्षणि-
 साधन । * अत्र “प्य” इति आद्यपाठोऽधिको निरर्थकश्च प्रतिभाति ॥ १२ * दृश्यतां पृ० १८५ पं० १७ ॥

अत्राह—

स्वहेतुभ्यस्तत्तद्वेतुयोगतस्तथा तथा परिणामिनो भावाः ।

स्वहेतुभ्य इति मृत्पिण्ड-चक्र-चीवरादिसामग्रीभ्यस्तस्य तस्य विचित्ररूपद्रव्य-
क्षेत्र-भाव-मुद्रादिहेतोः सम्बन्धेन यस्य यस्य रूपस्योत्पादका हेतवः सन्निधीयन्ते
तेन तेन नवपुराणादिना कपालादिना च रूपेण परिणमनशीला भावा भवन्ति । 5
परिणामान्तरांशात्मक एव हि भावस्य विनाशः, परिणामान्तरं च किञ्चिन्नवपुराणादि
घटादिद्रव्येष्वस्थितेऽपि प्रतिसमयभाव्यन्यान्यद्रव्यादिहेतुसन्निधानादपरापरं प्रतिसमय-
78B मुपजायते, किञ्चित् कपालादि घटादिपर्यायोच्छेदात्मकं प्रतिसमयानुपस्थायिमुद्रादि-
हेतुसन्निधानात् कालपरिवासेनोपजायते । तत्र परमार्थवेदिनां प्रतिसमयमपि घटादि-
द्रव्ये विनाशबुद्धिर्भवति, स्थूलदृशां पुनः कपालादिपर्यायोत्पादे सति । प्रतिक्षणं 10
हि सदृश-विसदृशाभिनवपर्यायोत्पादेन सर्वाण्यपि द्रव्याणि पर्यायरूपतया विनश्यन्त्येव,
केवलमावरणक्षयोपशमतारतम्येन क्वचित् कदाचित् कस्यचिद्विनाशबुद्धिरुपजायते ।
एतदुक्तं भवति—नोच्यते स्वहेतुभ्यो भावाः प्रतिक्षणविनश्वरा जायन्ते नाप्यविनश्वरा
नापि कियत्कालावस्थायिन इति । किन्त्वेतावदुच्यते—स्वहेतुभ्यो यथाहेतुसन्निधानं
नवनवरूपैः परिणामशीला भावा भवन्ति । नवनवरूपैः परिणामश्च कारणान्वय- 15
व्यतिरेकानुविधायी प्रत्यक्षसिद्धः । तैदमिन्न एव च विनाशः । एवं च व्यवस्थापिते सति
79A विनाशस्य सहेतुकता वा भवतु निर्हेतुकता वा सर्वदाप्यभवनं वा, किं तेनावयोरिति ।

अयं चात्र न्यायः—यदुत्तरसन्तानोत्पादकं तत्पूर्वसन्ताननिवर्तकम्, यदेवं न
भवति तदुत्तरसन्तानोत्पादकमपि न भवात् यथा घटः पटस्य, उत्तरसन्तानोत्पादकं
च विवादपदम्, उत्तरसन्तानोत्पादकत्वं च पूर्वसन्तानक्षणस्योत्तरक्षणार्जनकत्वे [सति 20
विनाशो]त्पादकत्वेन व्याप्तम्, तथा च पूर्वसन्ताननिवृत्तिस्तत्कृतैवेति ।

तन्न विनाशाहेतुकत्वमपि निरन्वयनाशाय ।

तैदित्युपसंहरति । हेतोर्व्याप्त्यभावादसिद्धत्वाच्चेति कारणद्वयं पूर्वोपन्यस्तमेवात्र
द्रष्टव्यम् । तस्मान्नैकान्तनित्या नाप्येकान्तक्षणिका भावा इति व्यवस्थितम् ।

१ स्वहेतुभ्यस्तत्तद्वेतुयोगतस्तथा तथा परिणामिनो भावाः ॥ २ विलम्बेन ॥ ३ उत्तरपर्याया- 25
भिन्नः ॥ ४ पूर्वस्य ॥ ५ मुद्रादि ॥ ६ कपालादिसन्तान ॥ ७ घटादिसन्तान ॥ ८ मुद्रादि ॥
९ * अत्रेदं बोध्यम्—‘जनकत्वे × उत्पादकत्वे-

न व्याप्तम् । तथा च’ इत्येवं दक्षिणभागे बहिस्तात्
Margin मध्ये पङ्क्तिद्वयमध्ये लिखितमस्ति । × एतच्च चिह्नं त्वे इत्यस्य पश्चाद् उपरिभागे लिखितमस्ति ।
× एतच्चिह्नं पाठपूरणाय हस्तलिखितादर्शेषु लिख्यते । किन्तु ग्रन्थकारेण कुतोऽप्यनवधानादिकारणेन पाठः 30
पूरितो न विलोक्यते । अतोऽस्माभिः कल्पनया कथञ्चित् पाठं पूरयित्वा ईदृशः पाठोऽत्र लिखितः । ‘जन-
कत्वेन व्याप्तम् इत्यपि पाठेन कार्यं तु सिध्यति ॥ १० तन्न विनाशाहेतुकत्वमपि निरन्वयनाशाय ॥

तदेवं निरन्वयनाशित्वमपनीय सान्वयनाशित्वसिद्धौ प्रत्यक्षमुपन्यस्यति—

सान्वयनाशित्वं चानुवृत्तव्यावृत्तवस्तुग्रहणपरिणामप्रत्यक्ष-
सिद्धम् । न हि भेदाविशेषेऽपि घट-पटादिष्विव स्थास-कोशादिषु
विलक्षणैव प्रतिपत्तिः, मृदेकत्वसंवेदनात् । न च मृदेकत्वेऽपि
स्थास-कोशादीनामेकैव संवित्तिः, आकारभेदसंवेदनात् । नापि 5
सर्वस्य सर्वत्रास्वलितः प्रत्ययो भ्रान्तः । लूनपुनर्जातकदली-
स्तम्भादिष्वपि नैकान्तानन्वयो नाशः ।

सान्वयनाशित्वं चेति । अनुवृत्तं द्रव्यापेक्षया व्यावृत्तं पर्यायापेक्षया यद्वस्तु तद्ग्रहण-
79B परिणामवता प्रत्यक्षेण सिद्धं सान्वयनाशित्वं भावानाम्, यदेव वस्तुनोऽनुवृत्तव्या-
वृत्तत्वं तदेव सान्वयनाशित्वम् । तच्च प्रत्यक्षप्रसिद्धमेव । एतदेव द्रव्ययति—न हीति ।
घटपटादिष्विति वैधर्म्यम् । वि लक्षणैव व्यावृत्तत्वग्रहणपरिणामैव प्रतीतिः । मृदेकत्वसंवेदनात्, 10
स्थास-कोश-कुड्मलादिषु हि व्यावृत्तांशवदनुवृत्तांशोऽपि मृदूपः प्रत्यक्षतः संवेद्यते ।

शङ्करनन्दनस्त्वाह—

“यथाविधोऽन्वयस्तथैवावगमोऽवगच्छंस्तद्वयवस्थानिमित्तं स्यात् । अन्वयथा-
विनाशो नित्यत्वमनेककालसम्बद्धता वाऽभिधीयते । न च तेषां प्रत्यक्षेण ग्रहणं 15
80A सम्भवति । एवं हि सम्भवेत् यदि प्रत्यक्षं वस्तु गृह्यत् कालत्रयसम्बन्धितावभासं
स्यात् । तच्च नास्ति, इन्द्रियापेक्षितया प्रत्यक्षेण वर्तमानकालसहभावित्वमात्रस्य
ग्रहणात्, इन्द्रियस्य हि भूतभविष्यतोः सम्बन्धानर्हत्वात् । तदाह—

“नार्थाभेदोऽपरं रूपं रूपात् कालद्वयानुगात् ।

तस्य नानुभवात् सिद्धिर्वर्तमानार्थसंश्रयात् ॥” [] इति । 20

तेत्रायं तावदतिप्रमेयरचनाकुशलोऽपि प्रतिवचनमेकमावाभ्यां ददतां—निरन्वय-
नाशावभासि प्रत्यक्षं केनाप्यनुभूयते वा न वा । आद्ये सकललोकानुभवैरेव प्रति-
घातः । द्वैतीयिके पुनरन्वयस्य प्रत्यक्षत्वमप्रयासमाविरास । निरन्वयनाशो ह्यन्वयस्या-
80B भावः । तदेवभासि चेत् प्रत्यक्षं नाजनिष्ट, शिष्टसिद्धं तर्हि भौरूपान्वयैवभासि ।

१ सान्वयनाशित्वं चानुवृत्तव्यावृत्तवस्तुग्रहणपरिणामप्रत्यक्षसिद्धम् ॥ २ न हि भेदा- 25
विशेषेऽपि घटपटादिष्विव स्थास-कोशादिषु विलक्षणैव प्रतिपत्तिः ॥ ३ ज्ञानम् ॥ ४
एते त्रयः पर्यायाः ॥ ५ रूपत्रयेण ॥ ६ अर्थाभेदो नित्यत्वमन्वयः ॥ ७ प्रत्यक्षात् ॥ ८ अनुभवस्य ॥
९ उत्तत्वाक्यमिदम् ॥ १० ‘४’ [=चतुर्थ्यन्तम्] ॥ ११ निरन्वयनाशावभासि ॥ १२ सत्ता ॥ १३
सत्तारूपोऽन्वयः ॥

प्रमाणेन ह्यभोवानवभासे सति भावावभासिनैव भवितव्यम् । अन्यथा हि निर्विषयतया प्रामाण्यमपज्ज्ञात्, भावाभावाभ्यां रहितस्य विषयस्यैवाभावात् । तस्मात् प्रतिसमर्थं निरन्वयनाशाभावोऽन्वयः । स च विषयवत्तया प्रामाण्यस्य व्यापनाभिरन्वयनाशानवभासिना प्रत्यक्षेण गृहीत एव, घटाभावाविषयत्वे घटविषयताया घटप्रत्यक्षस्या-
ज्यन्तसिद्धत्वात् ।

5

अथवा कृतं कुटिलभणितिभिः, अकुटिलमेवाभिधीयते । घट एवान्वयांशः, मृदद्रव्यरूपत्वात् । पर्यायानुगन्तृतया द्रव्यं ह्यन्वयांशः । तथा घट एव व्यावृत्तांशः, पर्यायरूपत्वात् । अननुगन्तृतया पर्याया एव हि व्यावृत्तांशः । एवं च घटग्रहण-परिणामवता प्रत्यक्षेणान्वयांशो व्यावृत्तांशश्च गृहीत एव, तयोर्घटस्वरूपानतिरिक्तत्वात्, तद्ग्रहणे च पूर्वकालसम्बन्धविगम उत्तरकालसम्बन्धयोग्यता च गृहीता, तयोस्तत्र सम्भवात् । उभयकालसम्बद्धता पुनर्द्रव्यरूपस्यान्वयस्य पर्यायान्तरवत् स्वगतो धर्मः, द्रव्यस्यान्वयित्वेनोभयकालसम्बन्धितासम्भवात् । न चाखिलधर्माग्रहणे छत्रस्थज्ञानानां धर्मिणो विषया न भवन्ति । ततो यदि नाम प्रत्यक्षं वस्तु गृह्यत् त्रिकालसम्बद्धताव-
भासं न भवति तथाऽप्युक्तनीत्याऽन्वयांशविषयता न विरुध्यते ।

81B

पुनरप्याह—“न रूपविशेषाविष्करणमन्तरेणास्ति प्रत्यक्षं किञ्चित् । ततः क आकारोऽन्वयस्यावभासत इति निवेद्यताम् ।” [] तत् किमाकारावभासेव प्रत्यक्षम् ? ‘ओमिति चेत्, तर्हि स्पर्श-रस-गन्ध-शब्दानां किमाकारं प्रत्यक्षमिति भवानेव निवेदयतु । तस्मादाकारासम्भवाद्विषयग्रहणपरिणाम एव ज्ञानानां सर्वत्र विषयाकारः । स चान्वयग्राहिप्रत्यक्षस्याप्यस्ति । ततो यदुच्यते—“तत्र प्रत्यक्षव्यापारेण नित्यताव्यवस्थापनम्, किन्तु प्रोतिभज्ञानादेव” [] इति, तदपाक्रियतेति यत् किञ्चिदेतदित्युपरम्यते ।

15

82A

तदेवमनुवृत्तांशस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वमुपपाद्य व्यावृत्तांशस्यापि प्रतिपादयति—
‘न चेति । एकेवाऽनुवृत्तांशग्राहिण्येव, आकारभेदसंवेदनात् । मृदेकत्वेऽपि स्वासस्यान्य
आकारो वेद्यते कोशादेश्वान्यः ।

नन्वयमनुवृत्तव्यावृत्तवस्तुग्राहिप्रत्ययो भ्रान्त एव, सर्वभावानां स्वस्वभावाव- 25

१ निरन्वयनाशानवभास इत्यर्थः ॥ २ प्रत्यक्षम् ॥ ३ व्यापिकया ॥ ४ यतः प्रत्यक्षस्य न घटाभावो विषय इति ॥ ५ अनुवृत्तव्यावृत्तांशयोः ॥ ६ अनुवृत्तव्यावृत्तांशात्मकघटवस्तुग्रहणे ॥ ७ अनुवृत्तव्यावृत्तांशात्मके वस्तुनि ॥ ८ न च वाच्यं प्रत्यक्षेण उभयकालसम्बन्धाग्रहणे धर्मिणोऽग्रहणम् ॥ ९ शङ्करः ॥ १० आचार्यः ॥ ११ शङ्करः ॥ १२ तदित्युपसंहारं बोद्धोक्तेरेव ॥ १३ प्रातिभज्ञानं चाप्रमाणं बोद्धव्यम् ॥ १४ न च मृदेकत्वेऽपि स्वास-कोशादीनामेकैव संबन्धिः ॥

30

स्थानादिति । उच्यते—नोपीति । सर्वस्य द्रष्टुः सर्वत्र देशावस्थादावस्वलितोऽनुपचरितोऽनु-
पजातप्रमाणबाधो वा प्रत्ययो भ्रान्तो वक्तुं शक्यो घटादिप्रत्ययस्यापि भ्रान्तत्वप्रसङ्गात् ।
तस्मात् प्रत्यक्षप्रमाणोपपन्नमेव वस्तुनोऽनुवृत्तव्यावृत्ताकारत्वम् । तदेव च सान्वय-
नाशित्वमतस्तदपि तैथैव ।

स्यादेवम्—लूनपुनर्जातकदलीस्तम्भ-केश-नखादिष्वप्यनुवृत्तव्यावृत्ताकारः प्रत्ययो 5
भवति, न च तेष्वनुवृत्ताकारोऽस्ति, ततश्चैतत्प्रत्ययवद् भ्रान्त एवायमिति । तदयुक्तम्,
न खल्वेकत्र भ्रान्ततायां सर्वत्रापि तथाभावः, मरीचिकायां जलज्ञानस्य भ्रान्तत्वे
सर्वत्र तथाभावप्रसङ्गात् । अपि च, कदलीस्तम्भादिष्वप्यनुवृत्तांशः परमार्थसन्नेवास्ति ।
82B तदाह—‘लूतेति । कदलीस्तम्भादीनामूर्द्ध्वभागलवनेऽप्यधोभागोऽवतिष्ठते स एव च
पुनः प्ररोहति । अतः कथञ्चित् प्राक्तना एव कदलीस्तम्भ-केश-नखादयः पश्चादपि । 10
ननु यत्र प्राचीनं रम्भास्तम्भं समूलकापं कपित्वाऽपर एव रम्भास्तम्भस्तत्र निवेद्यते
तत्रापि स एवायमिति प्रत्ययो भवति, न चात्रानुवृत्ताकारः पारमार्थिकोऽस्ति, ततो
भ्रान्त एवायमिति । सत्यमेवैतत् । किन्त्वेतद्दालम्बनेन परमार्थसन्ननुवृत्ताकारविषयोऽपि
प्रत्ययो भ्रान्त इत्येतदसाधीयः, अतिप्रसङ्गस्योदितत्वात् ।

न चायमेकान्तक्षणिकेषूपपद्यते, अनुवृत्ताकारस्यापि भावात् । 15
न चायं सदृशापरापरोत्पत्तिः, एकोऽयमिति भावात् । अन्यथा
सदृशोऽयमिति स्यात् ।

न चायमित्यनुवृत्तव्यावृत्ताकारः प्रत्ययः क्षणावस्थायिषु वस्तुषु सत्त्वपपन्नो
भवति, प्रत्ययेऽस्मिन्ननुवृत्ताकारस्यापि भावात् । क्षणमात्रावस्थायिवस्तुग्राही हि प्रत्ययो
83A व्यावृत्ताकार एव स्यात् । न चायमिति अनुवृत्ताकारो ज्ञानगतः सदृशापरापरोत्पत्तिः 20
भवतीति वक्तुं शक्यम्, एकोऽयमिति भावात्, ज्ञानगतस्य ह्यनुवृत्ताकारस्यैक एवायं
त्रिष्वपि कालेषु पदार्थ इत्येवमाविर्भावात् । अन्यथेति यदि वस्तुगतपारमार्थिकैकत्व-
निबन्धनो ज्ञानगतोऽनुवृत्ताकारो नेष्यते किन्तु सदृशापरापराक्षणोत्पादनिबन्धनस्तदा
सदृशोऽयं त्रिष्वपि कालेषु पदार्थो न पुनरेक इत्येवमनुगताकारो ज्ञानगतः स्यात् ।

१ नापि सर्वस्य सर्वत्रास्वलितः प्रत्ययो भ्रान्तः ॥ २ मृद्विषयः ॥ ३ प्रमाणोपपन्नम् ॥ ४ लून- 25
पुनर्जातकदलीस्तम्भादिप्रत्ययवत् ॥ ५ प्रस्तुतप्रत्ययः ॥ ६ लूनपुनर्जातकदलीस्तम्भादिष्वपि नैका-
न्तानन्वयो नाशः ॥ ७ भ्रान्तप्रत्ययालम्बनेन ॥ ८ न चायमेकान्तक्षणिकेषूपपद्यते अनुवृत्ता-
कारस्यापि भावात् ॥ ९ न चायं सदृशापरापरोत्पत्तिः ॥ १० अन्यथा सदृशोऽयमिति स्यात् ॥

न चैवम्, अतो न सदृशापरापरोत्पत्तितो ज्ञानेऽनुवृत्ताकारः, किं तर्हि ? वस्तुगत-
पारमार्थिकैकत्वात् ।

ननु स्वेलक्षणग्राहि निर्विकल्पकं व्यावृत्ताकारमेव । यः पुनरयमनुवृत्ताकारः
स भ्रान्तविकल्पाकारत्वादप्रमाणमेवेति न वस्तुन्यनुवृत्ताकारः संन् सिध्यतीति ।
83B नैवमनुवृत्ताकारो विकल्पः कुतो भ्रान्तः ? अविद्यमानस्यानुवृत्ताकारस्य ग्रहणादिति 5
चेत्, कुतः पुनरविद्यमानत्वं वस्तुन्यनुवृत्ताकारस्य ? त्रिकालावस्थायित्वेऽर्थक्रिया-
योगादिति चेत्, ननु त्रिकालावस्थायित्वेऽपि सहकारिजनितपरिणामविशेषात् क्रम-
योगपद्याभ्यामर्थक्रिया युज्यत एव । एवं सत्यनित्यता स्यादिति चेत्, को वै
कथञ्चित् तामपि नानुजानाति, पर्यायरूपतया तस्या अपि भावात् । तस्मादेकान्त-
नित्यत्वेऽर्थक्रियाऽयोगो न कथञ्चिन्नित्यत्वे । एवं च सत्यनुवृत्ताकारो वस्तुगतः 10
परमार्थसत्त्वेव । परमार्थसत्त्परिच्छेदकस्य च विकल्पस्याभ्रान्तत्वेन तद्वताकारोऽपि
84A प्रमाणमेवेति सिद्धं प्रत्यक्षत एव सान्वयनाशि वस्तु ।

अनुमानमप्युच्यते—पूर्वो घटक्षण उत्तरघटक्षणात् कथञ्चिदभेदी, उपादानत्वेन
कारणत्वात् । यः पुनः कथञ्चिदभेदी न भवति स उपादानत्वेन कारणमपि न भवति,
यथाऽऽलोकः । उपादानत्वं हि कार्यं कथञ्चित् स्वधर्मरोपकत्वेन व्याप्तम्, तच्च 15
सहकारिप्रत्ययानामपि प्रसङ्गादेकान्तभेदे सति न युज्यते तैस्तैर्निवर्त्तमानं स्वव्या-
प्यमुपादानत्वमपि निवर्त्तयतीति व्याप्तिसिद्धिः ।

स्यादेवम्—भेदाविशेषेऽप्युपादानस्यैवेयं प्रतिनियता स्वधर्मरोपकत्वशक्तिर्न
सहकारिणामिति । नन्वन्यव्यतिरेकाभ्यां तुल्ये सर्वेषां कारणत्वे सर्वथा भेदे वोपा-
दानस्य कथञ्चित् कार्याभेदादन्यां प्रतिनियतां शक्तिं न विद्मः । "भेद-हेतुभावो- 20
84B विशेषेऽपीयमेवोपादानस्य कथञ्चित् स्वधर्मरोपकत्वे प्रतिनियता शक्तिर्यदेतत् कथञ्चित्
कार्यादिभिन्नं न तु सहकारिण इति ।

ननु भेद-हेतुभावोविशेषेऽपि सर्वेषामुपादानस्य प्रतिनियता शक्तिर्नाभेद-
निबन्धना, किन्तु स्वकारणनिबन्धना । स्वकारणरूपादानमेव स्वधर्मरोपकमुपजनिनं

१ स्वमसाधारणं सजातीयविजातीयव्यावृत्तं ॥ २ वस्तुभूतः ॥ ३ आ[चार्यः] ॥ ४ वस्तुनः ॥ ५ क्षणि-
कतेत्यर्थः ॥ ६ अनित्यतायाः ॥ ७ विकल्पगतानुवृत्त्याकारोऽपि ॥ ८ परिणामित्वेन ॥ ९ स्वधर्मरोपकत्वम् ॥
१० एकान्तभेदात् ॥ ११ स्वधर्मरोपकत्वम् ॥ १२ * अत्र पञ्चाक्षरप्रमाणं सूक्ष्माक्षरैर्लिखितं टिप्पणमस्ति,
किन्तु पठितुं न शक्यते । केवलं भेदा इति आद्यमक्षरद्वयं कथञ्चित् पठितुं शक्यते ॥ १३ '६' [=विग्रहे
षष्ठयन्तम्] ॥ १४ उपादानम् ॥ १५ '६' [=विग्रहे षष्ठयन्तम्] ॥ 25

न सहकारिण इति । नन्वेतदस्माभिरन्यत्र स्वकारणशरणानुसरणमनुष्ठीयमानं किमिति भवतः परसम्पदुत्कर्षद्वेषिणो हृदयशूलोत्थानायापकल्पते । वयमपि ह्येवमभिधातुं समर्था यथा—तथा कृतशब्दसङ्केतस्य पुरुषस्य क्षयोपशमेन निर्विकल्पकमुपजनयते यथा सङ्केतितशब्दस्मरणनिरपेक्षमपि सविकल्पकं ज्ञानमुपजनयतीति ।

अपि चैवं कारणानुसरणे इदमपि स्यात् यथेन्द्रियाद् बोधरूपता विज्ञाने 5
85A नालयविज्ञानात् । न चाबोधरूपात् कथं बोधस्योत्पत्तिरिति वाच्यम् । यतः स्वकारणा-
न्येवात्र प्रथमर्हन्ति यैस्बोधरूपमपि बोधजननाथेन्द्रियमुपजनितम् । ननु यदीन्द्रियं
बोधरूपताकरणसमर्थं स्यात्तदा तदात्मीयोत्तरक्षणेऽपि कुर्यात् न चैवम्, अतो ज्ञायते
विज्ञानेऽपि बोधरूपता न तदुपादानेति । तदपि न, विज्ञान एव बोधजनने समर्थ-
मिन्द्रियं स्वकारणैर्जनितं नात्मीयोत्तरक्षण इत्युत्तरस्य सुलभत्वात् । इन्द्रियाभावेऽपि 10
मानसविकल्पे बोधरूपताऽस्त्येवेति चेत्, न, तत्र मनोजन्यत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् ।
विजातीयत्वाद्वा, न हीन्द्रियजा धर्मा अनिन्द्रियजे भवन्तीति ।

85B स्यादेवम्—इन्द्रियाद् बोधरूपता विज्ञानस्यैव, इन्द्रिया-ऽऽलोक-मनस्कार-विषय-
प्रभवत्वात् तेस्य । तत् कोऽयं प्रसङ्ग इति । तन्न, सामग्रीप्रभवत्वेऽपि ज्ञानस्ये-
न्द्रियाद्विषयग्रहणयोग्यतानियमस्यैवेष्टत्वात् । यदुक्तं हेतुचिन्दौ—“समनन्तरप्रत्ययाद्वि- 15
ज्ञानाच्चक्षुर्विज्ञानस्योपलम्भात्मता । तस्यैवोपलम्भात्मनः सतश्चक्षुरिन्द्रियाद्रूपग्रहण-
योग्यताप्रतिनियमः । विषयात् तत्तुल्यरूपता । इत्यभिन्नत्वेऽपि वस्तुतः कार्यस्य कारणानां
भिन्नेभ्यः स्वभावेभ्यो भिन्ना एव विशेषा भवन्ति” [हेतुचिन्दुः पृ० १०—११] इति ।

86A तस्माद्यत्र कार्यकारणयोर्भेदः प्रत्यक्षसिद्धो भवति तत्रातिप्रसङ्गपरिहार्यं कारणोप-
जनितशक्तिप्रतिनियम उपन्यस्यते । यथा भेदाविशेषेऽप्यालोकपरमाणव एव रूपज्ञानं 20
जनयन्ति, न तमःपरमाणवः । अत्र तु भेद एव सन्दिग्धः । ततोऽतिप्रसङ्गपरि-
हार्यं कारणानुसरणं यदि परं निर्गतिकत्वेन दैन्यमात्रमेवावगमयति । तस्मादु-
पादानत्वव्यापकं कथञ्चित् कार्यं स्वधर्मारोपकत्वं कथञ्चित् कार्यात् कारणस्या-
भेद एव घटते, नान्यथा ।

१ एतावता सविकल्पस्य प्रमाणं साधितमिति ॥ २ सजातीयोत्तरेन्द्रियक्षणेऽपि ॥ ३ बोधरूपताम् ॥ ४ 25
इन्द्रियम् ॥ ५ प्रसः [=प्रथमसमासः, बहुव्रीहिरित्यर्थः] ॥ ६ मानसविकल्पे ॥ ७ कारणमात्रत्वेन ॥ ८ विज्ञानस्य ॥
९ समो ज्ञानत्वेन । अनन्तरोऽव्यवहितत्वेन ॥ १० तेन अर्थेन सता तुल्यरूपता तुल्याकारता ॥ ११
* दृश्यतां हेतुचिन्दुटीकायामेतद्विवरणम्, पृ० १११ ॥

स्यान्मतिः—न कथञ्चिदभेदाभावप्रयुक्त आलोकस्योपादानतोविरहः, किं तर्हि ?
उपादानलक्षणयोगाभावप्रयुक्तः । लक्षणं चेदम्—“जनैकैराधेयैतिशयस्य कार्यस्य
समस्तविशेषैकौडीकरणसमर्थ आत्मा यस्मादुत्पद्यते तदुपादानम् । यथा चक्षुरादिभ्यश्चक्षु-
र्विज्ञानस्य समस्तोपकारमयं बोधरूपत्वं समनन्तरप्रत्ययादुत्पन्नमिति तदुपादानम्”

86B [] इति ।

5

अत्राप्युच्यते—उपादानलक्षणयोगविरहमप्यालोकस्य कथञ्चिदभेदाभावादेवाव-
गच्छामः । अन्यथा तुल्येऽपि कारणत्वे किमिति समस्तविशेषैकौडीकरणसमर्थ आत्मा
कार्यस्य विवक्षितक्षणादेव भवति, नान्यस्मात् ?

एवं चानेनोऽप्युपादानलक्षणेन न दोषः—“अवस्थाभेदेऽपि यदेकाकारपरा-

१ ज्ञानं प्रति ॥ २ हेतुभिः ॥ ३ उत्पादितातिशयस्य ॥ ४ विषयपरिच्छेदतुल्याकारतादयो विशेषाः ॥ 10
५ जनकेभ्यः ॥ ६ आधेयतिशयस्य जायमानस्येति शेषः ॥ ७ विषयाद् विषयाकारता, इन्द्रियात् तद्ग्रहण-
परिणामतादि ॥ ८ इन्द्रियादीनाम् ॥ ९ बोधरूपतास्वभावः ॥ १० पूर्वलक्षणम् अर्चटकृतम्, इदं तु
अन्येन ग्रन्थकृता कृतम् ॥ * अत्रेदं बोध्यम्— अत्र टिप्पणकर्तुः किञ्चिदनवधानं संजातमिति प्रतीयते ।
वस्तुतः ‘पूर्वलक्षणमन्येन ग्रन्थकृता कृतम्, इदं तु अर्चटेन कृतम्’ इति टिप्पणं समीचीनं भाति
अत्र । यत् इदं लक्षणम् अर्चटकृतायां हेतुविन्दुटीकायामुपलभ्यते, पूर्वलक्षणं तु हेतुविन्दुटीकायां 15
नोपलभ्यते । हेतुविन्दुटीकायामीदृशोऽत्र पाठः—

“नन्वेकस्याः सामग्र्या अनेकस्य भावे सामग्र्यन्तरजन्येभ्यो भवतु भेदः, परस्परतस्तु कथम् ? । तदत्र-
हेतुज्वादि भावास्तदत्रापि इष्यन्ते । तत्र यदा चक्षुरूप-मनस्कारेभ्यो विज्ञानजन्म तदा चक्षुरूपक्षणयोरपि
भावाद् विज्ञानेनाभिन्नहेतुज्वात् तयोर्विज्ञानात्मता, विज्ञानस्य वा तद्रूपता कथं न प्रसज्येत ? । आह च—

“तदत्रापि भावास्तदत्रापि हेतुजाः ।

20

तद्रूपादि किमज्ञानं विज्ञानाभिन्नहेतुजम् ॥” [प्रमाणवा. २.२५१] इति ।

नैष दोषः । तेषां यथास्वं स्वभावभेदेन निमित्तोपादानतया तदुपयोगात् । मनस्कारो हि विज्ञानस्यो-
पादानकारणम् । चक्षुषस्तु स्वविज्ञानजननयोग्यस्य जन्मनि सहकारिकारणम् । एवमितरत्रापि यथायोगं
वाच्यम् । ततोऽन्यादृशी सामग्री चक्षुःक्षणस्य जनिका, अन्यादृशी य विज्ञानादेरिति तद्वैलक्षण्यादेव
कार्याणां वैलक्षण्यम् ।

25

स्यादेतत्—सर्वेषामन्वयव्यतिरेकावनुविधीयेते तदा चक्षुरादिलक्षणैरिति कुतोऽयं भेदः—इहोपादान-
भावेनेदमुपयुज्यते, अन्यत्र तु सहकारिभावेनेति ? । बोधरूपतादेरनुकाराननुकाराभ्यां तद्भावे व्यभि-
चाराव्यभिचारतश्च । तथाहि—विज्ञानं मनस्कारस्य बोधरूपतामनुकरोति, न चक्षुरादेर्जडादिभावम् ।
एवमन्यदपि प्रत्येयम् । नियमेन च विज्ञानमात्रभावे समनन्तरप्रत्ययस्य व्यापारो न चक्षुरादेः । चक्षुःक्षणान्तरो-
दये च पूर्वभाविनश्चक्षुषो न स्वविज्ञानयोग्यताहेतोः समनन्तरप्रत्ययस्य । एवं रूपस्यापि वाच्यम् । तस्माद- 30
वस्थाभेदेऽपि यद् एकाकारपरामर्श(श)प्रत्ययनिबन्धनतया स्वसन्ततिपतितकार्यप्रसूति-
निमित्तं तद् उपादानकारणम् । यत् सन्तानान्तरे प्रागवस्थापेक्षविशेषोदयनिबन्धनं तत् सहकारि-
कारणम् । सा चेयं भावानां स्वहेतुपरम्परायाता प्रकृतिर्यया किञ्चित् कार्यं स्वसन्तानव्यवस्थानिबन्धनं जनय-

मर्शप्रत्ययनिबन्धनतया स्वसन्ततिपतितकार्यप्रसूतिनिमित्तं तदुपादानकारणम्” [हेतु-
विन्दुटीका पृ० ९५] इति । यतो यद्येकः परामर्श एकत्वबुद्धिस्तदा सा कथञ्चिदेकत्व-
नान्तरीयिकैव । अथ सदृशस्तादृशो वा प्रत्ययः, सोऽसिद्ध एव, पूर्वोत्तरक्षणयोरे-
कत्वसंवेदनेन सदृशादिप्रत्ययस्यासंवेदनात् । न खलु बहुषु घटेष्विव तयोः सदृश-
बुद्धिरुन्मीलति । तस्मादनुमानतोऽपि सान्वयनाशित्वं भावेषु प्रसिध्यति ।

तदनुभवसिद्धोत्पादव्यय-ध्रौव्यसमुदयः कायः । न चैवं
विरोधः, असम्भवात् । तथैव प्रमाणभावाच्च । प्रमाणानुपपत्तिर्हि
विरोधलक्षम् ।

तदित्युपसंहरति । अनुभवः प्रत्यक्षम् । एतावता चोत्पादव्ययध्रौव्यात्मकत्वं
सतो लक्षणमुक्तम् । न चैवमिति, नैवैवमेककालमेकत्रोत्पादव्ययध्रौव्याणि विरुध्यन्ते,
असम्भवाद् विरोधस्याघटनात् । वस्तूनां विरोधो हि परस्परभावस्वरूपत्वं वा स्वरूपसत्त्वा-
सत्त्ववत्, परस्परभावापादकत्वं वा शीतोष्णस्पर्शवत्, परस्परभाववत्त्वं वा दण्डित्व-
कुण्डलित्ववदिति त्रयी गतिः । तत्र नादिमस्य सम्भवः, एकान्तनित्यत्वानित्यत्वयोरेव
तद्रूपत्वात् । कथञ्चिन्नित्यत्वानित्यत्वयोश्चाभ्युपगमात्, तयोश्च परस्परभावरूपत्वा-
भावात् । अन्यथा कथञ्चिच्चव्याघातः ।

यदि हि कथञ्चिन्नित्यत्वस्य कथञ्चिदनित्यत्वमभावः स्यात् तदा कथञ्चि-
न्नित्यत्वं सर्वत्र सर्वदा सर्वथा तत्परिहारेणावतिष्ठेत् । न हि भावः स्वाभावेन सह
कचिदपि कदाचिदपि लेशतोऽपि सम्भवति । एवं च कथञ्चिन्नित्यत्वस्य कथञ्चिच्चं
व्याह्रयेत्, सर्वथाप्यनित्यत्वासम्भवेन सर्वथा नित्यत्वस्य भावात्, सर्वथाप्यपरित्यक्ता-

न्यपरं च सन्तानान्तरव्यपदेशनिबन्धनमिति । तस्या एव सामग्र्या अवान्तरविशेषकृतत्वाच्च रूप-विज्ञानक्षणानां
परस्परतो वैलक्षण्यं न विरुध्यते ।” इति हेतुविन्दुटीकायां पृ० ९४-९५ ॥

११ वक्ष्यमाणेन ॥ १२ पूर्वं घटज्ञानं पश्चात् पटज्ञानमित्येवमवस्थाभेदेऽपि परं सर्वत्र ‘ज्ञानं ज्ञानम्’ इति
प्रत्यय एको यस्मादुपजायते तदुपादानम्, तत्प्राचीनो ज्ञानक्षण एव ॥ १३ * “उक्तयोर्लक्षणयोराद्यं लक्षणं
दुर्वोचत्वादुपसंहारव्याजेन स्पष्टयन्नाह-तस्मादिति । स्वसन्ततिव्यवस्थैव कुतो येन तत्पतितकार्यप्रसूतिनिमित्तं
ज्ञातव्यमित्यपेक्षायां योज्यं यदेकाकारेति” इति पण्डितदुर्वेकमिश्रविरचिते हेतुविन्दुटीकालोके पृ० ३३३ ॥

१ ज्ञान ॥ २ ‘६’ [=विग्रहे पष्ठयन्तम्] ॥ ३ त्रिस ॥ * अत्र त्रिसमासः=तृतीयः समासः, तत्पुरुष
इत्यर्थो विवक्षितो भाति ॥ ४ आचार्यः ॥ ५ अत्र विकल्पद्वयम्-किमेकः परामर्श एकत्वबुद्धिरुच्यते, किं वा
सदृशस्तादृशो वेति ॥ ६ तदनुभवसिद्धोत्पादव्ययध्रौव्यसमुदयः कायः ॥ ७ न चैवं विरोधः ॥
८ स्वरूपसत्त्वमसत्त्वाभावरूपम् ॥ ९ परस्परभावरूपविरोधरूपत्वात् ॥ १० कथञ्चिदनित्यत्वपरिहारेण ॥ ११
पदार्थः ॥ १२ स्वरूपासत्त्वेन ॥ १३ ननु कथञ्चिन्नित्यत्वं कथञ्चिदनित्यत्वपरिहारेण स्यात्पत्ति को दोष
इत्याशङ्क्याह-एवमिति ॥

नित्यत्वस्यैव नित्यत्वस्य कथञ्चिदुपत्वात् । एवं कथञ्चिदनित्यत्वमप्यवधीकृत्य कथञ्चिच्चव्याघातः प्रसजनीयः ।

कथञ्चिन्नित्यत्वमेव दुर्घटं विरोधादिति चेत् । न । विरोधस्य द्विष्टत्वात् । कथञ्चिन्नित्यत्वस्य ह्यन्येन विरोधो विमर्शनीयः, यथा शीतस्योष्णेन । तत्र कथञ्चिन्नित्यत्वस्य किमेकान्तानित्यत्वेन विरोध उत कथञ्चिदनित्यत्वेनेति पूर्वकमेवावर्त्तते । तत्र चोक्तम् । 5

88A स्यादेतत्-नित्यत्वस्य कथञ्चिच्चविशेषणमेव विरुध्यत इति । एवं तर्हि स्यात्-कथञ्चिदादिपदानामकृत्स्नवाचिनां प्रयोग एव त्वया प्रत्याख्यायत । तथा च किञ्चिद् भुक्तं किञ्चित् पीतं किञ्चिन्मधुरमित्येदपि न स्यात् । भोजनादेः स्तोकत्वाददोष इति चेत् । तर्हि नित्यत्वादेरपि स्तोकत्वादेव तथाभावोऽस्तु । न हि 10 नित्यत्वादिभिः स्तोकैर्न भाव्यमिति नियमोऽस्ति । नित्यत्वादेश्च कथञ्चिच्चं स्तोकत्वमुच्यते । ततः स्तोकवाचिनः 'कथञ्चित्'पदस्य नित्यत्वादिपदैर्न विरोधोऽस्ति, अर्थानामविरोधात् । तद्द्वारेणैव च शब्दानां विरुद्धत्वात् ।

स्यादेवम्-परिपूर्णपेक्षः स्तोकशब्दः सम्बन्धिशब्दत्वात्, कथञ्चिच्छब्दश्च स्तोकशब्दार्थः । न च कचिदपि नित्यत्वमनित्यत्वं वा परिपूर्णमस्ति, सर्वस्यापि कथञ्चिन्नित्यान्नित्यरूपत्वात् । ततः परिपूर्णस्यावधेरभावेन कथञ्चिच्छब्दस्य प्रयोग एव न 15 प्राप्नोतीति । तन्न । नियमाभावात् । अन्यथा तत्त्वध्वनेरप्रयोगप्रसङ्गः, अतत्त्वस्य परमार्थसतः कस्यचिदप्यभावात् । यथा चैकान्तनित्यत्वानभ्युपगमेऽप्येकान्तक्षणिक-प्रयोगः, एकान्तक्षणिकानभ्युपगमे एकान्तनित्यप्रयोगो वा । न चैकान्तक्षणिकं किमप्यस्ति, प्रदीप-बुद्ध्यादेरपि परैः क्षणमात्रावस्थायित्वस्यानभ्युपगमात् । परस्परि- 20 कल्पितापेक्षया न दोष इति चेत् । साऽर्त्रापि न किमस्ति । तस्मात् परिपूर्णनित्यत्वाभावेऽपि कथञ्चिदादिपदप्रयोगो न विरुध्यते । तथा च नित्यत्वस्य कथञ्चिच्च-विशेषणमविरुद्धम् । तस्मान्नादिमः पेक्षः सम्भवी ।

परस्परभावापादकत्वमप्यसम्भवि, कथञ्चिच्चव्याघातप्रसङ्गात् । कथञ्चिदनित्यत्वाभावापादकत्वेन कथञ्चिन्नित्यत्वस्यैकान्तत्वप्रसङ्गात् । 25

१ परस्य वक्तव्यम् ॥ २ स्तोकादिभिः परिपूर्णपेक्षया भाव्यमिति नियमाभावात् ॥ ३ अतत्त्वपरिहारेण तत्त्वं व्यवस्थितम् । अतत्त्वं च पारमार्थिकं नास्ति त्वन्मते इति तत्त्वध्वनेरप्रयोगः प्राप्तः । अतत्त्वे च पारमार्थिके सप्तदशः सप्तमो वा पदार्थः स्यादिति ॥ ४ बौद्धं प्रति ॥ ५ नैयायिकं प्रति ॥ ६ किन्तु द्वित्रिंशत्तावस्थायित्वं मतम् ॥ ७ बौद्ध ॥ ८ जैनमते । परैर्हि एकान्तनित्यता एकान्तक्षणिकता चाङ्गीकृतास्ति । तदपेक्षया स्तोकादिपदोपपत्तिः ॥ ९ विरोधः ॥ १० पूर्व साधितं कथञ्चित्वम्, तस्मिन् साधिते इदं पठितम् ॥ 30

नापि तृतीयः सम्भवी, कृतकत्वानित्यत्वादेरपि परस्पराभाववच्चेन विरोधित्व-

89A प्रसङ्गात् । प्रकारान्तरं चाऽसम्भवादेव प्रत्याख्यायत ।

नन्वस्त्यनुपलम्भो नाम तुरीयः प्रकारः । न हि कथञ्चित्त्रित्यत्वाद्युपलभ्यत
इति । न । असिद्धत्वात्, पूर्वपर्ययैर्विनाशिनो द्रव्यत्वेनानुयायिनो घटादेः प्रत्यक्षत
एवोपलम्भात् । एवं भेदाभेदा-भिलाप्यत्वानभिलाप्यत्व-सामान्यविशेषात्मकत्वादीनामपि 5
विरोधपरिहारो विमर्शनीयः ।

सदसद्रूपतयोः पुनर्विरोधश्चैव नास्ति । घटरूपसत्त्वं हि स्वाभावेनैव विरुध्यते, न पुनः
पटरूपसत्त्वाभावेन । ततो यदि घटः स्वरूपेण संस्तदानीमपि पररूपेणासंश्र भवेत् किं
89B नाम विरुध्येत? आत्मन एव भावाभावयोर्विरोधात्, भावाभावमात्रयोः पुनर्विरोधे सर्वं
सर्वात्मकं स्यात् । तच्च प्रत्यक्षेणैव बाध्यते । तस्मात् स्थितमेतत्-ये परस्पराभावरूपाः 10
परस्पराभावापादका वा तेषां विरोधो यथा स्वरूपसत्त्वभावाभावयोः शीतोष्णयोर्वा, न चैवं
कथञ्चित्त्रित्यत्वानित्यत्वादय इति विरोधासम्भवः । तथा चास्माभिरेवान्यत्रोक्तम्-

“निर्जाभिधेयप्रतिघातशङ्कया कथञ्चिदादीनि पदान्यपि स्वतः ।

निवेशयन्त्यर्थगणे विरोधिनः प्रसह्य सत्त्वप्रभृतीन् गतक्रमम् ॥१॥

कथञ्चिदर्थो हि सदाद्यपूर्णता विहन्यते सा प्रतियोग्यनाश्रितौ ।

विधिनिषेधेन सहस्थितौ स्थितस्ततो विरोधः परिपूर्णता यदि ॥२॥”

[] इति ।

तदयं प्रमाणार्थः-ययोरविरोधस्तयोर्युगपदेकत्राप्यवस्थानं यथा रूपरसगन्ध-
स्पर्शानामुपादानसहकारित्योर्वा । अविरोधश्च स्यात्कारलाञ्छनयोर्नित्यत्वानित्यत्वयो-
90A र्भेदाभेदयोरभिलाप्यत्वानभिलाप्यत्वयोः सामान्यविशेषात्मकत्वयोः सत्त्वासत्त्वयोर्वेति । 20
ततो विरोधासम्भवादुत्पादव्ययध्रौव्याणां युगपदेकत्रावस्थानं न विरुध्यते ।

तथैवेति न केवलं विरोधासम्भवादेकत्रैककालं उत्पादव्ययध्रौव्याणि न विरुध्यन्ते
तथा तथैव प्रमाणस्य प्रत्यक्षादेरुत्पादाच्च । “हिर्यस्मात् प्रमाणेन प्रत्यक्षादिनाऽनुपपत्तिर-
नुपलम्भो यस्तद् विरोधस्य लक्ष्म लक्षणम्, न हि विरोधो नाम पारमार्थिकः
कस्यचित् केनापि सहास्ति । किन्तु यो यथा येन सह प्रत्यक्षादिना नोपलभ्यते 25
90B स तथा तेन सह विरुद्ध इति लोके व्यवह्रियते । यदाह-

१ सदृशपरिणामः ॥ २ विदृशपरिणामः ॥ ३ स्वरूपस्य ॥ ४ परस्परं पदार्थानां विलक्षणोपलक्षणात् ॥
५ ‘कथञ्चित्’पदस्य इदमेवाभिधेयं यद् युगपद् द्वावर्थौ ब्रूत इति ॥ ६ कर्तृणि ॥ ७ युगपत् ॥ ८ ‘६’
[=विग्रहे पठ्यन्तम्] ॥ ९ सहभावे ॥ १० नैवाधिकं प्रति ॥ ११ तथैव प्रमाणभावाच्च ॥ १२
प्रमाणानुपपत्तिर्हि विरोधलक्षम् ॥

“दृष्टेत्वाच्च विरोधोऽपि कथ्यते युक्तिशालिभिः ।

विरोधोऽनुपलम्भो हि यतो जैनमते मतः ॥” [] इति ।

अतश्चैकत्रैककालमुत्पादव्ययध्रौव्याण्यपि प्रमाणेन तथैवोपलभ्यमानान्यविरोधीनि, विरोधलक्षणस्य प्रमाणानुपलम्भस्य तेष्वभावात् । अपि चैकनिमित्तानां स्यादपि विरोधसम्भावना, उत्पादादयश्च भिन्ननिमित्ताः । पूर्वपर्यायस्य हि व्ययः । उत्तर- 5 पर्यायस्योदयः । द्रव्यस्यानुयायिनो ध्रौव्यम् । ततः कुतोऽत्र विरोधसम्भावना ।

अविकलकारणस्य भवतोऽन्यभावेऽभावगतिः प्रमाणेन सहावस्थानानुपपत्तेरन्या का ?

शीतोष्णयोरपि प्रमाणानुपपत्तिलक्षणं विरोधं घटयति—अविकलेति । अविकलानि 91A समग्राणि कारणानि यस्य शीतादेः स तथोक्तः, भवतः परिणामान्तरेणोत्पद्यमान- 10 स्याऽन्यभावेऽन्यस्योष्णादेः सन्निधाने सति अभावगतिः शीतादेः सजातीयपर्यायपरिणामापरिच्छित्तिः प्रमाणेन सहावस्थानानुपपत्तेरन्या का ? न काऽपीत्यर्थः । अयमेव हि शीतस्योष्णेन सह विरोधो यदस्योष्णसन्निधाने सजातीयपर्यायैः परिणतिः प्रत्यक्षतो नोपलभ्यत इति । तस्मात् प्रमाणानुपपत्तिरेव सर्वत्र विरोधलक्षणम् । तच्चोत्पादादिषु नास्ति, प्रत्यक्षत एवैषामेकत्रैवोपलम्भात् । 15

उत्पादादीनामविरोधाय युक्त्यन्तरमप्युपन्यस्यति—

स्यादपि सदैव पृथगाश्रयोपलब्धानामेकाश्रययोजनायां विरोधसम्भावना । न चोत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणि सदा परस्पранुवेधेन पृथगाश्रयोपलब्धानि ।

स्यादपीति । ये हि सदैव सर्वैरपि पृथगाश्रया एवोपलभ्यन्ते ते यदा केना- 20 प्येकाश्रयाः क्रियन्ते तदा भवेदपि विरोधसम्भवा यथा शीतोष्ण-छायातपादीनाम् । 91B न चोत्पादव्ययध्रौव्याणि सदा सर्वकालं परस्पранुवेधेनान्योन्यानुप्रवेशेन, परस्परं कथञ्चित्तादात्म्येनेत्यर्थः, पृथगाश्रयोपलब्धानि, न खलु तदस्ति किञ्चिदपि वस्तु यत्र केवल उत्पादो व्ययो ध्रौव्यं वा व्यवस्थितं येनामीषामेकाश्रयीक्रियमाणानां विरोधः

१ एकत्रैव विरुद्धयोर्धर्मयोर्दृष्टत्वात् ॥ २ द्रव्ययोरपि ॥ ३ अविकलकारणस्य भवतोऽन्यभावेऽभाव- 25 गतिः प्रमाणेन सहावस्थानानुपपत्तेरन्या का ? ॥ ४ अज्ञानम् ॥ ५ स्यादपि सदैव पृथगाश्रयोपलब्धानामेकाश्रययोजनायां विरोधसम्भावना ॥ ६ न चोत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणि सदा परस्पранुवेधेन पृथगाश्रयोपलब्धानि ॥ ७ कृत्वा । सर्वकालं परस्पранुवेधाद्धेतोः ॥

सम्भाव्यते । किन्त्वमी सर्वदा संलुलितत्वेनाभिन्नाश्रया एव, ततः कुतो विरोध-
सम्भावना स्यात् ।

स्यान्मतम् — अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकव्यवच्छेदेनान्यविधानात् कथमेकत्र
सम्भवः । अनित्यत्वव्यवच्छेदेन हि नित्यत्वं विधीयते, तद्व्यवच्छेदेन चानित्यत्वम्,
परस्पराभावरूपत्वात् । ततो यत्र यत्प्रकारव्यवच्छेदेन यदितरप्रकारव्यवच्छेदो न तत्र
तदानीमेव व्यवच्छिद्यमानप्रकारसम्भवः, यथाऽऽतपव्यवच्छेदेनावच्छिद्यमानायां कचिदेशे
92A छायायाम्, अन्योन्यव्यवच्छेदेन चावच्छिद्यते वस्तुनि नित्यत्वमनित्यत्वं वेति नैक-
त्रैकदोभयसम्भव इति । अत्राह—

अत एव नैकव्यवच्छेदेनापरपरिच्छेदः । यत् पुनरुभयांशा-
र्पणया एकशब्देन वस्तुस्वरूपानभिधानं तत्रापराध्यति क्षयोपशमः । 10
तन्नोत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणां युगपद्भावेऽपि विरोधः ।

अत एवेति । यत एव परस्परानुवेधेन न पृथगाश्रयोपलब्धान्युत्पादव्ययध्रौव्याणि
तत एव नैकव्यवच्छेदेनापरपरिच्छेदः । प्रत्यक्षं हि वस्तुनि प्रवर्तमानं नान्योन्यव्यवच्छेदेन
नित्यतामनित्यतां वा परिच्छिनत्ति, किन्तुभयमप्यव्यवच्छेदेन, स्यान्नित्यतया वस्तुनः
परिच्छेदात् । यत्रापि क्वचित् कस्यचित् कुशास्त्राहितापसंस्कारस्य केवलनित्यता- 15
ऽनित्यतावसायि प्रत्यक्षमुदयते तत्रापि द्वितीयां शाक्षेणेनाप्रतिषेधेन वेति न कस्यचिदपि
92B प्रत्यक्षं वस्तुन एकान्तेन क्षणिकत्वमक्षणिकत्वं वा परिच्छिनत्ति, किन्तु युगपदुभयमेककं
वाऽन्याक्षेपाप्रतिषेधाभ्याम् । ततोऽन्यव्यवच्छेदेन नित्यानित्यतयोः परिच्छेदोऽसिद्धः ।
अत एव परस्पराभावरूपत्वमप्यसिद्धमेव, परस्पराव्यवच्छेदेन परिच्छेदात् ।

स्यादेवम्—यौ परस्परपरिहारवन्तौ न तावेकाश्रयौ यथा भावाभावौ, परस्पर- 20
परिहारवत्यौ च नित्यतानित्यते । तदयुक्तम् । परस्परपरिहारस्यैवानयोरसिद्धत्वात् ।
न खलु कचिदपि केवला नित्यताऽनित्यता वा सिद्धास्ति, कथञ्चित्तादात्म्येनाश्रय-
पार्थक्यायोगात् । ननु नित्यत्वमनित्यत्वं वा परमार्थसदेव । यच्च परमार्थसत् तस्य
क्वचिद्वस्तुन्यभावो यथा नीलस्य पीते । तदनयोरपि क्वचिद्वस्तुन्यभावेन भाव्यमिति ।
93A तदपि न । नियताकारस्यैव परमार्थसतोऽन्यत्राभावात् । नित्यतानित्यते चानियता- 25
कारे, सर्वत्र सर्वदा भावात् । अयमर्थः—तद्वस्त्वेव न भवति यत्र युगपन्नित्यता-
नित्यते न स्तः, उभयाङ्कितत्वात् सर्वस्य वस्तुविचारस्य । ततः क्व वस्तुनि नित्यता-

ऽनित्यतयोरभावः स्यात् । अनियताकारत्वाच्चानयोरविरोधः । नियताकारस्यैव कस्य-
चित् केनचित् सह विरोधात् ।

स्यान्मतिः—एकव्यवच्छेदेनान्यपेरिच्छेदो मा भूत्, अभिधानं पुनरस्ति, अनित्यता-
व्यवच्छेदेनैव नित्यशब्देन नित्यताया अभिधानात् । अन्यथा तदुच्चारणवैयर्थ्यप्रसङ्गः ।
तत एकशब्देन युगपन्नित्यता-ऽनित्यतयोरभिधाना[न]नैकत्र सहावस्थानमिति ।

5

अत्राप्याह—यत् पुनरिति नित्यानित्यात्मके वस्तुस्वरूपे नित्यानित्योभयविवक्षया
93B यदेतदेकेन विशेषाभिधायिना शब्देनानभिधानं तत्रापराध्यति क्षयोपशमो न विचारकः, क्षयोप-
शमाधीना हि सर्वाः शब्दप्रवृत्तयः । स च क्षयोपशमो नास्ति येन युगपन्नित्यतानित्यतोभया-
भिधायी विशिष्टः शब्दो जन्यते । ततो युगपदेकशब्दानभिधानेऽपि न नित्यता-
ऽनित्यतयोर्वस्तुन्यभावः । अत एवान्यव्यवच्छेदेनान्याभिधानमप्यसिद्धम् । क्षयोपशम- 10
सङ्केतैर्वशाद्धि नित्यशब्दः स्वार्थमात्रमभिधाय विरमति । न खलु बीजमङ्कुरं जनयतीत्युक्ते
सहकारिभावेनानङ्कुरजननं व्यवच्छिद्यते । या पुनरियमन्यव्यवच्छेदप्रतीतिः सा नित्यत्व-
मात्राभिधानसामर्थ्यनिबन्धना, शब्दो हि यदा नित्यत्वैकाभिधानसमर्थो नित्यत्वमेव
94A केवलमभिधाति तदाऽनित्यत्वं व्यवच्छिन्नचीति प्रतीयते । एवं चोच्चारणवैयर्थ्यमपि नास्ति,
स्वार्थाभिधानमात्रेण चरितार्थत्वात् । तस्मात् प्रमाणानुपपत्तिरेव विरोधो नान्यः, सा 15
चोत्पादव्ययध्रौव्याणां युगपदेकत्र भावेऽपि नास्तीति सर्वं सुस्थम् । तदित्युपसंहरति ।

अत एवैकं सदसद्रूपमपि, स्वरूपाद्यैः सत् पररूपाद्यैरसत् ।
अन्यथा प्रतिनियतरूपाद्येव न स्यात् ।

अत एवेति । यत् एवोत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणां युगपदेकत्र न विरोधस्तत् एवैकं
सदसद्रूपमपि न विरुध्यते । एकं सत् कथं सदसद्रूपमिति चेत् । उच्यते—स्वरूपाद्यैरिति । 20

आद्यशब्दाभ्यां क्षेत्र-भावादिग्रहः । घटः स्वरूपतः पार्थिवत्वेन सन्, नावादित्वेन ।
94B क्षेत्रतोऽनित्यत्वेन, न पाटलिपुत्रकत्वेन । भावतः श्यामत्वेन, न रक्तत्वादिना ।

अन्यथेति यदि पररूपाद्यैरसत्त्वं नेष्यते तदा वस्तु प्रतिनियतरूपाद्येव न स्यात् ।
यदि हि घटः पटरूपाद्यैरपि सन्निष्यते तदा यदेतदस्य प्रत्यक्षसिद्धं प्रतिनियतं 25
पृथुघ्नोदरादिरूपं विवक्षितक्षेत्रभावित्वं श्यामवर्णत्वं च तन्न स्यात्, किन्तु सर्वापर-
द्रव्यरूपोदिः स्यात् ।

१ ज्ञानं मा भूत् । शब्दोऽस्त्येव ॥ २ शब्दः ॥ ३ सामान्यशब्देस्तु वस्तु-पदार्थादि[भि]रभिधानमस्ति ॥ ४
यत् पुनरुभयांशार्पणया एकशब्देन वस्तुस्वरूपानभिधानं तत्रापराध्यति क्षयोपशमः ॥ ५
ओस् ॥ * षष्ठीद्वित्रचनान्तं विग्रहे, क्षयोपशम-सङ्केतयोर्वशादित्यर्थः ॥ ६ विजातीयकावैध्वपि सहकारिभावेन
कारणत्वात् ॥ ७ तन्नोत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणां युगपद्भावेऽपि विरोधः ॥ ८ अत एवैकं सदसद्रूप- 30
मपि ॥ ९ स्वरूपाद्यैः सत् पररूपाद्यैरसत् ॥ १० अन्यथा प्रतिनियतरूपाद्येव न स्यात् ॥
११ सर्वक्षेत्रसर्वश्यामवर्णादयः ॥

न च स्वरूपादिसत्त्वमेव विशिष्टं पररूपाद्यसत्त्वम्, अपरा-
सत्त्वाभावे वैशिष्ट्यस्यैवाभावात् ।

स्यादेवम्—यदेव स्वप्रतिनियतै रूपादिभिर्वस्तुनः सत्त्वं तदेव पररूपादिभिर-
सत्त्वम् । न खलु स्वरूपादिसत्त्वं पररूपाद्यसत्त्वं च द्वयमस्ति, किन्तु विशिष्टं स्वरूपा-
दिसत्त्वमेवैकमस्ति । तत् कस्य केनाविरोधश्चिन्त्यत इति ।

5

95A तन्न । यस्मान्नै च स्वरूपादिसत्त्वमेव विशिष्टं पररूपादिभिरसंसृष्टं पररूपाद्यसत्त्व-
मिति वक्तव्यम्, अपरेषां रूपादीनां यदसत्त्वं तस्याभावे स्वरूपादिसत्त्वस्य वैशिष्ट्यस्यैवा-
भावादघटनात् । यदि हि स्वरूपादिभिः सत्त्वं पररूपाद्यसंसृष्टत्वनिरपेक्षमेव पररूपाद्य-
सत्त्वमुच्यते तदा तथाभूते पररूपाद्यसत्त्वे सत्यपि पररूपादिभिः सत्त्वं प्राप्नोति,
पररूपाद्यभावान्नैवच्छिन्नेन रूपादिमात्रेण सत्त्वाभ्यनुज्ञानात्, पररूपादीनामपि रूपादि- 10
मात्रत्वानतिक्रमात् । अथ पररूपाद्यसंसृष्टं स्वरूपादिसत्त्वं पररूपाद्यसत्त्वमुच्यते । एवं
तर्हि यत इदं स्वरूपादिसत्त्वं पररूपादिभिरसंसृष्टमुच्यते स स्वगतो रूपविशेषः स्वरू-
पादिसत्त्वस्यैष्टव्यः । स चास्माकं पररूपाद्यसत्त्वमुच्यते । स्वरूपादिसत्त्वमपि स्वकारणै-
र्वस्तुनः प्रतिनियतं तदा जनितं स्यात् यदि पररूपाद्यसत्त्वमपि जनितं स्यात् । 15
ततः स्वरूपादिसत्त्वमेव प्रतिनियतमुच्यमानं पररूपाद्यसत्त्वमपरं परमार्थसदाकर्षति । 15

अर्चटस्त्वाह—“व्यतिरिक्तमपि भावांशाभावांश्मिच्छता भावांशः स्वभावेनाऽ-

१ न च स्वरूपादिसत्त्वमेव विशिष्टं पररूपाद्यसत्त्वम् ॥ २ अपरासत्त्वाभावे वैशिष्ट्यस्यै-
वाभावात् ॥ ३ ऽनविशिषे तेन ? ॥ * अत्र ‘अविशेषितेन’ इति आशयः समीचीनः प्रतीयते, अतः
‘अन्’ इति ‘अविशेषे’ वर्तते, तेन अविशेषितेन इति ग्रन्थकृतोऽभिप्रायो भाति ॥ ४ * अस्य अर्चटग्रन्थस्य
पठितदुर्वैकमिश्रचरिता व्याख्या-

20

“ननु च तस्यासंकीर्णरूपता [न] स्वतः, किं त्वभावांशसदभावात् । तत्कथमेवमभिधीयत इत्याशङ्क्य
कारणमाह—तथाहीत्यादि । अन्यथा तस्य पररूपमिश्रताप्रकारेण । स एवाभावांशः पराभावो न सिद्ध्येत्
परात्मवदिति भावः । अत्रैवाभ्युच्यते हेतुमाह न चेति । सा संकीर्णरूपता, कथं न युक्तिमतीत्याह—स्वहेतुबलेति
स्वहेतुबलायातस्य तद्धेतुभावेन विशेषणम् । योगपरिवर्जने तस्यायोगात् । तेन वस्तुनेति सामर्थ्यात् ।

ननु तेन तस्य संकीर्णरूपस्य विनाश[ने] पराभावेन सर्वेषामेव भावानामुदयक्षणादूर्ध्वमभावादभावैक- 25
रसं जगत् स्यादिति प्रसंजयितुं युक्तं, न भू(तु) तेन संकीर्णरूपविनाशेन(शने) वरं स्वहेतोरेवासंकीर्ण-
रूपाणामुदयोऽस्तिवति । सत्यम् । यथाश्रुतिः(ते) स्यादेव दोषः । केवलमस्य तात्पर्यार्थबोधे यत्नः करणीयः ।
इह खलु भावानां क्षणभङ्गित्वेऽपि सदृशापरापरक्षणोदयाद्वस्तुसन्तानविषया प्रतीतिरस्ति, न त्वभावविषयैव । अत एव
त्ववर्मावर्तय(?)यामुपपन्नतोत्पद्यते । उदयोत्तरकालमव्यवधानेन वस्तुविषया च प्रतीतिः कथमुपपद्येत यदि स
एवाभावः पूर्वसिद्धं संकीर्णरूपं विनाशान्यदसंकीर्णरूपमुत्पादयेत् । सति चैवं ‘वरं स्वहेतोरेव तथाविधानामुदयो- 30
ऽस्तु’ इत्युच्यते इति । हेतुत्वेनार्थक्रियाकारित्वेन वस्तुरूपत्वादभावरूपतैव हीयेतेत्येतदुपेक्ष्यैव चैतदुक्तं द्रष्टव्यम्

संकीर्णरूपः कल्पनीयः । अन्यथा स एवाभावांशो न सिध्येत् । न च स्वभावेना-
सङ्कीर्णरूपतायामसत्यां पृथग्भूताभावांशसद्भावेऽपि सो युक्तिमती, स्वहेतुबलायातस्य
सङ्कीर्णरूपस्याकिञ्चित्कराभावांशसम्भवेऽपि त्यागायोगात् । न च तेनैव तद्विनाशनम्,
विनाशहेतोरयोगात् । तेन सङ्कीर्णरूपविनाशने च वरं स्वहेतोरेव स्वभावतोऽ-
सङ्कीर्णरूपाणामुदयोऽस्तु किं परित्राप्नोदकन्यायोपगमेन ? तस्मात् स्वभाव एव भावानां 5
96A पररूपविकलत्वादभावांशो नान्यः" [हेतुविन्दुटीका पृ० २५-२६] इति ।
अत्रोच्यते—

सदसद्रूपाद्धेतोरेव सदसद्रूपोत्पत्तिः, नोत्पन्नस्यासत्त्वेन परतो
भेदः ।

सैदिति । स्वरूपादिसत्त्वपररूपाद्यसत्त्वात्मकाद्धेतोरेव भावाः स्वरूपादिसत्त्वपर- 10
रूपाद्यसत्त्वात्मका भवन्ति । न पुनः पररूपादिसङ्करेणोत्पन्नानां पररूपाद्यसत्त्वेन पश्चात्
पररूपादिभ्यो भेदः क्रियते । स्वहेतुभ्य एव भावाः पररूपाद्यसङ्कीर्णस्वभावा
भवन्तीति वयमपि मन्यामहे । किन्तु पररूपाद्यसङ्कीर्णत्वं वस्तुनः स्वगतं रूपं स्व-
रूपादिसत्त्वात् स्याद्विन्नं परमार्थसदेवेति ब्रूमः, तदनभ्युपगमेऽसङ्कीर्णा एत इति
वक्तुमशक्यत्वात् । ततोऽसङ्कीर्णस्वभावोत्पत्तिरेवासत्त्वांशोत्पत्तिः, नान्या काचित् । 15
96B तस्मात् स्वरूपादिसत्त्वस्य वैशिष्ट्यान्यथालुपपत्त्या पररूपाद्यसत्त्वं वास्तवमेष्टव्यमेव ।

एकनिमित्तत्वे शब्दप्रत्ययभेदोऽपि न स्यात्, निमित्त-
वैरूप्यजत्वान्निमित्तवैरूप्यस्य । अन्यथा न प्रतिनियतोपादान-
परिग्रहः । पीतमेव वा सकलनीलादिप्रत्ययहेतुः स्यात् ।

अपि च, यदि स्वरूपादिसत्त्वमेवैकमिष्यते तदैकनिमित्तत्वे सति शब्दभेदः 20

प्रथमे संकीर्णरूपाणामुत्पादोऽभ्युपेयते, पश्चादसंकीर्णरूपाणामुदयमुपगन्तुं का पुनरत्र हानिरित्याशङ्क्याह—
“किमित्यादि । कश्चित् किल परित्राड् अशुचौ पतितं मोदकं करेण गृह्णन् केनचित् सोत्प्राप्तं पृष्ठः—
‘किमुच्चैर्मोदकं गृह्णासि’ इति । स एवं पृष्ठस्तं प्रत्यवादीत्—‘प्रश्नाल्यो(ह्या)त्रैव त्यक्षा(ह्या)मि’ इति । सोऽयं
परित्राजको(क)मोदके(क)ग्रहणार्थो न्यायः, तदुपगमेन किम् ? यथा च तत्र तन्मतम् ‘अत्रैव
त्यक्तस्य एवायम्’ तदा किमशुचिप्रश्रितस्यान्नस्य ग्रहणेन ? वरमयं पूर्वावस्थानेन एवास्तु इत्युपालम्भस्तथा- 52
त्रापि । यदि त्वभावत एवासङ्कीर्णरूपाणां पश्चादुत्पादोऽभ्युपेतव्यो वरं प्रथमत एव तथाभूतानामुदयोऽभ्युपगम्यता-
मित्यभिप्रायः । ततस्तथाविधो(ध)स्य प्रमाणप्रसिद्धो चायमुपालम्भमभिप्रायो द्रष्टव्यः । तस्मादित्यादिना
प्रकृतोपसंहारः ।” इति दुर्वैकमिष्वधिरचिते हेतुविन्दुटीकाश्लोके पृ० २७८ ॥ ५. स्वरूपेण स्तोत्रस्या ॥

१ असङ्कीर्णरूपा ॥ २ अभावस्य तुच्छरूपत्वादकिञ्चित्कत्वम् ॥ ३ अभावांशेनैव ॥ ४ पृथग्भूताभावेन ॥
५ सदसद्रूपाद्धेतोरेव सदसद्रूपोत्पत्तिः, नोत्पन्नस्यासत्त्वेन परतो भेदः ॥ ६ एकनिमित्तत्वे 30
शब्दप्रत्ययभेदोऽपि न स्यात् ॥

प्रत्ययभेदश्च न स्यात् । घटः स्वरूपाद्यैः सन् पररूपाद्यैरसन्नित्येवं यः शब्दभेदः
 प्रत्ययभेदश्च स एकनिमित्तः कथं स्यात्, निमित्तवैरूप्यजत्वान्निमित्तवैरूप्यस्य । शब्द-
 97A प्रत्ययानां हि विषयगतं रूपं निमित्तम्, तच्चेदेकं तदा निमित्तिनामपि शब्दप्रत्य-
 यानामेकत्वमेव । न खलु यत एव निमित्ताद्वैरयमिति शब्दः प्रत्ययो वा जायते
 तत एवाऽगौरित्यपि, शब्दप्रत्ययभेदव्यवस्थानाभावप्रसङ्गात् । तच्छब्दप्रत्ययभेदा- 5
 न्यथानुपपत्त्याऽपि न स्वरूपादिसत्त्वमेव पररूपाद्यसत्त्वम् ।

अन्यथेति यदि निमित्तैकत्वेऽपि निमित्तिभेद इष्यते तदा न प्रतिनियतोपादान-
 परिग्रहः स्यात् । यदा हि मृत्पिण्डो घटस्यैव निमित्तं न पटस्य तन्तवो वा पटस्यैव
 न घटस्य तदा घटार्थी मृत्पिण्डमेवानुधावति पटार्थी च तन्तूनेव । यदा तु
 निमित्ताभेदेऽपि निमित्तिभेदस्तदा पटार्थी मृत्पिण्डमप्यनुधावेत् घटार्थी च तन्तूनपि । 10

पीतमेव वा सकलनीलशुक्लरक्तादिप्रत्ययानां हेतुः स्यात् । यथा हि स्वरूपादि-
 97B सत्त्वमेवैकं वस्तुनि सदसदिति प्रत्ययहेतुरिष्यते तथा किमिति पीतमेवैकं सकल-
 नीलादिप्रत्ययानामुत्पादकं नेष्यते । एवं च नीलशुक्लादिरूपमपि पररूपाद्यसत्त्वमिव
 न कल्पनीयं स्यात्, स्वरूपादिसत्त्वादिव पीतादेवैकस्मात् पररूपाद्यसत्त्वप्रत्ययव-
 नीलादिप्रत्ययानामविर्भावसम्भवात् । तस्मात् प्रतिनियतोपादानपरिग्रहात् पीतादेवैक- 15
 स्मात् सकलनीलादिप्रत्ययानामुत्पादाच्च शब्दप्रत्ययभेदो निमित्तभेदनिवन्धन
 एवैष्टव्यः ।

एकस्मादनेकसंविदां भावेऽपि न विजातीयत्वम्, सर्वज्ञता-
 भेदप्रसङ्गात् । न चार्थनिवन्धनास्तद्वबुद्धयः, अतोतादिषु भावात् ।
 अन्यथा तद्रूपतैव न स्यात् । 20

स्यादेवम्—एकस्मादपि घटविषयादनेकसर्वज्ञानामनेका बुद्धयः प्रादुर्भवन्ति,
 तत् कथं न व्यभिचार इति । उच्यते—^१एकस्मादिति । एकनिमित्तत्वे प्रत्ययानामनेकत्वं
 98A न निवार्यते, किन्तु विजातीयत्वम्, भेदशब्देन विजातीयत्वस्येष्टत्वात् । तच्च घटैक-
 विषयाणामनेकसर्वज्ञबुद्धीनां नास्ति, सर्वासां घटग्रहणपरिणामवत्त्वेनोत्पादादिति
 न व्यभिचारः । एवं च स्वरूपादिसत्त्वमप्यनेकान् प्रत्ययानुत्पादयतु नाम । यत्पुनः 25

१ किन्तु अन्यस्मान्महिषादेः ॥ २ अन्यथा न प्रतिनियतोपादानपरिग्रहः ॥ ३ पीतमेव वा
 सकलनीलादिप्रत्ययहेतुः स्यात् ॥ ४ एकस्मादनेकसंविदां भावेऽपि न विजातीयत्वम् ॥
 ५ विजातीयत्वम् ॥ ६ 'द' [=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥

सदसदिति प्रत्ययौ परस्परविरुद्धावुपजनयति तदेव मनागस्मानन्तर्दुनोति । अवि-
जातीयत्वे हेतुमाह—सर्वज्ञताभेदप्रसङ्गादिति । यदि ह्येकस्मिन्नपि विषये रूपभेदेन
सर्वदर्शनां विज्ञानानि भवेयुस्तदा सर्वज्ञताविजातीयत्वं स्यात्, सर्वभावानाम-
न्यथा दर्शनात् ।

किञ्च, न चेति । न च अर्थनिबन्धना अर्थोत्पाद्यास्तेषां सर्वज्ञानां बुद्ध्यः, 5
अतीतादिषु भावात् । सर्वज्ञा ह्यतीतमनागतं चार्थं परिच्छिन्दन्ति । न चातीतादयो-
98B ऽसन्तः परिच्छेदोत्पादका घटन्ते ।

अन्यथेति । यद्यतीत-भविष्यन्तोऽपि बुद्धीरुपजनयेयुस्तदा तेषामतीतादिरूपतैव
न स्यात् । यो ह्यर्थक्रियामुपजनयति स कथं नामातीतादिर्भवति । अयमर्थः—
छन्नस्थबुद्ध्यो विषयादुत्पन्नाः समानरूपा एकविषया अप्यनेका भवन्ति । सर्वज्ञबुद्ध्यः 10
पुनर्विषयोत्पाद्या एव न भवन्ति, किं तत्र विषयैकत्वानेकत्वकल्पनया ?

नन्विदं स्वरूपाद्यैः सत् पररूपाद्यैश्चासदिति प्रत्ययौ कल्पनारूपत्वाद्भ्रान्तौ ।
उच्यते—

न च विकल्पधियो न प्रमाणम्, सम्यगनुभवत्वात् ।
तदस्वलितशब्दप्रत्ययभेदो भिन्नहेतुरेव । 15

न चेति । सम्यगनुभवत्वात् प्रमाणलक्षणोपपन्नत्वात् । इन्द्रियार्थान्वयव्यतिरेका-
नुविधायी यः प्रत्ययः स सम्यगनुभवः । यश्च सम्यगनुभवः स निर्विकल्पकवत्
99A प्रमाणम् । वस्तुनि च सदसदिति प्रत्ययाविन्द्रियार्थान्वयव्यतिरेकानुविधायितया
सम्यगनुभवौ, तथा च प्रमाणम् । प्रमाणरूपभेदेन च विषयस्यापि भेद एव ।
तेदित्युपसंहरति । सर्वत्र भावित्वमैवाधितत्वं चास्वलितत्वम् । हेतुर्विषयः । 20
शब्दाश्च निर्विषया न भवन्तीति प्राक् प्रपञ्चितमेव ।

पररूपासत्त्व-स्वरूपसत्त्वयोरभेदेऽपि न पररूपासत्त्ववत् स्वरूप-
सत्त्वस्य सर्वत्र भावः, सर्वत्र सता स्वरूपासत्त्वेन बाधनात्, पर-
रूपासत्त्वस्य प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वाच्च ।

१ न चार्थनिबन्धनास्तद्बुद्ध्यः, अतीतादिषु भावात् ॥ २ अर्थाः ॥ ३ अन्यथा तद्रूपतैव 52
न स्यात् ॥ ४ अर्थाः ॥ ५ किन्तु वर्तमानरूपतैव ॥ ६ ज्ञानलक्षणम् ॥ ७ विषयात् क्षयोपशमस्ततो
ज्ञानमिति पारम्पर्येणार्थो ज्ञानं प्रति कारणमस्ति इति विषयादुत्पन्ना इत्युक्तम् ॥ ८ न च विकल्पधियो
न प्रमाणम्, सम्यगनुभवत्वात् ॥ ९ तात्पर्येण पर्यायः ॥ १० विवादात्थासितो सदसदिति प्रत्ययौ
सम्यगनुभवौ प्रतिष्ठा, इन्द्रियार्थान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् ॥ ११ तदस्वलितशब्दप्रत्ययभेदो
भिन्नहेतुरेव ॥ १२ देशे काले ॥ १३ मरुमरीचिकायां जलज्ञानं भावि, परं बाधितम् ॥ 30

स्यादेवम्—पटरूपाद्यसत्त्वं यथा घटे व्यवस्थितं तथा पटादन्यत्र सकलेष्वपि वस्तुषु, अन्यथा पटस्य विशुत्वप्रसङ्गः । घटरूपादिसत्त्व-पटरूपाद्यसत्त्वयोश्च कथञ्चिदभेद इष्यते, तथा च पटरूपाद्यसत्त्ववद् घटरूपादिसत्त्वस्य सर्वत्रावस्थितिः स्यादिति । न । पररूपासत्त्व-स्वरूपसत्त्वयोरभेदेऽपि न पररूपासत्त्ववत् स्वरूपसत्त्वस्य सर्वत्र यावति पररूपासत्त्वं तावति भावोऽवस्थानम् । सर्वत्र वस्तुराशौ सता विद्यमानेन स्वरूपासत्त्वेन बाधनात् स्वरूपसत्त्वस्यावस्थाननिरोधात् । यद्यपि हि पटरूपासत्त्वाभेदाद् घटरूपसत्त्वं सर्वत्र प्राप्नोति तथापि स्वाभावेन बाधितत्वान्न भवति, स्वरूपस्वभावाभावयोः परस्परविरोधिनोरेकत्र प्रमाणेनानुपलम्भात्, पटरूपासत्त्ववद् घटरूपासत्त्वस्यापि सर्वत्र भावात् ।

स्यान्मतम्—यावता घटरूपसत्त्वं पटरूपासत्त्वादिभिन्नं तावता सर्वत्र प्राप्तं यावता च स्वाभावेन बाध्यते तावता न प्राप्तम् । एवं च सन्दिग्धहे—पटरूपासत्त्वाभेदतो घटरूपसत्त्वं सर्वत्र वा भवेत् स्वाभावबाधितत्वान्मा वेति । तन्न । सर्वत्रावस्थानं हि घटरूपसत्त्वस्य पररूपाभावाभेदायातत्वाद् गौणम् । अनवस्थानं तु स्वाभावबाधितत्वाद् मुख्यम् । गौणमुख्ययोश्च मुख्यमेव बलीय इति सर्वत्रानवस्थानमेव भवति । अथवा यथा पटरूपासत्त्वाभेदेऽपि घटरूपसत्त्वं पटे न भवति पटरूपासत्त्वस्य तत्राभावात्, पटरूपासत्त्वाक्रान्त एव देशे घटरूपसत्त्वभावस्य प्रसङ्गनात् । एवं स्तम्भेऽपि न भवति, स्तम्भरूपासत्त्वस्य तत्राभावात्, घटरूपसत्त्वस्तम्भरूपासत्त्वयोश्चाभेदात्, अभिन्नयोश्चैकयोगक्षेमतत्वात् । एवमन्वेर्ध्वपि न भवति, सर्वेषां स्वरूपाभाववत् स्वरूपाभावाभिन्नस्यापि परिहारात् । यदिवा वस्तुस्वरूपासत्त्ववद् यदि वस्तुस्वरूपसत्त्वमपि सर्वान्यभावाभिन्नं भवेत्तदा सदंशेनापि भावानामभेदः स्यात् । स च प्रत्यक्षबाधितः । ततो यद्यपि पररूपासत्त्वाभेदात् स्वरूपसत्त्वस्य सर्वत्र भावः प्रसक्तस्तथापि सत्त्वात् तेजोऽवयविनोऽनुष्णत्ववन्न भवति, प्रत्यक्षबाधितत्वात् । न केवलं सर्वत्र सता स्वरूपासत्त्वेन बाधनात् स्वरूपसत्त्वं सर्वत्र न भवति, पररूपासत्त्वस्य प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वाच्च । न यदेव पटरूपासत्त्वं घटे व्यवस्थितं तदेव कुसुमरश्मिरिव भावान्तरेष्वपि यतो घटरूपसत्त्वमभेदात् सर्वत्र भवेत्, किन्तु प्रति-
 १ पटरूपाद्यसत्त्वेन सहाभेदादिति भावः ॥ २ पररूपासत्त्वस्वरूपसत्त्वयोरभेदेऽपि न पररूपासत्त्ववत् स्वरूपसत्त्वस्य सर्वत्र भावः ॥ ३ अपेक्षणीयाव्या(?)एतस्य ॥ * अत्र मध्यममक्षरत्रयं न सम्भूय पठ्यते ॥ ४ सर्वत्र सता स्वरूपासत्त्वेन बाधनात् ॥ ५ पटे ॥ ६ घटरूपसत्त्वम् । कोऽभिप्रायः ? यथा घटरूपसत्त्वं पटरूपासत्त्वेनाभिन्नं तथा स्तम्भादिरूपासत्त्वेनापि इति सर्वत्र तदभावः ॥ ७ स्तम्भे ॥ ८ कुम्भादिषु ॥ ९ सूत्र ॥

व्यक्तिमित्रं । अन्यद्वि पटरूपासत्त्वं घटेऽन्यच्च स्तम्भादिषु । ततः पटरूपासत्त्वमेव व्यापकं न भवति कुतस्तेदभेदाद् घटरूपसत्त्वं तैथा स्यात् । तस्मादवाधितप्रमाणविषयत्वात् सदसरूपं वस्तु परमार्थसदेवेति स्थितम् ।

101A

ननु सदसत्त्वे भावाभावरूपे, भावोपमर्दनात्मकं चाभावस्य रूपम् । यदि चासत्त्वेन सत्त्वं ग्रासीकृतं तदाऽसत्त्वरूपतैव वस्तुनः स्यात्, सत्त्वरूपस्य नामापि नश्येदिति । न । भावोपमर्दनात्मकोऽभाव इति मार्गः श्रेयानुत्प्रेक्षितः । किन्तु स्वाभावः पराभावो वा भावोपमर्दनात्मक इत्यत्र विवेककरणे भ्रान्तोऽसि स्वाभाव एव हि भावोपमर्दनात्मको न पराभावः । वस्तूनां चासत्त्वं पररूपेण न स्वरूपेण । ततः पररूपाभावरूपेणासत्त्वेन स्वरूपसत्त्वस्य ग्रासीकरणेऽपि न वस्तुनोऽसत्त्वरूपतैव भवति, स्वसत्त्वाभावेनाऽग्रासीकरणात् ।

10

101B

स्यादेवम्—पररूपासत्त्वमित्यत्र नञ् पर्थुदासः प्रसज्यो वा ? पर्थुदासत्वे भावान्तरमेवोक्तं स्यात्, तस्य विधिविषयत्वात् । न च भावो भावान्तरात्मा भवति, प्रत्यक्षवाधितत्वात् । प्रसज्यत्वे तु तुच्छरूपं पररूपासत्त्वमुक्तं स्यात् । तस्य च वस्तुधर्मत्वानुपपत्तिः । न हि निरुपाख्यं सोपाख्यस्वभावं भवितुमर्हतीति । न । केवलसतः केवलासतश्च सकाशात् सदसरूपं वस्तु जात्यन्तरमेव । ततस्तत्र नञ्विचारः क्रियमाणः केवलं वायुभक्षतामेव पिशुनयति । यदि वा प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि न पररूपासत्त्वं तुच्छरूपम्, अतुच्छरूपेण स्वरूपसत्त्वेनाभेदात् । न हि केवलं सत्त्वमसत्त्वं वा कचिदप्यस्ति, किन्तु सर्वत्र सत्त्वसंवलितमेवासत्त्वम् । तस्मादवाधितप्रमाणविषयत्वाद्वास्तुनः सदसद्रूपत्वे वस्तुसती ।

15

सदसद्रूपते स्वतो धर्मिणश्च स्यादभेदिन्यो, धर्मधर्मिणो-
रेकान्तभेदाभेदयोः सम्बन्धाभावात् । तदेकं सदसद्रूपमिति ।

20

सदसद्रूपते इति । स्वतः परस्परस्माद् धर्मिणश्च द्रव्यात्, स्यात् कथञ्चित्, धर्मधर्मिणरेकान्तभेदाभेदयोः सम्बन्धाभावात्, धर्मधर्मिणोर्लोकान्तभेदे समवायः सम्बन्धो न घटते, तस्यैकत्वेन सर्वस्य तथाभावप्रसङ्गात् । संयोगश्च द्रव्ययोरेव भवति । एकान्ताभेदेऽपि कस्य केन सम्बन्धः स्यात्, अनेकवस्तुनिष्ठत्वात् तस्य । तस्मात् कथञ्चिदभेद एव सम्बन्धः । धर्मिणश्चैकस्मात् कथञ्चिदभेदाद्दर्माणामपि

102A

25

१ पटरूपासत्त्वाभेदात् ॥ २ व्यापकम् ॥ ३ स्वरूपसत्त्वाभावेनेत्यर्थः ॥ ४ नरसिंहवत् ॥ ५ सदसद्रूपते स्वतो धर्मिणश्च स्यादभेदिन्यो ॥ ६ न च धर्मधर्मिणोः । न धर्मयोः ॥

परस्परं कथञ्चिदभेदः । सदसद्रूपते अपि वस्तुनो धर्मो ततो धर्मिणः परस्परस्माच्च
स्यादभेदिन्यौ ।

स्यादेवम्—द्रव्यपर्याययोः प्रतिभासभेदाद् घटपटवद् भेदैकान्त एव युक्तः ।
काल-संज्ञा-वचन-कारणा-ऽर्थक्रियाभेद-विरुद्धधर्माध्यासेभ्यश्च । तथाहि—अन्यः
कालः पटस्यान्यश्च तन्तूनाम्, पटस्तन्तव इति संज्ञा-वचनयोर्भेदः, कारणा-ऽर्थक्रिया-
भेद-विरुद्धधर्माध्यासाश्च प्रतीता एव । तदेतदयुक्तम्, सर्वथा प्रतिभासभेदस्यासिद्ध-
त्वात् । कथञ्चित् प्रतिभासभेदस्तु कथञ्चिदेव भेदं साधयति, न सर्वथा । तन्तव

102B एव च पटरूपतया परिणमन्ते, ततः कालभेदो न सिद्धः । अप्राप्तपटपरिणामानां
पुनः कालभेदाद् भेदः सिद्ध एव । संज्ञाभेदस्तु कथञ्चिद् भेदोऽपि घटते । स चेष्ट
एव । वचनभेदोऽप्येवमेव । कारणभेदः पुनरसिद्धः, कुविन्दादिना तन्तूनामेव पट-
रूपेण करणात् । अर्थक्रियाभेदोऽप्येवमेव । न हि प्राप्तपटावस्थास्तन्तवः पटाद्
भिन्नार्थक्रियां कुर्वन्ति । अप्राप्तपटावस्थानां पुनः सर्वत्र भेदोऽभिमत एव । य एव
च धर्मास्तन्तूनां पटस्यापि त एव कथञ्चिदभेदादतो विरुद्धधर्माध्यासोऽपि न सिद्धः ।

स्यान्मतम्—तन्तुभ्यो यदि पटस्य कथञ्चिदभेदस्तदा तन्तूनामिव पटानेक-
त्वम्, अथ पटात् तन्तूनां तदा पटस्येव तन्तूनामेकत्वं प्रसक्तम्, अन्यथा विरुद्ध-
103A धर्माध्यासादभेद एव न स्यादिति । तदेतदिष्टमेव । तन्तुपटयोः कथञ्चिदेकत्व-
स्यानेकत्वस्य चाभ्यनुज्ञानात् । पटरूपतया तन्तूनामेकत्वं तन्तुरूपतया पटस्य
चानेकत्वम् । न खलु केवलमेकमनेकं वा किञ्चिदस्ति, सर्वस्यैकानेकरूपत्वात् ।

स्यान्मतिः—द्रव्यपर्याययोरभेदे सङ्कर-व्यतिकरौ स्याताम् । तथाहि—येन
स्वभावेन वस्तुन एकत्वं तेनानेकत्वंमपि, येन चानेकत्वं तेनैकत्वंमपि स्यात्, 20
सर्वेषां युगपत् प्राप्तिः सङ्करः । तथा येन स्वभावेनैकत्वं तेनानेकत्वमेव, येन चानेकत्वं
तेनैकत्वमेव स्यात्, परस्परविषयगमनं व्यतिकर इति । तदपि न, कथञ्चिद्
भेदस्यापीष्टत्वात् । यो ह्यभेदैकान्तनिवन्धनो दोषः स समानकालभाविना भेदेन
निवर्त्यते । एतेन यदुक्तम्—

१ एकस्मादभादपरो धर्मोऽभेदो ॥ २ द्रव्यपर्यायौ एकान्तेन भिन्नौ भिन्नप्रतिभासत्वात् ॥ ३ न केवलं 25
प्रतिभासभेदान् ॥ ४ 'पट एकः, तन्तवश्च बहवः' इत्यादि विरुद्धधर्माध्यासत्वम् ॥ ५ कथञ्चिद् धर्मवर्णिगोर-
भेदे साधिते ॥ ६ सर्वथा कथञ्चिद्वा प्रतिभासभेद इति विकल्पद्वयोः ॥ ७ कथञ्चिद् भेदः ॥ ८ द्रव्यादिना ॥
९ पर्यायभ्योऽभेदादित्यर्थः ॥ १० पर्यायरूपेण ॥ ११ द्रव्याभेदादित्यर्थः ॥ १२ विपर्ययः ॥

“विरोधिसंनिधेदोषस्तज्जन्मा न भवेदपि ।
सति तस्मिन्स्तदात्मा तु नानिष्टोऽपि निवर्त्तते ॥”

[हेतुचिन्दुटीका श्लो० ३१ पृ० १०६] इति,

तदपि प्रत्युक्तम्, भेदाभेदयोः परस्परं दोषात्मकत्वाभावात् । परस्परविरोधित्वमेव
हि दोषात्मकत्वम् । विरोधश्च परस्परपरिहारेणैवावस्थानसिद्धौ भवति । न च भेदा- 5
भेदयोः क्वचिदपि तथाभावः सिद्धः, सर्वदाप्यन्योन्यसंलुलितत्वात् । तस्मादभेद-
सम्भवो दोषः समानकालभाविना भेदेन निवर्त्यत इति न सङ्कर-व्यतिकरौ ।

अपि च, परमार्थसंविदेकैगम्यं प्राकृतपुरुषशेषीणामगम्यमहिंसका-ज्पार-
दारिकपुरुषवच्छवलरूपं वस्तु । तत्र यदप्यस्माभिर्द्रव्यतयैकत्वं पर्यायतया चानेकत्व-
मित्यादि किञ्चिदुच्यते तदपि शिष्यावबोधमात्रफलतया प्रलापमात्रम्, यथावस्थित- 10
रूपेण कथयितुमशक्यत्वात् । यत् पुनस्तत्रापि सङ्कर-व्यतिकरादिदोषजातमुद्धोष्यते
तदाकाशमुष्टिघातप्रायं सर्वमेव प्रयासमात्रफलमित्युपेक्षामर्हति ।

‘तेदित्युपसंहरति । एकं न पुनरनेकं सत् । इतिकरणो मौलसूत्रव्याख्यापरिसमाप्त्यर्थः ।

एतेन यदुक्तम्—

१ भेद ॥ * अत्रेदं बोध्यम्—‘आह च’ इत्युक्त्वा ४५ कारिका हेतुचिन्दुटीकायामर्चतेन [पृ० 15
१०४-१०७] लिखिताः, तत्रेयं ३१तमी कारिका । किन्तु नेमाः कारिका अन्यग्रन्थाद्चन्द्रेन उद्धृताः, अपि
तु स्वकृता एव इति हेतुचिन्दुटीकाश्लोके दुर्बलमिश्रेण अभिहितम् । “अनन्तरोक्तमर्थजातं सातिरेकं
स्वकृताभिः कारिकाभिः प्रतिपादयितुं परमुखेणाह—आह चेति ।” इति हेतुचिन्दुटीकाश्लोके पृ० ३४४ ॥
“भेदाभेदाभ्यामुत्पत्तिवर्त्मत्वमपीषां दोषाणामभ्युपेक्ष सर्वमिदमुक्तम् । अधुना तु तादात्म्यादेव तेषामनिवार्यत्व-
मायातमिति प्रतिपादयितुं गुडनागरादौ परेण दृष्टान्तीकृते जन्यदोषाणामभ्युपेक्षानुपपत्तिमभ्युपगच्छन्नाह— 20
विरोधीति । विरोधिनो नागरादेः सन्निधिः(धे)ः, तस्माद् विरोधिशून्याद् गुडादेर्जन्म यस्य दोषस्य
स तज्जन्मा न भवेदपि । तदात्मा भेदाभेदात्मा तु दोषः, सन्तु(ति) तस्मिन्नात्मभूते भेदे अभेदे
च अनिष्टोऽपि न निवर्त्तते अतस्त्वभावप्रसङ्गादिति भावः । इदमत्रार्थसत्त्वम्—मिथयमानं हि रूपं
भेदो विपर्ययेण चाभेदः । विभिन्ने च ते स्नातामित्यादिना च वस्तुतस्तदात्मक एव दोषो दर्शितः । अनेक-
कार्यकारित्वमपि अभिन्नरूपात्मकमेव वस्तुतः । अन्यदपि दूषणं वस्तुतो भेदाभेदात्मकमेव । व्यावृत्तिकृतस्तु 25
भेदो यदि भवेद् भवतु, न तावता प्रकृतक्षतिरिति” इति पण्डितदुर्बलमिश्रविरचिते हेतुचिन्दुटीकाश्लोके
पृ० ३५१ ॥ २ ‘६’ [=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ ३ ‘५’ [=पञ्चम्यन्तम्] ॥ ४ अभेद ॥ ५ विरोधिनो
सति ॥ ६ विरोध्यात्मा । कोऽर्थः ? भेदे सति अभेदभवनमेव दोषः ॥ ७ यथा बह्वौ सति शीतस्याभवनं
विरोधः तथा भेदे सति अभेदस्याभवनमेव, विरोधात् ॥ ८ परस्परपरिहारेणावस्थानभावः ॥ ९ केवलज्ञान ॥
१० ‘३’ [=विग्रहे तृतीयान्तम्] ॥ ११ तदेकं सदसद्रूपमिति ॥ 30

“मुक्तो न मुक्त एव हि संसार्यपि सर्वथा न संसारी ।

मेानमपि मानमेव हि हेत्वाभासोऽप्यैसावेव ॥ १ ॥

104B

एवं सप्रतिपक्षे सर्वस्मिन्नैव वस्तुतत्त्वेऽस्मिन् ।

स्याद्वादिनः सुनीत्या न युज्यते सर्वमेवेह ॥ २ ॥”

[] इति ।

5

तदपि निरस्तम्, प्रसङ्गस्येष्टत्वात् । तथाहि—मुक्तोऽपि स्वमुक्तत्वेनैव मुक्तो मुक्तान्तरमुक्तत्वेन त्वमुक्त एव, सर्वस्य पररूपेणासत्त्वात् । यदि वा सर्वकर्मक्षयेऽपि सत्त्व-चैतन्या-ऽसङ्ख्येयप्रदेशत्वादयः संसारिसाधारणा धर्मा मुक्तस्य सन्त्यतः कथ-
श्चिदमुक्त एव । एवं संसार्यपि संसार्यन्तररूपेणाऽसंसारित्वात् सत्त्वादिभिर्मुक्तसाधारणै-
र्धर्मैर्युक्तत्वाद्वा मुक्तोऽपि । तथा प्रत्यक्षमपि स्वरूपेणैव मानं नानुमानरूपेण, स्वविषय
एव वा न परविषये । अनुमानमप्येवमेव । प्रमाणाभासमपि स्वात्मनि प्रमाणम्,
विषये त्वप्रमाणम् । एवं सर्वत्र विपक्षः स्वयमुत्प्रेक्ष्यः । न चावस्थितधर्मविपर्ययसम्भव
एवानेकान्तः । सदसद्रूपमपि हि न स्वरूपसत्त्वाभावेन किन्तु पररूपासत्त्वेन ।
तस्मान्न क्वचिदप्यनेकान्तविधातोऽस्तीति सर्वं सुस्थम् ।

10

105A

एवं सप्तभङ्गयपि सिद्धा ।

15

“एवमिति । एवं सदसद्रूपत्वयोरेकत्राविरोधसिद्धौ सप्तभङ्गयपि सिद्धा । सा चैवम्—
स्यादस्ति । स्यान्नास्ति । स्यादवक्तव्यः । स्यादस्ति च नास्ति च । स्यादस्ति
चावक्तव्यश्च । स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च । स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति ।

तत्राद्ये भङ्गे गुणीभूतासत्त्वस्य सत्त्वस्य प्राधान्यार्पणा, तस्य स्वशब्देनाभिधा-
नात्, असत्त्वस्य तु स्याच्छब्देनाकर्षणात् । एवं सर्वत्र गुणप्रधानभावः ।

20

द्वितीयीके गुणीभूतसत्त्वस्यासत्त्वस्य प्राधान्यार्पणा ।

तार्त्तीयीके त्वयमर्थः—प्रधानभावार्पिते सत्त्वासत्त्वे युगपदेकेन सान्वयेन
विशेषाभिधायिना शब्देन वक्तुमशक्ये । न खलु स शब्दोऽस्ति यो युगपत् प्राधान्या-
र्पणया सत्त्वासत्त्वे प्रतिनियतरूपेणाभिधाति, सच्छब्दस्यासदविषयत्वात्, असच्छब्दस्य
च सदविषयत्वात् ।

25

१ प्रमाणम् ॥ २ न ॥ ३ न ॥ ४ ‘द’ [=पठयन्तम्] ॥ ५ *उद्धृतमिदं श्लोकद्वयम् आचार्यभौ-
हरिभद्रसूरिभिरनेकान्तजयपताकायाम्, प्रथमेऽधिकारे पृ० ३५ ॥ ६ आत्मीयमुक्तत्वेन ॥
७ ‘द’ [=विग्रहे पठयन्तम्] ॥ ८ प्रमाणम् ॥ ९ येनैव रूपेण भावस्तेनैवाभाव इत्यर्थः ॥ १० एवं
सप्तभङ्गयपि सिद्धा ॥

ननु यथासङ्केतं शब्दप्रवृत्तिरिति सञ्चासच्चयोर्युगपत् सङ्केतितः शब्दस्तदभिधायको भविष्यति, यथा गुणशब्दश्चतुर्विंशतेर्गुणानामिति । उच्यते—य इह सञ्चासच्चलक्षण- विरुद्धधर्मयोर्युगपद्विशेषोभिधायी शब्दः सङ्केत्यते स तावत् सान्वयो न सम्भवति, तथाभूतस्य कस्यचिदपि शब्दस्य प्रकृति-प्रत्ययविभागादर्शनात् ।

निरन्वयस्तु शब्दः स्वेच्छया प्रकल्पिताक्षरसन्निवेशो (१) वाच्यान्तरवृत्तिः 5
पूर्वप्ररूढो वा (२) सम्भवति । तत्राद्यो न युक्तः । न खलु स्वेच्छया प्रकल्पिता-
306A क्षरसन्निवेशः शब्दाः सकलकाल-देशानुयायिनं व्यवहारमनुसन्धन्ति । व्यवहारार्थं च
सङ्केतः । वाच्यान्तरवृत्तिस्तु शब्दः प्ररूढादर्थार्थान्तरे कयाचित् प्रत्यासत्त्या प्रवर्त्तते,
नान्यथा, पुरुषे सिंहशब्दवत् । एवमपि गौणः स्यात् । युगपन्मुख्यशब्दामिधेयत्वं च
विरुद्धयोर्निवार्यते । गवादिशब्दानां तु बहवोऽप्यर्था एकमेव वाच्यम् । न तत्र पर- 10
स्परं वाच्यान्तरव्यवहारोऽस्ति, तेषामनेकार्थत्वस्य वृद्धपरम्परया प्ररूढत्वात् । प्रत्यासत्ति
च प्ररूढशब्दानामग्रेसो युगपदनेकविरुद्धधर्मप्रतिनियतरूपाभिधाने न कामपि पश्यामः ।

ननु यदृच्छाशब्दा इत्यादयोऽनपेक्षितप्रत्यासत्तयोऽपि सर्वत्र प्रवर्त्तन्ते ।
306B प्रवर्त्तन्तां नाम, तेषां वाच्यस्यैव कस्यचित् प्रतिनियतस्याभावात् । प्रतिनियतवाचिन-
स्तु शब्दाः प्रत्यासत्तिं विना प्ररूढादर्थान्यत्र न प्रवर्त्तन्ते एव । न च विरुद्ध- 15
धर्मयोर्द्विधादिशब्दसङ्केते काचिदर्थसिद्धिः, यदृच्छाशब्दानां सकलकाल-देशव्यवहारा-
ननुयायित्वात् । अपि च, सान्वयशब्दापेक्षया विरुद्धधर्मयोरवक्तव्यतोच्यते यथा
सदंशाभिधायी सञ्छब्दोऽस्ति तथा युगपत् सदसदंशाभिधायी नास्तीति । ततो यदि
इत्यादिशब्दैः सङ्केतवशाद्विरुद्धधर्माभिधीयते तथापि न काचित् क्षतिः ।

यद्येवं प्ररूढादर्थान्तरे शब्दस्य प्रवृत्तौ प्रत्यासत्तिरपेक्ष्यते तदा शब्दानां 20
सर्वार्थवाचकत्वव्याघातः स्यात् । न स्यात्, सङ्केतस्यापि सहकारित्वात् । यथा हि
धूमो जातवेदसः स्वतो गमकोऽपि नान्तरीयेकज्ञानमपेक्षते, न खलु नालिकेरद्वीप-
306A वासिनोऽनिश्चितकार्यभावस्य धूमदर्शनेऽपि बह्विनिश्चयो भवति । तथा यद्यपि
सर्वे शब्दाः स्वतः सर्वार्थेषु प्रतिबद्धास्तथापि सङ्केतोत्क्षिप्तं क्षयोपशममपेक्षन्ते ।

१ कदाचित् सामान्यवाची स्यादिति विशेषेयुक्तम् ॥ २ न तु गौणशब्दामिधेयत्वम् ॥ ३ अनेकार्थ- 25
स्वलक्षणम् ॥ ४ गवादिशब्दानाम् ॥ ५ मुख्यया वृत्त्या ॥ ६ सञ्चासच्चयोः ॥ ७ येनैव संकेतितस्तं
प्रत्येव व्यवहारः स्यात्, नान्यान् प्रति ॥ ८ अथ च त्वन्मते सर्वे शब्दाः सर्वार्थवाचका इष्टाः ॥ ९
निश्चितो हि धूमो धूमध्वजं गमयति नानिश्चित इति ॥

सङ्केतश्च वृद्धपरम्परानुसारी, न स्वेच्छाचारी । अन्यथा न शास्त्रीयाच्छब्दात् सर्व-
देशकालपुरुषेषु प्रतिनियतार्थप्रतीतिः स्यात् । ततो यत्रार्थं शब्दस्य वृद्धसमयो
नास्ति ततोऽन्यत्र प्रवर्तमानः प्रत्यासत्तिमपेक्षत इति न किञ्चिदसमञ्जसम् । तत्
स्थितमेतत् सत्त्वासत्त्वे प्रधानभावापिते विशेषाभिधायिना सान्वयेन शब्देन युगपद्
वक्तुमशक्ये इति ।

5

अवक्तव्ये 'धर्मो भावांशौ' इत्यादिसामान्यशब्दैर्यच्छब्दशब्दैश्च वक्तुं शक्य-
106B त्वात् स्याच्छब्दप्रयोगः । एवं सर्वत्रावक्तव्यशब्दार्थो द्रष्टव्यः ।

तुरीये सत्त्वासत्त्वयोः क्रमेण प्राधान्यार्पणा । उभयोरपि स्वशब्देनाभिधानात् ।
उभयोः स्वशब्दाभिधानेऽपि विरोधपरिहारार्थं स्याच्छब्दोऽपि प्रयुज्यते, एकत्र
ह्येकान्तसत्त्वासत्त्वे विरुद्धे स्याताम् ।

10

पञ्चमे गुणीभूतासत्त्वस्य सत्त्वस्य प्राधान्यार्पणा ।

षष्ठे गुणीभूतसत्त्वस्यासत्त्वस्य प्राधान्यार्पणा ।

सप्तमे तु क्रमापितसत्त्वासत्त्वयोः प्राधान्यार्पणा । अवक्तव्यशब्दार्थस्तु सर्वत्रापि
सत्त्वासत्त्वविषय एव ।

अयं तु विशेषः—तृतीयेऽवक्तव्यत्वस्यैव प्राधान्यम् । पञ्चमे सत्त्वावक्तव्यत्वयोः । 15
षष्ठेऽसत्त्वावक्तव्यत्वयोः । सप्तमे सत्त्वा-ऽसत्त्वा-ऽवक्तव्यत्वानामिति ।

107A अथवा द्रव्य-पर्यायौ व्यस्त-समस्तावाश्रित्य चरमं भङ्गत्रयम् । केवलं
द्रव्यं द्रव्यपर्यायौ सहापितावाश्रित्य स्यात् सदवक्तव्यं वस्तु । द्रव्याश्रयेण सत्त्वं
सह द्रव्यपर्यायाश्रयेण चावक्तव्यम् । केवलं पर्यायं सहितौ द्रव्यपर्यायावाश्रित्य
स्यादसदवक्तव्यम् । पर्यायाश्रयेणासत्त्वं सह द्रव्यपर्यायाश्रयेण चावक्तव्यत्वम् । क्रमा- 20
पितौ सहापितौ च द्रव्यपर्यायावाश्रित्य स्यात् सदसदवक्तव्यम् । क्रमाश्रयेण
सदसत्त्वं साहित्याश्रयेण चावक्तव्यत्वम् ।

कथं पुनरवक्तव्यशब्देनैव वक्तव्यशब्देनापि भङ्गकल्पना न भवति । उच्यते—
इह तावदेकस्मिन् धर्मिणि परस्परविरुद्धयोरेव धर्मयोर्भङ्गचिन्ता । प्रधानभावापितयोश्च

१ पर्याया इमे ॥ २ इत्यादिमिश्र । कोऽर्थः ? इति शब्दः सङ्केतितः सत्त्वासत्त्वयोः केनापि ॥ ३ स्याद- 25
वक्तव्यं चेत्यत्र ॥ ४ वाच्येन सह ॥ ५ स्यादस्ति चावक्तव्यश्च ॥ ६ विशेषाभिधायिना एकेन शब्देन
विरुद्धधर्मौ सत्त्वासत्त्वे न वक्तुं शक्ये असत्त्वादेव ॥ ७ न कोऽप्येको युगपद् द्रव्यपर्यायावाची शब्दोऽस्ति
इति अवक्तव्यत्वम् ॥ ८ सत्त्वासत्त्वयोः ॥

विरुद्धयोर्युगपदेकेन विशेषशब्देनाभिधेयत्वानभिधेयत्वसंशीतोवक्तव्यशब्दप्रयोगः ।
 तथा च सप्तमङ्गी भवति । तद् यद्यवक्तव्यशब्दस्य प्रयोगवद् वक्तव्यशब्दस्यापि
 107B विरुद्धधर्मयोर्युगपदेकशब्दाभिधेयत्वानभिधेयत्वचिन्तया प्रयोगः प्रसज्यते तदा न
 युक्तः, अवक्तव्यत्वस्य निर्णीतत्वात् । अथ सन्नयं घटो वक्तव्यश्चेत्येकधर्मस्यै वक्तव्यत्वा-
 वक्तव्यत्वचिन्तया न विरुद्धधर्मचिन्तया प्रयोगप्रसङ्गः तर्हि प्रसज्यतां नाम । न खलु 5
 वस्तुधर्माणां सत्त्वानित्यत्वादीनां शब्दाभिधेयत्वं निवार्यते, विरुद्धयोरेव धर्मयोर्युग-
 पदेकशब्दाभिधेयत्वस्य प्रतिषेधनात् । न चैवमप्यष्टादिभङ्गप्रसङ्गः, विरुद्धधर्मा-
 पेक्षया सप्तमङ्ग्या एव सम्भवात्, केवलसत्त्वासत्त्वभङ्गकानां युगपत्सत्त्वासत्त्वभङ्गकेष्व-
 नन्तर्भावात् । अथवा संशयाभावाद् वक्तव्यशब्दप्रयोगः । यो हि सत्त्वासत्त्वादिशब्दैर-
 108A भिधीयते स कथमवक्तव्यः स्यात् । ततः सत्त्वादिशब्दा एव वस्तुनो वक्तव्यताम- 10
 भिदधत इति न वक्तव्यशब्दप्रयोगो ज्यायान् ।

नन्वेकत्रापि वस्तुनि विधीयमान-निषिध्यमानानन्तधर्मसम्भवादनन्ताः सप्त
 भङ्ग्यः स्युः । स्युर्नाम, अनन्तानामपीष्टत्वात् । भङ्गकास्तु सर्वत्रापि सप्तैव ।
 प्रतिपाद्यप्रश्नापेक्षया हि भङ्गाः प्रकल्पन्ते । प्रश्नश्च सप्तधैव सम्भवति, संदेहस्य
 सप्तविधत्वेन जिज्ञासायाः सप्तप्रकाराया एव सम्भवात् । संदेहस्य तु सप्तविधत्वं 15
 तद्विषयस्य वस्तुधर्मस्य सप्तविधस्यैव भावात् । तावत् सत्त्वं वस्तुधर्मः, सत्त्वरहितस्य
 वन्ध्यासुतस्येवासत्त्वप्रसङ्गात् । स्वरूपादिभिरिव च पररूपादिभिरपि वस्तुनोऽसत्त्वा-
 108B न्तिष्ठौ वस्तुरूपप्रतिनियमायोगादसत्त्वमपि वस्तुधर्म एव । क्रमार्पितसत्त्वासत्त्वयोः-
 वक्तव्यत्वस्य सत्त्वावक्तव्यत्वयोरसत्त्वावक्तव्यत्वयोः सत्त्वासत्त्वावक्तव्यत्वानामपि
 वस्तुधर्मत्वमेव प्रतीयमानत्वात् । स्यादस्ति स्यान्नास्तीत्यादिशब्दप्रयोगे ह्यवहितश्रोतसः 20
 श्रोतुः क्रमार्पितसत्त्वासत्त्वादेः कस्यचिदर्थास्ति प्रतीतिः । सा चेयं न भ्रान्ता,
 प्रमाणावाधितत्वात्, वस्तुनि प्राप्तिप्रवृत्तिभावाच्च । अन्यथा सद्भूतप्रत्यक्षादेरपि
 भ्रान्तत्वप्रसङ्गः । तदर्नया सद्भूतप्रत्यक्षादिनेव वस्तुविषयया भवितव्यम् । तत् सप्तविध
 एव वस्तुधर्मः । तत्र सत्त्वासत्त्वयोः क्रमाक्रमत्वे गौणमुख्यत्वे वक्तव्यत्वावक्तव्यत्वे
 इत्यादयः स्वगता धर्माः । ततः कदाचित् कस्यचिदर्पणा क्रियते । 25

१ मुख्यया ॥ २ अतो न वक्तव्यशब्देन सह सप्तमङ्गी ॥ ३ सत्त्वस्यैव एकस्य ॥ ४ परः प्राह-केषांचिद्
 भङ्गानां केषुचिद् भङ्गेष्वनन्तर्भावाच्च सप्तमङ्गी प्राप्ता इत्याशङ्क्याम् ॥ ५ स्यादस्ति, स्यान्नास्ति ॥ ६
 सप्तमङ्ग्येव ॥ ७ अर्थः ॥ ८ सप्तमङ्ग्या ॥

109A

नन्वयं स्याच्छब्दोऽनेकान्तवचनस्ततस्तेनैव सत्त्वादिधर्माणामुक्तत्वात् तदभिधानाप्रयोग एव । उच्यते—स्याच्छब्दोऽयमनेकान्तमात्रस्य वाचको द्योतकश्च । ततो यदा वाचकस्तदानेकान्तसामान्यप्रतिपत्तावपि विशेषप्रतिपत्त्यर्थं सत्त्वादिशब्दप्रयोगः । सामान्यशब्दप्रयोगेऽपि हि विशेषजिज्ञापयिषया विशेषशब्दोऽपि प्रयुज्यते, यथा गां बलीवर्दमानय, करेणुं गजं पश्य । यदा तु द्योतकस्तदा सत्त्वादिपदोक्तमेवार्थ- 5 मवद्योतयितुं प्रयुज्यते । प्रयुज्यन्ते हि द्योतका ध्वनयः पदान्तरोक्तमप्यर्थमवद्योतयितुम्, यथा चादयः ।

एवं नित्यत्वानित्यत्वयोः सामान्यविशेषयोरभिलाष्यत्वानभिलाष्यत्वयोर्भेदाभेदयोरन्येषां च सप्रतियोगिनां धर्माणामवक्तव्यत्वसंयोजनायां सप्तभङ्गी दृष्टव्या ।

109B

अत्र चाद्यास्त्रयो भङ्गाः सकलादेशाः, वस्तुनः खण्डीकृत्यानभिधानात् । शेपास्तु विकलादेशाः, वस्तुनः खण्डीकृत्याभिधानात् । अत्र हि सत्त्वासत्त्वत्येवं विभागीकृत्य वस्त्वभिधीयते । अथवा प्रमाणादेशेन सर्वेऽपि सकलादेशाः, प्रमाणस्य परिपूर्णा- 10 मिधायित्वात् । नयादेशेन तु विकलादेशाः, नयस्य खण्डाभिधायित्वात् । इयं च सप्तभङ्गी श्रुतं प्रमाणम्, शब्दादर्थप्रतीतेरिति ।

सत्त्वासत्त्वावचनविषयं चोभयं च क्रमेण सत्त्वासत्त्वावचनविषयत्वेन युक्तं क्रमेण । 15 सत्त्वासत्त्वावचनविषयं चाक्रमौत्सप्तभङ्गी सैषा नीतिर्नियमरहिता 'स्यात्'पवित्रा तु मानेम् ॥१॥

110A

सहार्पितं द्रव्यमशेषपर्ययैर्विरुद्धधर्मौ यदि वा सहार्पितौ । विशेषशब्दैरविगीतैलक्षणैर्वचोनर्दीणोऽपि न वक्तुमीश्वरः ॥२॥

सकलादेशाः पूर्वा एकध्वनिशासनात् त्रयो भङ्गाः । अन्ये विकलादेशाः प्रेमौ-नयैर्वा विभागोऽयम् ॥३॥ 20

सम्प्रति पूर्वोदितमेव प्रमेयं श्लोकैः सङ्क्षेपेण सङ्गृह्णाति—

१ सत्त्वादिधर्मवाचकशब्दाप्रयोग एव ॥ २ सकलाश्च ते आदेशाश्च भग्नानि ॥ ३ मुख्यया वृत्त्या अस्ति च नास्ति चेति न खण्डीकृतम् ॥ ४ स्याद्वादाभिप्रायेण ॥ ५ एतेऽपि 'स्यात्'पदरहिताः सन्त इत्यर्थः ॥ ६ आगमलक्षणम् ॥ ७ *अत्र १, २, ३, इत्यादयः अङ्का लिखिताः सन्ति, तदनुसारेण अवमथ भाषः— सद्य १, असद्य २, अवचनविषयं च ३, उभयं च क्रमेण ४, सद्य अवक्तव्यं च ५, असद्य अवक्तव्यं च ६, सद्य असद्य अवक्तव्यं च ७ ॥ ८ स्यादस्ति च नास्ति च ॥ ९ स्यादस्ति चावक्तव्यं च ॥ १० युगपत् ॥ ११ प्रमाणम् ॥ १२ एतेन द्विधादीनां परिहारः ॥ १३ यदा सर्वे सकलादेशाः प्रमाणादेशेन, विकलादेशा नयादेशेन ॥ 25

कायः प्रदेशवाहुल्यं भावांशैस्तदणोः पुनः ।

उत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणां यद्वा कायः समुच्चयः ॥ १ ॥

अर्थक्रिया हि नैकान्तनित्यानित्येषु युज्यते ।

सदाभावप्रसङ्गः स्यान्नासतो हेतु-कार्यते ॥ २ ॥

प्रमाणानुपपत्तिर्या तद् विरोधस्य लक्षणम् ।

5

न खल्वन्यत् ततस्ताप-शीतयोरपि लक्ष्यते ॥ ३ ॥

उत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणां सतामेकत्र नास्ति सा ।

अतश्च सदसद्रूपमेकमप्युपपद्यते ॥ ४ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।

काय इत्यादि । तदिति प्रदेशवाहुल्यम् ।

10

अर्थक्रिया हीत्यादि । सदाभावप्रसङ्गः स्यादिति नित्यस्यैकरूपत्वेन सदा सन्नि-
हितत्वात् । असतः सर्वथा निरन्वयनाशिन एकान्तक्षणिकस्येत्यर्थः ।

प्रमाणानुपपत्तिरित्यादि । लक्षणलिङ्गानुसरेणात् तदो नपुंसकत्वम् । खलुशब्दो
यस्मादर्थः । ततः प्रमाणानुपपत्तेः । शीतोष्णयोरपि प्रमाणानुपपत्तिरेव विरोध इत्यर्थः ।

उत्पादेत्यादि । सा प्रमाणानुपपत्तिः ।

15

पूर्वोदितसङ्ग्रहाय श्लोकाः सङ्ग्रहश्लोकाः ।

110B

स्यादेवम्—आगमे षड् द्रव्याण्युक्तानि । यदुक्तम्—“कैह णं भंते ! दव्वा
पन्नता ? गोयमा ! छ दव्वा पन्नता । तंजहा—धम्मत्थिकाए अधम्मत्थिकाए
आगासत्थिकाए पुग्गलत्थिकाए जीवत्थिकाए अद्वासमये [भगवतीसूत्रे २५।४।६३३] चि ।
भवद्भ्यां च पञ्च द्रव्याणि प्रपञ्चितानि । तत् कथं नागमविरोध इति ।

20

अत्राह—

१ कायः प्रदेशवाहुल्यं भावांशैस्तदणोः पुनः । उत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणां यद्वा कायः
समुच्चयः ॥ २ अर्थक्रिया हि नैकान्तनित्यानित्येषु युज्यते । सदा भावप्रसङ्गः स्यान्ना-
सतो हेतुकार्यते ॥ ३ प्रमाणानुपपत्तिर्या तद् विरोधस्य लक्षणम् । न खल्वन्यत् तत-
स्तापशीतयोरपि लक्ष्यते ॥ ४ शब्दस्य ॥ ५ उत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणां सतामेकत्र नास्ति
सा । अतश्च सदसद्रूपमेकमप्युपपद्यते ॥ इति सङ्ग्रहश्लोकाः ॥ ६ * तत्त्वार्थसूत्रे कालश्रुत्येके
[५।३८] इति सूत्रं वर्तते । सिद्धसेनगणिविरचितायां तत्त्वार्थटीकायामेतत् सूत्रं वक्ष्यमाणं पृ० १२५ पं० १५
इत्यत्र निर्दिष्टं च सूत्रमुद्धृतमस्ति, तदनुसारेणात्रापि सूत्रमिदमुद्धृतमस्ति ग्रन्थकाराभ्यामिति स्पष्टं प्रतिभात्यत्र ॥

25

कालश्चेत्येके ।

एकेषामाचार्याणां मतेन कालोऽपि जीवादिभ्यः पृथगेव स्वतन्त्रं द्रव्यम् । जीवादिद्रव्यैः परिणमद्भिः स्वत एव कैल्यते कारणतयापेक्ष्यत इति कालोऽपेक्षा-कारणम्, बलाकाप्रसवे गर्जितध्वनिवत् । द्रव्यत्वं चास्य गुणपर्यायवत्त्वात् । संयोग-विभाग-सङ्ख्या-परिणामा-ऽमूर्तत्वा-ऽगुरुलघुत्व-सूक्ष्मत्वादयो गुणाः । जीवादि पर्यायाणां 5 परिणामहेतुत्व-परत्वापरत्वादिप्रत्ययहेतुत्वादयस्तु पर्यायाः । यदुक्तम्—

111A

“निःशेषद्रव्यसंयोगविभागादिगुणाश्रयः ।

कालः सामान्यतः सिद्धः सूक्ष्मत्वाद्याश्रयो भिदो ॥१॥

क्रमवृत्तिपदार्थानां वृत्तिकारणतादयः ।

पर्यायाः सन्ति कालस्य गुणपर्ययवानतः ॥२॥” [] इति । 10

अस्य चास्तित्वं प्रतिनियतसकृदनेकपदार्थपरिणामात् । न खलु वर्ष-शीतोष्ण-वाता-ऽग्नि-हिम-तडिदभ्रगर्जितोलकाङ्कुर-किसलय-पत्र-फल-प्रसूतोदयादयः प्रतिनियत-भाविनः परिणामाः प्रतिनियतमपेक्षाकारणमृते घटन्ते, परिणामकारणमात्रभावित्वेन सर्वदा भावप्रसङ्गात् । न च क्षित्यादय एवापेक्षाकारणम्, तेषामसर्वगतत्वात् । अत एव न धर्मा-ऽधर्मौ । न चाकम्पानि, भिन्नकार्योपलम्भात् । तस्मात् काल 15

111B

एव पदार्थपरिणामस्यापेक्षाकारणम् ।

ननु च कालस्य परिणामो यद्यस्ति तदाऽसौ बाह्यान्यनिमित्तापेक्षः, तन्नि-मित्तमपि परिणाममात्मसात्कुर्वदपरनिमित्तान्तरापेक्षमित्यनवस्था स्यात् । कालपरि-णामस्य च बाह्यानपेक्षत्वे जीवादिपरिणामस्यापि बाह्यनिमित्तापेक्षा मा भूत् । न च कालस्य परिणामो न सिद्धः, सतोऽवश्यं परिणामित्वाभ्यनुज्ञानात्, अन्यथा सत्त्वमेव 20 न स्यात् । तन्न परिणामलिङ्गः कालो भवितुमर्हतीति । तन्न । तस्य सकलपदार्थ-

१ ‘इति द्रव्यालङ्कारः परिपूर्वते स्म ॥ कृतिरियं पण्डितरामचन्द्रगुणचन्द्रयोः । क्षेमं भूयात् संघाय संघस्य वा । भद्रं भवतु । सोमालिखितं । १४९२ वर्षे चैत्रमासे कृष्णपक्षे अमावास्यां तिथौ । इति अहम्मदाबादनगरे ‘हाजापटेलनी पोल’मध्ये ‘संवेगीनो उपाश्रय’ इत्यत्र विद्यमाने मूलमात्रस्य द्रव्यालङ्कारस्य हस्तलिखितादर्शे १२B पत्रे । ‘इति द्रव्यालङ्कारः परिपूर्वते स्म’ इति राजस्थाने वेडानगरे वर्तमाने श्रीश्रुतज्ञानअमीधारारख्ये भाण्डागारे विद्यमाने मूलमात्रस्य द्रव्यालङ्कारस्य हस्तलिखितादर्शे १३A पत्रे ॥ २ कालश्चेत्येके ॥ ३ * हस्तलिखितादर्शे पूर्वं कल्पते इति लिखितमासीत्, तदनन्तरं तत्रैव कल्प्यते इति संशोधनं विहितमस्ति । किन्तु अत्र कालस्य प्रस्तुतत्वात् ‘कल्पते’ इत्येव सम्यग् भाति वस्तुतः ॥ ४ ‘द’ [=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ ५ ‘३’ [=तृतीयान्तम्] ॥ ६ पुण्य-पापे ॥ ७ धर्मा-ऽधर्म-खाणि ॥ ८ तत् बाह्यनिमित्तमपि ॥

परिणामनिमित्तत्वेन स्वपरिणामेऽपि हेतुत्वात्, सकलावगाहहेतुत्वेनाकाशस्य स्वाव-
गाहहेतुत्ववत्, सर्वविदः सकलार्थसाक्षात्कारित्वेन स्वात्मसाक्षात्कारित्ववत् । न
112A चेवं जीवादय एव स्वपरिणामानामपेक्षाकारणमपि भविष्यन्तीति वक्तुं शक्यम् ।
निम्बादौ स्वहेतुकस्य कुटुकत्वादेर्दर्शनादोदनादावपि तस्य स्वहेतुकत्वप्रसङ्गात् ।
[पेदार्थेषु परापरादि]प्रत्ययान्यथानुपपत्त्या कालकल्पना तावदवश्यभाविनी । सा चेत् 5
कार्यान्तरार्थमुपस्थिता कार्यान्तरमपि भवदीयं साधयति साधयतु नाम को दोषः ?
यदि हि परिभोगार्थं परिगृहीता प्रियदयिता गृहकर्मापि करोति तदा गृहिणां न
किं विशेषलभः ? तस्मात् पदार्थानां प्रतिनियतपरिणामदर्शनात् कालो नाम
112B द्रव्यान्तरमस्तीति गम्यते । परापरादिप्रत्ययहेतुत्वाच्च । तथाहि—अपरदिक्सम्बन्धिनि
“निन्द्यवृद्धलुब्धके परत्वप्रत्ययः परदिक्सम्बन्धिनि च प्रशस्ते कुमारतपस्विन्यपरत्व- 10
प्रत्ययोऽवश्यं विशिष्टकारणापेक्षः । स च काल एव, अन्यस्याघटनात् । तस्मात्
पदार्थप्रतिनियतविचित्रपरिणामान्यथानुपपत्त्या परापरादिप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या च
सिद्धं कालो नाम षष्ठं द्रव्यं केषाञ्चिदाचार्याणां मतेन ।

ननु यद्यागमसिद्धं कालद्रव्यं तदा किमिति भवद्भ्रथां पञ्चसु द्रव्येष्वन्तर्भावितम् ।
113A उच्यते—आगमेऽन्तर्भावोऽपि प्रतिपादितः । तदुक्तम्—“किमिदं भंते ! कालो हि 15
पवुर्चई ? गोयमा । जीवा चेव अजीवा चेव ।” [] । अपि चावाभ्या-
मस्तिकायानां लक्षणं कर्तुमारब्धम् । न च कालोऽस्तिकायः, आगमेऽप्रतिपादनात् ।
ततः पञ्चास्तिकायलक्षण[प्रतिपादनाश्रय एवे]ति ॥ छ ॥

अकम्पानां वृत्तौ यदजनि शुभं तेन पदवीं
रिपुर्वा मित्रं वा सपदि लभतां तां जनगणः । 20
अकाण्डे क्रोधान्धप्रभुविहितदण्डप्रतिभया-
न्न कम्पन्ते यस्यां परिजनवपुंषि क्षणमपि ॥ १ ॥

पूर्वर्यस्य समुद्रतिर्न विहिता धीरैः कुतोऽप्याशया-
दावाभ्यां स समुद्रतो श्रुतनिधेर्द्रव्योत्करो दुर्लभः ।

१ * अत्र तालवत्रधाराया मनाक् वृत्तिवात् सप्ताष्टान्यक्षराणि वृत्तितानि । अतोऽस्मत्कल्पनया पूरितोऽयं 25
पाठः ॥ २ स्वपरिणामेऽपि हेतुत्वलक्षणम् ॥ ३ पश्चिम ॥ ४ प्रशस्येऽपि पुरुषे परशब्दो वर्तते इति निन्द्य
इत्युक्तम् ॥ ५ पूर्व ॥ ६ * “समया ति आवलिया ति वा जीवा ति या अजीवा ति या पवुर्चति” इति
स्थानाङ्गसूत्रे सू० १०६ ॥ ७ * अत्र तालवत्रधारायाः किञ्चित् वृत्तिवात् सप्ताष्टान्यक्षराणि अस्मत्कल्पनया
पूरितानि ॥ ८ धर्मादीनाम् ॥ ९ विवरणे ॥

एनं यूयमनन्तकार्यनिपुणं गृहीत तत्कोविदाः

स्वातन्त्र्यप्रसवां यदीच्छत चिरं सर्वार्थसिद्धिं हृदि ॥ २ ॥

113B

मध्यं बौद्धामृतजलनिधेर्गाढवान् भ्रान्तवांश्च

न्यायाटव्यां वचनशठताप्रोत्स्व(च्छूव)सत्कण्टकायाम् ।

आम्नाती वा विषमविफलप्रक्रिये यो विशेषे

शास्त्रारम्भे यदि परमसौ दक्षतां लक्षयेन्नौ ॥ ३ ॥

5

नोत्प्रेक्षाबहुमानतो न च परस्पर्द्धासमुल्लासतो

नापीन्दुद्युतिनिर्मलाय यशसे नो वा कृते सम्पदः ।

आवाभ्यामयमादृतः किमु बुधा द्रव्यप्रपञ्चश्रम-

सन्दर्भान्तरनिर्मितोऽनवमप्रज्ञाप्रकर्षश्रिये ॥४॥ ॥ ४ ॥

10



इति श्री रामचन्द्र-गुणचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञद्रव्यालङ्कारटीकायां

तृतीयोऽकम्पप्रकाश इति ॥

॥ छ ॥

संवत् १२०२ सहजिगेन लिखि.....

प्रथमं परिशिष्टम् ।

द्रव्यालङ्कारटीकायामुद्धतानां पाठानां पृष्ठाङ्कक्रमेण सूचिः ।

उद्धतः पाठः.....	पृ. पं.
तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुः [सि. ७।२।१].....	२-४
उष्ट्रमुखादयः [सि. ३।१।२३].....	३-३
वैशाखस्थानस्थः पुरुष इव... [प्रशम० २।१०].....	३-८
जं संठाणं तु इहं भवं... [आवश्यकनि. ९६९].....	३-१०
दीहं वा ह्रस्वं वा... [आवश्यकनि. ९७०].....	३-१२
श्यामो भवेत्तु शृङ्गारः... [नाट्यशास्त्रे ६।४२].....	७-१९
विष्ठा-कृमिज उद्वेगी... [नाट्यशास्त्रे ६।८१].....	७-२१
किञ्चान्यद् यदि तद्... [].....	११-१८
अथेष्टं ते रसैर्भौमै... [].....	११-२०
आलिप्तं जतुना काष्ठं... [].....	११-२२
तथैव यदि तद् बीजं... [].....	१२-१
आत्मादिमात्ममध्यं च... [].....	१८-२१
क्वचित् [सि. ६।२।१४५].....	२१-१०
यावादिभ्यः [सि. ७।३।१५].....	२१-११
मतिश्रुतयोर्निबन्धो... [तत्त्वार्थ. १।२७].....	२२-५
एकस्यार्थस्वभावस्य [प्रमाणवार्तिके ३।४२].....	२२-२१
यत्रैव जनयेदनां... [].....	२३-५
यद्भावो भावलक्षणम् [सि. २।२।१०६].....	२५-९
निद्धस्स निद्धेण दुआहिण... [प्रज्ञापनासूत्रे गा. ३२].....	२५-२२
एकगुणस्निग्धस्य... [].....	२६-१
एकगुणस्य द्व्यधिकादिगुणेनापि... [].....	२६-४
भेदादणुः [तत्त्वार्थ. ५।२७].....	२७-१४
इह तावत् परमाणूनां संसर्गग्रहे... [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ. ४६A].....	३०-१७
अधिगते तु स्वलक्षणे... [हेतुबिन्दौ पृ. ३].....	३१-१६
तस्मादनधिगतार्थविषयं... [हेतुबिन्दौ पृ. ३].....	३२-८
तदेव परमार्थसत्... [न्यायबिन्दौ १।१४-१५].....	३२-१८
न च सामान्यं काञ्चिदर्थक्रिया... [हेतुबिन्दौ पृ. ३].....	३२-२०
अन्योन्यप्रत्ययापेक्षा... [हेतुबिन्दुटीका श्लो. ३३ पृ. १०६].....	३५-१
सन्निवेशेन ये भावा... [हेतुबिन्दुटीका श्लो. ३४ पृ. १०६].....	३५-३

बहूनां च निरवयवानां... []	३६-१३
यत् सत् तन्निरवयवं... []	३७-४
महत्त्वादानेकद्रव्यवत्त्वाद्... [वैशेषिकसूत्रे ४।१।६]	४१-१
अवनतिविशेषानुपलम्भश्च... [प्रशस्तपादभाष्यटीका व्योमवती]	४१-९
गुरुत्वं जलभूम्योः... [प्रशस्तपादभाष्ये]	४१-१८
अपाकजरूप-रस-गन्ध... [प्रशस्तपादभाष्ये]	४२-४
नापि स्थूल एको... [प्रमाणविनिश्चये पृ.२६२A]	४४-५
प्रयोजनम् [सि.६।३।११७]	४५-१६
अतोऽनेकस्वरात् [सि.७।२।१६]	४५-१७
प्रज्ञादिभ्योऽण् [सि.७।२।१६५]	४५-१८
न च मनसः स्पर्शवत्त्वे... [प्रशस्तपादभाष्यटीका व्योमवती पृ.४२७]	४६-२२
तथा स्पर्शवत्त्वे सति... [प्रशस्तपादभाष्यटीका व्योमवती पृ.४२७]	४७-५
न च मूर्तत्वेन स्पर्शो... [प्रशस्तपादभाष्यटीका किरणावली पृ.१०३]	४८-२
विजातीयानामनारम्भकत्वम्... [प्रशस्तपादभाष्यटीका किरणावली पृ.४१]	४९-२
द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते [वैशेषिकसूत्रे १।१।८]	४९-४
इन्द्रियादीनां तु विज्ञान... [प्रमाणवार्तिकस्ववृत्तौ पृ.१०]	५०-९
विधिमुखस्तु प्रत्ययोऽसिद्धः ... [प्रशस्तपादभाष्यटीका किरणावली पृ.१३]	५२-१
तस्माद्रूपविशेषोऽयम्... [प्रशस्तपादभाष्यटीका न्यायकन्दली पृ.२४]	५५-२०
द्विष्टसम्बन्धसंवित्तिः... []	५८-३
न हि कदाचित् प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष .. []	५८-५
यत् शुषिरं तदाकाशम् []	५९-३
न सत्ता सत्तान्तरमुपैति []	५९-१४, ११४-१३
हृदि प्राणो गुदेऽपानः... []	६०-३
आतपः कटुको रूक्षः... []	६०-१३
तनुभुवनादि कार्य... [प्रशस्तपादभाष्यटीका व्योमवती पृ.६३८]	६१-७
क्षयोपशान्तिप्रभव... []	६४-२२
अस्त्यनुभवविशेषोऽर्थकृतो... [प्रमाणविनिश्चये पृ.२६१A]	६४-२५
सन्तापाय न शक्तः... [सि.वृ.३।१।५१]	६६-४
सहोपलम्भनियमादभेदो... [प्रमाणविनिश्चये पृ.२६३B]	६७-६
ततः कल्पितभेदनिबन्धनः... [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ.१८५A]	६८-१६
विकल्पज्ञेयभेदार्थः... []	६९-१
तेनायं नियमार्थो दर्शितः... [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ.१८९B-१९०A]	६९-१९
एतदुक्तं भवति-न भिन्नयोर्नियतः... [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ.१८६A]	७१-९
यद् येन नियतसहोपलम्भं... [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ.१८९]	७१-१५

भेदः सहोपलम्भानियमेन... [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ.१८९B-१९०B]	७१-१८
सह संवेदनं तावन्न... []	७२-२४
पारमार्थिकमपि प्रमाणं... [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ.१९६A]	७७-१९
मध्यव्यवस्थितस्याणोः... []	८०-५
स हेतुरेकत्र विदां विचित्रता... []	८१-९
अर्थोपयोगेऽपि पुनः... [प्रमाणविनिश्चयः पृ.२५३A]	८२-१
न हि सर्वत्रैव स्मृत्यपेक्षो... [अनेकान्तजयपताकायां तृतीयेऽधिकारे पृ.१८०]	८२-१३
तद्गद्यार्थसामर्थ्येनोत्पद्यमानं... [प्रमाणविनिश्चयः पृ.२५२B]	८४-१९
शब्दस्य संकेतकालभावितत्वं... [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ.८७A पं.४]	८५-६
अपेक्ष्यमाणत्वं साक्षाज्जनकत्वेन... [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ.६१B]	८५-२४
विशेषणं विशेष्यं च... [प्रमाणविनिश्चये पृ.२५३]	८६-४
यद्यभिलापवद् विज्ञानं... []	८७-७
विचारकत्वे चैन्द्रिय... [प्रमाणविनिश्चये पृ.२५३B]	८८-१५
इन्द्रियकृतस्तु रूपग्रहण... [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ.६६A]	९०-४
यत् प्रत्यक्षं तत्राभिलाप... []	९१-९
हेतु-कर्तृ-करणेत्यम्भूतलक्षणे [सि.२।२।४४]	९२-४
अधिगते तु स्वलक्षणे... [हेतुविन्दुः पृ.३]	९३-१६
एकस्मिन्नपि वस्तुनि... []	९५-९
सर्वे भावाः स्वभावेन... [प्रमाणवा. ३।४०]	९७-१
एकप्रत्यवमर्शार्थ... [प्रमाणवा. १।७४]	९७-९
ज्वरादिशमने... [प्रमाणवा. १।७५]	९७-११
एकप्रत्यवमर्शस्य... [प्रमाणवा. १।११०]	९९-३
इतरेतरभेदोऽस्य... [प्रमाणवा. १।७३]	१०२-२
ऋवर्णोवर्णं [सि.७।४।७१]	१०२-१९
वर्षाकालेभ्यः [सि.६।३।८०]	१०३-१
पिण्ड एव कुण्डे... [आत्मतत्त्वविवेके]	१०६-१८
विचित्रा हि पदार्थानां ... []	११०-४
अस्तु वा सर्वगतं सामान्यं ... []	१११-१५
सर्वस्योभयरूपत्वे... [प्रमाणवा. १।१८३]	११३-२०
अद्यास्त्यतिशयः कश्चित् [प्रमाणवा. १।१८४]	११४-१
सर्वात्मत्वे च भावानां... [प्रमाणवा. १।१८५]	११४-३
प्रवृत्तिनियमो न स्यात्... []	११४-५
भेदे चोभयरूपैकवस्तु... []	११४-७
विशेषरूपं यत् तेषु... []	११४-९

न सत्ता सत्तान्तरमुपैति [].....	५९-१४, ११४-१३
कुंभो न जीवदवियं... [सम्पत्ति. ३।३१].....	११४-
खस्य स्वभावः खत्वं... [प्रमाणवा. १।६८].....	११६-४
प्रकारे जातीयर् [सि. ७।२।७५].....	१२०-२४
शब्दाः संकेतितं प्राहुः... [प्रमाणवा. १।६३].....	१२१-९
ते तु स्वात्मनमेवार्थ... [प्रमाणवार्तिकस्ववृत्तौ पृ. २५].....	१२३-९
प्रमेयरूपं हि परिच्छिन्नं... [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ. १३B].....	१२४-२४
अनुमानं द्विधा स्वार्थ... [प्रमाणविनिश्चयः पृ. २६५A].....	१२५-१४
अतस्मिंस्तद्ग्रहाद् भ्रान्ति... [प्रमाणविनिश्चयः पृ. २६५B].....	१२५-१५
परार्थमनुमानं तु... [प्रमाणविनिश्चयः पृ. २८५A].....	१२५-१६
तथा विषयभेदात् ... [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ. १३ B].....	१२५-२२
प्रवृत्तिविषयस्य व्यवस्थापकं... [].....	१२६-१४
तद्भावहेतुभावौ हि... [प्रमाणवा. १।२८].....	१२७-१०
स्वयं हि वस्तु क्वचित् [].....	१२९-३
क्षणिकाः सर्वसंस्काराः... [].....	१३४-१६
परिस्पन्दात्मको..... [तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।२, पृ. ४१८].....	१३५-३
प्रयोगविम्वसोत्पाद्या... [तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।२, पृ. ४१८].....	१३५-५
विम्वसोत्पत्तिका तेजो... [तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।२, पृ. ४१८].....	१३५-७
यद्यात्मा गतिमात्रेण्यते... [].....	१३७-७
आत्मा हि प्रेरको... [].....	१३७-१३
तथैव द्रव्यसामर्थ्यात्... [].....	१३७-१५
धम्मत्थिकाए णं भंते... [भगवतीसूत्रे १३।४।२४-२५].....	१४४-१४
अहं तृच् [सि. ५।१।३७].....	१४५-१४
कर्मजा तृचा च [सि. ३।१।८३].....	१४५-१५
आगासत्थिकाए णं भंते.. [भगवतीसूत्रे १३।४।२६].....	१४८-१८
प्राग्भागो यः सुराष्ट्राणां... [].....	१५०-९
यद् बहुप्रदेशं तत् [].....	१५३-१२
निरंशमाकाशं सर्व... [].....	१६०-७
निरंशमाकाशं सदा... [].....	१६०-१३
सक्रियस्य हि यद् [].....	१६४-२५
यदङ्कुरं प्रत्यप्रयोजकं... [].....	१६८-१०
विवादाध्यासितं बीजं... [].....	१६९-२०
किं तस्य सहकारिणा क्रियते .. [].....	१६९-२६
सहकारिभिर्न हेतोर्विशेष... [].....	१७०-१४

यत् पुनरसता कार्येण... []	१७२-१४
अतदात्मत्वेऽपि... []	१७३-१
यो हि यद्रूपो नोपलभ्यते... []	१७५-१
अथ केयं शक्तिः ... []	१७५-९
यद्युत्तरं कार्यात्मकं... [हेतुबिन्दुटीका पृ.७८]	१८२-५
यदि भावान्तरं प्रध्वंसाभावो... [हेतुबिन्दुटीका पृ.७९]	१८३-९
पर्युदास एवैको... [हेतुबिन्दुटीका पृ.८१]	१८४-१७
सापेक्षाणां हि भावानां... [प्रमाणवार्तिकस्ववृत्तिः पृ.६५] [प्रमाणविनिश्चयः पृ.२७६A]	१८५-१२
अयं च प्रमाणार्थो... [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ.२९०B]	१८५-१७
न ध्रुवभावी भूतस्यापि []	१८६-८
यो धर्मिणो धर्मो... []	१८६-१०
किं तस्य सतो भावस्य... [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ.२८९]	१८६-१७
यथाविधोऽन्वयस्तथैव.. []	१८८-१४
न रूपविशेषाविष्करण... []	१८९-१५
तत्र प्रत्यक्षव्यापारेण... []	१८९-१९
समनन्तरप्रत्ययात् विज्ञानात्... [हेतुबिन्दुः पृ.१०-११]	१९२-१५
जनकैराधेयातिशयस्य... []	१९३-२
अवस्थाभेदेऽपि... [हेतुबिन्दुटीका पृ.९५]	१९३-९
निजाभिधेयप्रतिघात... []	१९६-१३
कथञ्चिदर्थो हि सदा []	१९६-१५
दृष्टत्वात्र विरोधोऽपि .. []	१९७-१
व्यतिरिक्तमपि भावांशा.. [हेतुबिन्दुटीका पृ.२५-२६]	२००-१६
विरोधिसन्निधेर्दोष.. [हेतुबिन्दुटीका श्लो. ३१, पृ.१०६]	२०७-१
मुक्तो न मुक्त एव हि... []	२०८-१
एवं सप्रतिपक्षे सर्वस्मिन् []	२०८-३
कङ्कणं भंते दब्बा.. [भगवतीसूत्रे २५।४।६३३]	२१३-१७
निःशेषद्रव्यसंयोग.. []	२१४-७
क्रमवृत्तिपदार्थानां .. []	२१४-९
किमिदं भंते कालो ति.. []	२१५-१५

अथ द्वितीयं परिशिष्टम् ।

विशिष्टानि कतिपयानि टिप्पणानि

[अस्मिन् परिशिष्टे द्रव्यालङ्कारटीकायां केषाञ्चित् पाठानां तुलनाद्यात्मकानि कानिचित् टिप्पणानि उपन्यस्यन्ते]

पृ.२ पं.२ । लक्षणं च... । तुलना-“तल्लक्षणं द्विविधम्, आत्मभूता-ऽनात्मभूतभेदात्, उष्ण-दण्डवत् । तदेतल्लक्षणं द्विविधम्-आत्मभूतमनात्मभूतं चेति । तत्र आत्मभूतमग्रेरौष्ण्यम्, अनात्मभूतं देवदत्तस्य दण्डः ।” इति अकलङ्कदेवविरचिते तत्त्वार्थराजवार्तिके २।९, पृ.११९ ।

पृ.२ पं.५ । मतुप्रत्ययो... । “नित्ययोगे मतुविधानम्” इति तत्त्वार्थराजवार्तिके ५।२३। “नित्ययोगे मतुप विहितः” इति सिद्धसेनगणिविरचितायां तत्त्वार्थवृत्तौ ५।२३। “नित्ययोगे मतोर्विधानात्... स्पर्शादिसामान्यस्य नित्ययोगात् पुद्गलेषु” इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।२३।

पृ.२ पं.५ । पूरणाद् गलनाच्च... । तुलना- “पूरणाद् गलनाच्च पुद्गलाः संहन्यमानत्वाद् विसंहतिमत्त्वाच्च [५।१, पृ.३१६] ... पूरणाद् गलनाच्च पुद्गलाः परमाणुप्रभृतयोऽनन्तानन्तप्रदेश-स्कन्धपर्यवसानाः” इति सिद्धसेनगणिविरचितायां तत्त्वार्थवृत्तौ ५।४, पृ.३२५

“पूरण-गलनान्वर्थसंज्ञत्वात् पुद्गलाः १२४।... भेदात् संघातात् भेदसंघाताभ्यां च पूर्यन्ते गलन्ते चेति पूरणगलनात्मिकां क्रियामन्तर्भाव्य पुद्गलशब्दोऽन्वर्थः पृषोदरादिषु निपातितः” इति तत्त्वार्थराजवार्तिके, ५।१, पृ.४३४ ॥

“पूरण-गलनधर्माणः पुद्गलाः परमाण्वादयोऽनन्ताणुस्कन्धपर्यन्ताः । ते हि कुतश्चिद् द्रव्याद् गलन्ति विद्युज्यन्ते किञ्चित् द्रव्यं तत्संयोगतः पूरयन्तीति भावः ।” इति मलधारिहेमचन्द्रसूरिविरचितायाम् अनुयोगद्वारसूत्रवृत्तौ पृ.१८४ ।

पृ.२ पं.१४ । अथ मूर्तिमाह- । तुलना- “रूपं मूर्तिः, मूर्त्याश्रयाश्च स्पर्शादय इति” इति तत्त्वार्थभाष्ये ५।३।, “किं पुना रूपं नामेत्यत आह- रूपं मूर्तिः । मूर्तिर्हि रूपादिशब्दाभिधेया, सा च रूपादिसंस्थानपरिणामा, नासर्वगतद्रव्यपरिमाणलक्षणा, व्यभिचारदर्शनात् । सर्वतः परिमितत्वे लोकस्य आत्मनोऽपि मूर्तिमत्त्वप्रसङ्गः काणभुजानाम् । परिमितत्वं चावश्यमभ्युपेयं विशिष्टसंस्थानत्वादिभिलोकस्य । अतो रूपमेवाव्यभिचारित्वान्मूर्तिरुच्यते । अन्येऽभिदधति-रूपशब्दो नीलादिवर्णाभिधायी समस्ति, अस्ति च दीर्घादिसंस्थानप्रतिपादनपरः । तद् यः संस्थानप्रतिपत्तिमाविष्करोति रूपशब्दस्तमुरीकृत्यावोचदाचार्यः ‘रूपं मूर्तिः’ इति । एवंविधमूर्त्याश्रिताश्च स्पर्शादयः किल सर्वदा न कदाचिदसंस्थाना भवितुमर्हन्ति, अन्यथा वान्ध्येय-व्योमकुसुम-मण्डूकशिखण्डकल्पाः स्युरिति । अत्र पक्षे धर्मा-ऽधर्म-सिद्धसंस्थानैरनेकान्तः । तस्माद् रूपमेव मूर्तिरस्तु । एवं तर्हि गुणमात्रं मूर्तिशब्दस्य विषयः प्रसक्तः, न च रूपमेव मूर्तिरिति, उच्यते- द्रव्यास्तिकनयावष्टम्भात् सकलमिदं निरूप्यते । सैव हि मूर्तिर्द्रव्यस्वभावा चक्षुर्ग्रहणमासाद्य रूपमिति व्यपदिश्यते । अत एव पुनराह सहचराव्यभिचारप्रदिदर्शयिषया-मूर्त्याश्रयाश्च स्पर्शादय इति । न खलु मूर्ति स्पर्शादयो व्यभिचरन्ति, सहचरितत्वात् । यत्र रूपपरिणामस्तत्रावश्यन्तया स्पर्श-रस-गन्धैरपि भाव्यम् । अतः सहचरमेतच्चतुष्टयम्, अतः परमाणावपि

विद्यते । अतो रूप-रस-गन्ध-स्पर्शा एव विशिष्टपरिणामानुगृहीताः सन्तो मूर्तिव्यपदेशभाजो भवन्ति ।” - इति सिद्धसेनगणिविरचितायां तत्त्वार्थवृत्तौ पृ.३२३-३२४ ।

पृ.२ पं.१५ । स्पर्शग्रहणमादौ... । तुलना- “स्पर्शग्रहणमादौ विषयबलदर्शनात् ।१। .. सर्वसंसारिजीवग्रहणयोग्यत्वाच्च । तत एवानन्तरं रसवचनम्, स्पर्शग्रहणानन्तरभाविता(भावि)त्वाद् रसग्रहणस्य तदनन्तरं तद्ग्रहणं क्रियते ।.... रूपात् प्राग् गन्धवचनमचाक्षुषत्वात् ।४। अन्ते वर्णग्रहणं स्थौल्ये सति तदुपलब्धेः ।५।....” इति तत्त्वार्थराजवार्तिके ५।२३। पृ० ४८४ ।

“स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः [तत्त्वार्थ. ५।२३], स्पर्शग्रहणमादौ विषयबलदर्शनात् । सर्वेषु हि विषयेषु रसादिषु स्पर्शस्य बलं दृश्यते, स्पष्टग्राहिषु इन्द्रियेषु स्पर्शस्यादौ ग्रहणव्यक्तेः । सर्वसंसारिजीवग्रहणयोग्यत्वाच्चादौ स्पर्शस्य ग्रहणम् । तत एवानन्तरं रसवचनम्, स्पर्शग्रहणानन्तरभावि हि रसग्रहणम् । रूपात् प्राग् गन्धवचनमचाक्षुषत्वात् । अन्ते वर्णग्रहणं स्थौल्ये सति तदुपलब्धेः” इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।२३, पृ.४१९॥

पृ.२ पं.१८ । नन्वप्ये संस्थानं मूर्तिमाहुः । तुलना- “रूपादिसंस्थानपरिणामो मूर्तिः ।२। रूपमादिर्येषां त इमे रूपादयः । के पुनस्ते ? रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाः । परिमण्डल-त्रिकोण-चतुरस्रा-ऽऽयतचतुरस्रादिराकृतिः संस्थानम् । तैः रूपादिभिः संस्थानैश्च परिणामो मूर्तिरित्याख्यायते” इति अकलङ्कदेवविरचिते तत्त्वार्थराजवार्तिके ५।५, पृ.४४४ ।

“रूपिणः पुद्गलाः [तत्त्वार्थ. ५।५], रूपशब्दस्यानेकार्थत्वेऽपि मूर्तिमत्पर्यायग्रहणं शास्त्रसामर्थ्यात् । ततो रूपं मूर्तिरिति गृह्यते ‘रूपादिसंस्थानपरिणामो मूर्तिः’ [तत्त्वार्थराज.] इति वचनात्” इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके पृ.३९६ ॥

पृ.३ पं.१९- पृ.७ पं.४ । कठिनादिरष्टधा स्पर्शः.. । तुलना - “तत्र स्पर्शोऽष्टविधः - कठिनो मृदुर्गुरुर्लघुः शीत उष्णः स्निग्धो रूक्ष इति । रसः पञ्चविधः- तिक्तः कटुः कषायोऽम्लो मधुर इति । गन्धो द्विविधः- सुरभिरसुरभिश्च । वर्णः पञ्चविधः- कृष्णो नीलो लोहितः पीतः शुक्ल इति ।” इति तत्त्वार्थभाष्ये ५।२३॥

“कठिनादयो विद्वदङ्गना- बालादिप्रतीतास्तथापि सुप्रयुक्तकारिभिरमूनि लक्षणानि प्रत्येकं प्रकाशयन्ते- अनमनात्मकः कठिनः, सन्नतिलक्षणो मृदुः, अधोगमनहेतुर्गुरुः, प्रायस्तिर्यगूर्ध्वगमनहेतुर्लघुः, वैशद्यकृत् स्तम्भनस्वभावः शीतः, मार्दव-पाककृदुष्णः, संयोगे सति संयोगिनां बन्धकारणं स्निग्धः, तथैवाऽबन्धकारणं च रूक्षः । इतिशब्दः परिस्थूरस्पर्शभेदेयत्ताप्रतिपादनार्थः । ... श्लेष्मशमनकृत् तिक्तः, श्लेष्मभेद-पाटवकृत् कटुः, अन्नरुचिस्तम्भनकर्ता कषायः, आश्रवणक्लेदनकृदम्लः, ह्लादन-बृंहणकृन्मधुरः, लवणो मधुरान्तर्गत इत्येके, संसर्गज इत्यपरे । सुरभिश्चन्दनोशीर-कश्मीरजादीनाम्, असुरभिर्लसुन-विष्टादीनाम्, सौमुख्य-वैमुख्यकारित्वात् साधारण इत्येके, तत्र, उभयोरन्तर्णीतविषयत्वात् । कृष्णादयो वर्णाः क्रमेण अङ्गन-शुकपत्र-रुधिर-काञ्चन-शङ्खादिषु विभावनीयाः । संसर्गजाः सारङ्गादयः ।” इति सिद्धसेनगणिविरचितायां तत्त्वार्थवृत्तौ ५।२३, पृ.३५६ ।

“गुण्यन्ते संख्यायन्त इति गुणाः, तेषां नाम गुणनाम । ‘वर्णनामे’ इत्यादि । तत्र वर्ण्यते अलङ्कृत्यते वस्तु अनेनेति वर्णः कृष्णादिः पञ्चधा प्रतीत एव । कपिशायदस्तु एतत्संयोगेनैवोत्पद्यन्ते,

न पुनः सर्वथा एतद्विलक्षणा इति नेहोदाहृताः । गन्ध्यते आघ्रायते इति गन्धः, तस्य नाम गन्धनाम, स च द्विविधः-सुरभिर्दुरभिश्च । तत्र सौमुख्यकृद् सुरभिः, वैमुख्यकृद् दुरभिः । अत्रापि उभयसंयोगजः पृथग् नोक्तः, एतत्संसर्गजत्वादेव भेदाविवक्षणात् । रस्यते आस्वाद्यत इति रसः, तस्य नाम रसनाम, स च तिक्त-कटु-कषाया-ऽम्ल-मधुरभेदात् पञ्चविधः, तत्र श्लेष्मादिदोषहन्ता निम्बाद्याश्रितस्तिक्तो रसः । तथा च भिषक्शास्त्रम्-

‘श्लेष्माणमरुचिं पित्तं तृषं कुष्ठं विषं ज्वरम् ।

हन्यात् तिक्तो रसो बुद्धेः कर्ता मात्रोपसेवितः ॥१॥’ []

गलामयादिप्रशमनो मरिच-नागराद्याश्रितः कटुः । उक्तं च-

‘कटुर्गलामयं शोफं हन्ति युक्त्योपसेवितः ।

दीपनः पाचको रुच्यो बृंहणोऽतिकफापहः ॥१॥’ []

रक्तदोषाद्यपहर्ता बिभीतका-ऽऽमलक-कपित्थाद्याश्रितः कषायः । आह च -

‘रक्तदोषं कफं पित्तं कषायो हन्ति सेवितः ।

रूक्षः शीतो गुरुग्राही रोपणश्च स्वरूपतः ॥१॥’ []

अग्निदीपनादिकृद्दम्लीकाद्याश्रितोऽम्लः । पठ्यते च-

‘अम्लोऽग्निदीप्तिकृत् स्निग्धः शोफ-पित्त-कफापहः ।

क्लेदनः पाचनो रुच्यो मूढवातानुलोमकः ॥१॥’ []

पित्तादिशमकः खण्ड-शर्कराद्याश्रितो मधुरः । तथा चोक्तम्-

‘पित्तं वातं कफं हन्ति धातुवृद्धिकरो गुरुः ।

जीवनः केशकृद् बाल-वृद्ध-क्षीणौजसां हितः ॥१॥’ [] इत्यादि ।

स्थानान्तरे स्तम्भिताहारबन्धविध्वंसकर्ता सिन्धुलवणाद्याश्रितो लवणोऽपि रसः पठ्यते । स चेह नोदाहृतो मधुरादिसंसर्गजत्वात् तदभेदेन विवक्षणात् । सम्भाव्यते च तत्र माधुर्यादिसंसर्गः, सर्वरसानां लवणप्रक्षेप एव स्वादुत्वप्रतिपत्तेरित्यलं विस्तरेण ।

स्पर्श्यत इति स्पर्शः कर्कशादिरष्टविधः । तत्र स्तब्धताकारणं दृषदादिगतः कर्कशः । सन्नतिकारणं तिनिशलतादिगतो मृदुः । अधःपतनहेतुरयोगोलकादिगतो गुरुः । प्रायस्तिर्यग्धूर्वाधोगमनहेतुरर्कतूलादिनिश्रितो लघुः । देहस्तम्भादिहेतुः प्रालेयाद्याश्रितः शीतः । आहारपाकादिकारणं वह्न्याद्यनुगत उष्णः । पुद्गलद्रव्याणां मिथः संयुज्यमानानां बन्धनिबन्धनं तैलादिस्थितः स्निग्धः । तेषामेवाऽबन्धनिबन्धनं भस्माद्याधारो रूक्षः । एतत्संसर्गजास्तु नोक्ताः, एष्वेवान्तर्भावादिति ॥” इति मलधारिश्रीहेमचन्द्रसूरिविरचितायाम् अनुयोगद्वारसूत्रवृत्तौ पृ. २७०-२७१ ।

पृ. ९ पं. ८ । परिणामः.... । तुलना- “द्रव्यस्य स्वजात्यपरित्यागेन प्रयोग-विम्वसालक्षणो विकारः परिणामः । द्रव्यस्य चेतनस्येतरस्य वा द्रव्यार्थिकनयस्य अविवक्षातो न्यग्भूतां स्वां द्रव्यजातिमजहतः पर्यायार्थिकनयार्पणात् प्राधान्यं विभ्रता केनचित् पर्यायेण प्रादुर्भावः पूर्वपर्यायनिवृत्तिपूर्वको विकारः प्रयोग-विम्वसालक्षणः परिणाम इति प्रतिपत्तव्यः । तत्र प्रयोगः पुद्गलविकारः, तदनपेक्षा प्रक्रिया विम्वसा । तत्र परिणामो द्विविधः- अनादिरादिमांश । अनादिलोकसंस्थान-मन्दराकारादिः । आदिमान् प्रयोगजो वैम्वसिकश्च । तत्र चेतनस्य द्रव्यस्यौपशमिकादिभावः कर्मोपशमाद्यपेक्षोऽपौरुषेयत्वाद् वैम्वसिक इत्युच्यते । ज्ञा(दा?)न-

शील-भावनादिलक्षण आचार्यादिपुरुषप्रयोगनिमित्तत्वात् प्रयोगजः । अचेतनस्य मृदादेः घटसंस्थानादिपरिणामः कुलालादिपुरुषप्रयोगनिमित्तत्वात् प्रयोगजः । इन्द्रधनुरादिनानापरिणामो वैमलसिकः । तथा धमदिरपि परिणामो योज्यः ।” इति तत्त्वार्थराजवार्तिके ५।२२, पृ. ४७८ ।

“कः पुनः परिणामः ? द्रव्यस्य स्वजात्यपरित्यागेन प्रयोग-विमलसालक्षणो विकारः परिणामः । तत्र विमलसापरिणामोऽनादिरादिमांश्च । चेतनद्रव्यस्य तावत् स्वजातेश्चेतनद्रव्यत्वाख्याया अपरित्यागेन जीवत्व-भव्यत्वा-ऽभव्यत्वादिरनादिः, औपशमिकादिः पूर्वाकारपरित्यागाज(ज?)हृत्तिरादिमान्, स तु कर्मोपशमाद्यपेक्षत्वादपौरुषेयत्वाद् वैमलसिकः । अचेतनद्रव्यस्य तु लोकसंस्थान-मन्दराकारादिरनादिः, इन्द्रधनुरादिरादिमान् पुरुषप्रयत्नानपेक्षत्वादेव वैमलसिकः । प्रयोगजः पुनर्दान-शील-भावनादिश्चेतनस्य आचार्योपदेशलक्षणपुरुषप्रयत्नानपेक्षत्वात्, घटसंस्थानादिरचेतनस्य, कुलालादिपुरुषप्रयोगापेक्षत्वात् । धर्मास्तिकायादिद्रव्यस्य तु वैमलसिकोऽसंख्येयप्रदेशित्वादिरनादिः परिणामः, प्रतिनियतगत्युपग्रहहेतुत्वादि-रादिमान् । प्रयोगजो यन्त्रादिगत्युपग्रहहेतुत्वादिः पुरुषप्रयोगापेक्षत्वात् ” इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।२२, पृ. ४१४ ।

पृ. ११ पं. १० । परिणामिनो... । तुलना- “व्यवस्थिताव्यवस्थितदोषात् परिणामाभाव इति चेत्, न, अनेकान्तात् । न हि वयमङ्कुरे बीजं व्यवस्थितमेव ब्रूमहे, विरोधादङ्कुराभावप्रसङ्गात् । नाप्यव्यवस्थितमेव, अङ्कुरस्य बीजपरिणामत्वाभावप्रसङ्गात्, पदार्थान्तरपरिणामत्वाभाववत् । किं तर्हि ? स्याद् बीजं व्यवस्थितं स्यादव्यवस्थितमङ्कुरे व्याकुर्महे । न चैकान्तपक्षभावी दोषोऽनेकान्तेष्वस्तीत्युक्तप्रायम् । स्याद्वादिनां हि बीजशरीरादे(दि?)रेव वनस्पतिकायिको बीजाङ्कुरादिः स्वशरीरपरिणामभागभिमतः यथा कललशरीरे मनुष्यजीवोऽर्बुदादिस्वशरीरपरिणामभृदिति, न पुनरन्यथा सः ।” इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।२२ पृ. ४१५ ॥

“व्यवस्थिताव्यवस्थितदोषादिति चेत्, न, अनेकान्तात् । १४। स्यान्मतम्-बीजेऽङ्कुरत्वेन परिणते अङ्कुरे बीजं व्यवस्थितं वा स्यात्, अव्यवस्थितं वा ? यदि व्यवस्थितम्, बीजस्य व्यवस्थानात् विरोधात् अङ्कुराभावः । अथाव्यवस्थितम्, न तर्हि बीजमङ्कुरत्वेन परिणतम् । तस्मादुभयत्र दोषान्नास्ति परिणाम इति । तत्र । किं कारणम् ? अनेकान्तात् ।” इति तत्त्वार्थराजवार्तिके ५।२२, पृ. ४७८-४७९ ।

पृ. ११ पं. १५ । स्यान्मतम्... । तुलना - “वृद्ध्यभावप्रसङ्ग इति चेत्, न, अन्यहेतुत्वात् । स्यादेतत्- नास्ति परिणामः, कुतः ? वृद्ध्यभावप्रसङ्गात् । यदि बीजमङ्कुरत्वेन परिणमेत, बीजमात्र एवाङ्कुरः स्यात्, पयःपरिणामदधिवत् । ततो वृद्ध्यभावः । उक्तं च-

‘किंचान्यद् यदि तद् बीजं गच्छेदङ्कुरतामिह । विवृद्धिरङ्कुरस्य स्यात् कथं बीजादपुष्कलात् ? ॥’

[]

भौमोदकरसम्बन्धाद् वृद्धिरिति चेत्, न, बीजपरिणामाभावप्रसङ्गात् । उक्तं च-

‘अथेष्टं तै रसैर्भौमैरौदकेश्च विवर्धते । नन्वेवं सति बीजस्य परिणामो न युज्यते ॥’ []

भौमोदकरसद्रव्यान्तरसंचयाद् वृद्धिरिति चेत्, न, द्रव्यान्तरसंयोगेऽपि वृद्ध्यभावात् । यदि भौमोदकरसद्रव्यान्तराणि संयोगवृद्ध्या वर्धन्ते, ननु वृद्ध्यभावः जतुसंयोगे काष्ठवृद्ध्यभाववत् । उक्तं च-

‘आलिप्तं जतुना काष्ठं यथा स्थूलत्वमृच्छति । ननु काष्ठं तथैवास्ते जतु चात्र विवर्धते ॥
तथैव यदि तद् बीजमास्ते येनात्मना स्थितम् । रसाश्च वृद्धिं कुर्वन्ति बीजं तत्र करोति किम् ॥’
[] इति ।

तत्र । किं कारणम् ? अन्यहेतुत्वात् । ‘बीजमात्रोऽङ्कुरो भवेत्’ इति ब्रुवता त्वयैवाभ्युपगतः
परिणामः । यस्तु भवता दोष उपन्यस्तः ‘वृद्ध्यभावप्रसङ्गः’ इति नासौ युक्तः । कुतः ? अन्यहेतुत्वात् ।
यथा मनुष्यायुर्नामोदयाभ्यां जातो बालो बाह्यसाविक्रिणादिसम्बन्धापेक्षः स्तन्य-नवनीताद्याहारमनुभवन्
अभ्यन्तरवीर्यान्तरायक्षयोपशमाविर्भावितारजरणसामर्थ्यकायाग्निबलोपेत उपयुक्ताहाररसादि-
परिणामान्निर्माणनामकर्मोदयापेक्षो वर्धते, तथा वनस्पतिविशेषायुर्नामोदयापेक्षो बीजाधिष्ठानो जीवोऽङ्कुरो
जातो भौमोदकरसाहारं तप्तायःपिण्डवदात्मसात् कुर्वन् बाह्यसाविक्रिणसन्तापाभ्यन्तर-
वीर्यान्तरायक्षयोपशमाविर्भावितङ्कुरः[] कायाग्निबलाद् भौमोदकरसान् जरयन् स्वानुरूपनिर्माणकर्मोदयापेक्षो
वर्धते । अयं तु वृद्ध्यभावदोष एकान्तवादिनामेव भवति, नित्यत्वैकान्ते तावद्विपरिणामाभावात् वृद्ध्यभावः,
क्षणिकैकान्तवादेऽपि प्रतीत्यसमुत्पादाभ्युपगमात्, तावतोऽधिगमे (तावतो विगमे?) तावत् एवोपगमाद्
वृद्ध्यभावः । किञ्च, सर्वेषां क्षणिकत्वादङ्कुरस्य तत्कारणाभिमतानां च भौमोदकरसादीनां युगपद्वा विनाशः
स्यात् पौर्वापर्येण वा ? यदि युगपत्, नास्ति तत्कृता वृद्धिः । न हि वृद्धिहेतवो विनश्यन्तोऽन्यस्याविनश्यतोऽर्थस्य
वृद्धिं कुर्वन्तो दृष्टाः । अथ पौर्वापर्येण, विनष्टस्याङ्कुरस्य भौमादयः किं कुर्वन्ति ? विनष्टा वा किं कुर्युः ?
अनेकान्तवादिनां तु अङ्कुरो भौमादयश्च द्रव्यादिदिशात् स्यान्नित्याः, पर्यायादिदिशाच्च स्यात् क्षणिका इति
वृद्ध्युपपत्तिः” इति तत्त्वार्थराजवार्तिके ५।२२, पृ. ४७९-४८० ।

“स्यान्मतम्- न बीजमङ्कुरादित्वेन परिणमते वृद्ध्यभावप्रसङ्गात् । यो हि यत्परिणामः स न ततो
वृद्धिमान् दृष्टो यथा पयःपरिणामो दध्यादिः, बीजपरिणामश्चाङ्कुरादिः, तस्मान्न ततो वृद्धिमानिति बीजमात्रमङ्कुरादिः
स्यादतत्परिणामो वेति । उक्तं च-

‘किं चान्यद् यदि तद् बीजं गच्छेदङ्कुरतामिह । विवृद्धिरङ्कुरस्य स्यात् कथं बीजादपुष्कलात् ? ॥१॥
अथेष्टं तै रसैर्भौमैरौदकैश्च विवर्धते । तस्यैव(नन्वेवं?) सति बीजस्य परिणामो न युज्यते ॥२॥
आलिप्तं जतुना काष्ठं यथा स्थूलत्वमृच्छति । ननु काष्ठं तथैवास्ते जतु चात्र विवर्धते ॥३॥
तथैव तत्र तद् बीजमास्ते येनात्मना स्थितम् । रसाश्च वृद्धिं कुर्वन्ति बीजं तत्र करोति किम् ॥४॥’
[] इति ।

तदेतदनालोचिततत्त्ववचनम्, तद्वद्वेहेतुकत्वात् ।

यथा मनुष्यनामा-ऽऽयुःकर्मोदयविशेषतः । जातो बालो मनुष्यात्मा स्तन्याद्याहारमाहरन् ॥३४॥
सूर्यातपादिसापेक्षः कायाग्निबलमादधन् । वीर्यान्तरायविक्षेदविशेषविहितोद्भवम् ॥३५॥
विवर्धते निजाहाररसादिपरिणामतः । निर्माणनामकर्मोपष्टम्भादभ्यन्तरादपि ॥३६॥

तथा वनस्पतिर्जीवः स्वायुर्नामोदये सति । जीवाश्रयोऽङ्कुरो जातो भौमादिरसमाहरन् ॥३७॥

तप्तायस्पिण्डवत् तोयं स्वीकुर्वन्नेव वर्धते । आत्मानुरूपनिर्माणनामकर्मोदयाद् ध्रुवम् ॥३८॥

ततो न वृद्ध्यभावोऽङ्कुरादेः । यदप्युक्तं ‘यो यत्परिणामः स ततो न वृद्धिमान् दृष्टो यथा क्षीरपरिणामो

दध्यादिर्न क्षीरादेः' इति । तत्र हेतुः कालात्ययापदिष्टः, धर्मि-दृष्टान्तग्राहकप्रमाणबाधितत्वात् । धर्मी तावद् बीजपरिणामोऽङ्कुरादिः, ततो वृद्धिमानेव प्रतिभासमानः कथं चाऽवृद्धिमाननुमातुं शक्यः । दृष्टान्तश्च शीतक्षीरस्य तप्यमानोत्फेन- क्षीरपरिणामः धर्मोद्वर्तितदधिपरिणामो वा क्षीराद् वृद्धिमानुपलभ्यमानः कथं तद्वृद्ध्यभावसाध्ये निदर्शनम् । 'तत्परिणामत्वात्' इत्यसिद्धं च साधनं परिणामाभाववादिनः । पराभ्युपगमात् तत्सिद्धौ वृद्धिसिद्धिरपि तत एव स्यात् सर्वथा विशेषाभावात् । तत्र वृद्ध्यभावात् परिणामाभावः स्याद्वादिनं प्रति साधयितुं शक्यः ।' इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।२२ पृ.४१५-४१६ ॥

पृ.१२ पं.२३ । परिणामः कश्चित् सदृशेतरः... । तुलना- "परिणामो हि कश्चित् पूर्वपरिणामेन सदृशो यथा प्रदीपादेर्ज्वालादिः । कश्चिद् विसदृशो यथा तस्यैव कज्जलादिः । कश्चित् सदृशासदृशो यथा सुवर्णस्य कटकादिः । तत्र पूर्वसंस्थानाद्यपरित्यागे सति परिणामाधिक्यं वृद्धिः । सदृशेतरपरिणामो यथा बालकस्य कुमारादिभावः । सदृश एवायमित्युक्तम्, विसदृशप्रत्ययोत्पत्तेः, सर्वथा सादृश्ये बाल-कुमाराद्यवस्थयोः कुमाराद्यवस्थायामपि बालप्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गात् बालकावस्थायां वा कुमारादिप्रत्ययोत्पत्ति-प्रसङ्गे । सर्वथा विसदृश एव बालकपरिणामात् कुमारादिपरिणाम इत्यपि न प्रातीतिकम्, 'स एवायम्' इति प्रत्ययस्वभावात् । भ्रान्तोऽसौ प्रत्यय इति चेत्, न, बाधकाभावात्, आत्मनि 'स एवाहं' प्रत्ययवत् । सर्वत्र तस्य भ्रान्तत्वोपगमे नैरात्म्यवादावलम्बनप्रसङ्गः, न चासौ श्रेयान्, वश्च सदृशेतरपरिणामात्मनो वस्तुनः साधनात्, प्रत्यभिज्ञानस्याभेदप्रत्ययस्य वा प्रामाण्यव्यवस्थापनात् । ततो युक्तः सदृशेतरपरिणामात्मको वृद्धि-परिणामः । एतेनापक्षयपरिणामो व्याख्यातः" इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।२२, पृ.४१६-४१७ ।

पृ.१४ पं.१ । अव्यापि स्यात्... । तुलना- "नन्वयं पक्षाव्यापको हेतुः स्पर्शादिः, जले गन्धस्याभावात्, तेजसि गन्ध-रसयोः, वायौ गन्ध-रस-रूपाणामनुपलब्धेः" इति ब्रुवाणं प्रत्याह- तथाहि- आपो गन्धवत्यः, तेजो गन्ध-रसवद्, वायुः गन्ध-रस-रूपवान्, स्पर्शवत्त्वात्, पृथिवीवत् । कालात्ययापदिष्टो हेतुः प्रत्यक्षा-ऽऽगमविरुद्धपक्षनिर्देशानन्तरं प्रयुक्तत्वात्, तेजसि अनुष्णत्वे साध्ये द्रव्यत्ववत् इति चेत्, न, नायनरश्म्यादिष्वनुभूतरूपस्पर्शविशेषे साध्ये तैजसत्वहेतोः कालात्ययापदिष्टत्वप्रसङ्गात् । तत्रागमेन विरोधाभावात् तद्भावप्रतिपादनात्र दोष इति चेत्, तत एवान्यत्र दोषो मा भूत् । स्याद्वादागमस्य प्रमाणत्वमसिद्धमिति चेत्, न, तस्यैव प्रामाण्यसाधनात्, यौगागमस्यैव दृष्टेष्टविरुद्धत्वेन प्रामाण्यानुपपत्तेः ।.. नाप्यनैकान्तिकः, विपक्षवृत्त्यभावात् । अन्वयाभावादगमक इति चेत्, न, सर्वस्य केवलव्यतिरेकिणोऽप्रयोजकत्वप्रसङ्गात् । साध्याविनाभावनियमनिश्चयात् कस्यचित् प्रयोजकत्वे प्रकृतहेतोस्तत एव प्रयोजकत्वमस्तु " - इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।२३, पृ.४२० ।

पृ.१७ पं.८ । सप्रतिघत्वात्.... । "षष्ठाश्रयप्रसिद्ध्यर्थं धातवोऽष्टादश स्मृताः ।१।१७। पञ्चानां विज्ञानधातूनां चक्षुर्धात्वायतनादयः पञ्चाश्रयाः । षष्ठस्य मनोविज्ञानधातोराश्रयोऽन्यो नास्ति । अतस्तदाश्रयप्रसिद्ध्यर्थं मनोधातुरपदिष्टः । एवमाश्रया-ऽऽश्रिता-ऽऽलम्बनषट्कव्यवस्थानेनाष्टादश धातवो भवन्तीति ।..... गोत्रार्थो धात्वर्थः । यथैकस्मिन् पर्वते बहूनि अयस्-ताम्र-रूप्य-सुवर्णादिगोत्राणि धातव उच्यन्ते एवमेकस्मिन्नाश्रये सन्ताने वा अष्टादश गोत्राणि अष्टादश धातव उच्यन्ते । आकरास्तत्र गोत्राण्युच्यन्ते ।

त इमे चक्षुरादयः कस्याकराः ? स्वस्या जातेः, सभागहेतुत्वात् ।..... ये पुनरिमे अष्टादश धातव उक्तास्तेषां कति सनिदर्शनाः ? कत्यनिदर्शनाः ? सनिदर्शन एकोऽत्र । रूपम्, स हि शक्यते निदर्शयितुम्- इदमिह, इदममुत्रेति । उक्तं भवति- अनिदर्शनाः शेषा इति । कति सप्रतिधाः ? कत्यप्रतिधाः ? सप्रतिधा दश, रूपिणः, य एते रूपस्कन्धसंगृहीता दश धातव उक्तास्ते सप्रतिधाः । प्रतिधो नाम प्रतिधातः । स च त्रिविधः आवरण-विषय-आलम्बनप्रतिधातः । १ तत्रावरणप्रतिधातः स्वदेशे परस्योत्पत्तिप्रतिबन्धः, हस्तो हस्तेनाहतः उपले वा । उपलोऽपि तयोः । २ विषयप्रतिधातः चक्षुरादीनां विषयिणां रूपादिषु विषयेषु ।... ३ आलम्बनप्रतिधातश्चित्त-चैतानां स्वेषु आलम्बनेषु । क पुनर्विषयालम्बनयोर्विशेषः ? यस्मिन् यस्य कारित्रं स तस्य विषयः । यच्चित्त-चैतैर्गृह्यते तदालम्बनम् । कुतः पुनः स्वस्मिन् विषये प्रवर्तमानमालम्बने वा प्रतिहन्यते इत्युच्यते ? तस्मात् प्रेरणाप्रवृत्तेः । निपातो वात्र प्रतिधातो या स्वविषये प्रवृत्तिः । तदिहावरणप्रतिधातेन दशानां सप्रतिधत्वं वेदितव्यम् । ...

‘यत्रोत्पित्सोर्मनसः प्रतिधातः शक्यतेऽन्यैः कर्तुम् । तत् सप्रतिधं ज्ञेयं विपर्ययादप्रतिधमिष्टम् ॥’ इति भदन्तकुमारलातः । उक्ताः सप्रतिधा अप्रतिधाश्च ।” इति वसुबन्धुविरचिते अभिधर्मकोशभाष्ये प्रथमे कोशस्थाने ।

‘अट्टारस धातुयो- चक्षुधातु, रूपधातु, चक्षुविज्ञाणधातु, सोतधातु, सद्धातु, सोतविज्ञाणधातु, घाणधातु, गन्धधातु, गन्धविज्ञाणधातु, जीव्हाधातु, रसधातु, जीव्हाविज्ञाणधातु, कायधातु, फोड्बध्वातु, कायविज्ञाणधातु, मनोधातु, धम्मधातु, मनोविज्ञाणधातु ।” इति विभङ्गप्रकरणे पृ.८७ ।

पृ.१८ पं.१८ । अणवः स्कन्धाश्च.... । तुलना- “अणवः स्कन्धाश्च [तत्त्वार्थ. ५।२५], अण्वन्ते इत्यणवः अस्मदादीन्द्रियव्यापारातीतत्वात् केवलसंशब्दनसमधिगम्याः सौक्ष्म्यात् स्थौल्याद् ग्रहणादानादिव्यापारसमर्थाः प्रायः स्कन्धाः संधाता इति । चशब्दः समुच्चेता, समस्तपुद्गला एव द्विविधाः परमाणवः स्कन्धाश्चेति ।” इति सिद्धसेनगणिविरचितायां तत्त्वार्थवृत्तौ पृ.३६५ ॥

“अणवः स्कन्धाश्च [तत्त्वार्थ. ५।२५], प्रदेशमात्रभाविस्पर्शादिप्रसवसामर्थ्येन अण्वन्ते शब्दन्त इत्यणवः । १। प्रदेशमात्रभाविभिः स्पर्शादिभिः गुणैः सततं परिणमन्त इत्येवम् अण्वन्ते शब्दन्ते ये ते अणवः । सौक्ष्म्यादात्मादय आत्ममध्या आत्मान्ताश्च । उक्तं च-

अत्तादि अत्तमज्झं अत्तंतं णेव इंदिए, गेज्झं ।

जं दव्वं अविभागी तं परमाणुं विजाणीहि ॥ []

स्थौल्याद् ग्रहण-निक्षेपणादिव्यापारास्कन्दनात् स्कन्धाः । २। स्थौल्यभावेन ग्रहण-निक्षेपणादिव्यापारास्कन्दनात् स्कन्धा इति संज्ञायन्ते । उभयत्र जात्यपेक्षं बहुवचनम् । ३। अनन्तभेदा

१. “स्वस्या जातेः । किम् ? आकरा इति प्रकृतम् । सभागहेतुत्वात् । पूर्वोत्पन्नं चक्षुः पश्चिमस्य सभागहेतुप्रित्याकरो धातुः । यतो हि सुवर्णाद्युत्पत्तिस्ते तेषामाकराः ।” इति यशोमित्रविरचितायाम् अभिधर्मकोशभाष्यव्याख्यायां स्फुटार्थायाम् । २. “यत्रैकं सप्रतिधं वस्तु तत्र द्वितीयस्योत्पत्तिर्न भवति । यथा हस्तो हस्तेनाहतः प्रतिहन्यते उपले वा । हस्तो हस्तस्थाने उपलस्थाने वा नोत्पद्यते । उपलोऽपि तयोः, हस्तोपलयोः स्थाने उत्पलोऽपि नोत्पद्येत । कारित्रं पुरुषकारः । तस्मात् परेणाप्रवृत्तेरिति, यो हि लोके यतः परेण न प्रवर्तते स तत्र प्रतिहन्यते काष्ठे कुड्ये वा । तस्मात् चक्षुरादि विषयात् परेण न कारित्रं करोति, विषय एव तु करोति । तस्मात् तत्र प्रतिहन्यत इति उच्यते ।” इति यशोमित्रविरचितायाम् अभिधर्मकोशभाष्यव्याख्यायां स्फुटार्थायाम् ।

अपि पुद्गला अणुजात्या स्कन्धजात्या च द्वैविध्यमापद्यमानाः सर्वे गृह्यन्ते इति तज्जात्याधारानन्तभेदसंसूचनार्थं बहुवचनं क्रियते ।

अणुस्कन्धा इत्यस्तु लघुत्वादिति चेत्, न, उभयसूत्रसम्बन्धार्थत्वाद् भेदकरणस्य । ४। स्यान्मतम् - 'अणवः स्कन्धा अणुस्कन्धाः' इति वृत्तिकरणमिह युक्तं लघुत्वादिति । तत्र, किं कारणम् ? उभयसूत्रसम्बन्धार्थत्वाद् भेदकरणस्य, स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णवन्तोऽणवः, शब्द-बन्ध-सौक्ष्म्य-स्थौल्य-संस्थान-भेद-तम-श्रृङ्गाया-ऽऽतपोद्द्योतवन्तश्च स्कन्धा इति । वृत्तौ पुनः सत्यां समुदायस्यार्थवत्त्वात् अवयवार्थाभावात् भेदेनाभिसम्बन्धः कर्तुं न शक्यः" इति तत्त्वार्थराजवार्तिके ५।२५, पृ. ४९१ ॥

"अणवः स्कन्धाश्च [तत्त्वार्थ. ५।२५], प्रदेशमात्रभाविस्पर्शादिपर्यायप्रसवसामर्थ्येन अण्यन्ते शब्दन्ते इत्यणवः सौक्ष्म्यादात्मादय आत्ममध्या आत्मान्ताश्च । तथा चोक्तम्-

'आत्मादिमात्ममध्यं च तथात्मान्तमतीन्द्रियम् ।

अविभागं विजानीयात् परमाणुमनंशकम् ॥' []

स्थौल्यात् ग्रहण-निक्षेपणादिव्यापारास्कन्दनात् स्कन्धाः । उभयत्र जात्यपेक्षं बहुवचनम् । अणुजात्याधाराणां स्कन्धजात्याधाराणां चान्तरतज्जातिभेदानामनन्तत्वात् । 'अणुस्कन्धाः' इत्यस्तु लघुत्वादिति चेत्, न, उभयसूत्रसम्बन्धार्थत्वाद् भेदकरणस्य । स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णवन्तोऽणवः शब्द-बन्ध-सौक्ष्म्य-स्थौल्य-संस्थान-भेद-तम-श्रृङ्गाया-ऽऽतपोद्द्योतवन्तश्च स्कन्धा इति । वृत्तौ पुनः समुदायस्यार्थवत्त्वादवयवार्थाभावात् भेदेनाभिसम्बन्धः कर्तुमशक्यः ।" इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।२५, पृ. ४३० ।

पृ. २४ पं. १० । एकगुणस्निग्धस्य.... । तुलना- "स्निग्धरूक्षत्वाद् बन्धः [तत्त्वार्थ. ५।३२], स्निग्धरूक्षयोः पुद्गलयोः स्पृष्टयोर्बन्धो भवतीति । अत्राह- किमेष एकान्त इति ? अत्रोच्यते- न जघन्यगुणानाम् [तत्त्वार्थ. ५।३३], जघन्यगुणस्निग्धानां जघन्यगुणरूक्षाणां च परस्परेण बन्धो न भवति । अत्राह-उक्तं भवता जघन्यगुणवर्जानां [स्निग्धानां] रूक्षेण रूक्षाणां च स्निग्धेन सह बन्धो भवतीति । अथ तुल्यगुणयोः किमत्यन्तप्रतिषेध इति ? अत्रोच्यते- 'न जघन्यगुणानाम्' इत्यधिकृत्येदमुच्यते- गुणसाम्ये सदृशानाम् [तत्त्वार्थ. ५।३४], गुणसाम्ये सति सदृशानां बन्धो न भवति । तद्यथा-तुल्यगुणस्निग्धस्य तुल्यगुणस्निग्धेन तुल्यगुणरूक्षस्य तुल्यगुणरूक्षेणेति । अत्राह-सदृशग्रहणं किमपेक्षत इति ? अत्रोच्यते- गुणवैषम्ये सदृशानां बन्धो भवतीति । अत्राह- किमविशेषेण गुणवैषम्ये सदृशानां बन्धो भवतीति ? अत्रोच्यते- द्व्यधिकादिगुणानां तु [तत्त्वार्थ. ५।३५], द्व्यधिकादिगुणानां तु सदृशानां बन्धो भवति । तद्यथा- स्निग्धस्य द्विगुणाधिकस्निग्धेन, द्विगुणाद्यधिकस्निग्धस्य एकगुणस्निग्धेन, रूक्षस्यापि द्विगुणाद्यधिकरूक्षेण, द्विगुणाद्यधिकरूक्षस्य एकगुणरूक्षेण । एकादिगुणाधिकयोस्तु सदृशयोर्बन्धो न भवति । अत्र तुशब्दो व्यावृत्तिविशेषार्थः, प्रतिषेधं व्यावर्तयति बन्धं च विशेषयति ।" इति उमास्वातिविरचिते स्वोपज्ञे तत्त्वार्थभाष्ये ५।३२-३५।

पृ. २५ पं. १ । ननु स्निग्ध.... । तुलना- "अस्ति च स्नेहादिगुणानां प्रकर्षापकर्षभेदः, तद्यथा- जलादजाक्षीरं स्निग्धम्, अजाक्षीराद् गोपयः, गोपयसो महिषीपयः, ततः करभीपयः इत्युत्तरोत्तरस्नेहाधिकत्वम् । एषामेव पूर्वं पूर्वं रूक्षम्" इति सिद्धसेनगणिविरचितायां तत्त्वार्थवृत्तौ ५।३३, पृ. ४२१ ।

"तोया-ऽजा-गो-महिष्युष्ट्रीक्षीर-घृतेषु पांशु-कणिका-शर्करादिषु च

प्रकर्षाप्र(प)कर्षदर्शनात् तदनुमानम् । ५। यथा तोयादजाक्षीर-घृते प्रकृष्टस्नेहे, ततः प्रकृष्टस्नेहे गोक्षीर-घृते, ततश्चाधिकस्नेहे महिषीक्षीर-घृते, ततोऽप्युत्कृष्टस्नेहे उष्ट्रीक्षीर-घृते । पांशुभ्यः प्रकृष्टरूक्षगुणाः तुषकणिकादयः, ततोऽपि प्रकृष्टरूक्षाः शर्कराः । तथा परमाणुष्वपि प्रकर्षाप्र(प)कर्षवृत्त्या स्निग्धरूक्षाः गुणाः सन्तीत्यनुमानं क्रियते ।” इति तत्त्वार्थराजवार्तिके ५।३३, पृ. ४९८ ।

“ननु च जघन्यगुणाः परमाणवः सन्तीति कुतो निश्चयः ? स्निग्ध-रूक्षगुणयोरपकर्षातिशयदर्शनात् परमाणपकर्षस्य सिद्धेर्जघन्यगुणसिद्धिः । उष्ट्रीक्षीरादि महिषीक्षीरस्यापकृष्टः स्नेहगुणः प्रतीयते, ततो गोक्षीरस्य, ततोऽप्यजाक्षीरस्य, ततोऽपि तोयस्येति । तथा रूक्षगुणोऽपि शर्करातः कणिकानामपकृष्टः प्रतीयते, ततोऽपि पांशूनामिति ।” इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।३४ पृ. ४३६ ॥

पृ. १३३ पं. ९ । कम्पनं कम्पो देशाद् देशान्तरप्राप्तिहेतुः पर्यायविशेषः... । तुलना-
“उभयनिमित्तापेक्षः पर्यायविशेषो द्रव्यस्य देशान्तरप्राप्तिहेतुः क्रिया, न पुनः पदार्थान्तरं तथाऽप्रतीयमानत्वात्, गुण-सामान्य-विशेष-समवायवत् ।

ननु क्रिया द्रव्यात् पदार्थान्तरम्, तद्विन्नलक्षणत्वाद्, गुणादिवदिति पदार्थान्तरत्वेनाप्रतीयमानत्वमसिद्धमिति चेत्, कथञ्चिद्भिन्नलक्षणत्वस्य द्रव्यव्यक्तिभिरनेकान्तात् । कालादिद्रव्यव्यक्तीनां न द्रव्याद् भिन्नलक्षणत्वं ‘क्रियावद् गुणवत् समवायिकारणम्’ [वै.सू.] इति द्रव्यलक्षणस्य तत्र भावादिति चेत्, न, कालादिषु क्रियावत्त्ववर्जितस्य द्रव्यलक्षणस्योपगमात् पृथिव्यादिषु तदवर्जितस्य तस्य व्याख्यानात् कथंचित् तेषां द्रव्यलक्षणभेदसिद्धेः । पदार्थान्तरत्वे तु द्रव्यव्यक्तीनां गुणादिव्यक्तीनामपि पदार्थान्तरत्वप्रसक्तेः कुतः षट्पदार्थनियमः ।

द्रव्यत्वप्रतीतिमात्रं द्रव्यलक्षणं सकलद्रव्यव्यक्तीनामभिन्नम्, तस्य कर्मणि मनागप्यभावात् सर्वथा तद्विन्नलक्षणत्वं हेतुरिति चेत्, प्रतिवाद्यसिद्धः, सद्विन्नलक्षणमिति कर्मण्यपि द्रव्यप्रत्ययमात्रस्य द्रव्यलक्षणस्य भावादु, अन्यथा तदसत्त्वप्रसङ्गात् । न हि सत्तामहासामान्यमेव द्रव्यमिति स्याद्वादिनां दर्शनम्, तस्याः शुद्धद्रव्यत्वोपगमात् । ‘गुण-पर्यायवद् द्रव्यम्’ इत्यशुद्धद्रव्यलक्षणस्य कर्मण्यभावेऽपि कथंचिदेकद्रव्याद् भिन्नलक्षणत्वं तस्य सिध्येत्, न सर्वथा, तच्च कथंचित्पदार्थान्तरत्वं साधयेदिति विरुद्धसाधनाद् विरुद्धम्, परैः सर्वथा पदार्थान्तरत्वस्य तत्र साध्यत्वात् । कर्म सर्वथा न द्रव्यात् पदार्थान्तरम्, कथंचित् तद्विन्नलक्षणत्वात्, गुणादिवदिति परमतसिद्धेः । न चात्र कर्माप्रतिपन्नं येनाश्रयासिद्धिः साधनस्य । नापि सर्वथा पदार्थान्तरत्वेन द्रव्यात् प्रतिपन्नं कुतश्चित् प्रमाणात् स्याद्वादिभिः येन धर्मिग्राहकप्रमाणबाधा, तस्य कथंचित् पदार्थान्तरत्वेनैव प्रतिपन्नत्वात् । न चैवं सिद्धान्तविरोधः, कर्मणः पर्यायत्वेन द्रव्यात् कथंचित् पदार्थान्तरत्वव्यवस्थितेः, उत्पादविनाशत्वलक्षणस्य ध्रौव्याद् द्रव्यलक्षणाद् भेदसिद्धेः कर्म-गुण-सामान्य-विशेष-समवायानां पर्यायलक्षणसद्भावात् पर्यायपदार्थत्ववचनात्, अन्यथाऽतिप्रसक्तेः, प्रागभावादीनां विशेषण-विशेष्यभावादीनां च पदार्थान्तरत्वप्रसङ्गात् । पदार्थशेषत्वकल्पनायामेकेनैव पदार्थेन पर्यायत्वादित्येषां च पदार्थशेषावस्थितेः [?] सूत्रेऽवधारणाभावादित्युक्तप्रायम् । सामान्य-समवायौ कथं पर्यायौ नित्यत्वात् ? इति चेत्, न, तयोरपि गुण-कर्म-विशेषवदनित्यत्वोपगमात् । सदृशपरिणामो हि सामान्यं स्याद्वादिनाम्, अविष्वग्भावश्च द्रव्यपर्याययोः समवायः । स चोत्पादविनाशवानेव, सदृशव्यक्त्युत्पादे सादृश्योत्पादप्रतीतेः, तद्विनाशे च तद्विनाशमात्रभावात् (तद्विनाशस्यानुभवात्) । सादृश्यस्य व्यक्त्यन्तरेषु दर्शनाद् नित्यत्वमिति चेत्, न, वैसदृश्यस्य गुणस्य कर्मणश्चैवं नित्यत्वप्रसङ्गात् । नष्टोत्पन्नव्यक्तिभ्यो व्यक्त्यन्तरेषु न तदेव वैसदृश्यादि दृश्यते, ततोऽन्यस्यैव

दर्शनादिति चेत्, सादृश्यादि परमेवं किं न भवेत्, तथाप्रतीतिरविशेषात् ? ततो द्रव्यपर्याय एव क्रिया । गुणादीनां क्रियात्वप्रसङ्ग इति चेत्, न, ततो विशेषलक्षणसद्भावात् । द्रव्यस्य हि देशान्तरप्राप्तिहेतुः पर्यायः क्रिया, न सर्वः । सर्वत्र सर्वदा कस्मान्न भवतीति चेत्, न, उभयनिमित्तापेक्षत्वात् क्रियायाः तद्भाव एव भावात् पर्यायान्तरवत्” इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।७, पृ.३९७-३९८ ।

पृ.१३४ पं.१० । क्रिया-क्रियावतोः । तुलना -

“सान्यैव तद्वतो येषां तेषां तद्द्वयशून्यता । क्रिया-क्रियावतोर्भेदेनाप्रतीतिः कदाचन ॥
क्रिया- क्रियाश्रयौ भिन्नौ विभिन्नप्रत्ययत्वतः । सह्य-विन्ध्यवदित्येतद् विभेदैकान्तसाधनम् ।
धर्मिग्राहिप्रमाणेन हेतोर्बाधननिर्णयात् । कथंचिद् भिन्नयोस्तेन तयोर्ग्रहणतः स्फुटम् ॥
विभिन्नप्रत्ययत्वं च सर्वथा यदि गद्यते । तत एव तदा तस्यासिद्धत्वं प्रतिवादिनः ॥
कथंचित्तु न तत् सिद्धं वादिनामित्यसाधनम् । विरुद्धं वा भवेदिष्टविपरीतप्रसाधनात् ॥
साध्यसाधनवैकल्यं दृष्टान्तस्यापि दृश्यताम् । सत्त्वेनाभिन्नयोरेव प्रतीतिः सह्यविन्ध्ययोः ॥
विरुद्धधर्मताध्यासादित्यादेरप्यहेतुता । प्रोक्तैतेन प्रपत्तव्या सर्वथाऽप्यविशेषतः ॥
क्रिया क्रियावतोऽनन्याऽनन्यदेशत्वतः क्रिया-तत्स्वरूपवदित्येके तदप्यज्ञानचेष्टितम् ॥
लौकिकानन्यदेशत्वं हेतुश्चेद् व्यभिचारिता । वातातपादिभिस्तस्यानन्यदेशीर्विभेदिभिः ॥
शास्त्रीयानन्यदेशत्वं मन्यते साधनं यदि । न सिद्धमन्यदेशत्वप्रतीतिरुभयोस्तयोः ॥
तद्वदेशा क्रिया तद्वान् स्वकीयाश्रयदेशकः । प्रतीयते यदाऽनन्यदेशत्वं कथमेतयोः ॥
सर्वथाऽनन्यदेशत्वमसिद्धं प्रतिवादिनः । कथंचिद्वादिनस्तत् स्याद् विरुद्धं चेष्टहानिकृत् ॥
धर्मिग्राहिप्रमाणेन बाधा पक्षस्य पूर्ववत् । साधनस्य च विज्ञेया तैरैवातीतकालता ॥६०॥”
इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।७, पृ.४००-४०१ ॥

पृ.१३७ पं.१-१६ । ननु गतिशून्यत्वाद् । तुलना-

“गति-स्थित्यवगाहानां परत्र न निबन्धनम् । धर्मादीनि क्रियाशून्यस्वभावत्वात् खपुण्यवत् ॥१२॥
क्रियावत्त्वप्रसङ्गो वा तेषां वायु-धरा-ऽम्बुवत् । इत्यचोद्यं बलाधानमात्रत्वाद् गमनादिषु ॥१३॥
धर्मादीनि स्वशक्त्यैव गत्यादिपरिणामिनाम् । यथेन्द्रियं बलाधानमात्रं विषयसन्निधौ ॥१४॥
पुंसः स्वयं समर्थस्य तत्र सिद्धेर्न चान्यथा । तथैव द्रव्यसामर्थ्यान्निष्क्रियाणामपि स्वयम् ॥१५॥
धर्मादीनां परत्रास्तु क्रियाकारणमात्रता । न चैवमात्मनः कायक्रियाहेतुत्वमापतेत् ॥१६॥
सर्वथा निष्क्रियस्यापि स्वयं मानविरोधतः । आत्मा हि प्रेरको हेतुरिष्टः कायादिकर्मणि ॥१७॥
तृणादिकर्मणीवाम्भः पवनादिश्च सक्रियः । वीर्यान्तरायविज्ञानावरणच्छेदभेदतः ॥१८॥
सक्रियस्यैव जीवस्य ततोऽङ्गे कर्महेतुता ॥”

इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।७, पृ.३९९-४०० ॥

पृ.१५५ पं.७ । एकशब्दः स..... । तुलना- “आ आकाशादेकद्रव्यणि[तत्त्वार्थ.५।६]....

एकशब्दः संख्यावचनः, तत्सम्बन्धाद् द्रव्यस्यैकवचनप्रसङ्ग इति चेत्, न, धर्माद्यपेक्षया बहुत्वसिद्धेः । एकं च [तद्] द्रव्यं च तदेकद्रव्यम्, एकद्रव्यं च [एकद्रव्यं च] एकद्रव्यं च एकद्रव्याणीति धर्माद्यपेक्षया बहुत्वं न विरुध्यते । ‘एकैकम्’ अस्तु लघुत्वात्, प्रसिद्धत्वाद् द्रव्यगतिरिति चेत्, न वा,

द्रव्यापेक्षयैकत्वख्यापनार्थत्वात् 'एकद्रव्याणि' इतिवचनस्य, पर्यायाथदिशाद् बहुत्वप्रतिपत्तेः ।" इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।६, पृ.३९६-३९७ ॥

“आ आकाशादेकद्रव्याणि [तत्त्वार्थ. ५।६] एकशब्दः संख्यावचनः ।२। तत्सम्बन्धाद् द्रव्यशब्दस्यैकवचनप्रसङ्ग इति चेत्, न, धर्माद्यपेक्षया बहुत्वसिद्धेः ।३। एकैकमित्यस्तु लघुत्वात् ।४। अत्र कश्चिदाह-‘आ आकाशादेकैकम्’ इत्येव तावदस्तु सूत्रम्, कुतः ? लघुत्वात् । कथं द्रव्यगतिः ? प्रसिद्धत्वाद् द्रव्यगतिः ।५। धर्मादीनि षड् द्रव्याणि इति प्रसिद्धम्, अतो द्रव्यगतिर्भवति । तस्मादनर्थकं द्रव्यग्रहणमिति । न वा द्रव्यापेक्षयैकत्वख्यापनार्थत्वात् ।६। न वाऽनर्थकम् । किं कारणम् ? द्रव्यापेक्षया एकत्वख्यापनार्थत्वात्..... ।” इति तत्त्वार्थराजवार्तिके ५।६, पृ.४४५ ।

पृ.१५७ पं.६ । कायः प्रदेशबाहुल्यम् । तुलना- “कायग्रहणं प्रदेशावयवबहुत्वार्थमद्धासमयप्रतिषेधार्थं च” इति तत्त्वार्थभाष्ये ५।१। “अजीवकाया धर्माधर्मा-काशपुद्गलाः [तत्त्वार्थ. ५।१] अजीवनादजीवाः स्युरिति सामान्यलक्षणम् । कायाः प्रदेशबाहुल्यादिति कालाद् विशिष्टता ॥२॥” - तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके, पृ.३९२ ॥

अथ तृतीयं परिशिष्टम् ।

[द्रव्यालंकारटीकायां द्वितीय-तृतीयप्रकाशयोः सन्ति अनेके पाठा ये पूर्वं ग्रन्थकृता लिखिताः पश्चात्तु ग्रन्थकृतैव किञ्चित् संशोधिता अथवा सर्वथैव निरस्य पुनः प्रकारान्तरेण लिखिताः । तेषु च केचित् पाठाः घृष्टाः केचिच्च () एतादृशं संकेतं विधाय निरस्ताः । ये घृष्टाः पाठाः ये च () एतादृशकोष्ठकान्तर्गतानि निरस्ताः पाठाः तेषु कानिचिदक्षराणि पठितुं शक्यन्ते, कानिचित् तु पठितुं न शक्यन्ते, अतोऽस्माभिः यच्च यावच्च पठितुं शक्यते तदत्र उपन्यस्यते । आदौ मुद्रितः पाठः पृष्ठ-पङ्क्त्यनुसारेण किञ्चिद् दर्शितः, ततः परम् () एतादृशो कोष्ठके ग्रन्थकृता निरस्तः पाठो दर्शित इति सम्यग् विभावनीयम् । यत्र = ईदृशं चिह्नं विहितं तत्र मुद्रितपाठस्थाने पूर्वम् () एतादृशकोष्ठकान्तर्गतः पाठ आसीदिति ज्ञेयम् । यत्र... ..ईदृशा बिन्दव उपन्यस्ताः तत्र घृष्टः पाठः पठितुं न शक्यत इति ज्ञेयम् । प्रतिपत्रं प्राय ईदृशाः महान्तो लघवो वा बहवः पाठाः सन्ति, तथापि उदाहरणरूपेण केचित् पाठा अस्मिन् परिशिष्टे उपन्यस्ताः, वस्तुतस्तु अस्मिन् विषये जिज्ञासुभिर्हस्तलिखितो ग्रन्थ एव द्रष्टव्यो भवति ।]

- पृ.२ पं.३ 1B मूर्तीति = (मूर्तिमन्तः पुद्गला इति)
 पृ.२ पं.७ 2A नेकत्व = (नेकद्रव्यत्व)
 पृ.२ पं.७ 2A भेदम् = (भेदमिति)
 पृ.२ पं.८ 2A मेव = (मेव भवति)
 पृ.२ पं.९ 2A व्यवस्था = (व्यवस्थापका)
 पृ.२ पं.१० 2A
 पृ.२ पं.१९ 2B संस्थानं त्विति = (संस्थानं त्वव्यभिचारीति)
 पृ.२ पं.२० 2B धर्माधर्मेति =
 पृ.३ पं.३ 3A संस्थानं = (संस्थानमिव संस्थानं)
 पृ.३ पं.५ 3A मेव = (मिव)
 पृ.३ पं.१५ 3B नोच्येत = (नोच्यते)
 पृ.४ पं.१ 4A एतावल्लक्षणम् = (एतावता लक्षणमाह)
 पृ.४ पं.६ 4A भावः = (भावो भवति)
 पृ.४ पं.१४ 4B तथा = (प्रायो बाहुल्येन) वस्तूनां
 पृ.४ पं.२१ 5B इत्यर्थः (पाटवमंगस्तम्भश्च दृश्यते । ततो यतो वस्तूनां वैशद्यस्तम्भने भवतः स स्पर्शः शीत इत्यर्थः । जल-प्रावृषेण्यशीतस्पर्शस्याग्निमांघजनकत्वेन व्यभिचारनिरासार्थाऽ[5]त्रापि प्रायोनुवृत्तिः ।)
 पृ.५ पं.५ 6A वक्ष्यामः (तदुक्तं- स्कन्धो बन्धात् स चास्त्येषां स्निग्धरूक्षत्वयोगतः । पुद्गलानामिति ध्वस्ता सूत्रेऽस्मिंस्तदभावता ॥ स्निग्धा स्निग्धैस्तथा रूक्षा रूक्षैः स्निग्धाश्च पुद्गलाः । बन्धमध्यासते स्कंधसिद्धेर्बाधकहानितः ॥ अजघन्यगुणानां तत्प्रसक्तावविशेषतः । गुणसाम्ये समानानां न बन्ध इति चाब्रवीत् ॥ इति ।)

१. श्लोकत्रयमिदं तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके वर्तते, ५।३३ (पृ० ४३५), ५।३५ (पृ० ४३७) सूत्रव्याख्यायाम् ॥

- पृ.५ पं.७ 6B विशेषो (....).
- पृ.५ पं.८ 6B रूक्षस्या = (रूक्षस्य लघुगुरुस्पर्शविशेष)
- पृ.५ पं.१९ 7A रसभेदानपि यथाक्रमं लक्षयति = (रसभेदानामपि यथाक्रमं लक्षणान्याह)
- पृ.५ पं.२४ 7B इत्यर्थः । (..... हरीतकी-विभीतकादिकषायरसाशिनां हि महती बुभुक्षा, अतिमात्रकषायरसोपभोगिनामंगस्तंभश्च भवतीति) तथा आस्रवणस्य
- पृ.६ पं.८ 8A मीलन = (मेलना)समुत्थो
- पृ.६ पं.१५ 8B एतावल्लक्षणम् = (एतावता लक्षणमाह)
- पृ.६ पं.१७ 8B भवतः (...) सम्प्रति अर्द्धी अर्द्धी बीटी धसी नाप्ती छे.
- पृ.७ पं.१० वर्णः स बीटीना भागो तथा टिप्पाणी वंयाती नथी
- पृ.७ पं.१५ 9B रुद्रत्व-क्षुभितत्वे भवतः = (रुद्रत्वं भवति)
- पृ.७ पं.१६ 9B कितां समरा = (कितां भुवं समरा)
- पृ.७ पं.१६ पडेवां धागुं सुधादेकुं छे. वंयातुं नथी.
- पृ.८ पं.३ 10B प्रसन्नताया = (प्रसन्नतायाश्च)
- पृ.८ पं.११ 10B वैश्वानरादिकं = (वैश्वानर-सहस्रकरमंडलादिकं)
- पृ.९ पं.१ 11A त्वरूपेण = (त्वादिना रूपेण)
- पृ.११ पं.५ 15A द्विवचनम् = (तथाहि)
- पृ.११ पं.९ 15B वर्तनात् = (वर्तनादिति । तदुक्तं- तद्भावेनाव्ययं नित्यम् तथा प्रत्यवमर्शतः । तद् ध्रौव्यं वस्तुनो रूपं युक्तमर्थक्रियाकृतः ॥ सामर्थ्यात् सव्ययं रूपमुत्पाद-व्ययसंज्ञकम् । सूत्रेऽस्मिन् सूचितं तस्यापाये वस्तुत्वहानितः ॥ द्रव्यार्थादर्पितं रूपं पर्यायार्थादनर्पितम् । नित्यं कथितमनित्यं विपर्यासात् प्रसिध्यति ॥ प्रमाणार्पणतस्तु स्याद् वस्तु जात्यन्तरं ततः । तत्र नोभयदोषादिप्रसंगोऽनुभवास्यदे ॥ इति ।)
- पृ.११ पं.१४ 16A स्थितत्वे (भागभिमतो यथा कललशरीरे मनुष्यजीवोऽर्बुदादिशरीरपरिणामभृदिति मनुष्यनामकर्मायुरुदयात् अर्बुदादिपरिणामेषु जीवत्व-मनुष्यत्वप्रमुखैरन्वयैर्व्यवस्थितः कललशरीरपरिणामत्वादिभिः क्रमवर्तिभिः पर्यायैरव्यवस्थितस्तथा वनस्पतिजीवोऽपि वनस्पतिनामकर्मायुरुदयादंकुरादिषु जीवत्व-वनस्पतित्वप्रमुखैरन्वयैर्व्यवस्थितो बीजशरीरपरिणामत्वादिभिः क्रमवर्तिभिः पर्यायैरव्यवस्थित इति)
- पृ.१८ पं.५ 28A पुद्गलत्वमप्यस्तीति ॥ (?..... पुद्गलजातिषु स्पर्शादयश्चत्वारोऽपि संतीत्यर्थः । गुणा इत्यनेनामीषां गुणत्वं न पुनः प्रत्येकं परमाणुत्वमित्याह । मूर्तिरित्यनेन मूलसूत्रोपसंहारः ।
- 28B इतिकरणः स्पर्शादिविचारपरिसमाप्त्यर्थः) तदेवं पुद्गलानां स्वरूपमभिधाय
- पृ.२० पं.४ 31B 'सावयवत्वेनानवस्थाप्रसङ्गाच्च' इति पूर्वं लिखितं संशोध्य 'सावयवत्वप्रसङ्गाच्च' इति कृतम् ।
- पृ.२९ पं.७ 46A स्तदानीम(ताजनिर्वाविधातुं शक्या केशानामेवाभावात् । धर्माणां चाश्रयः स एव भवति यो धर्मभ्यः कथंचिदभेदी । न च सदसतोः कथंचिदप्यभेदो भवति । ततः कथं-

चिदभेदान्यथानुपपत्त्या द्रव्यावस्थायां पर्याया अपि कथंचित् सन्त एवेति कथमिवासतः कस्यचिदप्युत्पादो भवतीति । सम्प्रत्युपसंहरति- तत् तस्मादणूनां सत्त्वोपचयाभावेऽपि सत्त्वाधिक्याभावेऽपि स्थूलता स्कन्धपरिणाम उपपद्यते घटत इति । स्यादेवम्- पटाद्यवस्थायामप्यणवः परस्परं विसकलितरूपा एव अनेकवृत्तेरेकस्य कस्यचिदप्यभावादित्यत आह- न च नैवैते परमाणवस्तदानीमपि स्थूलपरिणामकालेऽपि अनेकत्वपरिणतय एव ।

- पृ.२९ पं.१४ 47A भवति (भेदोद्भवः समुच्चयार्थः । एतदुक्तं भवति) यथा हि
पृ.२९ पं.२० 47B उत्तरयति (... न वास्तवः किंत्वविद्याशिल्पकल्पित इति..) रूपादिभेदोऽपि
पृ.३८ पं.६ 58B सर्वथाप्यवयवविनोर्भेदाभ्युपगमे (एकदेशे समान एवाकाशे स्थितिरवस्थानं न स्यात् । न खलु मूर्तानां परैरेकदेशावस्थितिरभ्युपगम्यते । अत एकदेशावस्थाना- देवावयवविनोर्मूलयोः परस्परं नैकान्तेन भेद एवेति । ननु परमाणव एव मूर्ताः, न पुनस्तदारब्धं द्रव्यमिति । तत्र । यस्मादमूर्तत्वे द्रव्यस्याभ्युपगम्यमाने न भस्वद्व्योमव [द?] द्रव्यस्येन्द्रियाग्रहश्चक्षुरा(?)वाकाशे स्वभावतः समुत्पन्नौ तयोः को दोष इति । नन्वेवं कथंचिदभेद एव किं नाभ्युपगम्यते ? किमिति स्वभावतः समुत्पादावलम्बनेन दैष्टिकता समाश्रीयते ? कथंचिदभेदाभ्युपगमे हि सर्वमपि निर्विवादं सिध्यतीति । संप्रति दोषान्तरदानाय भेदपक्षमभ्युपगम्य परं पृच्छति- का वा तेषु तद्वृत्तिरिति । वाशब्दो दूषणान्तरत्वावद्योतकः) तेषु परमाणुलक्षणवयवेषु
पृ.४० पं.४, 62B वृत्तिर्न घटत एव (परमतमाशङ्कते- अनंशस्य स्वावयवभ्योऽन्यैरंशै रहितस्य अवयविनोऽंशानंशकल्पनाया अंशेन वर्तते सर्वात्मना वेति विकल्पनाया अयोगोऽघटनमिति चेदिति यदि मन्यसे त्वमिति एवं मन्यते ननु) यस्यांशेन सर्वात्मनापि च
पृ.४० पं.१५, 63B कर्तव्यः । (अत्र परः प्रत्यवतिष्ठते - यदि भिन्नस्य वृत्तिर्देशकतास्न्याभ्यामेव भवति कथं केन प्रकारेण तर्ह्येव(वं?) व्यवस्थायामणुसंयोगः स्यात् पृच्छ...) अपि च,
पृ.४६ पं.१९ 71B यत् किञ्चिदेतत् (न केवलमचेतनासर्वगतापरमाणुद्रव्यत्वान्मूर्तकरणत्वात्तथा मूर्तत्वेन स्पर्शवत्त्वाच्चेति । परे हि मनः स्पर्शवन्नाद्रियन्ते इति हेत्वसिद्धताभयेन मूर्तत्वं स्पर्शवत्त्वस्यैव साधकमुपादायि । तत्र तावत् मनः स्पर्शवत्, अखिलस्यापि मूर्तराशेः स्पर्शवत्त्वाव्यभिचारात्, मनस्तु पक्षीकृतमेवेति नाव्याप्तिः । न च.....) । अथ मनसः स्पर्शवत्त्वमाह-
पृ.४७पं.१९ 72B ०दुपाधित्वम् । (73A दात्मवदिति प्रमाणबाधितं मनसः स्पर्शवत्त्वं कथं पौड्गलिकत्वमुपकल्पयेदित्यत आह- न चेति । शरीरान्यत्वे सर्वविषयज्ञानहेतुरित्येव मनो न चास्पर्शवदिति सम्बन्धः । कुतः ? द्रव्यत्वे सति सकृत् सर्वमूर्तैः सम्बन्धमर्हतीति सकृत्सर्वमूर्ताभिसम्बन्धार्हः, तस्य भावस्तत्त्वम्, तस्मादात्माऽस्पर्शवान् स्पर्शरहितः सिद्धः, गुण-कर्म-सामान्यादिभिर्व्यभिचारपरिहारार्थं द्रव्यत्वविशेषणमिति, शरीरान्यत्वे सर्वविषयज्ञानोत्पादकत्वादिति हेतुप्रयोजकः आत्मनि द्रव्यत्वे सति सर्वमूर्ताभिसम्बन्धार्हत्वेन

१. पूर्वम् 'एवेति' लिखितमासीत्, पश्चात् संशोध्य 'एव' इति कृतम् । २. न च शरीरान्यत्वे सर्वविषयज्ञानहेतुरित्येवास्पर्शवत् - टि० ॥ ३. द्रव्यत्वे सति सकृत् सर्वमूर्ताभिसम्बन्धार्हत्वादात्माऽस्पर्शवान् - टि० ॥

स्वसाध्याभिसम्बद्धत्वात्, यो योऽस्पर्शः स द्रव्यत्वे सति सकृत्सर्वमूर्ताभिसम्बन्धार्हः सिद्धो यथा धर्माधर्माकाशानि, यः पुनः सर्वविषयज्ञानोत्पादको न स द्रव्यत्वे सति सकृत्सर्वमूर्तद्रव्याभिसम्बन्धार्हो मनः[73B]सैव व्यभिचारादित्युपाधिलक्षणयोगादुपाधित्वम् । समुद्घातदशायामेवात्मा सकृत् सर्वमूर्तैरभिसम्बध्यते, न सर्वदित्यर्हग्रहणम् । नैवं मन इति) निश्चितानैकान्तिको वा

पृ.५० पं.१७ 77B तमस्वरूपमुच्यते- 'तेजसेति (... दृष्टिप्रतिरोधी स्कन्धस्तमः इति.....) तेजसैव सूर्याचन्द्रमःप्रदीपरत्नाद्यालोकेनापवर्त्यः स्वरूपात् प्रच्याव्यः परिणामांतरमापाद्यः (तथा दृष्टिशुक्लरिति 78A तस्य प्रतिरोधी प्रतिघातकः) स्कन्धो यः स तम इत्युच्यते । तत्र तेजसाऽपवर्त्य इत्येतावदुक्ते चन्द्रज्योत्स्ना-जलादिभिर्व्यभिचारः^१

पृ.५३ पं.७ 81B न च स्पर्शवता ।.....
अत्र पंक्तौ बहून्यक्षराणि घृष्टानि, पठितुं न शक्यन्ते ।

पृ.५५ पं.२२ 87A प्रतिव्यूढम् ।
इतः परमक्षराणि घृष्टानि पठितुं न शक्यन्ते सम्यक् ।

पृ.५६ पं.१ 87B संप्रति तमोवादमुपसंहरति ।
इतः पूर्वमस्मिन् पत्रे बहून्यक्षराणि घृष्टानि पठितुं न शक्यन्ते ।

पृ.६० पं.८ 94B स्पर्शवतां च पौ (... द्रव्यस्य प्रतिलोमप्रेरणाहेतुत्वात् तावत् स्पर्शवतो, न ह्यस्पर्शवदाकाशवत् कस्यचिदपि प्रतिलोमप्रेरणाहेतुर्भवति स्पर्शवतां च पौ)
द्रलिकत्वमयत्नसिद्धमेव

पृ.६० पं.१२ 94A स्पर्शश्च(अस्ति । ततः पौर्द्रलिकत्वमेव.....) यदुक्तम्

पृ.६५ पं.१५ 102A स्यान्मतं (..... 102B....) प्रमाणनिबन्धनाः

पृ.६९ पं.२४ 108A ऽभेदः (.....ग्रहणं तथा) यद्यपि

पृ.७६ पं.२२ 118B तत्र (.... 119A....) यस्मात् सकलेशसन्ततरपि

पृ.७८ पं.२६ 123A क्षयो नाशः (क्षयोपशमस्तु...) तयोर्हेतु

पृ.७९ पं.२२ 124A विरुध्यत एव, नन्वं(शोपलक्षणमष्टांशता दशांशता च...द्रष्टव्या । तदुक्तम्
एकपएसोगाढं सत्तपएसा य से फुसणेति.....) शा द्रव्याभेदिनस्तत्कथं

पृ.८६ पं.२० 134B जातीय एव (एतदुक्तं भवति- न खलु यावतां कारणानां ज्ञानं प्रतिच्छायामुपयच्छते तावन्ति सर्वाण्यपि विषयीभवन्ति, उपादानकारणस्यात्मनोऽपि विषयत्वप्रसङ्गात् किं तर्हि ? प्रतिनियत एव) ततश्च

पृ.८७ पं.२० 135B स्यादेवं (..... तथाहि) यद् विज्ञानं

पृ.९३ पं.३ 142B इत्यर्थः (....) क्रममेव दर्शयति

१. 'तमसः स्वरूपमुच्यते' इति पूर्वं लिखितमासीत् ॥ २. अत्र अक्षराणि किञ्चिद् घृष्टानि, तथापि 'तेजोपवर्त्यः दृष्टिप्रतिरोधी स्कन्धस्तम इति' अत्र पूर्वं लिखितं भाति ॥ ३. अत्र पूर्वं 'मसप्र' इति लिखितमासीत्, ततः परं संशोध्य 'मःप्र' इति लिखितम् ॥ ४. अत्र 'तेजोपवर्त्यः' इति प्राग् लिखितमासीत्, पश्चात् 'तेजसापवर्त्य' इति कृतम् । ५. अत्र बहूनि अक्षराणि घृष्टानि तत्स्थानेऽपराण्यक्षराणि कतिपयानि लिखितानि, तत्र इयत् पठितुं शक्यते- 'तथा दृष्टिप्रतिरोधकत्वमपि सार्वत्रिकं तमःस्कन्धस्य नास्तीति तेजोपवर्त्य इत्युक्तम् मार्जारादिच.....' 78A

- पृ.९६ पं.९ 145B न दोषाय (यस्य वादिनो निरंशं वस्तु तस्य भेदप्रसंगो दोषाय भवति । वयं तु वस्तु सांशं प्रपन्नास्ततः कुतोऽस्माकं भेदप्रसङ्गो दोषाय भवेत्) वस्तुनो
- पृ.९७ पं.१७ 147A ग्रहः (.....) चक्षुरादि
- पृ.९९ पं.२३ 150B नेति भावः (नेति संतकः-पूर्वलिखितः पाठः) (एव । अवश्यं सदृशपरिणाममतीतं वर्तमानं वाश्रित्यैवानुगतबुद्धिशब्दौ भावेषु भवतो नान्यथेति) । स्यादेवं.....
- पृ.१०० पं.१४ 152A इति चे (.....) दाह
- पृ.१०० पं.२४ 152B चेति (वृक्षादिलक्षणौ पुनः सदृशपरिणामकृतौ संकेतव्यामोहाभावेऽपि भावात् । ननु मा भूद् वृक्षोऽयमित्यनुगताकारः प्रत्ययः संकेतनिबन्धनस्तदभावेऽपि भावात्, 153A शब्दः पुनस्तन्निबन्धन एवास्तु संकेताभावे नियतं तस्याभावात् । न खलु सदृशपरिणामं वृक्षेषु पश्यन्नपि शिशुस्तपामेकशब्दवाच्यत्वमवस्यतीति । अत्राह-) शब्दः
- पृ.१०३ पं.१३ 156A मित्युच्यते । (य एव भावानां स्वात्मनिष्ठः सदृशपरिणामः स सामान्यमित्यर्थः ।) न पुनर्वथा परे
- पृ.१०६ पं.७ 160A शक्य (160B.....) आविर्भावयितुम्
- पृ.११० पं.३ 166A सामान्यं (..... 166B) स्वाश्रय
- पृ.११२ पं.२३ 169A अन्योन्यामिति (परस्परान्योन्येतरस्याम् [169B] स्यादेवाऽपुंसि [सि०३।२।१।] इत्यनेन) उभयं
- पृ.११५ पं.१९ 172B क्षमं (समर्थमित्यर्थः....) पुनर्वस्तुनो
- पृ.११६ पं.२० 174A दुर्घटः (.....) सर्वाण्यपि
- पृ.११९ पं.२७ 178B व्यभिचरति । (ततो यदि क्वचिद् व्यभिचारदर्शनेन [179A] शब्दस्य सर्वत्राप्यर्थव्यभिचार एवेष्यते तदा प्रत्यक्षस्यापि तथाभावः प्राप्नोति । अथ व्यभिचारदर्शनेऽपि प्रत्यक्षविशेषस्य प्रामाण्यमिष्यते तथा शब्दस्यापि तथाभावोऽस्त्विति) । ननु शब्दस्य
- पृ.१३३ पं.४ 1B स्वरूपभेदैः = (स्वरूपभेदाभ्यां)
- पृ.१३४ पं.४ 1B स्वरूपभेदैः = (स्वरूपभेदाभ्यां)
- पृ.१३४ पं.१६ 186A भिद्येयः श(187B.....)ब्दानां
- पृ.१३४ पं.२१ 3B क्रियासद्भावाभावात् (तदुक्तम्- न हि प्रत्यक्षतः सिद्धं क्षणिकत्वं निरन्वयम् । सान्वयस्य ततः सिद्धेर्वहिरन्तश्च वस्तुनः ॥ नानुमानाच्च तत् सिद्धं तद्धेतोरनभीक्षणात् । सत्त्वादि तत्र हेतुश्चेन्न तत्रागमकत्वतः ॥ इति) अपरे प्राहुः
- पृ.१३५ पं.१ 3B दूष्यम् । (तदुक्तम्-नित्यत्वात् सर्वभावानां निःक्रियत्वं तु सर्वथा । यैरुक्तं तेऽप्यनेनैव कर्मना दूष्यतां गता इति) तस्मात् क्रिया
- पृ.१३५ पं.८ 4A भागि (भागिनां ॥ क्रिया क्षणक्षयैकान्ते पदार्थानां न युज्यते । भूतिरूपापि वस्तुत्वहातेरेकान्तनित्यवत् ॥ क्रमाक्रमप्रसिद्धेस्तु परिणामिनि वस्तुनि । प्रतीतिपदमापन्ना प्रमाणेन न बाध्यते)नामिति कम्पोऽपि

१. तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।७, श्लो० ६२, ६४, पृ० ४०१ । २. तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।७, श्लो० ६८ पृ० ४०१ ।

३. तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।२२, श्लो० ४२, ४३ पृ० ४०१ ।

- पृ.१३५ पं.२६ 5A प्रक्रमादा(.....) काशवत्
 पृ.१३६ पं.४ 5B प्रत्याख्यातः (...) अथ केयं गतिरिति ?
 पृ.१३९ पं.४ 11A कादाचित्क्यौ । ततः = (ततस्तयोः) परिणाम
 पृ.१४१ पं.२२ 15A तद्यदि ग(.....)तिस्थिति
 पृ.१४२ पं.५ 15A सम्बध्यते (.....) प्रत्येक
 पृ.१४३ पं.६ 17A गति-स्थित्योश्च (.....) यद्यपि
 पृ.१४३ पं.१७ 18A मध्या(.....)त् तत्तत्प्रत्यय
 पृ.१४३ पं.१८ 18A हेतुः स्यात् (...) यदि
 पृ.१४७ पं.१७ 24B नेति । (25A पत्रं सम्पूर्णं लिखित्वा घृष्ट्वा च निराकृतमत्र) अवगाहस्य दातृत्वं
 पृ.१४८ पं.३ 26A किञ्चिदवगाहते (.....) यानि द्रव्याण्या
 पृ.१५८ पं.१८ 40A ऽनित्यत्वमपि जीवादीनां (विनाशित्वमप्य...) मस्माकं
 पृ.१६८ पं.१५ 53B बीजजातीयत्वं (.....) यद्युभयसंमत
 पृ.१७० पं.१३ 56B तुल्यत्वादिति (.....) अन्यस्त्वाह
 पृ.१७१ पं.१ 57A घटनात् । (न खलु यत् सर्वथापि नास्ति ततः षष्ठेन्द्रियादिवत् कस्याप्युत्पादो
 युक्तः) हिर्यस्मा
 पृ.१७३ पं.१ 59B निर्विवादो भवेत् (न चासिद्धः सन्दिग्धो वा हेतुः साध्यं साधयितुमलम्) किन्तु
 नियतोत्पाद एव
 पृ.१७४ पं.७ 60B शक्येतात्म(....)न्युत्पत्तिलक्षण
 पृ.१७५ पं.१६ 61B द्रव्य(....)पर्यायाणां
 पृ.१७५ पं.२१ 62B नियमाघटनात् (...) तदित्युपसंहरति
 पृ.१७९ पं.१४ 67B भेदो न स्यात् (स्वरूप(?)) वदिव कारणाद्विजातीयानेककार्याभ्युपगमे एकसामग्रीप्रभवेऽपि
 तदतद्रूपजातेषु तदतद्रूपस्य हेतोरेव कस्यचिदसंभवात् सर्वेषां सामग्र्यन्तर्वर्तिहेतुना
 पृ.१८४ पं.२२ 75A अत्राह-अनर्पिते (.....)ति अर्थोऽभिधेयं (तथाहि) परस्परा
 पृ.२०३ पं.१२ 98B रूपत्वाद् भ्रान्तौ (.....) उच्यते
 पृ.२०७ पं.६ 103B लुलितत्वात् (.....) तस्मादभेद

अथ चतुर्थं परिशिष्टम् ।

द्रव्यालङ्कारटीकान्तर्गतविशेषनाम्नामकारादिक्रमेण सूचिः ।

कीर्ति	१८५	भरतमुनि	७
जैन	३३	मूलसूत्र	१५५
धर्मकीर्ति	१८६	योगागम	१५
धर्मोत्तर	१८६, १८६, १८६	वार्तिक	१६, ३१, ८९, १७४
नैयायिक	३७, ३८	वार्तिककृत	१७४
परममुनि	२५	विनिश्चय	६७, १२५
प्रकाश	३३, १३५, १३७, १४४	वृत्ति	५०
प्रमाणवार्तिक	९६, १२७	शंकरनन्दन	७२, १८८
बौद्ध	३७	सिद्धसेनदिवाकर	११४
भट्टाचर्य	१८२, १८३, १८४	हेतुविन्दु	१९२
भरत	८९		

अथ पञ्चमं परिशिष्टम् ।

कतिपयानामुद्धृतपाठानां भोटभाषानुवादः ।

[द्रव्यालङ्कारटीकायां बहवः पाठा न्याय-वैशेषिक-सांख्य-बौद्धादिग्रन्थेभ्य उद्धृताः । किन्तु केचन बौद्धग्रन्थाः संस्कृतभाषायां सम्प्रति नोपलभ्यन्ते । पुरातनकाले भोट (Tibetan) भाषायां विहिता अनुवादा एव तेषामुपलभ्यन्ते । ते च भोटभाषानुवादाः पञ्च-षेष् स्थानेष्वेवोपलभ्यन्ते । संप्रति जापानदेशे Peking Edition इति प्रसिद्धाः ग्रन्थाः प्रकाशिताः । तेषु केचन ग्रन्थाः स्व० हिदेनोरी कितागावा Professor Hidenori Kitagawa, Nagoya, Japan इत्येषां साहाय्येन लब्धाः । प्रमाणविनिश्चयस्य Choni Edition रूपा प्रतिकृतिः (Microfilm) Dr. Walter H. Maurer इत्येषां साहाय्येन Congress Library, Washington, U.S.A. इत्यतो लब्धा ।

अस्मिन् परिशिष्टे प्रमाणविनिश्चयादिबौद्धग्रन्थेभ्य उद्धृताः पाठा भोटभाषानुवादेन सह अस्माभिरुपन्यस्ताः । आदौ मुद्रितद्रव्यालङ्कारटीकायाः पृष्ठ-पङ्क्तिनिर्देशपूर्वकं तत्र उद्धृताः पाठा उपन्यस्ताः, तेषामेवाधस्तात् भोटलिप्यामेव तेषां भोटभाषानुवादा निर्दिष्टाः ।

इदं तु ध्येयम्-प्रमाणविनिश्चयटीका समुद्ररूप आकरभूतो ग्रन्थः । ये पाठा अस्मद्दृष्टिपथमायातास्ते एवात्र निर्दिष्टाः । अन्येऽपि द्रव्यालङ्कारटीकायामुद्धृताः बहवः पाठास्तत्र भवेयुरिति अस्माकं महती श्रद्धा । अतो भोटभाषाज्ञैः विद्वद्भिः प्रमाणविनिश्चयटीकाया भोटभाषानुवादे अन्येष्वपि च भोट-भाषानुवादेषु तत्तत्पाठमूलस्थानानां गवेषणाय उद्यमः कर्तव्यः । स प्रयत्नोऽवश्यं फलेग्रहिर्भविष्यति । सम्प्रति समयभावादस्माभिः कर्तुं न शक्यते ।

द्रव्यालङ्कारटिप्पणेषु ग्रन्थकाराभ्यामेव 'वृद्धधर्मोत्तरः, धर्मोत्तरानुमानम्, धर्मोत्तरवार्तिकम्' इत्यादि लिखितमेव वर्तते । जैनग्रन्थेषु न्यायविन्दुटीका लघुधर्मोत्तरनाम्ना प्रसिद्धा, प्रमाणविनिश्चयटीका च बृहद्धर्मोत्तरनाम्ना वृद्धधर्मोत्तरनाम्ना वा प्रसिद्धा ।]

पृ. ८५ पं. ४ तेन यदुक्तम् - "शब्दस्य संकेतकालभावितत्वं स्मरणं च व्यापकम्, व्याप्यं शब्देन विशिष्टत्वग्रहणमर्थस्य । तद्भावभावित्वमेव हि अपेक्षा । साक्षाच्चाजनकत्वे तद्भावभावित्वस्याभावः" [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ. ५७ A पं. ४] ।

རིམ་ན་པདྨ་རྒྱལ་ན་མཐམ་པ་བྱིང་དང་། རྒྱལ་པ་ནི་ཁྱད་པར་བྱིང་པ་ཡིན་ལ། རྒྱ་
 ལ་མུ་ཁྱད་པར་ཅན་རྒྱ་འཛིན་པ་ནི་ཁྱད་པར་བྱ་པ་ཡིན་ན། འཛིན་པར་དང་འབྲེལ་བ་ཞིང་ན་ནི་
 ཁྱམ་ཁྱད་པར་ད་བྱམ་པའི་དྲན་འཛིན་པ་མ་ཡིན་ན།

Pramāṇaviniścayaṭīkā (P) f. 57a

पृ. ८५ पं. २३ ततो यदुच्यते - “अपेक्ष्यमाणत्वं साक्षाज्जनकत्वेन व्याप्तम्, परम्परयाऽतीतस्यापि व्यापारदर्शनात् । तद्भावभावित्वमेव हि अपेक्षा । साक्षाच्चाज्जनकत्वे तद्भावभावित्वस्याभावः” । प्रमाणविनिश्चयटीका पृ० ६१ B) इति, तद् निःसारम् ।

[illegible]

Pramānaviniścayaṭīkā (P) f. 61b

प्र.८६ पं.६ एवं चैतदपि प्रत्युक्तम् -

“विशेषणं विशेष्यं च सम्बन्धं लौकिकीं स्थितिम् ।

गृहीत्वा संकलय्यैतत् तथा प्रत्यैति नान्यथा" ॥

[प्रमाणविनिश्चयः पृ० २५३ A, प्रमाणवार्तिकम् १।१४५]

ཀྱན་པར་དང་ནི་ཀྱན་པར་ཅན། འབྲིང་དང་འཇིག་རྟེན་རྩམ་བྲལ་ནི།
བརྒྱུད་མྱི་དེ་ཉུང་བཞུགས་བྱས་ན། དེ་ཉུང་ཞུགས་སྤྱི་ལམ་དུ་ཁྱེད།

Pramāṇaviniścaya (P) f.253a

“संकेतस्मरणोपायं दृष्टसंकलनात्मकम् ।

पूर्वापरपरामर्शशून्ये तच्चाक्षुषे कथम् ॥” [प्रमाणविनिश्चयः पृ० २५३ B, प्रमाणवार्तिकम् १।१।७४]

བད་ཀྱན་པ་ཡི་བྱ་ཅན་གྱི། མཁོང་པ་ཁུང་པའི་པདག་ཅན་དེ།
 རྩ་གྱི་འཇིན་པས་ཀྱང་པ་ཡི། མིག་ཤིས་ལ་ནི་ཇི་ལྟར་འབྱུང་།

Pramāṇaviniścaya (P) f. 253b

सटीकस्य द्रव्यालङ्कारस्य शुद्धिपत्रकम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	१६	त्रयोऽप्येते	त्रयोऽप्येते
३	१२	ह्रस्वं वा	वा ह्रस्वं
४	७	सन्तोऽकृत्सन्	सन्तोऽकृत्सन्
४	१४	तिर्यक् ऊर्ध्वं	तिर्यक् ऊर्ध्वं
७	२३	विष्टा	विष्टा
१६	३	पवमान	पवमान
१६	२६	१	भवान् ॥ १
१६	२९	६	X
१६	२९	७	६
१६	२९	८	७
१६	२९	९	८
१६	३०	वेति ॥	वेति ॥१ भस्मरूपेण
१७	८	रूप रस-	रूप-रस
१७	२७	१ भस्मरूपेण ॥	X
१७	२७	२	१
१७	२७	३	२
१७	२७	४	३
१७	२८	५ ६ ७ ८	४ ५ ६ ७
४४	८	कास्मिन्	कस्मिन्
४५	२३	नैव	नैवं
४५	२३	* मूर्त	* मूर्त
४७	२४	* अस्पर्श	* अस्पर्श
५०	१०	[]	[प्रमाणवार्तिकस्ववृत्तौ पृ० १०]
५६	१४	रूप	रूप
५८	१८	गुणाऽपि	गुणोऽपि
५८	२१	गुणः?	गुणः,
५९	२६	पुअल	पुद्गल
६०	२१	गच्छति वेगेन	गच्छति, वेगेन

६१	२२	मूर्तस्या	मूर्तस्या
६२	२३	मविनाभुवः	मविनाभुवः
६२	२४	निबन्धम्	निबन्धनम्
७१	९	भवति	भवति--
७१	१७	प्रणाण	प्रमाण
७२	१७	विशेषम्	विशेषम्
७२	२७	०ग्राहि ॥	०ग्राहि ॥ ॥ ॥ प्रसः ॥
७५	८	स्यात्पा	स्योत्पा
७७	२५	[]	[प्रमाणविनिश्चयटीका पृ० १९६A]
८०	२९	भण्यते ॥	भण्यते ॥ व्यतिरेकिदृ०
८४	८	सम्प्रति	१३१A सम्प्रति
८५	४	स्मृत्यैव च व्यभि	स्मृत्यैव व्यभि
९०	६	निर्विकल्प	निर्विकल्प
९८	१६	पचागदे	पचारादे
९९	२६	भवद्भिन्न	भवद्भिन्न
१०१	५	अनुगतबुद्धेः	अनुगतबुद्धेः
१०६	१२	सम्बन्धेना	सम्बन्धिना
१०७	६	सम्बन्धेना	सम्बन्धिना
१०७	२८	सम्बन्धेना	सम्बन्धिना
१२३	१०	[]	[प्रमाणवार्तिकस्ववृत्तौ पृ० २५]
१२४	२०	शब्दविष	शब्दविष
१२८	१४	प्रवृत्ति-निवृत्ति कुर्यात्	प्रवृत्तिनिमित्तीकुर्यात्
१२९	९	व्यधिक	व्यधिक
१२९	२७	भवति	भवति,
१३१	२१	इन्द्रियैर्ज	इन्द्रियैर्ज
१३२	१३	दपि	दपि
१३३	१४	व्यक्तिनेभिरने	व्यक्तिभिर्ने
१३५	८	[]	[तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके प्रा२२, श्लो० ३९-४१, पृ० ४१८]
१४८	२२	दयापेक्षया	दयास्तापेक्षया
१४९	४	तदाकाशप्रदेश	तदाकाशदेश

१५०	११	यदाकाश	यदाकाश
१५०	१४	प्रत्ययहेतु	प्रत्ययहेतु
१५१	१६-२२		तदेव... काशः- अयं सर्वोऽपि सन्दर्भः टिप्पणैः सह १५२ तमे पृष्ठे धर्माधर्मयोः कृत्स्ने [पृ० १५२ पं० ३] इत्यस्याधस्ताद् ग्राह्यः।
१५९	६	आकाशोऽपीति	आकाशोऽपीति
१५९	७	सकृदे	सकृदे
१५९	१०	एवाभा	एवाभा
१५९	१२	अन्यथेति	अन्यथेति
१८२	१२	(किन्तु)	(किन्तु?)
१८२	२५	मूलादर्श	K.संज्ञे मूलादर्श ।
१८४	१६	भट्टार्चटः	भट्टार्चटः
१९६	९	भावयोर्विरो	भावयोर्विरो
२०४	२६	पररूपा-सत्त्व	पररूपासत्त्व-
२०८	३	सर्वस्मिन्नेव	सर्वस्मिन्नेव
२१५	२४	समुद्भूतो	समुद्भूतः

सम्पादनोपयुक्तग्रन्थसूचि:

ग्रन्थनाम	प्रकाशकसंस्थादि
अनेकान्तजयपताका	गायकवाड ओरिएण्टल सीरीज, बरोडा, सन १९४०, १९४७
अभिधर्मकोशभाष्यम्	द्वारिकादासशास्त्री, बौधभारती, वाराणसी
आत्मतत्त्व०= आत्मतत्त्वविवेकः	चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी
आवश्यकनिर्युक्तिः (निर्युक्तिसंग्रहान्तर्गत)	हर्षपुष्पाभृतजैनग्रन्थमाला, लाखाबावल, वि.सं. २०४५, सन १९८९
तत्त्वार्थश्लो०= तत्त्वार्थराजवार्तिकम्	भारतीय ज्ञानपीठ, दिल्ली, सन १९९९
तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकम्	गांधीनाथारंगजैनग्रन्थमाला, मुंबई, वि.सं. १९७५, सन १९१८
तत्त्वार्थ०= तत्त्वार्थसूत्रम् तत्त्वार्थभाष्यसहितं तथा सिद्धसेनसूरिविरचितवृत्ति सहितम् । नाट्यशास्त्रम्	श्रेष्ठि देवचंद लालभाई जैनपुस्तकोद्धारफंड, सुरत वि.सं. १९८२
न्यायकुमुदचन्द्र भा. १, २	काशी संस्कृतग्रन्थमाला, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, वि.सं. २०३७
न्यायबिन्दुः धर्मोत्तरविरचितटीकया दुर्वेकमिश्रविरचितेन धर्मोत्तरप्रदीपेन च सहितः । प्रज्ञापनासूत्रम्	माणिकचन्द्र दि. जैन ग्रन्थमाला हिराबाग, गिरगांव, मुंबई ४. वि.सं. १९९५, १९९८
प्रमाणवा०= प्रमाणवार्तिकम्	Edited by पण्डित दलसुखभाई मालवणिया Published by K. P. Jayaswal Research Institute, Patna, Bihar, 1955.
प्रमाणवार्तिकस्ववृत्तिः	आगमोदयसमिति, सुरत
प्रमाणविनिश्चयः	आचार्यमनोरथनन्दिवृत्तियुतम्, Edited by स्वामी द्वारिकादास शास्त्री, Published by बौद्धभारती, वाराणसी १९६८
प्रमाणविनिश्चयटीका	हिन्दूविश्वविद्यालय नेपालराज्यसंस्कृतग्रन्थमाला, वाराणसी, सन १९५९
प्रशमरतिः	Peking Edition, Published by Tibetan Tripitaka Research Institute, Japan, Volume 130, No. 5710
प्रशस्तपादभाष्यम्	Peking Edition, Volume 136-137, No. 5727
	चौखम्बा, वाराणसी

प्रशस्तपादभाष्यटीका किरणावली
प्रशस्तपादभाष्यटीका न्यायकन्दली

प्रशस्तपादभाष्यटीका व्योमवती
भगवतीसूत्रम्
वैशेषिकसूत्रम्
सम्बन्धपरीक्षा

सि० वृ० = सिद्धहेमवृहद्वृत्तिः

सि० = सिद्धहेमशब्दानुशासनम्

हेतुबिन्दुः

हेतुबिन्दुटीका

गायकवाड ओरिएण्टल सीरीज, बरोडा, सन १९७१
गंगानाथ झा ग्रन्थमाला, संपूर्णानन्दसंस्कृतविद्यालय,
वाराणसी, सन १९७०

चौखम्बा, वाराणसी, सन १९२४

आगमोदयसमिति, सुरत

गायकवाड ओरिएण्टल सीरीज, बरोडा

Choni Edition, Congress Library,
Washington, U.S.A.

भेरुलाल कनैयालाल रिलिजीयस ट्रस्ट, बम्बई,
वि.सं. २०४२

श्रीहेमचन्द्राचार्यजैनज्ञानमन्दिर, पाटण, वि.सं.

२०५०, सन १९९४

धर्मकीर्ति' S हेतुबिन्दु Teil I, edited by
Prof. Ernst Steinkellner [Ost. Ak. Phil-hist.]
SB. 252/1 wien, 1966.

भटार्चटविरचिता हेतुबिन्दुटीका, दुर्वेकमिश्र-

विरचितेन आलोकेन सहिता, Edited by

पण्डित सुखलालजी संघवी Gaekwad's Oriental
Series, No. CXIII, Baroda, 1949.